

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

45

Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ιδρύθηκε τὸ 1929 με πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοση τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (= Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ./ΕΗΗΙ). Περιοδικὴ ἔκδοση ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 45 τόμους, ἡ Ἐπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34^ο τόμο ἐγκαινιάσθηκε καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοση Παραρτημάτων, ἐλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, με μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

45

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

45

ΑΘΗΝΑ 2014-2015

Έφορευτική Έπιτροπή Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

Τακτικά μέλη: Έμμανουήλ Ι. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Έπαμεινώνδας Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Άννα ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ, Μιχαήλ-Κωνσταντίνος ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ.

Άναπληρωματικό μέλος: Νικόλαος Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ

Έπεύθυνος έκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ (Διευθύντρια Έρευνών - Διευθύνουσα Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.)

Η διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων έγινε από τους συγγραφείς των χειμένων.

©	Ακαδημία Αθηνών.	Academy of Athens.
	Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας	Research Centre for the History
	του Έλληνικού Δικαίου.	of Greek Law.
	Άναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Αθήνα.	14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.
	Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,	Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
	210-3664623.	210-3664623.
	Fax 210-3664627.	Fax 210-3664627.
	210-3664630.	210-3664630.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Carlo PELLOSO

'Popular Prosecution' in Early Athenian Law: the Draconian Roots of the Solonian Reform	9-58
--	------

Ελένη ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

Ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο.	59-90
---	-------

Μαριάνος Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Στοιχεία Μεθοδολογίας του Ρωμαϊκού Δικαίου στην ιστορική του εξέλιξη	91-135
---	--------

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

«ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων» (<i>ex justis et legitimis causis</i>). <i>H utilitas ως δικαιολογητική αρχή</i> της πολιτικής πράξης	137-179
---	---------

† André GUILLOU

L'Istrie byzantine au VII ^e siècle : l'ancien et le nouveau dans le paysage rural	181-188
---	---------

Andreas SCHMINCK

Μέγας κριτής	189-192
------------------------	---------

Δέσποινα ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ

Ασωτία, σπατάλη και πολυτέλεια στις μεταβυζαντινές νομικές συλλογές κατά την οθωμανική κυριαρχία	193-206
---	---------

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Νόμος και ένδυμα στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια	207-287
---	---------

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η «έκδοση» των χειρόγραφων πηγών

του μεταβυζαντινού δικαίου

Ιστορία και προβληματισμοί 289-321

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal,

η Αθήνα, η κοινωνία της και το Πανεπιστήμιο Αθηνών 323-340

Σταύρος ΚΙΤΣΑΚΗΣ

Η Ιστορικότητα του Δικαίου

Το δίκαιο ως ιστορικό φαινόμενο στη θεωρία

της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου 341-383

Carlo PELLOSO

‘Popular Prosecution’ in Early Athenian Law: the Drakonian Roots of the Solonian Reform

Drakonian procedures and offences against the community

Among many legal historians it's a very common belief, mainly grounded on a famous passage of the (Aristotelian) Constitution of the Athenians¹, that the so called ‘public actions’, as opposed to those *δίκαίαι* that just the party concretely harmed is entitled to bring, date back to the Solonian reforms, that is back to the beginning of the sixth century B.C.²

1. *Ath. Pol.* 9.1: τρία ταῦτ' εἶναι τὰ δημοτικώτατα: ... ἔπειτα τὸ ἐξεῖναι τῷ βουλευμένῳ τιμωρεῖν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων. This source is always read together with *Plut. Sol.* 18.5: ἔτι μέντοι μᾶλλον οἰόμενος δεῖν ἐπαρκεῖν τῇ τῶν πολλῶν ἀσθενείᾳ, παντὶ λαβεῖν δίκην ὑπὲρ τοῦ κακῶς πεπονθότος ἔδωκε, καὶ γὰρ πληγέντος ἐτέρου καὶ βιασθέντος ἢ βλαβέντος ἐξῆν τῷ δυναμένῳ καὶ βουλευμένῳ γράφεσθαι τὸν ἀδικοῦντα καὶ διώκειν, ὁρθῶς ἐπιζῶντος τοῦ νομοθέτου τοὺς πολίτας ὥσπερ ἐνὸς μέρη σώματος συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις. On these passages and on the beginnings of ‘Athenian voluntary prosecution’, see: Glotz (1904: 371 f.); Bonner and Smith (1938: 151 ff.); Ruschenbusch (1968: 48 ff.); Harrison (1971: 76 f.); MacDowell (1978: 53 f.); Rhodes (1981: 160); Osborne (1985); Fisher (1990: 123 f.); Todd (1993: 91 f., 100); Hunter (1994: 125 f.); Sealey (1994: 129 ff.); Christ (1998: 26 ff., 120 ff.); Rubinstein (2003); Ober (2005: 402); Gagarin (2006: 263); Rhodes (2006: 255). Rhodes has shown that behind Plutarch and Aristotle a common source lies; that this source had access to Solon's poems, given that both accounts partly are overlapping and partly are different; and that, since Aristotle quotes laws which are no longer in force and Plutarch quotes laws from numbered axones, it also had a direct access to Solonian laws: Rhodes (1981: 88, 118); see, moreover, MacDowell (1978: 31).

2. See, for instance, Todd (1993: 100); Sealey (1994: 127 ff.); Allen (2000: 39); Gagarin (2006: 263); Lanni (2006: 35); Wohl (2010: 117).

Apart from the problem concerning the real legal significance of the above-mentioned 'procedural categories'³, such a belief is to some extent not incorrect. Yet, it certainly needs a deeper analysis and a more developed and detailed overall reconstruction. Thus, with a view of this main object, this article will deal with some pre-Solonian institutions that may be considered the actual historical roots – if not the direct and immediate antecedents – of the early and classical adversarial legal system. A system that, as it is well known, in Athens was persistently focused on two strongly democratic principles: 'voluntary prosecution' and 'popular sovereignty in judicial jurisdiction'.

Many sources support the idea that – at least in the view shared by some fourth century Athenian writers – in the archaic πόλις, i.e. even before Drako, the Areopagus was not only an aristocratic Council vested with deliberative, executive and administrative powers, as the noun βουλή itself suggests, together with the Aristotelian⁴ statement 'διώκει δὲ τὰ πλεῖστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει' ('it administered the most numerous and the most relevant of the πόλις' affairs'). Indeed, as a fundamental pillar of the 'oligarchic' constitution in force at least from Kylon to Solon⁵, the early aristocrat-

3. The main differences between civil and public procedures turn on the objective, on the interests protected and, accordingly, on the methods of prosecution. Nowadays, a civil action seeks to pursue redress by restitution or compensation, since the wrongdoer, once convicted, is not punished but only suffers so much harm as it is necessary to make the successful claimant to get a benefit or to avoid a loss; in contrast, the main goal pursued by criminal justice is to inflict a punishment intended to deterrence, retribution, incapacitation, rehabilitation. Civil cases, being disputes between individuals concerning legal duties and responsibilities they owe one another, are started by the individual who has suffered a harm for his own benefit only, so that bringing a civil action is never mandatory, but always dependent on the personal choice of the individual injured; criminal cases, on the contrary, are considered offences against the state or against the society as a whole and, accordingly, they are started in the name and on behalf of the state in order to punish the accused, rather than to restore the single individual involved (Geldart [1984: 146]; Hall [2012: 17 f., 25 ff.]). On this background, it is noteworthy that some legal systems apply rules providing an unfettered 'prosecutorial discretion' (this means that prosecutors enjoy full discretion whether to file a charge against a suspect, or not: Damaska [1981]), others involve 'mandatory prosecution' (that is the law imposes the duty to prosecute if the conviction, given the evidence, seems to be possible: Luparia [2002]); in others again, there is a criminal justice principle to the effect that any citizen has the right to bring criminal charges when a public interest is harmed (art. 125 Spanish Const.). Athenian legal system hardly seems to match such a modern antithesis: the Athenians created a very adversarial system based on voluntary prosecution, and characterized by the absence of a 'governmental public prosecutor' and of a 'mandatory prosecution'.

4. Cf., on the problem concerning the authorship of *Ath. Pol.*, Rhodes (1981: 58 ff.).

5. *Ath. Pol.* 2.2, 4.1-2, 7.1, 8.2, 41.2; *Arist. Pol.* 1274b 15-18; von Fritz (1954: 77 ff.); Rhodes (1981: 84 ff.); Valdés Guía (2012: 322 f.).

ic βουλῇ was empowered to exercise ‘judicial’ and ‘supervisory’ functions (rather than ‘censorial’ ones, comparable to the Roman *cura morum*)⁶. Aristotle, together with Plutarch⁷, attests that the Areopagites were vested with the

6. Cf. Ostwald (1993: 143 f.); see, *contra*, Cawkwell (1988: 9 f.), who, on the grounds of *Ath. Pol.* 3.6, 8.4, Philochorus (FGH 328 F196), and Isokrates (above all Isok. 1.46), argues that «the Areopagus would seem to have had a sort of moral supervision of the state, a *cura morum* in Roman terms» (a similar opinion was earlier proposed by Bonner and Smith [1938: 97]; see, for a more recent account, O’Sullivan [2009: 78 ff.]). More exactly, I suppose that the nomophylactic function tended to control and to punish some offences (provided in laws, whether written or not) which even embraced immoral behaviors and disorderly conducts: yet, it hardly seems for men to be liable for anything other than for breaches of νόμοι. As regards this particular topic, we do have information on one matter: indeed, we know that Solon, by reforming a previous and more severe law enacted by Drako, gave the Areopagus jurisdiction over ἀργία (idleness) and introduced a γραφή (or, better, an action susceptible to be taken by anyone): cf. Diog. Laert. 1.55; Lex. Cantabr. 665.19-20; Anektd. Bekk. 310.3; Poll. 8.42; Plut. *Sol.* 17.2, 22.3; *Ath. Pol.* 8.5; Dem. 57.32; Isok. 1.44; see Lipsius [1905-15: 353 f.]; Bonner and Smith [1938: 133]; Wallace [1989: 62 ff.]; Sealey [1994: 128 f.]; de Bruyn [1995: 79 ff.]). In my opinion, this ancient law (already in its Draconian formulation) was mainly aimed at preserving the family estate from ἀπορία (Isok. 1.44), i.e. from ‘dissipation of substances’, and the Solonian remedy was directed to provide protection in the particular interest of victims that the legislator himself clearly perceived as legally and/or physically prevented from initiating procedures autonomously, i.e., as for this case, the future heirs of the ἀργός. Differently, the goal pursued by this archaic νόμος, in Wallace’s opinion, «was ... to protect against theft» (Wallace [1989: 63]), while, according to de Bruyn, «était de protéger la société contre les dangers de l’oisiveté et de la prodigalité, dont la conséquence inévitable était la pauvreté, qui elle-même conduisait au crime» (de Bruyn [1995: 80]). Both these ideas fail to consider the wrong at issue, that is ἀργία, as an offence against the family (qualifying it, on the contrary, as a ‘societal crime’, even if the sources do not prove such an inference), as well as they fail to focus on the legal problem consequently implied (overlooking that the immediate victims of this offence did not have any ‘standing to sue’).

7. See *Ath. Pol.* 3.6 (ἡ δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλὴ τὴν μὲν τάξιν εἶχε τοῦ διατηρεῖν τοὺς νόμους, διώκει δὲ τὰ πλείστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ κολάζουσα καὶ ζημιοῦσα πάντας τοὺς ἀκοσμοῦντας κυρίως, ἡ γὰρ αἵρεσις τῶν ἀρχόντων ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην ἦν, ἐξ ὧν οἱ Ἀρεοπαγιταὶ καθίσταντο, διὸ καὶ μόνῃ τῶν ἀρχόντων αὐτῇ μεμένηκε διὰ βίου καὶ νόν), and 8.4 (τὴν δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἑταξεν ἐπὶ τὸ νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχεν καὶ πρότερον ἐπίσκοπος οὖσα τῆς πολιτείας, καὶ τὰ τε ἄλλα τὰ πλείστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν πολιτῶν διετῆρει, καὶ τοὺς ἀμαρτάνοντας πῶθυσεν κυρία οὖσα καὶ ζημιοῦν καὶ κολάζειν). On the link existing between the Solonian and the pre-Solonian Areopagus, cf. de Bruyn (1995: 20, nt. 11): «nous pensons ... que l’idée prônée par Aristote d’une continuité entre l’Aréopage antésolonien et solonien, même si elle ne s’appuie sur aucun document, est raisonnable dans la mesure où elle s’inscrit dans la vision d’un développement continu des institutions athénienne depuis l’origine de la πόλις» (*contra*, cf. Wallace [1989: 39 ff.], who maintains that the account of the pre-solonian Areopagite regime is retrojected from what Aristotle knew or believed about the Solonian Areopagus). For the Areopagus was composed by archons chosen ‘by distinction and by wealth’

τάξις (the institutional task) of διατηρεῖν τοὺς νόμους (watching over the νόμοι), and their Council acted in the quality of ἐπίσκοπος of the πολιτεία (supervisor of the constitution) before and under Solon's archonship, as well as of φύλαξ τῶν νόμων (guardian of the 'nomic system') according to the terminology used in the (spurious) Draconian constitution⁸. What is more, the pre-Draconian Areopagites, administrating the πόλις with regard

(*Ath. Pol.* 3.6; cf. *Plut. Sol.* 19.1), and for this Council was considered the oldest and most venerable political board in Athens, it's reasonable to believe that, even before Solon, the Areopagus had wide, if not even undefined, powers which are elsewhere described in terms of 'guardianship of the laws' (cf., as for the Solonian Areopagus, *Ath. Pol.* 8.4; *Plut. Sol.* 19.2; with regard to the so-called Draconian constitution, cf. *Ath. Pol.* 4.4; finally, as for the period after the Persian wars, cf. *Ath. Pol.* 25.2), and which very likely included 'jurisdiction over crimes against the πόλις' (cf. Rhodes [1979: 104 f.]; Ostwald [1985: 7 f.]). Accordingly, nothing in *Ath. Pol.* 3.6 seems to allow, as for the πρώτη πολιτεία, a distinction between a 'constitutional function of overseeing and protecting the laws' and 'a de facto governmental power' (cf., *contra*, Wallace [1989: 40]). For debate on the original Areopagite powers and their restriction, see: Bonner and Smith (1938: 88 ff., 145, 163, 255 ff., 326 ff., 362); Harrison (1971: 36 ff.); MacDowell (1978: 114 ff.); Gagarin (1981a: 60, 111 ff.); Ostwald (1985: 7 ff., 28 ff., 41 f., 66 f., 70 ff.); Thür (1991). Cf., on the contrary, Wallace (1989: 3 ff.), supporting the view that, before Solon, the Areopagus just heard homicide cases (yet, «on voit difficilement pourquoi Solon aurait subitement transformé un simple tribunal pour cause d'homicide en un Conseil aux attributions étendues»; de Bruyn [1995: 20, nt. 11]); moreover, the scholar assumes that *Ath. Pol.* 3.6 is «based on a priori conceptions of the nature of Solon's reforms, and virtually isolated in its claim that before Solon the Areopagus had broad judicial or managerial powers». These statements cannot be shared: the Kylonian affair and the Solonian amnesty law, as well as Plutarch and Isokrates, prove the opposite; the extraordinary importance attached to the Prytaneion (qualified as an aristocratic body vested with political powers and advisory roles) rests ultimately on some personal (and open to criticisms) inferences from the Solonian amnesty law (cf., *infra*, ntt. 12, 17).

8. *Ath. Pol.* 4.4: ἡ δὲ βουλὴ ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου φύλαξ ἦν τῶν νόμων καὶ διετῆρει τὰς ἀρχάς, ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἄρχωσιν, de Bruyn (1995: 86, nt. 360), following Bonner and Smith (1938: 262), and Wade-Gery (1958: 131 f.), believes that 'ἐπίσκοπος of the constitution' and 'φύλαξ of the laws' are not interchangeable phrases, since the former would concern jurisdiction over crimes against the city, while the latter would be only related to the control over the magistrates (cf. Daverio Rocchi [2001: 334 f.]; Berti [2012: 73]). Yet, out of *Ath. Pol.* 8.4 (τὴν δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔταξεν ἐπὶ τὸ νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχεν καὶ πρότερον ἐπίσκοπος οὖσα τῆς πολιτείας), one can argue against her assumption (see Cawkwell [1988]; Wallace [1989: 42]; Poddighe [2014: 331 ff.], with further bibliography). We could accordingly suppose that, in its strictest sense, the Areopagite νομοφυλακία consisted in protecting and watching over (διατηρεῖν) all those rules and principles (νόμοι) that granted public order, peace, and constitutional stability (πολιτεία), as well as in judging, fining, and punishing those who violated such rules and principles (ἄκοσμοῦντες; on the equation 'ἄκοσμοῦντες = offenders of the established order', see Dem. 24.9; cf. Isok. 7.37, 39, 46); cf. Banfi (2012: 52), who uses the phrase «controllo di legalità». Further, see, *infra*, nt. 10.

to the most copious and the most important issues, passed final judgments and decisions (*κυρίως*), inflicting both bodily punishments and monetary fines⁹ to all the *ἀνοσμούντες* tried before them (i.e. all those Athenians who infringed the ‘established order’, whether they were magistrates or not)¹⁰.

9. The two participles *κολαζούσα* and *ζημιούσα* (*Ath. Pol.* 3.6), that – in my opinion – explain both ‘διδόκει δὲ τὰ πλείστα καὶ τὰ μέγιστα τῶν ἐν τῇ πόλει’ and ‘τὴν μὲν τάξιν εἶχε τοῦ διατηρεῖν τοὺς νόμους’, corroborate the idea that the Areopagus originally had an undifferentiated, indistinct and extremely broad power that merged several functions. In other words, the Areopagus’ political management was not confined to a particular and specified sphere of competence, as well as ‘punishing’ and ‘inflicting fines’ were not limited to the judicial sphere. ‘Punishing’ and ‘inflicting fines’ (on the grounds of political and judicial powers) are mentioned as mere examples, although Aristotle evidently conceived of the Areopagite activity of combating offences against the established order as the most important form of ‘administration’ of the archaic city: cf. Rhodes (1981: 108); Wallace (1989: 40); Ostwald (1993: 144). *Ath. Pol.* 23.1 and 25.1–2 give support to this interpretation: in these passages, indeed, the Areopagite hegemony, obtained after the Persian wars not by decree (οὐδενὶ δόγματι), but *de facto* (cf. Ryan [1999]; Berti [2003]), is considered as a ‘renewal’ of an ancestral strength of the Council (πάλιν ἰσχυρεῖν). Yet, as for the pre-Draconian city, the Areopagites were *de iure* granted with deliberative, political, supervisory and judicial functions (as the terms used by Aristotle at *Ath. Pol.* 3.6 clearly suggest). Likewise, the phrase ‘κυρία οὖσα καὶ ζημιούν καὶ κολάζειν’ (*Ath. Pol.* 8.4) appears to be related to the Areopagite function of ‘νομοφυλακία’ (assimilated to the quality of ἐπίσκοπος τῆς πολιτείας) and, at the same time, to activities of ‘political management’ (exemplified with ‘the control over magistrates’: cf. Ostwald [1985: 12 f., 40 ff., 518]; de Bruyn [1995: 68 ff.]). The Areopagus could give ‘final decisions’ in both judicial and non-judicial contexts, so that punishments and fines could be provided either in ‘binding judgments’, or in ‘authoritative political orders’.

10. All this implies a general Areopagite jurisdiction extended over all forms of ‘infringement of the existing order’ perpetrated by anyone. *Ergo*, one can assume, on the one hand (μὲν), that the Areopagus had the task of ‘overseeing the laws’ (upstream); on the other hand (δέ), that its deliberative, governmental and judicial powers were concretely directed to pursue its main institutional aim (downstream). Moreover, even if the task of ‘overseeing the laws’ does not consist in ‘watching over the magistrates’ only (as Bonner and Smith [1938: 262], as well as de Bruyn [1995: 86, nt. 360], seem to believe), other sources permit to include in the former phrase, in its broad sense, the latter (cf. Andok. 1.83–84; FGrHist 328 F64): cf., on the link existing between ‘overseeing the laws’ and ‘watching over the magistrates’, Cawkwell (1988: 3); O’Neil (1995: 20); O’Sullivan (2001: 52 ff.); Bearzot (2012: 29 ff.). Accordingly, it is true that one can suppose that among the *ἀνοσμούντες* tried before the Areopagus (*Ath. Pol.* 3.6) there could be even those magistrates who infringed the established order. Yet, *Ath. Pol.* 4.4 (that, although characterized by a more recent terminology, could really describe authentic Areopagite functions: de Bruyn [1995: 70]) seems to give further support to an opposite idea. Here Aristotle – with regard to the so called ‘constitution of Drako’ (Rhodes [1981: 84 ff.]; Wallace [1993]) – states, on the one hand, that the Areopagus was ‘the guardian of the laws’ (as it will be under Solon [*Ath. Pol.* 8.4], and as it had been before Drako [*Ath. Pol.* 3.6]); on the other hand, that it ‘διετήρει τὰς ἀρχάς, ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἀρχῶσιν’

Once ruled out the opinion that the Areopagus was a Solonian creation only¹¹, as well as the view that, even before Solon, it heard private cases of φόνος (ἐκ προνοίας)¹², it is easy to admit that this Council was principally a court whose 'jurisdiction' over criminal cases was only recognized, and not introduced *ex novo* by Solon. The latter, indeed, just reconfirmed the Athenian aristocratic body in its previous capacity, and better specified and increased its powers in the 'public sphere'¹³. Thus, in seventh century Athens, cases affecting 'the community as a whole'¹⁴ were tried before the Areopagites sitting as 'guardians of the laws'; they were members of a Council that, representing the ruling elite, turned out to be the most proper body for taking any 'public action'. This view does gain support from several ancient sources.

(i.e. 'it controlled that the magistrates exercised their terms according to the laws' and 'it punished those who, acting in their official capacity, did not abide by the laws'; cf. *Ath. Pol.* 8.1-2, as far as the Areopagite choice of the magistrates is concerned). As regards the infringements committed by magistrates during their term of office, anyway, Aristotle points out that the aggrieved party only had the right to initiate the procedure before the court by denouncing the law under which he was wronged (ἐξήν δὲ τῷ ἀδικουμένῳ πρὸς τὴν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλὴν εἰσαγγέλλειν, ἀποφαίνοντι παρ' ὃν ἀδικεῖται νόμον). This rule concerning the so called 'standing to sue' could prove a substantial difference between the function of 'watching over the νόμοι' and 'watching over the ἀρχαί', since the former is related to a public interest (that is to an interest of the whole πολιτεία), the latter to a private one (that is an interest of a single ἀδικουμένῳ). Moreover, since this control over the magistrates is directed to punish wrongs already committed against individuals (as one can infer from the dative τῷ ἀδικουμένῳ) and to prevent further violations of the law (as one can infer from the sentence 'ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἄρχωσιν'), it is clear that Drako – at least in accordance with the version included in *Ath. Pol.* 4.4 – neither deals with the legal procedure directed to check the conduct of 'outgoing magistrates' (cf. *Arist. Pol.* 1274a 15-18, 1218b 32-34 with Poddighe [2014: 195 ff.]), nor qualifies εἰσαγγελία in terms of public procedure against 'societal offences' (cf., *infra*, nt. 68).

11. Cf. *Plut. Sol.* 19.3; *Poll.* 8.125; *Cic. Off.* 1.22. Cf., *infra*, Appendix 1 (α).

12. This view finds, at first, strong corroboration in *Plut. Sol.* 19.2 (οἱ μὲν οὖν πλείστοι τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴν, ὥσπερ εἴρηται, Σόλωνα συστήσασθαι φασί· καὶ μαρτυρεῖν αὐτοῖς δοκεῖ μάλιστα τὸ μηδαμοῦ τὸν Δράκοντα λέγειν μηδ' ὀνομάζειν Ἀρεοπαγίτας, ἀλλὰ τοῖς ἐφέταις ἀεὶ διαλέγεσθαι περὶ τῶν φονικῶν), and in *Poll.* 8.125 (ἐφέται τὸν μὲν ἀριθμὸν εἰς καὶ πεντήκοντα, Δράκων δ' αὐτοῖς κατέστησεν ἀριστίνδην αἰρεθέντας· ἐδίκαζον δὲ τοῖς ἐφ' αἵματι διωκομένοις ἐν τοῖς πέντε δικαστηρίοις, Σόλων δ' αὐτοῖς προσκατέστησεν τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴν); accordingly, from Drako to Solon the board of the ephetai was the only court that heard homicide cases (see, further, *Phot. Lex.* s.v. ἐφέται). Moreover, *e silentio*, such a reconstruction, confirmed by IG I² 115 = IG I³ 104, seems to be further supported by Aristotle who, in *Ath. Pol.*, never mentions, with regard to the Areopagus, any pre-Solonian jurisdiction over φόνος. On this topic, see further, *infra*, nt. 17 and Appendix 1 (β).

13. See, for instance, Bonner and Smith (1938: 88, 97); MacDowell (1978: 28); Rhodes (1979: 104); Ostwald (1985: 7); de Bruyn (1995: 21 ff.). Cf., *infra*, Appendix 3.

14. See Cohen (2005: 215).

At first, according to a common opinion, in a period characterized by strife between the classes as well as by intra-elite conflicts, Kylon attempted to set up a tyranny and, with the help of eupatrid supporters, seized the Akropolis. The ruling magistrates together with the Alkmenonid Megakles played a substantial role in the Kylonian affair, for they were responsible for the final submission of the conspirators. Indeed, if Kylon escaped the siege and fled Athens, his supporters were impiously killed: as a matter of fact, they remained as suppliants in the temple on the Akropolis; thence, they were persuaded to rise up from the altar of the goddess by the false promise either that they would not be killed or that they would stand a fair and just trial¹⁵. Thus, at least on the grounds of the latter version of the promise made to the Kylon's followers, it is worth noting that these testimonia – if read carefully – may suggest the existence, even during the pre-Drakonian period, of a procedure before the Areopagus against the public offence of ‘attempted tyranny’, if not against a wider and vaguer range of offences essentially identified with infringements of societal interests. This is explicitly attested in a *scholium vetus* to Aristophanes and implied in Plutarch's account and in his reference to the shrine of the Erinyes (where the Areopagites used to meet)¹⁶.

Secondly, the text of the ‘Solonian amnesty θεσμός’ – as it is found in Plutarch – shows, as far as its exceptions are concerned, that, even after it was passed, those Athenians who, before Solon's archonship, had been substantially rather than formally sentenced to exile for attempting to establish a tyranny, had to remain beyond the Attic frontiers, in order to avoid any possibility of immediate execution. If the ‘chiastic’ interpretation of this early rule is correct (as I am persuaded)¹⁷, from the source at issue we can infer

15. The main sources on the conspiracy at issue are Hdt. 5.71; Thuk. 1.126.3-12; Plut. Sol. 12.1-9; Paus. 1.28.1, 7.25.3; schol. Ar. Eq. 445; for the date, cf. Rhodes (1981: 81 f.). Herodotus and Thukydides attest the former version of the assurance, Plutarch the latter.

16. Schol. Ar. Eq. 445: οἱ συγκατακλεισθέντες τῷ Κύλῳ ἐν τῇ ἀκροπόλει εἰς τὴν κρίσιν κατέβησαν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ. Such a criminal jurisdiction, indeed, cannot be denied by assuming – as Wallace (1989: 24 f.) does – that Plutarch (together with Thukydides) does not mention in his account any kind of Areopagite trial (Plut. Sol. 12.1: τοὺς συνωμότης τοῦ Κύλωνος ἰκετεύοντες τὴν θεὸν Μεγακλῆς ὁ ἄρχων ἐπὶ δίκῃ κατελθεῖν ἐπεισεν). Indeed, the reference to the shrine of the Erinyes (where the Areopagites used to meet) as the place which the Kylonians reached to stand the trial that Megakles had promised, can be interpreted as a subtle attestation of the Areopagus as a criminal court (... ὡς ἐγένοντο περὶ τὰς σεμνὰς θεὰς καταβαίνοντες, αὐτομάτως τῆς κρόκης ῥαγείσης, ὥρμησε συλλαμβάνειν ὁ Μεγακλῆς καὶ οἱ συνάρχοντες).

17. Plut. Sol. 19.3-4: ὁ δὲ τρισκαίδεκατος ἄξων τοῦ Σόλωνος τὸν ὄγκον ἔχει τῶν νόμων οὕτως αὐτοῖς ὀνόμασι γεγραμμένον. ἄτιμων ὅσοι ἄτιμοι ἦσαν πρὶν ἢ Σόλωνα ἀρξαι, ἐπιτίμους εἶναι πλὴν ὅσοι ἐξ Ἀρείου πάγου ἢ ὅσοι ἐκ τῶν ἐφετῶν ἢ ἐκ πρυτανείου καταδικασθέντες ὑπὸ τῶν βασιλέων ἐπὶ φόνῳ ἢ σφαγαῖσιν ἢ ἐπὶ τυραννίδι ἔφρευγον ὅτε

that, once tried before the Areopagus and once found guilty, those who had committed the offence of 'attempted tyranny' had been formally declared ἄτιμοι, i.e. 'outlawed'¹⁸. Thus, although a trial and a declaratory judgment are not necessary requirements¹⁹, the incontrovertible final decision given by the Areopagite court, in the event that the ἄτιμος' relatives bring a legal action for murder, represents an insuperable defense for the killer pleading not guilty (since the killing of him who has been declared ἄτιμος, being lawful, does not meet all the elements of the offence of φόνος)²⁰.

Thirdly, one has to focus on a very well-known law reproducing the provisions included in some ancestral θέσμια and being still in force under Peisistratus. Such archaic rules, certainly antedating Solon and, in my opinion, even prior to Drako's θεσμοί, stipulated the negative penalty of ἀτιμία (in its strongest and earliest meaning) against those who had attempted to set up a tyranny or those who had aided in establishing a tyrant²¹. In other

ὁ θεσμός ἐφάνη ὅδε'. See, for the genuineness of the text and for the 'chiastic' interpretation of the law (which rejects the old view that the courts and their jurisdiction are given in parallel order and which, consequently, ascribes the jurisdiction over tyranny to the Areopagus only), Ruschenbusch (1960: 132 ff.); Ruschenbusch (1966: 7); Gagarin (1981a: 128); de Bruyn (1995: 24 ff.); Pepe (2012: 50 ff.). Cf., *infra*, Appendix 1 (γ).

18. It is commonly accepted that, before Solon, ἀτιμία was equivalent to 'outlawry' and not to 'loss of citizen-rights': cf., paradigmatically, Swoboda (1905), who further believes that in Solon's time ἀτιμία had already evolved to *Rechtlosigkeit*; *contra*, see, among others, Gagarin (1981a: 118 ff.), who, out of Plut. *Sol.* 19.4 (Solonian amnesty law), assumes that it is reasonable to suppose that ἀτιμία retained its strongest force under Solon; moreover, see Carawan (1993: 310 f.), who, mainly on the grounds of *Ath. Pol.* 8.5 (Solonian law against neutrality), maintains that «evidently ἀτιμία still carried much of its ancient meaning – public dishonor inviting reprisal and denial of rights and legal protections –, yet Solon somehow redefined the rules of self-help and 'justifiable homicide' in such a way as to alter profoundly the practical consequences of ἀτιμία». On this matter, see, *infra*, nt. 25.

19. *Contra*, see Ostwald (1955), who appears to suppose that, originally, the sentence of outlawry had (always) to be imposed by verdict of the Areopagus.

20. Cf., on this possibility, Hansen (1976: 58).

21. *Ath. Pol.* 16.10: ἦσαν δὲ καὶ τοῖς Ἀθηναίοις οἱ περὶ τῶν τυράννων νόμοι προῖοι κατ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς, οἳ τ' ἄλλοι καὶ δὴ καὶ ὁ μάλιστα καθήκων πρὸς τὴν τῆς τυραννίδος κατάστασιν, νόμος γὰρ αὐτοῖς ἦν ὅδε. 'Θέσμια τὰδε Ἀθηναίων καὶ πάτρια: ἐάν τις τυραννεῖν ἐπανιστῶνται [ἐπὶ τυραννίδι] ἢ συγκαθιστῇ τὴν τυραννίδα, ἄτιμον εἶναι καὶ αὐτὸν καὶ γένος'. The anti-tyranny law (for the text, as far as the pleonasm and the shift from the plural to the singular are concerned, see Ostwald [1955: 121, nt. 97]; Rhodes [1981: 221]) dates back, at least, to Solon (see Gagarin [1981b: 74]; Ostwald [1985: 8, nt. 19]; Forsdyke [2005: 83 f.]; Gagarin [2008: 116]). According to a different interpretation (see Ostwald [1955: 106 ff.]; Carawan [1993: 149 ff.]; Ryan [1994: 129]; Gallia [2004: 458 f.]), the law's authorship must be instead assigned to Drako. Now, I am more inclined to agree with the first view, out of the following remarks. Indeed, even if some scholars

words, the *θέσμια* at issue provide that those who uncontestedly act like public enemies lose any legal and social protection. If, on the one hand, the letter of the law implies that this negative status resulted as an automatic and immediate consequence of the commission of the wrong itself²², on the

maintain that the report found in *Ath. Pol.* 3.4 (*θεσμοθέται ... ἀναγράφαντες τὰ θέσμια φυλάττωσι πρὸς τὴν τῶν ἀμφισβητούντων κρίσιν*) is historically groundless and assume that Aristotle was inferring the thesmothetai's duties only from their name since he had no further information about this magisterial board (Rhodes [1981: 102 f.]), it is my belief that: 1) in *Ath. Pol.* 3.4 the use of the very infrequent and uncommon word *θέσμια* (see Pelloso [2012b: 101, nt. 238]), instead of *θεσμοί*, may support the existence of a further source on these magistrates, used by Aristotle; 2) if the thesmothetai were instituted prior to Drako (*Ath. Pol.* 3.4; Thuk. 1.126.8) and, thence, prior to the first written Athenian legislation (*Ath. Pol.* 41.2), *a fortiori*, the *θέσμια*, considered in themselves and regardless of their contents, cannot be properly identified with ‘written laws’; 3) the *θέσμια* cited at *Ath. Pol.* 16.10 may reasonably precede Drako's *θεσμοί* (*contra*, Ostwald [1955: 106], who erroneously maintains that the written traditional ‘rules’ of *Ath. Pol.* 16.10 cannot precede Drako, since he wrote the first laws); 4) the original terms of such previous *θέσμια* could not be included into Drako's law-code (as Gallia [2004: 459, nt. 38] believes), since, on the one hand, ancient sources do not attest any autonomous Drakonion anti-tyranny law (as, on the contrary, one would expect: see, for the multiplicity of Drakonion laws, Stroud [1968: 80], and, *contra*, Ruschenbusch [1968: 33], who suggests that Drako wrote no other fundamental law outside of the homicide code), and, on the other hand, once considered the anti-tyranny law as a part of the homicide discipline (Ostwald [1955: 108]), such rules would not have needed to be reenacted (as, on the contrary, it actually happened); 5) it's likely to believe that Solon first incorporated the traditional anti-tyranny *θέσμια* (of which *Ath. Pol.* 16.10 attests just one among many rules) in a new, wider, and more detailed law (see, for instance, *Ath. Pol.* 8.4, where it is attested that the Areopagus ‘καὶ τοὺς ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου συνισταμένους ἔκρινεν. Σόλωνος θέντος νόμον εἰσαγγελίας περὶ αὐτῶν’), perhaps after drawing up its legal *corpus*, when the conspiracy against the political order in force was becoming more and more evident and dangerous; 6) the Aristotelian qualification of this law as ‘mild’ does not mean that a Drakonion regulation on tyranny, superseded by Solon's legislation, was reenacted by the enemies of the Peisistratids, about eighty years after Solon, thus replacing the less severe Solonian law (see, on this topic, Ostwald [1955: 109]); indeed, Aristotle ‘misunderstands the force of its penalty of outlawry ... assuming that it means disenfranchisement (as it did in his own time), not exile (as was the archaic meaning of the word)’; cf. Forsdyke (2005: 266), who further confuses the legal concept involving ‘outlawry’ as a sanction with the common practice consisting in exile. However, the (Solonian) law found in *Ath. Pol.* 16.10 was probably never abrogated and may perhaps have been just reaffirmed – once fallen into disuse – either when Hippias was expelled (about 510 B.C.), or at the time of Ephialtes, if not at the end of the fifth century: see Ostwald (1955: 108); Rhodes (1981: 223).

22. See Paoli (1930: 310 ff.); Ruschenbusch (1968: 16 ff.); Harrison (1971: 169 ff.); Hansen (1976: 54 ff.); MacDowell (1978: 73 ff.). In the archaic πόλις automatic ἀτιμία is clearly attested as a penalty for four offences: changing Drako's homicide law (*Dem.* 23.62); attempting to set up a tyranny or aiding in the establishment of a tyrant (*Ath. Pol.* 16.10); remaining neutral in civil strife (*Ath. Pol.* 8.5); idleness (*Poll.* 8.42; *contra*: *Diog.*

other hand, the Kylonian affair and the Solonian amnesty law attest, at the same time, that a non-obligatory trial – merely resulting in a declaration – could anyhow take place. Accordingly, if the *θέσμις* cited by Aristotle are imagined – rather than as *θεσμοί* (i.e. ‘general written rules’ enacted by a human legislator) – as ‘legal maxims’ or ‘judicial principles’ drawn by the magisterial board of the thesmothetai from previous judgments for future trials²³, one could suppose that in the archaic *πόλις* a straightforward link existed between these ancient authorities (that in later times retained jurisdiction over most public actions), on the one side, and the Areopagus as the primitive Athenian court endowed with a judicial power on cases concerning the community as a whole, on the other side.

To tell the truth, our sources do not provide any precise indication concerning the exact procedure that, in the late seventh century, one was to follow in order to submit the case to the Areopagus, in the event that an offence affecting the community as a whole had been committed. It can only be guessed that the aristocratic Council, both as a criminal court and as a body that had the general task of supervising the laws²⁴, *de facto* acted on the basis of information laid by one of its members, by one of the ruling magistrates, or by one of the private citizens. Furthermore, as we have already seen, it is plausible to suppose that it acted in combination with the board of the thesmothetai in enforcing its authority by the formulation of judgments and the application of penalties. Obviously, apart from the problems relating to the actual sources of information which stood at the basis of the Areopagite criminal trials and the initiative in bringing a public matter before such a court, no detailed mention of the existence of an authentic ‘lay voluntary prosecution’ occurs. Indeed, we do not know whether the information was conceived of as the act whereby the procedure had to start (that is an ‘oral

Laert. 1.55; Plut. *Sol.* 17.2). Furthermore, *ἀτιμία* resulted also from *φόνος*, as Solon’s amnesty law shows (Plut. *Sol.* 19.4): those who were subject to *ἀτιμία* for a homicide and, when the law was enacted, were still abroad (either as voluntary exiles or as sentenced ones), were not covered by the amnesty. Forsdyke (2005: 11, 83) confuses legal categories (such as *ἀτιμία*) and *de facto* measures (such as exile), which undermines, at least from a strictly legal perspective, for the most part, her argumentations.

23. Here – just as concerns this particular topic – I partially follow Gagarin (2008: 115): «in the classical period the thesmothetai were closely associated with the law courts. If they had a judicial role from the beginning, they may have been writing down established practices and procedures, not for publication but just to keep them for use in the future. If so, the thesmothetai were not writing legislation, but something like notes for their own use» (see, moreover, Gagarin [1981b: 71]; Gagarin [1986: 56]; Sickinger [1999: 10 ff.]; Pelloso [2012b: 101 and nt. 238]; anyway, against the view that law was originally built up by judgments, see Pelloso [2013]).

24. *Ath. Pol.* 3.6; see, *supra*, nt. 7.

indictment’), or it was just the act which could give occasion to a legal action before the Areopagite court (according to the principle of discretionary prosecution). Furthermore it is not clear whether the role of the accuser was played by the informant, or by one of the magistrates, or even by a member of the Areopagus itself.

Dem. 23.28 and the Drakonian ἀπαγωγή: some recent interpretations

Out of the remarks included in the previous paragraph, can one assume that the archaic πόλις did not know at all the institution of voluntary prosecution? I do not think so. Some testimonia – often underestimated at least regarding this topic – might give support to the thesis that even in pre-Solonian times, if the community as a whole was offended, ‘anyone who wished’ was allowed to take a legal action, on behalf of the whole citizen group, against the public offender.

According to two provisions usually included in the Drakonian homicide θεσμός, on the one hand, ‘if someone directly kills the killer or if someone causes the killer’s death, when the latter abides by the terms of exile remaining abroad and avoiding border markets, athletic contests, Amphictyonic sacrifices, the former is subject to the same treatments as the murderer of an Athenian citizen, and the ephetai are to give judgment’ (ll. 26-29)²⁵.

25. Dem. 23.37: ἐὰν δέ τις τὸν ἀνδροφόνον κτείνῃ ἢ αἷτιος ἢ φόνου, ἀπεχόμενον ἀγορᾶς ἐφορίας καὶ ἄθλων καὶ ἱερῶν Ἀμφικτυονικῶν, ὥσπερ τὸν Ἀθηναῖον κτείναντα, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι, διαγιγνώσκειν δὲ τοὺς ἐφέτας. On the meaning of αἷτιος φόνου, cf. Pelloso (2012a: 196, nt. 25), who assumes that the phrase, considered *per se*, just means ‘he who brings about another person’s death’; *contra*, see Pepe (2012: 42 f.), who suggests that this legal term always implies πρόνοια. Yet, regardless of the problem related to the general meaning of αἷτιος φόνου, on the basis of the context – i.e. the so called laws of the Areopagus – one can infer that the law providing protection for the exiled murderer who abides by the terms of the banishment concerns intentional homicide (cf. Gagarin [1981a: 60]; Carawan [1998: 42 f.]; Pepe [2012: 46]). Cf., for the authenticity of this rule, MacDowell (1963: 118); Stroud (1968: 53 f.); Gagarin (1981a: 58 ff.); Carawan (1998: 104); *contra*, in Ruschenbusch’s opinion, Dem. 23.72 is a very Drakonian law, while the other protections, as mentioned at Dem. 23.37 and Dem. 23.44, extended and elaborated this rule (Ruschenbusch [1960: 140]); Maschke (1926: 89), persuaded that the original word for indirect agency was βουλευσας, later replaced by αἷτιος, believes that Dem. 23.37 represents a late interpolation in the law. This provision has recently been re-examined by Gagliardi (2012: 53 ff.). In his opinion: 1) «il brano potrebbe apparire in contrasto con la ricostruzione del ruolo degli efeti come giudici per i soli φόνου μὴ ἐκ προνοίας e ἀκούσιος (...). Infatti, secondo unanime dottrina (...) la fattispecie in esame in concreto avrebbe più frequentemente integrato casi di omicidio premeditato»; 2) yet, «occorre ricordare che (...) gli efeti giudicavano non solo i casi di omicidio non premeditato e involontario ai danni di cittadini ateniesi, ma giudicavano anche nei processi per tutti gli omicidi di stranieri,

On the other hand, 'if the *ἀνδροφόνος* finds himself in Attika, it is lawful

di meteci e di schiavi»; 3) if it is true that «l'uccisore dell'esiliato soggiaceva alle stesse norme cui sarebbe stato sottoposto 'se avesse ucciso un Ateniese'», this implies that «l'esiliato in questione, benché originariamente cittadino di Atene, a seguito della condanna all'esilio da lui subita non era più considerato ateniese», and «in assenza della norma *de qua* al suo uccisore si sarebbero applicate norme diverse da quelle che si applicavano agli uccisori di cittadini ateniesi». This argumentation does not persuade me: it is indeed my firm belief that the Drakonian rule at issue shows that in pre-Solonian Athens the Areopagus did not hear any case of *φόνος ἐκ προνοίας* (Pelloso [2012a]), such as many other testimonia do: the *silentium* in *Ath. Pol.* (which attests that Aristotle found no historical grounds for the tradition of early homicide cases tried before the Areopagus); the chiasmic interpretation of the Solonian amnesty law (which rules out the Areopagite competence in homicide cases); the incipit of the Drakonian homicide law, i.e. 'even if' (which ascribes to the ephetai full competence). At first, as Gagarin (1981a: 40) points out, the phrase 'ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι' cited at Dem. 23.37 seems to indicate that the treatment is the same in all respects (i.e. with regard to the type of prosecution, as well as to the penalty). Secondly, the comparison between the 'exiled killer' and the 'Athenian' neither implies that the former is a normal 'foreigner', nor that, without the enactment of this rule, the intentional killer of the exiled killer, similarly to the intentional killer of the foreigner, would have been subjected to a milder punishment than death. On the contrary, such a comparison may have the following meaning: he who ἐκ προνοίας brings about the *φόνος* of an exiled killer abroad can be sued through an ordinary *δίχνη* and sentenced to death by the ephetai, even if the 'exiled killer' is an *ἄτιμος* and, out of previous customary rules, he does not enjoy all the rights and all the privileges of an Athenian citizen (Tulin [1996: 39 ff.]; Forsdyke [2005: 10, nt. 25]; Pepe [2012: 69]). In other words, in the absence of the rule cited at Dem. 23.37, killing an exiled killer, like killing any other outlawed, would have been lawful: by introducing this rule, Drako seems to modify – even prior to Solon – the primeval discipline concerning *ἄτιμία* and to make it less severe, at least with regard to exiled murderers. Indeed, on the one hand, before Drako's legislation, neither legal recourse nor private actions against the killer of any *ἄτιμος* were allowed at all; accordingly, *ἄτιμία* was equivalent to 'full outlawry' and all *ἄτιμοι* were – without any exception – subject to self-help execution with impunity. On the other hand, after Drako's innovation, as the provisions preserved at Dem. 23.37–38 and at Dem. 23.28 (τοὺς δ' ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ καὶ ἀπάγειν) demonstrate, 'licit self-help execution' (susceptible to escalate into killing) was exclusively limited to the apprehension of the *ἄτιμος* in Attika. In short, Drako innovatively parallels the murder of a condemned killer to the murder of an *ἐπίτιμος* Athenian, provided that the former is committed abroad; moreover, he mitigates, as far as 'ἄτιμοι killers found in Attika' are concerned, the primeval discipline, by stipulating the right to kill the killer alongside *ἀπαγωγή*. With Drako – and not with Solon – the concept of 'outlawry' starts to change its legal significance (cf. Harrison [1971, 169 ff.]; Hansen [1976: 54 ff., 77]; MacDowell [1978, 73 f.]; Vleminck [1981]; Carawan [1993: 310 ff.]; Forsdyke [2005: 10 f.]; all these authors, in my opinion, fail to remark this plausible Drakonian modification of the primeval concept of *ἄτιμία*). If all that is true, after Drako's legislation, he who is convicted of attempting to set up a tyranny and the condemned killer are not subject to the same remedy (*contra*, cf. Carawan [1993: 312]). The life and person of the former (cf. the pre-Drakonian *θέσμις* cited at *Ath. Pol.*

to put him to death on the spot (ἐξεῖναι ἀποκτείνειν)²⁶; alternatively, the ἀνδροφόνος ‘can be proceeded against by means of summary arrest’ (Il. 30-31), and, consequently, by delivery to the proper authorities (that is the thesmothetai, the magistrates overseeing the arrest and the execution of any returning killer)²⁶. The latter rule shows a clear reference to the remedy of the ἀπαγωγή, which – as we can infer from another Drakon provision paraphrased by Demosthenes – might, or might not, be preceded by a ‘public denunciation’ (ἐνδειξις)²⁷. Against this backdrop, the following describes

16.10, as well as the Solonian amnesty law cited at Plut. *Sol.* 19.4) is forfeited to his captor to do with as he wants, both in Attika and abroad (thus, the public offender can be held for ransom, maimed, put to death with impunity). On the contrary, the latter, if he does not trespass the prohibited areas, is granted with some basic rights, since he cannot be killed on the spot, or – *a fortiori* – maimed and hold for ransom (Dem. 23.37-8). Moreover, even in the event that he sets foot ἐν τῇ ἡμεδαπῇ, it is plausible to believe that ‘ἐξεῖναι ἀποκτείνειν’, only provided that the initiated ἀπαγωγή has not worked properly and, accordingly, has failed (Dem. 23.28): in other words, ὡς ἐν τῷ α ἄξονι ἀγορεύει, he who is incontrovertibly a killer, even in Attika, can only be either ‘arrested’ or ‘killed’ (while it is forbidden to hold him for ransom and to maim him to force him to pay: λυμαίνεσθαι δὲ μὴ, μηδὲ ἀποιναῖν).

26. Dem. 23.28: τοὺς δ’ ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν καὶ ἀπάγειν, ὡς ἐν τῷ α ἄξονι ἀγορεύει, λυμαίνεσθαι δὲ μὴ, μηδὲ ἀποιναῖν, ἢ διπλοῦν ὀφείλειν ὅσον ἂν καταβλάψῃ, εἰσφέρειν δ’ ἐς τοὺς ἄρχοντας, ὧν ἕκαστοι δικασταὶ εἰσι, τῷ βουλομένῳ, τὴν δ’ ἡλιαίαν διαγιγνώσκειν. See MacDowell (1963: 119 ff.); Gagarin (1981a: 24 f., 60 f.); Gagarin (2008: 99); Pepe (2012: 10, nt. 6). Even if one admits that the provision for a trial before the ἡλιαία, as well as the formal mention of ὁ βουλόμενος, are anachronistic if attributed to Drako (yet, see, *infra*, nt. 70), once realized that only the first part of the law quoted in Dem. 23.28 fits the lines 30-31 of the epigraph (see Stroud [1968: 55, nt. 102]; Sickinger [1999: 19 f.]), the following prohibitions (λυμαίνεσθαι δὲ μὴ, μηδὲ ἀποιναῖν), in my opinion, do not need to be ascribed to Solon. They harmoniously fit the precedent rule (τοὺς δ’ ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν καὶ ἀπάγειν) as a sort of clarification and specification (cf., *supra*, nt. 25), as well as they are perfectly coherent with some of the aims pursued by Drako’s law: it was indeed directed to specify many details still not fixed in the traditional oral rules and, thence, to indicate, among other provisions, on the one hand, whether, when, and how a killer would be protected and, on the other hand, whether, when, and how the protection should cease. *Contra*, see Stroud (1968: 54 ff.), and Figueira (1993); on the later amendments, see Carawan (1998: 73, nt. 78, 90 f., 111, 150); more generally, cf. Gagarin (1981a: 23 ff.), and Canevaro (2013b: 48 ff.). See, moreover, Dem. 23.31: οἱ θεσμοθέται τοὺς ἐπὶ φόνῳ φεύγοντας κύριοι θανάτῳ ζημιώσαι εἰσι.

27. Dem. 23.51: φόνου δὲ δίκας μὴ εἶναι μηδαιμοῦ κατὰ τῶν τοὺς φεύγοντας ἐνδεικνύντων, ἐάν τις κατὰ ὅποι μὴ ἔξεστιν. Hansen’s interpretation (ἀπαγωγή and ἐνδειξις are two phases of the same type of process) is here accepted (Hansen [1976: 17, 24 f., 113 ff.]). See, as regards the link existing between these passages and Dem. 23.80, Lipsius (1905-15: 328); Harrison (1971: 17, 227); MacDowell (1978: 122, 140); Carawan (1998: 337 f.); Scafuro (2005).

two recent interpretations of the provisions at issue and presents their flaws, while the next paragraph provides a personal reconstruction of this matter.

A. Following Carawan's overall account, the double provision cited at Dem. 23.28 (both allowing self-help execution or summary arrest, and prohibiting to maim or hold for ransom) belongs to a table of statutes consisting in Solonian modifications with a clear cross-reference to the Draconian code²⁸. This provision is considered as part of a wider regulation concerning any 'exiled homicide' (regardless of intent)²⁹. The traditional remedy sanctioned for the victims' kinsmen in the original 'law of arrest' was strengthened by Draco through the introduction of a 'procedure by warrant and arrest'; afterwards, it was restricted by Solon by means of the so called 'law against torture and extortion'³⁰. Indeed, as early as the era of the Draconian homicide-code, any kinsman as well as any concerned citizen would have had the right to kill lawfully the ἀπαγόμενος resisting arrest, if the latter had been first identified as an 'exiled homicide' before the magistrates (Dem. 23.51)³¹. To be more precise, the scholar believes that the Draconian provision cited at Dem. 23.28 «was originally intended to apply to voluntary exiles who had not been formally tried; it would naturally apply also to accused killers who would neither avail themselves of exile nor come to terms with their accusers», while the Solonian amendment implies «that forcible arrest to the magistrate, carried out with potentially deadly force, would still be available against accused or suspected killers who did not seek refuge or legal resolution (so long as they were not subjected to abuse and ransom)»; in a similar fashion, in Carawan's opinion, the Draconian law referred to at Dem. 23.51 «originally applied to homicides who had not been tried and sentenced but were, in effect, automatic exiles»³². On the grounds of this

28. As for the law cited at § 28, «it is a later amendment giving what appears to be an accurate cross-reference to the original Draconian table»; «the provisions for prosecution by 'anyone willing' and trial before a court of the people show that this law is a product of Solon's reform. And the rule not to torture or hold for ransom is consistent with other restrictions on the plaintiffs' claims in the age of Solon. This law was framed as a safeguard against attempts by the plaintiffs to extort a higher settlement from an exiled homicide. By contrast, the earlier provision 'on the axon' to which this later statute refers, a provision allowing self-help execution or summary arrest of an exiled homicide who returns without settlement, is almost certainly an authentic Draconian law: it can be restored with reasonable confidence in the fragmentary inscription; the terminology is consistent and the practice itself entirely in keeping with the archaic mode of resolving homicide disputes» (Carawan [1998: 77]).

29. Carawan (1998: 77); *contra*, Ruschenbusch (1960: 140).

30. Carawan (1998: 90 ff.).

31. Carawan (1998: 81, 163 f., 335 f.).

32. Carawan (1998: 335 f.).

reconstruction, he maintains that the common idea that the arrest of accused homicides is a late innovation has no basis: the procedure against ‘known’ or ‘suspected’ homicides described at Dem. 23.80 is considered as «a direct descendant of the ancient remedy»; likewise, «the procedure against accused killers that Demosthenes describes» (*rectius*: the second document preserved at Dem. 24.105) follows «a logical progression from the Drakonian procedure», so that «in the intervening period, it is reasonable to assume, there was nothing novel or irregular in prosecuting homicide by warrant and arrest»³³. This suggestive depiction reveals, in my opinion, some flaws.

It is hazardous to assume that the procedure described at Dem. 23.80 ‘directly’ descends from the ancient remedy cited at Dem. 23.28. Indeed, the former applies to the offence of homicide *per se*, while the open violation of prohibited areas turns out to be at the same time an aggravating element of the wrong and a legal requirement for prosecution; it is characterized by a mandatory trial; the killer is to be brought before the Eleven (as the mention to the prison suggests). As regards the latter, on the contrary, the substance of the charge is ‘trespass carried out by a killer’; no trial is mentioned at Dem. 23.31; the thesmothetai have jurisdiction on these cases.

It is undemonstrated that the Drakonian laws of arrest and of denunciation originally concerned homicides who had not been tried and sentenced. Quite the reverse, if we restore lines 30-1 of the Drakonian homicide law, on the basis of the first provision cited at Dem. 23.28³⁴ and if we consider that Drako seems to use the participle ‘κτείνων’ to designate him ‘who has brought about another man’s death and has not yet been tried’³⁵, it is extremely plausible that ἀνδροφόνος, as a legal term, originally indicated a ‘convicted homicide’ only (as Demosthenes apparently claims)³⁶.

33. Carawan (1998: 336).

34. Cf. Stroud (1968: 54 ff.).

35. Cf. Gagarin (1981a: 59). As Harris (2006: 404) notes: «the verb (ἀπο)κτείνειν in Attic Greek is used to denote the act of causing death. It describes the action of one who brings about death by direct physical causality (e.g., stabbing, strangling, beating) or by indirect means (plotting, giving orders to magistrates, or encouraging an assailant to strike)» (cf. IG I³ 104.11-13; And. 2.7; Lys. 13.85-87).

36. Dem. 23.29: ἡκούσατε μὲν τοῦ νόμου, σκέψασθε δὲ, ὧς ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ θεωρήσατε ὡς καλῶς καὶ σφόδρ’ εὖσεβῶς ἔθηκε ὁ τιθεὶς τὸν νόμον. “τοὺς ἀνδροφόνους” φησὶν. πρῶτον μὲν δὴ τοῦτον ἀνδροφόνον λέγει, τὸν ἐαλωκότ’ ἤδη τῇ ψήφῳ. οὐ γὰρ ἐστ’ οὐδεὶς ὑπὸ ταύτῃ τῇ προσηγορίᾳ, πρὶν ἂν ἐξελεγχθεὶς ἅλῃ (cf. Gagarin [1981a: 59]). It is true that Lys. 10.6-12 and Dem. 23.80 prove that the orators used the noun ἀνδροφόνος with a different nuance (Stroud [1968: 53]; Bonner and Smith [1938: 119]); anyway, this does not imply that Demosthenes’ definition is just a «sophistry», as Stroud claims. Indeed, both Lys. 10.6-12 and Dem. 23.80 deal with a particular kind of ‘murderer’, that is the ‘incontrovertible murderer’ (or ‘he who ἐπ’ αὐτοφώρῳ ἀπέκτεινε’, ‘he who has man-

It is unjustified to assume that only the victims' kinsmen formerly had the right to arrest the killer, and that such a right was later extended by Drako to any concerned citizen.

The supposed analogy between 'suspected' and 'accused' killers seems to rest upon the unpersuasive interpretation of the second part of the document preserved at Dem. 24.105 and of the procedure by arrest depicted at Dem. 23.80³⁷, as originally suggested by Gagarin³⁸. Afterwards, maintaining, on the grounds of Dem. 23.28, that any citizen was empowered with the right to arrest anywhere in Attika him who was simply suspected to be a killer, is extremely unlikely, if one focuses on the Drakonion innovations concerning the ordinary procedure against homicides³⁹.

ifistly brought about another man's death': cf. Harris [2006: 373 ff., 391 ff.]). This is clear, above all, from the second testimonium (τὸν ἀνδροφόνον δ' ὅρᾳ περιόντ' ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ κατὰ τὴν ἀγοράν), once read together with Lys. 13.86 (τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο εἰσενεν ἢ ὁμολογεῖν ἀποκτείναν, μὴ ἐπ' αὐτοφώρῳ δέ, καὶ περὶ τούτου διςχυρίζεσθαι, ὥσπερ, εἰ μὴ ἐπ' αὐτοφώρῳ μὲν, ἀπέκτεινε δέ, τούτου ἔνεκα δέον αὐτὸν σφάζεσθαι); cf. MacDowell [1963: 120 ff., 131 ff.]; Gagarin [1979: 320]; Volonaki [2002: 162 ff.]). *Ergo*, since the person who has been convicted by the court becomes an 'incontrovertible murderer' after entry of a final judgment, one can suppose that the second broader meaning analogically derives from the first one: from 'he who is incontrovertibly a killer, after final conviction' to 'he who is incontrovertibly a killer, even if not tried yet'. Likewise, the clause 'πρὶν ἂν ἐξελεγχθῇς ἄλῳ' may stand for 'until he has been found guilty and convicted', and for 'until he has been without a doubt proved to be guilty', since ἀλίσκομαι means both 'to be caught or detected (doing something)' and 'to be condemned', as well as ἐξελέγχω means 'to prove, to ascertain, to convict' (cf. *LSJ*, s.v. ἐξελέγχω).

37. Dem. 24.105: ἐὰν δὲ τις ἀπαχθῇ, τῶν γονέων κακώσεως ἐαλωκώς ἢ ἀστρατείας ἢ προειρημένον αὐτῷ τῶν νόμων εἶργεσθαι, εἰσιὼν ὅποι μὴ χρή, δησάντων αὐτὸν οἱ ἔνδεκα καὶ εἰσαγόντων εἰς τὴν ἡλιαίαν, κατηγορεῖται δὲ ὁ βουλούμενος οἷς ἔξεστιν. ἐὰν δ' ἄλῳ, τιμᾶτω ἢ ἡλιαία ὅτι χρή παθεῖν αὐτὸν ἢ ἀποτεῖσαι. ἐὰν δ' ἀργυρίου τιμηθῇ, δεδέσθω τέως ἂν ἐκτείσῃ; Dem. 23.80: ἔτι τοίνυν ἔσθ' ἕκτη τιμωρία πρὸς ἀπάσαις ταύταις, ἣν ὁμοίως παραβάς γέγραπεν τὸ ψήφισμα οὕτως, εἰ πάντα ταῦτα τις ἡγνόηκεν, ἢ καὶ παρεληλύθασιν οἱ χρόνοι ἐν οἷς ἔδει τούτων ἕκαστα ποιεῖν, ἢ δι' ἄλλο τι οὐχὶ βούλεται τούτους τοῖς τρόποις ἐπεξίέναι, τὸν ἀνδροφόνον δ' ὅρᾳ περιόντ' ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ κατὰ τὴν ἀγοράν, ἀπάγειν ἔξεστιν εἰς τὸ δεσμωτήριον, οὐκ οἷαδ' οὐδ' ὅποι βούλεται, ὥσπερ σὺ δέδωκας, κἀνταῦθ' ἀπαχθεὶς οὐδ' ὅτι οὖν, πρὶν ἂν κριθῇ, πείσεται, ἀλλ' ἐὰν μὲν ἄλῳ, θανάτῳ ζημιωθήσεται, ἐὰν δὲ μὴ μεταλάβῃ τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων ὁ ἀπαγαγών, χιλίας προσοφλήσει.

38. Cf., *infra*, Appendix 2 (α).

39. In my opinion, the first two lines of the Drakonion law on homicide show «una rigorosa consequenzialità logica e cronologica ... : 1. contemplazione, a livello di 'sostanza', della fattispecie di illecito perseguita, descritta sia con riguardo all'elemento materiale che a quello psicologico; 2. indicazione del necessario ricorso agli strumenti processuali mediante chiamata in giudizio dell'asserito omicida, ai fini, *in primis*, di accertamento, nonché, *in secundis*, di condanna; 3. riferimento alla fase introduttiva *in iure* dell'ἀνάκρισις, con la menzione dei magistrati competenti (βασίλεις), sempre che il verbo δικάζειν possa ovvia-

The whole reconstruction fails, in the end, to consider the problem concerning the authenticity of the document preserved at Dem. 24.105⁴⁰.

B. In Scafuro's view, the relation between Dem. 23.28 and Dem. 23.80 is differently represented. Once ruled out the full authenticity of the second section of the document preserved at Dem. 24.105⁴¹ (and, thence, daggered the phrase concerning the accused killers: ‘ἡ προεξηρημένον ἀντὶ τῶν νόμων εἰργασθαι’)⁴², she maintains that «returned killers who are found anywhere in Attika will be arrested ‘to the thesmothetai’, and if they confess, will be executed by those magistrates (Dem. 23.28, 31). If they do not confess, the thesmothetai will hand them over the Eleven for custody and either the thesmothetai or the Eleven will preside over the ensuing trial ... for which the penalty is death (Dem. 23.31)»; when the law cited at Dem. 23.80 came into operation (that is c. 400 B.C.)⁴³, returned killers «who set foot in the Agora or in sacred places would additionally be liable to the apagoge of 23.80 which followed almost the same procedure except that trial is obliga-

mente essere inteso come sinonimo di *ius dicere* e non di *iudicare*; 4. menzione dell'attività cognitoria e decisoria degli Efeti (fase *apud iudicem*)»; it is clear that the legislator's main objective is «quello di attribuire al processo (privato) funzione necessariamente sostitutiva dell'auto-tutela, senza nessun riferimento ad una medesima sanzione per l'omicidio tanto ‘volontario’, quanto ‘involontario’» (Pelloso [2012a: 194, nt. 24]). Cf. Phillips (2008: 49); Pepe (2012: 14 ff.).

40. See, on the topic, Canevaro (2013a): in his opinion – above all on the grounds of Dem. 24.60, 102, 103, 107, and *Ath. Pol.* 63.3 – the second section of the document preserved at Dem. 24.105 «should contain two laws concerned with two separate categories: parent abusers and draft dodgers. It should state that, if convicted parent abusers or draft dodgers transgress the conditions of their *atimia*, they must be tried and, if their penalty is a fine, they must be imprisoned until the fine is paid». On the contrary, we can easily realize that the document at issue states that ‘if someone is arrested for entering where he is not allowed, since he is a convicted parent abuser, draft dodger, as well as a banished murderer, the Eleven shall imprison him and bring him before the Heliaia’.

41. Scafuro (2005: 67): «a hypothesis of inauthenticity may be radical or conservative – radical if we declare 105B in its entirety inauthentic, conservative, if we choose only to dagger the clause concerning the accused killer as ‘misplaced’. In both cases, all killers (suspected, accused, convicted) discovered in forbidden places may have been arrested and brought – not to the Eleven – but to the thesmothetai who are attested as the magistrates overseeing the arrests of killers who illicitly return to Athens (Dem. 23.31)».

42. Scafuro (2005: 67): «105B appears inconsistent with what we know of the way Athenian law functioned: *atimoi* elsewhere are denounced by *endeixis*; the unintentional accused killers of 105B might be penalized differently from the suspected, unintentional killers of 23.80».

43. Here Scafuro (2005: 65) inclines to follow, although superficially, Hansen's theory (cf. Hansen [1976: 101 ff.]), even if her overall reconstruction appears very different, for she broadens the applicability of the remedy described at Dem. 23.80 and partially counters the authenticity of the document preserved at Dem. 24.105. Cf., *infra*, Appendix 2 (β).

tory»⁴⁴. What is more, in her opinion, from c. 400 B.C., even suspected and accused killers, once discovered in the Agora and in the holy places, could be arrested and imprisoned before trial and then «tried for homicide ... and penalized with death upon conviction», since the law paraphrased at Dem. 23.80 is considered as even covering these subjects⁴⁵. Some weaknesses, in my opinion, undermine this conjectural reconstruction.

If the law described by Demosthenes at 23.80 was enacted approximately at the beginning of the fourth century B.C.⁴⁶, this means that for more than two centuries the violation of the βασιλευς' prohibition to enter the Agora and the holy places⁴⁷ was practically ineffective without a procedure directed to uphold it: thus, such a development looks as an extremely implausible one. Moreover, the orator here does not seem to paraphrase a precise statute: he rather describes a specific use of the procedure by arrest⁴⁸.

Arguing that the Draconian law cited at Dem. 23.28 merely applies to

44. Scafuro (2005: 66 f.).

45. Scafuro (2005: 61 ff.).

46. This view is countered *infra*, Appendix 2.

47. See Dem. 20.158; Ant. 6.36; Ath. Pol. 57.2; Lex. Seg. 310.6; Poll. 8.90.

48. Cf. Gagarin (1979: 314): «this is not the text of a law but Demosthenes' description of a procedure»; see, moreover, Hansen (1976: 103): «Demosthenes does not quote the law when he analyses the ἀπαγωγὴ φόνου». According to Phillips (2008: 128 f.), Dem. 23.80 shows a 'conflation' of two types of procedure by arrest. This hypothesis is unpersuasive. First of all, Phillips maintains that Dem. 24.105 includes valid evidence for reconstructing Athenian law (which is not: cf., *supra*, ntt. 37 ff.); he believes that the decision of the Eleven against Euxitheos (Ant. 5) set a precedent that – as confirmed, among other sources, by Lys. 13 and Aeschin. 1.90-91 – permitted to label suspected killers as κακοῦργοι, alongside thieves, cloak-snatchers, seducers (which is not: cf., *infra*, Appendix 2). Finally, he radically rejects the existence of an ἀπαγωγὴ φόνου, because such a procedure (considered as contradicting Athenian homicide law and defying common sense) «would allow any would-be prosecutor to create and enforce a ban simultaneously»: this rejection is groundless, indeed. At first, if the ἀπαγωγὴ φόνου existed, popular judges would not face at the same time two issues (as, on the contrary, Phillips states, following Hansen [1976: 100]), but just one, i.e. the commission of homicide: trespass, as a condition required for prosecuting the killer, would have discussed during the pre-trial hearing. Secondly, it is not true that, by way of ἀπαγωγὴ φόνου, any unsuspecting person could be dragged out the 'forbidden places', hauled off to jail, accused of murder and of trespass: on the one hand, trespass is a procedural condition, while homicide is the substance of the charge (so that they cannot be equated from a legal perspective); on the other hand, only any 'manifest killer' – and not any unsuspecting person – could be licitly arrested through this type of ἀπαγωγὴ (cf. Lys. 13.86; Isae. 4.28; And. 1.91; Dem. 45.81, 54.24; Phot. s.v. περὶ τῶν ἐνδεκα; on the exact meaning of the phrase ἐπ' αὐτοφώρῳ, cf. Pelloso [2008: 72 ff.], with Eur. Ion 1214; Hdt. 6.72; Aeschin. 3.9-10; Din. 1.29, 77, 2.9; Dem. 19.121-3). All that said, it is unnecessary to deny that Dem. 23.80 properly describes the so called ἀπαγωγὴ φόνου, and the scenario of Lys. 13 does not speak against it (see, *infra*, Appendix 2).

the returning killer is not convincing: the use of the locative 'in fatherland', as well as the reference to any *ἀνδροφόνος*, and not to the *φεύγων* (either upon conviction, or voluntarily), are good hints to suppose that this rule was susceptible to apply even to killers who never left Attika⁴⁹. Furthermore, extending the meaning of *ἀνδροφόνος* to any returning killer – suspected, accused, convicted – is unconvincing from a legal and a rational perspective. Demosthenes himself (Dem. 23.29) counters this interpretation; and, what is more, it unlikely implies that the same rules, sanctions, and remedies apply to completely different cases. If a person has been finally convicted, he or she is indeed an 'incontrovertible killer', while the 'suspected killer', at least after Draco's legislation, is to be sued through an ordinary legal action only⁵⁰.

Dem. 23.31 does not attest that a trial had to take place if the arrested pleaded not guilty⁵¹. At first, the use of the adjective *ζῶντες* suggests that, at least before Solon's procedural reforms, the decision given by the magistrates was 'final' (i.e. it was not subject to any sort of appeal or referral)⁵². Secondly, this reading is not consistent with the right stipulated for the *ἀπάγων* and for the *ἐνδεΐξας* at Dem. 23.28 and at Dem. 23.51. Thirdly, several testimonia show that the phrase *θανάτῳ ζευνοῦσθαι*, confronted with *κρίνεσθαι* and *εἰσάγειν εἰς τὸ δικαστήριον*, may well imply 'execution without trial', regardless of the exact procedure initiated⁵³. Finally, as far as I know, our sources do not provide any evidence of trials of killers returning to Attika.

49. Even Gagarin (1979: 316) believes that the rule applies to «anyone in exile for homicide who returned to Attika». Hansen (1976: 108 f.) gives a full catalogue of exiles for homicide (implying that the rule cited at Dem. 23.28 concerns returning killers only): «to set foot in Attika was forbidden on pain of death for any person who had been a) sentenced *in absentia* to death for murder of an Athenian citizen, b) sentenced to exile for life for attempted murder of an Athenian or murder of a metic; and c) sentenced to temporary exile for unpremeditated homicide».

50. Phillips (2008: 49); Pelloso (2012a: 194, nt. 24); Pepe (2012: 14 ff.).

51. Cf. Hansen (1976: 108), who assumes that «when arrested, the accused could demand to be brought before the court if he denied that he had previously been condemned to death for homicide». Carawan (1984: 118) maintains that it is not accurate to regard this procedure as execution without trial, since Demosthenes makes it clear that the accused must be first convicted and then if a convicted murderer returns from exile it is the office of thesmothetai to carry out the sentence. This interpretation actually fails to take into due account the real substance of the charge (that is 'trespass' carried out by a banished killer, and not 'homicide *per se*'; cf. Scafuro [2005: 60]); moreover, it seems to imply that the rule described at Dem. 23.31 only applies to killers previously sentenced to death *in absentia* (what is not likely; cf. Hansen [1976: 107 f.]). *Contra*, in favor of 'execution without trial', cf. Lipsius (1905-15: 328); MacDowell (1963: 140); Phillips (2008: 122).

52. *Ath. Pol.* 3.5.

53. Aeschin. 1.91, 113; *Ath. Pol.* 52.1; Lyk. 1.117.

The above-mentioned reconstruction does not gain any support from the procedure by arrest depicted at Dem. 23.80. In this passage the orator exclusively states that the victim's kinsmen have the right to arrest the killer under the condition that the latter trespasses the Agora or the holy places, if they do not know how to start the ordinary legal remedies, or if the deadline is expired, or if they do not want to sue the killer following the ordinary procedure. In other words, Demosthenes: a) clearly describes the ἀπαγωγή as an alternative remedy to the ordinary action for homicide; b) implies that all those who can start a δίχρη φόνου can also start an ἀπαγωγή, provided that a further legal condition required for prosecution occurs; c) does not exclude that the procedure by arrest is available to any citizen (as the penalty for failing to win one fifth of the votes seems to demonstrate)⁵⁴; d) suggests that this type of ἀπαγωγή can be initiated only if the arrested has been neither accused and formally barred by the βασιλεὺς' proclamation, nor sentenced by the proper judges.

The supposed diversification and overlap between Dem. 23.28 and Dem. 23.80 are inconsistent. On the one side, it is undeniable that both rules could apply to killers who never left Attika. On the other side, it is equally true that the former testimonium comprises an ancient law dating back to the Draconian code and applying to 'condemned killers' only, while the latter describes a more recent procedure (which came into operation during the fifth century) available against 'suspected killers' only.

Dem. 23.28 and Dem. 23.80: some personal remarks

Once dismissed the authenticity – at least – of the second section of the document preserved at Dem. 24.105⁵⁵; once assumed that Dem. 23.80 does not describe a new statute, but a particular use of the procedure by arrest against killers⁵⁶; once rejected the existence of a procedure by arrest directed to prosecute a murderer as a καχοῦργος⁵⁷; in the light of the previous assumptions one can put forward the following hypothetical reconstruction.

Originally, the provisions cited at Dem. 23.28, 31, 51 (τοὺς δ' ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ καὶ ἀπάγειν; οἱ θεσμοθέται τοὺς ἐπὶ

54. See, *contra*, Evjen (1970: 409).

55. Cf., *supra*, ntt. 37 ff. and Appendix 2. Regardless of whether one shares the view supporting the radical inauthenticity of the document preserved at Dem. 24.105 (Canevaro [2013a]), or considers such a document only partially inauthentic (Scafuro [2005: 67]), it is undeniable that in our sources no explicit rule concerning ἀπαγωγή is attested with regard to the case of the killer accused and banished by the king.

56. Cf., *supra*, § 2.

57. Cf., *infra*, Appendix 2.

φόνω φεύγοντας κύριοι θανάτω ζημιώσαι εἰσι; φόνου δὲ δίκας μὴ εἶναι μηδαμοῦ κατὰ τῶν τοὺς φεύγοντας ἐνδεικνύοντων, ἐάν τις κατὴν ὅποι μὴ ἐξεστίν) were conceived of as measures available against the category of ‘convicted killers’ found in Attika⁵⁸. The Drakonian rules indeed referred to those who had been banned from Attika, whether the ban was the formal punishment inflicted by the judges, or a ‘*de facto* measure’ voluntarily chosen by the defendant in order to avoid the possibility of a more severe penalty (that is death) upon conviction. Notwithstanding that, open texture (especially the use of the term ἀνδροφόνος, the phrase ‘ἐν τῇ ἡμεδαπῇ’, the lack of the mention of the magistrates with jurisdiction over the arrested) allowed for broader applications.

On the one hand, shortly after the enactment of the Drakonian homicide law, a defendant in a δίκη φόνου, once banned by the βασιλεὺς from the Agora and from the holy places, could be paralleled to the voluntarily exiled and to the killer sentenced to exile. The former, such as the latter, was a ‘banished person’; the former, such as the latter, could be arrested and led away before the proper magistrates (likely the thesmothetai), once caught in a forbidden place (ἐξεῖναι ἀπάγειν)⁵⁹; he could even be killed on the spot, if he resisted the arrest (ἐξεῖναι ἀποκτείνειν)⁶⁰. Moreover, if the accused killer, found in a forbidden place, had previously been denounced to the public authorities by means of ἐνδειξις, no δίκη φόνου could be started against the citizen who, carrying out the arrest, had killed the ‘trespassing accused killer’⁶¹.

58. On the one hand, this category included those who failed to appear for the trial and to contest the case; on the other hand, it included those who withdrew from the case after the first speech of the claimant: these ‘killers’, accordingly, were adjudged guilty *in absentia*, likely by the magistrate himself (Dem. 21.81; Lyk. 1.117). Cf. Bonner and Smith (1938: 120 f.); Hansen (1976: 107 f.); Gagarin (1981a: 59, nt. 82); Thür (1990: 149).

59. The verb ἀπάγειν refers to the ‘procedure by arrest’: cf., paradigmatically, Antiph. 5.85, Isae. 4.28, Dem. 23.80, 24.146, 209.

60. Cf., in the same sense, Kennedy (1856: 176, nt. 2). In the light of the word order of the first section of the law cited at Dem. 23.28, and, accordingly, on the basis of the (syntactical but, obviously, not chronological) priority of the verb ‘killing’ (ἀποκτείνειν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ) over ‘arresting’ (καὶ ἀπάγειν), this interpretation appears to be more persuasive than the majority view, which translates ‘καὶ’ with ‘or’ (Stroud [1968: 54 ff.]; Hansen [1976: 16, 107 f., 114 ff.]; Gagarin [1979: 316 f.]; Phillips [2008: 122, nt. 37]). One can indeed suppose that the Drakonian version cited by Demosthenes is the final result of a formal and substantial development by which the phrase ‘καὶ ἀπάγειν’ was added to the original permission: originally the convicted killer could be lawfully killed if found in Attika; then, anyone was entitled to arrest the convicted and the accused killer found in forbidden areas, and even to kill him in the event that the killer resisted the arrest.

61. Cf., as an evidence of the use of ἐνδειξις against suspected killers banned from

On the other hand, during the fifth century B.C., the meaning of the Drakonian rules at issue was further broadened, allowing for a completely new use of the ancient ἀπαγωγή-procedure. Thus, the rule reproduced at Dem. 23.28 (τοὺς δ' ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ καὶ ἀπάγειν), after it was opened to those who were formally prohibited by the βασιλεὺς to 'εἵργεσθαι ἐκ τῶν νόμων τινῶν ἢ τόπων ἢ πράξεων', started applying even to those who had, beyond doubt, committed homicide (as the events described in Lys. 13 and the use of the procedure by arrest at Dem. 23.80 show)⁶². An ἀνδροφόνος (i.e., according to the new meaning attributed to this legal term, 'a person who has incontrovertibly caused another person's death'), although neither formally banished nor tried, could be paralleled to a 'person finally convicted of homicide' and, at the same time, to an 'accused killer subject to public proclamation and excluded from customary places'. Indeed, the former, since he had killed ἐπ' αὐτοφώρῳ, came to be considered an 'incontrovertible killer' (such as a convicted killer); moreover, the offence itself came to be considered the cause of the automatic and immediate loss of political and religious rights (similarly to the magisterial *πρόρρησις*)⁶³. Accordingly, from an unspecified time of

the Agora and the holy places by the magisterial proclamation. Suda s.v. ἐνδειξις: εἶδος δίκης δημοσίας: ὅφ' ἦν τοὺς ἐκ τῶν νόμων εἰργομένους τινῶν ἢ τόπων ἢ πράξεων, εἰ μὴ ἀπέχοντο αὐτῶν, ὑπῆγον (cf., for the same lemma, Harp., Etym. Mag., as well as Poll. 8.50). It is worth remarking that the same phrase (that is εἵργεσθαι τῶν νόμων / νομίμων; cf. Piérart [1973]) could be applied to persons exiled for homicide (cf. Dem. 23.42; Lys. 1.65) and to persons warned off the Agora and the holy places (cf. Ant. 6.34-36, 40; Dem. 20.158; Dem. 21.114; *Ath. Pol.* 57.2; *Pol.* 8.90; *Lex. Seg.* 310.6; Harp., Suid., Etym. Mag., *Lex. Sab.* s.v. ἐνδειξις). The same expression refers to killers at Pl. *Leg.* 871a and 873b. On this phrase, cf. MacDowell (1963: 26 f.); Hansen (1976: 99 f.); Gagarin (1979: 315 f.); Hansen (1981: 17 ff.); Scafuro (2005); Phillips (2008: 129 f., nt. 60).

62. See, similarly, Carawan (2013: 129): «if the participant is responsible for an outcome that anyone else would reasonably expect, there is all the more reason to credit what 'everyone knows' about his guilt: he is the 'known killer', ἀνδροφόνος, even if no court has yet condemned him» (cf. Dem. 23.29-41, 46, 51, 80).

63. This means that the prohibition from entering the Agora and the holy places, on the grounds of this new interpretation of the Drakonian rule cited at Dem. 23.28, is conceived of as being directly derived from the manifest commission of the homicide: cf. Hansen (1976: 70). This emerges from Dem. 20.158: ἐν τοίνυν τοῖς περὶ τούτων νόμοις ὁ Δράκων φοβερόν κατασκευάζων καὶ δεινὸν τό τινα αὐτόχειρα ἄλλον ἄλλου γίνεσθαι, καὶ γράφων χέρνιβος εἵργεσθαι τὸν ἀνδροφόνον, σπονδῶν, κρατήρων, ἱερῶν, ἀγορᾶς, πάντα τὰλλα διελθὼν οἷς μάλιστα ἂν τινὰς ὦετ' ἐπισχέειν τοῦ τοιοῦτόν τι ποιεῖν (cf. Ant. 6.36; *Ath. Pol.* 57.2; *Soph. OT* 236-42). In this passage, the 'incontrovertible killer' (τὸν ἀνδροφόνον), as soon as the homicide is committed and before a charge is brought against him, is stated as being banned from lustral water, libations, bowls of wine, the holy places and the Agora, as well as Drako goes through everything that can dissuade people from

the fifth century B.C., whoever ‘τὸν ἀνδροφόνον δ’ ὁρᾷ περιιόντ’ ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ κατὰ τὴν ἀγοράν’ has the right to ‘ἀπάγειν ... εἰς τὸ δεσμωτήριον’ (Dem. 23.80)⁶⁴.

Now, since the Draconian rules preserved at Dem. 23.28, 31, 51, do not identify those eligible to kill the killer or to proceed against him by bringing the procedure by forcible arrest⁶⁵, such a silence can be easily read as a hint that the institution of the ‘volunteer prosecutor’ antedated Solon’s reforms, although restricted to particular cases. The arrest of the person who turns out to be an incontrovertible killer and an ἄτιμος, whether preceded by a public denunciation or not, is an alternative to the lawful execution and it can be carried out by ‘anyone who wishes’: the provision for this act, thence, both implies a further infringement of the law, i.e. the presence of an ἄτιμος in Attika (which means that the previous homicide is not the offence at issue), and it tends to protect a ‘public interest’ (which means that this new breach of the law does not affect the killed man’s kin only)⁶⁶.

*Public interests and third-party prosecution in the late seventh
and the early sixth centuries B.C.*

Our sources show that, during the late seventh century, in some cases where the community as a whole is wronged (since the killer represents, from a legal and religious perspective, a ‘public menace of pollution’)⁶⁷, any citizen,

committing such an offence. On the contrary, Ant. 6.36 – where the orator, in order to mention just a ‘suspected killer’, does not use the word ἀνδροφόνος – shows that, as soon as a charge of homicide is brought against a presumed killer, he is banished from the places and rites listed in the law: ὁ γὰρ νόμος οὕτως ἔχει. ἐπειδὴν τις ἀπογραφῇ φόνου δίκην, εἴργεσθαι τῶν νομίμων.

64. Cf. *supra*, ntt. 25–26. As the law cited by Demosthenes was extended to ‘incontrovertible killers’, the right to kill without trial either had already fallen into disuse, or had already been repealed.

65. Without any argumentation, Humphreys (1992: 38) and Carawan (1998: 82) limit to the victim’s kinsmen the right to kill the homicide and to start against him an ἀπαγωγὴ (or an ἐνδειξις), as well as Evjen (1970: 409) did with regard to Dem. 23.80; see. *contra*, Usteri (1903: 9); Lipsius (1905–15: 608); Bonner and Smith (1938: 121 f.); Hansen (1976: 108); Gagarin (1981a: 62); Phillips (2008: 79).

66. Usteri (1903: 9): «der zur Verbannung Verurteilte, der im Lande bleibt oder unbefugt darin zurückkehrt, vergeht sich damit gegen die Gesetze, somit gegen die gesamte Bürgerschaft, und nicht nur gegen die Familie, die durch sein Totschlagbetroffen wurde»; see, further, Bonner and Smith (1938: 122, 168).

67. Bonner and Smith (1938: 120 f.): «the state now intervenes and executes the out-law not for the original crime-homicide, but because, being polluted, is a public menace». Against the traditional ‘miasma theory’ (i.e. the view supporting the historical connection between ‘Athenian homicide law and procedure’, on the one hand, and ‘pollution’, on

representing the *πόλις*, is granted with the power to prosecute the offender through those legal means that in later times, compared to the 'ordinary popular action' (*γραφή*), shall be qualified as 'extraordinary' (i.e. *ἀπαγωγή* and *ἐνδειξις*). All this can therefore be considered a patent model for that famous Solonian rule setting, as Aristotle and Plutarch clearly prove, an open generalization of 'voluntary prosecution': in other words, such a feature, even though still legally unshaped and formally implicit, was not completely absent in the spirit of Draconian law. In the first paragraph, we highlighted that, in the event of offences affecting the community as a whole, no evidence exactly describes the procedure to be followed in order to submit such public cases to the Areopagus. In the light of the remarks included in the preceding paragraph, one can accordingly hypothesize both that the early aristocratic Council judged on the basis of information laid by 'any private citizen' (*βουλόμενος*) who, in the name of the 'principle of representation', acted on the behalf and in the interests of the community, and that such an information was conceived of as an accuser's indictment. If all this is true (or, at least, likely), thence, the Solonian legal reforms concerning litigation and procedures just improved what Drako had already shaped, extended it and made it less ambiguous. Such a conjectural explanation is corroborated by a famous passage of the Constitution of the Athenians: as for tyranny and other serious offences affecting the *πόλις* as a whole (i.e. for public wrongs already provided, combated and punished in the pre-Solonian era), Aristotle indeed attests the enactment by the late sixth century legislator of an 'impeachment' procedure (*εἰσαγγελία*), both susceptible to be started by anyone, and allocated to the Areopagus Council for trial⁶⁸.

the other hand), see the remarks pointed out by Parker (1983), who advances the idea that the threat of pollution did intrude upon homicide procedure, but later than Drako's times (see, also, MacDowell [1963: 140 ff.]; Gagarin [1981a: 164 ff.]; Arnaoutoglou [1993]; Carawan [1998: 17 ff.]). Actually, the magisterial proclamation against the suspected killer was directed to prevent the latter from spreading pollution by contact with public rituals, as well as holy and public places (Dem. 20.158); the court at Phreatto seems to be aimed at excluding the defendant's pollution from Attica; moreover, the requirement that trials take place in the open air was imposed so that the judges would not enter the same place as people whose hands were unclean (Ant. 5.11).

68. At *Ath. Pol.* 8.4 Solon is granted with the enactment of a new 'law against the *κατάλυσιν τοῦ δήμου*', which stipulated that such charge was to be tried before the Areopagites (*καὶ τοὺς ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου συνισταμένους ἔκρινεν. Σόλωνος θέντος νόμον εἰσαγγελίας περὶ αὐτῶν*): accordingly, out of the amnesty law and the Kylonian affair, Hignett is right when he assumes that «if Solon passed a law on this subject, his purpose can only have been to give more precise definition to previous powers of the Areopagus in this sphere» (Hignett: [1952: 90]; recently, *contra*, see Poddighe [2014: 197]). To some extent, *Ath. Pol.* 3.6 (concerning, as we have already seen, the pre-Draconian

On the contrary, a different legal gap – which also represented a lack of protection in the most ancient *θεσμοὶ* enacted in Athens – should inevitably

Areopagus) and 8.4 (concerning the Solonian Areopagus) are very similar: according to both passages, the ancient Council gives final judgments, inflicts monetary fines and bodily punishments, and has the task of ‘guarding the laws’, i.e. of ‘overseeing the constitution’ (on this equation, see Sealey [1964: 11]). Yet, some differences do apparently emerge. Those who are subject to the Areopagus’ final punitive power are labeled at 3.6 as ‘transgressors of the established order’, and at 8.4 as ‘magistrates who, acting in their official capacity, commit offences’ (cf. Piérart [1971]; Ostwald [1985: 12]; de Bruyn [1995: 69 ff.]; *contra*, Rhodes [1981: 155], who refers the phrase *τοὺς ἀμαρτάνοντας πῶθονε* to offenders in general); the Council ‘manages’ the most numerous and most relevant of the political affairs at 3.6, whereas it simply ‘watches over’ them at 8.4 (cf. Ostwald [1993: 7]); under Solon (who enacted the above mentioned νόμος εἰσαγγελίας), the Areopagus started to try those who attempted at ‘dissolving the people’ or ‘overthrowing the people’ (that is, although the terminology is patently anachronistic, those who committed crimes against the πόλις; cf. Gagarin [1981b: 71, nt. 80]; Ostwald [1985: 7]). On the one hand, Solon confirms and widens the aristocratic Council in its previous jurisdiction over ‘public cases’ (limited, during the pre-Solonian age, to the only offence of ‘attempt at tyranny’); therefore, Hignett [1952: 89], and Chambers [1965: 83], clearly exaggerate when claiming that even after Solon’s reforms the Areopagus’ early competence remained unaltered; cf. Gehrke [2006]). On the other hand, he establishes a more elaborated procedure, susceptible to be brought by anyone (ὁ βουλόμενος): a (type of) εἰσαγγελία, that is a particular type of ‘impeachment procedure’ (see Harrison [1971: 52]). To tell the truth, the reliability of the report included in *Ath. Pol.* 8.4 has been strongly questioned in Hansen (1975: 17 ff., 56 f.), and in Hansen (1980): the scholar believes, and tries to demonstrate, that the εἰσαγγελία was first introduced by Kleisthenes and was always a denunciation to the Ekklesia. Against Hansen’s view, in several contributes on the topic Rhodes has put forward a different opinion: the phrase *κατάλυσις τοῦ δήμου*, pertaining to a real judicial power of the Areopagus, should be explained both as referring to a Solonian law against the establishment of a tyranny, and as being a symptom of the disdain of the unconstitutional usurpation of power through tyranny. See Rhodes (1979); Rhodes (1981: 156); Rhodes (2006: 254); Ruschenbusch (1968: 81 f.); Gagarin (1981b: 75 f.); Gagarin (2006: 264). Ostwald, instead, persuasively believes that such a law on εἰσαγγελία was really passed under Solon, but, at the same time, maintains that «since later legislation differentiated *κατάλυσις τοῦ δήμου* at least verbally from attempts at establishing tyranny, and since the law under discussion was not invoked against the Peisistratids after their overthrow, it makes more sense to see in Aristotle’s description a reflection of a broader measure, designed to protect the public institutions of Athens against any kind of subversion, that is against any crime against the state»; moreover, the scholar assumes that the statement at issue is anachronistic only «if we understand by *eisangelia* the complex procedure that in the fifth and fourth centuries involved the Council and the Assembly or the jury colts» (Ostwald [1985: 8]; Almeida [2003: 65 f.]; on the fifth century εἰσαγγελία against the crime of *κατάλυσις τοῦ δήμου/τῆς δημοκρατίας*, i.e. a procedure providing the power for any citizen to bring a legal action before the Council or the Assembly against anyone whose activities tended to the ‘destruction of the people or of the democracy’, cf. And. 1.96-98; Hyp. 4.7-8; Lyk. 1.125-26; SEG 12.87).

be filled with a supplement of procedural rules. On the one hand, it is reasonable to infer from the so-called Draconian constitution, as a general principle (which, if reliable, was very probably reaffirming Athenian ancestral traditions), the prohibition of the so called 'third-party prosecution', since just the person aggrieved is entitled to take a legal action against the offender (obviously by bringing the case to the proper *forum*)⁶⁹. On the other hand, as far as the pre-Solonian legal system is concerned, magistrates were entitled to pass final judgments and to impose penalties on their own initiative (even if all this does not mean that, as early as the end of the seventh century B.C., only magistrates could give 'final' – that is not challengeable – decisions), provided that they remain in their own subject-matter jurisdiction and they do not inflict or enforce condemnations beyond the maximum amount allowed: before 'ἔφεςις to the popular court' was introduced by Solon (whether it is conceived of as an appeal of the dissatisfied litigant, or as a magisterial referral, or as a veto, or as an opposition to execution)⁷⁰.

69. *Ath. Pol.* 4.4: ἐξήν δὲ τῷ ἀδικουμένῳ πρὸς τὴν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλὴν εἰσαγγέλλειν, ἀποφαίνοντι παρ' ὃν ἀδικεῖται νόμον.

70. *Ath. Pol.* 9.1: τρίτον δὲ <ὧ καὶ> μάλιστα φασιν ἰσχυμέναι τὸ πλῆθος, ἡ εἰς τὸ δικαστήριον ἔφεςις: κύριος γὰρ ὢν ὁ δῆμος τῆς ψήφου, κύριος γίνεσθαι τῆς πολιτείας. According to the majority view, Solon both introduced the ἔφεςις and newly established the Athenian people as a 'popular court' endowed with the power of giving final judgments and superseding magisterial decisions: see Lipsius (1905-15: 27); Bonner and Smith (1930: 232 ff.); Hignett (1952: 97); Ruschenbusch (1965: 381); Harrison (1971: 69 ff., 190 ff.); MacDowell (1978: 27 ff.); Rhodes (1981: 160 ff.); Ostwald (1985: 9 ff.); Todd (1993: 100, nt. 2); Rhodes (2006: 255). Yet, a word by word reading of *Ath. Pol.* 9.1 leads the interpreter to assume that Solon just 'renewed' and 'strengthened' an existing body (by means of the attribution of new functions and powers), since he is only said to have created the procedure introduced by the act of 'ἔφεςις to the (popular) court' (cf. Bonner and Smith [1938: 158]). For the primeval name of this court, see Lys. 10.16 and Dem. 24.105, where the two authors, discussing the permanence of ancient language in legal writing, mention the name ἡλιαία (word used even prior to the Solonian age in other Greek dialects: Hignett [1952: 97]; for a smooth breathing – ἡλιαία – as the proper spelling, cf. Rhodes [1981: 160]). As for the skeptical views of the problems implied in *Ath. Pol.* 9.1, Hansen assumes that Solon already established several tribunals, acknowledges that Solon instituted the ἡλιαία as a first instance court, refuses the common view of it as a judicial session of the people, and keeps open the possibility that Solon's institution of the ἡλιαία and public lawsuits are fourth-century inventions (Hansen [1975]; Hansen [1981-1982]). Osborne thinks that the invention of public actions and the introduction of ἡλιαία «have a good chance of being genuinely Solonian» (Osborne: [1996: 220]); Mossé accepts 'appeals' but considers the popular court as anachronistic, and allocates appeals to the Areopagus Council (Mossé [1979: 433 f.]). Cf., for the equation ἔφεςις = real appeal, Lipsius (1905-15: 27 f.); Wade-Gery (1958: 173 f.); Bonner and Smith (1930: 231 ff.); MacDowell (1978: 27 ff.); Rhodes (1981: 160 ff.); Ostwald (1985: 9 ff.); Todd (1993: 100, nt. 2); Rhodes (2006: 255); for the view that identifies ἔφεςις with a mandatory referral

magistrates were both *κύριοι* (i.e. qualified to pass decisions that could not be amended or quashed) and *αὐτοτελείς* (i.e. qualified to start *ex officio* legal procedures)⁷¹. All this balanced the lack of the principle of ‘third-party prosecution’. For instance, as a remnant of very early magisterial prerogatives, during the fourth century B.C. the *ἄρχων* – who had to take care of children without fathers, *ἐπίκληρος*, *οἴκοι* left destitute of heirs, and all pregnant women who remained in the *oikoi* of their deceased husbands – was still entitled to prohibit anyone from committing *ὕβρις* to the individuals protected, as well as to penalize, by giving a final decision, the offender, provided that the *τέλος* imposed by law was respected (i.e. the fine was imposed both *ratione materiae*, i.e. according to the *ἄρχων*’s competence, and within a given value-limit)⁷². Such a magisterial power, as a symptom of prosecutorial discretion, perfectly fits the above-mentioned general description sketched, with regard to the pre-Solonian era, in the Constitution of the Athenians, as well as it is fully justifiable, from a legal and historical point of view, if embedded in the early Athenian legal system, where litigation was not still shaped by the principle of ‘third-party prosecution’.

Thus, as concerns the law cited by Demosthenes in a strongly amended

(or transfer), see Wilamowitz (1893: 60); Adcock (1926: 56); Gagarin (2006: 264 f.); see, finally, Paoli (1950) and Just (1968), who, on the grounds of Steinwenter (1925: 68 ff.), tend to qualify this act in terms of ‘veto’ or ‘opposition’. Cf., for the polysemy of the word *ἔφεσις*, Ruschenbusch (1961); Ruschenbusch (1965); Sealey (1994: 121, nt. 19).

71. *Ath. Pol.* 3.5: τοῖς μὲν οὖν χρόνοις τοσοῦτον προσέχουσιν ἀλλήλων ... κύριοι δ’ ἦσαν καὶ τὰς δίκας αὐτοτελείς κρίνουν. καὶ οὐχ ὥσπερ νῦν προανακρίνουν.

72. *Dem.* 43.75: ὁ ἄρχων ἐπιμελείσθω τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν οἴκων τῶν ἐξερημιζόμενων καὶ τῶν γυναικῶν, ὅσαι μένουσιν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ἀνδρῶν τῶν τεθνηκότων φάσκουσαι κυεῖν. τούτων ἐπιμελείσθω καὶ μὴ ἐάτω ὑβρίζειν μηδένα περὶ τούτους, ἐὰν δὲ τις ὑβρίζῃ ἢ ποιῇ τι παράνομον, κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν κατὰ τὸ τέλος, ἐὰν δὲ μείζονος ζημίας δοκῇ ἄξιός εἶναι, προσκαλέσάμενος πρόπεμπτα καὶ τίμημα ἐπιγραφάμενος, ὃ τι ἂν δοκῇ αὐτῷ, εἰσαγέτω εἰς τὴν ἡλιαίαν, ἐὰν δ’ ἄλῳ, τιμάτω ἢ ἡλιαίᾳ περὶ τοῦ ἀλόγους, ὃ τι χρὴ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι. The phrase ‘κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν κατὰ τὸ τέλος’ is controversial, since it could be translated as ‘according to the Solonian class of the offender’, or as ‘within the limits of his competence’; for bibliographical references and for a summary of the debate, see Harrison (1971: 5, nt. 2) and Rhodes (1981: 634 f.). Here, I would like to point out that the source at issue does not mention any ‘ἔφεσις to the popular court’; it just deals with a ‘magisterial referral’ in terms of *εἰσάγειν*; the name *ἡλιαία* does not certainly prove the post-Solonian origin of the rule; *ergo*, if one supposes that it is a pre-Solonian provision, all that means that, after *ἔφεσις* was introduced, even the fine within the *τέλος* (i.e. the fine imposed by the magistrate according to his competence, and within a given value-limit) could be ‘attacked’; on the contrary, before Solon (*Ath. Pol.* 4.4), the person aggrieved was just entitled to take a new legal action before the Areopagus, denouncing the violation perpetrated by the magistrate (with regard to his competence *ratione materiae* and according to a given value-limit).

formulation at 23.28, forbidding any ransom and any related maltreatment (λομαίνεσθαι, ἀποιναῖν) against the murderer who infringes the banishment, the lack of procedural protection would obviously have made such prohibitions pointless: once qualified the contents of the rules at issue as consistent with Drako's homicide-code, it is convenient to make a few considerations on this matter⁷³. On the one hand, the victim, since he is incontrovertibly a killer and, as such, an ἄτιμος, is unqualified to start any legal action and to appear before the court as a claimant or as an accuser. On the other hand, since the offence committed represents an infringement of a private interest only, no citizen has the power to initiate the procedure, no third party is allowed to initiate a legal action on the behalf and in the interests of an incapacitated victim. In this event, one can suppose that the proper magistrates, on their own initiative, would have imposed a penalty, while, under Solon, ὁ βουλόμενος was entitled to start a legal action, and the offender was condemned by the popular court to pay a fine which was twice either the amount extorted or the damages suffered.

In short, Drakonian law, on the one side, even if it did not develop any formal and general concept of 'crime', treated, from a procedural point of view, some offences as wrongs injuring the πόλις (as the wrongs of 'attempted tyranny' and 'breach of the exile rule')⁷⁴; on the other side, the

73. Dem. 23.28: λομαίνεσθαι δὲ μή, μηδὲ ἀποιναῖν, ἢ διπλοῦν ὀφείλειν ὅσον ἂν καταβλάψῃ. Cf., *supra*, ntt. 25 and 26. In Carawan's opinion, the rule that forbids torture and ransom is consistent with other Solonian restrictions (Carawan [1993]; Carawan [1998: 90]; see Gagarin [1981a: 25 f.]). On the one side, it is evident that line 31 of the Drakonian homicide-code (IG I³ 104) cannot be restored with the same word order of the law cited by the orator, since the traces on the stone tend to be incompatible (cf. Stroud [1968: 54 f.]); on the other side, the unusual reference to the first axon (ὡς ἐν τῷ α ἄξονι ἀγορεύει) immediately after the first section of the law cited (τοὺς δ' ἀνδροφόνους ἐξεῖναι ἀποκτείνειν καὶ ἀπάγειν) makes it clear that everything that follows in the quotation is later than Drako's thesmoi. Yet, I believe that the substance of the traditional restoration (cf. Ruschenbusch [1960: 140]; MacDowell [1963: 119 ff.]), rather than its form, is still valid, likely once the mentions of the 'volunteer prosecutor' and of the 'public court' have been removed (εἰσφέρειν δ' ἐς τοὺς ἄρχοντας, ὧν ἕκαστοι δικασταὶ εἰσι, τῷ βουλομένῳ, τὴν δ' ἡλιαίαν διαγινώσκειν: cf. MacDowell [1963: 122]; Pepe [2012: 10]). If Drako stipulates that, if a convicted murderer sets foot in Attika, anyone has only the right to arrest him or to kill him (if the arrest fails), all this means that the prohibitions included in the second (formally post-Drakonian) section of Dem. 23.28 are implied in the first (formally and substantially Drakonian) section. The original legal gaps concerned the type of punishment for those who, for instance, blackmailed and maimed the convicted killer found in Attika (misusing their right to ἀποκτείνειν καὶ ἀπάγειν), the legal procedure to be followed and the respective 'standing to sue' (since the aggrieved party was an ἄτιμος), the court before which the matter had to be brought. Solon filled these gaps.

74. In other words, in the seventh century Athens, even earlier than Drako, some

magistrates took care of the incapacitated victim (as one can conjecture with regard to the convicted killer harmed by blackmail and torture). Solon, fully aware of the deficiencies present in the Draconian system, believed that a corrective was anyhow required to meet the necessities of a more ‘demotic’ legal system: from a strictly legal perspective, how could an orphan or an epikleros take personally an action against the damages perpetrated by the guardian⁷⁵? From a merely factual perspective, how could an old father take an action against a son who had broken his duty to support the parents⁷⁶? Moreover, who was the person entitled to bring a legal suit against idleness and paranoia⁷⁷?

If it is true that all these questions did not find a clear answer in Draco’s laws, it is likewise true that Solon did not introduce *ex novo* any ‘popular and voluntary prosecution’. The Athenian legislator – focused on a need of solidarity and cohesion in the whole community, rather than on a need of protection in favor of the whole community – through the introduction of the general principle of ‘third-party prosecution’, diminished the role formerly played by magistrates and, at the same time, renewed a procedural feature already existing⁷⁸: indeed, ‘entitling the volunteer’ (ἐξεῖναι τῷ

offences were treated as wrongs injuring the ‘community as a whole’, though no formal concept of ‘crime’ had been elaborated as a ‘super-category’ (what contributes to undermining the conclusions reached by Hunter [2007], who tends to confuse the ‘word’ crime with the ‘concept’ of crime).

75. *Ath. Pol.* 56.6.

76. *Ath. Pol.* 56.6.

77. Aeschin. 3.251; *Ath. Pol.* 56.6; Dem. 57.23; Lex. Cantabr. 665.20; Lex. Seg. 5.310.3.

78. See Glotz (1904); Bonner and Smith (1938: 168); Ruschenbusch (1968: 53); Harrison (1971: 77); Rhodes (1981: 160); Hunter (1994: 125); Sealey (1994: 129); Ober (2005: 402); Gagarin (2006: 263); Wohl (2010: 196, nt. 64): all these scholars, as for the goal pursued with the new procedure attested by *Ath. Pol.* 9.1, agree that Solon did not allow anyone who wished to prosecute in all cases, but only in cases where the person concretely wronged was unable to bring a legal action himself. Other authorities believe that the Solonian reform was susceptible to be applied from the beginning to crimes against the πόλις: see, paradigmatically, Ostwald (1985: 9); Almeida (2003: 66). Others seem to agree with the latter trend, both failing to distinguish ‘public actions against offences harming the community as a whole’ from ‘public actions against offences affecting an incapacitated party’, and being far from a reasonable diachronic interpretation of Athenian legal procedure: cf. Todd (1993: 100, 111 f.), and Allen (2000: 39, 346 nt. 48). Christ (1998: 119 ff.), even if he recognizes the opportunity to differentiate ‘third-party litigation’ from ‘public suit on behalf of the city’, maintains that «Solon conceived of volunteer prosecution as an act undertaken in the public interest» (see, further, MacDowell [1978: 53]). Obviously «other cases, such as adultery and theft, where a public interest seems to have been perceived in addition to the wrong to the individual, support the view that the introduction of

βουλομένῳ) 'to exact a penalty' (τιμωρεῖν)⁷⁹ 'on the behalf of the offended private party' (ὕπὲρ τῶν ἀδικουμένων)⁸⁰ meant impacting profoundly on

the γραφαὶ system, and the prosecution by 'anyone who wishes' (ὁ βουλόμενος), cannot be explained solely in terms of the need to protect defenceless victims» (Fisher [1990: 124]; cf., moreover, Winkel [1982: 287 f.]; Humphreys [1983: 239]); anyway, this does not mean, in my opinion, that 'third-party prosecution' is always characterized by a public dimension; this just means that popular actions could be undertaken in the view of different aims and on the basis of different interests, depending on the case (*ergo*, it is surely misleading to assume the existence of a mutual link between 'Solonian public actions' and 'criminal procedure': explicitly Vinogradoff [1922: 165]; Calhoun [1927: 6]; implicitly Osborne [1985: 173]). The provision for voluntary prosecution on behalf of those who have been wronged and are either *de facto* or *de iure* incapacitated to start a legal lawsuit formalizes in a positive rule a notion of justice interpreted as 'defense of the weak': cf. de Romilly (1971: 142 ff.); Mossé (1987: 165 ff.); Ober (1989: 217-9); Dillon (1995).

79. On the meaning of this verb and of the noun τιμωρία, see Allen (2000: 50, 51, 61, 69 ff., 125, 248, 260, 279 ff.).

80. *LSJ*, s.v. ὑπὲρ (with genitive and metaphorically): in defense of, on behalf of, for, instead of, in the name of. Neither Aristotle, nor Plutarch make clear which court, after this Solonian reform, tried cases brought by a third-party prosecutor. As regards the Solonian allocation of the so called public actions, many authorities don't deal directly with the problem; notwithstanding that, their opinion emerges, more or less clearly, from the context of their argumentation, which suggests the belief that magistrates did not give judgments at the end of the fifth century (either because of a formal legal prohibition, or because of a progressive disuse): cf. Bonner and Smith (1938: 96); Harrison (1971: 3 ff.); MacDowell (1978: 26 f., 32 f.); Rhodes (1981: 105); Ostwald (1985: 7 ff.); Hansen (1991: 189); Todd (1993: 100, nt. 2). Other scholars believe that the ἡλιαία, as a court of first and final instance, held the majority of the so called public actions from their primeval emergence under Solon. This is indeed a required conclusion, if one shares the view that Solon limited the penalties susceptible to be imposed by magistrates with a final judgment, and that he prescribed for higher penalties a mandatory 'referral' to the popular court: cf., for instance, Wilamowitz (1893: 60). Yet, on the one hand, it is unlikely that Solon made all magisterial judgment subject to ἔφεσις (where it is plausible that he granted that magistrates kept their original judicial powers at least in certain minor cases): MacDowell (1978: 30 f.). On the other hand, there are some hints in the sources suggesting that, at least in the earliest examples attested, ἔφεσις – regardless of the problem concerning its legal nature – was an act of the dissatisfied litigant (Plut. *Sol.* 18.2). Other scholars have achieved the same conclusion through a different path. Allen, for instance, assumes that «δίκαι were heard before individual magistrates», whereas «Solon's introduction of the γραφαὶ was an introduction of a new form of court case», and that «presumably the procedure would have been modeled, to some degree, on the homicide cases, since they were the only form of court procedure already in existence» (Allen [2000: 40]; see, accordingly, Ober [2005: 402]: «a voluntary prosecutor could initiate proceedings against another for wrongs committed against any Athenian. The judging body to which the prosecutor would turn in exposing wrongdoing was the citizen body itself [or some very substantial fragment thereof], sitting in a judicial capacity»). Afterwards, she points out that «if the γραφή was in fact invented to be a court case as distinct from a δίκη, then it is unlikely

the jurisdictional power of the Athenian *ἀρχαὶ* and on their prosecutorial discretion; furthermore, it finally involved full protection for those persons who had not any ‘standing to sue’ (while ‘popular prosecution’ was previously related to the safeguard of the community only).

To conclude, the second of the most populist reforms enacted by Solon got each member of the *πόλις* – regardless of his social status – and the entire Athenian community connected with one another⁸¹. This measure,

that Solon would have invented *ἔφεσις* at the same moment as he invented the *γραφῆ*» (Allen [2000: 347, nt. 55]). Many legal misunderstandings and many historical mistakes undermine all this circular reconstruction. First of all, neither Aristotle, nor Plutarch attest a Solonian reform of the Athenian legal procedure concerning the judicial authorities of first instance: *ergo*, as for ‘third-party litigation’ at least, nothing seems to rule out that Solon kept on allocating these trials to magistrates, even if Solon grants – in contrast with the past – a provision for appealing their judgments, so that they cannot longer be qualified as *αὐτοτελεῖς* and *χώριοι* (cf. *Ath. Pol.* 3.5; *Arist. Pol.* 1285 b 9-12, 1298 a 9-31). Secondly, from both ancient authorities, as far as the second populist measure introduced by Solon is concerned, the only noteworthy divide emerging between *δίκαι* and *γραφαὶ* concerns those who are entitled to prosecute, so that it is just an *a priori* and groundless assumption to maintain that *γραφαὶ* must be tried before a different kind of court, since no functional link exists between the second Solonian reform and the rule to the effect that a new tribunal, whose new function was limited to hearing cases object of *ἔφεσις*, was added to the magisterial and Areopagite jurisdiction. Third, it is not true, as it has been already seen, that homicide cases were the sole court-cases existing at the beginning of the sixth century B.C.: in fact, cases affecting the community, as attempted tyranny, were held before the Areopagus since the pre-Drakonion age. Fourth, the skeptical view, supporting the late (i.e. Kleisthenic) introduction of *ἔφεσις*, cannot be shared, since it is just logically drawn from the unfounded belief that the point of the *γραφαὶ* was to distinguish between court and non-court procedures and, what is more, since it is contradicted by our extant sources.

81. *Ath. Pol.* 9.1; *Plut. Sol.* 18.5. It is commonly accepted that Solon introduced the so called ‘public actions’: see Rhodes (2006: 255). What is controversial is the role played by the magistrates as far as third-party litigation is concerned (cf., *supra*, nt. 78). To sum up: nothing prevents from assuming that, during the sixth century B.C., Athenian magistrates, even after Solon’s reforms, kept their power to give judgments, not only as far as private *δίκαι* were concerned, but also if a third-party brought a legal action before them in the interest and on the behalf of an incapacitated individual, or if *ὁ βουλούμενος* took public charges. Afterwards, in opposition to the past, the convicted offender was entitled to appeal to the people against their decision, and it is obvious that *ἔφεσις* was constantly demanded in the most serious cases, so that all this may well explain why magistrates never seem to have acquired the power to pass capital sentences. The Areopagus, as the most ancient criminal court, hears *εἰσαγγελίαι*, judges the most serious offences against the *πόλις*, passes judgments that even after Solon keep on being final. This system probably changes at the beginning of the fifth century B.C. (if not a short earlier), when a law including the so called ‘*δῆμος πληθύων* provisions’ was first enacted. On the one hand, this formalized the disuse of giving capital judgments or of inflicting very high monetary penalties at the magisterial hearing, since during the seventh century such a judicial practice, although

on the one hand, perfectly fitted, from a procedural perspective, the more general μεταβολή of the constitutional system promoted by the legislator on the way towards democracy and against the earlier oligarchic and magistrate-centric τάξις⁸²; on the other hand, it constituted the legislative attempt to ensure that the lowly citizens and the nobles received by law equal prerogatives (as ‘popular prosecutors’, and as ‘judges’): what Solon himself seems to boast in his poetry⁸³.

Key-words: Attempted tyranny; Drakonian procedures; magisterial powers and incapacitated victims; offences against the community; Solonian reforms; ‘third-party prosecution’; ἀπαγωγή against killers; ὁ βουλόμενος.

consistent *de iure* with magistrates’ powers, became *de facto* worthless because of, and as a result of, the Solonian ἔφεσις provision. On the other hand, it brought to an end the Areopagite criminal jurisdiction over the most serious offences against the community as a whole: the ancient ‘impeachment’ procedure ceases to be a fully aristocratic prerogative.

82. Cf. *Ath. Pol.* 41.2; *Arist. Pol.* 1273b 35-40: see Poddighe (2014: 139 ff.), with further bibliography.

83. Sol. fr. 36.18-20 (West): θεσμούς δ’ ὁμοίως τῷ κακῷ τε κάγαθῷ, / εὐθείαν εἰς ἕκαστον ἀρμόσας δίκην, / ἔγραψα. In my opinion, it is not unsound to interpret these lines in the light of an implicit mention to the written laws which established ‘popular prosecution by anyone who wishes’ (ὁ βουλόμενος), as well as ‘ἔφεσις’ to the popular court (ἡ ἡλιαία; cf. *Ath. Pol.* 7.3: the θῆτες were not qualified to hold office, but received the right to sit in the assembly and in the courts). This reading seems to be preferable to the generic view proposed by Almeida (2003: 231 ff.), who believes that the lines at issue suggest that Solon attempted a re-institution of the πόλις idea «at the level of the official agencies of political authority», and that the aim of his reforms was «to create conditions within the πόλις where the norms of political δίκη would apply equally to all citizens». Indeed, such laws were enacted, so that all the Athenians became similar, at least to some extent: Solon neither introduced or anticipated the concept of ‘absolute equality’ (ἴσον; cf. Raaflaub [1996]; Mülke [2002: 389]), nor enacted laws which were fair to the lower and upper classes alike (Rhodes [1981: 177]). He just made ‘peers of unequals’, as far as the two above-mentioned measures are concerned (cf. Noussia-Fantuzzi [2010: 474 ff.]).

APPENDICES

Appendix 1: Areopagus and ephetai before Solon.

α) The view that the Areopagus was a Solonian creation seems to be shared by Pepe (2012: 62), who, besides Plut. *Sol.* 19.3, Poll. 8.125, and Cic. *Off.* 1.22, even quotes Arist. *Pol.* 1273 b: «verisimilmente con Solone ... venne istituito il Tribunale dell'Areopago e venne stabilita la sua competenza in materia di omicidio volontario». Yet, this reconstruction is patently contradicted, as Plutarch himself admits, among the other sources, by the Solonian amnesty law (Plut. *Sol.* 19.4), and most scholars support the existence of the Areopagus even before Solon. Wallace (1989: 7 ff.), Ryan (1994), Roselli della Rovere (1999), believe that the aristocratic βουλῆ – composed by ephetai – was only a site for judicial trials, in particular for homicide. Ostwald (1985: 7), on the contrary, shares the thesis of the existence of early deliberative and judicial powers (cf. Bonner and Smith [1938: 88 ff.]; de Bruyn [1995: 21 ff.]); he therefore assumes that «with the benefit of the hindsight that later developments provide, it is possible to distinguish three areas of public law in which we ascribe jurisdiction to the Areopagus: it tried crimes against the state, it held magistrates accountable for their official acts (*euthyna*), and it scrutinized elected officials before they embarked upon their term of office to ensure that they possessed the formal qualifications for the office to which they had been elected (*dokimasia*)»; the scholar further believes that from the beginning the Areopagus even held trials for all those offences that, under the presidency of the archon-king, it will try during the classical era, that is – beyond homicide and wounding – arson and destruction of sacred olive trees (cf. Ostwald [1985: 9]; Busolt and Swoboda [1926: 2.803 ff.]; Hignett [1952: 80]; Stroud [1968: 36]; MacDowell [1978: 71]). Others have expressly rejected the view that the aristocratic βουλῆ was originally a court with jurisdiction over homicide cases, thus implying its political functions and its judicial powers concerning 'public issues' only (cf. Ruschenbusch [1960: 129 ff.]; Gagarin [1981a: 130]; Sealey [1983: 265 ff.]; Carawan [1998: 89 ff.]; Westbrook [2009]).

β) The theory that denies any Areopagite jurisdiction over homicide cases before Solon has been recently challenged by Gagliardi (2012). In his opinion, before Solon: 1) the ephetai (that are not considered Areopagites, as Wallace [1989: 11 ff.] claims) just tried cases of φόνος μὴ ἐκ προνοίας; 2) the rules concerning Areopagus and φόνος ἐκ προνοίας were inscribed in IG I² 115 below the preserved section on 'unintentional homicide'; 3) 'καὶ ἐάν' (IG I² 115, l. 11) does not mean 'even if', but 'and if' (so that the first sentence cannot be conceived of as treating φόνος ἐκ προνοίας by im-

plication); 4) Areopagite jurisdiction over homicide cases is attested by the Solonian amnesty law; 5) Areopagite jurisdiction over homicide cases is supported by mythical tradition. This thesis is not fully persuasive. At first, the argument under 2) is just a hypothetical proposal put forward without any documentary evidence and, as concerns 5), one can object that the myths on early homicide trials at the Areopagus are legally inaccurate (for they depict cases of lawful, intentional and unintentional homicides, all tried before the ancient aristocratic βουλή) and, such as post-Draconian inventions, they only attest the respect this ancient court «was accorded in the fifth century and later» (Gagarin [1981a: 125 f.]). Accordingly I will focus on 3) and 4), in order to refute 1). In Gagliardi's opinion, the meaning 'and if' attributed to the nexus 'καὶ ἐάν' gains support from the statute – erroneously described as a decree – proposed by Timokrates and cited at Dem. 24.39 and at Dem. 24.71 (Τιμοκράτης εἶπεν, καὶ εἴ τιτι τῶν ὀφειλόντων τῷ δημοσίῳ προστετίμηται κατὰ νόμον ἢ κατὰ ψήφισμα δεσμοῦ ἢ τὸ λοιπὸν προστιμηθῇ, εἶναι αὐτῷ ἢ ἄλλῳ ὑπὲρ ἐκείνου ἐγγυητὰς καταστήσαι τοῦ ὀφλήματος, οὕς ἂν ὁ δῆμος χειροτονήσῃ, ἢ μὴν ἐκτείσειν τὸ ἀργύριον ὃ ὥφλεν). The comparison between Timokrates' law and IG I² 115, l. 11 is not sound, in the light of the structure of the two rules at issue. As for the Draconian law's incipit, the protasis is a negative statement and the apodosis provides a negative consequence for the offender (killer); as for the law proposed by Timokrates, the protasis is an affirmative sentence, and the apodosis includes a positive provision for the offender (public debtor). Moreover, Gagliardi seems to misunderstand the contents of the law challenged by Demosthenes and its relation with previous Athenian regulations: the orator indeed assumes that imprisonment is a possible 'additional penalty' stipulated by Solon and susceptible to be imposed by the court for serious categories of criminals (cf. Dem. 24.103). More precisely, if someone serves as a judge while being a state debtor or another type of ἄτιμος, he is subject to ἐνδειξις and then tried; if convicted, the court is to assess the penalty, and if a monetary fine is inflicted, he can be further sentenced to imprisonment until the fine is paid (*Ath. Pol.* 63.3; cf. Mirhady [2005]; Canevaro [2013a: 37 ff.]). *Ergo*, I believe that Demosthenes vigorously criticizes Timokrates, since the latter, through his law, allowed criminals like state debtors to avoid prison by presenting sureties. And this possibility was granted 'even if the imprisonment itself had been inflicted by the popular court as an additional penalty, according to prior laws or decrees in force'. In other words, the 'even if' clause in Timokrates' law seems to be directed to emphasize the introduction of an 'exceptional discipline' which substantially bypasses the popular judgment (προστίμησις) and contradicts prior legal rules (νόμοι and ψηφίσματα). As regards the argument *sub* 4), Gagliardi assumes that «data la somiglianza tra il testo dell'amnistia soloniana e il decre-

to di Patroclide, sembra più verosimile che per entrambi i testi sia proponibile la stessa interpretazione, che abbiamo già fornito e che mostra che l’Areopago già prima di Solone giudicava nei processi per φόνος ἐκ προνοίας». This reasoning is not convincing. At first, Gagliardi primarily founds his view on a section of a ‘document’ preserved at And. 1.78, neglecting the hypothesis that the text of the decree is only an inaccurate forgery. As Canevaro and Harris (2012: 109) maintain (highlighting the existence of many incongruities between this text and the ordinary usage of inscribed decrees and procedural laws, as well as specifying that the insert in the manuscript is far from being a faithful transcription of the original): «the person who composed the inserted document drew on the Solonian law quoted in Plutarch but introduced errors when trying to adjust its terms to a different context. Every time the text of the inserted document differs from Plutarch’s text, the former contains corruptions and impossible Greek. The person who composed the document may have found the Solonian law in Plutarch or in a compilation of Solon’s laws». Secondly, even if the document at issue were authentic, some doubts would still remain. One must observe that, when the decree was enacted (405 B.C.), the Areopagus undeniably tried cases of φόνος ἐκ προνοίας, while, as regards the pre-Solonian era, this competence is *sub iudice*. Ergo, it is not correct to provide an earlier statute with the same legal sense attributed to a more recent one, even if the latter derives its formal structure from the former. Moreover, on the one side, the Solonian amnesty law mentions three courts, Areopagus, ephetai, Prytaneion (ἀτίμων ὅσοι ἄτιμοι ἦσαν πρὶν ἢ Σόλωνα ἄρξαι, ἐπιτίμους εἶναι πλὴν ὅσοι ἐξ Ἀρείου πάγου ἢ ὅσοι ἐκ τῶν ἐφετῶν ἢ ἐκ πρυτανείου καταδικασθέντες ὑπὸ τῶν βασιλέων ...), while, on the other side, the decree of Patrokleides cites four courts (adding to the list the Delphinion: cf. Pepe [2012: 195 ff.]); both indeed exclude from reprieve those who have been convicted of homicide, slaughter, tyranny (... ἐπὶ φόνω ἢ σφαγαίῃσιν ἢ ἐπὶ τυραννίδι ἔφευγον ὅτε ὁ θεσμός ἐφάνη ὅδε). Thus, one can reasonably suppose that, between Solon and Patrokleides, the judicial competence underwent some modification, if one believes that the ephetai did not meet at the Delphinion (cf. Gagliardi [2003]); otherwise, if one believes that the ephetai even judged at the Delphinion (cf. MacDowell [1978: 28]), the mention of this court is totally redundant and ungrounded, so that the source itself turns out to be less reliable.

γ) The amnesty law (cf., *supra*, nt. 17), in my opinion, argues against those who *toto coelo* identify the ephetai with the members of the Areopagus (cf. Wallace [1989: 7 ff., 12 ff.]; Roselli della Rovere [1999]), whereas it does not rule out – at least *per se* – the thesis that the ephetai represented a ‘commission’ of Areopagites (Bonner and Smith [1938: 99]). In Wallace’s opinion, before Solon: 1) the Areopagus was just a court that tried

homicide cases; 2) it was composed by the fifty-one ephetai established by Drako c. 621 B.C.; 3) once assumed that the Areopagus and the ephetai were the same body, by process of elimination he hypothesizes that trials for tyranny were held at the Prytaneion. The rejection of the view *sub* 1) is explained *supra* at nt. 12 and in Appendix 1 (β): many data, on the one hand, allow to conceive of the Areopagus as a βουλή with deliberative and supervisory functions, and as a court trying cases involving public interests; on the other hand, the sole ephetic jurisdiction over homicide cases is well attested, as far as the pre-Solonian age is concerned. Yet, if 2) were true, the criticisms against Gagliardi would turn out to be ultimately pointless. If Phot. s.v. ἐφέται appears to be completely irrelevant, it is false that Harp. s.v. ἐφέται (Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀριστοκράτους, οἱ δικάζοντες τὰς ἐφ' αἵματι κρίσεις ἐπὶ Παλλαδίῳ καὶ ἐπὶ Πρυτανείῳ καὶ ἐπὶ Δελφινίῳ καὶ ἐν Φρεαττοῖ ἐφέται ἐκαλοῦντο) poses no obstacle to the identification of Areopagites and ephetai, since the lemma explicitly rules out that ephetai sat at the Areopagus (although it mistakenly maintains a regular connection between these judges and the Prytaneion: cf. Gagliardi [2003]). What is more, this view does not gain support from Poll. 8.125 (cf., *supra*, nt. 12). Out of this lemma, one can indeed assume that the Areopagite jurisdiction over φόνος is more recent than the ephetic one (since, originally, only the ephetai ἐδίκαζον δὲ τοῖς ἐφ' αἵματι διωκομένοις in five different tribunals) and that it was Solon that added, as a homicide court, the Areopagus to the ephetai (Σόλων δ' αὐτοῖς προσκατέστησε τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλήν). Very likely Pollux just meant that originally each ephetic tribunal tried one of the five types of φόνος, i.e. 'lawful', 'committed by exiles', 'committed by unknown people' or 'not committed by human beings', 'unintentional', 'intentional' (rather than the ephetai, already in the period between Drako and Solon, sat in Athens' classical homicide courts, i.e. Delphinion, Phreato, Prytaneion, Palladion, and – obviously – the 'hill of Ares'). Furthermore, he states that under Solon the Areopagus started to hear homicide cases 'alongside the ephetai', implying that the primeval jurisdiction over φόνος must have somehow undergone a change (rather than the Areopagus, from Solon on, represented a 'sixth homicide court' alongside the precedent five courts that were composed by ephetai). Cf., on the lemma, Wallace (1989: 12); Carawan (1998: 14, nt. 20); see, moreover, Phot. *Bibl.* 279.535 a 32-4. Finally, FGrHist 324 F4a and 328 F20b (Androton and Philochoros quoted by Maximus the Confessor in his prologue to Dionysios the Areopagite) are not decisive at all. This source just attests that in a first phase, likely before Drako, the Areopagus was constituted from (or composed of) the nine appointed archons (ἐκ γὰρ τῶν ἐννέα καθισταμένων ἀρχόντων), while, in a second phase, 'fifty-one distinguished men' sat at the Areopagus (ἐξ ἀνδρῶν

περιφραστέρων πεντήχοντα καὶ ἐνός): cf. Bonner and Smith (1938: 99 f.); Wallace (1989: 14 ff.); Carawan (1998: 14 f.); Pepe (2012: 52 f.). Actually, the account sketched by Maximus the Confessor could only mean that, at least between Drako and Solon (since it is commonly maintained that from Solon on the Areopagite Council included all former archons: cf., on the grounds of Plut. *Sol.* 19.1, Wallace [1989: 52 ff.]), the courts trying cases of ‘intentional’ and ‘unintentional’ φόνος, on the one side, and the Areopagus, on the other side, are found to have – by chance – the same number of members (and Schol. Aeschyl. *Eum.* 743, according to Petit’s emendation, could be read in the same fashion).

Appendix 2: ἀπαγωγὴ against accused and suspected killers

α) Gagarin (1979) highlighted some presumed similarities between the procedures described at Dem. 24.105 (against parent abusers, draft dodgers, persons banished from the ‘νόμοι’: cf., *supra*, nt. 37) and at Dem. 23.80 (killers who find themselves ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ κατὰ τὴν ἀγοράν: cf., *supra*, nt. 37); he then tried to assimilate such two types of remedies and to annihilate their (more than evident) differences. In Gagarin’s opinion, Demosthenes, in the second testimonium, is just reporting the penalty usually assessed by the judges (that is death); the absence of the mention of a 1000 drachmai fine for the unsuccessful prosecutor at Dem. 24.105 is due to an intentional abridgment; both sources may deal with an arrest carried out after the magisterial πρόρρησις, the mention of which the orator has omitted in the paraphrase included in Dem. 23.80 (or, alternatively, Gagarin [1979: 320] hypothesizes that an arrest without any proclamation could be carried out under the condition that the killing was ‘public and manifest’). At first, this reconstruction is not persuasive from a rational perspective. If it were true, indeed, it would have been advantageous for any killer to violate the forbidden places (or to commit publicly and manifestly a homicide): the penalty for ‘ordinary homicide’ was either death or exile, while a ‘trespassing killer’ (or a ‘flagrant killer’), once arrested, could even get off with a monetary fine. Secondly, it is not exact from a legal perspective: Dem. 23.80 clearly attests that trespass is not the substance of the charge (as, on the contrary, Gagarin [1979: 315] is inclined to maintain, followed by Volonaki [2002: 153]), but only a ‘condition of arrest’ (on the basis of Lys. 13 and Dem. 23.80, Carawan [1998: 362 f.] rightly concludes that trespass was a requirement for the process, but he erroneously assumes that the ‘ἐπ’ αὐτοφώρῳ condition’ involved the arrest, rather than the homicide). As far as Lys. 13 is concerned, I point out, at first, that the prosecutor, before the court, does not offer any evidence that Agoratos has violated the prohibited places: this datum weighs

against the view that trespass is the very nature of the charge. Secondly, Agoratos is never labeled as a *κακούργος*; thus, the theory – proposed by Hansen (1976: 101 f.) and followed by Hunter (1994: 135) and by Phillips (2008: 126 f.) – that the prosecution at issue is an *ἀπαγωγὴ κακούργων* cannot be shared. Thirdly, if trespass is conceived of as a ‘procedural condition’, it is natural and easily explainable that the prosecutor, before the judges, never accuses the arrested of appearing where he was not allowed, although Agoratos could be arrested provided that he frequented public places (cf. MacDowell [1963: 120 ff., 130 ff.]; Todd [1993: 276]). Such a matter had to be treated during the pretrial stage before the Eleven, since the judges – during the trial – were primarily concerned with the substance of the charge, that is ‘homicide’. Finally, in order to evade the amnesty terms (*Ath. Pol.* 39.5: τὰς δὲ δίκας τοῦ φόνου εἶναι κατὰ τὰ πάτρια, εἴ τις τινα αὐτοχειρίᾳ ἔκτεινεν ἢ ἔτρωσεν), it was not necessary – as Volonaki (2002: 163 f.), on the contrary, claims – to treat trespass as the only formal charge. Indeed, the exception to the rule laid down in the sentence ‘τῶν δὲ παρελθλυθότων μηδενὶ πρὸς μηδένα μνησικακεῖν ἐξεῖναι’ (*Ath. Pol.* 39.6) may mean that the traditional remedies (i.e. the actions undertaken κατὰ τὰ πάτρια) were still available against those who were suspected to have brought about another man’s death αὐτοχειρίᾳ during the Thirty, and not that they who had killed ‘manifestly and indirectly’ in the same period could not be sued through ‘non-traditional’ procedures. Thence, the ἀπαγωγὴ φόνου could be undertaken without violating the Amnesty provided that the required legal condition (that is ‘violation of prohibited areas’) had occurred in the period after 403 B.C.: cf. MacDowell (1963: 121 f.); Evjen (1970: 406); Todd (1993: 275 f.); Riess (2008: 69 ff.); Volonaki (2002: 161 f., 167 ff.); Pepe (2012: 90, nt. 9). If this interpretation is correct, it is neither necessary to believe that this procedure came into operation after the Amnesty treaty (403 B.C.) and before Agoratos’ case (399 B.C.), as Volonaki (2002: 164) supposes, nor to consider the speech against Aristokrates (352 B.C.) as the *terminus ante quem* and the speech against Agoratos (400–390 B.C.) as the *terminus post quem*, as Hansen (1976: 103) states. On the one hand, one is allowed to infer that in 399 B.C. this procedure was not conceived of as a ‘totally novel remedy’ (since Agoratos does not counter the procedure *per se*, but only the applicability of this extraordinary action to his own case) and, at the same time, that it was not a ‘traditional remedy’ (since, otherwise, it could not have been undertaken). On the other hand, it is hard to assume that this procedure did not exist in 419/418 B.C. (cf. Hansen [1976: 103]), when a choregos, in the last but one month in the year, was challenged to a δίκη φόνου taken by the kinsmen of a choir-boy who had died after receiving the wrong medicine by the choregos-substitute (*Ant.* 6): it is apparent

that, in this case, the ‘ἐπ’ αὐτοφώρῳ requirement’ did not occur, even if the choregos certainly appeared in public places. To conclude, we can just consider 399 B.C. as the *terminus ante quem* for the introduction of the so called ἀπαγωγὴ φόνου, while the precise year (some time during the fifth century) remains uncertain.

β) As far as Hansen’s view is concerned (Hansen [1981]), four types of ‘procedures by arrest’ were available against homicides during the fourth century B.C.: ἀπαγωγὴ against persons accused of homicide (for which the scholar does not suggest any precise date of introduction); ἀπαγωγὴ against persons suspected of homicide (introduced between c. 400 and 352 B.C.); ἀπαγωγὴ against homicides as χακούργοι (introduced in the second half of the fifth century); ἀπαγωγὴ against exiles who had been sentenced for homicide (Drakonian remedy). In his opinion, the second section of the document included at Dem. 24.105 (the inauthenticity of which is not even taken into account) describes a temporary interruption of the ordinary legal action initiated by the magisterial public proclamation. In other words this peculiar ἀπαγωγὴ would not have replaced a δίκη φόνου, while the procedure described at Dem. 23.80 – that is the ἀπαγωγὴ φόνου introduced during the first half of the fourth century – would have been a substitute for a δίκη φόνου. If this explanation rides out Gagarin’s inconsistencies, it presents anyhow several problems (some of which the author himself noted). At first, Dem. 24.105 is our only testimonium for a simple ἀπαγωγὴ against ἄτιμοι. Secondly, it is quite impossible that, in the same context, the ἀπαγωγὴ against parent abusers and draft-dodgers turns out to be an autonomous remedy that ends with a final judgment, while the ἀπαγωγὴ against homicides represents an interruption of the main process implying just an interim award on a secondary and dependent matter. Thirdly, it is very unsound that a person who did not kill ἐκ προνοίας, if arrested before the magisterial proclamation, is to be sentenced to death (according to Dem. 23.80), while, if arrested after the magisterial proclamation, may be just fined and, then, sentenced to exile (Dem. 24.105). To conclude, Hansen’s interpretations of the document preserved at Dem. 24.105 must be ruled out (as well as Gagarin’s reading); moreover, this testimonium turns out to be radically inconsistent with our sources. *Ergo*, we do not have any valid evidence, coming from the age of the orators, for the precise procedure available against ‘suspected homicides’ who have been formally banned by the βασιλεὺς from the Agora and the holy places (see, *amplius*, Canevaro [2013a]). Furthermore, as regards the supposed ἀπαγωγὴ χακούργων against killers, Hansen’s assumptions cannot be shared. Lys. 13.56 and Lys. 13.85–87 do not demonstrate that the procedure by arrest taken against Agoratos was an ἀπαγωγὴ χακούργων (Hansen [1976: 52, 101 ff.]); they show that the indictment had

to be completed with the mention of a 'homicide committed ἐπ' αὐτοφώρῳ', and all this may well mean – since Agoratos is never labeled as a *κακούργος* – that the 'ἐπ' αὐτοφώρῳ requirement' was a condition for any type of *ἀπαγωγή*, and not for the *ἀπαγωγὴ κακούργων* only (cf. Volonaki [2002: 161 f.]; Harris [2006: 291 ff., 373 ff.]; Pelloso [2008: 72 ff.]). Moreover, Ant. 5 – which Hansen (1976: 105 ff.) considers a good source for reconstructing the Athenian law of homicide – seems to shape a phony action (in substance and in form), rather than a proper remedy rested upon a solid legal basis (MacDowell [1963: 136 f.]; see Gagarin [1979: 318 f.]; *contra*, cf. Lipsius [1905-15: 324 ff.]). On the contrary, the following data suggest that Ant. 5 is not valid evidence (and, above all, it does not support the thesis that *ἀπαγωγὴ κακούργων* was legally available against homicides). The speech at issue is the only example, among the extant sources, attesting the use of *ἐνδειξις* against a 'felon'-homicide' (although Carawan [1998: 337 ff.] rightly suggests that Euxitheos never assumes that the procedure by *ἐνδειξις* and *ἀπαγωγὴ* was not allowed against killers). Euxitheos maintains that the opponent party, in order to prosecute him through such a procedure, invented a law *ad hoc*, behaving like a real legislator (Ant. 5.12, 13, 15; cf. Volonaki [2002: 163 ff.]). The case was unprecedented (Ant. 5.9; cf. Gagarin [1997: 173, 180 f.]; Hansen [1976: 105 ff.]; Phillips [2008: 123 f.]; *contra*, see Carawan [1998: 334 f.]). The prosecutors – violating the rule of law – did stretch the letter of the law by means of an extensive interpretation of the word *κακούργος*, notwithstanding that the *νόμος κακούργων* used such a term in a technical and strict sense and did not include in the (likely exhaustive) *κακούργοι*-list those who committed homicide (Ant. 5.9-10; see Hansen [1976: 105]; Gagarin [1979: 317 f.]). The unusual and vexatious nature of the procedure undertaken for Herodes' death emerges from the fact that the prosecutors previously made some irregular proposal by way of penalty-assessment: which is impossible for an *ἀπαγωγὴ κακούργων* (cf. Gagarin [1989: 26 ff.]), and very implausible for a homicide case. It is not true that Aeschin. 1.90-1 attests, for the second half of the fourth century, that the *ἀπαγωγὴ κακούργων* against homicides was warranted by law (cf., for this erroneous interpretation, Hansen [1976: 45]; Hansen [1981: 23 f.]; Phillips [2008: 124]); provided that in the passage neither the noun *ἀπαγωγὴ* occurs, nor the technical term *κακούργος* appears, as Harris (2006: 291 ff.) has convincingly demonstrated. «Aeschines' aim in this passage is not to discuss a particular legal procedure, but to make a more general point about the punishment of all types of serious criminals» (cf. Gagarin [1979: 320, nt. 60]; Carey [1995]; Fisher [2001: 224 ff.]). Dem. 23 – where we should expect to find a complete catalogue of all the procedures available against killers – does not include any mention of the *ἀπαγωγὴ κακούργων*. According-

ly, we can infer that the use of the ἀπαγωγὴ κακούργων against homicides rests upon no legal basis (once further maintained that the Menestratos’ case described at Lys. 13.56 is a precedent for the trial of Agoratos, i.e. an example of ἀπαγωγὴ φόνου, and that Lex. Seg. 250.4 carries little weight). *Contra*, several different interpretations concerning the procedure undertaken against Euxitheos have been proposed, and all of them imply that the case, at least in form, is not groundless: paradigmatically, see Evjen (1970: 404 ff.) and Heitsch (1984), who believe that ἀπαγωγὴ was not an uncommon remedy against foreigners; Carawan (1998: 337 ff.), who rejects the view that the procedure against Euxitheos was novel and assumes that it was available even against Athenians; Volonaki (2002: 153 ff.), who supposes that the procedure at issue was established as an alternative homicide procedure in the last third of the fifth century by way of a law enacted by the Assembly; Riess (2008: 62 ff.), and Phillips (2008), who consider the case against Euxitheos the precedent for all ensuing procedures by arrest against homicides.

*Appendix 3: some brief considerations on the so-called
‘δῆμος πληθύνων provisions’.*

According to Ryan, after 594 B.C. neither the Areopagus, nor the Athenian magistrates were entitled to inflict the most severe punishments: this scholar, in fact, believes that the so called ‘δῆμος πληθύνων provisions’ (IG I³ 105, l. 35: ἄνευ τῷ δέμῳ τῷ Ἀθηναίῳν πλε|θύοντος μὲ ἔναι θαν[ά]τοι ζεμι|ό[σαι]...; IG I³ 105, l. 40-1: [...ἄνευ τῷ δ]έμῳ τῷ Ἀθηνα[ί]ο[ν] πλε-[θύο]ντος μὲ ἔναι θοῶν ἐπιβαλῶν [Ἀθε]ναίων) were actually passed under Solon (against the majority view that, on the contrary, conceived of them as dating back between the end of the sixth century and the mid of the fifth century): in his opinion, «the place to start the argument that a Solonian date ... makes the most historical sense is with the provisions themselves» (Ryan [1994: 128]). Accordingly, already in the early sixth century Athenian citizens could not have been sentenced to death or to the highest (monetary) fines without a final ‘popular decision’: magistrates and Areopagus were thence expressly forbidden by law to give judgments, at least as far as the most serious public offences were concerned. This view, although extremely intriguing, is not persuasive for several reasons. 1) It implies that the phrase ‘δῆμος πληθύνων’, is not only suitable to describe the people sitting in both its political capacity (as ἐκκλησία) and in its judicial capacity (as ἡλιαία), but it is the original Solonian name of the institutionalized Athenian people (above all in its judicial capacity). Apart from the problematic presence of the word ἐκκλησία at ll. 53 and 54, this interpretation cannot be shared, since it is contradicted by a great amount of sources attesting both the antiquity of the denomination

‘ἡλιαία’, and the sole judicial meaning of this word from the beginning: see Dem. 24.105, 114 and Lys. 10.16 (where Solon is directly connected with such an institution); Antiph. 6.21, 23 (where the semantic interchange between ἡλιαία and δικαστήριον occurs and where it is attested that the name and the institution date back to the beginning of the sixth century); Dem. 24.148; Hyper. 4.40 (where the oath sworn by the popular judges is called either ‘heliastic’ or ‘of the heliasts’); Ar. *Eq.* 798, *Vesp.* 195, 772, 891, *Lys.* 380 (where the noun δικασταί overlap ἡλιασταί); actually the idea that the Solonian name for the new tribunal was ἡλιαία is generally agreed: cf. Rhodes (1981: 160); Ostwald (1985: 9 f.); but see, also, although from an excessively skeptical view, Bleicken (1995: 27): «wie die Behörde hieß, die Solon einrichtete, ist uns nicht bekannt». *Contra* Ryan’s hypothesis, Cloché (1920) proposes a date between 508-7 and 480-79; Bonner and Smith (1930: 340 ff.) believe that 501 is the most probable date; Rhodes (1972: 197 f.), underlines that «the Athenians were content to retain obsolete expressions in their laws», reckons with «a more conservative drafter» and assumes that the provisions at issue «are likely to have been drafted before 450», even if he does not believe that «greater precision is possible». Ostwald (1985: 29 ff.) adduces six trials for which only popular jurisdiction is attested as evidence for the prior passage of the so called ‘δῆμος πληθύν provisions’ (cf. Hdt. 6.21.2 [the trial of Phrynichus for ‘having reminded the Athenians of their misfortunes’: 493-2 B.C.]; Hdt. 6.104.2 [the first trial of Miltiades for tyranny: perhaps 493-2 B.C.]; Hdt. 6.136 [the second trial of Miltiades for deception of the Athenians: 489 B.C.]; Lyc. 1.117 [the trial of Hypparchus for treason: after 480 B.C.]; Thuk. 1.135.2-3 [the trial of Themistokles for treason: about 471-0 B.C.]; *Ath. Pol.* 27.1; Plut. *Cim.* 14.3-4, 15.1, *Per.* 10.6 [the trial of Kimon for having accepted bribes: 462 B.C.]), and since the first trial took place before 490, he assumes «an early fifth-century version», or «legislation enacted in the late sixth or early fifth century». To me this seems the most plausible view: first, all of these cases involve a public interest and the πόλις as a whole is the wronged party (tyranny; deception of the Athenians; treason; bribes); second, one would expect the Areopagus to have jurisdiction over these cases, while, following Hignett (1952: 154 f.) and Ostwald (1985: 31), all these trials, virtually implying ‘death penalty’, or ‘declaration of outlawry’, or ‘very high monetary fines’, were definitely allocated to the people (for a different interpretation, cf. Hansen [1975: 69 ff.]; Rhodes [1979: 105]). 2) It also maintains that in the seventh century B.C. the Areopagus was simply a homicide court, becoming, only after Solon’s reforms, a very criminal court: in other words, after 594 B.C. public cases would have been undertaken before the Areopagus, but its judicial powers would have been immediately limited by the ‘δῆμος πληθύν provisions’. Apart from the un-

likelihood that a supposed new Areopagite power emerges from the outset already so restricted, no source does indeed support these statements: on the one hand, it is well attested, either directly or indirectly, that since the pre-Drakon age offences against the community were tried before the aristocratic Council of the Athenians; on the other hand, it is apparent that Solonian ἔφεςις solely concerned ‘magisterial judgments’ (Plut. *Sol.* 18.2). 3) Furthermore, the final nature of the Areopagite decisions turns out to be a constant principle for the pre-epialtic legal procedure (cf. MacDowell [1978: 39]), so that it seems very implausible to assume that Solon extended ἔφεςις to cases heard by the Areopagus (cf. Dem. 23.22; Lys. 7; *Ath. Pol.* 8.2, 60.2). But see, skeptically, Ostwald (1985: 12): «from the time of Solon we have no indication whatever to affirm or deny that the verdict of the Areopagus was final in crimes against the state». That Areopagite judgments were probably just final is not even contradicted by IG I³ 105, l. 35, 40-1. If the rules at issue provide that the death sentence (as well as the imposition of a θοά) cannot be passed ἄνευ τῷ δέμῳ τῷ Ἀθηναίων πλε|θύοντος, it is clear that the Areopagus cannot longer give a final judgment concerning those crimes against the πόλις for which Solon had established an ‘impeachment’ procedure (cf., *supra*, nt. 68). Yet, at the same time, it is not compulsory to believe that the phrase ἄνευ τῷ δέμῳ τῷ Ἀθηναίων πλε|θύοντος implies a first Areopagite judgment susceptible to be appealed. Indeed, the provision could mean that a preliminary hearing had to take place before the ancient aristocratic court and the case was then referred to the people for a final judgment. 4. Finally, it presumes that ἔφεςις was just a ‘mandatory referral’ from the beginning: which is not uncontroversial at all (see, *supra*, ntt. 70, 80 and 81).

Bibliography

- Adcock F. E. 1926. 'The reform of the Athenian state', *CAH* 4: 26-58.
- Allen, D. 2000. *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens* (Princeton).
- Almeida, J. A. 2003. *Justice as an Aspect of the Polis Idea in Solon's Political Poems* (Leiden and Boston).
- Arnaoutoglou, I. 1993. 'Pollution in the Athenian homicide law', *RIDA* 40: 109-137.
- Banfi A., 2012. 'Qualche considerazione intorno al controllo di legittimità ad Atene', in Legras, B. and Thür, G. (eds.), *Symposion 2011* (Wien): 49-76.
- Bearzot, C. 2012. 'Νομοφύλακες e νομοφυλακία nella Politica di Aristotele', in Polito, M. and Talamo C. (eds.), *La Politica di Aristotele e la storiografia locale* (Tivoli): 29-47.
- Berti, M. 2003. 'Il dogma e l'egemonia dell'Areopago ad Atene ([Aristot.] *Ath. Pol.* XXIII 1-2)', *Dike* 6: 115-138.
- Berti, M. 2012. *Salvare la democrazia. L'egemonia dell'Areopago ad Atene (480-461 a.C.)* (Tivoli).
- Bleicken, J. 1995. *Die athenische Demokratie* (Paderborn).
- Bonner, R. J. and Smith, G. 1930. *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, vol. II (Chicago).
- Bonner, R. J. and Smith, G. 1938. *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, vol. I (Chicago).
- Busolt, G. and Swoboda, H. 1926. *Griechische Staatskunde*, vol. II (München).
- Calhoun, G. M. 1927. *The Growth of Criminal law in Ancient Greece* (Berkeley).
- Canevaro, M. 2013a. Thieves, parent abusers, draft dodgers ... and homicides? The authenticity of Dem. 24.106', *Historia* 62: 25-47.
- Canevaro, M. 2013b. *The Documents in the Attic Orators: Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus* (Oxford).
- Canevaro, M. and Harris, E. M. 2012. 'The documents in Andocides' *On the Mysteries*', *CQ* 62: 98-121.
- Carawan, E. M. 1984. 'Akriton apokteinai. Execution without trial in fourth-century Athens', *GRBS* 25: 111-21.
- Carawan, E. M. 1993. 'Tyranny and outlawry: *Ath. Pol.* 16.10', in Rosen, R. M. and Farrell, J. (eds.), *Nomodeiktes, Greek studies in honor of M. Ostwald* (Ann Arbor): 305-319.
- Carawan, E. M. 1998. *Rhetoric and the Law of Draco* (Oxford).
- Carawan, E. M. 2013. *The Athenian amnesty and reconstructing the law* (Oxford).
- Carey, C. 1995. 'Rape and adultery in Athenian Law', *CQ* 45: 407-417.
- Cawkwell, G. 1988. 'Nomophylakia and the Areopagus', *JHS* 108: 1-12.
- Chambers, M. 1965. 'Notes on the Text of the *Ath. Pol.*', *TAPhA* 96: 31-39.
- Christ, M. 1998. *The Litigious Athenian* (Baltimore and London).
- Cloch  , P. 1920. 'Le Conseil ath  nien des Cinq Cents et la peine de mort', *REG* 33: 1-50.
- Cohen, D. 2005. 'Crime, Punishment, and the Rule of Law', in Gagarin, M. and Cohen, D. (eds.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (Cambridge): 211-235.
- Damaska, M. 1981. 'The Reality of Prosecutorial Discretion', *The American Journal of Comparative Law* 29: 119-138.
- Daverio Rocchi, G. 2001. 'L'Areopago, φύλαξ τ  ν νόμων κα     πίσκοπος τ  ς πολιτείας, e le Eumenidi di Eschilo (681-708)', in *Ποικιλια. Studi in onore di M. R. Cataudella in occasione del suo sessantesimo compleanno* (La Spezia): 333-347.

- de Bruyn, O. 1995. *La compétence de l'Aréopage en matière de procès publics* (Stuttgart).
- Dillon, M. P. J. 1995. 'Payments to the Disabled at Athens: Social Justice or Fear of Aristocratic Patronage?', *AncSoc* 26: 27-57.
- Evjen, H. D. 1970. 'Apagoge and Athenian homicide procedures', *TR* 38: 403-415.
- Figueria, T. J. 1993. 'The Strange Death of Draco on Aegina', in Rosen, R. M. and Farrell, J. (eds.), *Nomodeiktes. Greek studies in honor of Martin Ostwald* (Ann Arbor): 287-303.
- Fisher, N. R. E. 1990. 'The law of hubris in Athens', in Cartledge, P. Millett, P. and Todd, S. (eds.), *Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and Society* (Cambridge): 123-138.
- Fisher, N. R. E. 2001. *Aeschines: Against Timarchus* (Oxford).
- Forsdyke, S. 2005. *Exile, Ostracism, and Democracy: The Policy of Expulsion in Ancient Greece* (Princeton).
- Gagarin, M. 1979. 'The prosecution of homicide in Athens' *GRBS* 20: 301-323.
- Gagarin, M. 1981a. *Drakon and early Athenian homicide law* (New Haven).
- Gagarin, M. 1981b. 'The Thesmothetai and the Earliest Athenian Tyranny Law', *TAPhA* 111: 71-77.
- Gagarin, M. 1986. *Early Greek law* (Berkeley - London).
- Gagarin, M. 1989. *The murder of Herodes: A study of Antiphon 5* (New York).
- Gagarin, M. 1997. *Antiphon: The Speeches* (Cambridge).
- Gagarin, M. 2006. 'Legal Procedure in Solon's Laws', in Blok, J. and Lardinois, A. (eds.), *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches* (Leiden): 261-275.
- Gagarin, M. 2008. *Writing Greek Law* (Cambridge).
- Gagliardi, L. 2003. 'Dove giudicavano gli efeti?', in Thür, G. and Nieto, F. (eds.), *Symposion 1999* (Wien): 145-166.
- Gagliardi, L. 2012. 'Ruolo e competenze degli efeti da Draconte all'età degli oratori' *Dike* 15: 33-71.
- Gallia, A. B. 2004. 'The republication of Draco's law on homicide', *CQ* 54: 451-460.
- Gehrke, H. J. 2006. 'The Figure of Solon in the Athenian Politeia', in Blok, J. and Lardinois, A. (eds.), *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches* (Leiden): 276-291.
- Geldart, W. 1984. *Introduction to English Law* (Oxford).
- Glötz, G. 1904. *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce* (Paris).
- Hall, D. E. 2012. *Criminal Law and Procedure* (New York).
- Hansen, M. H. 1975. 'Eisangelia': *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians* (Odense).
- Hansen, M. H. 1976. *Apagoge, Endeixis, and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi, and Pheugontes* (Odense).
- Hansen, M. H. 1980. 'Eisangelia in Athens: A reply', *JHS* 100: 83-95.
- Hansen, M. H. 1981. 'The prosecution of homicide in Athens', *GRBS* 22: 11-30.
- Hansen, M. H. 1981-82. 'The Athenian Heliia from Solon to Aristotle', *ClassMed* 33: 9-47.
- Hansen, M. H. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (Oxford).
- Harris, E. 2006. *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens. Essays on Law, Society, and Politics* (Cambridge).
- Harrison, A. R. W. 1968. *The Law of Athens: Family and Property* (Oxford).
- Harrison, A. R. W. 1971. *The Law of Athens: Procedure* (Oxford).
- Heitsch (1984). *Antiphon aus Rhamnus* (Stuttgart).
- Hignett, C. 1952. *A history of the Athenian constitution to the end of the fifth century B.C.* (Oxford).
- Humphreys, S. 1983. 'The evolution of legal process in ancient Attica', in Gabba, E. (ed.), *'Tria Corda'. Scritti in onore di A. Momigliano* (Como): 229-56.

- Humphreys, S. C. 1992. 'A historical approach to Drakon's law on homicide', in Gagarin, M. (ed.), *Symposion 1990* (Wien): 17-45.
- Hunter, V. 1994. *Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.* (Princeton).
- Hunter, V. 2007. 'Did the Athenians Have a Word for Crime?', *Dike* 10: 5-17.
- Just, M. 1965. *Die 'Ephesis' in der Geschichte des attischen Prozess. Ein Versuch zur Deutung der Rechtsnatur der 'Ephesis'* (Würzburg).
- Kennedy, R. C. 1856. *The Orations of Demosthenes against Leptines, Midias, Androtion, and Aristocrates* (London).
- Lanni, A. 2006. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens* (Cambridge).
- Lipsius, J. H. 1905-15. *Das attische Recht und Rechtsverfahren* (Leipzig).
- Luparia, L. 2002. 'Obbligatorietà e discrezionalità dell'azione penale nel quadro comparativo europeo', *Giurisprudenza Italiana* 154: 1751-1758.
- MacDowell, D. M. 1963. *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators* (Manchester).
- MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens* (London).
- Maschke, R. 1926. *Die Willenslehre im griechischen Recht* (München).
- Mirhady, D.C. 2005. 'Response to A. Scafuro', in Gagarin, M. and Wallace, R. (eds.), *Symposion 2001* (Wien): 71-78.
- Mossé, C. 1979. 'Comment s'élabore un mythe politique: Solon, «père fondateur» de la démocratie athénienne', *Annales (ESC)* 34: 434-435.
- Mossé, C. 1987. 'Egalité démocratique et inégalités sociales: le débat à Athènes au IVème siècle', *Méris*: 165-176, 195-206.
- Mülke, C. 2002. *Solons politische Elegien und Iamben (fr. 1-13; 32-37 West): Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar* (München).
- Noussia-Fantuzzi, M. 2010. *Solon the Athenian, the poetic fragments* (Leiden and Bristol).
- O'Neil, J. L. 1995. *The Origins and Development of Ancient Greek Democracy* (Lanham).
- O'Sullivan, L. 2001. 'Philochorus, Pollux, and the *nomophylakes* of Demetrius of Phalerum', *JHS* 121: 51-62.
- O'Sullivan, L. 2009. *The Regime of Demetrius of Phalerum in Athens: 317-307 BCE. A Philosopher in Politics* (Leiden).
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens* (Princeton).
- Ober, J. 2005. 'Law and Political Theory', in Gagarin, M. and Cohen, D. (eds.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (Cambridge): 394-411.
- Osborne, R. 1985. 'Law in action in Classical Athens', *JHS* 105: 40-58.
- Osborne, R. 1996. *Greece in Making (1200-479 B.C.)* (London).
- Ostwald, M. 1955. 'The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion', *TAPhA* 86: 103-128.
- Ostwald, M. 1985. *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law* (Berkeley and Los Angeles).
- Ostwald, M. 1993. 'The Areopagus in the *Athenaion Politeia*', in Piérart, M. (ed.), *Aristote et Athènes* (Freiburg): 139-153.
- Paoli, U. E. 1930. *Studi di diritto attico* (Firenze).
- Paoli, U. E. 1950. 'La *ἐφεσις* εἰς τὸ δικαστήριον en droit attique', *RIDA* 5: 325-334.
- Parker, R. 1983. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford).
- Pellosso, C. 2008. *Studi sul furto nell'antichità mediterranea* (Padova).
- Pellosso, C. 2012a. 'Riflessioni intorno all'elemento soggettivo dell'omicidio doloso in diritto draconiano', *Rivista di Diritto Ellenico* 2: 183-253.
- Pellosso, C. 2012b. *Themis e dike in Omero. Ai primordi del diritto dei Greci* (Alessandria).

- Peloso, C. 2013. 'The myth of the priority of procedure over substance in the light of early Greek epos', *Rivista di Diritto Ellenico* 3: 224-275.
- Pepe, L. 2012. *Phonos. L'omicidio da Draconte all'età degli oratori* (Milano).
- Phillips, D. D. 2008. *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes* (Stuttgart).
- Pierart, M. 1971. 'Les εἰσθηγοὶ atheniens', *AC* 40: 526-573.
- Pierart, M. 1973. 'Note sur la πρόρρησις en droit attique', *AC* 42: 427.
- Poddighe, E. 2014. *Aristotele, Atene e le metamorfosi dell'idea democratica. Da Solone a Pericle (594-451 a.C.)* (Roma).
- Raaflaub, K. A. 1996. 'Equalities and Inequalities in Athenian Democracy', in Ober, J. and Hedrick C. (eds.), *Demokratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern* (Princeton).
- Rhodes, P. J. 1972. *The Athenian Boule* (Oxford).
- Rhodes, P. J. 1979. 'Εἰσαγγελία in Athens', *JHS* 99: 103-114.
- Rhodes, P. J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford).
- Rhodes, P. J. 2006. 'The Reforms of Solon: An Optimistic View', in Blok, J. and Lardinois, A. (eds.), *Solon of Athens: New Historical and Philological Approaches* (Leiden): 248-260.
- Riess, W. 2008. 'Private violence and state control. The prosecution of homicide and its symbolic meanings in fourth-century B.C. Athens', in Brélaz, C. and Ducrey, P. (eds.), *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes* (Genève): 1-39.
- Roselli della Rovere, M. E. 1999. 'L'Areopago prima di Solone', *Patavium* 13: 145-152.
- Rubinstein, L. 2003. 'Volunteer Prosecutors in Greek World', *Dike* 6: 87-113.
- Ruschenbusch, E. 1960. 'Φόνος: Zum Recht Drakons und seiner Bedeutung für das Werden des athenischen Staates', *Historia* 9: 129-54.
- Ruschenbusch, E. 1961. 'Έρεσις. Ein Beitrag zur griechischen Rechtsterminologie', *ZRG* 78: 386-390.
- Ruschenbusch, E. 1965. 'Ηλιαία. Die Tradition über das solonische Volksgericht', *Historia* 14: 381-384.
- Ruschenbusch, E. 1966. *ΣΟΛΩΝΟΣ ΝΟΜΟΙ. Die Fragmente des Solonischen Gesetzwerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte* (Weisbaden).
- Ruschenbusch, E. 1968. *Untersuchungen zur Geschichte des Athenischen Rechts* (Köln).
- Ryan, F. X. 1994. 'The Original Date of the δῆμος πληθύνων Provisions of IG I³ 105', *JHS* 114: 1994, 120-134.
- Ryan, F. X. 1999. 'Die areopagitische Herrschaft und die Areopagiten', *RIDA* 46: 43-52.
- Scafuro, A. 2005. 'Parent Abusers, Military Shirkers, and Accused Killers: the Authenticity of the Second Law Inserted at Dem. 24.105', in Gagarin, M. and Wallace, R. (eds.), *Symposion 2001* (Wien): 51-70.
- Sealey, R. 1964. 'Ephialtes', *CPh* 59: 11-22.
- Sealey, R. 1983. 'The Athenian courts for homicide', *CPh* 78: 275-96.
- Sealey, R. 1994. *The Justice of the Greeks* (Ann Arbor).
- Sickinger, J. P. 1999. *Public Records and Archives in Classical Athens* (Chapel Hill and London).
- Stroud, R. S. 1968. *Dracon's Law on Homicide* (Berkeley).
- Steinwenter, A. 1925. *Die Streitbeendigung durch Urteil, Schiedsspruch und Vergleich nach griechischen Rechte* (Berlin).
- Swoboda, H. 1905. 'Beiträge zur griechischen Rechtsgeschichte', *ZRG* 26: 149-284.
- Thür, G. 1991. 'The jurisdiction of the Areopagos in homicide cases', in Gagarin, M. (ed.), *Symposion 1990* (Wien): 53-72.

- Todd, S. C. 1993. *The Shape of Athenian Law* (Oxford).
- Tulin, A. 1996. *Dike phonou: the right of prosecution and Attic homicide procedure* (Stuttgart).
- Usteri, P. 1903. *Achtung und Verbannung im griechischen Recht* (Berlin).
- Valdés Gufá, M. 2012. *La formación de Atenas. Gestión, nacimiento y desarrollo de una polis (1200/1100-600 a.C.)* (Zaragoza).
- Vinogradoff, P. 1922. *Outlines of Historical Jurisprudence*, vol. II, *The Jurisprudence of the Greek Cities* (Oxford).
- Vleminck, S. 1981. 'La valeur de ἀτιμία dans le droit grec ancien', *LEC* 49: 251-265.
- Volonaki, E. 2000. 'Apagoge in homicide cases', *Dike* 3: 147-176.
- von Fritz, K. 1954. 'The Composition of Aristotle's Constitution of Athens and the So-called Dracontian Constitution', *CPh* 49: 77-93.
- von Wilamowitz-Möllendorff, U. 1893. *Aristoteles und Athen* (Berlin).
- Wade-Gery, H. T. 1958. *Essays in Greek History* (Oxford).
- Wallace, R. W. 1989. *The Areopagos Council to 307 B.C.* (Baltimore and London).
- Wallace, R. W. 1993. 'Aristotelian *Politeiai* and *Athenaion Politeia* 4', in Rosen, R. M. and Farrell, J. (eds.), *Nomodeiktes. Greek studies in honor of Martin Ostwald* (Ann Arbor): 269-286.
- Westbrook, R. 2009. 'Drakon's homicide law', in Harris, E. and Thür, G. (eds.), *Symposion 2007* (Wien): 3-22.
- Winkel, L. C. 1982. 'Quelques remarques sur l'accusation publique en droit grec et romain', *RIDA* 29: 281-294.
- Wohl, V. 2010. *Law's Cosmos. Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory* (Cambridge).

ΠΕΡΙΑΨΗ

C. PELLOSO: *Η υποβολή κατηγορίας από τον βουλούμενον στο πρώτο αττικό δίκαιο: οι Δρακόντειες καταβολές της νομοθετικής αναθεώρησης του Σόλωνα*

Είναι άραγε πιθανόν να ανιχνευθούν κατάλοιπα της νομοθεσίας του Δράκοντος στην σολώνεια αναθεώρηση όσον αφορά στον θεσμό της υποβολής δίωξης από τον βουλούμενον, δηλαδή του δικαιώματος που είχε κάθε πολίτης (ό βουλούμενος) να προσφύγει στο δικαστήριο προς υπεράσπιση οποιουδήποτε αδικουμένου; Υπό το πρίσμα ενός τόσο βασικού ερωτήματος, η μελέτη αποσκοπεί να καταδείξει ότι ο νόμος του Δράκοντος, έστω κι αν δεν ανέπτυξε μία συστηματική και γενική αντίληψη περί της εννοίας του εγκλήματος, αντιμετώπισε από διαδικαστική άποψη ορισμένα αδικήματα ως εγκληματικές συμπεριφορές στρεφόμενες κατά της πόλεως (όπως για παράδειγμα την απόπειρα εγκαθίδρυσης τυραννικού πολιτεύματος ή την παράβαση του κανόνος περί εξορίας) και ταυτόχρονα έδωσε στους πολίτες τη δικονομική δυνατότητα να φέρουν τις υποθέσεις δημοσίου ενδιαφέροντος προς εκδίκαση ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου. Από την άλλη πάλι μεριά θα μπορούσε να υποστηριχθεί η εκδοχή ότι και, πριν ακόμα από τον Σόλωνα, οι Αθηναίοι άρχοντες, αρμόδιοι για να εκδίδουν οριστικές αποφάσεις και να επιβάλουν ποινές με δική τους πρωτοβουλία, ανέλαμβαναν τη δικονομική προστασία των ανυπεράσπιστων εκείνων θυμάτων που δεν είχαν δικαίωμα να υποβάλουν κατηγορία (όπως φερ' ειπείν μπορεί κανείς να συνάγει αναφορικά με τον καταδικασθέντα για ανθρωποκτονία συνεπεία εκβιασμού και βασανιστηρίων).

Κατ' ακολουθία μπορεί κανείς να συνάγει το συμπέρασμα ότι ο Σόλων δεν εισήγαγε ex novo τη νομική κατασκευή της «λαϊκής και εθελούσιας κατηγορίας» πράγματι ο αθηναίος νομοθέτης, επικεντρωμένος περισσότερο στην ανάγκη αλληλεγγύης και συνοχής της αθηναϊκής κοινωνίας από την ανάγκη προστασίας του κοινωνικού συμφέροντος, μέσω του θεσμού της μήνυσης εκ μέρους τρίτου – μη εμπλεκόμενου – μέρους περιόρισε τον ρόλο που επιτελούσαν στο παρελθόν οι άρχοντες ενώ ταυτόχρονα αναβάθμισε την προϊσχύουσα διαδικασία που αρχικά εξυπηρετούσε μόνον την ασφάλεια του κοινωνικού συνόλου.

Λέξεις-κλειδιά: Απόπειρα τυραννίας, διαδικασίες με βάση τη νομοθεσία του Δράκοντα, αρμοδιότητες αρχόντων και ανυπεράσπιστα θύματα, εγκλή-

ματα κατά του κοινωνικού συνόλου, αναθεωρήσεις του Σόλωνα, δικαίωμα προσφυγής στο δικαστήριο από τρίτο – μη εμπλεκόμενο – μέρος, απαγωγή κατά ανθρωποκτόνων, ό βουλόμενος

Ελένη ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

Ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο*

Η *κυριεία* των γυναικών, θεσμός κοινός σε όλη την επικράτεια του κλασικού ελληνικού δικαίου, εξακολούθησε να υφίσταται ως ελληνική νομική παράδοση στην ελληνιστική Αίγυπτο, αν και υποβαθμισμένη σε μια απλή «επιτροπεία φύλου» («Geschlechtsvormundschaft»), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. J. Wolff.¹

Η σύμπραξη του *κύριου*² στις καταρτιζόμενες από τις Ελληνίδες ή ελληνόφωνες γυναίκες της Αιγύπτου δικαιοπραξίες φαίνεται πως ήταν απαραίτητη, όπου το περιεχόμενο της δικαιοπραξίας συνίστατο στην ανάληψη μιας αχώγι-

* Το πρώτο μέρος αυτής της μελέτης παρουσιάστηκε την 1η Νοεμβρίου 2014 – με τίτλο «Η ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο – στο πλαίσιο της 12^{ης} Συνάντησης Ιστορικών του Δικαίου, η οποία έλαβε χώρα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στην Κομοτηνή.

1. H. J. Wolff, *Das Justizwesen der Ptolemäer* («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgechichte, 44», München 1962), σ. 135, σημ. 41.

2. O A. Kränzlein (*Eigentum und Besitz im griechischen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.*, [«Berliner Juristische Abhandlungen» 8, Berlin 1963], σ. 24), εξετάζοντας τις μαρτυρίες των αττικών ρητόρων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο όρος *κύριος* δηλώνει όχι τον ιδιοκτήτη, αλλά αυτόν που κατέχει δικαιωματικά την εξουσία («Gewalthaber») πάνω σε πρόσωπα και πράγματα. Ο *κύριος*, σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι το πρόσωπο στο οποίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα λήψης απόφασης σχετικά με την τύχη προσώπου ή πράγματος. Πρβλ. E. Karabélias, *L'épicleat attique*, Athènes 2002, σ. 28, σημ. 31· *ibid.* σ. 93, σημ. 23. Σε κάθε περίπτωση, ο όρος *κυριεία* ως δηλωτικός της εξουσίας του πατέρα, του συζύγου ή άλλου άρρενος συγγενούς επί του προσώπου της γυναίκας δεν αποτέλεσε *terminus technicus* κατά την αρχαιότητα, αλλά καθιερώθηκε συμβατικά από τους ερευνητές.

μης ενοχικής υποχρέωσης, αλλά και όταν ο τρόπος κατάρτισης ή φύλαξης του εγγράφου εμπεριείχε το στοιχείο της δημοσιότητας, πράγμα που συνέβαινε πάντοτε με τα φυλασσόμενα από συγγραφοφύλακα ιδιωτικά έγγραφα (κυρίως συγγραφές, με προεξάρχουσα την εξαμάρτυρον συγγραφήν), καθώς και όταν η σχετική πράξη αποτελούσε προϊόν δημοσίου χρηματισμού, όταν δηλαδή επρόκειτο για έγγραφα συντασσόμενα ενώπιον των αγορανόμων (κυρίως δημόσιες συγγραφές), για συγχωρήσεις και για τραπεζικές διαγραφές.³ Οι δηλώσεις ενώπιον των αρχών γίνονταν με την συμπαράσταση του κυρίου, εφόσον συνεπάγονταν ευθύνη και συνιστούσαν ανάληψη υποχρέωσης.⁴

Μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου, τον Αύγουστο του έτους 30 π.Χ., δημιουργείται, όσον αφορά τις Ελληνίδες και ελληνόφωνες γυναίκες, μια σύγχυση μεταξύ της ελληνικής κυριείας η οποία επιβιώνει ως ελληνιστικό έθιμο και της ρωμαϊκής *tutela mulierum*. Η σύγχυση αυτή επιτείνεται μετά την έκδοση της *Constitutio Antoniniana* του έτους 212 μ.Χ. και την επέκταση στις νέες αυτές Ρωμαίες πολίτιδες του *jus trium liberorum*, με αποτέλεσμα οι περισσότερες εξ αυτών να δικαιοπράκτουν χωρίς κύριον κατά την διάρκεια του 3^{ου} αι. μ.Χ. βοηθούμενες συχνά από ένα συμπαρόντα ή συνεστῶτα.⁵

Όσον αφορά την ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία κατά τους κλασικούς χρόνους, γνωρίζουμε από τις μαρτυρίες των Αθηναίων ρητόρων ότι η Αθίδα δεν είχε την ικανότητα να καταθέτει ως μάρτυρας ενώπιον του δικαστηρίου, με πιθανή εξαίρεση τις δίκες για φόνο. Δεν είναι σαφές αν η απαγόρευση αυτή προέκυπτε από κάποιο νόμο ή από την γενικευμένη απαγόρευση πρόσβασης της γυναίκας στον χώρο του δημοσίου δικαίου.⁶ Τα προβλήματα που δημιουργούσε στην πράξη η έλλειψη αυτής της ικα-

3. Βλ. σχετικά R. Taubenschlag, «La compétence du κύριος dans le droit greco-égyptien», *AHDO* 2, 1932, σ. 293-314 = *Opera minora*, II, Varsovie 1959, σ. 353-377. Cf. Préaux, «Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte», *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des Institutions, La Femme* (2ème Partie), Bruxelles 1962, σ. 139-147. Πρβλ. Ε. Καραμπάτσου, «Η απονομή της δικαιοσύνης στην ελληνιστική Αίγυπτο: η θέση της γυναίκας ως διαδίκου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου [Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.]* (39), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 77-99.

4. Ούτω Cl. Préaux, *loc.cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 141.

5. «Συμπαρόν» ή «συνεστῶς»: όρος ο οποίος, χωρίς να συνιστά *terminus technicus*, δηλώνει τον άνδρα που παρίσταται σε δικαιοπραξίες καταρτιζόμενες από γυναίκες – συνήθως προικισμένες με το *jus trium liberorum* – και εμφανίζεται περί τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Βλ. Ε. Καραμπάτσου, «Συμπαρόν» ή «συνεστῶς»: η ανάμνηση του «κυρίου» στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Αιγύπτου του 3^{ου} αι. μ.Χ., [εις:] Πνεύματος δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω, Θεσσαλονίκη 2010, (ΝΟΜΟΚ, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής ΑΠΘ, αριθ. 13), σ. 233-244, με παραπομπές στην προγενέστερη βιβλιογραφία η παραπομπή γίνεται στις σελ. 241-244.

6. Πρβλ. Cl. Préaux, *loc.cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 146.

νότητας φαίνεται ότι λύνονταν είτε μέσω μιας πανηγυρικής εξωδικαστικής ορκοδοσίας της γυναίκας είτε με το να θεωρείται αρκετή η μαρτυρία του κυρίου της.⁷ Της εξωδικαστικής μαρτυρίας της γυναίκας προηγείτο μια τυπική πράξη, η *πρόσκλησις*, με την οποία ζητούσαν την συγκατάθεση του κυρίου της, για να της επιτραπεί η κατάθεση.⁸

Ήδη από τις απαρχές των ελληνιστικών χρόνων πολλές πόλεις θεσπίζουν νόμους για θέματα που άπτονται της οικογένειας, του πένθους και των θρησκευτικών τελετών. Η νομοθετική αυτή δραστηριότητα των πόλεων εντάσσεται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας επίβλεψης των γυναικών, ρύθμισης της εμφάνισης και της συμπεριφοράς τους, αλλά και διαφύλαξης της ασφάλειάς τους εκτός του οίκου. Εν προκειμένω η πόλις υποκαθίσταται, κατά κάποιον τρόπο, στα καθήκοντα του κυρίου, ο οποίος άλλοτε ήταν ο μόνος που είχε την δυνατότητα, αφενός μεν να επιβάλλει την αρμόζουσα συμπεριφορά στις ευρισκόμενες υπό την εξουσία του γυναίκες (σύζυγο, θυγατέρα, αδελφή ή άλλη συγγενή), αφετέρου δε να φροντίζει για την ασφάλειά τους.⁹

Ορισμένοι από τους νόμους αυτούς, η τήρηση των οποίων εκφεύγει της αρμοδιότητας των γυναικονόμων και επαφίεται στους ιερείς, προβλέπουν την εκ μέρους των γυναικών δόση όρκου για την συζυγική πίστη, ελλείψει του οποίου αποκλείονται από τις λατρευτικές τελετές.¹⁰

7. Ούτω W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland* («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antikenrechtsgeschichte», 20· München 1934), σ. 63, ιδιαίτερα σημ. 6. Ομοίως D. M. MacDowell, *The Law in classical Athens*, Edinburgh 1986 (η παραπομπή γίνεται στην μετάφραση στην ελληνική γλώσσα ως «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Αθήνα 2009, εκδόσεις Παπαδόπουλου, σ. 185).

8. Πρβλ. την αναφορά σε *πρόσκλησιν* του αντιδίκου για μαρτυρία δούλης κατόπιν βασάνων (Δημ. XXX, 35-37). Βλ. επίσης J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e - 7e siècle)*, I-II, Paris 1990, I, *Le droit imperial*, σ. 136-139, για την ισχύουσα στο Βυζάντιο ορκοδοσία κατ' οίκον για τις ιδιωτικές διαφορές.

9. Ούτω J. Velissaropoulos - Karakostas, *Droit grec d'Alexandre à Auguste (Personnes - Biens - Justice)*, I-II, Athènes 2011 (παραπομπή σε τόμο I, σ. 213-214). Για τους επόπτες των γυναικών (γυναικονόμοι, δαμονομέοντες, κοσμοφύλακες, οι τελευταίοι τον 1^ο αι. μ.Χ.) βλ. *ibid.*, σ. 219-224, με παραπομπές στις πηγές καθώς και σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

10. Ούτω Cl. Vatin, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique principalement en Égypte*, Paris 1970, σ. 258-259. Βλ. επίσης J. Velissaropoulos - Karakostas, *op. cit.* (ανωτέρω, σημ. 9), I, σ. 219-222, για τον νόμο των Μεσσηνίων του 1^{ου} αι. π.Χ. σχετικά με τα μυστήρια της Ανδανίας (IG V I, 1390· Syll.³ 736· N. Deshours, *Les mystères d'Andania*, στίχ. 7-10). Βλ. επίσης *ibid.*, σ. 284-285, για την αναφορά στις γαμήλιες τελετές της Κω, που συνδέονται με την λατρεία της Αφροδίτης Πανδήμου, στο ενδεχόμενο δόσης όρκου εκ μέρους των ερχομένων σε γάμο γυναικών: «χρηματισθείσας εισωμοσίας» (M. Segre, *Iscr. Di Cos*, ED 178, A, στίχ. 18-19). Πρβλ. και τον νόμο της Δύμης (Κάτω Αχαΐα) για την απονομή του δικαιώματος της πολιτείας στους έποίκους, που προβλέπει τις προϋποθέσεις για την δυνατότητα δόσης όρκου από την χήρα μητέρα ενώπιον της βουλής με σκοπό την απονομή της πολιτείας στον γιό της· Syll.³ 531·

Στην Αίγυπτο των πτολεμαϊκών χρόνων τίθενται εν προκειμένω όρια στην δικαιοπρακτική ικανότητα της γυναίκας: δεν είναι μάρτυρας σε συμβόλαια, περιορισμός που ισχύει τόσο στο ελληνικό όσο και στο όψιμο αιγυπτιακό δίκαιο. Σχετικά με το αιγυπτιακό δίκαιο ο E. Seidl βλέπει εδώ την ανάμνηση του γεγονότος ότι το συμβόλαιο ενώπιον μαρτύρων ήταν έγγραφο καταρτιζόμενο ενώπιον του δικαστηρίου («Gerichtsurkunde») ενώ οι γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στην απονομή της δικαιοσύνης.¹¹ Αναφορικά με το ελληνικό δίκαιο εύστοχα παρατηρεί η Cl. Préaux ότι η απαγόρευση αυτή αντιστοιχεί στη ρύθμιση των κλασικών χρόνων: η μαρτυρία συνιστά ένα είδος δημοσιότητας, πράγμα που την εισάγει στο δημόσιο δίκαιο, στο οποίο η γυναίκα δεν είχε καμία πρόσβαση.¹²

Στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο – στην οποία ίσχυσε ο νομικός πλουραλισμός όσον αφορά τόσο στο εφαρμοστέο δίκαιο όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης –¹³ η συνύπαρξη των νομικών παραδόσεων Ελλήνων και Αιγυπτίων καθίσταται φανερό και στο πεδίο του όρκου.¹⁴ Στην Αλεξάνδρεια – πόλη κατ' εξοχήν συντηρητική στον τομέα των δικαϊκών παραδόσεων – η ίδια η πόλις καθορίζει το μόνο είδος επιτρεπόμενου σε αυτήν δικαστικού όρκου.¹⁵ Πρόκειται για τον νόμιμον όρκον, δηλαδή τον τύπο που απαιτεί ο νόμος κατά την επιβολή δικαστικού όρκου, όταν τα μέρη είναι Αλεξανδρινοί πολίτες. Οι λεπτομέρειες της δόσης του καθορίζονται επίσης από το νόμο:

SEG 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaïe III*, στίχ. 17-25: «...εἰ δὲ | χήρα ἔλευ(θέρα καὶ ἐξ) ἔλευθ(έ)ρων θελήσει κοῖνωνεῖν τὰς πολιτείας ἔ|στω / [---.....] τὰι γυν(αι-κι---.....) —πο|λυ|τεῖαν αὐτὰι καὶ γενεᾶν· εἰ δὲ ἔχῃ ὅν νεώτερον| ἑπτα|καίδεκα ἑτέων| ἢ θυγατέρα ἀνέκδοτον, ὁμο|σαμ|έναν τὸν νόμιμον ὁ|ρκον ἐμ|βο|υλ|ᾷ, ἢ μὲν αὐτὰς| εἴμε|ν γενεᾶν καὶ νεώτερον| τ|ὸν [ὅν ἑπτακαίδεκα] ἑτέ|ων καὶ παῖδα γνήσιον· ἐπομνυ|όμενος [---.....]ἀναπ[α]λ|λιν[---.....] —τον καὶ γυναῖκα καὶ τὰν γενε-άν·...» Βλ. σχετικά J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 166-168. Πρβλ., κατωτέρω, τον γαμήλιο όρκο του PSI I 64.

11. E. Seidl, *Ägyptische Rechtsgeschichte der Saiten und Perserzeit*, Glückstadt 1956, σ. 50.

12. Cl. Préaux, *loc. cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 146.

13. Βλ. σχετικά H. J. Wolff, *op. cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), J. Mélèze-Modrzejewski, «Law and Justice in Ptolemaic Egypt» [εἰς:] *Legal Documents of the Hellenistic World*, The Warburg Institute, University of London, London 1995, σ. 1-11. Idem, *Droit et Justice dans le monde grec et hellénistique (Journal of Juristic Papyrology, Suppléments, X)*, Varsovie 2011.

14. Για τον όρκο στην πτολεμαϊκή Αιγύπτου, βλ. L. Wenger, «Der Eid in den griechischen Papyrusurkunden», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abteilung*, 23 (1902), σ. 158-274. E. Seidl, *Der Eid im ptolemäischen Recht*, München 1929, W. Kunkel, «Griechische und ägyptische Elemente im Eidesrecht der Ptolemäerzeit», *ZSS.RA*, 51 (1931), σ. 229-276. E. Seidl, «Neue Studien zum Eid im ptolemäischen Recht», *Aegyptus* 32 (1952), σ. 311-323.

15. I. Βελισσαροπούλου, *Αλεξανδρινοί Νόμοι*, Αθήνα – Κομοτηνή 1981, σ. 135-137· 161· 162· 166. Ομοίως A. Helmis, «Serment et pouvoir dans l'Égypte ptolémaïque», *Le serment, I. Signes et fonctions*, Éditions du CNRS, Paris 1991, σ. 138.

δόση στην αγορά σε ειδικά καθορισμένο χώρο («όρκωτήρια»), με σπονδές στα ιερά σφάγια («καθ' ἱερῶν σπένδων»), τα οποία προμηθεύει ο επιβάλλων τον όρκο· επίκληση μόνο του Δία, της Ἥρας και του Ποσειδῶνα· απαγόρευση δόσης ή επιβολής οποιουδήποτε άλλου είδους όρκου ενώ αποκλείεται και η παρουσία των τέκνων του δίδοντος τον όρκο («μηδὲ γενεὰν παρίστασθαι»).¹⁶ Η μη τήρηση της εν λόγω διάταξης φαίνεται ότι επέσυρε ποινή μόνον ηθικής χροιάς, όπως η ἄρά, χωρίς να γεννά ποινική ή αστική ευθύνη με τις συνεπαγόμενες νόμιμες κυρώσεις. Δίκη βλάβης ή δίκη ψευδομαρτυρίου (P. Hal. I, στίχ. 24-79) ήταν δυνατό να εγερθεί μόνο σε περίπτωση ζημίας.¹⁷

Στην χώραν¹⁸ υπάρχουν δύο διακριτά είδη όρκου. Το πρώτο από αυτά είναι ο όρκος που δίνεται σε ένα ναό δια της επικλήσεως των προστάτιδων θεοτήτων αυτού και έχει εγχώρια προέλευση βασιζόμενος σε αιγυπτιακές παραδόσεις και σωζόμενος, για τον λόγο αυτό, κυρίως, αλλά όχι μόνο, σε δημοτικά έγγραφα.¹⁹ Ο όρκος αυτός δινόταν μάλλον προφορικά, χωρίς το γεγονός αυτό να αποκλείει τη σύνταξη ενός γραπτού κειμένου, σύμφωνα με το οποίο θα επακολουθούσε η ορκοδοσία.²⁰ Πρόκειται για ένα θρησκευτικό τελετουργικό όρκο, στον οποίο η επίκληση των προστάτιδων θεοτήτων εισάγεται με το μόριο νή (δια).²¹

Το δεύτερο είδος όρκου είναι ο βασιλικός, που αποτελεί νεωτερισμό των πτολεμαϊκών χρόνων και συνίσταται σε μια γραπτή δήλωση («χειρογραφία») χωρίς θρησκευτικό τελετουργικό.

Το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των δύο, όπως υποστήριξε ο Α. Χέλμης, είναι καθαρά τυπικό και συνίσταται στην παρουσία ή όχι του ηγεμόνος μεταξύ των επικαλουμένων δια του όρκου δυνάμεων.²²

16. P. Hal. I, στήλ. X, στίχ. 214-218: «ὄρ[κος] ν[ό]μιμος, ὅταν τις ὀρκίζ[η], ὁμνύ[τ]ω ὁ ὀρκίζ[ο]μενός / ἐν τ[ῇ] / ἀγορᾷ [ἐ]πὶ τοῖς ὀρκωτήρι[ο]ις κα[θ'] ἱερ[ῶν] σπέν[δ]ων, / τ[ῶ] δὲ ὄρκια / παρεχέτω ὁ ἐπικαλῶν, ὁμνύτω δὲ Δία Ἥραν / Πο[σειδ]ῶν, ἄλλον δ' ὄρκον / μηδὲνα ἐξέστω ὁμνύναι μηδ[ὲ] / ὀρκίζ[ειν] μηδὲ γενεὰν παρίστασθαι».

17. Βλ. σχετικά I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 64· 137· 140· 143· 157-158· 165. Βλ. επίσης *ibid.*, σ. 134-136, σ. 161-162, για την εἰς μαρτυρίαν κλήσιν ενώπιον του δικαστηρίου.

18. Ως χώρα χαρακτηρίζεται το έδαφος της Αιγύπτου που βρίσκεται εκτός των τριών ελληνικών πόλεων (Αλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαῖς), στις οποίες – κατά την περίοδο της Ηγεμονίας – προστίθεται η Ἀντινοόπολις, δημιούργημα του αυτοκράτορα Αδριανού προς τιμή του ευνοουμένου του Αντίνοου.

19. Πρβλ., ωστόσο, P. Grenf. I, 11 = M. Chr. 32, σχετικά με τον οποίο βλ. Α. Helmis, «La terre, les hommes et les dieux: un différend de bornage dans l'Égypte ptolémaïque», *Grund und Boden in Altägypten, Akten des Internationalen Symposions Tübingen 18.-20. Juni 1990*, Tübingen 1994, σ. 327-340.

20. Π.χ., O. Bodl. I 274 (Κοπτός, 67 π.Χ.), στίχ. 1: «ὄρκος ὃν δεῖ ὁμῶσαι».

21. Π.χ., O. Bodl. I 274, στίχ. 7: «νῆ τὸν Κρόνον καὶ τοὺς συν/νάους θεοὺς».

22. Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 138. Πρβλ. *ibid.*, σ. 140-142, για το γε-

Οι πάπυροι έχουν διασώσει ένα σημαντικό αριθμό όρκων που δόθηκαν στο όνομα των Πτολεμαίων, γεγονός που αποτελεί εκδήλωση της δυναστικής λατρείας.²³

Όσον αφορά την δυνατότητα ορκοδοσίας της γυναίκας στην Αίγυπτο, παρατηρούμε και στον τομέα αυτό μια σημαντική εξέλιξη ήδη από τις αρχές των πτολεμαϊκών χρόνων.

Στον P. Ent. 45, ο Φίλων, αξιωματούχος της φρουράς (στίχ. 1: «τοῦ ἀγῆματος πεντακοσάρχος κληροῦχος») απευθύνει, το έτος 222 π.Χ., έντευξιν προς τον βασιλέα Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη Α', σχετικά με ένα δάνειο 150 δραχμών που είχε χορηγήσει προς τον Απολλώνιο και την μητέρα του Φιλωτίδα, για το οποίο οι τελευταίοι ισχυρίζονται αδυναμία απόδοσης (στίχ. 5: «φράμενοι ἀκαιρεῖν»). Το δάνειο είχε δοθεί «δι' αὐτὸν χε[ι]ρὸς» (στίχ. 4), δηλαδή από χέρι σε χέρι, χωρίς την διαμεσολάβηση μιας τράπεζας. Ο εκδότης του παπύρου O. Guéraud διατύπωσε, εν προκειμένω, την εύλογη υπόθεση ότι για το δάνειο αυτό δεν υπήρχε ούτε γραπτή απόδειξη ούτε εγγύηση, διαφορετικά ο Φίλων δεν θα προσέφευγε στην επαγωγή όρκου στους εναγομένους ως αποδεικτικό μέσον.²⁴

Το υποβαλλόμενο δια της έντεύξεως αίτημα του Φίλωνος συνίσταται στο να δοθεί εντολή στον στρατηγὸν Διοφάνη να γράψει στον ἐπιστάτην²⁵

γονός ότι η δόση όρκου σε ένα ναό δεν αποκλείει την επίκληση των ηγεμόνων, οι οποίοι όμως εν προκειμένω, ως σύννασι θεοί, έχουν δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τις δια του όρκου επικαλούμενες και προστάτιδες του ναού θεότητες (βλ. και σημ. 20 ανωτέρω). Κατά τον ίδιο τρόπο η επίκληση των ηγεμόνων στον βασιλικό όρκο ακολουθείται συχνά – ιδιαίτερα από την βασιλεία του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη Α' και εντεύθεν – από την επίκληση αιγυπτιακών θεοτήτων, μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατέχουν ο Σάραπις (μόρφωμα των πτολεμαϊκών χρόνων που συνδυάζει τον Αιγύπτιο θεό των νεκρών Όσιρι-Απι με τον Δία και τον Πλούτωνα) και η Ίσις. Π.χ., P. Grad. 4dupl. = SB I 5680 = P. Fuad Univ. Appl. I 4 (Ηρακλειόπολις, 229 π.Χ.), στίχ. 2-6: «ὄρκος, ὃν ὤμορσεν καὶ ἐλχειρογράφησεν Σεμεῦς Τεῶτρος / Ἡρακλῆ|οπολίτης τῶν ἐπέργων ὃς καὶ Ἡ|ρακλῆ|δοῦρος καλῆ|ται ὁμνύω / βασιλῆα (l. βασιλέα) / Πτολεμαῖον τὸν ἐκ βασιλῆως (l. βασιλέως) Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσαν Βερενίκη|ν / καὶ θεοὺς Ἀδελφοὺς καὶ θεοὺς Εὐεργέτας τοὺς τούτων γονεῖς καὶ τήν / Εἰσαν καὶ τὸν Σάραπιν καὶ τοὺς ἄλλους ἐγχοροῖς θεοὺς πάντας καὶ θεᾶς| / πάσας».

23. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διακρίνουμε τις πανάρχαιες αιγυπτιακές δοξασίες για την θεϊκή υπόσταση των Φαραώ, με βάση τις οποίες ο Αλέξανδρος και οι Πτολεμαίοι εντάχθηκαν στο αιγυπτιακό πάνθεον, από την ελληνική βασιλική λατρεία, που συνιστά φαινόμενο καθαρά ελληνιστικό. Η σύμπτωση των δύο αυτών φαινομένων αποτέλεσε ένα αδιαφισηγήτο παράγοντα συνοχής μεταξύ αυτών των δύο τόσο διαφορετικών λαών. Βλ. σχετικά Cl. Préaux. *Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient (323-146 av. J.-C.)*, Paris 1978, I, σ. 255-261.

24. O. Guéraud, «ENTEΓΞΕΙΣ», *Requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au IIIe siècle avant J.C.*, Le Caire 1931 (Publications de la Société Fouad de papyrologie, I), σ. 114.

25. Πρόκειται προφανώς για τον ἐπιστάτην τῆς κόμης· ο τελευταίος, όπως προκύ-

Μενέλλα να στείλει τον Απολλώνιο και την Φιλωτίδα ενώπιον του στρατηγού.²⁶ Στη συνέχεια, εάν οι καθ' ὧν συνομολογούν την λήψη του δανείου, να εξαναγκασθούν από τον στρατηγό προς απόδοση του ληφθέντος ποσού.²⁷ Εάν όμως αρνούνται το χρέος, να εξαναγκασθούν να ορκισθούν ότι δεν έλαβαν από τον ενάγοντα τις 150 δραχμές – που προορίζονταν για την αγορά όπλων και μιας «χειρίδος» για τον Απολλώνιο – και να απαλλαχθούν έτσι από τις κατηγορίες.²⁸

Ο P. Ent. 45, σύμφωνα με τον εκδότη του, όπως άλλωστε και ο P. Ent. 46, παραπέμπουν ευθέως στο κείμενο του Διοδώρου για την περίπτωση έλλειψης έγγραφης κατάρτισης του δανείου, κατά την οποία, οι αρνούμενοι την οφειλή, αφού ορκισθούν (ότι δεν οφείλουν), απαλλάσσονται από την δανειακή υποχρέωση (Διόδ., I, 79, 1): «τοὺς μὲν ἀσύγγραφα δανεισαμένους, ἂν μὴ φάσκωσιν ὁμώσαντας ἀπολύεσθαι τοῦ δανείου». ²⁹ Ο ίδιος ο Διόδωρος αποδίδει την διάταξη αυτή στον φαραώ Βόκχορι.³⁰ Σχετικά με τον τόπο δόσης αυτού του επακτού απαλλακτικού όρκου, οι παπυρολογι-

πτε από τις πολυάριθμες σωζόμενες έντεύξεις του 3^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί τον συνδυασμό κρίκο μεταξύ του ιθαγενούς πληθυσμού της χώρας και μιας ανώτερης βαθμίδας απονομής της δικαιοσύνης είτε διοικητικού (στρατηγός) είτε καθαρά δικαιοδοτικού χαρακτήρα (δικαστήρια).

26. P. Ent. 45, στίχ. 6-8: ««δέομαι οὖν σου, βασιλεῦ, εἴ σοι δοκεῖ. / προστ[άξ]αι Δι[ο]φά[ν]ει τῷ στρα[τ]η[γ]ῷ γράψαι Μενέλλα[ι] τῷ ἐπιστά[τ]η[ι] ἀποστεῖλαι Ἀπολλώνιον καὶ / Φιλωτίδα [ἐ]φ' αὐτ[ὸ]ν».

27. P. Ent. 45, στίχ. 8-10: «καὶ ἐ[ἴ]αν μὲν ὅμο[ι]οι λογῶσιν εἰληφέ[ν]αι παρ' ἐμοῦ τὰς ἑκατὸν καὶ πενήνκοντα δραχμάς, ἐπαν[αγ]κά[σ]αι Ἀπολλώνιον καὶ / [Φιλωτίδα ἀ]ποδοῦναί μοι».

28. P. Ent. 45, στίχ. 10-12: «ἐ[ἴ]αν δὲ [-περ.-? -] εἴ[ρ]σαι Ἀπολλώνιον καὶ Φιλωτίδα [. . . .] / ὧν ἐγὼ πρ[ὸ] εἰληφέ[ν]αι παρ' ἐμοῦ τὰς ἑκατὸν καὶ πενήνκοντα [δραχμάς . . .] εἰ[ν]αι τὰ κατάφρακτα / καὶ τὴν χειρίδα [. . . .] Ἀπολλωνί[ῃ] . . . , ἐκ τῶν ἐπιτεκμημένων αὐτοῖς [-περ. 11 -] κων καὶ ἀπολ[ε]λύ[σ]θαι αὐ[τ]οῦς». Βλ. O. Guéraud, «ENTEYΞEIS», σ. 112-114, για σχόλια αναφορικά με τον P. Ent. 45.

29. O. Guéraud, «ENTEYΞEIS», σ. 111. Βλ. σχετικά U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung* III, σ. 308. Ομοίως A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 150. Πρβλ. την περιεχόμενη στο υπόμνημα του P. Dryton 33 (136 π.Χ.) αναφορά των τεσσάρων θυγατέρων του Πτολεμαίου στον υποκριτικό ισχυρισμό των αδικούντων αντιδίκων, σύμφωνα με τον οποίο οι νεαρές γυναίκες τους είχαν παραχωρήσει την πατρική τους κληρονομιά δια της δόσεως όρκου (στίχ. 16: «οἰόμενοι ὅρκω ἀποκλύσαντες ἡμᾶς στερεέσειν»). Για το υπόμνημα του P. Dryton 33, βλ. J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 478-479.

30. O J. Méléze – Modrzejewski, *loc. cit.* (σημ. 13 ανωτέρω), σ. 3, διερωτώμενος γιατί δύο Έλληνες κάτοικοι της χώρας προσφεύγουν στο αιγυπτιακό δίκαιο, διατυπώνει εν προκειμένω την υπόθεση ότι ο Διόδωρος (ή η πηγή στην οποία αυτός στηρίχθηκε) απέδωσε στον φαραώ Βόκχορι μια νομοθετική πράξη ενός εκ των πρώτων Πτολεμαίων (ίσως του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου), η έκδοση της οποία είχε επηρεασθεί από ένα αιγυπτιακό προηγούμενο.

γραπτή δήλωση («χειρογραφία») και επικαλούμενος συχνά κοινά αποδεκτές θεότητες,³⁴ συνιστά οπωσδήποτε μια καινοτομία σε σχέση με τα δύο προηγούμενα είδη καθαρά θρησκευτικού όρκου. Η αποκλειστικότητά του στις περιπτώσεις που το αντικείμενο της ορκοδοσίας αφορά την βασιλική οικονομία, αλλά και η εξέχουσα θέση του στην πρακτική μεταξύ ιδιωτών, οδηγούν στην περαιτέρω υπεροχή του έναντι του θρησκευτικού όρκου.³⁵ Ο όρκος λοιπόν στο όνομα του βασιλέως καταλήγει στο να αποτελέσει την κατ' εξοχήν μορφή ορκοδοσίας στην ελληνιστική Αίγυπτο.³⁶

Η παλαιότερη αναφορά στην δόση του βασιλικού όρκου από γυναίκα περιέχεται στον *P. Ent.* 26, έντεξιν που απευθύνει προς τον βασιλέα, το έτος 221 π.Χ., ο Κτησικλής, ισχυριζόμενος ότι αδικείται από την θυγατέρα του Νίκη και τον Διονύσιο, ένα κίναidon. Στους στίχους 1-10 περιέχεται το ιστορικό της υπόθεσης. Ο αιτών παραπονείται ότι, ενώ ανέθρεψε την θυγατέρα του Νίκη, την εκπαίδευσε και την έφθασε με τις φροντίδες του μέχρι την ενηλικίωση, έχοντας πλέον ο ίδιος προσβληθεί από σωματική αναπηρία και ασθένεια των οφθαλμών, αυτή δεν ήταν διατεθειμένη να του προμηθεύσει κανένα από τα αναγκαία για την συντήρησή του.³⁷

34. Βλ. σημ. 21 ανωτέρω.

35. A. Helms, loc. cit. (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143, σημ. 24· σ. 150-153.

36. Ο *P. Col.* IV 83 = *P. Col. Zen.* II 83 (245/244 π.Χ.), έντεξιν που απευθύνει προς τον βασιλέα ο Αντίπατρος από την Φιλαδέλφεια σχετικά με μια υπόθεση τοκογλυφίας, εκβιασμού και απαγωγής, θύματα της οποίας είναι ο ίδιος και η οικογένειά του, συνιστά μια από τις αρχαιότερες αναφορές στον βασιλικό όρκο. Ο δανειστής, για να βεβαιώσει το δάνειο που χορήγησε στην σύζυγο του Αντιπάτρου και στο οποίο ο τελευταίος είναι εγγυητής (στίχ. 2-4: «δανείσας γάρ μου τη γυναικί Σίμωνι...../..... συνεγράψατο συγγραφὴν δανείου πρὸς αὐτὴν (δραχμῶν) ριε ἐφ' ἧς ἐπεγρά/φην ἔγγυος ἐγώ»), αναφέρει σε επιστολή του προς τον Μενέστρατο ότι προτίθεται να βεβαιώσει με βασιλικό όρκο προς τον Αντίπατρο και την σύζυγό του τη σύναψη του δανείου για το αρχικό κεφάλαιο των εβδομήντα αργυρών δραχμῶν (στίχ. 5-7): «...ἔγραψεν ἐπιστολὴν .../.....ἐν ἧ καὶ γράφει ὅρκον βασι/λικὸν συγγράψεσθαι πρὸς ἡμᾶς τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ τῶν ο (δραχμῶν)». Πρόκειται για πάπυρο που βρέθηκε στο αρχεῖο του Ζήνωνα, από την Καύνο της Καρίας, επιστάτη στην δωρεάν του Ἀπολλωνίου, διοικητοῦ (υπουργοῦ οικονομικῶν) του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, για τον οποίο βλ. Cl. Préaux, *Les Grecs en Égypte d'après les archives de Zénon*, Bruxelles 1947.

37. *P. Ent.* 26, στίχ. 1-4: «βασιλεῖ Πτολεμαίω χαίρειν \Κτησικλῆς, ἀδικοῦμαι ὑπὸ Διονυσίου καὶ Νίκης τῆς θυγατρὸς μου. / ἐμοῦ γάρ ἐκθρέψαντος τὴν ἐμαυτοῦ θυγατέ[ρα] καὶ παιδεύσαντος καὶ εἰς ἡλικίαν ἀγαγόν/τος, ἀκλήρῃσαντος δέ μου κατὰ τὸ ἴδιον σώμ[α] καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀδυνατοῦντος, οὐχ οἷα / μοι ἦν ἐπαρκεῖν τῶν ἀναγκαίων οὐδέν». Ο *P. Ent.* 25 αναφέρεται επίσης στην παράλειψη διατροφῆς του ηλικιωμένου και ασθενούς γονέως από τον γιό. Ομοίως ο *P. Lond.* VII, 1976 (253 π.Χ.), υπόμνημα της ηλικιωμένης ζυθοπώλεως Αύχιδος προς τον Ζήωνα, με το οποίο ζητεί την επιστροφή της εκουσίως απαχθείσας θυγατέρας της (στίχ. 20-23): «ἀξιῶ οὖν βο/ηθῆσαι μοι διὰ τὸ γῆρας καὶ παραδοῦναι μοι αὐτήν». Βλ. σχετικά H.-A. Rupprecht, «Die Sorge für die Älteren nach den Papyri», [εἰς]: *The Care of the Elderly in the Ancient*

Καθώς ο πατέρας εκδηλώνει την πρόθεσή του να στραφεί δικαστικά κατά της κόρης του στην Αλεξάνδρεια, αυτή κατορθώνει με τις ικεσίες της να τον μεταπείσει και το 18ο έτος (της βασιλείας του Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη Α')³⁸ προβαίνει προς αυτόν σε μια χειρογραφία ὄρκου βασιλικού, στο ιερό της Αρσινόης Ἀκτίας, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση να καταβάλλει σε αυτόν κάθε μήνα το ποσόν των είκοσι δραχμών, φροντίζοντας παράλληλα η ίδια, με την εργασία της, για την συντήρησή της (στίχ. 4-8): «ἐμοῦ δὲ βουλομένου [π]αρ' αὐτῆς τὸ δίκαιον λαβεῖν ἐν Ἀλεξανδρείαι, κατεδεθήθην μου, καὶ τοῦ ἱε (ἔτους) ἐχειρογράφησέ μοι ὄρκον βασιλικὸν / ἐπὶ τοῦ Ἀρσινόης Ἀκτίας ἱεροῦ, δώσειν μοι καθ' ἕκαστον μῆνα δραχμῶν εἴκοσι, ἐργαζομένη / αὐτῇ τῷ ἰδίῳ σώματι».

Χειρογραφία ὄρκου βασιλικού σημαίνει, ἐπὶ λέξει, χειρόγραφη δήλωση βασιλικού ὄρκου. Πράγματι, το μοναδικό τυπικό αυτής της μορφής ὄρκου συνίσταται σε μια γραπτή δήλωση («χειρογραφία»), η οποία, όπως προαναφέρθηκε, καταλήγει να είναι συνώνυμη του ὄρκου («εἰθισμένος ὄρκος»). Ομοίως και το «χειρογραφεῖν ὄρκον βασιλικόν» ἢ, απλά, «χειρογραφεῖν», σημαίνει δίνω τον βασιλικό ὄρκο, ενώ το «χειρογραφίαν λαμβάνειν» προκαλῶ την δόση ενός βασιλικού ὄρκου.³⁹ Ο τόπος δόσης του βασιλικού υποσχετικού αυτού ὄρκου εκ μέρους της θυγατέρας του Κτησικλή είναι το ιερό της θεοποιημένης βασίλισσας Αρσινόης Β', ετεροθαλούς αδελφῆς και συζύγου του Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, η οποία, εν προκειμένω, φέρει την προσωνομία Ἀκτία.⁴⁰

Near East, Leiden 1998, σ. 223-239. Πρβλ., για το αττικό δίκαιο, Δημ. Κατὰ Στεφάνου Β', 20: «ὁ νόμος κελεύει τοὺς παῖδας ἡβήσαντας κυρίους τῆς μητρὸς εἶναι, τὸν δὲ σῖτον μετρέειν τῇ μητρὶ».

38. Βλ. O. Guéraud, «ENTEΓΞΕΙΣ», σ. 72-75, για σχόλια σχετικά με την ἔντευξιν με αριθμό 26.

39. A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143, ιδιαίτερα σημ. 24.

40. Για την λατρεία της Αρσινόης Β' καθώς και τον διπλωματικό ρόλο που αυτή διαδραμάτισε στον εκτός Αιγύπτου ελληνιστικό κόσμο, βλ. S. Caneva, «Arsinoe divinizzata al fianco del re vivente Tolemeo II. Uno studio di propaganda greco-egiziana (270-246 a.C.)» (*Historia, Zeitschrift für Alte Geschichte*, Stuttgart 2013), σ. 280-322. Ο τόπος δόσης του βασιλικού ὄρκου ἦταν, σε γενικές γραμμές, ένα δημόσιο μέρος, συχνότατα ο τόπος φύλαξης των αρχείων («ἀρχεῖον»), όπως στους BGU VIII 1737, στίχ. 9 (78/77 π.Χ.)· BGU VIII 1738, στίχ. 16 (72/71 π.Χ.)· BGU VIII 1739, στίχ. 9 (72/71 π.Χ.)· ἢ το γραφεῖο του συμβολαιογράφου («ἀγορανομεῖον»), όπως στον BGU VIII, 1740, στίχ. 7-8 (80/30 π.Χ.), παραχωρήσεις κατοικησῆς γῆς εκ μέρους κληρῶν, που επισφραγίζονται με χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού. Στους παπύρους αυτούς από τον Ηρακλειοπολίτη νομό σώζεται και το πλήρες τυπικό του ὄρκου, που αρχίζει πάντοτε με το ρῆμα «ὁμνῶ» (ὀρκίζομαι), ενώ ακολουθεῖ η ἐπὶ κλήση του ηγεμόνα και των προγόνων του και, εν συνεχείᾳ, του συνόλου των θεοτήτων, π.χ., BGU VIII 1737, στίχ. 3-5: «[ὁ]μνῶ βασιλέα Πτολεμαῖον καὶ βασίλισσαν Κλεοπάτραν τὴν καὶ Τρύφαιναν / θεοὺς Φιλοπάτορας [καὶ Φιλαδέλφους καὶ τοὺς τούτων προγόνους] / καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς πάντας καὶ πάσας».

Οι κυρώσεις για την περίπτωση μη εκτέλεσης ή παράβασης, σε κάποιο σημείο, των αναληφθεισών από τη Νίκη δια της χειρογραφίας υποχρεώσεων αναφέρονται διαζευκτικά: είτε θα αποδώσει στον πατέρα της Κτησικλή το ποσόν των πεντακοσίων δραχμών είτε θα εκτεθεί στις συνέπειες του όρκου της (στίχ. 8-10): «ἐάν δὲ μὴ ποιῇ ἢ πα[ρ]αβαίνη[ι] τι / τῶν κατὰ τὴν] χειρογραφίαν / ἀπ[ο]τεῖσα[ί] μοι αὐτὴν (δραχμάς) φ ἢ τῶι ὄρκῳ ἐνοχον εἶναι».⁴¹

Η θυγατέρα του Κτησικλή φαίνεται ότι, για την οκταετία που ακολούθησε την δόση της χειρογραφίας, εκπλήρωνε τις δι' αυτής αναληφθείσες υποχρεώσεις της. Αυτή είναι η εξήγηση που δίνει ο εκδότης του παπύρου O. Guéraud για το γεγονός ότι, μεταξύ της δόσεως του όρκου (18^ο έτος του Ευεργέτη Α') έως την υποβολή της έντευξέως (1^ο έτος του Φιλοπάτορος), μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα οκτώ ετών.⁴² Ο Κτησικλής ισχυρίζεται ότι η κόρη του τώρα πλέον, έχοντας αποπλανηθεί από τον Διονύσιο, ένα κίναidon,⁴³ δεν εκπληρώνει καμία από τις αναληφθείσες προς αυτόν δια της χειρογραφίας υποχρεώσεις της περιφρονώντας τον γιατί είναι ηλικιωμένος και ανάπηρος (στίχ. 8-10): «[νὺν δὲ φθαρείσα ὑπὸ Διονυσίου, ὄντος / κιναιδοῦ, / οὐ π[ο]ιεῖ] μοι τῶν κατὰ τὴν χειρογραφί[αν] οὐδ[ὲν] καταφρονούσά μου / διὰ τοῦ γιγ[γ]ή/ρωσ κ[α]ὶ τῆς ὑπ[α]ρχούσης μοι ἀκληρίας».

Στο αιτητικό της έντευξέως ο Κτησικλής ζητεί, για μεν τον αποπλανή-

Συχνή, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η ρητή αναφορά στον Σάραπι και την Ίσιδα, π.χ., στον BGU VIII 1738, στίχ. 3-10: «ὁμ[ν]ύομεν [β]ασιλέα Π[τ]ο[λ]εμαίων / καὶ βασιλίσσαν Κλεοπάτραν τὴν κατὰ Τρύφαιαν θεοὺς Φιλοπάτορας καὶ Φιλ[α]δελφούς καὶ [θεοὶν Φιλομήτορα καὶ θεὸν Σωτῆρα / καὶ θεὰν Εὐ[ε]ργέτην καὶ θεὸν Εὐεργέτην] καὶ θεὸν Νέον Φιλοπάτορα καὶ θεὸν Εὐπάτορα καὶ θεοὺς Ἐπιφανεῖς καὶ θεοὶς/ Φιλοπάτορας καὶ θεοὺς Εὐεργέτας καὶ θεοὺς Ἀδελφούς καὶ θεοὺς / Σωτῆρας καὶ τὸν Σάραπιν καὶ τὴν Ίσιν καὶ τοὺς ἄλλους [θεοὺς πάντας] / καὶ πάσας». Οι P. Ent. 26 και P. Ryf. IV 585 (στίχ. 40: «ἐν τῶι Βερενίκης Ἀκτίας ἱερῶι») περιέχουν τις μοναδικές σωζόμενες αναφορές για την δόση του βασιλικού όρκου σε ναό. Αμφότερες οι περιπτώσεις αφορούν ιερά θεοποιημένων βασιλισσών. Ούτω A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 143-145, ιδιαίτερα σημ. 32 και 33.

41. Φαίνεται ότι η παράβαση ενός βασιλικού όρκου, όπως άλλωστε και η ψευδομαρτυρία στην Αλεξάνδρεια, δεν επέσυρε κάποια δημόσια ποινή, σε αντίθεση με όσα υποστήριξε ο R. Taubenschlag, *Das Strafrecht im Rechte der Papyri*, Leipzig und Berlin 1916, σ. 50-51. Η έκφραση «τῶι ὄρκῳ ἐνοχον εἶναι» είναι παραπλήσια της έκφρασης «ἐνοχός εἰμι τῇ ἀσεβείᾳ» (PSI V 515, στίχ. 17-18), με την οποία δηλώνεται η ἐκθεση του επιόρκου στις συνέπειες της ἀσεβείας του· αμφότερες εντάσσονται στο πλαίσιο της ελληνικής νομικής παράδοσης. Βλ. σχετικά A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 144, καθώς και τις εκεί σημ. 26, 27 και 28, με παραπομπές σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

42. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 72

43. O O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 71, στις εισαγωγικές παρατηρήσεις του για τον P. Ent. 26, αποδίδει τον χαρακτηρισμό του Διονυσίου με την λέξη κίναιδος, ως: «danseur professionnel dans quelque music-hall de Crocodilopolis».

σαντα την θυγατέρα του Διονύσιου να αποφασίσει ο στρατηγός Διοφάνης κατά την κρίση του,⁴⁴ για δε την θυγατέρα του Νίκη να εξαναγκασθεί από τον στρατηγόν να εκπληρώσει τις προς αυτόν υποχρεώσεις της (στίχ. 13-14): «τῶι μ[] φθελ[ί]α[ν]τι αὐτὴν χρήσασθαι Διοφάν[η]ν ὡς ἂν αὐτῶι φαίνεται. Νίκην δὲ / τὴν θυγατέρ[α] μου ἐπαναγκάσαι τὰ δικάιά [μ]οι ποιεῖν κ[]».

Ούτε λοιπόν στο σημείο αυτό της ἐντεύξεως, που θα ήταν το πλέον ἐνδεδειγμένο, δεν ζητείται η ἐπιβολὴ κάποιας ποινῆς για τὴν παράβαση τῆς χειρογραφίας, ἀλλὰ μόνον ο ἐξαναγκασμός προς τήρηση των δι' αὐτῆς ἐπικυρωθεισῶν συμβατικῶν υποχρεώσεων.⁴⁵

Σε γενικὲς γραμμές μπορεί να λεχθεῖ ὅτι οἱ ιδιώτες καὶ κατὰ τὴν μετὰξὺ τους ἀνάληψη υποχρεώσεων, στὶς οποίες δεν ἐμπλέκεται τὸ βασιλικὸ ταμεῖο, ἐπικυρώνουν τὴν ἀνάληψη αὐτὴ με ὄρκο στο ὄνομα τοῦ ἡγεμόνος.⁴⁶

Στον P. Merton II 59 (154/143 π.Χ.), ἀντίγραφο μιᾶς ὑπογραφῆς,⁴⁷ δη-

44. Βλ. O. Guéraud, «ENTEΓΞΕΙΣ», σ. 74, σχ. 13, περὶ τοῦ ὅτι ο Κτησικλῆς ζητεῖ, ἐν προκειμένῳ, τὴν ἐπιβολὴ μίας ποινικῆς κύρωσης κατὰ τοῦ Διονυσίου, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

45. Ἡ συνήθης ἀποστροφή πρὸς τὸν βασιλέα ὡς υπέρτατο κριτὴ κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης περιέχεται στὸς στίχους 14-15: «τοῦτων γὰρ γενο[]μένω[]ν, οὐκ ἀδικηθήσομαι, ἀλλὰ ἐπὶ σέ, βασιλε[]ν, καταφυγών τοῦ δικαίου τεύξομαι!». Βλ. O. Guéraud, «ENTEΓΞΕΙΣ», σ. 73-74.

46. Στον P. Tebt. III 809, δήλωση πρὸς ἀνάγνωστον ἀφορᾷ ἓνα διαζύγιο καὶ γίνεται στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ ἐτους 156 π.Χ., γίνεται μιᾶ ἀναφορά πρὸς τριάντα ἑξὶ ἀργυρῆς δραχμῆς καὶ τέσσαρα τέταρτα χρυσοῦ πρὸς συνιστοῦν μέρος τῆς προίκας (στίχ. 1-4: «1 . . . ρδ . . . [.....] . . . / φε . . . / ἀργυρίου (δραχμῆς) τριάκοντα / ἑξ. (γίνονται) ἀργυρίου (δραχμῆς) λς. χρυσοῦ τετάρτα / τέσσαρας. (γίνονται) χρυσοῦ (τετάρτα) δ») καὶ πρὸς ἐπιστροφὴν τῆς γυναίκας. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ὅτι (ἡ ἐπιστροφή τῶν προικῶν) θὰ γίνῃ «με τὴν προϋπόθεση ὅτι (αὐτὴ) θὰ ἀκυρώσῃ μαζί μου τὸ συμβόλαιον τοῦ γάμου μας» (στίχ. 4-6): «ἐφ' ὧ συν/αρεῖται μοι ἣν ἔχει ἡμῶν συν/οικεσίου συγγραφὴν». Μετὰ τὸν χαίρετισμό καὶ τὴν ἡμερομηνία στὸν στίχο 6 («ἔρρ(ωσο), (ἔτους) κε Τῦβι κα») ἀκολουθεῖ ἡ ὁρκοδοσία στὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνος, τῆς συζύγου καὶ ἀδελφῆς καὶ τῶν προγόνων τους, περὶ τοῦ ὅτι ο δῆλ(ων) (:) θὰ πράξῃ σύμφωνα με τὰ παραπάνω (στίχ. 7-11): «ὁμνῶ βασιλέα Πτολεμαῖον καὶ / βασιλίσσαν Κλεοπάτραν (τῆν) / ἀδελφὴν καὶ τοὺς τοῦτων / προγόνους ποιῆσιν ἀκολουθῶν». Στὸ κείμενο δὲν διακρίνεται με σαφὴν νεία ἀν τὴν ὁρκοδοσία προβαίνει ἡ σύζυγος, ὅπως υποστήριξε ὁ A. Helms (loc. cit. [σημ. 14 ἀνωτέρω], σ. 150). Ἀπὸ τὸ σωζόμενο περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου πιθανολογεῖται ὅτι ὁ ἄνδρας ἀναλαμβάνει τὴν υποχρέωση ἐπιστροφῆς τῶν προικῶν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση σύμπραξης τῆς γυναίκας στὸ διαζύγιο. Στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι ὁ σύζυγος πρὸς προβαίνει στὴν χειρογραφίαν ὁρκου βασιλικοῦ. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη, πρὸς ὑποστήριξιν ἀπὸ τὸν E. Seidl (Ptolemäische Rechtsgeschichte, 2^η ἐκδόσις, Glückstadt – Hamburg – New York 1962, σ. 183 σημ. 2), συμφωνεῖ με ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν λύση τοῦ γάμου καὶ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ πλέον εὐλογη.

47. Βλ. σχόλιο ἐκδοτῶν (P. Merton II, σ. 30), σχετικὰ με τὸ ὅτι ἡ ὑπογραφή συνιστᾷ τὸν *terminus technicus* γιὰ τὴν τιθέμενη κάτωθι τῆς αἰτήσεως ἢ τοῦ ὑπομνήματος ἀπόφασις τῶν

λαδή μιας απόφασης των χρηματιστών του Αρσινοίτη νομού επί της συζυγικής διαφοράς μεταξύ του Ασκλάπωνος και της Αντιγόνης, το δικαστήριο επικυρώνει τον συμβιβασμό που είχε καταρτισθεί εξώδικως μεταξύ των δύο συζύγων, μέσω μιας συγχωρήσεως, την οποία κηρύσσει κυρίαν δια της κρίσεως αυτού.⁴⁸ Η ίδια η συγχώρησις εμπεριέχει τον εξώδικο συμβιβασμό (διάλυσιν), στον οποίο είχαν καταλήξει οι σύζυγοι μία ημέρα πριν από την συζήτηση της υπόθεσης στο ακροατήριο και δύο ημέρες πριν από τη σύνταξη της υποβαλλομένης στους χρηματιστάς συγχωρήσεως· η διάλυσις αυτή είχε επιτευχθεί μέσω εκατέρωθεν όμολογιών επικυρωμένων με βασιλικό όρκο (χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού).⁴⁹ Η επικύρωση αυτού του εξωδίκου συμβιβασμού με απόφαση του δικαστηρίου των χρηματιστών ήταν αναγκαία, ώστε να έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της δυνατότητας εκατέρωθεν διεκδικήσεων με τη λύση του γάμου.

Η Αντιγόνη παρίσταται ενώπιον των χρηματιστών με κύριον τον πατέρα της Αλκέτα.⁵⁰ ο οποίος της συμπαρίσταται και για την κατάρτιση της συγχωρήσεως.⁵¹

επιληφθέντων της υπόθεσης αξιωματούχων. Στο κείμενο χρησιμοποιείται το ρήμα «κρίνομεν» για να αποδώσει την επικύρωση της συγχωρήσεως από τους χρηματιστάς (στίχ. 32): «κρίνομεν οὖν κυρίαν αὐτοῖς εἶναι τὴν συγχώρησιν». Προβλ., ωστόσο, P. Eleph. DAIK 1 (3^{ος} αι. π.Χ.), στίχ. 1-3: «Γνώσεως μέρος τῆς γενομένης (ἐτους) ζ' διὰ χρηματιστῶν Παισιστράτου .λοφίου»· εδώ η απόφαση των χρηματιστῶν αποδίδεται με τον ὅρο γνώσις.

48. Η συγχώρησις εν γένει συνιστά ένα τύπο δικαιοπρακτικού εγγράφου, ο οποίος μας είναι γνωστός από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και απαντάται ιδιαίτερα συχνά στην Αλεξάνδρεια. Συνιστά προϊόν της «νομικής κοινής» των ελληνιστικών χρόνων και είναι έγγραφο με διαδικαστική καταγωγή (Gerichtsnotarielle Urkunde, σύμφωνα με τον H. J. Wolff, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats*, Zweiter Band: Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehr, München 1978, σ. 91-95): οι αντίδικοι είχαν την δυνατότητα να καταρτίσουν ένα εξωδικαστικό συμβιβασμό μέσω μιας συγχωρήσεως και, στη συνέχεια, να παρουσιάσουν το έγγραφο για επικύρωση ενώπιον του δικαστηρίου. Σε αυτή την περίπτωση το δικαστήριο εμφανίζεται ως ο αποδέκτης της συγχωρήσεως, της οποίας και επιβεβαιώνει την ισχύ, με την κήρυξή της ως κυρίας. Όταν επικυρωθεί από το δικαστήριο, η συγχώρησις τερματίζει την «αντιδικία», χωρίς όμως να αποτελεί δίκη, όπως η ρωμαϊκή *in iure cessio*. Στην Αλεξάνδρεια, κατά την εποχή της Ηγεμονίας, οι συγχωρήσεις συντάσσονταν ενώπιον του καταλογείου, επικεφαλής του οποίου βρισκόταν ο ἀρχιδικαστής.

49. P. Merton II 59, στίχ. 15-17: «συγχωροῦμεν διαλλεῦσθαι πρὸς / ἄλλήλους ἐπὶ τοῖσδε, ὥστε τὰς μὲν κειμένας πρὸς ἀλλήλους ὁμολογίας τῆς πεντεκαίδεκάτῃ τοῦ Τῦβι τοῦ ἐβδόμου καὶ εἰκοστού ἐτους / εἶναι κυρίας, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν κατ' αὐτῶν χειρογραφίαν ὄρκου βασιλικού».

50. Ο σύζυγος της Αντιγόνης Ασκλάπων, ο οποίος, υπό κανονικές συνθήκες, θα παρίστατο ως κύριος αυτής, είναι αντίδικός της στην συγκεκριμένη δίκη (στίχ. 11-12): «[τοῖς χρηματισταῖς, [ὧν] εἰσαγωγεὺς Ἀρτεμίδωρος, παρὰ Ασκλάπωνος τοῦ Διζαπόριος καὶ παρὰ Ἀντιγόνης τῆς Αλκέτου μετὰ κυρίῳ τοῦ / [Αλκέτου τοῦ Μεν]άνδρου περὶ τῆς κρίσεως τῆς οὐσης ἡμῖν ἐφ' ὧν...».

51. Οὕτω H. J. Wolff, *op.cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), σ. 132. Στους στίχους 29 – 31 περι-

Τέλος, στον 1^ο αι. π.Χ. χρονολογείται και ο εξαιρετικά ιδιόρρυθμος όρκος του PSI I 64.⁵² δια του οποίου η Θαΐς, θυγατέρα του Ταρουθίνου, αναλαμβάνει να εκπληρώσει τόσο τις συνήθως προκύπτουσες από τα γαμικά συμβόλαια υποχρεώσεις που αφορούν στην γυναίκα, όσο και την καθόλα ασυνήθιστη υποχρέωση να μην δηλητηριάσει τον σύζυγό της και να μην τελέσει μαγικές πράξεις στρεφόμενες εναντίον του ούτε να συνεργήσει με άλλον για την διενέργεια των εν λόγω πράξεων (στίχ. 1-4): «Θαΐς Ταρουθίνου] Έρμωγένου ὁμνύει τὸν Ὅσιριν καὶ τὴν / Ἰσιν καὶ [τὸν Ὁρον καί(?)] τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς πάντας κ(αί) / πάσας εἰ μὴν ἐφ' ὃν ἐὰν ζῆς [χ]ρόνον συνπαραμεινὲν σὺν σοι / συνοικλήσουσά σοι ὥς γνησί[α] γαμετή, οὔτε ἀπόκοιτος / οὔσα [απ|ο|] οὔτε ἀφήμε[ι]ρος ἀπὸ τῆς οἰκίας σου, καὶ εὐνοεῖν / [σο]ι καὶ [φιλεῖν(?)] οὐθ[έ]ν παρορῶσα

έχονται οι υπογραφές των συμβαλλομένων στην συγχώρησιν. Μετά τον Ασκλάπωνα, η Αντιγόνη εμφανίζεται να επικυρώνει η ίδια το περιεχόμενο της συγχώρησεως, ενώ ακολουθεί η στερεότυπη φράση, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας της Αλκέτας καταγράφεται ως κύριος αυτής και δίνει την συναίνεσή του στην διενεργούμενη από αυτήν δικαιοπραξία: «Ασκλάπων [συ]γχωρῶ κατὰ τὰ προγεγραμμένα. / Αντιγόνα [συ]γχωρῶ κατὰ τὰ προγεγραμμένα. / Αλκέτας ἐπι[γέ]γραμμαι κύριος Αντιγόνας συγχωρούσης κατὰ τὰ προγεγραμμένα».

52. Για τον μοναδικό αυτό πάπυρο βλ., πλέον πρόσφατα, J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 286-287, η οποία τον χαρακτηρίζει ως «γαμήλιο όρκo» (*serment matrimonial*). Βλ. επίσης A.-M. Vélilhac – Cl. Vial, «Le mariage grec du VIe siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste» («BCH» Suppl. 32), Paris 1998, σ. 26· σ. 269-270. Προβλ. H.-A. Rupprecht, «Marriage Contract Regulations and Documentary Practice in the Greek Papyri», *Scripta Classica Israelica*, XVII (1998), σ. 60-76, με παραπομπές σε προγενέστερη βιβλιογραφία· ο τελευταίος (*loc. cit.*, σ. 64 σημ. 17) εκφράζει αμφιβολίες ως προς την φύση της σχέσης, αν δηλαδή πρόκειται για «γάμο, παλλακεία, σχέση με μια εταίρα ή άγραφο γάμο». Κατά την γνώμη μου, το σύνολο των στοιχείων του παπύρου συνηγορεί υπέρ της άρσης ενδεχομένων αμφιβολιών ως προς την ύπαρξη νόμιμου γάμου: η φράση του στίχου 4 («συνοικλήσουσά σοι ὥς γνησί[α] γαμετή»)· η δόση της φερνής, που περιγράφεται στους στίχους 6-11 («καὶ ἐπεὶ /] ἐρη] χρυσίου μὲν τετάρτας δεκαεὶ χαλκοῦ / [τ]άλαντ[ι]]ς ἀργυρίου λόγον δραχμὰς τριακοντα/ ἐξ ἑν χαλκοῦ τετράντοις τρισὶ καὶ ἑμῶν ταλάντων πέντε, / χιτῶνα [δὲ δραχμῶν] τετρακισχίλιον ἑξακοσίων, καὶ / ὄνειον / χαλκοῦ τετράντων πέντε»)· ο ρυθμιστικός ρόλος της φερνής για την λειτουργία του συζυγικού δεσμού, όπως εκφράζεται με την απώλειά της σε περίπτωση ανυπαίτιας, εκ μέρους της Θαΐδος, λύσης του γάμου (στίχ. 11-18)· πρόκειται για ρύθμιση πανομοιότυπη με αυτήν του P. Eleph. 1, στην οποία έρχεται να προστεθεί μια ακόμη πρωτοτυπία του παπύρου: η ταυτόχρονη απώλεια των δωρηθέντων από τον σύζυγο κατά την διάρκεια του γάμου κοσμημάτων («χρυσίου κόσμου»). Τέλος, υπέρ της άποψης αυτής πιστεύω ότι συνηγορεί και το γεγονός ότι, ο ιδιόμορφος αυτός όρκος συνίσταται σε μια μονομερή δήλωση από την πλευρά της γυναίκας προς τον άνδρα, παρουσιάζοντας κατ' αυτό τον τρόπο έντονη ομοιότητα με τα αγγυπτικά γαμικά έγγραφα, καθ' ολοκληρίαν μονομερή, τα οποία κατήρτιζαν οι άνδρες προς όφελος των γυναικών. Βλ. σχετικά E. Seidl, *op. cit.* (σημ. 45 ανωτέρω), σ. 170-171.

των σὼν» στους στίχους 24-26 είναι γραμμένο με άλλο χέρι (αυτό της θαϊδος): «Θαῖς ὁμώμοκα τὸν προγεγραμμένον / ὄρκον [κα]ὶ ποιήσω και-
θότι (l. καθότι) προκί/ται». ⁵³

Από τις αρχές ήδη των ελληνιστικών χρόνων η Ελληνίδα ή ελληνόφωνη γυναίκα στην Αίγυπτο έχει λοιπόν την δυνατότητα να προβαίνει στην δόση ὄρκου για την επικύρωση ή την άρνηση μιας αναληφθείσας συμβατικά υποχρέωσης. Το αν απαιτείται η σύμπραξη του κυρίου κατά την ορκοδοσία δεν προκύπτει με σαφήνεια από τις προαναφερθείσες μαρτυρίες. Στο *O. Bodl.* I 273 η σύζυγος του Ισιδώρου είναι Αιγύπτια, ο δε ὄρκος που επάγεται να δώσει από κοινού με τον σύζυγό της στο όνομα της προστάτιδας θεότητας του ναού ανάγεται στην εγχώρια παράδοση. γνωρίζουμε δε ότι το αιγυπτιακό δίκαιο αγνοούσε τον θεσμό της κυριείας. Στον *P. Ent.* 45 η επαγωγή απαλλακτικού ὄρκου στον Απολλώνιο και την μητέρα του Φιλωτίδα αποτελεί το επικουρικό αίτημα της έντεύξεως. Στον *P. Ent.* 26 η δοθείσα εκ μέρους της Νίκης «χειρογραφία ὄρκου βασιλικού» αποτελεί μέρος του ιστορικού. Σε κάθε περίπτωση γνωρίζουμε ότι, στην διαδικασία των έντεύξεων οι γυναίκες παρίσταντο αυτοπροσώπως είτε ως ενάγουσες/εγκαλούσες είτε ως εναγόμενες/εγκαλούμενες, χωρίς να απαιτείται η συμπαραστάση του κυρίου. Στον *P. Merton* II 59 η χειρογραφία ὄρκου βασιλικού, την οποία καταρτίζει καθένας από τους δύο συζύγους προς επικύρωση των μεταξύ τους εκατέρωθεν ὁμολογιών, αποτελεί πάλι μέρος του ιστορικού της υπόθεσης. Γνωρίζουμε βέβαια ότι, τόσο κατά την διαδικασία ενώπιον των χρηματιστών, όσο και κατά την κατάρτιση της συγχωρήσεως, που φέρεται προς επικύρωση ενώπιόν τους, η Αντιγόνη παρίσταται βοηθούμενη από τον πατέρα της Ασκλάπωνα ως κύριον, αγνοούμε όμως εάν η σύμπραξη του τελευταίου ήταν απαραίτητη και για την κατάρτιση της

53. Ο A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 140-141, θεώρησε πιθανόν το κείμενο αυτό να αποτελεί μια ιδιόμορφη εκδήλωση του βασιλικού ὄρκου, λόγω του ότι, αν και συνταγμένο στο τρίτο πρόσωπο, περιέχει όλα τα τυπικά στοιχεία αυτού, δηλαδή, το ρήμα ὁμνῶν, την επίκληση των θεοτήτων, αιγυπτιακών και ελληνικών, καθώς και τα καταφατικά μόρια εἰ μήν (= βεβαίως), απέδωσε δε την παράλειψη επίκλησης των ηγεμόνων στην σταδιακή παρακμή της βασιλικής εξουσίας. Σε κάθε περίπτωση, η αυτόγραφη προσθήκη από την προβαίνουσα στην χειρογραφίαν φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψή του σχετικά με την δυσκολία να δεχθούμε αυτό που υποβάλλει η ετιμολογία της χειρογραφίας ὄρκου βασιλικού, δηλαδή την αυτόγραφη γραφή του κειμένου του ὄρκου από τον ορκίζόμενο. Και τούτο διότι, ο τελευταίος δύσκολα θα είχε εξοικείωση με τον απαιτούμενο τύπο, ενώ ο αναλφαβητισμός θα έπαιζε συχνά ένα σοβαρό ρόλο (βλ. σχετικά *ibid.*, σ. 144-145, καθώς και σημ. 29, 30, 31). Ίσως λοιπόν η συμμετοχή του ορκιζομένου να συνίστατο στην αυτόγραφη προσθήκη ή στην υπογραφή του κάτω από το κείμενο του ὄρκου, το οποίο συνέτασσε ο αρμόδιος αξιωματούχος. Πρβλ. *BCU* III 891r, όπου η Μενεκλεία – σύμφωνα με τους εκδότες του παπύρου – ενώ δηλώνεται ως αγράμματη, θέτει την υπογραφή της κάτω από το κείμενο του ὄρκου.

χειρογραφίας ὄρκου βασιλικού.⁵⁴ Ωστόσο, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η χειρογραφία δίδεται προς ισχυροποίηση της ὁμολογίας, με την οποία η Αντιγόνη δηλώνει παραίτηση από δικαιώματα, προκειμένου να επέλθει ο εξώδικος συμβιβασμός (διάλυσις), θα πρέπει να θεωρήσουμε πιθανή την συμπαράσταση του κυρίου της κατά την ορκοδοσία.⁵⁵ Τέλος, στον PSI I 64, η εθνικότητα της δίδουσας τον ὄρκο – η Θαῖς είναι αναμφισβήτητα Αιγύπτια, όχι μόνον λόγω του ονόματος και του πατρωνύμου, αλλά κυρίως λόγω της αναφοράς σε ναρκωτικά και μαγικά φίλτρα – αλλά και το ίδιο το κείμενο, καθιστούν φανερό την ορκοδοσία χωρίς την σύμπραξη κυρίου.

Η ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία εξακολουθεί να υφίσταται και μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου. Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας η χειρογραφία ὄρκου βασιλικού εξελίσσεται σε ὄρκο στο όνομα του αυτοκράτορα.⁵⁶

Ο P. Oxy. I 37 = M. Chr. 79 = C. P. Gr. I 19 (49 μ.Χ.) αποτελεί μια από τις παλαιότερες μαρτυρίες για την εφαρμογή της *cognitio extra ordinem* στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, καθώς και για την επιβολή δικαστικού (απαλλακτικού) ὄρκου σε γυναίκα.⁵⁷ Πρόκειται για μια δίκη ενώπιον του στρατηγού Τιβερίου Κλαυδίου Πασιώνος, ο οποίος ενεργεί ως *iudex delegatus* του ἐπάρχου Gn. Virgilius Capito.⁵⁸ Η επίδικη διαφορά εκπηγάζει από μια «συγγραφὴν τροφείδα», σύμβαση θηλασμού, καταρτισθεῖσα μεταξύ του ἐνάγοντος

54. Εν προκειμένω θα πρέπει να τονισθεί η αναγκαιότητα σύμπραξης του κυρίου της γυναίκας κατά την κατάρτιση συγχωρήσεων. Αναφορικά με την αναγκαιότητα σύμπραξης του κυρίου για την παράσταση της γυναίκας ενώπιον του δικαστηρίου των χρηματιστών, βλ. H. J. Wolff, *op. cit.* (σημ. 1 ανωτέρω), σ. 132· E. Seidl, *op. cit.* (σημ. 45 ανωτέρω), σ. 88· G. Semeka, *Ptolemäisches Prozessrecht*, München 1913, σ. 226 επ.

55. Προβλ. τα κατωτέρω αναφερόμενα πωλητήρια της Ηγεμονίας (π.χ., P. Oxy. II 263, 77 μ.Χ.), στα οποία η συμπαράσταση του κυρίου εμφανίζεται να καλύπτει και την ορκοδοσία της γυναίκας, έστω και αν η τελευταία είναι η αποκλειστική «ἐνοχος τῷ ὄρκῳ».

56. A. Helms, *loc. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 153. Για τον ὄρκο στην Αίγυπτο κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, βλ. E. Seidl, *Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht*, I («Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antikenrechtsgeschichte, 17», München 1933). Ειδικότερα για την τυπολογία του αυτοκρατορικού ὄρκου βλ., επίσης, Z. M. Packman, «Notes on Papyrus Texts with the Roman Imperial Oath», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 89 (1991), σ. 91-102.

57. Για την διαδικασία της *cognitio extra ordinem* βλ. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, I-V, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, VI, σ. 65-74. Σημειωτέον ότι ο ὅρος *cognitio extra ordinem* χρησιμοποιείται μεν από τους ρωμαίους, δεν φαίνεται όμως να ανταποκρίνεται στην ορολογία των Ρωμαίων νομικών. Ούτω B. Anagnostou-Canas, *Juge et sentence dans l'Égypte romaine*, Paris 1991, σ. 19 σημ. 55.

58. Για την διαφορά που επιλύεται στον πάπυρο αυτό, καθώς και για τους *iudices delegati* στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 57 ανωτέρω), σ. 27-29· σ. 21 σημ. 65· σ. 24· σ. 77 σημ. 178.

Πεσοῦριος, Αιγύπτιου με συριακή καταγωγή και της Αιγύπτιας τροφού Σαραεῦτος.⁵⁹

Η εναγομένη τροφός Σαραεῦς εμφανίζεται η ίδια ενώπιον του δικαστού και υπερασπίζεται μόνη την υπόθεσή της, ισχυριζόμενη ότι ο ενάγων Πεσοῦρις ζητεί στην πραγματικότητα, όχι τον μικρό Ἡρακλᾶ, που η ίδια είχε αναλάβει να «τροφεύσει» και ο οποίος απεβίωσε, αλλά το δικό της τέκνο (στήλ. Ι, στίχ. 26 - στήλ. ΙΙ, στίχ. 27): «νῦν βούλον[ται τὸ] / ἰδίον μου τέκνον ἀποσπάσαι». Αντιμέτωπος με αυτό το σολομώντειο δίλημμα, ο δικαστής, ο οποίος, σημειωτέον, έχει απόλυτη ελευθερία κατά την επιλογή των αποδεικτικών μέσων,⁶⁰ εκδίδει την ακόλουθη απόφαση: βασιζόμενος στην ομοιότητα του παιδιού με την τροφή, επιβάλλει, τόσο σε αυτήν όσο και στον σύζυγό της, μια χειρογραφίαν ὄρκου στο όνομα του αυτοκράτορα με αντικείμενο απόδειξης τον θάνατο του μικρού Ἡρακλᾶ. Εν συνεχεία ο δικαστής, λαμβάνοντας υπόψη του μια προηγούμενη κρίση του ἐπάρχου – προφανώς σε παρόμοια υπόθεση – ορίζει ότι, μετά την δόση του επιβληθέντος ὄρκου και αφού η Σαραεῦς αποδώσει στον Πεσοῦριν τα τροφεία που είχε λάβει, μπορεί να κρατήσει το δικό της τέκνο (στήλ. ΙΙ, στίχ. 1-10): «Ἐπεὶ ἐκ τῆς ὄψεως φαίνεται τῆς Σαραεῦτος εἶναι / τὸ παιδίον, ἐὰν χειρογραφῇσιν αὐτὴ τε καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἐκεῖνο τὸ ἐγχειρισθὲν αὐτῇ σωματίον ὑπὸ τοῦ Πεσοῦριος τετελευτηκέναι, φαίνεται / μοι κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡγεμόνος κριθέντα ἀποδοῦσαν αὐτὴν ὃ / εἵληφεν ἀργύριον ἔχειν τὸ ἴδιον τέκνον».

Η Σαραεῦς παρίσταται αυτοπροσώπως ενώπιον του εντεταλμένου δικαστού. Ο σύζυγός της είναι απλά παρών κατά την ακροαματική διαδικασία, η δε χειρογραφία επιβάλλεται και σε αυτόν αποκλειστικά και μόνο λόγω της ιδιότητάς του ως πατέρα του παιδιού που αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης. Η εθνικότητα αμφοτέρων υποδηλώνει ότι η Σαραεῦς προβαίνει αυτοτελώς και στην δόση του ὄρκου.

59. Βλ. σχετικά M. Manca Masciadri, O. Montevocchi, «I contratti di baliatico», [εις:] *Corpora Papyrorum Graecarum* I, Milano 1984. Βλ. επίσης G. Chrétien-Vernicos, «Le contrat de nourrice en droit hellénistique: une *misthosis* bien particulière», *Éditions CNRS*, Paris 1973, σ. 587-615.

60. Ούτω B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 29. Πρβλ. επίσης *ibid.*, σ. 218, ιδιαίτερα σημ. 38, όπου η εν λόγω απόφαση – και άλλες παρόμοιες – χαρακτηρίζονται ως αποφάσεις υπό ὄρον («*jugements conditionnels*»): ο δικαστής κρίνει την ουσία της υπόθεσης και υποβάλλει την δοθείσα από αυτόν λύση σε μια αποδεικτική διαδικασία, την οποία αναθέτει στον εντεταλμένο δικαστή (*judex delegatus*): ο τελευταίος θα εκδώσει και την οριστική απόφαση επί της υπόθεσης. Για την αναγωγή αυτής της μορφής απόφασης στο φαραωνικό δίκαιο, αλλά και την παράλληλη ύπαρξή της στα ελληνικά δίκαια, καθώς και την σταδιακή υιοθέτησή της από τους Ρωμαίους βλ. *ibid.*, σ. 219-220, με παραπομπές στις πηγές καθώς και σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

Στον *P. Mil. Vogl. I 25* (στήλ. IV, στίχ. 27-36 και στήλ. V), του έτους 127 μ.Χ., πιστοποιείται η δυνατότητα δόσης δικαστικού (υποσχετικού) όρκου από την γυναίκα, κατά την περίοδο της Ηγεμονίας. Πρόκειται για ένα «[ἀ]-γτίγ[ραφο]ν ὑπομ[ν]η[μα]τισ[μο]υ» (στίχ. 4), αντίγραφο δηλαδή ακροαματικής διαδικασίας ενώπιον του ἀρχιδικαστοῦ Ιουλίου Ασκληπιάδη, με αντικείμενο της δίκης μια κληρονομική διαφορά μεταξύ τριών ορφανών και της θείας τους από την μητρική πλευρά Θαυβάριον. Ο ἀρχιδικαστής ορίζει ως εντεταλμένο δικαστή τον στρατηγόν. Ο τελευταίος πρέπει να ορίσει επίτροπο των ανηλίκων, προκειμένου αυτοί να παρασταθούν κατά την δίκη που πρόκειται να διεξαχθεί ενώπιόν του. Τα κληρονομιαία έχουν τεθεί υπό την μεσεγγύηση του Παυλείνου, συγγενούς αμφοτέρων των πλευρών, και σφραγισθεί. Προκειμένου να αποφευχθεί η χειροτέρευση αυτών λόγω καθυστέρησης της διαδικασίας, η ενάγουσα Θαυβάριον ζητεί από τον ἀρχιδικαστήν να ορισθεί προθεσμία για την εμφάνιση του Παυλείνου ενώπιον του στρατηγοῦ, καθώς και να εξαναγκασθεί ο Παυλείνος να επικυρώσει την υποχρέωση αυτή με όρκο (στήλ. V, στίχ. 7-10): «Θαυβαρίου ἀξιώσασθης ὀρισθῆ[ναι] προ[ι]θεσμεῖαν (l. [προ]θεσμίαν) καὶ χειρο[γ]ραφῆσαι τὸν Παυλεῖνον ἐν τ[α]ύτῃ [ἐσὸ]/μενον εἰς τὸν νο[μ]ὸν καταστῆναι ἐπὶ τοῦ στρατηγοῦ, μὴ / τὰ ἐπισφραγ[ι]σθ[έ]ν[τα] τῷ χρόνῳ διαφθαρῇ». Ο ἀρχιδικαστής κάνει δεκτό το ανωτέρω αίτημα και επιβάλλει σε αμφοτέρους (Παυλείνο και Θαυβάριον) την δόση όρκου («χειρογραφῆσαι») προς επικύρωση της υποχρέωσης εμφάνισής τους ενώπιον του στρατηγοῦ εντός τριακονθημέρου μετά την ορκοδοσία (στήλ. V, στίχ. 13-15): «ἀμφοτέροι χειρογρα[φ]ῆσαι / ἐν ἡμέραις τριάκον[τα] ἀναπλεύσ[α]ντας ἐν[τ]υ[χ]εῖν τῷ στρα[τη]γῷ». ⁶¹ Ακολουθεῖ η «χειρογραφία» του Παυλείνου, ο οποίος δίνει τον όρκο στο όνομα του αυτοκράτορα. ⁶²

Στη συνέχεια η κατάσταση του παπύρου δημιουργεί μια αμφιβολία σχετικά με το αν ο σύζυγος της ενάγουσας Θαυβάριον επιβεβαιώνει την κατάρτιση της χειρογραφίας από την τελευταία ή της συμπαρίσταται κατά την δόση του όρκου (στίχ. 27): «Θαυβαρίου, ὁμολογοῦντο[ς] τοῦ ἀνδρὸς Σωκράτο[υ]ς - περ.?-]». ⁶³

61. Βλ. Β. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 92· σ. 105.

62. *P. Mil. Vogl. I 25*, στήλ. IV, στίχ. 16-25: «[ἀντίγραφον] χειρογραφείας (l. [χειρογραφίας] Παυλείνου). / Παυ[λ]εῖ[ν]ος Πάτ[ρ]ωνος τοῖς πα[ρ]ὰ Ἰουλείου Ὁρστεινέ[α]ρ[ο]υ / Ασκληπι[ε]ιάδου, [τοῦ] καὶ Λεωνίδου, ἱερέως καὶ ἀρχιδικαστοῦ. [ὁ] μὲν Αὐτοκράτορα Καίσαρα Τραιανόν [Α]δριανόν / Σεβαστὸν ἔλ[ε]σθαι ἐν ἡμέραις τριάκον[τα] ἢ τινα ἄ[ν]τ' ἐ[μ]οῦ / ἐκιδικὸν πέμψαι προσκαρτερήσαν[τα] παρὰ τῷ στρατηγῷ. / ἀκολουθῶς τοῖς τοῦ ἀρχιδικαστοῦ ὑπομνηματισμοῖς. / ἡ ἐνοχος ἦν (l. εἶν) τῷ ὅρκῳ. / ἔτους ια Αὐτοκράτορος Καίσαρος Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ σεβαστοῦ Παῦ[ν]ι -ca.-? - / Πα[ν] -ca.-? - / vac.?-».

63. Για την χρήση του ρήματος ὁμολογῶ αναφορικά με την ορκοδοσία στους πτο-

Η δυνατότητα δόσης δικαστικού (υποσχετικού) όρκου από την γυναίκα, πάλι μετὰ κυρίου, πιστοποιείται και στον BGU III 891r στις 9 Απριλίου του έτους 144 μ.Χ., η «Μενεκλεία Καλλείου Ἀθηνοδιδώρου ἀπὸ ἀμφιόδου Διο/νουσίου τόπων μετὰ κυρίου [τ]οῦ υἱοῦ Φιλαδέλφου τοῦ / Φιλαδέλφου» (στίχ. 3-5), απειλούμενη με κατάσχεση της περιουσίας της λόγω μιας «περὶ οὐσιακοῦ ἐλαίου καρπῶν γρα(φῆς)» (στίχ. 6), αναλαμβάνει ενώπιον του Ισιδώρου, «στρατηγοῦ Ἀρσι(νοῦ)των Θεμ[ί]στ(ου) [κα]ὶ Πολ(έμωνος) με[ρίδων» (στίχ. 3-4), την υποχρέωση να εμφανισθεῖ ενώπιον του ἐπιτρόπου τοῦ Ἰδίου λόγου, ἐδρεύοντος στην Ἀλεξάνδρεια (στίχ. 15-16: «ἐπὶ Αἰλίον [Ἐκλεκτὸν] / τὸν κράτιστον ἐπίτροπ(ον) τοῦ κυρίου Καίσαρος . . .)»⁶⁴ και επικυρώνει την ανάληψη της υποχρέωσης αυτής με όρκο.⁶⁵ Ειδικότερα, η αναλαμβανόμενη και επικυρούμενη δια του όρκου από την Μενεκλεία υποχρέωση περιλαμβάνει την μετάβασή της με πλοίο στην Ἀλεξάνδρεια μέχρι μια καταληκτική ημερομηνία— την τριακοστή ημέρα του αιγυπτιακού μήνα Φαρμούθι — καθώς και την εκεί παραμονή της μέχρι την έκδοση δικαστικής απόφασης (στίχ. 20-25): «ὁμνῶ [τὴν] / Ἀντωνίου Καίσαρος τοῦ κυρίου τύχην [καταπλεῦ]/σῆσθαι εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἕως τρια- [κάδος] / [τ]οῦ Φαρμούθι μηνὸς καὶ προσκαρ[τερήσιν] / τῷ ἐπιτρόπῳ, ἄχρι ἂν ἡ διαγνωσ[ίς] γέ[ν]ηται».⁶⁶ Το περιεχόμενο του όρκου έχει γραφεί, προφανώς, από τον γραμματέα του στρατηγοῦ (στίχ. 25): «ἐγράφη δι' Ἀπολλωνίου». Στους στίχους 26-31 έχει γραφεί (από δεύτερο χέρι — αυτό του κυρίου): «Μ. μετὰ κυρίου — ὁμώμεχα (l. ὁμώμοχα) τὸν / [προκειμέ]νον ὄρκον ἕκαστα ποιήσιν καὶ κατα[πλεύσσεσθαι] εἰς Ἀλεξάνδρειαν / καθὼς πρόκειται. Φιλάδελφος ἔγραψα / καὶ ὑπὲρ τῆς μητρὸς [τά] πλῆστα (l.

λεμαϊκούς χρόνους, είτε για την δόση του όρκου (άπαξ φαινόμενο στον P. Freib. III 33 (178/177 π.Χ.), στίχ. 12: «ὁμολογῶ ὁμωμοκέναι τὸν προγεγραμμένον ὄρκον») είτε για την επιβεβαίωση δοθείσας από άλλον χειρογραφίας, βλ. A. Helmis, loc. cit. (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 145, σημ. 34.

64. Ο ἰδιολόγος ἢ ἐπίτροπος τοῦ Ἰδίου Λόγου ἦταν ο αξιωματοῦχος που προΐστατο του Ἰδίου Λόγου, ενός ιδιαίτερου τμήματος της διοίκησης με αντικείμενο τα ἑκτακτα ἔσοδα που προορίζονταν για το δημόσιο ταμεῖο (fiscus). Βλ. σχετικά P. R. Swarney, *The Ptolemaic and Roman Idios Logos*, Totonto 1970, Προβλ. B. Anagnostou-Canas, op. cit. (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 183 σημ. 82, όπου και παραπομπές σε προγενέστερη βιβλιογραφία. Η καταγωγή του Ἰδίου Λόγου ανάγεται στους πολεμαϊκούς χρόνους, κατά τους οποίους συνιστούσε ένα «ειδικό λογαριασμό» διακεκριμένο από τον βασιλικό θησαυρό (βασιλικόν).

65. Προβλ., για τους πολεμαϊκούς χρόνους, P. Petr. III 25 = M. Chr. 30 (228 π.Χ.), στίχ. 28-31 και PSI XIII 1310 (135/134 π.Χ.), στίχ. 37-38. Βλ. σχετικά A. Helmis, loc. cit. (σημ. 18 ανωτέρω), σ. 149, ιδιαίτερα σημ. 49. Για την εποχή της Ηγεμονίας, προβλ. P. Oxy. II 260 = M. Chr. 74 (59 μ.Χ.). Βλ. σχετικά B. Anagnostou-Canas, op. cit. (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 120.

66. Οι διάδικοι είχαν την υποχρέωση να παραμείνουν στην ἑδρα του δικαστηρίου («προσκαρτερεῖν») μέχρι την ημερομηνία ορισμού δικασίμου.

πλείστα)». Ωστόσο, μετά την ημερομηνία, βλέπουμε γραμμένο από τρίτο χέρι (αυτό της μητέρας): «Μενεκλεία ὁμῶμοκα καθὼς πρόκειται».⁶⁷

Ο P. Oxy. II 263 διασώζει μια περίπτωση δικαιοπρακτικού ὄρκου στο ὄνομα του αυτοκράτορα, ο οποίος δίδεται στις 21 Απριλίου του έτους 77 μ.Χ. ενώπιον των ἀγορανόμων της Οξυρύγχου.

Στον πάπυρο αυτό η Βάκχη, θυγατέρα της Έρμωνος, η οποία αυτοπροσδιορίζεται ως ἄσθή, προβαίνει στην δόση ὄρκου στο ὄνομα του αυτοκράτορα Βεσπασιανού ενώπιον των ἀγορανόμων της Οξυρύγχου, βοηθούμενη από τον Διόννητο, ως κύριον. Πρόκειται για ὄρκο βεβαιωτικό, καθόσον αντικείμενα αυτού αποτελούν: η εκ μέρους της Βάκχης πώληση της δούλης Σαραπούτος προς μια άλλη γυναίκα, την Ηλιοδώρα, θυγατέρα της Ηλιοδώρας, η οποία βοηθείται από τον σύζυγό της Απολλώνιο, τον επονομαζόμενο και Διονύσιο, ως κύριον (στίχ. 1-9)· η βεβαίωση των ιδιοτήτων της πωλούμενης δούλης (στίχ. 9-11)· η βεβαίωση περί του ότι η τελευταία ανήκει στην πωλήτρια, είναι ελεύθερη βαρών τρίτων και δεν έχει ήδη πωληθεί σε άλλους (στίχ. 11-13).⁶⁸ η λήψη του τιμήματος των εξακοσίων σαράντα αργυρών δραχμών από την πωλήτρια, η οποία αναλαμβάνει ταυτόχρονα την υποχρέωση να βεβαιώσει (ενν. «τά κατὰ τὴν ὥνῃ», όταν της ζητηθεί), στους στίχους 13-15. Ακολουθεί η συνήθης – ήδη από τους πτολεμαϊκούς χρόνους – ρήτρα, με την οποία η δίδουσα τον ὄρκο εὐχεται να είναι ευτυχής, εάν τηρήσει τα δια του ὄρκου οριζόμενα, το αντίθετο δε, εάν καταστεί ἐπίορκος (στίχ. 16-17): «[ε]ὐορκούση μὲν μοι εὖ εἴη, ἐ[πι]ορκούση δὲ τὰ ἐναντία». Στους στίχους 17-20 γίνεται αναφορά στον διορισμό του Διοννήτου ως κυρίου της πωλήτριας, ο οποίος, επίσης, υπογράφει για λογαριασμό της, καθόσον η τελευταία είναι αγράμματη.⁶⁹ Εν προκειμένω η φράση «ἐπιγέ/γραμμαι αὐτῆς κύριος» έχει διπλή ἔννοια: ἔχω διορισθεί ως κύριος της γυναίκας και δίνω την ἔγκρισή μου στην διενεργούμενη από

67. Ούτω οι εκδότες του παπύρου. Πρβλ. P. Oxy. XII 1456 (284/6 μ.Χ.). Η περίπτωση της Μενεκλείας φαίνεται να ενισχύει την από τον Α. Χέλμη διατυπωθείσα για τους πτολεμαϊκούς χρόνους υπόθεση, περί του ότι το κείμενο του ὄρκου γράφεται από την αρμόδια αρχή ενώ η χειρογραφία συνίσταται στην αυτόγραφη προσθήκη που θέτει ο οριζόμενος στο τέλος του εγγράφου. Βλ. και σημ. 52 ανωτέρω.

68. Για τους δούλους ως αντικείμενο συναλλαγής μεταξύ ιδιωτών στον ελληνιστικό κόσμο, βλ. J. Velissaropoulos – Karakostas, *op. cit.* (σημ. 9 ανωτέρω), I, σ. 343 σημ. 1 και 2, καθώς και την παρατιθέμενη εκεί βιβλιογραφία.

69. Στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο ο αριθμός των γυναικών που δεν γνωρίζουν γραφή, με συνέπεια να καταφεύγουν στην βοήθεια τρίτων για την υπογραφή συμβολαίων, είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών. Βλ. σχετικά R. Calderini, «Gli ἀγράμματοι nell'Egitto greco-romano», *Aegyptus* 30 (1940), σ. 14-41. Πρβλ. Cl. Préaux, *loc. cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 172. Βλ. επίσης, πλέον πρόσφατα, R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001.

αυτήν δικαιοπραξία.⁷⁰ Η σύμπραξη του κυρίου δικαιολογείται – σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας μελέτης – τόσο από την κατάρτιση του εγγράφου ενώπιον των *ἀγορανόμων*, όσο και από την δια της πώλησεως ανάληψη αγωγής ενοχικής ευθύνης. Στο τέλος του εγγράφου (στίχ. 21-23) γίνεται η χρονολόγηση στο ένατο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Βεσπασιανού, κατά τον αιγυπτιακό μήνα Φαρμούθι, την εικοστή ένατη μέρα του μήνα.

Η ορκοδοσία της γυναίκας σε παρόμοια έγγραφα συνιστά, κατά τη γνώμη μου, εξέλιξη της εμφάνισής της στα πωλητήρια των πτολεμαϊκών χρόνων ως «βεβαιωτριάς των κατὰ τὴν ὥνην».⁷¹ βεβαίωση η οποία, πλέον, αποτελεί και αυτή αντικείμενο του δικαιοπρακτικού όρκου (πρόκειται για το «βεβαιώσιν» των στίχων 15-16). Η πώληση, δηλαδή, συνεπάγεται αυτόματα την εκ μέρους της πωλητριάς ανάληψη καθαρά ενοχικής (εγγυητικής) ευθύνης ως προς τις πραγματικές και νομικές ιδιότητες του πωλουμένου, όπως αυτές δηλώνονται στο συμβόλαιο.

Η επόμενη κατηγορία εγγράφων αποτυπώνει δηλώσεις ενώπιον των αρχών επικυρούμενες με βεβαιωτικό όρκο στο όνομα του αυτοκράτορα:

Στον P. Oxy. II 255 = W.Chr. 201 (48 μ.Χ.), κατ' οἰκίαν ἀπογραφῇ⁷² «παρὰ Θερίμου/θαρίου τῆς Θεώνιος μετὰ κυρίου / Ἀπολλωνίου τοῦ Σωτάδου» (στίχ. 3-5), ο κύριος της προβαίνουσας στην απογραφή φαίνεται να της συμπαρίσταται και στην δόση του βεβαιωτικού όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα, το πλήρες κείμενο του οποίου έχει διασωθεί και παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα με τον βασιλικό όρκο των πτολεμαϊκών χρόνων.⁷³ Η χρονολόγηση του παπύρου στην αρχή της περιόδου της

70. Προβλ. L. Mitteis, *Grundzüge II*, Leipzig-Berlin 1912, σ. 254. O. Guéraud, «ENTEΥΞΕΙΣ», σ. 61.

71. Βλ. σχετικά H.-A. Rupprecht, «Βεβαιώσεις und Nichtangriffsklausel. Zur Funktion zweier Urkundsklauseln in den griechischen Papyri bis Diocletian», *Symposion* 1977, Köln 1982, σ. 235-245. Η εκ μέρους τρίτου επιτυχής διεκδίκηση του πωληθέντος ακινήτου συνεπάγεται την εκ μέρους του πωλητού - βεβαιωτού υποχρέωση αποζημίωσης του αποβληθέντος αγοραστή, σύμφωνα με τον νόμον βεβαιώσεως, αργότερα δε και την πληρωμή ενός προστίμου.

72. Σχετικά με τις κατ' οἰκίαν ἀπογραφές βλ. M. Hombert - Cl. Préaux, *Recherches sur le recensement dans l'Égypte gréco-romaine* (P. Lugd.-Bat. V, 1952), σ. 149 επ. Προβλ. κατάλογο εις R. Calderini, *Pubbl. Univ. catt., Milano, serie III*: I. I' ο τελευταίος συμπληρώθηκε από τον P. Meyer, *ZSS* (64), σ. 589. Βλ. επίσης και J. Modrzejewski, «Le droit de famille dans les lettres privées grecques d'Égypte», *JJP*, IX-X (1956), σ. 339-363 (η παραπομπή γίνεται στην σ. 347).

73. P. Oxy. II 255 = W.Chr. 201, στίχ. 8-27: «Θερμουθάρ[ον] ἡ προγεγραμμένη μετὰ / κυρίου τοῦ αὐτοῦ Ἀπολλωνίου ὁμνύω / [Τ]ιβέριον Κλαύδιον Καίσαρα Σεβαστὸν / Γερμανικὸν Αὐτοκράτορα εἰ μὴν / [ἐ]ξ [ὁ]υτοῦ καὶ ἐπ' ἀληθείας ἐπι-δεδοκῆναι τῇν προκειμένην ἀπο[γ]ρά(?) φῆν(?) τῶν παρ' ἐμοὶ [ο]ικούντων. / καὶ

Ηγεμονίας δικαιολογεί την σύμπραξη του κυρίου της γυναίκας.

Στον P. Oxy. I 73 (94 μ.Χ.) η Θαμούνιον προβαίνει στην απογραφή μιας επτάχρονης δούλης (στίχ. 10-13: «ἀπεγράψατο Θαμούνιον / Ἀδράστου μητρὸς Ταναροσῦτος / τῶν ἀπ' Ὀξυρύγχων πόλεως») βοηθούμενη από τον σύζυγό της ως κύριον (στίχ. 15-19: «μετὰ κυρίου τοῦ ἑαυτῆς ἀνδ[ρ]ὸς Διονυσίου / τοῦ Ἀρποκρατίωνος μητρὸς / Ταυσαράπιος τῆς Πετοσοράπιος) / ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως»). Η δήλωση ιδιοκτησίας είχε κατατεθεί από την Θαμούνιον με την μορφή ὑπομνήματος και είχε επικυρωθεί με την εκ μέρους της δόση χειρογραφίας, αντικείμενο της οποίας ήταν η ηλικία και η σωματική περιγραφή της μικρῆς δούλης, καθώς και το γεγονός ότι επρόκειτο για «κοπριαναίρετον», ανασυρθείσα δηλαδή από σωρό κοπρίας (στίχ. 22-29: «ἦν ἐδήλου δι' οὗ ἐπιδέ/δωκεν ὑπομνήματος / καὶ ἥς πεποιήται/ χειρογ[ρα]φίας ὑπάρχιν (l. ὑπάρχειν) αὐ[τῇ] κο[πι]ρ[ια]ν[α]ίρετον δούλην ἐ[] / ὥς (ἐτῶν) ζ μελίχρωτ[α] μακρο[ο]π[ρ]ο[σ]ωπον ἄσημον».⁷⁴

Στον BGU II 619 (155 μ.Χ.) διασώζεται απόσπασμα από την διεξαγωγή μιας έρευνας σχετικά με τον ακριβή χρόνο της εκποίησης κτημάτων που ανήκαν σε κάποιον Δείον (στίχ. 3: «τὰ τοῦ Δείου ὑπάρχοντ(α)»). Από το σωζόμενο περιεχόμενο της αρχῆς του εγγράφου (στίχ. 1-9), ιδιαίτερα δε από την αναφορά στην άγνοια του προκατόχου του κωμογραμματέως σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς (στίχ. 4: «κατ' ἄγ[ν]οιαν [ὑπ]ὸ τοῦ πρὸ αὐτοῦ κωμογρ[αμ]ματέως»), καθώς και από την επαναλαμβανόμενη αναφορά στην κατάσχεση των μισθωμάτων για φόρους υπέρ του δημοσίου (στίχ. 21-22: «τὰ δηλ[ωθέντα] ὑπάρχοντα κατεσχῆσθαι εἰς / ἐπιτήρησιν [ο]ὑ[σ]ιακ[ῶν] μισθώσεως Πτολ[εμαίου Κρονίου»), ευλόγως υποθέτουμε ότι η έρευνα, η «ἐξέτασις» του στίχου 9, διεξάγεται από δημόσια αρχή. Κατά την έρευνα αυτή γίνεται επίκληση της ένορκης μαρτυρίας της Νικάριον, επονομαζομένης και Τασουχάριον, περί του ότι οι προκτῆτριες αυτής Ισιδώρα και η θυγατέρα της Διονυσία είχαν αγοράσει τα κτήματα από τον προαναφερθέντα Δείον, κατά το τάδε έτος ἐπὶ Ἀδριανού, την τριακοστή του μηνός Ἀδριανού, δυνάμει χειρογράφου που απέκτησε ισχύ δημοσίου εγγράφου δια δημοσίας ὁμολογίας⁷⁵ καταρτισμένης την εικοστή πρώτη

μηδὲνα ἕτερον οἰκὶν (l. οἰκ<ε>ὶν) παρ' ἐμοὶ / μήτε ἐπ[ι]ξ[ι]νον μήτε Ἀλεξανδ(ρ)έα / μηδὲ ἀπελευθέρων μήτε Ῥώμαν (l. Ῥωμα<ι>ον) / μηδὲ Αἰγύπτ[ι]ον ἐ[ξ] (l. [ἐ]ξ<ω>) τῶν προ/γεγραμμένων. εὐορκουσίη μὲν μοι / εὐ εἴη, ἐπι[ο]ρκουντι (l. [ἐ]πι[ο]ρκούση) δὲ τ[ῶ]ν ἐν[αν]τία. / [ἐ]το[ι]ς ἐνάτου Τιβερίου Κλαυδίου / [Καί]σαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ / [Αὐτο]κρά[το]ρος. Φαῶφι []»

74. Για την έκθεση των νεογέννητων ως πηγή δουλείας στην ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. I. Biezunska-Malowist, *La Schiavitù nell'Egitto greco-romano*, Roma 1984, σ. 72 επ.

75. Στην Αίγυπτο της Ηγεμονίας τα ιδιωτικά έγγραφα μπορούσαν να περιβληθούν την αποδεικτική δύναμη ενός δημοσίου εγγράφου μέσω της διαδικασίας της δημοσίωσης-

του αιγυπτιακού μηνός Τύβι (στίχ. 9-17): «ἐπὶ δὲ τῆς ἐξετάσεως Νικάριον \τὴν καὶ Τα[σου]χάριον Ἡρᾶ τοῦ Ἀπ[ο]λλωνίου ἀναγρ(αφομένην) ἐπ' ἀμφόδου / Γυμνασί[ο]υ μ[ε]τὰ κυρίου τοῦ συγγενοῦς Ἰσιδώρου Σωκράτους / ἐνόρκως [σ]υμπεφωνηκέναι τὰς προκτητρίας αὐτῆς Ἰσιδῶ-ραν Ἰσιδῶ[ρου] Εὐδωρίωνος καὶ [τ]ὴν ταύτης θυγ(ατέρα) Διο[ν]υσίαν / Πτολεμ[α]ίου τοῦ Χαιρήμονος ἐωνῆσθαι παρὰ τοῦ [προγ]εγρ(αμμένου) Δείου / τι ἀπὸ τοῦ . . .] (ἔτους) θεοῦ Ἀδριανοῦ μηνὶ Ἀδριανῶ λ [κα]τὰ χει/ρόγρ(αφον) τὸ καὶ ἐ[χ]με[μ]αρτυρημένον διὰ δημοσίας ὁμολογίας / τῷ αὐτῷ [ἔ]τετι Τύβι κα...». ⁷⁶ Ως «ἐνορκος τῷ ὅρκῳ» εμφανίζεται μόνον ἡ Νικάριον ἢ Τασουχάριον, ἐνῶ ὁ κύριος αὐτῆς Ἰσίδωρος ἀπλᾶ προσδίδει μετὰ τὴν παρουσία του τὴν ἀναγκαῖα νομιμότητα στὴν ορκοδοσία (στίχ. 9): «μ[ε]τὰ κυρίου ἐνόρκως [σ]υμπεφωνηκέναι». ⁷⁷ Ἀντικείμενο τῆς ορκοδοσίας ἀποτελοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τίτλους κτήσης τῶν δικαιοπαρόχων τῆς δίδουσας τὸν ὅρκο (στίχ. 11-17), ἡ περιγραφή τῶν κτημάτων (στίχ. 17-19), καθὼς καὶ τὸ ἀκριβές χρονικὸ σημεῖο, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐγένετο ἡ κατάσχεση τῶν μισθωμάτων ὑπὲρ τοῦ *fiscus* (στίχ. 20-23): «πρὶν εἰσδοθῆναι τὸν Δεῖον εἰς τὴν ἐπιτήρησιν ὕστερον / [γ]ὰρ μετὰ τὸ π[ρ]οσθῆναι τὰ δηλ(ωθέντα) ὑπάρχοντα κατεσχῆσθαι εἰς / ἐπιτήρησιν [ο]ὔ[σ]ιακ(ῶν) μισθώσεως Πτολ(εμαίου Κρονίου τῷ Παῦνι μηνὶ / τοῦ ιη (ἔτους))». Ἡ ἴδια Νικάριον, πρὸς ἐπίρρωση τῶν δια τοῦ ὅρκου βεβαιουμένων, προσκομίζει καὶ ἀντίγραφο τῆς ἀναφερομένης στους στίχους 16-17 δημοσίας ὁμολογίας (στίχ. 23-24): «καὶ εἰς ἀπόδειξιν τούτων παρατεθεῖσθαι αὐτὴν / ἀντίγρ(αφον) τῆς δι[η]λουμένης δημοσίας ὁμολ(ογίας) γενομένης». ⁷⁸

ὡς, γιὰ τὴν ὁποία ἀρμόδιο ἦταν τὸ γραφεῖον τοῦ ἀρχιδικαστοῦ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Βλ. σχετικὰ Β. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ἀνωτέρω), σ. 214.

76. Πρὸ βλ. τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρκου στὸν P. Grenf. I 11 = M. Chr. 32 (181 π.Χ.), ποὺ ἀφορᾷ στὰ ὅρια τοῦ ἀκινήτου. Γιὰ τὴν διαμάχη περὶ τὰ ὅρια ποὺ περιέχεται στὸν προαναφερθέντα πάπυρο καθὼς καὶ τὸν ρόλο τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ ὅρκου στὴν ἐπίλυση τῆς βλ. Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 18 ἀνωτέρω), σ. 327-340.

77. Οὕτω L. Wenger, *Die Stellvertretung im Rechte der Papyri*, Leipzig 1906 (ἐπανέκδοση Aalen 1966), σ. 132-133. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τοὺς προαναφερθέντες P. Oxy. II 263 καὶ P. Oxy. I 73.

78. Πρὸ βλ. τὴν, σὲ ὁρισμένα πωλητήρια ἀκινήτων τῆς Οἰκονομίας, κατὰ τὴν Ἡγεμονία, δόση ὅρκου ἀπὸ τὸν πωλητὴ ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐκ μέρους τοῦ παράδοσης τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας πρὸς τὸν ἀγοραστὴ, προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ προβεῖ σὲ ἐπίσημη καταχώριση τοῦ συμβολαίου. Σύμφωνα μετὰ τὸν Α. Helmis, *loc. cit.* (σημ. 14 ἀνωτέρω), σ. 149, ἰδιαίτερα σημ. 48, τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχει ἀιγυπτιακὴ καταγωγή, καθόσον παρόμοια υποχρέωση, κατὰ τοὺς πτολεμαϊκοὺς χρόνους, εμφανίζεται σὲ δημοτικὰ πωλητήρια ἀκινήτων μεταφρασμένα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Π.χ., BGU III 1002 = P. Lugd. Bat. 17 9 (1), (56/55 π.Χ.), στίχ. 1: «ἀντίγραφον συγγραφῆς πράξεως Αἰγυπτίας μετρημένης κατὰ τὸ δυνατόν». Στὸν πάπυρο αὐτὸ ἡ πωλήτρια Ταθώτις, ἐπονομαζομένη καὶ Ερμιόνη, εμφανίζεται ὡς ἀδελφὴ τοῦ «Ἀντιφίλου Ἑλλήν (l. Ἕλληνας) τῶν κατοίκων

Η σύμπραξη, εν προκειμένω, του κυρίου οφείλεται στην – λόγω της σπουδαιότητας της υπόθεσης για το δημόσιο ταμείο (*fiscus*) – μαρτυρία της γυναίκας ενώπιον δημόσιας αρχής, η οποία συνεπάγεται την εκ μέρους της ανάληψη ευθύνης σχετικά με το προϊσχύσαν ιδιοκτησιακό καθεστώς των ακινήτων.⁷⁹

Όπως προαναφέρθηκε, η γυναίκα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο δεν είχε την ικανότητα να είναι μάρτυρας σε συμβόλαια.⁸⁰ Αντίθετα, από τον BGU II 619, καθώς και από την επόμενη μαρτυρία του BGU IV 1032, προκύπτει η κατά την περίοδο της Ηγεμονίας ικανότητά της για μαρτυρία ενώπιον δημόσιας αρχής, επικυρουμένη με τον αυτοκρατορικό όρκο.

Στον BGU IV 1032 (Αρσινοΐτης νομός, 173 μ.Χ.), μια νέα Ρωμαία πολίτις, η Ιουλία Σαραπιάς, προβαίνει στην διαδικασία έπικρίσεως του γιού της, από μη νόμιμο γάμο, Ιουλίου Σπουρίου (*sic*), βοηθούμενη από κύριον.⁸¹ Έχοντας καταθέσει, μεταξύ άλλων δικαιολογητικών, «καὶ τοῦ παιδὸς δέλτον μαρτυροποιήσεως ἐπὶ σφραγίδων (l. σφραγίδων)» (στίχ. 3-4), «δι' ἧς ἡ προ[γ]εγραμμένη Ἰουλία Σαραπιὰς / μετὰ κυρίου Γαίου Ἰουλίου Ἀπολιναρίου / ἐμαρτυροποιεῖτο εἶναι αὐτῇ υἱὸν τὸν / ἐπικρινόμενον (l. ἐπικρινόμενον) ἐκ μὴ νομίμων γάμων» (στίχ. 7-10), εφοδιάζει την αρμόδια αρχή και με κατάλογο συνευρεογραφούντων εγγυητών, οι οποίοι φέρουν όλοι ρωμαϊκά ονόματα (στίχ. 11-14): «ἔδωκεν καὶ γνωστῆρας Γαίον Οὐαλέριον / Οὐάλεντα, Μάρκον Οὐαλέριον Πρεῖμ[ο]ν, [Π]ούλιον / Μάριον Τιβερ[ε]ῖνον συνευρεογραφού[ν]τας αὐτῇ μ[η]δενὶ ἄλλοτριῷ κε-

ἱππαρχῆς (l. ἱπάρχου) ἐπ' ἀνδρῶν» (στίχ. 3) και αναλαμβάνει έναντι του αγοραστοῦ την υποχρέωση δικαστικής συνδρομῆς σε περίπτωση διεκδίκησης του πωληθέντος ενώ ρητὴ αναφορά γίνεται στην παράδοση των τίτλων κτήσης σε αὐτόν (στίχ. 13-16): «ἐάν δέ τίς σοι ἐπέλθῃ περὶ / αὐτῶν, ἐκστήσω αὐτὸν ἀπὸ σοῦ, σαὶ δὲ εἰσὶν πάσαι αἱ κατ' αὐτῶν κείμεναι συγγραφαὶ καὶ ὠναὶ καὶ δίκαια καὶ βέβαια καὶ νίκος, ἐάν δέ τίς σοι / ὅρκος ἢ ἐπίδειξις ἐπιβλήθῃ περὶ αὐτῶν, ἐγὼ αὐτὸς ἐπιτελέσω (l. ἐπιτελέσω) καὶ πάλιν βεβαιώσω σοι αὐτὰ [ἀπὸ π]αντὸς ἀπλῶς». Ανάλογη περίπτωση διασώζεται στον P. Giss. II 39, με προέλευση την Θηβαΐδα (205/181 π.Χ.).

79. Πρβλ. σημ. 3 ανωτέρω.

80. Βλ. και σημ. 11 & 12 ανωτέρω.

81. Για την έπικρίση στην Αλεξάνδρεια, την διαδικασία δηλαδή εισδοχής των νέων στους καταλόγους των πολιτών, βλ. I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 59-60· σ. 100· σ. 163-164. Η έπικρίσις των εφήβων, αρχικά προαιρετική, κατέστη υποχρεωτική επί Νέρωνα. Βλ. επίσης O. Montevocchi, «L'epikrisis dei Greco-Egizi», *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrology*, (Oxford 1974), London 1975, σ. 227-232. Πρβλ. και τον προαναφερθέντα νόμο της Δύμης (Κάτω Αχαΐα) σχετικά με την δυνατότητα δόσης όρκου από την χήρα μητέρα, ενώπιον της βουλῆς, με σκοπό την απονομή της πολιτείας στον γιό της· Syll.³ 531· SEG 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaïe III*, στίχ. 17-25 (σημ. 10 ανωτέρω).

χρη[σθα]ι». ⁸² Η σύμπραξη του κυρίου δικαιολογείται, ενδεχομένως, από το γεγονός ότι το τέκνο αποτελεί προϊόν μη νομίμου γάμου, γεγονός που θα δυσχέραινε κατά πολύ την διαδικασία της επίκρισως.

Αντίθετα, στον *P. Amh.* II 75 (161/168 μ.Χ.), από την Ερμούπολη, η ανήκουσα στους «ἀπὸ γυμνασίου ὀκταδράχμους» (στίχ. 2) ⁸³ Δημητρία, επονομαζόμενη και Τερέυς, ζητεί την *ἐπίκρισιν* ⁸⁴ του γιού της Αρτέμωνος, χωρίς κύριον ⁸⁵ και δίνει ὄρκο στον αυτοκράτορα περί του «μηδὲν διεφθεῖσθαι» (στίχ. 28).

Ομοίως στον *P. Oxy.* LXXIV 4994 (254 μ.Χ.), αίτηση για ἀναγραφὴν τέκνου, στην οποία προβαίνει η Αὐρηλία Σαραπούς από κοινού με τον σύζυγό της Αὐρήλιο Διόσκορο και το περιεχόμενο της οποίας επιβεβαιώνεται με ὄρκο στο ὄνομα των αυτοκρατόρων, η γυναίκα προβαίνει τόσο στην αίτηση, όσο και στην ορκοδοσία, χωρίς την συμπαρατάση του συζύγου της ως κυρίου, όπως ἄλλωστε εἴθισται ἀπὸ τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και εντεύθεν ⁸⁶ (στίχ. 17-20): «καὶ ὁμνύομεν τὴν τῶν κυρίων / ἡμῶν Οὐαλεριανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ / Σεβαστῶν τύχην μὴ ἐφεῦ/σθαι» (στίχ. 28-31): «Αὐρηλία Σαραπούς / [Αρ]μύσιος συνεπιδέδωκα καὶ ὥμοσα τ[ὸν] / [ὄρκον]. Αὐρηλ(ιος) Βησαρίων ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς / [ραμ]ένης μὴ εἰδέναι γράμματα». ⁸⁷

82. Για την ερμηνεία της λέξης γνωστήρ και την αντιστοιχία της με την λατινική *cognitor*, βλ. H. G. Liddell, R. Scott, Μέγα Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Αθήνα 1977 (επανεκδόση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης), ὑπὸ το λήμμα γνωστήρ.

83. Για τους ἀπὸ τοῦ γυμνασίου Ἕλληνες και την προνομιακή φορολογική τους μεταχείριση στην ρωμαϊκή Αἴγυπτο, βλ. J. Mélèze-Modrzejewski, «Entre la cité et le fisc: le statut grec dans l'Égypte romaine» (*Symposion 1982*, Valencia 1985, σ. 241-280), σ. 259-265.

84. Για την *ἐπίκρισιν* στην Αλεξάνδρεια, την διαδικασία δηλαδή εισδοχῆς των νέων στους καταλόγους των πολιτῶν, βλ. I. Βελισσαροπούλου, *op. cit.* (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 59-60· σ. 100· σ. 163-164. Η *ἐπίκρισις* των εφήβων, αρχικά προαιρετική, κατέστη υποχρεωτική ἐπὶ Νέρωνα. Βλ. ἐπίσης O. Montevocchi, «L'epikrisis dei Greco-Egizi», *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrology*, (Oxford 1974), London 1975, σ. 227-232. Πρβλ. και τον προαναφερθέντα νόμο τῆς Δύμης (Κάτω Αχαΐα) σχετικὰ με την δυνατότητα δόσης ὄρκου ἀπὸ την χήρα μητέρα, ἐνώπιον τῆς βουλῆς, με σκοπὸ την απονομή τῆς πολιτείας στον γιὸ τῆς: Syll.³ 531· SEG 40 (1990)· * A. D. Rizakis, *Achaia III*, στίχ. 17-25 (σημ. 10 ανωτέρω).

85. Σημειωτέον ὅτι οἱ στίχοι 8-22 του παπύρου δεν ἔχουν διασωθεῖ, σώζεται ὁμως το περιεχόμενο του ὄρκου (στίχ. 25-28): «[-ca.-? και ὁμνύ]ω τὴν Αὐτοκράτορ[οις] / [Καίσαρος Μάρκου Αὐρηλίου Ἀντωνείνου Σεβαστοῦ και / [Αὐτοκράτορος Καίσαρος Λουκίου Αὐρηλίου] Οὐήρου Σεβ[αστοῦ] τ[ύχην] / [μηδὲν διεφθεῖσθαι]». Πρβλ. *P. Amh.* II 75, στίχ. 32-35.

86. Για την συμμετοχή του κυρίου στις καταρτιζόμενες ἀπὸ γυναῖκες δικαιοπραξίες στην Αἴγυπτο μετὰ την ρωμαϊκή κατάκτηση και, ειδικότερα, μετὰ το Ἰδιότο του Καρακάλλα, βλ. E. Καραμπάτσου, *loc. cit.* (σημ. 3 ανωτέρω), σ. 233-241.

87. Ομοίως στον *P. Ups. Frid.* 6 (273 μ.Χ.), στον οποίο η διαζευγμένη Αὐρηλία Ισι-

Στον P. Lond. III 936, δήλωση «κατ' οἰκίαν ἀπογραφῆς» της Αὐρηλίας Διοσκοροῦτος, ἀνήκουσας στους «ἀπὸ γυμνασίου» της Ἑρμοπολέως και χρονολογούμενο στο έτος 217 μ.Χ., δηλαδή πέντε περίπου έτη μετά την Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.), η οποία χορηγεί την Ρωμαίων πολιτεία σε όλους σχεδόν τους ελεύθερους κατοίκους της επικράτειας, η απογραφομένη Αὐρηλία Διοσκορούς προβαίνει στην δήλωση απογραφῆς βοηθούμενη από τον σύζυγο και ἀδελφὸ της Αὐρήλιο Θεόγνωστο, ως συμπαρόντα⁸⁸ (στίχ. 4-5): «[συμ]παρόντος μοι τοῦ ἀδελφοῦ ὄντος καὶ ἀνδρὸς / Θεογνώστου τοῦ καὶ Μῶρου».⁸⁹ Η παρουσία του συμπαρόντος καλύπτει

δώρα προβαίνει στην αίτηση και στην ορκοδοσία από κοινού με τον πρώην σύζυγό της Αὐρήλιο Απολλώνιο (στίχ. 15-17): «καὶ ὁμύω (l. ὁμύομεν) / τὸν ἔθιμον Ῥωμαίους ὄρκον μὴ [ἐψεύ]σθαι» (στίχ. 22-25): «[Α]ὐρηλία Ἰσιδώρα Πausανίου / [ἐ]πιδédωκα. Αὐρήλιος Διόσκο[ρος] ἔγρ[α]ψα [ὑπὲρ αὐτῆς] μὴ / [εἰδυῖς] γράμματα[ι]». Σχετικά με την έκφραση «μηδὲν διεψεύσθαι» πρβλ., για τους πολεμαϊκούς χρόνους, W.Chr. 110A (Θήβες, 110 π.Χ.), στίχ. 18-19: «οὐθὲν ψεύδος ἐν τῷ / ὅρκῳ ἐστίν». Σχετικά με την πιθανή αιγυπτιακή καταγωγή της τελευταίας αυτής έκφρασης, βλ. A. Helms, loc. cit. (σημ. 14 ανωτέρω), σ. 146 και σημ. 37.

88. Ο όρος αυτός, κατά πάσα πιθανότητα, δεν αποτέλεσε *terminus technicus*. Εμφανίζεται στην φράση «ἡ δεινά μετὰ συνεστῶτος τοῦ δεινός», αντικαθιστώντας έτσι την παλαιά έκφραση «μετὰ κυρίου τοῦ δεινός». Σε ελεύθερη μετάφραση θα μπορούσε να αποδοθεῖ ως «ένας άνδρας που παρίσταται (κατά την κατάρτιση της δικαιοπραξίας) ως βοηθός της γυναίκας». Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, αν και όχι πάντοτε, ο όρος συμπαρόν ή συνεστῶς συνδέεται με το *ius liberorum* στη φράση «ἡ δεινά χωρίς κυρίου χρηματίζουσα δικαίῳ τέκνων μετὰ συνεστῶτος τοῦ δεινός» ή σε διάφορες παραλλαγές της, κατά συνέπεια σε δικαιοπραξίες, στις οποίες δεν ήταν απαραίτητη η σύμπραξη του επιτρόπου της γυναίκας κατά το ρωμαϊκό δίκαιο. Το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι, όταν στα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. στην Αίγυπτο γινόταν αναφορά στον κύριον, είχε ήδη επέλθει σύγκρουση με τον *tutor* του ρωμαϊκού δικαίου. Επιπλέον καταδεικνύει ότι οι κάτοικοι της Αιγύπτου διέβλεπαν μια σύγκρουση ανάμεσα στο ισχύον δίκαιο της Ηγεμονίας και στις δικές τους δικαιοπρακτικές ανάγκες. Με άλλα λόγια, το ρωμαϊκό δίκαιο εξαίρουσε τις κατόχους του *ius liberorum* από την επιτροπεία, αλλά οι άρρενες συγγενείς, ίσως μάλιστα και οι ίδιες οι γυναίκες, θεωρούσαν ασφαλέστερη την παρουσία ενός άνδρα κατά την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, είτε για νομικούς (αβεβαιότητα ως προς το ισχύον δίκαιο) είτε για ουσιαστικούς λόγους (προστασία της γυναίκας). Βλ. και σημ. 3 ανωτέρω.

89. Για τον γάμο αυτό μεταξύ αμφιθαλῶν ἀδελφῶν βλ. J. Modrzejewski, «Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischen Recht», *The Journal of Juristic Papyrology*, VII (1956), σ. 52-82., ιδιαίτερα σ. 74. Στον P. Lond. III 945 (11 Αυγούστου 231 μ.Χ.), η Αὐρηλία Διοσκορούς απευθύνεται – ως αγοράστρια του ποσοστού του ενός τρίτου εξ αδιαρέτου ενός ακινήτου που ανήκει στον ἀδελφὸ της Αὐρήλιο Θεόγνωστο – προς τους βιβλιοφύλακας του Ἑρμοπολίτου νομοῦ αιτουμένη την ἀπογραφὴν του ανωτέρω ποσοστού στο ὄνομά της. Για την υποβολή της αίτησης η Αὐρηλία Διοσκορούς εμφανίζεται ξανά χωρίς κύριον, βοηθούμενη πλέον από ένα τρίτο πρόσωπο ως συμπαρόντα (στίχ. 5-6): «...[συμ]παρ[ό]ντος μοι Αὐρηλίου Πινουτίω[ι] / ν[ο]μ[ο]ῦ τοῦ καὶ Κοπρέου ἀπὸ τῆς (αὐτῆς) πόλεως», ενώ ο Αὐρήλιος Θεόγνωστος – που είναι ο πώλη-

και τον όρκο επ' ονόματι του αυτοκράτορα, που δίνει η Αύρηλία Διοσκορουῦς ως απογραφομένη (στίχ. 10-11): «καὶ ὁμνῶ τὴν [Αὐρηλίῳ] Σεουήρου Ἀντωνίνου Καίσαρος \ / τοῦ κυρίου τύχην οὕτως ἔχειν».

Στον P. Oxy. I 77 η «Ιουλία Διονυσία θ[υ]γάτηρ / Σαραπιακ[ο]ῦ Σαραπαμῶνος» (στίχ. 4-5) απευθύνεται, στις 19 Μαΐου του έτους 223 μ.Χ., προς «Αὐρηλίῳ Ἀμμωνίῳ γυ[μν]α[σ]ιάρχῳ ἐνάρχῳ πρυτάνει / τῇ[ς] Ὀξυ[ρυ]νχειτῶν πόλεως» (στίχ. 1-3), ο οποίος φαίνεται να διεξάγει μια έρευνα σχετικά με το αν μια οικία ανήκει στην Ιουλία Διονυσία ή στον σύζυγό της Αὐρηλίῳ Σαραπιακῷ (στίχ. 6-12): «ἐπιζ[η]τοῦντί σοι περὶ ἧς / ἐμ[ὲ] λ[ο]γ[ο]ῦμαι προσ[ε]λ[ο]γ[η]θ[ῆ]ναι / σε οἰκία (l. οἰκίας) οὖση (l. οὔσης μου) ἐπ' ἀμφό[δο]υ Τεμμενούθεως / πότερον ἡμετέρα τυγχά[ν]ει ἢ τοῦ ἀνδρὸς μου Αὐρηλίῳ Σαραπιακῷ...». Για τον σκοπό αυτό η Ιουλία Διονυσία προβαίνει στην δόση όρκου στο όνομα του αυτοκράτορα, μη βοηθούμενη από κύριον, γεγονός που εξηγείται από την χρονολόγηση του εγγράφου μετά το 212 μ.Χ.: το περιεχόμενο του όρκου συνίσταται στην βεβαίωση ότι η προαναφερθείσα οικία και τα περιεχόμενα σε αυτήν ανήκουν αποκλειστικά και μόνο στη δίδουσα τον όρκο και όχι στον σύζυγό της, σύμφωνα με ήδη επιδοθείσα στον Αὐρηλίῳ Ἀμμωνίῳ αγωγή (στίχ. 13-21): «ὁμνῶ / τὴν Μάρκου Αὐρηλίου / Σεουήρου Ἀλεξάνδρου / Καίσαρος τοῦ κυρίου τύχην / τὴν δηλου[μ]ένην οἰκίαν / καὶ τὰ ἐν αὐτῇ π[αν]τα εἶναι / ἐμοῦ τῆς Ἰουλίας Δ[ιο]ν[υ]σί[ας] ἀκολ[ο]ούθως καὶ οἷ[ς] / ἐπέδωκά σοι βιβλιδίους (l. βιβλιδίους) / καὶ μηδὲν διεψεύσθαι».⁹⁰

της – εμφανίζεται ως εὐδοκῶν (στίχ. 8-10): «...[ἐμ]ε[ν] τ' εὐδοκήσεως τοῦ ἀ[δ]ελ[φ]οῦ / μὲν Αὐρηλίου Θεογνώστου τοῦ καὶ Μώρου τ[ῶ]ν αὐτ[ῶ]ν / γονέων...». Η παρουσία του συμπαρόντος, όχι μόνο καλύπτει και τον όρκο που δίνει η Αὐρηλία Διοσκορουῦς ως απογραφομένη, αλλά ο συμπαρών θέτει την υπογραφή του στο τέλος του κειμένου, εφόσον η ίδια δεν γνωρίζει γράμματα (στίχ. 22-25): «...Αὐρηλ(ία) Διοσκορουῖς ἐπιδέ[δο]κα[ι] καὶ ὡμοσα τὸν ὅρκον, Αὐρηλ(ιος) Πινουτίων ὁ καὶ / Κοπρέας συνπαρῆμι (l. συνπάρεμι αὐτῇ) καὶ ἔγραψα ὑπὲρ [αὐτῆς] / μὴ εἰδ[υ]μένης (l. εἰδυίας) γράμματα».

90. Ο Αὐρηλῖος Ἀμμώνιος με την ιδιότητά του ως γυμνασιάρχος, ἐνάρχος καὶ πρυτανὴς τῆς Ὀξυρυνχειτῶν πόλεως εμφανίζεται εδώ να διεξάγει την έρευνα για το ιδιοκτησιακό καθεστῶς του ακινήτου. Η αναφορά εκ μέρους της Ιουλίας Διονυσίας στην επιδοθείσα αγωγή («βιβλίδια») θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκ μέρους του κρίση της υπόθεσης, δυνάμει μιας *delegatio* του ἐπάρχου. Βλ. επίσης B. Anagnostou-Canas, *op. cit.* (σημ. 56 ανωτέρω), σ. 196, ιδιαίτερα σημ. 151, σχετικά με το *jus dandi tutorem* των πρυτάνων αναφορικά με τους *peregrini* πριν την *Constitutio Antoniniana*.

Πρβλ. P. Bad. II 24, 29 Ιανουαρίου 224 μ.Χ., στον οποίο εμφανίζεται να δίδει τον αυτοκρατορικό όρκο μια νέα Ρωμαία πολίτις, η Αὐρηλία Ἡρακλεία (στίχ. 1-6): «τεν[ε]ρ[ος] / καὶ ὁμνῶ [τὴν] Μ[άρ]κ[ου] Αὐρηλίου / Σεουήρου Ἀλεξάνδρου Καίσαρος τοῦ / κυρίου τύχην μὴ διεψεύσθαι. / (έτους) γ' Αὐτοκράτορος Καίσαρος Μάρκου / Αὐρηλίου Σεουήρου Ἀλεξάνδρου / Εὐσεβοῦς Εὐτυχὸς Σεβαστοῦ». Στη συνέχεια έχει γραφτεί, από άλλο χέρι (στίχ. 8-11): «Μεχίρ γ' Αὐρηλία Ἡρακλεία χρηματίζουσα ἐπιδέδωκα καὶ ὡμώμεκα (l. ὁμώμοκα) τὸν / ὅρκον, Αὐρηλῖος Πασειρίων ἔγραψα ὑπὲρ

Την καταληκτική μαρτυρία αυτής της μελέτης θα αποτελέσει ο P.Lips. I 9 = M.Chr. 211 (233 μ.Χ.), για τον οποίο θα μπορούσε να λεχθεί ότι συνοψίζει τα δεδομένα για την δικαιοπρακτική ικανότητα της γυναίκας κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, ιδιαίτερα δε για τις *novae cives* μετά την έκδοση της *Constitutio Antoniniana*. Ο πάπυρος αυτός διασώζει μια αίτηση για παράθεσιν (μεταγραφή) ενυπόθηκου δανείου, η εκ του οποίου απαίτηση περιέρχεται σε τρία ανήλικα ορφανά, από την εκ διαθήκης κληρονομιά του πατέρα τους. Πρόκειται για ρωμαϊκή διαθήκη, η οποία, κατά τον χρόνο σύνταξης της αίτησης, έχει ήδη ανοιχθεί και μεταφρασθεί στην ελληνική γλώσσα (στίχ. 14): «καθ' ἣν ἔθετο [ρ]ωμαϊκὴν διαθή[κ]ην [λυθεῖσαν καὶ] [μεθ]ερμηνευθεῖσαν». «Ὅλα οἱ εμπλεκόμενοι εἶναι *novi cives* καὶ φέρουν τὴν ονομασία Αὐρήλιοι, ορισμένοι δὲ ἐξ αὐτῶν διπλὰ ονόματα, ἐλληνικά καὶ αἰγυπτιακά.

Η αίτηση για την παράθεσιν απευθύνεται προς τους βιβλιοφύλακας ἐγκτήσεων του Ερμοπολείτη νομού, ἐπ' ονόματι τῶν τριῶν ἀνηλίκων τέκνων του διαθέτη (στίχ. 2-3: «βιβλ(ιοφύλαξιν) ἐγκτήσεων) Ἑρμ(ο)π(ο)λλ(εῖτου παρὰ Αὐρηλίου]ν Ἀχιλλέως τοῦ καὶ Σαπρίωνος καὶ Ἡρωνος κα[ὶ] Εὐδαιμονίδος τῆς καὶ Εὐ[το]ς τῶν τριῶν ἀφελίκων παίδων [Αὐρηλίου] Τ[ι]θηρη[τί]ωνος τ[ο]ῦ καὶ Σαραπάμμωνος»), ἀπὸ τὴν μητέρα τους ὡς ἐπακολουθήτρια αὐτῶν.⁹¹ Για τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ μητέρα ἐπακολουθήτρια

αὐτῆς / μὴ εἰδυῆς γρά[μμα]τα». Η ἀρχὴ τοῦ ἐγγράφου δὲν ἔχει διασωθεῖ, με βάση ὅμως τὴν ἀμέσως προηγούμενη μαρτυρία τοῦ P. Oxy. I 77, θα μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ Αὐρηλῖος Πασειρίων δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ενεργεῖ καὶ ὡς κύριος τῆς Αὐρηλίας Ἡρακλείας.

91. Ἢδη κατὰ τοὺς πολεμαϊκοὺς χρόνους ἡ μητέρα εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι ἐπίτροπος τῶν ἀνηλίκων τέκνων τῆς. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς πολλαπλασιάζονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ηγεμονίας, κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται ὡς ἐπίτροπος ἡ ἐπακολουθήτρια ἡ φροντίστρια. Τὸ κλασικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ἀνεχόταν τὴν διαχείριση τῶν υποθέσεων καθὼς καὶ τῶν περιουσιακῶν ἀγαθῶν τοῦ ἀνηλίκου ἀπὸ τὴν μητέρα τοῦ, ἐστὼ ἀπὸ κοινού με τὸν ἐπίτροπο. Βλ. σχετικὰ Μ. Kaser, *Römisches Privatrecht*, I, σ. 353. Για τοὺς Ρωμαίους τῆς ἐποχῆς τῆς Ηγεμονίας ἡ ἐπιτροπεία ἀποτελεῖ *virile munus* καὶ ἀπαγορεύεται ἡ ἐνάσκησή τῆς ἀπὸ γυναῖκες με ἓνα *rescriptum* τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου τοῦ ἐτους 224 μ.Χ. Η αἰτιολογία τῆς ἀπαγόρευσης στηρίζεται στὴν γυναικεῖα ἀδυναμία (C.J. 5, 35, 1: *Tutelam administrare virile munus est, et ultra sexum femineae infirmitatis tale officium est*). Η πρακτικὴ ποὺ συναντοῦν στὴν Αἴγυπτο γίνεται ἀνεκτὴ με τὸ νὰ διορίζεται ἡ μητέρα ὡς βοηθὸς τοῦ ἐπιτρόπου (ἐπακολουθήτρια). Για τὴν σχέση μεταξύ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ ἐλληνιστικῶν νομικῶν παραδόσεων στὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ηγεμονίας βλ. L. Gagliardi, «La madre tutrice e la madre ἐπακολουθήτρια: osservazioni sul rapporto tra diritto romano e diritti delle province orientali», *Index*, 40, 2012, σ. 423-446. Σύμφωνα με τὶς ἐξεταζόμενες ἀπὸ τὸν συγγραφέα παπυρολογικὲς μαρτυρίες, οἱ ὅροι ἐπίτροπος καὶ φροντίστρια δὲν ἐμφανίζονται σὺς παπύρους μετὰ τὸ 212 μ.Χ., ἐνῶ, ἀντίθετα, φαίνεται νὰ επικρατεῖ ὁ ὅρος ἐπακολουθήτρια (*ibid.*, σ. 427, σημ. 15). Η ορολογία αὐτὴ συνιστᾷ μιὰ προσπάθεια ἐπιβίωσης τῆς ἐλληνιστικῆς πρακτικῆς, παρὰ τὴν ἀντίθεσή τῆς με τὸ ἰσχύον ρωμαϊκὸ δίκαιο.

ενεργεί χωρίς κύριον – προφανώς λόγω του *ius trium liberorum* – βοηθούμενη όμως από ένα συνεστῶτα (στίχ. 5-7): «διὰ τῆς| π[ρ]οκειμένης ἡμῶν μη-
τρὸς Αὐρη[λ]ίας / Ἡρωτοῦτος τῆς καὶ| Ἀρηνοῦτος οὔσης καὶ ἐπακρο[λ]οι-
θητρίας συνεστῶτο[ς] αὐτῇ Αὐρη[λ]ίου / Ἑρμίου τοῦ καὶ [Ἀμ]ε[ρ]ίου|
Ἀνουβίωνος [καὶ] ὡς [χορη]μα[τ]ιζ[ε]ι».

Τα τρία ἀδελφία, δύο ἀγόρια καὶ ἓνα κορίτσι, εμφανίζονται νὰ κληρονο-
μοῦν ἀδιαιρέτως καὶ κατ' ἰσομοιρία (στίχ. 7-9): «ἀπογραφόμεθα εἰς τὸ ἐνε-
στό[ς] ιβ (ἔτος)/Μάρκου Αὐρη[λ]ίου Σ[ε]ου[λ]ήρου Ἀλεξάνδρου| Καίσα[ρος]
τοῦ κυρίου κοινῶς ἐξ ἴσου κατὰ τὸ τρίτον δί/καιον τῶν ὀφειλομένων».

Ἡ δανειζομένη Αὐρηλία Κολλαύχης εμφανίζεται νὰ ἔχει συνάψει τὸ δά-
νειο δυνάμει μίας τραπεζικῆς διαγραφῆς, βοηθούμενη ἀπὸ κύριον ποὺ ἡ
ἰδία ἐπέλεξε καὶ ὁ ὁποῖος τῆς δόθηκε δυνάμει μίας ἀποφάσεως τοῦ ἐξηγη-
τεύσαντος τῆς Εὐμουπόλεως⁹² (στίχ. 10-13): «μετὰ κυρίου Σ[αρ]ῶ Ὁρει-
τος ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώμης τοῦ αἰ[τ]ηθέντος ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐπιτραπέν/
τος ὑπὸ [Α]ὐρηλίου [Κ]άστορος τοῦ καὶ Θαυμάστου| ἐξ[η]γ[η]τεύσαντος
βουλευτοῦ τῆς [α]ὐτῆς/Ἑρμοῦ πόλεως» (στίχ. 15-16): «κατὰ διαγρα-
(φήν) τ[ε]λειωθείσαν διὰ τῆς ἐν Ἑρμοῦ πόλει μισθωτῶν / τραπεζῆς». Ἡ
δοθεῖσα ἀπὸ αὐτὴν στὸν ἀποβιώσαντα πατέρα τῶν τριῶν ἀνηλίκων καὶ σε
ασφάλεια τοῦ δανείου ἐμπράγματῃ ἀσφάλεια (ὑπάλλαγμα) ἀφορὰ κατοι-
κικὴ γῆ (στίχ. 18-20): «ἐπὶ ὑπαλλάγματι κατὰ τὴν αὐτὴν διαγραφὴν αἷς
ἐδήλωσεν / ὑπάρχειν αὐτῇ περὶ Μοιρῶν ἐκ τοῦ (I. τῶν) / Διονυσίου καὶ
Διοκλέους κλήρων κατοικη[σ]αῖς / ἀρουρά[ς] τ[ρι]σίν...».⁹³

Ἡ μητέρα τῶν τριῶν ἀνηλίκων ζητεῖ τὴν παράθεσιν προσκομίζοντας στοὺς
βιβλιοφύλακας ἐγκτήσεων ἀντίγραφα τόσο τῆς τραπεζικῆς διαγραφῆς, ποὺ

92. Ὁ ἐξηγητὴς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἀλεξανδρινούς ἀρχόντες ποὺ οἱ Ρωμαῖοι
βρόχαν στὴν Αἴγυπτο. Πρὸβλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, XVII, 1, 12. Σχετικὰ μετὰ τὸ *ius dandi*
tutorem τοῦ ἐξηγητοῦ βλ. Β. Anagnostou-Canas, «La femme devant la justice provinciale
dans l'Égypte romaine», *Revue historique de droit français et étranger* (62), Paris 1984, σ.
340-341, με παραπομπές σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

93. Ἡ σύμπραξη ἐδῶ τοῦ κυρίου ἐγγεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάληψη ἀγωγμῆς ἐνοχικῆς εὐ-
θύνης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς δανειζομένης, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς σύναψης τοῦ δανείου καὶ τῆς
σύστασης τοῦ ὑπαλλάγματος μέσω τραπεζικῆς διαγραφῆς. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ
κύριον, ὁ ὁποῖος διορίζεται μόνον γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς συγκεκριμένης δικαιοπραξίας
(«πρὸς μόνην ταύτην τὴν οἰκονομίαν»)· πρὸβλ. P. Mich. inv. 6659 (1^{ος} αἰ. μ.Χ.): αἵτηση
μίας Ἀλεξανδρινῆς πρὸς τὸν ἐξηγητὴν γιὰ διορισμὸ κυρίου, με σκοπὸ τὴν ολοκλήρωση
τῆς διαδικασίας τοῦ διαζυγίου· P. Tebt. II 329 (139 μ.Χ.), αἵτηση πρὸς τὸν στρατηγὸν
τοῦ Ἀρσινότῃ νομοῦ γιὰ τὴν παραχώρηση δικαιωμάτων ἐχθροστροφείου, στὴν ὁποία ἡ
αὐτοῦσα δηλώνει ὅτι ἐνεργεῖ με κύριον, τὸν ὁποῖο ἡ ἰδία εἶχε ἐπιλέξει καὶ ὁ ὁποῖος
εἶχε διορισθῇ ἀπὸ τὸν ἐξηγητὴν (στίχ. 4-5): «μετὰ κυρίου οὗ ἐκουσῶς ἤρημαι|διὰ
/ οἱ ἱερέως ἐξηγητοῦ Ἀχιλλεῶς]»· BGU IV 1084 (149 μ.Χ.)· P. Ryf. II
120 (167 μ.Χ.)· PSI X 1104 (175 μ.Χ.)· P. Tebt. II 465 (190 μ.Χ.)· SPP XX, 50 (169 μ.Χ.)·
P. Oxy. XII 1473 (202 μ.Χ.)· P. Oxy. I 56 = M. Chr. 320 (202 μ.Χ.).

αποδεικνύει την σύναψη του δανείου και την σύσταση του υπαλλάγματος, όσο και της διαθήκης και επικυρώνει την αλήθεια των δια της αιτήσεως διαλαμβανομένων με όρκο στον αυτοκράτορα (στίχ. 22-25): «νῦν ἐ|πη/νέ-
γαμ|εν ὑ|μ|ῖν σ|ὶν τῷ τῆς διαθήκης ἀντι|γ|ράφῳ εἰς τὸ τὴν παράθεσιν
γενέσθ|αι| / καὶ ὁμνύομ|εν τὴν| Μάρκου Αὐρηλίου Σεουήρου Ἀλεξ|άνδρ|
ο|υ| Καίσαρος τοῦ |κ|υρίου τ|ύχη|ν / οὕτως ἔχειν». Στους στίχους 26-30
ἔχει γραφτεῖ με ἄλλο χέρι, αυτό του συνεστῶτος: «Αὐρηλίοις (l. Αὐρήλιοι)
Ἀχιλλεὺς ὁ κ|α|ὶ Σαπρίων / καὶ Ἥρων καὶ Εὐδεμονεῖς ἢ καὶ Εὐς ἀφῆλινες
διὰ τῆς μητρὸς / Αὐρηλίας Ἀρητοῦτος τῆς καὶ Ἥρωνοῦτος ἐπεδεδώκαμεν
καὶ ὠμό/σαμεν τὸν ὅρκον. Αὐρήλιος Ἑρμιά|ς ὁ| καὶ Ἀμέριμνο|ς| καὶ ὡς
χρηματίζω / συνέστην αὐτῇ καὶ ἔγραψα ὑπὲ|ρ αὐτῆς| [μὴ] εἰδυῖς γράμ|μα|
τα».

Το σύνολο των μαρτυριῶν που εξετάσαμε μας οδηγεῖ ἀβίαστα στο συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλληνίδα καὶ ἐλληνόφωνη γυναίκα στὴν Αἴγυπτο διέθετε ικανότητα γιὰ ὁρκοδοσία, τόσο κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅσο καὶ κατὰ τὴν μετέπειτα περίοδο τῆς Ἡγεμονίας, με ἢ χωρὶς τὴν τυπικὴ σύμπραξη τοῦ κυρίου.

Λέξεις-κλειδιά: Δικαιοπρακτικὴ ικανότητα των γυναικῶν. Επιτροπεία γυναικῶν («χυριεία»). Ικανότητα των γυναικῶν γιὰ ὁρκοδοσία. Τύπος τοῦ ὁρκου. Ἐπακτός ὁρκος. Θρησκευτικὸς ὁρκος. Βασιλικὸς ὁρκος. Αυτοκρατορικὸς ὁρκος. Δικαστικὸς ὁρκος.

SUMMARY

E. KARABATSOU: *Capacity of Women to Take an Oath in Hellenistic and Roman Egypt*

Women in Ptolemaic Egypt were capable of taking a religious oath (presumably of Egyptian origin) in order to deny or confirm the existence of a loan [*P.Ent.* 45 (222 B.C.); *O.Bodl.* I 273 (150/139 B.C.)]. They were also capable of confirming the undertaking of a contractual obligation by giving the royal oath, the latter consisting of a written statement ("*cheirografia*") of oath in the name of the king and the royal family as well as their ancestors, which gradually became the prevalent type of oath in Hellenistic Egypt [*P.Ent.* 26 (221 B.C.); *P.Mert.* II 59 (154/143 B.C.)]. The presence of the woman's guardian ("*kyrios*") is attested only in *P.Mert.* II 59 (154/143 B.C.), copy of a decision of the court of *chrēmatistai* validating a *synchōrēsis*, i.e. an out of court compromise between the litigant spouses. This compromise had been attained by the mutual exchange of *homologia* documents confirmed by royal oath. We can only suppose the presence of the woman's guardian ("*kyrios*") in the declaration upon the royal oath as well, because of the compromising character that the *homologia* document held for the wife (resignation of fundamental rights deriving from the marital instrument). An extremely unusual "matrimonial oath" is attested in *PSI* I 64 (possibly of the 1st cent. A.D.).

After the Roman conquest of Egypt the royal oath takes the form of imperial oath. During the first three centuries A.D. women are attested to take a judicial oath with or without a guardian [*P.Oxy.* I 37 = *M.Chr.* 79 = *C.Pap.Gr.* I 19 (49 A.D.); *P.Mil.Vogl.* I 25 (127 A.D.); *BGU* III 891r (144 A.D.)]. They are also attested to undertake a contractual obligation in the form of declaration upon oath in front of the *agoranōmoi* [*P.Oxy.* II 263 (77 A.D.)] as well as to make various declarations upon oath in front of public authorities [*P.Oxy.* II 255 = *W.Chr.* 201 (48 A.D.); *P.Oxy.* I 73 (94 A.D.); *BGU* II 619 (155 A.D.); *BGU* IV 1032 (173 A.D.); *P.Amh.* II 75 (161/168 A.D.); *P.Oxy.* LXXIV 4994 (254 A.D.); *P.Lond.* III 936 (217 A.D.); *P.Oxy.* I 77 (223 A.D.); *P.Bad.* II 42 (224 A.D.); *P.Lips.* I 9 = *M.Chr.* 211 = *P.Oxy.* IV 715 (233 A.D.)]. For the period preceding the *Constitutio Antoniniana* (212 A.D.) the presence of the woman's guardian ("*kyrios*") in documents implying the imperial oath seems to follow the pre-existing Hellenistic pattern: in general terms it depends upon the form of the document (the guardian is attested in the majority of the *agoranōmoi* documents) as well as upon the

undertaking of an actionable obligation or making a declaration in front of public authorities, which entails severe responsibility on the woman's part. After the Edict of Caracalla the presence of the woman's *kyrios* in documents implying the imperial oath becomes less frequent, often being substituted by that of a (non - technical) *symparôn* or *synestôs*.

Key-words: Juridic capacity of women, Guardianship of women («*kyrieia*»), Capacity of women to take an oath, Form (type) of the oath, To put somebody under oath, Religious oath, Royal oath, Imperial oath, Judicial oath.

Μαριάνος Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Στοιχεία Μεθοδολογίας του Ρωμαϊκού Δικαίου στην ιστορική του εξέλιξη

§ 1. ΓΕΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. Το δίκαιο ως «ars boni et aequi»

Την γενική φυσιογνωμία του ΡΔ φωτίζει ο ορισμός του Κέλσου, που αναφέρει ο Ουλπιανός στην αρχή του πρώτου βιβλίου των Πανδεκτών (D. 1.1.1 pr.): «ius est ars boni et aequi». Το ius αντιστοιχεί προς το ελληνικό «δίκαιον» και πιο συγκεκριμένα προς τον αττικό όρο «δίκη» και σημαίνει την έννομη τάξη. Το ius («δίκαιον») είναι λοιπόν ars («τέχνη»), αλλά ars «boni et aequi» (τέχνη «του καλού και του ίσου», όπως αποδόθηκε στα Βασ. 2.1.1). Δύο είναι, σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, τα χαρακτηριστικά του δικαίου: το δίκαιο είναι αφ' ενός ars (τέχνη) και αφ' ετέρου ars boni et aequi (τέχνη του καλού και του ίσου). Το πρώτο στοιχείο είναι φορμαλιστικό, το δεύτερο ουσιαστικό. Ειδικότερα:

A. Το δίκαιο ως «ars» («τέχνη»)¹

Το δίκαιο είναι ars («τέχνη») και όχι scientia («επιστήμη»)². Το δίκαιο

1. Για τα κατωτέρω βλ. λεπτ. Καράση. Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου (D. 1. 1. 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις (Ως εισαγωγή σε μία μεθοδολογία του Ρωμαϊκού δικαίου), εις Μελέτες γενικής θεωρίας δικαίου και αστικού δικαίου I, 2002, § 3 (με παραπομπές).

2. Οι Ρωμαίοι είχαν μία «εμπειρική επιστήμη των μεμονωμένων περιπτώσεων».

θα αναχθεί σε επιστήμη (με την σύγχρονη έννοια) αργότερα, πολύ αργότερα, με την ανάπτυξη της αφηρημένης συστηματικής σκέψης ιδίως στα πλαίσια της σχολαστικής ερμηνευτικής μεθόδου (παρακ. § 3 I). Το ΡΔ είναι *ars* («τέχνη») σημαίνει ότι τούτο είναι δίκαιο της περιπτώσεως. Το ΡΔ σε όλη την μακραίωνη ιστορική του διαδρομή αναπτύχθηκε εμπειρικά και όχι συστηματικά. Εν αρχή ην η «περίπτωση» και το δίκαιο της περιπτώσεως (όπως στο αγγλικό και αγγλοαμερικανικό δίκαιο) και όχι ο «νόμος» και το δίκαιο του νόμου (όπως στα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης που στηρίζονται σε κωδικοποιήσεις). Η ρωμαϊκή νομική ιστορία εκτείνεται σε μια περίοδο 1.000 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή την περίοδο δύο μόνον εκτεταμένες κωδικοποιήσεις εμφανίστηκαν, η μία στην αυγή και η άλλη στην δύση της ρωμαϊκής ιστορίας: ο αρχαϊκός Δωδεκάδελτος των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. και το *Corpus Iuris* του Ιουστινιανού, που στο τέλος του ρωμαϊκού κόσμου συνοψίζει την ρωμαϊκή νομική σοφία. Αλλά οι κωδικοποιήσεις δεν υπήρξαν οι κύριοι συντελεστές της προαγωγής του δικαίου. Αυτή δεν συντελέσθηκε με την θέσπιση κανόνων δικαίου, με τρόπο αφηρημένο, αλλά *in concreto* μέσω της δικαστικής οδού. Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν στην διαμόρφωση και προαγωγή του ΡΔ ως δικαίου της περιπτώσεως: οι πραιτORES, οι νομομαθείς και το συμβούλιο του ρωμαίου ηγεμόνα. Κυριότερος παράγων είναι ο πραιτωρ. Μέσα από τα *edicta* των πραιτΩρων και την διαδικασία *per formulam* διαμορφώθηκε το περίφημο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο ο Παπινιανός όρισε ως το δίκαιο που οι πραιτORES εισήγαγαν προς επικουρία (*adiuvandi*), συμπλήρωση (*supplendi*) ή διόρθωση (*corrigenenda*) του αστικού δικαίου (*iuris civilis*) με σκοπό την κοινή ωφέλεια. Δεύτερος παράγων προαγωγής του ΡΔ είναι οι επίσημες γνωμοδοτήσεις των νομομαθών (*responsa*), οι οποίες παρέχονταν στους ενδιαφερομένους εν ονόματι του ηγεμόνος για μια συγκεκριμένη περίπτωση και είχαν για την περίπτωση αυτή υποχρεωτική ισχύ. Και τρίτος παράγων προαγωγής του ΡΔ είναι οι αποφάσεις του ηγεμόνα, που φέρουν τον γενικό τίτλο *constitutiones* και διακρίνονται σε *edicta*, *mandata*, *decreta* και *rescripta*. Έχουν και αυτές ως σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων θεμάτων και δεν αποβλέπουν σε μία γενική ρύθμιση.

Το ΡΔ της περιπτώσεως χαρακτηρίζεται από την αποστροφή του προς την αφηρημένη σκέψη. Ο τρόπος των Ρωμαίων να βλέπουν το δίκαιο περιπτωσιολογικά, από την σκοπιά του προβλήματος της συγκεκριμένης περιπτώσεως, διατρέχει όλες τις περιόδους του ΡΔ. Εν αρχή ην η δίκη, που

L. Wenger, *Das Recht der Griechen und Römer*, 1914, σ. 170· R. von Mayr, *Röm. Rechtsgeschichte* II, 1, 1912, σ. 87. Η έννοια της επιστήμης, της νομικής επιστήμης (όπως την εννοούμε σήμερα) αναπτύχθηκε αργότερα (ακόμη και μετά την μετακλασική περίοδο του ρ.δ., όπου είχε αρχίσει να εκδηλώνεται η αφαιρετική σκέψη): βλ. παρακ. § 3 I-II.

απένειμε το δίκαιο για το συγκεκριμένο συμβάν, και όχι ο νόμος. Ο νόμος ως αφηρημένος κανόνας προϋποθέτει μια ικανότητα αφαιρέσεως³. Βεβαίως ο αφηρημένος τρόπος σκέψης των Ρωμαίων δεν είχε σε όλες τις περιόδους την ίδια ένταση· αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε σταδιακά υπό την επίδραση της ελληνικής σκέψης μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους (146 π.Χ.)⁴ μέσα από τους κόλπους του «Κύκλου του Σκιπίωνα» υπό στωική κυρίως επιρροή⁵. Εν τούτοις η τάση αυτή των Ρωμαίων για σχημα-

3. Εν τούτοις, μία ελαχίστη ικανότητα αφαιρέσεως προϋποθέτει και η δικαστική απόφαση. Τούτο διότι μία απόφαση, όταν για την συγκεκριμένη περίπτωση έχει βρεθεί δίκαιη, εκδίδεται με την πεποίθηση και την θέληση να είναι πάλι η ίδια για μια όμοια περίπτωση στο μέλλον. Η ίδια όμως περίπτωση, με τα ατομικά και ιδιαίτερα στοιχεία της, δεν μπορεί ποτέ ξανά να εμφανισθεί· γι' αυτό η απόφαση, για να μπορεί να είναι πάλι η ίδια, πρέπει να θεωρηθεί ότι περιέχει κάτι περισσότερο από τα στοιχεία της συγκεκριμένης περιπτώσεως: έναν νομικό κανόνα που παραβλέπει, δηλ. αφαιρεί κάποιες από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιπτώσεως, και ανάγεται σε αφηρημένο νομικό κανόνα.

4. Οπότε η κατακτημένη Ελλάδα είχε αρχίσει να κατακτά τον άγριο νικητή, φέρνοντας τον πολιτισμό στο αγρόικο Λάτιο, όπως θα πει αργότερα ο Οράτιος (Epist. II 1, 15b: "Graecia capta ferum victorem cepit, et artes intulit agresti Latio").

5. Οι νομομαθείς της περιόδου εκείνης ήσαν σχεδόν όλοι στωικοί και οι πιο πολλοί ανήκαν στον ίδιο κύκλο. Μεταξύ αυτών και ο Qu. Mucius Scaevola (ο νεότερος), ο οποίος υπήρξε μαθητής του στωικού φιλοσόφου Ποσειδωνίου του Ροδίου. Ο Scaevola έγραψε, μεταξύ άλλων, περί το 100 π.Χ. το μεγάλο και ξακουστό έργο του *Iuris civilis libri duo deviginti* (σε 18 βιβλία), στο οποίο για πρώτη φορά αναπτύσσεται το ισχύον ιδιωτικό δίκαιο συστηματικά. Εγκατέλειψε την παραδοσιακή νομική τάξη, που ακολουθούσε επεξηγηματικά το γράμμα του νόμου, της δικαιοπραξίας ή το αγωγικό δικόγραφο, και δεν περιορίστηκε πλέον στην εξέταση μεμονωμένων περιπτώσεων και ερωτημάτων. Ταξινόμησε το έργο του σύμφωνα με το αντικείμενο των νομικών προτάσεων και ανέσυρε στην επιφάνεια τις νομικές έννοιες –τα στοιχεία από τα οποία συντίθεται η πολυκύμαντη και φαινομενικά αχανής θάλασσα των συγκεκριμένων νομικών υποστάσεων– διακρίνοντας έτσι για πρώτη φορά τις «institutiones», δηλ. τους «θεσμούς» (διαθήκη, κληροδοσία, εταιρία, αγοραπωλησία, μίσθωση κλπ.), καθώς και τα γένη τους (genera) σε σταθερά περιγράμματα. Μόλις τώρα μπορούσε να θεωρηθεί το ιδιωτικό δίκαιο πέρα από τα επί μέρους ως ενιαίο όλο. Από μία απλή γνώση των δικαίων άρχισε να προβάλλει (λένε οι *Sohm-Mittel-Wenger*, *Institutionen - Gesch. u. System des Röm. PrivatR*¹⁷, 1924, σ. 92) η επιστήμη του δικαίου. Η μέθοδος αυτή του Scaevola άσκησε βαθειά επίδραση στην σύγχρονη και στις επόμενες γενιές των ρωμαίων νομικών. Με βάση την μέθοδο αυτή ο Γάιος διέκρινε τις «Institutiones» («θεσμούς») σε θεσμούς που αφορούν τα πρόσωπα (*ius quod ad personam pertinet*), τα πράγματα (*ius res pertinet*) και τις αγωγές (*ad actiones pertinet*) και μία γενιά αργότερα ο Ουλπιανός διέκρινε περαιτέρω τους «θεσμούς» σε θεσμούς δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου (*ius publicum* και *ius privatum*), του δε ιδιωτικού δικαίου σε *ius naturale*, *ius gentium* και *ius civile*· *ius naturale* ονόμασε εκείνο που η φύση διδάσκει στα όντα (τους ανθρώπους αλλά και τα ζώα), *ius gentium* εκείνο που είναι κοινό σε όλα τα έθνη και *ius civile* εκείνο που προσιδάζει σε κάθε πολιτεία (*civitas*) και ισχύει μόνο για τους δικούς της πολίτες. Η επίδραση των εννοιών αυτών ήταν τεράστια. Η διάκριση του Γαίου διατηρήθηκε στον Φλωρεντίνο, Καλλίστρατο, Παύ-

τισμό αφηρημένων εννοιών που –όπως παραπάνω– οφείλεται σε ελληνική επίδραση, δεν πρέπει να υπερτιμηθεί. Η σκέψη των Ρωμαίων ήταν δικονομικά προσανατολισμένη και αυτό περιόριζε την τάση για αφαίρεση στο σημείο μέχρι του οποίου οι αφηρημένες έννοιες μπορούσαν να εκφραστούν δικονομικά, σε *actiones*: έννοιες καθαρά λογικές ήταν νομικά αδιάφορες. Η νομική αφαίρεση δεν είχε καμία σχέση με την διάγνωση της εσωτερικής συνάφειας των κανόνων δικαίου προς κάποιο δικαιοτικό σύστημα που να παράγεται το πρώτον μέσω της λογικής συνθέσεως των κανόνων δικαίου· γι' αυτό οι Ρωμαίοι δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν στην κατασκευή ενός αφηρημένου συστήματος δικαίου (με την σημερινή έννοια). Η αφαίρεση είναι μάλλον το πρόσφορο αποτέλεσμα πρακτικών αναγκών και θεωρήσεων, που προκύπτουν από την παρατήρηση της καθημερινής ζωής και της νομικής πραγματικότητας. Με αυτήν την έννοια μιλούσαν για *Institutiones* (θεσμούς), όπως αγοραπωλησία, μίσθωση, εταιρία, κοινωνία κλπ., χάριν εννοιολογικής συντομίας⁶.

Να διευκρινίσουμε ότι η σταθερά επιφυλακτική στάση των Ρωμαίων

λο, Ουλπιανό και Μαρκιανό και στο ίδιο το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού, για να αποτελέσει το πρότυπο ακόμα και για νεότερες κωδικοποιήσεις, όπως τον γαλλικό *Code Civil* και τον αυστριακό *ABGB* (λεγόμενο διμερές σύστημα: δίκαιο των προσώπων και δίκαιο των πραγμάτων· το δίκαιο των αγωγών είχε εν τω μεταξύ διακριθεί, ως δικονομικό δίκαιο, από το ουσιαστικό δίκαιο). Οι διακρίσεις του Ουλπιανού, αν και με διαφορετικό περιεχόμενο, απετέλεσαν ιστορική κληρονομία· η διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου επιβλήθηκε εκεί όπου επικράτησε το Ρωμαϊκό δίκαιο, το *ius naturale* δημιούργησε εποχή και το *ius civile* είναι το σημερινό ιδιωτικό δίκαιο και πιο συγκεκριμένα το αστικό δίκαιο (αφ' ότου αποσπάσθηκαν από αυτό οι λοιποί κλάδοι). Για τα ανωτέρω βλ. Καρασή. Ο δικαιοκός θεσμός ως μεθοδολογικό πρόβλημα, εις Μελέτες II, 2003, σ. 591 εε. (597-598).

6. Οι πρακτικές ανάγκες οδήγησαν όμως και σε μια άλλη εξέλιξη. Οι *Institutiones*, με την ίδια έννοια, άρχισαν να παριστάνονται και σε νομικά-φιλολογικά έργα και συγκεκριμένα σε συνήθως αρκετά διδακτικά έργα προς χρήση των αρχαρίων ως εισαγωγή στην μελέτη του δικαίου. Τα περισσότερο γνωστά είναι οι *Institutiones* του Γάιου –του κομφότερου και ιστορικότερου των κλασικών νομικών– του Φλωρεντίνου, του Καλλίστρατου, του Παύλου, του Ουλπιανού και του Μαρκιανού και προ πάντων του Ιουστινιανού, ο οποίος τις περιέλαβε στην μεγάλη κωδικοποίηση του *Corpus Iuris Civilis*, ως το πρώτο τμήμα αυτού, δίδοντας μάλιστα σε αυτές και ισχύ νόμου συγχρόνως με τους Πανδέκτες. Οι *Institutiones* αυτές, ως «Εγχειρίδια» ή «Εισηγήσεις», περιείχαν την διαπραγμάτευση ακριβώς των νομικών εννοιών με την παραπάνω σημασία, που και αυτές –μάλλον κυρίως αυτές– ονομάζονται *institutiones*. Έτσι στο Ρωμαϊκό δίκαιο ο όρος χρησιμοποιείτο τελικά με δύο σημασίες: Ως μεθοδικό βοήθημα σπουδής του δικαίου (η παράδοση πέρασε επίσης στην επιστήμη των Πανδεκτών –παράδειγμα οι «*Institutiones*» του R. Sohm– αλλά και από εκεί στην πρώτη μεταπανδεκτιστική περίοδο στην Γερμανία –παράδειγμα οι «*Institutionen d. Deutsch. PrivatR*» του Haff ή οι «*Institutionen d. Deutsch. VerwaltungsR*» του Fleiner) και ως αφηρημένη έννοια, προσαρμοσμένη όμως στο πρακτικό δικονομικό σύστημα των *actiones*. Βλ. Καρασή. Ο δικαιοκός θεσμός, ό.π., σ. 598-599.

στην αφηρημένη σκέψη δεν απορρέει τυχόν από μια πρωτόγονη ανικανότητα τους να σκέπτονται αφηρημένα, αλλά οφείλεται στην εδραία πεποίθησή τους –συνάρτηση και της όλης πρακτικής αντιλήψεως της ζωής– ότι η προχωρημένη αφαίρεση είναι επικίνδυνη. Οι Ρωμαίοι δεν είχαν εμπιστοσύνη στις γενικεύσεις, τις λογικές αναγωγές, οι οποίες ικανοποιούν μεν το πνεύμα αλλά απομακρύνουν από το πρόβλημα και οδηγούν εύκολα σε ψευδή συμπεράσματα. «Omnis definitio in iure civile periculosa est» είναι η περίφημη ρήση του Ιαβελίνου σε περίοπτη θέση των Πανδεκτών (D. 50.17.202). Την δύναμη των Ρωμαίων νομικών αποδίδει η περίφημη φράση του Παύλου: «Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat». D. 50.17.1 («οὐχὶ ἐκ τοῦ κανόνος τὸ δίκαιον λαμβάνεται, ἀλλ' ἐκ τοῦ δικαίου ὁ κανὼν σχηματίζεται»). Από την διατύπωση αυτή προκύπτει πρώτον ότι οι Ρωμαίοι γνώριζαν και την αντίθετη μέθοδο –την συναγωγή του δικαίου από αφηρημένους κανόνες δικαίου– αλλά απέφυγαν συνειδητά να την εφαρμόσουν, και δεύτερον ότι από την κατ' ιδίαν ή τις κατ' ιδίαν περιπτώσεις προέβαιναν στον σχηματισμό κανόνων (regulae iuris), οι οποίοι όμως ως συναγόμενοι από την εμπειρία δεν είχαν –όπως κατά την μέθοδο της αντιστροφής (Inversionsmethode) της «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης» του 19^{ου} αι.– εκ των προτέρων δογματική-δεσμευτική αξία, αλλά χρησίμευαν ως δείκτες ορθότητας, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης, που διαρκώς επιβεβαιώνονται από την ομόφωνη αυθεντία των νομικών. Με άλλα λόγια, η παραπάνω φράση του Παύλου υποδηλώνει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ήσαν αντίθετοι όχι τόσο με την αφηρημένη σκέψη αυτή καθ' εαυτή όσο με την παραγωγική μέθοδο της αφηρημένης σκέψεως, ενώ σαφώς προτιμούσαν και εφάρμοζαν την εμπειρική επαγωγική μέθοδο, που και αυτή στηρίζεται στην αφαίρεση. Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου, που είναι αποτέλεσμα της συντήξεως ρωμαϊκής και ελληνικής σκέψεως, οδήγησε στην διάκριση νομικών κανόνων και βιοτικής περιπτώσεως, που αποτελεί το κορυφαίο επίτευγμα του ΡΔ. Αυτή η ιδιαιτερότητα γίνεται έκδηλη, αν συγκρίνει κανείς το σημείο αυτό στο οποίο έφθασαν οι Ρωμαίοι με την αγγλοσαξωνική παράδοση. Οι Άγγλοι, ως γνήσιοι εμπειρικοί, συνδέουν τον νομικό κανόνα με την περίπτωση, από την οποία απορρέει, με τρόπο αδιάσπαστο. Οι Ρωμαίοι, αντίθετα, αποσυνδέουν την βιοτική περίπτωση από τον κανόνα και από αυτή κρατούν μόνον ό,τι είναι αναγκαίο για την κατανόηση του κανόνα. Η ρωμαϊκή παράδοση –αντίθετα προς την αγγλοσαξωνική– περιλαμβάνει κανόνες και όχι περιπτώσεις, κανόνες συναγόμενους εμπειρικά, επαγωγικά, από την περιπτωσιολογία. Εν τέλει: Ενώ στο ΡΔ από τις συγκεκριμένες περιπτώσεις συνάγονται κανόνες (regulae iuris)⁷, στο αγγλοσαξωνικό δίκαιο

7. Για την μέθοδο συναγωγής κανόνων από την περιπτωσιολογία βλ. Schmidlin, Die römische Rechtsregeln (Versuch einer Typologie), 1970, σ. 150 εε., 208/209.

δεν ισχύει το ίδιο· εδώ η ανεύρεση του δικαίου στηρίζεται στην μέθοδο των προνομολογημένων περιπτώσεων (case law)⁸.

B. Το δίκαιο ως ars «boni et aequi» (ως τέχνη «του καλού και του ίσου»)

Το ΡΔ δεν είναι όμως –όπως είπαμε– οποιαδήποτε «τέχνη» (ars)· αλλά είναι τέχνη «του καλού και του ίσου» (boni et aequi). Με τα στοιχεία αυτά –bonum et aequum– αποδίδονται τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του δικαίου κατά την ρωμαϊκή αντίληψη. Το ΡΔ δεν είναι μόνο διαδικασία απονομής του δικαίου (ars)· είναι και απονομή του δικαίου με κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης (bonum et aequum). Bonum είναι η τυπική ρωμαϊκή αρετή της αξιοπιστίας και της σταθερότητας του χαρακτήρα αλλά και η ηθικώς αδιάβλητη συμπεριφορά με μέτρο όμως όχι την απόλυτη τελειότητα, που προκύπτει από την φύση και την λογική, αλλά μια σχετική τελειότητα που προσδιορίζεται από τις ατομικές προδιαθέσεις και δυνατότητες. Είναι τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού ήθους, που αποδίδονται στον «vir bonus», π.χ. τον bonus pater familias. Η επιρροή είναι σαφώς στωική, στο πνεύμα της Μέσης Στοάς. Σπουδαία ιδιότητα του viri boni είναι η bona fides (καλή πίστη), που διακρίνεται –όπως στο νεότερο δίκαιο– σε αντικειμενική και υποκειμενική. Aequum (aequitas) είναι η ίδια η δικαιοσύνη (iustitia), όχι ως τυπική και αφηρημένη αρχή αλλά ως αρχή με ουσιαστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο (στα πλαίσια μιας δεδομένης έννομης τάξεως) που καταλαμβάνει μια ενδιάμεση θέση μεταξύ της απόλυτης παγκόσμιας έννομης τάξεως, του ius naturale, και της συγκεκριμένης θετικής έννομης τάξεως, του ius civile, εισάγοντας στην δεύτερη τις αρχές της ουσιαστικής δικαιοσύνης, τις οποίες παραλαμβάνει από την πρώτη. «Bonum» και «aequum» αποτελούν αντανάκλαση της humanitas, μιας ιδέας που είχε εισαχθεί στην Ρώμη από τους στωικούς φιλοσόφους, ιδίως τον Παναίτιο. Με την λέξη humanitas δηλώνεται αφ' ενός το «καθήκον» (με την στωική έννοια) για ηθική και πνευματική καλλιέργεια της προσωπικότητας («παιδεία» με την αρχαία ελληνική έννοια) και αφ' ετέρου το «καθήκον» για αγαθή πράξη και άσκηση των δικαιωμάτων υπό το πρίσμα του σεβασμού του συνανθρώπου αδιακρίτως κοινωνικής θέσεως («φιλάνθρωπία» με την αρχαία ελληνική έννοια). Στο ΡΔ η επίδραση της humanitas υπήρξε καθοριστική: όχι μόνο στα πλαίσια του ius gentium (ενός δικαίου κατ' εξοχήν επιεικούς που εφαρμοζόταν όχι

8. Π. Ζέπος, Ρωμαϊκόν δίκαιον και αγγλικόν δίκαιον, δύο συγγενείς κόσμοι δικαίου, ΑΙΔ 3 (1937) 466 εε. (= Annales APΘ. Μνήμη Π. Ζέπου, τόμ. Β', 1988, σ. 963 εε.)· Radbruch, Der Geist des englischen Rechts, 1958· Fikentscher, Methoden des Rechts II (Angloamerikanischer Rechtskreis), 1975· Englisch (-Σπινέλλης), Εισαγωγή στη νομική σκέψη, 1981, σ. 216 (και 340 εε.).

μόνο στους Ρωμαίους πολίτες ή και σε ορισμένους peregrini αλλά και σε όλους ανεξαρτήτως τους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους) αλλά και του ίδιου του *ius civile* μέσω της δικαιοπλαστικής επ' αυτού παρεμβάσεως του *ius honorarium*⁹ πρόκειται για το δίκαιο που έθετε ο πραίτωρ με το *edictum* (*ius praetorium*) και απέβλεπε στην βοήθεια, την συμπλήρωση και διόρθωση των «κενών» του *ius civile* με γνώμονα την *humanitas*¹⁰.

II. Εύρεση και θεμελίωση της δικαιοκρίσεως

Ερχόμαστε, τώρα, σε δύο βασικά μεθοδολογικά ζητήματα: τον τρόπο εύρεσης και τον τρόπο θεμελίωσης της δικαιοκρίσεως.

A. Εύρεση της δικαιοκρίσεως

Ως προς την εύρεση του δικαίου δύο είναι οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί: η άποψη της *inventio* (επίνοιας) και η άποψη της *intuitio* (ενοράσεως). Η πρώτη υποστηρίχθηκε από τον Th. Viehweg και η δεύτερη από τον M. Kaser. Και οι δύο εκδοχές θεμελιώνονται στον Κικέρωνα, ο οποίος αντλεί από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση.

Ο Viehweg με την περισπούδαστη μελέτη του «*Topik und Jurisprudenz*», 1953, διατύπωσε την θεωρία ότι, όπως σε άλλες περιόδους της ιστορίας του δικαίου έτσι και στην ρωμαϊκή περίοδο, η εύρεση του δικαίου συνίσταται στην «τέχνη του επινοείν» (*ars inveniendi*) υπό την έννοια της τοπικής του Κικέρωνα, που αποτελεί ιστορική και φιλοσοφική προέκταση των Τοπικών του Αριστοτέλη τοπική είναι η νοητική τέχνη που κατευθύνεται στο πρόβλημα, το οποίο προσπαθεί να νοήσει μεμονωμένα, απομονώνοντάς το από το σύστημα των κανόνων δικαίου, με βάση τον λεγόμενο διαλεκτικό (ή ρητορικό) συλλογισμό¹⁰.

Σχεδόν δέκα χρόνια μετά το βιβλίο του Viehweg εμφανίζεται η λιγότερο εντυπωσιακή αλλά περισσότερο ουσιαστική μελέτη του ιστορικού M. Kaser, «*Zur Methode der römischen Rechtsfindung*», 1962, με την οποία αυτός υποστήριξε την άποψη ότι η ρωμαϊκή μέθοδος ευρέσεως του δικαίου δεν ήταν ακριβώς η τοπική αλλά η ενόραση (*intuitio*). Σύμφωνα με αυτή την μέθοδο, η εύρεση της ορθής αποφάσεως δεν συνάγεται έμμεσα (παραγωγικά ή επαγωγικά) αλλά άμεσα, μέσω της εποπτικής λειτουργίας της συνειδήσεως.

9. Για τα ανωτέρω βλ. λεπτ. Καραάση, Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου, ό.π., § 2 (με παραπομπές).

10. Βλ. Καραάση, Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου, ό.π., σ. 50 εε. (όπου και κριτική αξιολόγηση). Ο Κ. Βλάχος, Τοπική, τεολογική ερμηνεία και *scientia iuris*, «Δίκαιο και θεωρία δικαίου», τιμ. τόμ. Μ. Καραάση, 2014, σ. 259 εε., εντάσσει την τοπική στα ευρύτερα πλαίσια της «τεολογικής μεθόδου» (πρβλ. επόμ. σημ. 12).

ως προφανής (evident). Αυτή η ενορατική σύλληψη του προφανούς στηρίζεται –λέει ο Kaser– σε δύο βάσεις: το εδραιωμένο και εκλεπτυσμένο αίσθημα του δικαίου και την πλούσια νομική εμπειρία. Η λέξη *evidentia* διαπλάσθηκε από τον Κικέρωνα για να αποδώσει στα λατινικά τον ελληνικό όρο «ενάργεια», που χρησιμοποιούνταν στην φιλοσοφία και την ρητορική. Τον νέο όρο χρησιμοποίησε ο Κικέρων και με φιλοσοφική και με ρητορική σημασία. Με φιλοσοφική σημασία για να διαμορφώσει το πλαίσιο αντιπαράθεσης προς την σχολή των Σκεπτικών, που αμφισβητούσε την δυνατότητα κάθε γνώσεως, και με ρητορική σημασία για να χαρακτηρίσει την *evidentia* ως μία από τις ποιότητες που έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον λόγο και προπαντός τον δικανικό λόγο. Από φιλοσοφική άποψη, η ενόραση, στην οποία αναφέρεται ο Kaser, αντιστοιχεί κατ' ουσίαν προς τον ενορατικό «νου» του Αριστοτέλη: Ο νους, που νοείται ως ενορατικός, σε αντίθεση με την διάνοια, είναι η αρχή κάθε γνώσεως, και προς τα άνω (προς την κατεύθυνση των πρώτων όρων ή αρχών) και προς τα κάτω (προς την κατεύθυνση των καθ' έκαστα) και συνεπώς ότι νοεί το νοεί αμέσως, δηλ. χωρίς συλλογισμό, και είναι η αφετηρία και της έμμεσης (διά συλλογισμού) γνώσεως¹¹.

Ενδιαφέρουσα είναι μία τρίτη άποψη, που διατύπωσε τελευταία σ' εμάς ο Κων. Βλάχος με την μελέτη του «Η τεολογική μέθοδος ερμηνείας των κλασικών Ρωμαίων νομομαθών»¹². Ο Βλάχος υποστηρίζει ότι η εύρεση του δικαίου δεν επιτυγχάνεται ούτε μέσω της *inventio* (επίνοιας· *Viehweg*) ούτε μέσω της *intuitio* (ενοράσεως· Kaser) αλλά –όπως προκύπτει από τα κείμενα των κλασικών Ρωμαίων νομικών– μέσω της έλλογης γνώσεως διά τεολογικού συλλογισμού, ο οποίος σε όλο το πεδίο του δικαίου εκτυλίσσεται με κριτήριο την σχέση μέσου και σκοπού. Οι *iurisprudentes* –λέει ο Βλάχος– «αναζητούν το νόημα τόσο του κανόνα όσο και της πράξης δικαίου με γνώμονα τη *ratio legis*, την οποία κατατάσσουν σε μία ιεραρχική πυραμίδα σκοπών και μέσων. Στη βάση της πυραμίδας αυτής βρίσκεται η ιδιωτική βούληση, ακολουθούν οι αλληπάλληλες διαστρωματώσεις των *rationes legis*, ενώ στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται η *iustitia*, η οποία καθοδηγεί κάθε τεολογική κρίση των Ρωμαίων νομικών. Κάθε στοιχείο της πυραμίδας αυτής προσεγγίζεται δεοντολογικά ως μέσο πραγμάτωσης των στοιχείων τα οποία καταλαμβάνουν τις ιεραρχικά ανώτερες θέσεις». Η προσέγγιση αυτή θυμίζει –όπως σωστά λέει ο Βλάχος– την «τεολογική

11. Βλ. Καρασής, ό.π., σ. 57 εε.

12. Στόν τόμο «Κωνσταντίνος Τσάτσος – φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός» (Πρακτικά Συνεδρίου 2009), Γρανάδα - Αθήνα 2010, σ. 203-212. Βλ. επίσης του ιδίου, Τοπική, τεολογική ερμηνεία και *scientia iuris*, ό.π., ήδη και την μονογραφία του «*Voluntas singulorum*» (Δομή και λειτουργία της ιδιωτικής βούλησης στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο), 2008, Κεφ. Γ' (με βιβλιοκρισία Καρασής, Χρ1Δ 2009, 479-480).

μέθοδο ευρέσεως του δικαίου» του Κων. Τσάτσου. Αλλά δεν είναι φυσικά αυτή η ίδια η μέθοδος Τσάτσου. Είμαστε σε μία φάση εξελίξεως του ΡΔ, όπου δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί πλήρως η έννοια του συστήματος και της συστηματικής επιστημονικής μεθόδου· βρισκόμαστε –λέει ο Wieacker¹³– «καθ' οδόν» και όχι στο τέρμα.

Β. Θεμελίωση της δικαιοκρίσεως

Ως προς την θεμελίωση της δικαιοκρίσεως, έχουν υποστηριχθεί τρεις απόψεις: Η πρώτη άποψη, που εκπροσωπείται από εξέχοντες φιλόλογους (όπως ο Stroux¹⁴) και ρωμαϊστές (όπως ο Schulz¹⁵ ή ο Seidl¹⁶), υποστηρίζει ότι η δικαιοκρίση έχει καθαρά αυθεντικό χαρακτήρα και στηρίζεται σε άλογες πηγές (όπως το θείο, η παράδοση, η προσωπική αυθεντία, *auctoritas*). Η δεύτερη άποψη, που ανάγεται στον Leibniz¹⁷ και ακολουθείται από τον Savigny¹⁸, τον Jhering¹⁹, αλλά και από σύγχρονους ρωμαϊστές

13. Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, s. 579.

14. Röm. Rechtswissenschaft u. Rhetorik, 1949, σ. 51: Αντίθετα προς την εξαιρετικά μεγάλη επιρροή της στωικής φιλοσοφίας στην ρωμαϊκή ζωή και το δίκαιο, η «διαλεκτική» (: λογική) έπαιξε τον μικρότερο ρόλο· διαρκώς τονίζεται ότι αυτή είναι ακατάλληλη να ικανοποιήσει τις ρωμαϊκές ανάγκες.

15. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, ο οποίος ομιλεί για τον «ανορθολογικό αυθεντικό χαρακτήρα» («arationaler autoritärer Charakter») απονομής του δικαίου τόσο κατά την δημοκρατική (ό.π., σ. 72) όσο και κατά την κλασική περίοδο (ό.π., σ. 146): παραδόξως χαρακτηρίζει ο ίδιος (ό.π., σ. 27) «ορθολογική» («rational») την απονομή του δικαίου κατά την αρχαϊκή περίοδο (όχι όμως και κατά την πρόωμη περίοδο του «ιερού δικαίου», *ius sacrum*, σ. 18, 20).

16. ARSP 43 (1957) 352 («στην μεγάλη πλειοψηφία των χωρίων δεν υπάρχει γενικά καμιά θεμελίωση») και 357 (σχετικά με τους *veteres*: «από τα λίγα χωρία που μας έχουν παραδοθεί με κάποια θεμελίωση»). Πρβλ. και Coing, Juristische Methodenlehre, 1972, σ. 12: «Οι θεμελιώσεις είναι σπάνιες. Οι νομικοί είναι διάσημοι, διότι παραιτούνται από θεμελιώσεις».

17. Είναι γνωστή η προσπάθεια του Leibniz (π.χ. στο έργο του *Disputatio juridica de conditionibus I-II*, 1665) να θέσει την ύλη του ΡΔ (λόγω του αυστηρά λογικού-«μαθηματικού» χαρακτήρα της) ως βάση για την κατασκευή ενός ευκλείδειου συστήματος για όλες τις επιστήμες, και τις μη μαθηματικές (βλ. Horak, Die röm. Juristen und der "Glanz der Logik", FS für Kaser, 1976, σ. 29, 34 εε).

18. Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814³ (1840), 28 ε.: Οι έννοιες και οι προτάσεις των ρωμαίων νομικών δεν είναι αυθαίρετες, αλλά πραγματικές ουσίες («wirkliche Wesen») συνυφασμένες με την ύπαρξή τους. Γι' αυτό και το δίκαιό τους είχε μια ασφάλεια τέτοια που δεν συναντά κανείς παρά μόνον στα Μαθηματικά και συγκρίνοντας μπορεί να πει κανείς χωρίς υπερβολή ότι όπως στα Μαθηματικά υπολογίζει κανείς με τους αριθμούς, έτσι και στο δίκαιό τους οι Ρωμαίοι κάνουν υπολογισμούς με τις έννοιες («mit ihren Begriffen rechnen»).

19. Μάλιστα ο Jhering είχε την ίδια άποψη όχι μόνο κατά την «φυσικο-ιστορική»

και ιστορικούς του δικαίου, όπως ο P. Stein²⁰, ο Schulz²¹ και προ πάντων ο Miquel²², θεωρεί ότι η δικαιοκή κρίση έχει καθαρά γνωστικό χαρακτήρα και στηρίζεται αποκλειστικά στην ratio. Η τρίτη άποψη, που υποστηρίχθηκε από τον Horak και στηρίζεται σε αξιολόγηση πολλών αποφάσεων από μία μακρά περίοδο του ΡΔ, αντικρούει τις δύο προηγούμενες και χαράζοντας μία νέα ενδιάμεση οδό, δέχεται ότι η δικαιοκή κρίση δεν θεμελιώνεται αποκλειστικά ούτε στην auctoritas ούτε την ratio, αλλά άλλοτε στην μεν, άλλοτε στην δε και άλλοτε σε συνδυασμό των δύο στοιχείων με προεξέχον άλλοτε το ένα και άλλοτε το άλλο. Το μεγαλείο του ρωμαϊκού πνεύματος δεν βρίσκεται ούτε στην «λάμψη του θυμικού» ούτε στην «λάμψη του λογικού», αλλά στην γνώση και χρήση όλων των δυνατών τρόπων θεμελιώσεως.

§ 2. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Περνάμε, τώρα, στο πρόβλημα της ερμηνείας του Ρωμαϊκού δικαίου. Πρώτα του Δωδεκαδέλτου και κατόπιν της ιουστινιάνειας νομοθεσίας.

Ι. Δωδεκαδέλτος

Α. Γενικά

Πρέπει, πρώτα, να πούμε ότι ο Δωδεκαδέλτος συντάχθηκε το 451-450 π.Χ. ύστερα από μελέτη των ελληνικών πολιτειακών συστημάτων και νομοθεσιών και είναι το κύριο και το σπουδαιότερο νομοθέτημα των Ρωμαί-

φάση αλλά και μετά την κοπερνικανή στροφή του προς τον νομικό πραγματισμό. Στον τελευταίο τόμο του «Geist des römischen Rechts» III/1⁵ (1906) 318-319, 321 ε., εξαπολύει μεν μύδρους εναντίον της «λατρείας του λογικού» («Kultus des Logischen») αλλά για να πει απλώς ότι πίσω από κάθε νομική λογική και στο ΡΔ βρίσκεται ως κινούν αίτιο ο «σκοπός» και το «συμφέρον» («οι Ρωμαίοι θα άξιζε να κατοικήσουν στα Άβδηρα, αν είχαν θυσιάσει τα συμφέροντα της ζωής χάριν της λογικής», ό.π., σ. 321/322), και σε καμία περίπτωση να παραδεχθεί ότι το ΡΔ δεν διέπεται από λογικά, μάλιστα μαθηματικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως ομιλεί για «λάμψη του λογικού» («Glanz des Logischen»), που θαμπώνει εκείνον που το προσεγγίζει, εννοώντας όμως –αντίθετα προς τον Leibniz και τον Savigny, που έχουν στο νου τους κατά κύριο λόγο τους κλασικούς– προ πάντων την πρώτη περίοδο του ΡΔ, δηλ. την δημοκρατική. Βλ. Horak, ό.π., σ. 67 εε.

20. Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966, σ. 26 εε. («Scientific Revolution»).

21. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 82: «Για την ρωμαϊκή νομική επιστήμη η διαλεκτική (= λογική) ήταν πραγματικά η φωτιά του Προμηθέα» (πρβλ. όμως και τις αντίθετες διατυπώσεις σε άλλα σημεία του ίδιου βιβλίου: παραπ. σημ. 15). Επίσης ο ίδιος, Prinzipien des röm. Rechts, 1934: Το ΡΔ εμφανίζει στις διατυπώσεις των κλασικών έναν ασυνήθη, σχεδόν κλειστό λογικό χαρακτήρα.

22. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 ε.

ων. Περιλαμβάνει τους αρχαιότατους ρωμαϊκούς (εθιμικούς) κανόνες του δημοσίου, ποινικού, ιδιωτικού, ιερού (*ius sacrum*) και δικονομικού δικαίου και των πατρικίων και των πληβείων, τροποποιημένους για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της νέας νομοθεσίας και στις ανάγκες της εποχής. Αποτελεί την πρώτη αλλά και την τελευταία επίσημη κωδικοποίηση του εθνικού δικαίου της Ρώμης. Η σπουδαιότητα της κωδικοποίησης έγκειται όχι μόνο στο γεγονός ότι έθεσε τέρμα στην υφιστάμενη μέχρι τότε αβεβαιότητα για το δίκαιο, αλλά και διότι υπό την σκέπη του ηνωμένοι πατρίκιοι και πληβείοι επανέκτησαν την συνείδηση της ενότητας του ρωμαϊκού κράτους και της κοινότητας των συμφερόντων τους. Συν τω χρόνω ο Δωδεκαδέλτος κατέστη για τους Ρωμαίους του δικαίου τους το ιερό σύμβολο, το οποίο άντεξε σε όλες τις μελλοντικές ξενικές επιρροές και το βάθρο για την περαιτέρω ανάπτυξη του δικαίου τους. Ίσχυσε μέχρι του Ιουστινιανού, δηλαδή επί 1.000 έτη²³.

B. Ερμηνεία του Δωδεκαδέλτου

Ερχόμαστε στο πρόβλημα της ερμηνείας του Δωδεκαδέλτου. Τρία είναι τα ειδικότερα ζητήματα: το περιεχόμενο της ερμηνείας, οι φορείς της ερμηνείας και το αντικείμενο της ερμηνείας.

1. Περιεχόμενο της ερμηνείας

Το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου ήταν δίκαιο αυστηρό, τυπικό και βέβαια γραπτό (*ius strictum et scriptum*), διατυπωμένο με αξιοθαύμαστη ακριβολογία και συντομία. Για να εφαρμοσθεί όμως, έπρεπε συχνά να ερμηνευθεί, δηλ. να εξακριβωθεί η έννοια αυτού. Η εργασία αυτή ονομαζόταν *interpretatio* (ερμηνεία). Η ερμηνεία αυτή ήταν προσκολλημένη στο αυστηρό γράμμα του νόμου, δηλ. γινόταν με βάση τους αυστηρούς κανόνες της γραμματικής (γραμματική ερμηνεία)²⁴. Οι Ρωμαίοι εφοβούντο μήπως, εγκαταλείποντας το σταθερό έδαφος των λέξεων, εγκαταλείψουν το βέβαιο έδαφος που είχε αποκτηθεί ύστερα από μακρούς αιώνες με την νομοθεσία

23. Βλ. Παπούλια, *Ιστορία και Εισηγήσεις του ΡΔ Α'*, 1925, § 28· Πετροπούλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*² (1963) σ. 117 εε. (με βιβλιογραφία)· Kübler (-Βιζουκίδου), *Το ΡΔ κατά τους πρώτους αιώνες*, 1940, σ. 100-117· Sohm (Mitteis-Wenger)¹⁷ (1924) σ. 47 εε.· Kübler, *Geschichte der röm. Rechts*, 1925, § 4· Kaser, *Röm. Rechtsgeschichte*, 1950, σ. 56 εε.· Kunkel, *Röm. Rechtsgeschichte*, 1978, σ. 31 εε.· Wieacker, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, § 14 (με βιβλιογραφία)· του ιδίου, *Vom röm. Recht (Zehn Versuche)*² (1961) σ. 46-56.

24. Για τον περίφημο νομικό φορμαλισμό των Ρωμαίων βλ. Schulz, *Geschichte des röm. Rechts*, 1961, σ. 28 εε., 91 εε., 155 εε., 371 εε.· Kaser, *Das röm. Privatrecht I*, 1971, σ. 28, 39 ε., 184, 230 εε., 685.

του Δωδεκαδέλτου. Παράδειγμα γραμματικής ερμηνείας και εφαρμογής: Ο κανόνας *uti lingua nuncupasset ita ius esto*, δηλαδή «ὅτι ἡ γλῶσσα πανηγυρικῶς ἐκφωνήσῃ οὕτως ἔστω δίκαιον». Με βάση τον κανόνα αυτόν οι δικαιοπραξίες του *ius civile* παρήγαν έννομα αποτελέσματα, διὰ της απαγγελίας τυπικῶν πανηγυρικῶν ρημάτων (*verba solemnna*, *certa verba*), χωρίς να λαμβάνονται υπ' ὄψιν οι ουσιαστικές τῆς δικαιοπραξίας προϋποθέσεις (: δόλος, φόβος)²⁵.

Αλλά οι αυξανόμενες ανάγκες των συναλλαγῶν και η ὁλοένα περισσότερο ἐξελισσόμενη δικαϊκή συνείδηση των Ρωμαίων οδήγησαν στην προαγωγή του δικαίου του Δωδεκαδέλτου και με ένα νέο εἶδος ερμηνείας, που επιζητεῖ να εξακριβώσει την έννοια του νόμου με βάση τους κανόνες της λογικῆς (του ὁρθῶς διανοεῖσθαι), πέρα ἀπὸ τους κανόνες της γραμματικῆς. Η νέα αὐτή ερμηνεία ονομάζεται *λογικῆ*²⁶. Βάση της λογικῆς ερμηνείας

25. Αρχικῶς οι δικαιοπραξίες καταρτίζονται προφορικῶς, οι χρησιμοποιούμενοι δε ἀπαραίτητοι τύποι συνίσταντο βεβαίως και σε πράξεις, ἥσαν ὁμως προπαντός λόγοι, πανηγυρικά ρήματα. Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 170. Ἡδὴ ὁμως ἀπὸ την περίοδο της δημοκρατίας οι Ρωμαῖοι ἄρχισαν να αποκτούν την συνήθεια να διατυπώνουν εγγράφως τις δικαιοπραξίες τους, και τοῦτο οφείλεται σε ἐπίδραση ἐλληνική, διότι οι Ἕλληνες εἶχαν ἀνέκαθεν την συνήθεια να καταρτίζουν τις δικαιοπραξίες εγγράφως. Γι' αὐτό και στην ἴδια την Ρώμη κατέληξε ὥστε οι διαθήκες να καταρτίζονται πάντοτε εγγράφως, ἐγγράφο δε καταρτίζονταν συνήθως και προκειμένου περί *stipulatio* (επερωτήσεως), το ἴδιο δε μπορεί να λεχθεῖ και για τις δικαιοπραξίες που καταρτίζονται *solo consensu*. Ἐτσι Πετρόπουλος, ὁ.π. Προς ἐκδήλωση της ἀντιθέσεως μεταξύ της τυπικῆς και ἀτυπῆς δηλώσεως βουλήσεως οι Ρωμαῖοι ἔκαναν χρήση του ὅρου *verba* σε ἀντιδιαστολή προς την *consensus* και την *voluntas*, τοῦτο ὅχι διότι δεν δέχονταν ὅτι τα *verba* αποτελοῦσαν την ἐκδήλωση της *voluntas*, ἀλλὰ διότι το δίκαιο, κάθε φορά που γινόταν χρήση προφορικῶν πανηγυρικῶν τύπων, δεν δέχονταν ὅτι μπορούσε να ὑπάρχει *voluntas* ἀντίθετη ἀπὸ την ἐκφρασθεῖσα, ἐνῶ τουναντίον, κάθε φορά που γινόταν χρήση των τύπων τούτων, δέχονταν κατὰ το μάλλον και ἤττον ἐλεύθερη ἀπόδειξη ὡς προς την ὑπαρξὴ της βουλήσεως. Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 535.

26. Μέσω της λογικῆς ερμηνείας οι Ρωμαῖοι ἐπιδίωξαν να παρακάμψουν την τυπικότητα και αυστηρότητα του Δωδεκαδέλτου (πρβλ. *Jhering*, *Geist des röm. Rechts*, 2. Teil, II Abt., 6te-7te ἐκδ., 1923, σ. 441), ἐκτός των ἄλλων, και με νομοτεχνικά μέσα, ὅπως π.χ. με το νομοτεχνικό μέσο του πλάσματος. «Η καθιέρωσις εἰς το ρωμαϊκὸν δίκαιον των πλάσματος», λέει ο *Μητσόπουλος* (Το πρόβλημα της ἐννοίας του δικαϊκοῦ πλάσματος, 1998, σ. 4/5), «προήλθεν ἐκ της ἀνάγκης παρακάμψεως της τυπικότητος και του περιωρισμένου πλαισίου του *ius civile*, κατὰ τρόπον ὁμως τοιούτον, ὥστε ἀφ' ἐνός να μην εἶναι ἐμφανῆς η ἀπαγχίστρωσις ἐκ της αυστηρᾶς προσηλώσεως των ρωμαίων εἰς τους δικαϊκοὺς αὐτῶν θεσμούς, και ἀφ' ἐτέρου να πραγματοποιηται ὁμαλῶς η ἐξέλιξις του δικαίου διὰ της ρυθμίσεως των νέων μορφῶν ὑπ' ἃς ἐξεδηλοῦντο αι ποικίλλουσαι μεταβολαὶ των βιοτικῶν σχέσεων ἀνευ διασπάσεως της υφισταμένης αὐτοῦ δομῆς. Και ἥσαν τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πλάσματος δύο: ἤτοι ἀφ' ἐνός η ἐξομοίωσις ἀνομῶν περιπτώσεων, και ἀφ' ἐτέρου η γνώσις περί της ἐμπειρικῆς ἢ νομικῆς ἀνομιοτήτος των ἐξομοιουμένων». Βλ. *E. Bianchi*, *Fictio iuris – Ricerche sulla finzione in diritto*

αποτελεί η διάκριση μεταξύ γράμματος και πνεύματος του νόμου, την οποία οι Ρωμαίοι είχαν διδαχθεί από τους Έλληνες στις ελληνικές σχολές της ρητορικής, που είχαν ιδρυθεί στην Ρώμη περί το τέλος της δημοκρατικής περιόδου. Διότι οι Έλληνες ρήτορες με πολλή λεπτολογία επιδίδονταν στην ανεύρεση του πραγματικού αντικειμένου της διαφοράς («στάσις»: *constitutio*) και στην προσπάθειά τους αυτή ουσιώδη θέση κατείχε η εξακρίβωση της πραγματικής εννοίας του νόμου και της δικαιοπραξίας²⁷, την οποία επιτύγχαναν αναλύοντας το γράμμα («κατά ρητόν»: *secundum verba*) και το πνεύμα («κατά δianoian»: *secundum voluntatem*) αυτών και δίδασκαν ότι κατά την ερμηνεία επικρατέστερο του γράμματος είναι το πνεύμα του νόμου²⁸. Η ερμηνεία αυτή –αντανάκλαση της στωικής φιλοσο-

romano dal periodo arcaico all' epoca augustea, 1997· C. Vlahos, La préposition PRO dans le discours de la jurisprudence classique: un outil linguistique au service de l' ars boni et aequi, 2002, σ. 65 εε.

27. Η ερμηνεία της δικαιοπραξίας είναι όμοια προς την ερμηνεία των κανόνων δικαίου. Έχει όμως στις δικαιοπραξίες τούτο το ιδιαίτον, ότι σε αυτές η βούληση και η δήλωση ερμηνεύονται χωρισμένως. Επομένως πρέπει να εξετάζεται ποια από τις δύο βαρύνει περισσότερο στην συγκεκριμένη δικαιοπραξία. Την βάση της ερμηνείας αποτελεί βεβαίως πάντοτε η βούληση (D. 50, 16, 219 Παπινιανός· Βασ. 2, 2, 211: «ἐν τοῖς συναλλάγμασι οὐ τοῖς ῥήμασι ἀλλὰ τῇ διανοίᾳ τῶν συναλλασσομένων προσέχουσιν»). Η έναρξη όμως γίνεται από τις λέξεις που χρησιμοποίησε ο δικαιοπρακτὴν. Εάν οι λέξεις δεν οδηγούν σε σαφές συμπέρασμα, τότε πρέπει κανείς να αναχθεί στην *voluntas contrahentium*. Σε αναζήτηση δε της αληθοῦς βουλήσεως συντελεί και η αναδρομή στις προσυμβατικές διαπραγματεύσεις, διότι, ως ἐπὶ το πλείστον, στην σύμβαση επαναλαμβάνεται ὅτι κατὰ το προσυμβατικό στάδιο ἄρρεσε στα μέρη (D. 45, 1, 134 § 1 Παῦλος· Βασ. 43, 1, 131 θέμα 1). Εν αμφιβολία προτιμάται η συμφωνότερη προς τον σκοπό της δικαιοπραξίας λύση. Επίσης κατὰ την ερμηνεία της ἐκτάσεως της ἀναληφθείσης υποχρεώσεως η ἀσάφεια είναι εἰς βάρος του ἀσαφῶς ἐκφραστέντος (*quia clarius loqui debuit*). Εν αμφιβολία ὡς προς το ποσό προτιμάται το μικρότερο, ἀλλὰ και γενικότερα ἐπὶ αμφιβολίας προτιμάται η μικρότερη ἐπιβάρυνση. Ἐτσι ἀκριβῶς Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 562-568. Πρβλ. και Weiss, *Institutionen des röm. Privatrechts*, 1949, σ. 22-26· Kaser/Knittel, *Röm. Privatrecht*¹⁷ (2003) σ. 66 εε., 146· Kaser, *Das röm. Privatrecht I* (1971) σ. 234 εε. και II (1975) σ. 82 εε., 491 εε.· Honsell/Mayer-Maly/Selb, *Röm. Recht*⁴ (1987) σ. 87 εε., 129.

28. Βλ. Πετρόπουλο, ὁ.π., σ. 164-165, 563-564. Η αντίδραση κατὰ της στενῆς ερμηνείας του δικαίου, που σημειώθηκε περὶ το τέλος της δημοκρατικῆς περιόδου, ἐκδηλώνεται και στην (περισπωμένη ἀπὸ τον Κικέρωνα, *De officiis* 1, 10, 33) περίπλοκο παροιμία *summum ius summa iniuria*, η οποία κατὰ τον Stroux (*Summum ius summa iniuria*, Ein Kapitel aus der Geschichte der Interpretatio iuris, Leipzig 1926) ἀφορὰ στην ερμηνεία του δικαίου και πρέπει να αποδοθεῖ ὡς ἐξῆς: «το δίκαιο είναι τόσο πιο ἀδικο ὅσο είναι πιο αυστηρό» (δηλ. «ἄκρα δικαιοσύνη ἴσον ἄκρα ἀδικία»). Η ρῆση αὐτή ἐκφράζει την ἐπιείκεια (*aequitas*) ὡς ἀρχή της ουσιαστικῆς δικαιοσύνης (*iustitia*). Στο πνεύμα αὐτό ἔχει διατυπωθεῖ π.χ. ο κανόνας ὅτι ο νομικός δεν πρέπει να ἀκολουθήσει μια διάταξη ὅταν κρίνει ὅτι αὐτή λειτουργεῖ *contra rationem iuris*, δηλ. ἐνάντια στην λογική του *bonum et aequum* (D. 1, 3, 15 Ιουλιανός: *in his, quae contra rationem iuris receptum est, non possumus sequi regulam iuris*) ἢ οἱ κανόνες που ἀπαγορεύουν την καταστρατήγησή του

φίας που αποτελούσε την βάση της διδασκαλίας στις ρητορικές σχολές— έφθασε σε επίπεδο τελειότητας κατά την κλασική περίοδο (146 π.Χ.-235 μ.Χ.). Ο Celsus, διαπρεπής νομικός της περιόδου αυτής, διατύπωσε την νέα ερμηνευτική αντίληψη ως αρχή: *Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem* (γινώσκειν τούς νόμους δέν είναι τό κατέχειν τάς λέξεις αὐτῶν, ἀλλά τήν διάνοιαν καί τήν ἰσχύν), L.17· D.1.3.17· πρβλ. καί L.29. Τι σημαίνει όμως πνεύμα («διάνοια», *voluntas*) του νόμου και πώς τούτο θα εξερευνηθεί; Ο ίδιος κλασικός νομικός (Celsus) λέει: *Incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula ejus proposita judicare vel respondere* [Synopsis Minor Δ', ε: «Οὐ δεῖ δικάζειν ἢ ἀποκρίνεσθαι ἀπό προσκομιδῆς μέρους νόμου... ἀλλά ὁλόκληρον καί ἀκέραιον τόν περί τούτου νόμον σκοπεῖν»]. Επομένως —όπως λέει ο *Dernburg*— «η λογική ερμηνεία προϋποθέτει, ὅτι ο Νόμος αποτελεί ενιαῖον σύνολον καί ερμηνεύει τα καθ' ἑκάστον διὰ των θεμελιωδῶν ιδεῶν αὐτοῦ»²⁹.

Προς τον σκοπό αυτό πρέπει να ερευνηθούν η *occasio legis* (η αφορμή του νόμου, δηλ. η ιστορική αιτία που προκάλεσε την εισαγωγή του νόμου), η *ratio legis* (ο σκοπός που επιδιώκει ο νομοθέτης με την έκδοση του συγκεκριμένου νόμου) και η *ratio iuris* (ο σκοπός που επιδιώκει ο ίδιος ο νόμος εν όψει και των λοιπών σκοπών της έννομης τάξεως).

Στα πλαίσια αυτά πρέπει να αξιοποιηθούν και τα εξής λογικά επιχειρήματα (*argumenta*)³⁰:

α) *Arg. ad absurdum* (επιχ. της εις άτοπον απαγωγής): Η ορθότητα μιας γνώμης αποδεικνύεται εκ του ὅτι οποιαδήποτε άλλη γνώμη θα ήταν παράλογη.

β) *Arg. a silentio* (επιχ. εκ της σιωπής): Εφ' ὅσον κάτι δεν απαγορεύεται από τον νόμο, σημαίνει ὅτι επιτρέπεται. Ἡ, ὅταν ο νόμος καθιερώνει μια ρύθμιση (π.χ. δυσμενή) για ορισμένες περιπτώσεις και σιωπά για άλλες, σημαίνει ὅτι δεν ἤθελε στην ρύθμιση αὐτή να υπαχθῶν καί άλλες περι-

νόμου· καταστρατήγηση του νόμου (*fraus legis*) υπάρχει ὅταν γίνεται κάτι το οποίο ο νόμος δεν θέλησε να γίνει, χωρίς ὅμως καί να το απαγορεύσει (D. 1, 3, 30 Ουλπιανός: *fraus enim legi fit, ubi quod fieri noluit fieri autem nom vetuit, id fit: et quod distat rhoton από διανοίας hoc distat fraus ab eo, quod contra legem fit*), ἢ ὅταν η τυπική τήρηση του γράμματος του νόμου οδηγεί στην ουσιαστική κατάργηση του πνεύματος αὐτοῦ (D. 1, 3, 29 Παύλος: *contra legem facit, qui id facit quod lex prohibet, in fraudem vero, qui salvis verbis sententiam eius circumvenit*).

29. *Dernburg* (-Δουβουινιώτης), Σύστημα του ΡΔ Α³ (1932), σ. 74.

30. Τα επιχειρήματα αυτά αποτελούν ειδικότερες ερμηνευτικές τεχνικές της *ars boni et aequi* (βλ. *Kaser*, Das röm. Privatrecht I, 1971, σ. 212-213). Ισχύουν καί στο σύγχρονο δίκαιο (βλ. π.χ. Ν. Πανταζοπούλου, Εισαγωγή εις την επιστήμην του δικαίου Α', 1976, σ. 23 εε., Καράση, Έννοια καί χαρακτήρας του υπαγωγικού συλλογισμού, Μελέτες Ι, 2003, σ. 245 εε.)· γι' αὐτό καί τα παραδείγματα, που εκτίθενται αμέσως παρακάτω στο κείμενο, είναι ειλημμένα από το δικό μας δίκαιο του Αστικού Κώδικα.

πτώσεις. Π.χ. εάν μια αξίωση δεν περιλαμβάνεται σε αυτές για τις οποίες ο νόμος προβλέπει ειδική παραγραφή (π.χ. ΑΚ 250), σημαίνει ότι αυτή υπόκειται στην γενική παραγραφή (ΑΚ 249).

γ) Arg. e contrario (επιχ. εξ αντιδιαστολής): Εάν ο νόμος προβαίνει σε ρύθμιση ενός θέματος κατά τρόπο αποκλειστικό, έπεται ότι η ρύθμιση αυτή δεν εφαρμόζεται σε άλλα θέματα. Π.χ. από την διατύπωση της ΑΚ 973 ότι τα εμπράγματα δικαιώματα είναι τέσσερα (κυριότητα, δουλείες, ενέχυρο, υποθήκη) συνάγεται ότι άλλο εμπράγματο δικαίωμα –πέραν αυτών των τεσσάρων– δεν αναγνωρίζεται. Ή από την διατύπωση της ΑΚ 919 ότι όποιος εκ προθέσεως ζημίωσε άλλον κατά τρόπο αντίθετο στα χρηστά ήθη υποχρεούται σε αποζημίωση, συνάγεται ότι υποχρέωση αποζημιώσεως δεν γεννάται όταν η πρόκληση της ζημίας δεν έγινε εκ προθέσεως.

δ) Arg. a fortiori (κατά μείζονα λόγο): Όταν μια ρύθμιση ισχύει για το α αντικείμενο, πρέπει «κατά μείζονα λόγο» (πολύ περισσότερο) να ισχύει και για το β αντικείμενο. Εμφανίζεται υπό δύο μορφές :

αα) Arg. a maiori ad minus (από το μείζον στο έλασσον): Εάν ο νόμος επιτρέπει το μείζον, επιτρέπει και το έλασσον. Π.χ. Όταν ο νόμος επιτρέπει κάτι στον ανήλικο, το επιτρέπει κατά μείζονα λόγο και στον ενήλικο (που έχει λιγότερη ανάγκη προστασίας από τον ανήλικο). Ή, αφού ο νόμος επιτρέπει στον κύριο ακινήτου να κόψει και να κρατήσει για τον εαυτό του τα κλαδιά των δένδρων του γειτονικού ακινήτου, που εκτείνονται πάνω στο δικό του ακίνητο (ΑΚ 1008 § 1), συνάγεται ότι του επιτρέπει να κόψει απλώς τα κλαδιά και να τα παραδώσει στον κύριο του δένδρου. Ή, εφ' όσον ο νόμος επιτρέπει, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, την αποκλήρωση (ΑΚ 1840), συνάγεται ότι, υπό τις ίδιες προϋποθέσεις, επιτρέπει και την κατάλειψη μέρους μόνον της νόμιμης μοίρας.

ββ) Arg. a minori ad maius (από το έλασσον στο μείζον): Εάν ο νόμος απαγορεύει το έλασσον, απαγορεύει και το μείζον. Π.χ. όταν ο νόμος απαγορεύει κάτι στον ανήλικο για να τον προστατεύσει, έπεται ότι το απαγορεύει και στον ανήλικο (που έχει μεγαλύτερη ανάγκη προστασίας από τον ενήλικο). Ή, αφού ο θεματοφύλακας δεν έχει δικαίωμα να μεταχειρίζεται το πράγμα χωρίς την άδεια του παρακαταθέτη (ΑΚ 824 § 1), έπεται ότι δεν έχει δικαίωμα και να παραχωρεί την χρήση του σε τρίτα πρόσωπα.

Από τα ανωτέρω επιχειρήματα προκύπτουν π.χ. και οι εξής κανόνες: Αν απαγορεύεται ο σκοπός, απαγορεύεται και το μέσον (L.16.23.1). Ο κακής πίστεως νομέας δεν μπορεί να κριθεί ευμενέστερα από τον καλής πίστεως (L.36 § 3). «Τά υπέρ τινός είσαχθέντα κατ' αυτού οὐχ έρμηνεύεται» (L.25.1.3· C.6.1.14). «Ότε ό νόμος συγχωρεί τό παρελθόν, είς τόν έπώνοντα χρόνον αυτό κωλύει» (Βασ. 32.2.1). Αν η λογική ερμηνεία δεν οδηγεί σε σαφές και αναμφίβολο συμπέρασμα, ακολουθείται η έννοια που αρμόζει περισσότερο στο συγκεκριμένο θέμα και η μάλλον ανεπίληπτη κατά το αξίω-

μα «ἐν τοῖς ἀμφιβάλοις τὴν ἀνεπίληπτον ἐρμηνείαν προσιέμεθα» (L.19.1.3)· εἰάν δε και τοῦτο δεν εἶναι ἐφικτό, ἰσχύει ἡ ἐννοια που παρεκκλίνει λιγότερο ἀπὸ το κοινὸ δίκαιο (L.35· C.3.28) και ἡ μάλλον ἐπιεικής (L.18.1.3).

Ἡ λογικὴ ἐρμηνεία μπορεῖ εἴτε νὰ ἐπιβεβαιώνει εἴτε νὰ διορθώνει το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ἡ γραμματικὴ ἐρμηνεία. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ λογικὴ ἐρμηνεία καλεῖται *βεβαιωτικὴ* (interpretatio declarativa), στὴν δευτέρη περίπτωση ονομάζεται *διορθωτικὴ* (ἀλλοιούσα, interpretatio abrogans). Ἡ διορθωτικὴ ἐρμηνεία διακρίνεται σε *διασταλτικὴ* και σε *συσταλτικὴ*³¹.

Διασταλτικὴ ἐρμηνεία (interpretatio extensiva) εἶναι ἡ ἐρμηνεία που ἐπεκτείνει τὸν νόμο σε περιπτώσεις που δεν περιλαμβάνονται μεν στο γράμμα του, ἀνταποκρίνονται ὁμως στο πνεῦμα του νομοθέτη (ὁ νομοθέτης ἔχει ἐκφρασθεῖ στενότερα ἀπὸ ὅσο ἐπιθυμοῦσε)³². Π.χ. στὴν ΑΚ 58 ὁ ὅρος «ὄνομα» ἐρμηνεύεται διασταλτικὰ: περιλαμβάνει και τὸ ἐπώνυμο, ἐπίσης και τὸ ψευδώνυμο, τὴν ἐμπορικὴ ἐπωνυμία. ΑΚ 1203: Παρά τὴν διατύπωση «ἀκύρωση μεταγραμμμένης σύμβασης που ἀφορᾷ ἀκίνητο», τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ὁ προστατευτικὸς σκοπὸς τῶν δ/ξεων, ἡ ἴδια ρύθμιση θα ἐφαρμοσθεῖ και στὴν περίπτωσιν, ὅπου ἡ μεταβίβαση τοῦ ἀκινήτου στηρίζεται και σε ἀκυρωθεῖσα *μονομερὴ δικαιοπραξία* (π.χ. διαθήκη).

Συσταλτικὴ ἐρμηνεία (interpretatio restrictiva) εἶναι ἡ ἐρμηνεία που περιορίζει τὸ γράμμα τοῦ νόμου, γιατί διαφορετικὰ θα υπερακοντιζόταν ἡ βούληση τοῦ νομοθέτη (ὁ νομοθέτης ἔχει ἐκφρασθεῖ ευρύτερα ἀπὸ ὅσο ἐπιθυμοῦσε). Π.χ. Στὴν ΑΚ 1115: τὸ «ἐμπράγατο δικαίωμα» ἐρμηνεύεται ὅτι ἀφορᾷ μόνο τὰ ἀκίνητα. ΑΚ 1204: Μολοντί ὁ ὅρος «τρίτοι» περιλαμβάνει καλὸπιστους και κακὸπιστους τρίτους (γνώστες τοῦ λόγου τῆς ἀκύρωσης ἢ μὴ κλπ.), εἶναι σύμφωνη με τῶν σκοπὸ τῶν δ/ξεων ἡ ἐκτίμηση ὅτι ὁ νομοθέτης ἤθελε τὴν προστασία μόνο τῶν καλὸπιστων, ὄχι και τῶν κακὸπιστων τρίτων. Γι' αὐτὸ θα δεχθούμε, κατὰ συσταλτικὴ ἐρμηνεία, τὸν περιορισμὸ τῆς προστατευτικῆς ρύθμισης μόνο στους καλὸπιστους τρίτους.

Ἀν ἡ λογικὴ ἐρμηνεία ὁδηγήσει στο συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑπὸ ρύθμιση περίπτωση δεν ἐμπίπτει οὔτε στο γράμμα οὔτε στο πνεῦμα τοῦ νόμου, τότε θα πρόκειται για *κενὸ τοῦ νόμου*. Ἡ συμπλήρωση τῶν κενῶν γίνεται με *ἀναλογία* (comparatio, proportio). Βάση τῆς ἀναλογίας εἶναι ἡ ομοιότητα τῆς ρυθμιστέας περιπτώσεως με τὴν ἴδια ρυθμισμένη, σύμφωνα με τὸν κανόνα «ἐκ τῶν ὁμοίων τέμνεσθαι δεῖ τὰ περὶ ὧν οὐ κεῖται νόμος» (Βασ 2, 1, 23). Ομοιότητα ὑπάρχει ὅταν ἀμφότερες οἱ περιπτώσεις ἐμφανίζουν κοινὰ οὐσιώδη γνωρίσματα –κοινὰ ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο ὑπὸ κρίσιν ζήτημα–

31. Για τὰ ἐπόμενα βλ. λεπτ. Uwe Wesel, Zur Methode der Interpretation von Gesetzen im röm. Recht, διδ. διατρ. 1965.

32. Περιπτώσεις διασταλτικῆς ἐρμηνείας στο κλασικὸ ΡΔ βλ. στὸν Βλάχο, «Voluntas singularum», ὁ.π., σ. 112-114, 117 ἐε.

αν και κατά τα λοιπά διαφέρουν μεταξύ τους³³. Η αναλογία διαφέρει από την διασταλτική ερμηνεία κατά τούτο, ότι η διασταλτική ερμηνεία βαίνει πέραν του γράμματος, η δε αναλογία πέραν της ιδίας της βουλήσεως του νομοθέτη³⁴. Οι νεώτεροι συγγραφείς (πανδεκτιστές)³⁵ διακρίνουν μεταξύ αναλογίας νόμου και αναλογίας δικαίου³⁶.

2. Φορείς της ερμηνείας

Η ερμηνεία του δικαίου ασκείται από διαφορετικά όργανα κατά τα επί μέρους στάδια ανελίξεως του ΡΔ³⁷.

33. Για το όλο πρόβλημα της αναλογίας στο κλασικό ΡΔ βλ. Κ. Βλάχου, «Μία καλή ευκαιρία για ένα αποτελεσματικότερο δίκαιο»: Η αναλογία στο πλαίσιο της ερμηνευτικής μεθόδου των κλασικών ρωμαίων νομομαθών, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της ιστορίας του ελληνικού δικαίου, 39 (2005) σ. 101-129· του ίδιου, La préposition PRO, ό.π., σ. 103 εε., 162 εε. Για την αναλογία ως νομικό συλλογισμό βλ. Κ. Τσάτσου, Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου² (1978) σ. 200-214· Γ. Μητσοπούλου, Θέματα γενικής θεωρίας και λογικής του δικαίου, 2005, σ. 83 εε.· Καράση, ό.π., σ. 345 εε. (σημ. 88).

34. Πρόβλημα αποτελεί η διάκριση μεταξύ της αναλογίας και του επιχ. εξ αντιδιαστολής (arg. e contrario) κατά την πρακτική τους εφαρμογή (στο ΡΔ και σήμερα)· βλ. Engisch (-Σπινέλλη), Εισαγωγή, σ. 178-179· Bartholomeyczik, Die Kunst der Gesetzesauslegung, 1971, σ. 79-118.

35. Π.χ. Windscheid (-Αργυρός), Σύστημα ΡΔ, ΓενΑρχ⁸ (1915), 151 εε., 154 εε.· Dernburg (-Δουβουνιώτης), Σύστημα ΡΔ, Α' (ΓενΑρχ)³ (1932), § 42· Regelsberger (-Μαριδάκης), Γεν. Αρχαί του δικαίου των Πανδεκτών² (1935), § 38.

36. Η διάκριση αυτή ισχύει και στο σύγχρονο δίκαιο. Αναλογία νόμου είναι η εφαρμογή ορισμένου κανόνα δικαίου, χάριν ομοιότητας του νομικού λόγου, σε θέμα μη ρυθμιζόμενο από τον νόμο. Δεν είναι ακριβές το λεγόμενο ότι ο ίδιος ο υπάρχων νόμος εφαρμόζεται και στην μη ρυθμισθείσα περίπτωση. Το ακριβές είναι ότι από τον υπάρχοντα κανόνα εξάγεται γενικότερος κανόνας, που περιλαμβάνει τόσο την ήδη ρυθμισθείσα όσο και την ρυθμιστέα περίπτωση. Π.χ. από την ΑΚ 1239, η οποία επί ενεχύρου απαγορεύει ορισμένες συμφωνίες που βλάπτουν τα συμφέροντα του κυρίου ενεχυραζόμενου κινητού πράγματος, συνάγεται ένας γενικότερος κανόνας που και επί υποθήκης επιβάλλει (χάριν ομοιότητας του νομικού λόγου) την προστασία του κυρίου ενυπόθηκου ακινήτου έναντι του ενυπόθηκου δανειστή. Αναλογία δικαίου είναι η εφαρμογή συστήματος κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν ορισμένο νομικό θεσμό, χάριν ομοιότητας του λόγου, σε άλλον θεσμό. Π.χ. από το σύνολο των διατάξεων που διέπουν την αδυναμία παροχής (ΑΚ 335 επ.) και την υπερημερία του οφειλέτη (ΑΚ 340 επ.) συνάγεται ο γενικότερος κανόνας ότι ο οφειλέτης θα ευθύνεται σε αποζημίωση και στις όμοιες περιπτώσεις υπαίτιας πλημμελούς εκπληρώσεως της παροχής, που παρέμειναν στον νόμο αρρυθμιστες. Ή από το σύνολο των διατάξεων που προβλέπουν για τους συμβαλλομένους δικαίωμα καταγγελίας της συμβάσεως, αν υπάρχει σπουδαίος λόγος που δικαιολογεί την αποδέσμευση από την σύμβαση (π.χ. ΑΚ 672, 766· πρβλ. και ΑΚ 585, 588, 594 κλπ.), συνάγεται ο γενικότερος κανόνας ότι η ύπαρξη σπουδαίου λόγου δικαιολογεί την λύση με καταγγελία οποιασδήποτε διαρκούς συμβάσεως, για την οποία το θέμα παρέμεινε αρρυθμιστο.

37. Βλ. Πανταζοπούλου, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 123 εε.

Επί Βασιλείας (από της ιδρύσεως Ρώμης, 750 π.Χ., μέχρι το 509 π.Χ.) ερμηνευτές του δικαίου είναι οι pontifices (ιερείς) ως μόνοι γνώστες του αγράφου τότε και επομένως εθιμικού δικαίου, ανάμικτου και με κανόνες ιερού δικαίου (ius sacrum)³⁸. Ο βασιλιάς είχε, εκτός της νομοθετικής, και δικαστική δικαιοδοσία.

Επί Δημοκρατίας (από το 509 π.Χ. μέχρι το 27 π.Χ.) τους νόμους (leges) ερμηνεύουν αυθεντικώς (αυθεντική ερμηνεία) οι ειδικώς για τον σκοπό αυτό εκλεγόμενοι ενιαύσιοι άρχοντες και μάλιστα οι πραίτωρες. Ο πραίτωρ, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά του, εκδίδει edictum, στο οποίο ορίζει τους κανόνες τους οποίους θα ακολουθήσει κατά την ερμηνεία των leges στα πλαίσια της δικαιοδοτικής του εξουσίας (iurisdictio). Τα edicta των πραιτών οδήγησαν στην διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης συμπληρωματικής διαπλαστικής πηγής του γραπτού δικαίου: το ius honorarium³⁹.

Επί ηγεμονίας (από το 27 π.Χ. μέχρι το 284 μ.Χ.) ο ηγεμών (princeps) συγκεντρώνει βαθμιαίως στα χέρια του την ανώτατη εξουσία ιδιοποιούμενος, μεταξύ των άλλων, και τις δικαιοπλαστικές δικαιοδοσίες του πραίτωρος⁴⁰. Υπό την ιδιότητά του αυτή αναθέτει σε σημαίνοντες νομικούς, από την τάξη των συγκλητικών, την αποστολή της ερμηνείας των κανόνων δικαίου (ius publicum respondendi ex auctoritate principis) τόσο του ius civile όσο και του ius honorarium). Το δίκαιο που προήλθε από την αυθεντική αυτή ερμηνεία αποτελεί σημαντικότερη δικαιοπλαστική πηγή της περιόδου της ηγεμονίας: το ius respondendi. Οι iurisprudentes δεν περιορίστηκαν στην ερμηνεία των γραπτών νόμων, αλλά επεκτάθηκαν και στην ερμηνεία του αγράφου δικαίου που ίσχυε παράλληλα⁴¹. Με τον δημιουργικό συγκερασμό αμφοτέρων διαμόρφωσαν νέους κανόνες, που συμπλήρωσαν τα εκάστοτε προκύπτοντα κατά την εφαρμογή του δικαίου κενά⁴².

38. Kübler, Geschichte des röm. Rechts, 1925, σ. 129-130· Schulz, Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 10 εε· Wieacker, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, § 15.

39. Kaser, Röm. Rechtsgeschichte, 1950, σ. 120 εε· Wieacker, ό.π., σ. 470 εε.

40. Ως προς το δικαιοδοτικό έργο του ηγεμόνος, ο Κ. Βλάχος, «Voluntas singulorum», ό.π., σ. 130, παρατηρεί ότι στα αυτοκρατορικά decreta ή rescripta «ο τεχνικός χαρακτηρισμός της ερμηνείας υποχωρεί και τη θέση του καταλαμβάνει το πηγαίο αίσθημα περί δικαίου του αυτοκράτορα, το οποίο καθοδηγείται από την ιδιωτική βούληση σε συνάρτηση με τις αρχές της iustitia, της aequitas, της benignitas, της humanitas».

41. Βασική αποστολή των iurisprudentes είναι η απάντηση σε νομικά ερωτήματα υπό την μορφή γνωμοδοτήσεως («responsum»). Η δομή του responsum αντιστοιχεί στην δομή της σύγχρονης γνωμοδοτήσεως: ερώτημα (quaestio) – πραγματικό περιστατικό (quaestio facti· «quid actum est?») – έννομο αποτέλεσμα (quaestio iuris· «quid ius est?») – αιτιολογία (ratio decidendi)· βλ. Βλάχου, Τοπική, τελεολογική ερμηνεία και scientia iuris, ό.π., σ. 274.

42. Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 147.

3. Αντικείμενο της ερμηνείας

Αντικείμενο ερμηνείας είναι, φυσικά, οι δικαιοπαραγωγικές πηγές του ΡΔ· δηλαδή, εκτός του ίδιου του Δωδεκαδέλτου και στα πλαίσια αυτού, οι *leges*, τα *edicta*, τα *senatus consulta*, οι *intitutiones principum*. Κατά την μετακλασική, όμως, περίοδο (από το 235 μ.Χ. μέχρι την ιουστινιάνεια νομοθεσία, 529 επ. μ.Χ.) οι νομικοί παύουν να ασχολούνται με την ερμηνεία των κλασικών πηγών και καταγίνονται με την ερμηνεία αφ' ενός των συγγραμμάτων των κλασικών νομικών, ιδίως του Παύλου και του Ουλπιανού, που ήταν τα πιο χρηστικά, και αποκαλούνται *ius*, και αφ' ετέρου των αυτοκρατορικών διατάξεων, που ονομάζονται *leges*⁴³.

Μεταξύ *ius* και *leges* εμφανίζεται όμως οξύτατη αντίθεση, η οποία με την πάροδο του χρόνου προκαλεί σοβαρές δυσχέρειες στην εφαρμογή του δικαίου. Το *ius* δεν μπορεί να εφαρμοσθεί επισήμως, διότι δεν ήταν δυνατή η ανεύρεση των συγγραμμάτων των πέντε Ρωμαίων νομικών (Παπινιανού, Παύλου, Γαΐου, Ουλπιανού και Μοδεστίνου), στα οποία ο «Αναφορικός Νόμος» του Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ' είχε προσδώσει ισχύ νόμου. Οι *leges* εφαρμόζονταν μεν, διότι η εφαρμογή τους διευκολυνόταν από τον Γρηγοριανό, Ερμογενιανό και Θεοδοσιανό Κώδικα, αλλά και οι τρεις αυτές συλλογές δεν περιείχαν τις μετά τον Θεοδοσίο Β' εκδοθείσες νέες διατάξεις. Πέραν αυτού, και στις δύο πηγές (στα συγγράμματα των Ρωμαίων νομικών και στις συλλογές των αυτοκρατορικών διατάξεων) υπήρχε κατά το πλείστον δίκαιο απαρχαιωμένο, το οποίο με τον χρόνο είχε αποβάλει την πρακτική του ισχύ⁴⁴.

II. Ιουστινιάνεια νομοθεσία

Υπό τις συνθήκες αυτές λαμβάνει χώραν η ιουστινιάνεια νομοθεσία, που κωδικοποιεί τόσο το *ius* όσο και τις *leges*, επιφέροντας σε αυτές τις αναγκαίες τροποποιήσεις του αρχικού κειμένου (παρεμβολές), ώστε να προσαρμόζονται προς το πνεύμα και τις ανάγκες της εποχής. Η νομοθεσία αυτή είναι η δεύτερη μετά τον Δωδεκάδελτο κωδικοποίηση του ΡΔ και αποτελεί ορόσημο στην περαιτέρω εξέλιξη του ευρωπαϊκού δικαίου.

Αποτελείται, ως γνωστόν, από 4 μέρη: 1) Τις «Εισηγήσεις» (*Institutiones*), που συντάχθηκαν για διδακτικό σκοπό με βάση παλαιότερα διδακτικά βιβλία, ιδίως τις Εισηγήσεις του Γαΐου. Τέθηκε σε ισχύ το 533 μ.Χ. 2) Τον «Πανδέκτη» (*Digesta*), που περιλαμβάνει το *ius* και συγκεκριμένα 9.000 περίπου αποσπάσματα 40 ρωμαίων νομοδιδασκάλων. Τέθηκε σε ισχύ επίσης το 533 μ.Χ. 3) Τον «Κώδικα» (*Codex Iustiniani*), που περιλαμβάνει τις

43. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 174.

44. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 174 και 184.

leges, δηλ. τις αυτοκρατορικές διατάξεις. Τέθηκε σε ισχύ ένα χρόνο αργότερα, το 534. Και 4) τις «Νεαρές Διατάξεις» (Novellae Constitutiones), που εκδόθηκαν σε συλλογές και γράφθηκαν κατά το πλείστον στην ελληνική. Η τρίτη και τελευταία συλλογή ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού, επί Τιβερίου Β' (578-582). Οι «Νεαρές» διαφέρουν από τις τρεις άλλες νομοθετικές συλλογές και κατά τον τύπο και κατά το περιεχόμενο. Είναι μεμονωμένοι νόμοι, προορισμένοι να καλύψουν τα κενά από τις τρεις αυτές νομοθετικές συλλογές. Δεν εκτείνονται σε όλο το δίκαιο, ούτε αποτελούν κλειστό σύνολο⁴⁵.

Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση καλείται από την εποχή των γλωσσογράφων (glossatores) «Corpus iuris civilis» προς διάκριση από τις πηγές του κανονικού δικαίου της Δυτικής Εκκλησίας «Corpus iuris canonici».

Είναι φυσικό, σε ένα κωδικοποιημένο έργο τέτοιας εκτάσεως το πρόβλημα της ερμηνείας να εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο. Πριν όμως εισέλθουμε στο πρόβλημα αυτό, σκόπιμο είναι να γνωρίσουμε εγγύτερα πρώτα τον χαρακτήρα και δεύτερον την τεχνική της ιουστινιάνειας νομοθεσίας.

Α. Χαρακτήρας της ιουστινιάνειας νομοθεσίας

Η ιουστινιάνεια νομοθεσία χαρακτηρίζεται από δύο συγκρουόμενες τάσεις⁴⁶:

Η πρώτη εκφράζει την πρόθεση του Ιουστινιανού (527-565) να κωδικοποιήσει το χαώδες ρ.δ., ώστε να παράσχει στους νομικούς και στον λαό του μια εύχρηστη συλλογή διατάξεων, η οποία θα προσαρμόζει το παραδεδομένο ρ.δ. προς τις νέες πρακτικές ανάγκες και τις νέες αντιλήψεις της ελληνιστικής Ανατολής αλλά και προς το επικρατήσαν πλέον χριστιανικό πνεύμα, που απαιτούσε νέα ανθρωπινότερη και ηθικότερη διαμόρφωση των κανόνων και των θεσμών. Αισθητή είναι και η κλίση προς σχηματισμό αφηρημένων νομικών εννοιών υπό την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφικής παιδείας των βυζαντινών κωδικευτών, σε αντίθεση προς την περιπτωσιολογική μέθοδο εργασίας των ρωμαίων νομικών. Η νέα νομοθεσία καλείται να ρυθμίσει τις τύχες και τα πεπρωμένα λαών και περιοχών, οι οποίες έχουν περάσει στην επιρροή ενός άλλου πολιτισμού, διαφορετικού από τον ρωμαϊκό. Κατά τον 6^{ον} αι. μ.Χ., τον αιώνα του Ιουστινιανού, το ρωμαϊκό κράτος εξελληνίζεται.

45. Για τα κατ' ιδίαν μέρη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας βλ. ιδίως Πετρόπουλο, ό.π., § 21· Λιτξερόπουλο, Εισαγήσεις ΡΔ, 1942, §§ 131 εε· Kübler, Geschichte des röm. Rechts, 1925, § 42· Schulz, Geschichte der röm. Rechtsw., 1961, σ. 401-408· Kaser, Röm. Rechtsgeschichte, 1950, σ. 219-228· Kunkel, Röm. Rechtsgeschichte, 1978, σ. 149 εε., 151 εε., 155 εε.

46. Λιτξερόπουλος, § 137 εε· προβλ. και Πετρόπουλο, ό.π., σ. 201.

Η πρωτεύουσα του κράτους έχει ήδη μεταφερθεί από την Δύση στην Ανατολή, η οποία από πέντε και πλέον αιώνες είχε, με τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, υποστεί την γόνιμη επίδραση του ελληνικού πολιτισμού. Την επίδραση αυτή υφίσταται τώρα και το ρωμαϊκό κράτος, το οποίο από δυτικό μετατρέπεται σε ανατολικό, από πολυθεϊστικό εξελίσσεται σε μονοθεϊστικό, από λατινικό καθίσταται ελληνικό. Η εξέλιξη αυτή υποδεικνύει και τον δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει το δίκαιο.

Αντίθετη είναι η δεύτερη τάση, που εκπηγάζει από την φιλοδοξία του Ιουστινιανού να αναβιώσει την αίγλη του imperium Romanum με την αποκώδικοση του ρ.δ., με το οποίο είχε αναπτυχθεί και δοξασθεί η παλαιά δυτική αυτοκρατορία. Τούτο εξηγεί και γιατί η ιουστινιάνεια νομοθεσία είναι γραμμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος στην λατινική, αν και κατά την εποχή της συντάξεώς της επικρατούσα γλώσσα ήταν η ελληνική. Η επιθυμία του Αυτοκράτορα να διατηρήσει και να ενισχύσει το μεγαλείο του παραδεδομένου ρ.δ. και έως έναν βαθμό να επιβάλει την τήρηση των πατροπαράδοτων κανόνων, είχε ως συνέπεια να διατηρηθούν και εκείνα τα τμήματα του ρ.δ., τα οποία είχαν παύσει να ισχύουν, γιατί είχαν αντικατασταθεί από νέους κανόνες. Τούτο ισχύει συγκεκριμένα για τον Πανδέκτη, το σπουδαιότερο έργο της κωδικοποίησής, που περιλαμβάνει τα αποσπάσματα των κλασικών ρωμαίων νομοδιδασκάλων. Ο Πανδέκτης περιέχει μια αρκετά λεπτομερή απεικόνιση του κλασικού ρ.δ., την οποία δεν θα είχαμε διότι τα συγγράμματα των κλασικών νομικών έχουν σχεδόν πλήρως απολεσθεί. Μπορούμε να φαντασθούμε τον Πανδέκτη όχι σαν ένα σύγχρονο κώδικα σύντομο και εύχρηστο, αλλά σαν μία εκτενή και συστηματική νομική ανθολογία, θεωρητικού και σχολικού μάλλον χαρακτήρα. Είναι φυσικό, λόγω του όγκου των πηγών του, να περιληφθούν στον Πανδέκτη από αβλεψία και αντιφατικά χωρία, τα οποία δημιουργούν ερμηνευτική δυσκολία, που αυξάνουν την δυσχέρεια του χειρισμού του. Η δυσχέρεια αυτή επιτείνεται και από το ότι οι μέλλουσες να ισχύσουν διατάξεις έχουν κατανεμηθεί σε τρεις κώδικες (τις Εισηγήσεις, τον Πανδέκτη και τον Κώδικα), που για να ερμηνευθούν πρέπει να συσχετισθούν μεταξύ τους, και να ληφθούν υπ' όψιν και οι πολυπληθείς «Νεαρές», που εκδόθηκαν μετά τα τρία βασικά νομοθετήματα.

Αυτές ήταν οι δύο αντίρροπες νομοθετικές τάσεις. Ποια από αυτές θα έπρεπε να είναι η προέχουσα; Η πρακτική (συγχρονιστική), ή η αρχαϊζουσα (ρομαντική); Δηλαδή, η προσαρμογή της νομοθεσίας στις σύγχρονες ανάγκες, ή η διατήρηση σε ισχύ του πατροπαράδοτου ρ.δ. λόγω της αίγλης του; Η πρώτη τάση εκφράζει το άγραφο (ανεπίσημο) ζωντανό δίκαιο της ελληνιστικής ανατολής (λεγόμενο «ελληνιστικό δίκαιο»)⁴⁷. Η δεύτερη τάση

47. Πρόκειται για το δίκαιο (με αρχαία ελληνική προέλευση) που ισχύσε μετά την

εκφράζει το γραπτό (επίσημο) αλλά απαρχαιωμένο ρωμαϊκό δίκαιο. Ποια από τις δύο κατευθύνσεις ακολούθησε η κωδικοποίηση; Την άποψη ότι ο Ιουστινιανός έδωσε το προβάδισμα στο ρ.δ. υποστηρίζει π.χ. ο Ν. Πανταζόπουλος: «Ο Ιουστινιανός έχει συνείδηση της αντιθέσεως ήτις υφίσταται μεταξύ του δικαίου και της «πρεσβυτέρας» Ρώμης και του κατ' επίδραση του ελληνικού πνεύματος εκ του νέων συνθηκών αναπτυσσομένου δικαίου. Την αντίθεσιν, εν τούτοις, αυτήν επιχειρεί διά της νομοθεσίας του να άρη όχι διά του συγκερασμού των αντιθέσεων των αντιρρόπως ισχυόντων δικαίων αλλά διά της απορροφήσεως και του παραγκωνισμού του ελληνικού, χάριν της μονομερούς επιβολής του ρωμαϊκού δικαίου»⁴⁸. Ορθότερη, εν τούτοις, είναι η μετριοπαθής άποψη, που διατυπώνει ο Γ. Μαριδάκης: «Κατά την συναρμολόγησιν και προσαρμογήν του [Ιουστινιανείου] δικαίου εις τας συγχρόνους ανάγκας και αντιλήψεις πολλαχώς επέδρασαν το εις τας ανατολικάς χώρας κρατούν ελληνιστικόν δίκαιον, ως και τα δίκαια των άλλων λαών. Αι μεταρρυθμίσεις αι οποίαι εισάγονται είτε διά των παρεμβολών εις τα κείμενα των κλασικών ρωμαίων νομικών, είτε δι' αυτοτελών διατάξεων εις τον κώδικα και τας Νεαράς, αποδεικνύουν όχι μόνον

ρωμαϊκή κατάκτηση των εντεύθεν και εκείθεν του Αιγαίου ελληνικών χωρών (146 π.Χ.) στις ανατολικές περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, παραλλήλως προς το ρ.δ. (που εφαρμόζονταν μόνο μεταξύ των ρωμαίων πολιτών), μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού (565 π.Χ.): *Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des röm. Kaiserrechts*, 1891. Πηγές του δικαίου τούτου είναι οι αιγυπτιακοί πάπυροι (*Παπούλιας*, Το ελλην. αστικόν δίκαιον, 1912, σ. 13 με σημ. 19· *Κ. Τριανταφυλλόπουλος*, Η παπυρολογία και το ρωμαϊκόν δίκαιον, Άπαντα Β1, 2009, σ. 11 εε.), οι συριακοί κώδικες (*Παπούλιας*, ό.π., σ. 18 με σημ. 34, 35) και τα λοιπά έγγραφα που ανάγονται στην εποχή αυτή. Για το ότι το «ελληνιστικό δίκαιο» αποτελεί φάση της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού δικαίου βλ. Απ. Γεωργιάδη, Η θεωρία της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού δικαίου μέσα από το έργο των Δ. Παπούλια και Ν. Πανταζοπούλου, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, Ακαδημία Αθηνών, 43 (2011) σ. 207 εε.

48. Πανταζόπουλος, Γένεσις και ανέλιξις του ελληνικού δικαίου μέχρι του Αστικού Κώδικος, Εφημ. Ελλην. και Αλλοδ. Νομολογίας, τ. 67 (1949) σ. 25, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Ιουστινιανό και ως τον «φανατικώτερον ζηλωτήν του Imperium Romanum» (ό.π.). Υπό το ίδιο πνεύμα ο Ο. Spengler στο πνευματώδες έργο του «Η παρακμή της Δύσης» (μτφρ. Α. Αναγνώστου) Β', εκδ. Τυπωθήτω – Δαρδανός, 2003, σ. 96, συγκρίνοντας τον Ιουστινιανό με τον «σύγχρονό» του Κάρολο Ε', λέει χαρακτηριστικά: Όπως ο Κάρολος Ε', έτσι και ο Ιουστινιανός «απέτυχε παντού, ότι και αν ανέλαβε. Όπως στη Δύση το φαουστικό όνειρο για μια νεκρανάσταση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαπερνούσε όλο τον πολιτικό ρομαντισμό και συσκοτίζε τον ρεαλισμό ακόμη και πέρα από τον Ναπολέοντα και τους τρελούς ηγεμόνες του 1848, έτσι και ο Ιουστινιανός διακατεχόταν από τον δονκιωτισμό της ανάκτησης ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Αντί να έχει τη ματιά του στραμμένη προς τον δικό του κόσμο, την Ανατολή, ατένιζε συνεχώς τη μακρινή Ρώμη».

σπουδαιότητα την νομοθετικήν δημιουργίαν, αλλά και ευρυτάτην επίδρασιν του δικαίου των εν τη Ανατολή βιούντων λαών»⁴⁹. Τούτο σημαίνει ότι η ιουστινιάνεια νομοθεσία έχει μορφή μεν ρωμαϊκή αλλά χαρακτήρα (περιεχόμενο) ελληνικό⁵⁰. Ο «συγκερασμός» μορφής και περιεχομένου δεν είναι καθόλου εύκολο εγχείρημα. Ο Ιουστινιανός για να το επιτύχει έπρεπε να βρει την χρυσή τομή: το σημείο όπου η αντίθεση μεταξύ του παλαιού και του νέου δικαίου να αίρεται, χωρίς να ανατρέπεται η ισορροπία μεταξύ μορφής και περιεχομένου, μεταξύ ρωμαϊκού και ελληνικού στοιχείου. Ο Ιουστινιανός φαίνεται ότι ακολούθησε μια ορισμένη τεχνική μέθοδο. Ποια είναι η μέθοδος αυτή;

Β. Τεχνική της ιουστινιάνειας νομοθεσίας

Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση είναι εντελώς ξένη προς την τεχνική των σύγχρονων κωδικοποιήσεων. Οι σύγχρονοι κώδικες διατυπώνουν αφηρημένους νομικούς κανόνες, στους οποίους πρέπει ο δικαστής να υπαγάγει τις εκάστοτε ειδικές περιπτώσεις. Η ιουστινιάνεια νομοθεσία –όπως κάθε νομοθεσία– αντανακλά το πνεύμα της δικής της εποχής.

Με ποιο τρόπο εισήχθησαν οι μεταρρυθμίσεις και ειδικότερα οι ελληνικής εμπνεύσεως μεταρρυθμίσεις στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, χωρίς να διαταράξουν την ρωμαϊκή της δομή;

Οι μεταρρυθμίσεις εισήχθησαν είτε αμέσως είτε εμμέσως. Αμέσως με αυτοτελείς διατάξεις στον Κώδικα και στις Νεαρές⁵¹, αυτές δεν ενδιαφέρουν εδώ. Εμμέσως, με άλλους τρόπους, ιδίως στον Πανδέκτη αλλά και στον Κώδικα: αυτοί οι τρόποι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Ως προς τον Πανδέκτη, λοιπόν, ο Ιουστινιανός ακολούθησε την τεχνική που επικρατούσε στις Νομικές Σχολές κατά την θεωρητική επεξεργασία των κειμένων. Τα κείμενα αυτά δεν ήσαν επίσημα νομοθετήματα. Περιείχαν απλώς τις σκέψεις των ρωμαίων νομικών για την ρύθμιση που προσήκει στην συγκεκριμένη περίπτωση από τις άπειρες που σημειώθηκαν κατά την διαδρομή των αιώνων. Εικάζεται –έτσι λέει ο Μαριδάκης⁵²– ότι, ιδίως στην

49. Μαριδάκης. Το εν Ελλάδι ισχύον ελληνορρωμαϊκόν δίκαιον, εις Regelsberger (-Μαριδάκη), Γεν. Αρχ. του δικαίου των Πανδεκτών Α², 1935, σ. 39.

50. Μαριδάκης, ό.π.: «...διετηρήθησαν αι νομικαί μορφαί, αλλ' εντός αυτών εχιθή νέον δίκαιον και νέον πνεύμα». Έτσι, κατ' ουσίαν, λεπτ. και Πετρόπουλος, ό.π., σ. 201-240 (όπου γενικώς οι ελληνικές αλλά και χριστιανικές επιδράσεις στο ιουστινιάνειο δίκαιο)· πρβλ. και Πανταζόπουλο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 209-210 και 220 εε.

51. Βλ. Μαριδάκη. Το εν Ελλάδι ισχύον ελληνορρωμαϊκόν δίκαιον, ό.π., σ. 39.

52. Ο Αρμενόπουλος και η τεχνική του δικαίου, Μελέται, 1979, σ. 135.

Σχολή της Βηρυττού⁵³, η προσπάθεια έτεινε στο να διαγραφούν από κάθε σύγγραμμα τα περιττά και τα απαρχαιωμένα, τα απομένοντα να υποστούν τροποποιήσεις (εφ' όσον εμφανίζεται ανάγκη είτε προσαρμογής των στις ενεστώσες βιολογικές συνθήκες είτε περιληπτικής διατυπώσεώς των), το δε υλικό, τακτοποιούμενο και εκκαθαριζόμενο κατά θεσμούς, θα συναρμολογείται σε βιβλίο που θα έχει εσωτερική συνοχή και θα αποτελεί την βάση για την διδασκαλία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, σύμφωνα με αυτή την μέθοδο, συντάχθηκε ο Πανδέκτης που είναι προϊόν της ελληνιστικής επιστήμης⁵⁴.

Ο Ιουστινιανός, θέλοντας αφ' ενός να περιφρουρήσει το έργο του φοβούμενος μήπως δημιουργηθεί κατάσταση όμοια με εκείνη προ της κωδικοποιήσεως, και αφ' ετέρου να προσαρμόσει τις εν πολλοίς απαρχαιωμένες διατάξεις του *ius aequum* προς τις νέες συνθήκες, όπως είχαν διαμορφωθεί υπό την επίδραση του ελληνικού πνεύματος, εισήγαγε δύο μεθοδολογικού χαρακτήρα ρυθμίσεις:

Α) Παρέσχε (διά της const. Tanta – Δέδωκεν, § 10) στους συντάκτες της νέας νομοθεσίας την απόλυτη ευχέρεια, όπως προβαίνουν σε ευρείες επεμβάσεις (τροποποιήσεις, αλλοιώσεις, περικοπές) στα κείμενα των Ρωμαίων νομικών (που περιελήφθησαν στον Πανδέκτη) αλλά και στις αυτοκρατορικές διατάξεις (που περιελήφθησαν στον Κώδικα). Οι επεμβάσεις αυτές ονομάζονται *interpolationes* ή παρεμβλήματα, οι δε συντάκτες του νέου νομοθετήματος καλούνται *compilatores* (έρανιστάι ή συμπιληταί), διότι δι' ερανισμού από τα κλασικά έργα είχαν αποτελέσει την *compilatio*, το συμπίλημα, δηλ. την συγκέντρωση και παράθεση των διαφόρων χωρίων κυρίως του Πανδέκτη⁵⁵. Οι ερανιστές έκαναν ευρεία χρήση αυτών των επεμβάσεων, χωρίς όμως να σημειώνουν εκάστοτε το σημείο στο οποίο γίνεται η παρέμβαση και την έκταση της παρεμβάσεως με αποτέλεσμα να μην μπορεί πια να διακριθεί το γνήσιο κλασικό δίκαιο⁵⁶. Η γνώση όμως του δικαίου αυτού ενδιέφερε τα μέγιστα την σπουδή της ιστορικής εξέλιξης του ρ.δ. και γι' αυτό προς εξακρίβωση των ιουστινιανείων παρεμβολών και

53. Η σχολή της Βηρυττού ήταν κατά τους τελευταίους αιώνες κέντρο ελληνικής νομικής παιδείας (Pringsheim, Beryt und Bologna, FS für Lenel, 1921· Collinet, Histoire de l' école de droit de Beyrouth, 1925). Εκεί, κατά πάσα πιθανότητα, συντάσσεται περί τα μέσα του 5^{ου} αι., ελληνιστί, ερμηνευτική εργασία που περιλαμβάνει σχόλια στα Libri ad Sabinum του Ουλπιανού, περικοπές από έργα του Ουλπιανού, Παύλου και Μοδεστίνου, καθώς και αποσπάσματα από τους τρεις κώδικες Gregorianus, Hermogenianus και Theodosianus. Το χειρόγραφο, που ανακαλύφθηκε από τον Γρ. Βερναρδάκη στην Μονή Σινά, είναι γνωστό με τον τίτλο Scholia Sinaitica.

54. Μαριδάκης, ό.π., σ. 135-136.

55. Α. Μυλωνά, Περί παρεμβολών εν τοις Πανδέκταις, «Επιθ. Κοιν. και Πολιτ. Επιστ.» 1 (1909) σ. 96 εε.

56. Λεπτ. Πετρόπουλος, ό.π., § 45· επίσης Λιτζερόπουλος, ό.π., § 139.

αποκατάσταση του αληθούς ρ.δ. της κλασικής περιόδου αναπτύχθηκαν τον 18^ο αι. η παρεμβληματολογία (Interpolationsforschung) ως κύρια κατεύθυνση της κριτικής των κειμένων⁵⁷. Στόχος της νέας μεθόδου είναι η αποκατάσταση και η μελέτη του κλασικού ρ.δ., διότι αυτό ακριβώς το δίκαιο θεωρείτο ότι αποτελεί θεμέλιο και αθάνατο πρότυπο της νομικής σχέσεως. Αλλά η παρεμβληματολογία δεν δικαίωσε τις ελπίδες. Η αποτελεσματικότητά της αμφισβητήθηκε⁵⁸, διότι θεωρήθηκε ότι η κρίση για την γνησιότητα ή μη ενός χωρίου είναι επισφαλής, επειδή στηρίζεται αποκλειστικά και μόνον στην γραμματική και συντακτική επεξεργασία των χωρίων⁵⁹.

Β) Απαγόρευσε ρητώς (διά της const. Tanta – Δέδωκεν, § 21) «τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν», δηλ. κάθε εργασία ερμηνευτική των Πανδεκτών και ίσως και του Κώδικα φοβούμενος μήπως δοθεί «ἀφορμή στάσεως τε καὶ ἀμφισβήτησεως καὶ πλῆθους τοῖς νόμοις» και επέτρεψε μόνον την κατά λέξιν μετάφραση στην ελληνική («κατά πόδας»), τους πίνακες περιεχομένων («ἰνδικας») και τις συνοπτικές περιλήψεις («παράτιτλα»). Σιωπηρώς επετράπησαν και οι ερμηνευτικές σημειώσεις στα χωρία του έργου («παραγραφαί»). Ο παραβάτης ήταν ένοχος παραποιήσεως (falsitatis) και υπεχρεούτο σε αποζημίωση του αγοραστή που τελούσε εν αγνοία της παραποιήσεως, με το διπλάσιο της αξίας του βιβλίου, το δε βιβλίο που έφερε έστω και σε μία μόνο σελίδα «σίγλαν» (δηλ. σημείο δυνάμενο να προκαλέσει «ἀμφιβολίαν» ή «ἀντινομίαν») καθίστατο ύποπτο, υποκείμενο σε κατάσχεση και σε καταστροφή «πᾶσι τρόποις». Αν ο δικαστής ἀμφέβαλλε για το νόημα ενός χωρίου, όφειλε να απευθύνεται στον βασιλέα, τον εκάστοτε βασιλέα, ο οποίος κατά τους νόμους (C.1.14.1) είχε την εξουσία της «αυθεντικής ερμηνείας». Η απαγόρευση αυτή του Ιουστινιανού προκάλεσε αμφισβητήσεις⁶⁰. Με ποια έννοια και σε ποια έκταση απαγόρευσε ο Ιουστινιανός την ερμηνεία των νόμων; Βέβαια η νομοθετική απαγόρευση της ερμηνείας δεν είναι η μοναδική περίπτωση στην ιστορία του δικαίου. Και άλλοι, αρχαιότεροι ή και νεώτεροι νομοθέτες, φοβούμενοι μήπως η ερμηνεία παραποιήσει τον νουν του νόμου

57. Για το αντικείμενο και ιδιαίτερα την μέθοδο της παρεμβληματολογίας βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 401 εε.; Πανταζόπουλο, ό.π., σ. 202 εε.; Beseler, Beiträge zur Kritik der röm. Rechtsquellen 1 (1910), 2 (1911), 3 (1913), 4 (1921); Schulz, Einf. in das Studium der Digensten, 1916; Kaser, Röm. Rechtsgeschichte, 1950, σ. 228 εε.; ο ίδιος, Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 112-154; Kunkel, Röm. Rechtsgeschichte, 1978, σ. 153 εε.

58. W. Kalb, Die Jagd nach Interpolationen in den Pandekten, Nürnberg 1897.

59. Για την εξέλιξη της εν λόγω μεθόδου βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 413 εε.

60. Βλ. π.χ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Τα σύγχρονα προβλήματα του αστικού δικαίου, εις Άπαντα, τόμ. Β1 (επιμ. Παν. Τσούκα), Ακαδημία Αθηνών/Ίδρυμα Γαζή-Τριανταφυλλοπούλου, 2009, σ. 215 με σημ. 19; Sontis, Die Digenstensumme des Anonymos (Heidelberger Rechtswis. Abhandl.), 1937, σ. 3.

και υποσχάψει έτσι την ασφάλεια του δικαίου, επιζήτησαν να την αφαιρέσουν από τον δικαστή, παρακρατώντας για τον εαυτό τους την λύση των αμφίβολων ζητημάτων. Έτσι π.χ. ο Πάπας Πίος ο IV με απόφασή του στην Σύνοδο του Τριδέντου (1543-1563), ο Γενικός Πρωσσιτικός Κώδικας (1794) κλπ. Τούτο όμως δεν αναιρεί την αναγκαιότητα της ερμηνείας, που βρίσκεται στην ίδια την φύση των πραγμάτων και την φύση των πραγμάτων ουδείς δύναται να παραβιάσει, και αν είναι νομοθέτης⁶¹. Η «εγωιστική» αυτή αυτάρκεια θα ισοδυναμούσε με προσπάθεια να ακινητοποιηθεί ο χρόνος. Για ποιο, λοιπόν, λόγο οι συντάκτες της const. Tanta (Δέδωκεν) συμβούλευσαν τον Ιουστινιανό να απαγορεύσει κάθε ερμηνεία των κειμένων, τα οποία αυτοί συνέταξαν και εμφάνισαν και με αυτοκρατορική δύναμη επέβαλαν ως τα μόνα που στο εξής θα έχουν την ισχύ νόμου; Πειστική είναι η εξήγηση που δίδει ο Γ. Μαριδάκης⁶²: Ο Ιουστινιανός, απαγορεύοντας την ερμηνεία των «ήμετέρων νόμων», δεν επιδίωξε να απαγορεύσει κάθε ερμηνεία των νόμων αυτών. Απαγόρευσε μια ορισμένη μέθοδο ερμηνείας: εκείνη μόνον την ερμηνεία που αναζητά το νόημα των «ήμετέρων νόμων» δι' αναδρομής στις πηγές («των τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐγγεγραμμένων νόμων»). Την απαγόρευση ακριβώς αυτή και μόνον αυτή συμβούλευσαν στον Ιουστινιανό οι συντάκτες των ιουστινιανέων νόμων· προφανώς διότι είχαν τον φόβο μήπως με την επανεμφάνιση και χρήση «των τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐγγεγραμμένων νόμων», υπό την μορφή των ερμηνευτικών βοηθημάτων, επανέλθει ασυναισθήτως εκείνο ακριβώς το οποίο επιδίωκαν να εξαλείψουν: η νοσηρή κατάσταση της πολυνομίας, που οδηγούσε στο άτοπο αποτέλεσμα αντικείμενο της δικαστικής αντιδικίας να μην είναι η έννοια του νόμου αλλά ποιο είναι το προτιμητέο κείμενο⁶³. Πάντως οι απαγορεύσεις αυτές δεν μπόρεσαν να ισχύουν εμπρός στην δύναμη των πραγμάτων⁶⁴. Ήδη ζώντος του Ιουστινιανού είχαν καταστρατηγηθεί, ενώ μετά τον θάνατό του περιέπεσαν σε λήθη⁶⁵. Η τεχνική της ιουστινιανέας κωδικοποίησε απετέλεσε, ιδίως κατά τον 18^ο αι., αντικείμενο ζωηρού ψόγου: Δεν είναι έργο πρωτότυπο, αλλά

61. Regelsberger (-Μαριδάκης), ό.π., σ. 176 σημ. 3.

62. Ο Αρμενόπουλος και η τεχνική του δικαίου, ό.π., σ. 137-138.

63. Μαριδάκης, σ. 137 σημ. 9.

64. Οι έλληνες νομικοί του 6^{ου} και 7^{ου} αι., οι περισσότεροι καθηγητές των νομικών σχολών της Κωνσταντινουπόλεως και της Βηρυττού, κάποιοι δε από αυτούς μάλιστα και συνεργάτες στην σύνταξη της ιουστινιανέας νομοθεσίας (Θεόφιλος, Δωρόθεος, Ανατόλιος Θαλαλαίος, Ανώνυμος, Στέφανος, κ.ά.: βλ. Zachariae, Krit. Jahrb. f. deutsche Rechtsw., 1844, 794, μτφρ. Οικονομίδου, Θέμις Σγούτα I, 188) προέβησαν σε παραφράσεις ελληνικές των ιουστινιανέων νομοθετημάτων και σε ερμηνευτικά αυτών σχόλια, στο πνεύμα πλέον των νέων αντιλήψεων· Μαριδάκης, εις Regelsberger (-Μαριδάκη), Γεν. Αρχ. του δικαίου των Πανδεκτών I (1935) σ. 40· Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 218-219.

65. Βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 244-245· Πανταζόπουλο, ό.π., σ. 217-218.

συλλογή έργων που κατατάχθηκαν με χαλαρή αλληλουχία και όχι με αυστηρώς συστηματική ακολουθία. Η συναρμογή και κατάταξη των κειμένων περιορίζεται στην συγκέντρωσή τους υπό διαφόρους τίτλους, οι οποίοι δεν βρίσκονται σε λογική συνοχή μεταξύ τους. Οι ρήσεις των ρωμαίων νομικών και οι διατάξεις των αυτοκρατόρων, που παρατίθενται σε κάθε τίτλο, είναι ασύνδετες μεταξύ τους και καμία ενιαία σκέψη δεν οδηγεί από το ένα χωρίο στο άλλο. Όμως κατά τον 19ο αι. οι τόνοι έπεσαν. Ο Dernburg⁶⁶, ενώ φέγει τα ελαττώματα, εξαίρει και μάλιστα θαυμάζει τα πλεονεκτήματα της Συλλογής. Τα πλεονεκτήματα –λέει ο Dernburg– «κείνται εν τούτω, ότι το δίκαιον εν τη Συλλογή ταύτη παρίσταται εν τη κινήσει και τη αναπτύξει αυτού, ουχί εις γυμνούς ορισμούς και αφηρημένους κανόνες. Σχηματίζεται εν ταις ειδικαίς περιπτώσεσι και διαμορφούται υπό τας αμφισβητήσεις των Νομικών. Προς το οξύ βλέμμα του πνεύματος ανοίγονται ευρείαι κατόψεις· ζωή εξέρχεται εκ των τεμαχίων, καίπερ όντων εν τη Συλλογή κεκολοβωμένων. Ακούομεν τας ιδίας λέξεις των μεγάλων Νομοδιδασκάλων, οίτινες ανακοινοῦσιν ημίν τας αμφιβολίας αυτών, τους λόγους της αποφάνσεως αυτών. Εργαζόμεθα και σκεπτόμεθα μετ' εκείνων»⁶⁷.

Γ. Ερμηνεία των νόμων

Μέσα στο παραπάνω ιστορικό και πνευματικό πλαίσιο, η ερμηνεία, παρά την απαγόρευση, επιβιώνει του Ιουστινιανού και μάλιστα υπό τις ίδιες δύο αρχαιο-ρωμαϊκές εκδοχές της: την γραμματική και την λογική. Όμως με κάποιες εδώ ιδιαιτερότητες λόγω της ιδιόζουσας συνθέσεως της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Συγκεκριμένα:

Η γραμματική ερμηνεία είναι εδώ συνδεδεμένη με την υφολογική· το γράμμα του νόμου προϋποθέτει κατανόηση του ύφους του νομοθέτη⁶⁸. Ο Πανδέκτης είναι ψηφίδωμα αποσπασμάτων κλασικών ρωμαίων νομοδιδασκάλων, διαφόρου εποχής και διαφόρου ύφους. Άλλοι, όπως ο Alfenus, αρέσκονται στην ευρύτητα του λόγου· άλλοι, όπως ο Παπινιανός, γράφουν συνοπτικά μέχρι ασαφείας· άλλοι, όπως ο Γάιος, διακρίνονται για την σαφήνεια· άλλοι, όπως ο Ουλπιανός, εμμένουν στις πατροπαράδοτες γνώμες και δοξασίες· άλλοι, όπως ο Κέλσος, είναι πλούσιοι σε αυθυπόστατες ιδέες, που κάποτε παρεκκλίνουν από το πρακτικό δίκαιο. Όποιος θέλει να κατανόηση τελείως το γράμμα, πρέπει να εμβαθύνει και στο ποικίλον ύφος ιδίως του Πανδέκτη.

66. Dernburg (-Δουβουινιώτης), Σύστημα του ΡΔ³ (1932) σ. 9.

67. Στο ίδιο πνεύμα Wieacker, Vom röm. Recht² (1961) σ. 275 εε. ("Die innere Struktur der Digensten").

68. Και για τα επόμενα βλ. Παπούλια, Γεν. Αρχ. του Ασ. Δ. Α', 1921, σ. 90/91.

Η λογική ερμηνεία διέπεται από τους ίδιους κανόνες όπως στο πατροπαράδοτο ρ.δ. Εδώ όμως εμφανίζει δύο ιδιαιτερότητες, που αναφέρονται η μεν πρώτη στην λεγόμενη «διπλή ερμηνεία», η δε δεύτερη στην αρχή ότι οι τρεις Συλλογές (Εισηγήσεις, Πανδέκτης, Κώδιξ) πρέπει, κατά την βούληση του αυτοκράτορα, να ισχύουν ως ένας Νόμος.

Ως προς την «διπλή ερμηνεία»⁶⁹: Συχνά είναι αναγκαία «διπλή ερμηνεία» (*duplex interpretatio*) των χωρίων του *corpus iuris civilis*. Πρώτα προσδιορίζεται η έννοια που προσέδωσε στο χωρίο ο αρχικός συντάκτης, π.χ. ο Ουλπιανός. Και κατόπιν παρατηρείται υπό το φως της ιουστινιάνειας συλλογής, αν η έννοια αυτή διατηρήθηκε ή τυχόν μεταβλήθηκε στην νέα αλληλουχία. Παράδειγμα: Στον Πανδέκτη (1.3.31) υπάρχει το εξής χωρίο του Ουλπιανού: *princeps legibus solutus est* (ο ηγεμών δεν υπόκειται στους νόμους). Τούτο στο στόμα του Ουλπιανού αναφερόταν σε ειδικό νόμο, την *lex Julia et Papia Poppaea*, που πραγματευόταν. Αλλά η ρήση αυτή, περιληφθείσα στον Πανδέκτη, χωρίς συσχέτιση με αυτόν τον νόμο, προσέλαβε γενική έννοια (που αλλοίωσε την αρχική), κηρύσσοντας τον αυτοκράτορα υπέρτερο όλων των νόμων. Η «διπλή ερμηνεία» δεν ήταν άρα ασφαλής.

Ως προς την αρχή ότι το *corpus iuris civilis* ισχύει ως ένας Νόμος: Η λογική ερμηνεία πρέπει να άρει τις αντιφάσεις, ώστε η κρίση να αποδίδει το πνεύμα του ενιαίου νόμου. Βέβαια ο Ιουστινιανός ισχυρίζεται ότι στις Συλλογές του δεν μπορεί να βρεθεί πλέον καμιά αντίφαση: διότι οι απαντώμενες στα προϋστινιάνεια κείμενα, από τα οποία απαρτίσθηκε η κωδικοποίηση, εξομαλύνθηκαν με τις διορθώσεις και προσθήκες των εραμιστών: αρκεί μόνο να μπορεί να εισδύσει κανείς με οξύνοια στις αιτιολογίες των αποφάσεων που φαίνονται ως αντιφατικές. Τούτο είναι ορθό από την άποψη ότι πρέπει να ξεκινά κανείς από την έρευνα των χωρίων, για να διαπιστώσει αν πράγματι πρόκειται για αντίφαση. Διότι είναι πιθανόν οι εμφανιζόμενες ως αντιφατικές διατάξεις να μην αποτελούν παρά ασήμαντες παραλλαγές, ή η μία να αποτελεί τον κανόνα και η άλλη την εξαίρεση, ή –αν θεωρηθούν ως σύνολο– η μία να συμπληρώνει την άλλη. Παράδειγμα⁷⁰: Ο Πομπώνιος (D. 41.10.3 και 4) θεωρεί ότι η χρησικτησία συμπληρώνεται και χωρίς ύπαρξη νόμιμου τίτλου, αρκεί να νομίζει ο χρησιδεσπόζων ότι υφίσταται πράγματι τίτλος. Αντιθέτως ο Ουλπιανός (D. 41.3.27) και ο Ιουστινιανός (Inst. 2, 6 § 11) θεωρούν ότι η χρησικτησία είναι αδύνατη υπό τέτοιους όρους. Η αντίθεση λύεται, αν δεχθούμε⁷¹ ότι χρησικτησία λαμβάνει

69. Βλ. Παπούλια, *ό.π.*, σ. 91-92· Windscheid (-Αργυρό), *ό.π.*, § 162· Dernburg (-Δουβουινώτη), *ό.π.*, σ. 77/78· Regelsberger (-Μαριδάκη), *ό.π.*, σ. 183· Sohm (Mitteis-Wenger), *Institutionen*¹⁷ (1924), § 16.

70. Βλ. Πετρόπουλο, *ό.π.*, σ. 200.

71. Όπως δέχεται ο Πετρόπουλος, *ό.π.*

χώραν, όταν η εσφαλμένη αντίληψη του χρησιδεσπόζοντος ότι υφίσταται νόμιμος τίτλος είναι συγγνωστή.

Φυσικά οι αντιφάσεις μέσα στο πέλαγος των προς κωδικοποίηση προ-ιουστινιάνειων κειμένων ήταν αδύνατο να αποφευχθούν. Όπως απέδειξε αργότερα η έρευνα των παρεμβλημάτων, η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση γέμει αντιφάσεων. Πώς οι ερμηνευτές και εφαρμοστές της κωδικοποίησης θα λύσουν τις αντιφάσεις αυτές; Βοήθεια μπορεί να παράσχει όχι η γραμματική αλλά η λογική ερμηνεία. Αυτή διέπεται εδώ και από τους εξής κανόνες:

1. Ιδιαίτερη σημασία έχει η αρχή ότι η νεώτερη διάταξη καταργεί την ασυμβίβαστη προς αυτή παλαιότερη (*lex posterior derogat priori*). Έτσι, από τα τέσσερα μέρη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας οι Νεαρές είναι επικρατέστερες από τις Εισηγήσεις, τον Πανδέκτη και τον Κώδικα, και τούτο διότι σκοπός των Νεαρών είναι να μεταβάλουν το δίκαιο των λοιπών μερών· μεταξύ δε των Νεαρών, οι οποίες –ως γνωστόν– δεν εκδόθηκαν συγχρόνως αλλά κατά διάφορες εποχές, η νεώτερη επικρατεί της αρχαιότερης, διότι σκοπός κάθε Νεαράς είναι η μεταβολή του προ αυτής δικαίου, αδιάφορο αν τούτο υπήρχε στις Εισηγήσεις, τον Πανδέκτη, τον Κώδικα ή σε άλλη προγενέστερη Νεαρά.

Ως προς την σχέση των λοιπών τριών μερών της ιουστινιάνειας νομοθεσίας μεταξύ τους, γινόταν δεκτό ότι ο Πανδέκτης και οι Εισηγήσεις είναι ισοδύναμα μεταξύ τους, διότι άρχισαν να ισχύουν συγχρόνως (30 Δεκεμβρίου 533). Διαφωνία όμως υπήρχε μεταξύ των συγγραφέων για τον προσδιορισμό της σχέσεως των Εισηγήσεων και του Πανδέκτη προς τον Κώδικα⁷².

2. Εάν κάποιο χωρίο, ιδίως των Εισηγήσεων, αποτελεί βραχεία περίληψη από αντίστοιχο χωρίο του Πανδέκτη ή του Κώδικα, η περίληψη υποχωρεί μπροστά στην πληρέστερη και ακριβέστερη διάταξη. Προτιμώνται όμως οι Εισηγήσεις, εάν περιέχουν γνώμες του Ιουστινιανού, οπότε αντίθετα χωρία του Πανδέκτη ή του Κώδικα έχουν μόνον ιστορική αξία⁷³.

3. Εάν η μία από τις αντιμαχόμενες διατάξεις πραγματεύεται το θέμα δογματικώς και η άλλη ιστορικώς, προτιμάται η πρώτη⁷⁴.

4. Εάν η μία από τις αντιμαχόμενες διατάξεις πραγματεύεται το θέμα κυρίως και η άλλη παρεπομένως, προτιμάται η πρώτη⁷⁵.

5. Εάν η αντίφαση, με βάση τους παραπάνω κανόνες, δεν μπορεί να

72. Για το θέμα τούτο και για τα ανωτέρω βλ. Παπούλια, ό.π., § 3· του ιδίου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του ΡΔ*, 1925, σ. 136-137.

73. Παπούλιας, Γεν. Αρχ., ό.π., σ. 92· ο ίδιος, *Ιστορία και Εισηγήσεις*, ό.π., σ. 137.

74. Παπούλιας, Γεν. Αρχ., ό.π.· Dernburg (-Δουβουνιώτης), ό.π., σ. 80.

75. Παπούλιας, *Ιστορία και Εισηγήσεις*, ό.π., σ. 136.

αρθεί, τα αντιμαχόμενα χωρία αναιρούνται αμοιβαίως και το νομοθετικό κενό καλύπτεται με αναλογία⁷⁶.

§ 3. ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΑΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

Ποια όμως είναι η τύχη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας; Ο Ιουστινιανός, αμέσως μετά την ανάκτηση της ιταλικής χερσονήσου από τους Οστρογότθους, επεξέτεινε σε αυτήν την δική του νομοθεσία διά της *Sanctio pragmatica pro petitione Vigilii* του έτους 554. Το γεγονός αυτό είναι υφίστης σημασίας· διότι έτσι η νομοθεσία του Ιουστινιανού δεν περιορίσθηκε στην Ανατολή, αλλά μεταδόθηκε στην Ιταλία και αργότερα δι' αυτής σε ολόκληρη την Δύση και κατέστη για πολλούς αιώνες το δίκαιο που διείπε τους λαούς της δυτικής Ευρώπης. Στην Ανατολή η πορεία του δικαίου υπήρξε διαφορετική. Μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού (565 μ.Χ.) αρχίζει νέα περίοδος του δικαίου: το βυζαντινό (λεγόμενο και βυζαντινο-ρωμαϊκό ή ελληνο-ρωμαϊκό) δίκαιο, το οποίο λήγει με την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως (1453), και ακολουθεί το δίκαιο της Τουρκοκρατίας (μέχρι το 1821) και μετά από αυτό το σύγχρονο Ελληνικό δίκαιο. Στην Ανατολή υπάρχει πλήρης σχεδόν απουσία του ΡΔ!⁷⁷.

1. Η πορεία προς την νομική επιστήμη

Ο χρόνος ζωής της ιουστινιάνειας νομοθεσίας στην Δύση είναι μακρύς, πιο μακρύς και από την χιλιετή πορεία του Δωδεκαδέλτου: Από τα μέσα του 6^{ου} αι. μέχρι τον 11^{ον} αι.· οπότε με την ανακάλυψη του χειρογράφου του Πανδέκτη δημιουργήθηκε η νέα νομική επιστήμη των Πανδεκτών, που κράτησε έως την εισαγωγή του γερμανικού Αστικού Κώδικα (1900).

Τι συνέβη στα μεγάλα αυτά χρονικά διαστήματα; Ο γερμανός φιλόσοφος Hegel, στο έργο του «Διαλέξεις περί της ιστορίας της φιλοσοφίας» (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 1833-1836) διακήρυξε ότι «θα φορούσε μπότες εφτά λεύγες μακριές» για να υπερπηδήσει την χιλιετία μεταξύ του 6^{ου} και του 17^{ου} αι. και ότι μόνον όταν θα έφθανε στον Καρτέσιο, θα μπορούσε να «κραυγάσει όπως ο ναυτικός: γη». Η άποψη αυτή του Hegel έχει σήμερα υπερκερασθεί και πλέον, μετά από έρευνα, βα-

76. Παπούλιας, ό.π., σ. 136.

77. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 374: «Η ιουστινιάνεια νομοθεσία είχε εν τω Βυζαντινών κράτει διά των Βασιλικών, αλλά και διά της Νεαρής 1 Λέοντος του Σοφού καταργηθή. Και εξηκολούθησε βεβαίως και μετά ταύτα να έχη συμβουλευτικόν απλώς χαρακτήρα. Από του 12^{ου} όμως αιώνος ετέθη οριστικώς εις αχρησίαν, απομείνασα απλή σκιά. Αλλά και αυτά τα Βασιλικά ήρξαντο βαθμυδόν ν' αχρηστεύονται...».

θεία γνώση και κατανόηση της μεσαιωνικής περιόδου, γίνεται δεκτό ακριβώς το αντίθετο: ότι «η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα».

Κυρίαρχη φιλοσοφική τάση στην Δύση από τον 11^{ον} έως τον 14^{ον} αι. ήταν ο Σχολαστικισμός (ή σχολαστική φιλοσοφία)⁷⁸. Πρόκειται για τον τύπο της φιλοσοφίας που καλλιεργήθηκε κατά τον Μεσαίωνα στους κόλπους των σχολών των Πανεπιστημίων –εξ ου και η ονομασία «σχολαστική φιλοσοφία». Στόχος της σχολαστικής φιλοσοφίας ήταν αφ' ενός μεν η εδραίωση των δογμάτων της χριστιανικής διδασκαλίας και η διαμόρφωσή τους σε σύστημα (επάνω στην γνωσιολογική βάση του συνδυασμού και συμβιβασμού πίστεως και γνώσεως)· αφ' ετέρου δε η μελέτη και η ενδελεχής ερμηνεία των κειμένων του Αριστοτέλη, τα οποία άσκησαν τεράστια επιρροή στην φιλοσοφική –και όχι μόνο– διάνοηση του Μεσαίωνα· ο Αριστοτέλης κατά την περίοδο αυτή της ιστορίας αναδείχθηκε σε αυθεντία, έτσι ώστε οποιοδήποτε φιλοσοφικό ή επιστημονικό ζήτημα να επιχειρείται να λυθεί με βάση τις απόψεις και την μέθοδό του. Η συμβολή εκπροσώπων της σχολαστικής φιλοσοφίας, όπως ο Άνσελμος του Καντέρμπουρι (1033-1109), ο Αβικέννα (980-1037), ο Αβερρόης (1127-1198), ο Μέγας Αλβέρτος (1200-1280), ο Θωμάς Ακινάτης (1226-1274), ο Ντύνσιους Σκότους (1266-1308), ο Ρότζερ Μπέικον (1214-1293), ο Γουλιέλμος του Όκαμ (1285-1349/50), ο Λούλου (1232-1316) και πλήθος άλλων, σε τομείς της επιστήμης (όπως τα μαθηματικά, η φυσική, η ψυχολογία, η γραμματική, η ρητορική, η οικονομική, η πολιτική⁷⁹) και της φιλοσοφίας, όπως η λογική, η γνωσιολογία ή η μεταφυσική⁸⁰, υπήρξε σπουδαία. Αλλά ερωτάται: Συνέβαλε η σχολαστική

78. Ενδεικτικά: Ε. Μουτσόπουλος, *Η σχολαστική διάνοησις*, χ. χρ.: Κ. Λογοθέτης, *Η φιλοσοφία των Πατέρων και του μέσου αιώνα*, Β' (1934)· Ν. Λούβαρις, *Ιστορία της φιλοσοφίας* Α' (1933) σ. 171 εε.: W. Windelband/H. Heimssoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, 1982 (μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος), Β', σ. 9-107· Ε. Brehier, *Ιστορία της φιλοσοφίας* (μτφρ. Π. Ιωαννίδης), 1957, τόμ. Α'· Γ. Σαχακιάν, *Ιστορία της φιλοσοφίας* (μτφρ. Χρ. Μαλεβίτση) Α', 2012, Κεφ. 6ο· Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, 2004, σ. 557· Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philos.* II, 1/2· M. Grabmann, *Die Geschichte der schol. Methode I* (1909), II (1911)· T. Kobusch (Hrsg.), *Philos des Mittelalters*, WGB-D, 2000· A. Kenny, *Geschichte der abend. Philos. (Mittelalter)*, WGB-D, 2012· J. Pieper, *Scholastik*, 1960· Schmidinger, *εις Hist. Wörterb. der Philos.* 8 (1992) σ. 1331 εε. ("Scholastik").

79. Hoffmeister, *Wörterb. der philos. Begriffe*, 1998, σ. 586 εε. («schol. Methode»).

80. «Οι Σχολαστικοί στον δυτικό μεσαίωνα, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, δέχθηκαν τη μεταφυσική ως αυτόνομη πραγματικότητα αλήθειας, προσιτή μόνο στη νόηση, όπως και τα μαθηματικά. Η γνώση της μεταφυσικής πραγματικότητας (άσχετη με την εμπειρία του ανθρώπου και τη διακινδύνευση της σχέσης) υπόκειται σε λογική αποδεικτική τεκμηρίωση –είναι μια επίσης «καθαρή επιστήμη» που δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από την εγκυρότητα των μαθηματικών. Οι προτάσεις της μεταφυσικής υπακούουν σε κανόνες, αξιώματα και αρχές (regulae, axiomata, principia) απόλυτης αντιστοι-

φιλοσοφία –πέρα από τους τομείς αυτούς– και στο δίκαιο, στην προαγωγή του δικαίου από «τέχνη» (ars), που ήταν μέχρι τότε, σε επιστήμη;

Η έννοια της επιστήμης είναι σύμφυτη με την έννοια του συστήματος· σύστημα είναι μία συγκροτημένη ενότητα γνώσεως με βάση μια ενιαία αρχή («εις μίαν ιδέαν συνορῶντα ἄγειν τὰ πολλὰ διεσπαρμένα», λέει ο Πλάτων, Φαίδρ. 265 D.). Και η έννοια του συστήματος είναι και αυτή σύμφυτη με την έννοια της μεθόδου, όπως την όρισε ο Αριστοτέλης: Μέθοδος είναι η «ὁδὸς ἐπὶ τι», «ὁ τρόπος τῆς ζητήσεως» (Αναλ. Πρὸτ. Β 1, 53α 1), ο δρόμος που οδηγεί σε ένα σκοπό: την συγκρότηση εδώ ενός επιστημονικού συστήματος⁸¹.

Συνέβαλε, λοιπόν, η σχολαστική φιλοσοφία –πέρα από τους καθαρά φιλοσοφικούς τομείς– και στην προαγωγή του δικαίου σε επιστήμη (από «τέχνη» σε επιστήμη); Αναμφίβολα ναι· αλλά υπό ποιες πνευματικές προϋποθέσεις; Με την εμφάνιση της σχολαστικής φιλοσοφίας κατά τον 11^ο αι. συμπίπτει η ανακάλυψη του φλωρεντινού χειρογράφου του Πανδέκτη. Ο Πανδέκτης είναι το σπουδαιότερο τμήμα της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, που περιέχει τα έργα των κλασικών ρωμαίων νομοδιδασκάλων, το οποίο δεν είχε έρθει ακόμη σε φως· από το Corpus iuris ήσαν γνωστά στους Δυτικούς μόνον οι Εισηγήσεις, κάποια σπαράγματα από τον Κώδικα και οι Νεαρές στην συνεπτυγμένη μορφή της Επιτομής του Ιουλιανού. Η ανακάλυψη του Πανδέκτη προκάλεσε «επιστημονικό ενθουσιασμό». Η ιουστινιάνεια νομοθεσία και ειδικότερα τώρα ο Πανδέκτης είχε καθιερωθεί στην μεσαιωνική νομική συνείδηση ως το απολύτως ορθό και αυθεντικό δίκαιο, ως απαράβατο δόγμα (ratio scripta), ικανό, χάρη στην απόλυτη λογική συνοχή του, να αποτελέσει την βάση για ένα δίκαιο αυτόχρημα παγκόσμιο, που έπρεπε να ισχύει σε κάθε χώρα, εφ' όσον δεν ήταν αντίθετα σε αυτό ιδιαίτερα τοπικά δίκαια. Με την ανακάλυψη του Πανδέκτη η σκέψη των νομικών επικεντρώθηκε, έτσι, στην ερμηνεία του· ερμηνεία που συνοδεύει έκτοτε τον Corpus ius καθ' όλη την μακραίωνη πορεία του στην Δυτική Ευρώπη έως το τέλος του βίου του, το 1900 (έτος εισαγωγής του Γερμανικού Αστικού Κώδικα). Η ερμηνεία αυτή προβαίνει κατά σταθμούς, διακρινόμενους βάσει της εκάστοτε χρησιμοποιούμενης διαφορετικής μεθόδου και χαρακτηριζόμενους με την ονομασία των Σχολών που ιδρύθηκαν αποκλειστικά για

χίας με την μαθηματική λογική». Χρ. Γιανναράς, Το Ρητό και το Άρρητο στην Θεολογία και την Επιστήμη, στον τόμο «Ο Κόσμος στην Επιστήμη και τη Θρησκεία» (εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη), 2008, σ. 261 εε. (262).

81. Πρβλ. Kant, Logik, Allg. Methodenlehre, § 95: «Η γνώση ως επιστήμη πρέπει να διευθετείται σύμφωνα με μία μέθοδο. Διότι επιστήμη είναι ένα όλο της γνώσεως ως σύστημα και όχι απλώς ως «συσσώρευμα», «Aggregat». – Αυτή απαιτεί γι' αυτό μία συστηματική γνώση, μία γνώση που σχηματίζεται σύμφωνα με καλά μελετημένους κανόνες».

τον σκοπό αυτόν: Γλωσσογράφοι, Μεταγλωσσογράφοι (ή Υπομνηματιστές), Ανθρωπιστές (γαλλική Σχολή), Σχολή του Φυσικού δικαίου, Ιστορική Σχολή.

II. Γλωσσογράφοι

Πρωτοπόροι της ερμηνείας του Πανδέκτη είναι οι Γλωσσογράφοι⁸². Ιδρυτής της Σχολής υπήρξε ο διάσημος καθηγητής της Γραμματικής και της Ρητορικής Irnerius, που δίδαξε στην Βονωνία (Bologna) της Ιταλίας έως το έτος 1125, και αποκαλείτο από τους μαθητές του *lucerna iuris* (λύχνος δικαίου). Σε αυτόν αποδίδεται και η ανακάλυψη του Πανδέκτη. Η εργασία του Irnerius και των διαδόχων του⁸³ συνίστατο στην ανάλυση του κειμένου του *Corpus iuris* με παράθεση σύντομων σχολίων αρχικώς στα διάστιχα (*glossae interlineares*) και κατόπιν στο περιθώριο του κειμένου (*glossae marginales*). Από τα σχόλια αυτά «*glossae*» στην λατινική, «γλώσσα» στην ελληνική— οι ασχοληθέντες με αυτή την ερμηνεία του ιουστινιανείου δικαίου απεκλήθησαν *glossatores*, «γλωσσογράφοι». Οι γλωσσογράφοι ξεκινούν από την πίστη στην αυθεντία του ΠΔ ως *ratio scripta*: κάτι αντίστοιχο με την πίστη στην αυθεντία της Αγίας Γραφής ως ιερού κειμένου. Το ΠΔ — όπως η Αγία Γραφή— είναι η αλήθεια· όχι ιστορική μαρτυρία της αλήθειας, αλλά η ίδια η αλήθεια. Αυτή η οιονεί θεολογική πίστη των γλωσσογράφων στην αυθεντία του *Corpus iuris* προσδιορίζει και την μέθοδο ερμηνείας αυτού. Μέθοδος ερμηνείας του *Corpus ius* ήταν η σχολαστική μέθοδος⁸⁴, αλλά όχι εκείνη της Αγίας Γραφής και των ιερών κειμένων. Μέθοδος ερμηνείας της Αγίας Γραφής ήταν αφ' ενός η γραμματική και αφ' ετέρου η αλληγο-

82. Βλ. Παππούλια, Γεν. Αρχ. Α', σ. 17-18· Κρασά (-Πράτσια), Γεν. διδασκαλία, 1927, σ. 17-19· Πετρόπουλο, ό.π., σ. 320-322· Windscheid (-Αργυρό), ό.π., σ. 31-34· Dernburg (-Δουβουνιώτη), ό.π., σ. 23-24· Regelsberger (-Μαριδάκη), ό.π., σ. 23-25, 52-53· Μαριδάκη, Ο Αρμενόπουλος και η τεχνική του δικαίου, εις Μελέται, 1979, σ. 139 με σημ. 13· Καραάση, Ο δικαϊκός θεσμός ως μεθοδολογικό πρόβλημα, Μελέτες II, σ. 599/600· Sohm (Mitteis-Wenger), Institutionen, 1924, σ. 15 εε· ιδίως Koschaker, Europa u. das röm. Recht¹ (1966) σ. 55-86· Wieacker, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit² (1967) σ. 45-63· του ιδίου, Vom röm. Recht² (1961) σ. 292-296· του ιδίου, Röm. Rechtsgeschichte, 1988, σ. 36-39· Kaser, Röm. Rechtsgeschichte, 1950, σ. 248 εε· Enneccerus-Kipp-Wolf, Allg. Teil. des bürgerl. Rechts¹⁵ (1959) σ. 111-112· Strömholm, Kurze Geschichte der abendl. Rechtsphilos., 1991, σ. 114-121· Braun, Einf. in die Rechtsphilos., 2006, σ. 45-46.

83. Για την σχολή της Bologna και την σχέση της με την νομική σχολή της Βηρυτού βλ. Fitting, Rechtsschule zu Bologna, 1888, και ιδίως Pringsheim, Beryt und Bologna, FS für Lenel, 1923 σ. 204 εε. Για την νομική αναγέννηση περί το 1100 βλ. ιδίως Goetz, Das Wiederaufleben des röm. Rechts im Mittelalter, Archiv für Kulturgeschichte 10 (1912/13) σ. 25 εε.

84. Koschaker, ό.π., σ. 62, 68· Wieacker, Privatrechtsgeschichte, σ. 57 (όπου και αμφισβητήσεις ως προς την έκταση της επιρροής της σχολαστικής μεθόδου).

ρική, που θεωρούνταν ως η ανώτερη πνευματική ερμηνεία⁸⁵. μάλιστα εδώ υπό την επίδραση του Αυγουστίνου μορφώθηκε συν τω χρόνω η περίφημη τετραπλή ερμηνευτική μέθοδος που εκφέρεται στην εξής υπομνηστική ρήτρα: «Littera gesta docet, quod credas allegoria, quidquid agas moralis, quo tentas anagogia» («Τό γράμμα διδάσκει τά πραχθέντα· τί πρέπει νά πιστεύη ή αλληγορία· τί πρέπει νά πράττη ή ήθική· τί δέ νά ἐλπίζη ή ἀναγωγή»). Οι γλωσσολόγοι, εκκοσμικεύοντας τρόπον τινά την θεολογική μέθοδο, κράτησαν την γραμματική ερμηνεία (που ήταν άλλωστε παμπάλαια) αλλά αντικατέστησαν την αλληγορική με την λογική ερμηνεία, με την βοήθεια των γενικών συλλογιστικών τύπων αλλά και τις αριστοτελικές κατηγορίες, όπως τις τέσσερις *causae* (c. materialis, c. formalis, c. efficiens και c. finalis), τις ειδικά σχολαστικές *causae* (c. proxima και remota, propria και impropria), ακόμη την διάκριση μεταξύ γενικού (genera) και ειδικού (species, specialiter), καθώς και την λογική διαδικασία των *distinctio*, *divisio* και *subdivisio*⁸⁶.

Με βάση αυτούς τους δύο άξονες –την γραμματική και την λογική ερμηνεία (με την παραπάνω έννοια)– οι γλωσσολόγοι προχώρησαν πρώτα αναλυτικά στην ερμηνεία των κατ' ιδίαν χωρίων (*loci*) του *Corpus iuris*, χωρίς αναφορά στην σχέση του κάθε χωρίου με άλλα χωρία και με το σύνολο των κειμένων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, θεωρώντας ότι το κάθε χωρίο είναι αυτοτελές και ισχύει αυτό καθ' εαυτό ως απαράβατο δόγμα. Όμως δεν άργησε να διαπιστωθεί ότι αυτή η «αναλυτική μέθοδος» δεν ικανοποιεί· διότι, εάν κάθε χωρίο έχει την αυθεντία της απόλυτης αλήθειας, τότε λογικά κανένα χωρίο δεν θα πρέπει να αντιφάσκει προς άλλο ή άλλα, αφού όλα τα χωρία είναι εξ ορισμού το ίδιο αυθεντικά. Τούτο όμως είναι αντίθετο προς την πραγματικότητα, διότι αντιφάσεις στον *Corpus iuris* υπάρχουν, όπως άλλωστε και στην Αγία Γραφή, και προκύπτουν από την γραμματική ερμηνεία. Πώς θα λυθούν οι αντιφάσεις αυτές; Στην Αγία Γραφή λύνονται με την αλληγορική ερμηνεία. Στον *Corpus iuris* πρέπει να επιλυθούν κατ' ανάγκην –διότι άλλος τρόπος δεν υπάρχει– με την λογική ερμηνεία. Η λογική ερμηνεία προϋποθέτει ότι ολόκληρο το *Corpus iuris* διέπεται από μία (κοινή) *Ratio* που συνέχει όλα τα κείμενα της νομοθεσίας και αποτελεί την βάση για την εναρμόνιση των αντιφάσεων. Αυτή θα επιδιωχθεί τώρα με όλα τα λογικά μέσα, όπως με την βοήθεια των διακρίσεων (*distinctiones*), με επινόηση περιπτώσεων και συναγωγή κανόνων και αφηρημένων αρχών («*procarda*» ή «*generalia*»), με σύντομες μεν αλλά συστηματικές περιλήψεις των κατ' ιδίαν κειμένων (*Summae*), με *Quaestiones* (επίλυση ειδικών

85. Για την αλληγορική ερμηνεία ως μέθοδο ερμηνείας της Αγίας Γραφής βλ. Καράση, Γεν. Αρχ. του Ασ. Δ. – Δικαιοπραξία Ι, 1996, αρ. Γ' 219-220.

86. Wieacker, ό.π., σ. 58.

ζητημάτων με συνεκτίμηση των εκατέρωθεν επιχειρημάτων), με κάθε τι που διευκολύνει την «δεσποτείαν επί του συνόλου». Με τον τρόπο αυτό προέκυψε ένα σύστημα προτάσεων (τυπικώς) μη αντιφατικών, το οποίο θα αποτελέσει ίσως –όπως λέει ο Wieacker⁸⁷– την πρώτη αυτόνομη νομική Δογματική της παγκόσμιας ιστορίας του δικαίου. Αυτό το σύστημα των προτάσεων είναι ειδικότερα ο πρόγονος και της σημερινής Δογματικής του ευρωπαϊκού δικαίου⁸⁸. Διότι και σήμερα η νομική (όπως –εκτός αυτής– και η θεολογία) παρέμεινε Δογματική⁸⁹, γιατί προϋποθέτει ως δεδομένη την αυθεντία ανυπόθετων προτάσεων –σε αντιδιαστολή προς τις ακριβείς επιστήμες (που δεν προϋποθέτουν αλλά θέτουν οι ίδιες τα «αξιώματα», από τα οποία συνάγουν με αυστηρή παραγωγική μέθοδο όλες τις προτάσεις, όπως π.χ. η ευκλείδεια Γεωμετρία) ή προς τις περιγραφικές και ιστορικές επιστήμες (που το αντικείμενό τους προσδιορίζεται από την εμπειρία).

Η μεσαιωνική Δογματική των γλωσσογράφων διαφέρει από την σύγχρονη νομική Δογματική. Διότι, επικεντρωμένη στην αναζήτηση της λογικής (ακριβέστερα οντολογικής⁹⁰) αλήθειας των κειμένων ως *ratio scripta*, δεν ασχολείται ούτε με το ιστορικό υπόβαθρο των θεσμών ούτε με την πρακτική διάσταση των προβλημάτων· ενώ η σύγχρονη Δογματική –τουλάχιστον η κρατούσα– είναι ταγμένη κυρίως στην εξυπηρέτηση βιοτικών αναγκών. Η Δογματική των γλωσσογράφων, στην οποία οφείλεται η γένεση της νομικής επιστήμης στην Ευρώπη, και η οποία αποτελεί και σήμερα δεξαμενή, από την οποία πολλά αντλεί η έρευνα του ΡΔ, φέρει αυτό ακριβώς το μειονέκτημα: την έλλειψη ιστορικής προοπτικής (οι γλωσσογράφοι πίστευαν ότι το *Corpus iuris* δεν προήλθε από το παρελθόν, αλλά είναι δημιούργημα, που πήγασε από την κεφαλή ενός μόνον ανθρώπου, του αυτοκράτορα) και πρακτικού προσανατολισμού. Το κίνημα των γλωσσογράφων πήγασε όχι από μια πρακτική, αλλά απλώς και μόνον από μια πνευματική, καθαρά επιστημονική, ανάγκη: την λαχτάρα για γνώση των πνευματικών θησαυρών

87. *Privatrechtsgeschichte*, σ. 59.

88. Wieacker, ό.π.

89. Βλ. για τον όρο και Kaufmann/Hassemer/Neumann (Hrsg.), *Einführung*⁸ (2011) σ. 1 εε., 268.

90. Οι γλωσσογράφοι, συνεπείς στην σχολαστική τους κοσμοθεωρία, πίστευαν (βλ. Spengler, ό.π., II, σ. 100) ότι ουσία των όντων είναι (όχι τα πράγματα, αλλά) οι γενικές έννοιες (τα *universalia*)· αντίθετα προς τους νομιναλιστές που θεωρούσαν ότι ουσία των όντων είναι τα ίδια τα πράγματα (και όχι οι γενικές έννοιες, που δεν είναι παρά μόνο λέξεις, ονόματα)· για τον ρεαλισμό και νομιναλισμό στην σχολαστική φιλοσοφία βλ. π.χ. W. Windelband/H. Heimssoeth, *Εγχειρίδιο*, ό.π., Β', σ. 40 εε. Ο ρεαλισμός των σχολαστικών ανάγεται στην πλατωνική (θεωρία των ιδεών) και κατά βάθος στην ελεατική φιλοσοφία, ότι σε κάθε ανθρώπινη σκέψη αντιστοιχεί ένα μεταφυσικό Είναι· Παρμενίδης: «το γαρ αυτό νοεόν εστίν τε και είναι» (Diels, *Fragm. der Vorsokratiker*, αρ. 3)· Wieacker, ό.π., σ. 54 με σημ. 35.

της αρχαιότητας· δεδομένου ότι από τα μέσα του 11^{ου} αι., με την ανάπτυξη της παιδείας, συνδέεται η στροφή προς την αρχαιότητα.

Έτσι, λοιπόν, εργαζόμενοι οι γλωσσογράφοι περάτωσαν την αποστολή τους στα μέσα του 13^{ου} αι. Τελευταίος της Σχολής ήταν ο Accursius (1182-1259), ο οποίος συνέλεξε τα σημαντικότερα σχόλια των προκατόχων του σε μία συλλογή, που καλείται *Glossa Ordinaria* (περί το 1250)· με αυτή κληροδότησε τα αποτελέσματα της σκέψεως των γλωσσογράφων στους επιγενόμενους.

III. Μεταγλωσσογράφοι

Την σκυτάλη της ερμηνείας του ΡΔ παίρνουν από τους γλωσσογράφους οι μεταγλωσσογράφοι (*postglossares*), οι οποίοι, ως σχολή του ΡΔ, κρατούν τα σκήπτρα από τα μέσα του 13^{ου} έως το τέλος του 15^{ου} αι., πάλι στην Ιταλία (Perugia, Padua, Pisa, Pavia). Οι μεταγλωσσογράφοι ακολουθούν έναν άλλο, διαφορετικό, δρόμο⁹¹. Θεωρώντας ότι η ερμηνεία του *Corpus iuris* με την εργασία των γλωσσογράφων έχει εξαντληθεί, ασχολήθηκαν κυρίως με την πρακτική εφαρμογή του δικαίου στην Ιταλία. Εγκατέλειψαν βαθμηδόν τις πηγές (το κείμενο της ιουστινιάνειας νομοθεσίας) και, γοητευμένοι από το έργο των γλωσσογράφων, επιδόθησαν στην ερμηνεία των ίδιων των «γλωσσών», εφαρμόζοντας την σχολαστική μέθοδο, αλλά κατά τρόπο εσφαλμένο. Χωρίς να μπορέσουν να ανυψωθούν μέχρι την ουσία της λογικής και μεταφυσικής, περιέπεσαν σε ακραίες λεπτολογίες και σε μακρηγορία πέρα από κάθε μέτρο. Γλωσσογραφούν την γλώσσα και μετά από λίγο τις γλώσσες επί των γλωσσών και συγγράφουν γι' αυτό μακρά και αφορηώς ανιαρά υπομνήματα («*Distinctiones*»), τα οποία κατακλύζονται από σχινοτενείς και λεπτολόγες διαστολές, υποδιαστολές και αντιδιαστολές, που δεν έχουν καμιά πρακτική αλλά και λογική αξία (εξ ου οι *postglossares* εκλήθησαν και *commentatores*, «υπομνηματισταί»)⁹². Τότε επικράτησε και η συνήθεια να στηρίζει κανείς τις εκφερόμενες γνώμες μάλλον στο πλήθος των ομόδοξων σχολιαστών παρά στην μελέτη του κειμένου του νόμου. Όχι αδικαιολόγητα ο Cujacius (1522-1590), μεταγενέστερος νομικός της γαλλικής σχολής της Αναγεννήσεως, εφάρμοζε στους μεταγλωσσογράφους την ρήση του Κικέρωνα: *Nihil tam absurdum dici potest, quod non dicatur a*

91. Βλ. Παππούλια, ό.π., σ. 18-19· Κρασά (-Πράτσικα), ό.π., σ. 19· Πετρόπουλο, ό.π., σ. 322-323· Windscheid (-Αργυρό), ό.π., σ. 82/83· Dernburg (-Δουβουνιώτη), ό.π., σ. 24-25· Regelsberger (-Μαριδάκη), ό.π., σ. 11-12, 53-54· Μαριδάκη, ό.π., σ. 139-140· Koschaker, ό.π., σ. 87-105· Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, σ. 80 εε· Kaser, *Röm. Rechtsgeschichte*, 1950, σ. 250 εε· Enneccerus-Kipp-Wolff, ό.π., σ. 112-114· Strömholm, ό.π., σ. 121-125.

92. Από αυτή την παράδοση προέρχεται η σημερινή χρήση του όρου «σχολαστικός».

quodam doctorum («Δεν υπάρχει τίποτε το ανόητο που να μην έχει διδαχθεί από κάποιο νομικό»).

Η συνεισφορά των μεταγλωσσολογικών βρίσκεται αλλού· όχι στην κατανόηση του καθαρού ΡΔ, αλλά στην πρακτική του εφαρμογή. Κατά το πρώτο ήμισυ του 14^{ου} αι., οι διαπρεπέστεροι από αυτούς, Bartolus (1313-1357) και ο μαθητής του Baldus (1327-1400), πνεύματα ανεξάρτητα και δημιουργικά, έστρεψαν την προσοχή των μεταγλωσσολογικών και προς το Κανονικό δίκαιο καθώς και προς τα τοπικά έθιμα (statuta, θέσμια), που ίσχυαν στις πόλεις της Βόρειας Ιταλίας. Και επιδίωξαν –επιδίωξη όντως μεγάλου πνοη– από τα τρία αυτά δίκαια (Corpus iuris civilis, corpus iuris canonici και statuta) να συνθέσουν ένα ενιαίο δίκαιο για την Ιταλία, που να ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές συνθήκες και να παρασκευάσει έτσι την εξάπλωσή του και πέρα από την Ιταλία, στις άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Η κρίση της ιστορίας για τους μεταγλωσσολογικούς υπήρξε δίκαιη: Απέριψε την αδυναμία και απεδέχθη την δύναμή τους. Αδυναμία των μεταγλωσσολογικών ήταν το άγνοο σχολαστικό πνεύμα του ύστερου Μεσαίωνα. Δύναμή τους ήταν το γόνιμο πρακτικό πνεύμα, η πρακτική χρησιμότητα του δικαίου, η utilitas (όπως θα έλεγαν οι Ρωμαίοι). Το σχολαστικό πνεύμα δεν άντεξε στην κριτική του ήδη ανερχόμενου κινήματος του ανθρωπισμού (Humanismus), που διαμόρφωσε μια νέα σχολή του ΡΔ, την Γαλλική σχολή. Το πρακτικό πνεύμα πέρασε ανατολικότερα της Γαλλίας και διαμόρφωσε μια άλλη σχολή, την Γερμανική σχολή του ΡΔ. Και οι δύο σχολές (Γαλλική και Γερμανική) έδωσαν, από την έξοδο του Μεσαίωνα, νέα ζωή στη νομική επιστήμη. Οι ιστορικές και φιλοσοφικές γνώσεις, οι ήδη κηθείσες, πρόσφεραν νέα μέσα για την καλύτερη κατανόηση των Πηγών. Έχουμε ήδη εισέλθει στους νεότερους χρόνους και μάλιστα περάσει στον 16^ο αι.

IV. Νεότεροι χρόνοι

A. Το κίνημα του ανθρωπισμού: Γαλλική Σχολή

Το τέλος της Σχολής των μεταγλωσσολογικών συμπίπτει με την εμφάνιση του ανθρωπισμού (Humanismus), που γεννήθηκε μέσα από τους κόλπους της ιταλικής Αναγεννήσεως και επεκτάθηκε κατά τον 16^ο αι. πέραν των Άλπεων στις χώρες της Ευρώπης⁹³. Ανθρωπισμός, στην αρχική του

93. Για το ανθρωπιστικό κίνημα κατά την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά W. Windelband/H. Heimsoeth, Εγχειρίδιο, ό.π., Β', σ. 115-145· Π. Κονδύλη, Η κριτική της Μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη Α', 2012, σ. 47-81 («Το ανθρωπιστικό κίνημα και η Μεταφυσική»· Burdach, Über den Ursprung des Humanismus, 1914· Kenny, Geschichte, ό.π., σ. 13 εε· P. R. Blum (Hrsg.), Philos. der Renaissance, BWG-D, 1999.

μορφή, είναι το κίνημα που αποβλέπει στην μόρφωση του τελείου ανθρώπου, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την μελέτη και κατανόηση των αυθεντικών κειμένων του πολιτισμού της κλασικής αρχαιότητας. Οι άνθρωποι στον Μεσαίωνα αντιμετώπιζαν τα αρχαία κείμενα σαν άψυχα σώματα· τους ενδιέφερε το γράμμα και όχι το πνεύμα, η παλλόμενη ζωή που έκρυβαν μέσα τους τα έργα. Στόχος των ανθρωπιστών ήταν «να βρουν μέσα στη αρχαία στάχτη την λάμψη της αιώνιας ομορφιάς». Το σύνθημα «επιστροφή στην αρχαιότητα» είχε ως αποτέλεσμα την αναγέννηση των κλασικών σπουδών κατά τον 16^ο αι. Τούτο επηρέασε σημαντικά και την νομική επιστήμη⁹⁴, αρχικά στην Ιταλία⁹⁵. «Επιστροφή στην αρχαιότητα» σημαίνει «επιστροφή στις πηγές του ΡΔ» έξω από το πνεύμα του σχολαστικισμού και της πίστεως στην αυθεντία⁹⁶. Οι μεταγλωσσολογικοί έγιναν στόχος σφοδρών επιθέσεων των ανθρωπιστών, που τους κατηγορούσαν ότι χάριν της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου ακολουθούσαν κατά την ερμηνεία την δογματική (σχολαστική) μέθοδο, που δείχνει πλήρη περιφρόνηση και προς το γράμμα και προς το πνεύμα του ιουστινιάνειου νομοθετήματος⁹⁷. Πλέον επικρατεί η νέα αντίληψη ότι το ΡΔ πρέπει να θεωρείται ως κλάδος της ιστορίας του αρχαίου πολιτισμού και γι' αυτό πρέπει να ερευνάται θεωρητικώς, ανεξαρτήτως της πρακτικής του αξίας, κατά την ιστορική του εξέλιξη. Στην τάση αυτή συνέβαλε η ανακάλυψη νέων πηγών, όπως τα fragmenta του Ulpianus, μεγάλο μέρος του Codex Theodosianus, τα Βασιλικά και η παράφραση στα ελληνικά των Εισηγήσεων του Ιουστινιανού, που έγινε από τον Θεόφιλο κατά τον 6^ο αι. Επομένως για την ερμηνεία της ιουστινιάνειας νομοθεσίας έπρεπε να επινοηθεί νέα μέθοδος, και αυτή θα έπρεπε να προσιδιάζει με την μέθοδο ερμηνείας των φιλολογικών κειμένων· δηλαδή να είναι αφ' ενός ιστορική (ο corpus iuris civilis δεν θα έπρεπε να θεωρείται έργο του Ιουστινιανού, αλλά προϊόν μακραίωνης εξέλιξης) και αφ' ετέρου δογματική (το corpus iuris θα έπρεπε να ερευ-

94. Βλ. και για τα επόμενα Παππούλια, ό.π., σ. 19-20· του ιδίου, Ιστορία και Εισηγήσεις του ΡΔ, 1925, σ. 156-158· Κρασά (-Πράτσια), ό.π., σ. 19-20· Πετρόπουλο, ό.π., § 38· Regelsberger (-Μαριδάκη), ό.π., σ. 54-56· Καραάση, ό.π., σ. 600· Koschaker, ό.π., σ. 105-124· Wieacker, Privatrechtsgeschichte, ό.π., σ. 88 εε. 146 εε., 161 εε.· του ιδίου, Röm. Rechtsgeschichte, 1988, σ. 39-42· Enneccerus-Kipp-Wolff, ό.π., σ. 114-116· Strömholm, ό.π., σ. 156-159.

95. Για τον νομικό ανθρωπισμό στην Ιταλία βλ. Savigny, Geschichte des röm. Rechts im Mittelalter VI², σ. 419 εε.

96. Παλαιότερες νομικές έρευνες εκκινούν από τις θέσεις του J. Burckhardt (Die Cultur der Renaissance, 1860), ο οποίος ως ουσιώδες στοιχείο του ανθρωπισμού και της Αναγεννήσεως εξαίρει την χειραφέτηση της ατομικής προσωπικότητας από τις μεσαιωνικές μεταφυσικές δεσμεύσεις· Wieacker, Privatrechtsgeschichte, σ. 89 σημ. 37.

97. Για την αρνητική στάση των ανθρωπιστών έναντι της σχολαστικής συλλογιστικής βλ. Π. Κονδύλη, Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός Α', 1987, σ. 106 εε.

νάται καθαρά θεωρητικά ανεξαρτήτως της πρακτικής του αξίας). Η νέα αυτή μέθοδος πράγματι εφευρέθηκε και εφαρμόστηκε πρώτα στην Γαλλία, η οποία είχε καταστεί το κέντρο της νέας κινήσεως του ανθρωπισμού. Η νέα μέθοδος δημιούργησε σχολή, την «γαλλική σχολή του ΡΔ», η οποία πρόσφερε μεγάλες και μόνιμες υπηρεσίες στην γνώση του *corpus iuris*, και η οποία δικαίως χαρακτηρίστηκε από τον Savigny⁹⁸ ως η λαμπρότερη εποχή της νεότερης νομικής επιστήμης.

Πρωτοστάτες της γαλλικής σχολής υπήρξαν ο J. Cujanus (1522-1590) και ο αντίπαλός του H. Donellus (1527-1591), αμφότεροι έξοχοι και μεγαλοφυείς, που εξέφρασαν και τις δύο διαστάσεις της νέας μεθόδου: ο πρώτος ως φιλόλογος και ιστορικός και ο δεύτερος ως δογματικός και συστηματικός. Ο Cujanus, κάτοχος πολλών φιλολογικών και ιστορικών γνώσεων, ιχνηλατεί την έννοια του νόμου με την ιστορική έρευνα και προβαίνει στην ερμηνεία των κατ' ιδίαν χωρίων, που γι' αυτόν έχουν όλα την ίδια αξία, χωρίς να τα θεωρεί από μια υψηλότερη σκοπιά και γι' αυτό εύκολα περιπίπτει σε αντιφάσεις, μεταβαίνοντας από την μία ερμηνεία στην άλλη. Ο Donellus ασχολείται με την άλλη διάσταση της ίδιας μεθόδου, την δογματική και συστηματική. Πρωτεύον στοιχείο είναι γι' αυτόν ο εσωτερικός λόγος του κειμένου. Συναρμόζει λογικώς όλες τις διατάξεις που ανάγονται σε κάθε θέμα και έτσι ανευρίσκει την γενική αρχή, που καταδεικνύει την εσωτερική αλληλουχία των κειμένων. Οι δύο τάσεις συμπιέτουν ακριβώς στο ότι ερευνούν το ΡΔ αυτό καθ' εαυτό, ως κλάδο της ιστορίας του αρχαίου πολιτισμού, παραγκωνίζοντας πλήρως την πρακτική του πλευρά και αδιαφορώντας για την προαγωγή του ισχύοντος δικαίου. Ο Cujacius και ο Donellus, «γνήσιοι οπαδοί του ανθρωπισμού», λέει ο Regelsberger, «είχον οφθαλμούς μόνον διά το καθαρόν ρωμαϊκόν δίκαιον και εδίδασκον τούτο ως ισχύν δίκαιον, ανεπηρέαστοι εκ της καταστάσεως και των αναγκών του πρακτικού βίου. Ένεκα τούτου ουδαμώς επέδρασαν επί της εφαρμογής του δικαίου της εποχής εκείνης»⁹⁹.

Β. Πρακτική νομική επιστήμη: Γερμανική Σχολή (usus modernus pandectarum – Δίκαιο των Πανδεκτών)

Από τον παλμό και τα διδάγματα της γαλλικής σχολής δεν έμειναν ασυγκίνητες οι γειτονικές χώρες. Στην Ολλανδία η ουμανιστική κατεύθυνση της γαλλικής σχολής βίωσε κατά τον 16^{ον} και 17^{ον} αι. μία ασθενέστερη δεύτερη ανθοφορία, ενώ στην Γερμανία εξέχοντα πνεύματα επηρεάστηκαν από τις παρορμήσεις του ανθρωπισμού και της αρχαιολατρίας και επιδόθηκαν

98. Vermischte Schriften IV, σ. 175.

99. Regelsberger (-Μαριδάκης), ό.π., σ. 56.

με θερμό ζήλο στην ιστορική έρευνα, αλλά για μικρό χρονικό διάστημα. Περί τα μέσα του 17^{ου} αι. σημειώθηκε στροφή¹⁰⁰. Το ενδιαφέρον για την επιστημονική πλευρά του δικαίου (ιστορική έρευνα, κριτική των πηγών και διάγνωση του γνήσιου ΡΔ) περιορίζεται και εξαιρείται η πρακτική του πλευρά. Διότι έπρεπε να αντιμετωπισθεί το κρίσιμο για την περίοδο εκείνη πρόβλημα της προσαρμογής του ΡΔ στις γερμανικές συνθήκες. Το ΡΔ είχε ήδη ενταχθεί και γίνει αποδεκτό (Rezeption) στην Γερμανία¹⁰¹. Πότε ακριβώς δεν μπορεί να καθορισθεί, διότι η αποδοχή πραγματοποιήθηκε όχι με νομοθετική πράξη αλλά μέσω των εθίμων και της δικαστικής οδού με σύμπραξη και των νομικών. Πάντως το πέρας της διαδικασίας που απέληξε στην οριστική επιβολή του, απετέλεσε η διάταξη του νεοϊδρυθέντος ανωτάτου δικαστηρίου της αυτοκρατορίας (Reichskammergericht) του 1495, σύμφωνα με την οποία οι δικαστές εντέλλονται να «συμμορφώνονται προς το κοινοδίκαιο που κρατεί στην επικράτεια». Σημειωτέον ότι η αποδοχή του ΡΔ ως κοινοδικαίου υπαγορεύθηκε πρώτα από τις ιστορικές συνθήκες. Κατά την περίοδο αυτή η Γερμανία ήταν διαιρεμένη σε κρατίδια, το καθένα από τα οποία είχε δικό του δίκαιο. Η εθνική συνείδηση απαιτούσε ήδη ενιαίο κράτος και ενιαίο δίκαιο. Την ιδέα του ενιαίου κράτους προσέλαβαν οι γερμανοί νομικοί από τους μεταγλωσσογράφους, οι οποίοι δίδασκαν το ΡΔ όχι ως δίκαιο της Ιταλίας αλλά ως δίκαιο αυτόχρονο παγκόσμιο, που έπρεπε να ισχύει σε κάθε χώρα, εφ' όσον ιδιαίτερα τοπικά δίκαια δεν αντιτίθεντο σε αυτό. Την αποδοχή του ΡΔ ως κοινοδικαίου υποβοηθήσε όμως και μία αρχαιοπρεπής γερμανική παράδοση, κατά την οποία το Corpus iuris civilis ήταν το αυτοκρατορικό δίκαιο της Γερμανίας. Τούτο οφείλεται στο ότι οι Γερμανοί βασιλείς έφεραν συνεχώς το αυτοκρατορικό στέμμα της Ρώμης, λογίζονταν ως διάδοχοι των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και ως τέτοιοι χριζόνταν και αναγνωρίζονταν από την κορυφή της χριστιανοσύνης, δηλ. τους Πάπες της Ρώμης· γι' αυτό και αποκαλούσαν το κράτος τους «αγία ρωμαϊκή αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους» («das Heilige Römische Reich Deutscher Nation»). Το ΡΔ που έγινε αποδεκτό ως κοινοδίκαιο στην Γερμανία δεν είναι το ΡΔ του Ιουστινιανού, αλλά το γλωσσολογούμενο και ιδίως το υπομνηματισμένο (μεταγλωσσολογούμενο) κείμενο του Bartolus¹⁰².

100. Βλ. για τα επόμενα Παππούλια, Γεν. Αρχ. Α', 1921, σ. 21-22· τον ίδιον, *Ιστορία και Εισαγγήσεις του ΡΔ*, 1925, σ. 158-161· Κρασσά (-Πράτσικα), ό.π., σ. 21· Dernburg (-Δουβουνιώτη), ό.π., σ. 25-26· Regelsberger (-Μαριδάκη), ό.π., σ. 56-58· Koschaker, ό.π., σ. 124-141, 233-234, 246· Enneccerus-Kipp-Wolf, ό.π., σ. 116 εε.

101. Για την ιστορία της αποδοχής (Rezeption) βλ. Enneccerus-Kipp-Wolf, ό.π., σ. 12 εε· Regelsberger (-Πράτσικα), ό.π., § 1.

102. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 331· Sohm (Mitteis-Wenger)¹⁷ (1924) σ. 151.

Αυτό το δίκαιο επιδιώκουν τώρα οι νομικοί της Γερμανίας να προσαρμόσουν στις γερμανικές συνθήκες, μιμούμενοι ως προς τούτο τους μεταγλωσσογράφους που επιζητούσαν να εφαρμόσουν το ΡΔ στις ιταλικές συνθήκες. Προσαρμογή εσήμαινε ανάμιξη των ρωμαϊκών με γερμανικά στοιχεία (όπως γερμανικές αντιλήψεις, εγχώρια έθιμα, ρυθμίσεις των τοπικών δικαίων) αλλά και στοιχεία του κανονικού δικαίου. Η όλη αυτή εργασία, που επιτελέστηκε εμπειρικά με βάση μια, πρακτικής κατευθύνσεως, ερμηνεία του δικαίου, οδήγησε κατά τα μέσα του 17^{ου} αι. στην διάπλαση του λεγόμενου *usus modernus pandectarum*¹⁰³. Το δίκαιο αυτό εξακολούθησε να εφαρμόζεται στην πράξη ολόκληρο τον 18^{ον} αι., οπότε τα στοιχεία του ιδιωτικού γερμανικού δικαίου αρχίζουν να αποχωρίζονται και επιτρέπουν στο ΡΔ να αναπτυχθεί ανεξάρτητο και ελεύθερο. Έτσι αναπτύχθηκε το «δίκαιο των Πανδεκτών» (*Pandektenrecht*) από το όνομα του Πανδέκτη, που αποτελεί το σπουδαιότερο μέρος του *Corpus iuris civilis*. Το δίκαιο αυτό συγκροτήθηκε από κορυφαίους γερμανούς νομοδιδασκάλους σε σύστημα, με το οποίο –διά μέσου και της ιστορικής σχολής του δικαίου (19^{ος} αι.)– καλλιεργήθηκε και δογματικά το ΡΔ στην Γερμανία μέχρι της εισαγωγής του νεώτερου Αστικού Κώδικα (1900)¹⁰⁴.

Η γερμανική σχολή υπό την μορφή του *usus modernus pandectarum*¹⁰⁵ επιτέλεσε σπουδαίο για την εξέλιξη του δικαίου στην Γερμανία έργο: Επιδόθηκε στην μελέτη του γερμανικού δικαίου των εθίμων, καθιέρωσε την ισχύ του ΡΔ ως κοινοδικαίου στην γερμανική επικράτεια και καθόρισε την σχέση του προς τα τοπικά δίκαια (με βάση την αρχή της υπεροχής των τοπικών δικαίων, «*Landrecht bricht gemeines Recht*», «το τοπικό δίκαιο διασπά το κοινοδίκαιο»). Εν τούτοις η εν λόγω σχολή υστερεί στην επισημονική επεξεργασία του ΡΔ. Όπως παρέλαβε τούτο αυτούσιο από τα χέρια των μεταγλωσσογράφων, το παρέδωσε στους ύστερους πανδεκτιστές, χωρίς να προσθέτει τίποτε νέο. Οι συγγραφείς του *usus modernus pandectarum*, στερούμενοι ιστορικού νου και κριτικής μεθόδου, παρέτασαν τα διάφορα στοιχεία της νομικής ύλης κατά τρόπο απλώς εξωτερικό αδιαφορώντας για την ουσιαστική συστηματοποίησή τους. «Πολλοί χρυσοί κόκκοι πρακτικού νομικού λόγου», λέει ο *Regelsberger*¹⁰⁶, «κείνται εις τα συγγράμματα αυτών, ταύτα όμως εγκατεσπαρμένα ένθεν κακείθεν ή κεκαλυμμένα υπό δευτερεύοντα έργα ανεπιστημονικά».

103. Για την επίδραση του Φυσικού δικαίου στον *usus modernus* βλ. *R. Voppel, Der Einfluß des Naturrechts auf den Usus modernus*, 1996.

104. *Πετρόπουλος*, ό.π., σ. 345.

105. Βλ. *R. Stintzing, Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft I*, 1880, σ. 652 εε.· *Wieacker, Privatrechtsgeschichte*, ό.π., σ. 204-248· *Kaser, Röm. Rechtsgeschichte*, 1950, σ. 10.

106. *Regelsberger* (-Μαριδάκης), ό.π., σ. 59.

Όμως υπό την άλλη της μορφή ως «δικαίου των Πανδεκτών»¹⁰⁷ η γερμανική σχολή αποβάλλει σχεδόν τον πρακτικό της χαρακτήρα (με την ανωτέρω έννοια) και γίνεται περισσότερο μεθοδική. Οι πανδεκτιστές –από τα διασημότερα ονόματα της γερμανικής νομικής επιστήμης– έχοντας στα χέρια τους το μεταγλωσσολογισμένο κείμενο των Πανδεκτών χωρίς συστηματική ενότητα, δημιούργησαν από αυτό ενιαίο δόγμα, δόγμα όμως ξένο προς το ιουστινιάνειο δίκαιο. Αγνοώντας το ιστορικό νόημα των χωρίων και τα ιστορικά αίτια των αντιφάσεων και αντινομιών, εργάσθηκαν ειδικότερα για την οικοδόμηση του δογματικού τους συστήματος, διττώς: αφ' ενός συμπλήρωσαν και συναρμόνισαν τα χωρία με λογικούς συνδυασμούς, ξένους προς τον ιστορικό έλεγχο (αρμονιστική μέθοδος, εξειλιγμένη μορφή της δογματικής μεθόδου)· και αφ' ετέρου συνάγοντας με αφηρημένο λογικό συλλογισμό από τα έτσι συμπληρούμενα και συναρμολογούμενα χωρία γενικότερους κανόνες, θεώρησαν ότι οι κανόνες αυτοί ισχύουν –κατ' αφηρημένη λογική ακολουθία– και σε θέματα μη ρυθμιζόμενα στον Πανδέκτη (μέθοδος της αναστροφής). Έτσι κατέληξαν στην δημιουργία του τυπολογικού «εννοιοκρατικού» δόγματος (Begriffsjurisprudenz)¹⁰⁸. Με αυτό το τυπολογικό δόγμα οι πανδεκτιστές όχι μόνον απομακρύνθηκαν από την ιστορική αλήθεια των ιουστινιάνειων κειμένων, αλλά –το σοβαρότερο– περιέκλεισαν τις βιοτικές σχέσεις μέσα σε κλοιό αφηρημένης λογικής αναγκαιότητας, ξένης προς την κοινωνική πραγματικότητα και τον αληθινό και ζωντανό σκοπό του δικαίου.

Όριμος καρπός της γερμανικής επιστήμης των Πανδεκτών υπήρξε ο Γερμανικός Αστικός Κώδικας (BGB), που ετέθη σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1900. Με την σύνταξη και ισχύ του Κώδικα αυτού το ΡΔ εκπλήρωσε την ιστορική του αποστολή. Έκτοτε ισχύον στην Γερμανία δίκαιο δεν είναι το (γλωσσολογισμένο) ΡΔ των Πανδεκτών αλλά το νέο δίκαιο του Αστικού Κώδικα.

§ 4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο γερμανικός Αστικός Κώδικας σήμανε όμως πράγματι το τέλος του ΡΔ; Ο Goethe, που υπήρξε και νομικός¹⁰⁹, λέει κάπου ότι το ΡΔ «όμοια με την πάπια τσαλαβουτά από εποχή σε εποχή, αλλά πάλι και ξανά έρχεται στην επιφάνεια». Ο λόγος αυτός είναι αληθινός. Το ΡΔ ως νόμος μπορεί να έχασε την δεσμευτική του δύναμη, αλλά δεν απεσύρθη στους κόλπους

107. Βλ. A. Schwarz, Zur Entstehung des modernen Pandektensystems, ZSavSt 78 (1961) 354 εε.· Wieacker, Privatrechtsgeschichte, ό.π., σ. 430 εε., 445 εε.

108. Wieacker, Privatrechtsgeschichte, ό.π., σ. 433 εε.

109. Βλ. Χρ. Πράτσια, Ο Γκαίτε ως δικηγόρος και νομικός, 1932.

του παρελθόντος και δεν αποτελεί νεκρή παράδοση. Μεγίστη και καίρια υπήρξε η επίδρασή του στην διαμόρφωση των συγχρόνων δικαίων και η γνώση του είναι αναγκαία για την κατανόηση των νεότερων κωδικοποιήσεων. Αποτελεί γι' αυτό όχι νεκρή αλλά ζωντανή παράδοση, έναν από τους παράγοντες που –μαζί με τον Χριστιανισμό (και βέβαια το αρχαίο ελληνικό πνεύμα)– διαμόρφωσαν την πολιτιστική ταυτότητα της Ευρώπης, και εξακολουθεί να διαμορφώνει την νομική συνείδηση και να διαπαιδαγωγεί την σκέψη των ευρωπαίων νομικών. Εξακολουθεί να διδάσκεται στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και να μελετάται ως πρότυπο διδασκαλείο του νομικώς σέπτεσθαι και δημιουργείν.

Παραδόξως, το ΡΔ στην μεταλλαγμένη μορφή του Δικαίου των Πανδεκτών «τσαλαβουτά» και στην δική μας εποχή και στο δικό μας δίκαιο του Αστικού Κώδικα. Ως γνωστόν, το διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835 όριζε ότι «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου, θέλουν ισχύει, μέχρις ου δημοσιευθή ο πολιτικός κώδιξ του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν ήδη. Τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν».

Η Εξάβιβλος, που συντάχθηκε κατά τον 14^{ον} αι. από τον Θεσσαλονικέα δικαστή Αρμενόπουλο, αποτελεί, κατά το μεγαλύτερο μέρος, περίληψη του δικαίου των Βασιλικών. Τα Βασιλικά περιλαμβάνουν όμως σε μεγάλο βαθμό διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας (Corpus iuris civilis). Επομένως, μέσω της Εξάβιβλου αναγόμεθα –κατά την κρατήσασα (πλην εσφαλμένη) γνώμη¹¹⁰– αναδρομικώς στην νομοθεσία του Ιουστινιανού και άρα –σύμφωνα με την ερμηνεία των συγγραφέων της εποχής– στο γερμανικό Δίκαιο των Πανδεκτών (Pandektenrecht). Έτσι, με την σιωπηρή συναίνεση όλων και σύμφωνα με τις απαιτήσεις της πράξεως, επιβλήθηκε στην Ελλάδα ως ισχύον δίκαιο το γλωσσογραφημένο Corpus iuris civilis στην μορφή του Δικαίου των Πανδεκτών. Το Δίκαιο αυτό αποτελεί έτσι –πέρα από το εθιμικό δίκαιο– την αρχική πηγή του ισχύοντος στην Ελλάδα αστικού δικαίου. Η ερμηνεία αυτού επηρέασε και εξακολουθεί ίσως ακόμα να

110. Βλ. αναλυτικά για το όλο πρόβλημα ερμηνείας του διατάγματος του 1835 Πετρόπουλο, ό.π., §§ 1 και 44 (με την εκεί βιβλιογραφία): προσθ. π.χ. Ν. Πανταζοπούλου, Ιστορία του ελληνικού δικαίου. Β' (Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα), Μέρος Γ, (σ. 197 εε.), χ. χρ.: του ιδίου, Το διά της Επανάστασεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί² (1972): του ιδίου, Νεοελληνικό κράτος και Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών) με μελέτες Μιχ. Σταθοπούλου, Ευ. Βενιζέλου και Π. Πετρίδη, εκδ. Παρουσία, 1998: γενικότερα χρήσιμη και η εξαιρετή ιστορική μελέτη της Χαρ. Δημακοπούλου, Η πορεία προς σύνταξιν του ελληνικού Αστικού Κώδικος (Η περίοδος των αναζητήσεων: 1822-1891-Συμβολή εις την ιστορίαν του Νεοελληνικού Δικαίου), Ακαδημία Αθηνών 2008.

επηρεάζει την νομική επιστήμη του Αστικού δικαίου στην χώρα μας. Αυτή είναι για μας μία πρόσθετη –ιστορικά απροσδόκητη;– πρακτική χρησιμότητα του Ρωμαϊκού δικαίου¹¹¹.

Λέξεις κλειδιά: Περιπτωσιολογική μέθοδος, Ρωμαϊκή επιείκεια, Τοπική σκέψη, Ενορατική σκέψη, Τελολογική σκέψη, Γραμματική ερμηνεία, Λογική ερμηνεία, Αναλογία, «Διπλή ερμηνεία», Σχολαστική σκέψη.

111. Βλ. Σόντη, Η σημασία του «δικαίου των Πανδεκτών» μετά την εισαγωγή του ΑΚ, ΝΔικ 2 (1946) σ. 223 εε.; πρβλ. του ιδίου, Το Ρωμαϊκόν δίκαιον και η ερμηνεία του ΑΚ, ΝΔικ 4 (1948) σ. 191 εε.; επίσης Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, SavZ 78 (1961) σ. 373 εε.

ZUSAMMENFASSUNG

M.D. KARASIS: *Grundzüge der römischen Rechtsmethodologie in historischer Perspektive*

Die vorliegende Studie gliedert sich in 3 Teilen (§§ 1-3). Die § 1 bezieht sich auf die allgemeine Physiognomie des Römischen Rechts: einerseits auf die bekannte Definition des Rechts von Celsus "ius est ars boni et aequi" (D. 1.1.1 pr., Ulpianus), welche die methodologische Orientierung des RR überhaupt wiedergibt (I A-B), und andererseits auf zwei grundlegende methodologische Fragen: die Rechtsfindung und die Begründung des gerichtlichen Urteils (II A-B).

Die § 2 behandelt das Auslegungsproblem erstens in den Zwölf Tafeln (I A-B): Inhalt der Auslegung (grammatische und logische Auslegung, Analogie), Träger der Auslegung (pontifices, praetores, iurisprudentes), Gegenstand der Auslegung (alle rechtsschöpferische Quelle, wie Zwölf Tafeln, leges, edicta u.s.w.). Danach wird das Auslegungsproblem in der justinianischen Gesetzgebung diskutiert in Zusammenhang mit dem besonderen Charakter und Technik dieser Gesetzgebung (II A-I').

In § 3 wird die Fortentwicklung des justinianischen Rechts in West-Europa kurz dargestellt. Nach der Entdeckung der Handschrift der Digesten im 11. Jahrh. konzentrierte sich das Interesse der Juristen in der Auslegung dieser justinianischen Werkes. Unter den neuen historisch-geistigen Bedingungen entsandten neue methodologische Richtungen: Glossatoren, postglossatoren, Humanisten (französische Schule), deutsche Schule (usus modernus pandectarum, Pandektenrecht). Mit der Entstehung des deutschen BGB (1900) wurde die ganze römische-justinianische Entwicklung in Europa zu Ende geführt (I-IV A-B).

Schlüsselwörter: Kasuistische Methode, Römische Aequitas, Topisches Denken, Induitives Denken, Teleologisches Denken, Grammatische Auslegung, Logische Auslegung, Analogie, «Duplex interpretatio», Scholastik Denken.

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

«ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων»
(*ex justis et legitimis causis*).
Ἡ *utilitas* ως δικαιολογητική αρχή
της πολιτικής πράξης

Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο της απολυταρχικής διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, όπου η εξουσία έχει συγκεντρωτικό χαρακτήρα οι δε νόμοι αποτελούν εγγύηση για την ασφάλεια και την σταθερότητα της ρωμαϊκής πολιτείας, του κοινού των ρωμαίων, η διευρυμένη έννοια της *utilitas publica*, του δημοσίου συμφέροντος που κατακλύζει στο διάστημα των αιώνων που ακολουθούν τη νομοθεσία, σκοπό έχει να συμπεριλάβει όλες τις πτυχές ή τις αναγκαιότητες της κρατικής παρέμβασης και να ενισχύσει τη βούληση του νόμου για ισχύ. Η ιδεολογία της εξουσίας, η οποία προβλήθηκε από τον Διοκλητιανό, είχε ως αποτέλεσμα την εξυπηρέτηση αφενός μεν του κρατικού μηχανισμού από μία αυστηρά διαρθρωμένη και πολύκλαδη υπαλληλική ιεραρχία, πολιτική και στρατιωτική, κεντρική και επαρχιακή, εξαρτημένη από τον αυτοκράτορα, αφετέρου δε την κρατική παρέμβαση σε διάφορους τομείς κυρίως δε στο θρησκευτικό, δημοσιονομικό και νομοθετικό τομέα. Ωστόσο η αναφορά της *utilitas publica*¹ ως αιτίας κρατικής παρέμβασης εντοπίζεται κατ' αρχάς σε διατάξεις των Σεβήρων, συνδέεται δε με τα συμφέροντα του *fiskus*. Η απολυτότητα επομένως των Σεβήρων και η επακόλουθη μετακλασική

1. C. 2. 12. 7· 10. 42. 2· 10. 68. 1· 4. 62. 1· 1. 50. 1· P. Oxy. 1409 (278 n. Chr): ... δη-
μοσία τε πάσιν καὶ ἰδίᾳ ἐκάστω συμφέρον ...

αλλαγή της έννοιας του κράτους από αφηρημένη έννοια της κυριαρχικής εξουσίας του ρωμαϊκού λαού στην έννοια της εδαφικής κυριαρχίας ή στην έννοια της αυτοκρατορίας επί Διοκλητιανού αποτελούν αποφασιστικούς παράγοντες για την εννοιολογική προσέγγιση του δημοσίου συμφέροντος.

Επί Διοκλητιανού και επί της Τετραρχίας ειδικότερα η αρχή της *utilitas publica* γίνεται προπομπός του αυτοκρατορικού προγράμματος η δε επαναλαμβανόμενη αναφορά της στα αυτοκρατορικά νομίσματα από τον Διοκλητιανό έως και τον Κωνσταντίνο² αλλά και σε *rescripta* του Διοκλητιανού³ αποδεικνύει την ύψιστη σημασία του όρου. Εφεξής, κατά την περίοδο δηλ. της Δεσποτείας, η *utilitas publica* θα αποτελέσει τη δικαιολογητική βάση για τη λήψη συγκεκριμένων δημοσιονομικών μέτρων⁴, αλλά και για την έκδοση νόμων: ... *ὅτι τῆς χρείας αἰεὶ καλοῦσης συμφώνους τοῖς πράγμασι τιθέναι νόμους ἀναγκαζόμεθα* ...⁵. Ειδικότερα δε από τα μέσα του 4ου μ.Χ. αιώνα, προκειμένου οι αυτοκράτορες να αιτιολογήσουν αποφάσεις που αφορούν στα δημόσια συμφέροντα, όπως την πρόληψη κινδύνων, τον εφοδιασμό σιτηρών ή τα δημοσιονομικά συμφέροντα, οι αναφορές στην *utilitas publica* πληθαίνουν⁶.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η χρήση της έννοιας της *utilitas* ως σκοπιμότητας στην εφαρμογή του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου, ως γενεσιουργού δηλ. αιτίας (*causa*) του κρατικού παρεμβατισμού κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Στο πλαίσιο αυτό *causa* στο ρωμαϊκό δίκαιο σήμαινε τα πραγματικά περιστατικά⁷. Σήμαινε επίσης μία νομικά σημαντική αιτία, ένα γεγονός ή πραγματικό μέσο του οποίου προ-

2. A. Steinwenter, «*Utilitas publica-utilitas singulorum*», *Sonderdruck aus der Festschrift P. Koschaker*, (1939) Weimar, (στο εξής, Steinwenter), 93 σημ. 58· M. Bernhart, *Handbuch der Münzkunde d. Röm. Kaiserzeit*, Halle 1926, 261.

3. C. 3. 3. 4· 12. 62. 3· πρβλ. 10. 50. 1.

4. Βλ. σχετ. Steinwenter, 93-96.

5. N. 60. 325. 18-20 (537)· πρβλ. D. 1. 4. 2: ... *κατά την έκδοση νέων διατάξεων πρέπει να είναι προφανής η χρησιμότητα ώστε να γίνεται παρέμβαση από νόμο ο οποίος επί μακρόν θεωρήθηκε δίκαιος* ...

6. C. 2. 12. 7· 10. 42. 2· 10. 68. 1· 4. 62. 1· 1. 50. 1· P. Oxy. 1409 (278 n. Chr): ... *δημοσία τε πάσιν και ἰδίᾳ ἐκάστῳ συμφέρον* ...

7. Στα πραγματικά περιστατικά αναφέρονται μεταξύ άλλων οι διατάξεις Gai Institutionum comm. IV (FIRA II 3-) (Gai Inst.) I 138: ... *Il qui in causa mancipii sunt* ...· D. 1. 8. 6 pr.: ... *alioquin aedificio dilapso quasi iure postliminii revertitur locus in pristinam causam* ...· D. 4. 5. 3. 1: ... *cum emancipari nemo possit nisi in imaginariam servilem causam deductus* ...· D. 18. 1. 67: ... *Alienatio cum fit, cum sua causa (παρακολουθήματα) dominium ad alium transferimus* ...· D. 50. 16. 23: ... *rei appellatione et causae et iura continentur* ...· D. 8. 2. 20: ... *per causam tigni possideo habendi consuetudinem* *Piae Causae* C. 1. 2. 19 είναι δωρεές οι οποίες γίνονται για ευσεβείς αιτίες (σύνολο περιουσίας αφιερωμένο στην εξυπηρέτηση ορισμένου διαρκούς σκοπού) (R. Leonhard, «Causa», RE III (2) 1899 1809 1810).

καλείτο η γένεση, η συνέχιση μίας κατάστασης πραγμάτων ή και ενός γεγονότος⁸. *Causa* επομένως είναι το γεγονός, το οποίο δικαιολογεί ή δικαιώνει μία κατάσταση⁹. Ο Κικέρων μάλιστα θέτει το ερώτημα, εάν κάθε γεγονός οφείλει να αναχθεί σε *causa*¹⁰, τον απασχολεί η *causa* μίας ανθρωποκτονίας¹¹ και η *causa* για την λήψη ενός χρηματικού ποσού¹².

Διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου

Η *utilitas*, ως γενεσιουργός αιτία, ως *causa* του κρατικού παρεμβατισμού εντοπίζεται στο πλαίσιο της διάκρισης του ιδιωτικού από το δημόσιο δίκαιο κατά πρώτον στον Κικέρωνα, ο οποίος και θέτει το ερώτημα, εάν το δίκαιο αφορά τα συμφέροντα της πολιτείας ή κάθε ατόμου ξεχωριστά¹³. Η παραπάνω εννοιολογική διάκριση της δικαιοκής τάξης σε δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από τον Ουλπιανό¹⁴. Έκτοτε το *ius privatum* εντασσόμενο στο κρατικό ως δεσμευτικό δίκαιο πλέον ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και έχει ως αντικείμενο τα συμφέροντα τους¹⁵. Στο δίκαιο αυτό υπάγονται οι κανόνες που ρυθμίζουν την προσωπική κατάσταση, τους τρόπους κτήσης απώλειας και μεταβίβασης της κυριότητας, τον τύπο και τα αποτελέσματα των ενοχικών σχέσεων μεταξύ των προσώπων, καθώς και την κληρονομική διαδοχή. Αντιθέτως το *ius publicum* ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων ως μελών της πολιτείας, αποβλέπει δε στο κοινό

8. D. 41. 2. 3. 4: ... *Ex plurimis causis possidere eandem rem possumus ... pro emptore et pro herede possideo; nec enim sicut dominium non potest nisi ex una causa contingere, ita et possidere ex una dumtaxat causa possumus ...*

9. Cic. Leg. II 48: ... *heredum causa iustissima est ...*

10. W. Armstead Falconer, Cicero, *De Divinatione* with an english translation, Cambridge-Massachusetts, 1964, (Cic. Div.) II 61: ... *Nihil enim fieri sine causa potest ...* H. Rackham, Cicero, *De Fato* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1960, (Cic. Fat.), 34.

11. J. H. Freese, Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1961, (Cic. S.Rosc.), 61.

12. J. H. Freese, Cicero, *Pro Quinto Roscio Comoedo* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1961 (Cic. Q.Rosc.), 40. (R. Willvonseeder, «Causa», *Neue Pauly* 2 (1997), 1041-1042).

13. G. Peterson, M. Tulli Ciceronis *Orationes*, *Divinatio in Q. Caecilium*, Oxford 1911, (Cic. Div.Caec.), 5. 18. βλ. σχετ. M. Kaser, *Das römische Privatrecht* I, München 1971, (στο εξής, Kaser, RPR I), 197 σημ. 33.

14. Ulp. Inst. D. 1. 1. 1. 2=Inst. 1. 1. 4: ... *publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem; sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim ...* (Kaser, RPR I, 197 σημ. 34).

15. D. 1. 1. 11: ... *Jus pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile.*

συμφέρον των πολιτών. Η παραπάνω εννοιολογική διάκριση της δικαιοκτικής έννομης τάξης σε δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο εν περιλήψει και με ελαφρά απόκλιση περιελήφθη και στις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού¹⁶: *Huis studii duae sunt positiones, publicum et privatum. Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem (pertinet Inst.): sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim*. Παράλληλα στο νομοθετικό του έργο παρεισφρουν άμεσες ή έμεσες αναφορές, στη διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου¹⁷, στη διάκριση δημοσίου, δηλ. της πολιτείας¹⁸ και ιδιωτικού, δηλ. των ιδιωτών συμφέροντος¹⁹, στην *super rerum communium utilitatem*²⁰, στην ωφέλεια²¹, ευημερία²², και ευδαιμονία²³ των υπηκόων²⁴. Η απαρχή ωστόσο των δύο *positiones studii* ανιχνεύεται στις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις ειδικότερα δε στο ελληνικό δίκαιο απαντά δε στον Δημοσθένη (384-322 π.Χ.)²⁵ και

16. *Inst.* 1. 1. 4: Για τη μελέτη του δικαίου υπάρχουν δύο αντικείμενα, το δημόσιο και το ιδιωτικό· δημόσιο μεν δίκαιο είναι αυτό που αναφέρεται στο καθεστώς της ρωμαϊκής πολιτείας ιδιωτικό δε αυτό που αφορά στην ωφέλεια (συμφέρον) των ιδιωτών.

17. *Inst.* 1. 8. 2: ... *expedit enim rei publicae ne quis male re sua utatur* ... (διότι συμφέρει την πολιτεία να μη μεταχειρίζεται κάποιος κακώς πράγμα δικό του).

18. *N.* 45 *ep.*: ... ή σή ύπεροχή τὸ τῇ πολιτείᾳ συμφέρον μνηστεύουσα ... διεσπύδασται ὅποσα τὴν ἡμετέραν ὠφελεῖ πολιτείαν ... Στη διάταξη *N.* 7. 2. 1: ... εἶπου τις κοινωφελής ἐστὶ καὶ πρὸς λυσιτέλειαν τῆς πολιτείας βλέπουσα χρεία ... οἱ ἔννοιες τοῦ κοινωφελούς καὶ τῆς λυσιτέλειας αποτελοῦν κίνητρο γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἀπὸ τὸ κράτος.

19. *Βλ.* *N.* 17. 1: ... ὥσπερ γὰρ τοῖς ιδιώταις ἀδικουμένοις βοηθοῦμεν. οὕτω καὶ τὸ δημόσιον ἀνεπηρέαστον μένειν βουλόμεθα *solicitat'* *N.* 161 *ep.*: ... ὅση τις ἡμῖν ἐστὶ τοῦ τε δημοσίου τῆς τε τῶν ὑπηκόων ἡμῶν ἀβλαβείας φροντίς ... Στη διάταξη *N.* *Tib.* 164 (574 περὶ κληρονόμων) τονίζεται ἡ αυτοκρατορική πρόνοια περὶ τῶν ἰδία λυσιτελοῦντων τῶν ὑπηκόων.

20. *C.* *Haec* 3 (528) (*C.J.C.* II, *Codex* 1 ἐπ.): *communium utilitate cura sollicitat'* *N.* 161 *c.* 1: ... ὅσα πρὸς τῶν ὑποτελῶν λυσιτέλειαν ... *C.* 1. 4. 34. 2 (534): ... ὑπὲρ τοῦ τῇ κοινῇ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντος ...

21. *N.* 81 *pr.* (539): ... εἴτι πρὸς ὠφέλειαν καὶ κόσμον ὁρᾷ τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ παραδοθείσης ἡμῖν πολιτείας· 86: ... πάντα πράττειν αἰεὶ τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὑπηκόων ... 128 *pr.*: ... ὅσα πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἡμετέρων ὑποτελῶν ... 134 *pr.*: ... τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἡμετέρων ὑπηκόων περισκοποῦντες ...

22. *N.* 8. *pr.*: ... ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι ...

23. *N.* 8. *ep.*: ... διὰ τὴν αὐτῶν εὐδαιμονία φεισάμενοι ...

24. *N.* 80 *pr.*: ... πᾶσαν ποιούμεθα πρόνοιαν τοῦ τὸ ὑπῆκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ φιλάνθρωπίας παραδοθὲν ἡμῖν ἀβλαβὲς φυλάττεσθαι· *C.* 1. 5. 18 *pr.*: ... πάντων ποιούντων πρόνοιαν τῶν συμφερόντων τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις ... καὶ *N.* 46 *pr.*: ... ἵνα τὸ συμφέρον τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις ἐξευρίσκομεν ...

25. *M. R. Dilts, Demosthenis Orationes* II, Oxford 2005 (*Dem.*) 24. 192: ... δύο εἶδη περὶ ὧν εἰσιν οἱ νόμοι καθ' ἀπάσας τὰς πόλεις· ὧν τὸ μὲν ἐστίν, δι' ὧν χρώμεθα ἀλλήλοις καὶ συναλλάττομεν καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἃ χρὴ ποιεῖν διορίσμεθα καὶ ζῶμεν ὅλως τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ...

στον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)²⁶. Στον Δημοσθένη ωστόσο η αναφορά του για τις δύο μορφές νόμων *περί ιδίων και περί τῶν πρὸς τὸ δημόσιον* αποτελεί εξαγόμενο από τη δίκη δημοσία και δίκη ἰδία. Οι Ρωμαῖοι εξάγουν από το απόσπασμα αυτό τη διάκριση *jus publicum* *jus privatum* και όχι την έννοια του δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος²⁷.

Σόλων

Στον ιδεολογικό κόσμο της αρχαίας ελληνικής πόλης ήταν αδιανόητη η αντίθεση μεταξύ κοινού και ιδίου κατ' επέκταση μεταξύ δημοσίου και ατομικού συμφέροντος καθώς το δημόσιο συμφέρον ταυτιζόταν με το ατομικό. Ειδικότερα ο Σόλων (640-560 π.Χ.) με τη νομοθεσία του επιχείρησε να επιτύχει μιά κοινωνική ισορροπία μεταξύ των συμφερόντων του πολίτη και των συμφερόντων του κράτους θέτοντας ως βασικές παραμέτρους την ύπαρξη στην πόλη-κράτος χρηστών ηγεμόνων, εύφρων δηλαδή πρὸς ἀρετήν²⁸, δίκαιων δικαστών²⁹ και συνεπῶν πολιτῶν ὅσον αφορά στις υποχρεώσεις του πρὸς την πόλιν³⁰. Με αυτά τα δεδομένα ο κάθε πολίτης μεμονωμένα ήταν ικανοποιημένος με αυτό το οποίο ἴσχυε γι' αὐτόν επειδή, ἴσχυε και για τους λοιπούς συμπολίτες του³¹. Ἐτσι εναρμονισμένα οι κοινωνικές δυνάμεις και η εξουσία συνεργούσαν για τη δημιουργία προϋποθέσεων κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας³². Η πόλις ωστόσο δεν ἔπρεπε να

26. Arist. EN 1129 b 1130b.

27. Βλ. σχετ. Steinwenter, 100.

28. Ὅσον αφορά στον Πεισίστρατο σύμφωνα με τον Σόλωνα από την αναφορά του Πλούταρχου Plut. Sol. 29, 5: ... εἴ τις ἐξέλτοι τὸ φιλόπρωτον αὐτοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἰάσαιτο τῆς τυραννίδος, οὐκ ἔστιν ἄλλος εὐφρύτερος πρὸς ἀρετὴν οὐδὲ βελτίων πολίτης ...

29. F 97 d (60) (E. Ruschenbusch, Σόλωνος Νόμοι, Wiesbaden 1966, (Ruschenbusch), 107).

30. Solon IEG 4 Dem. 19 254 sg. Η πόλις των Λοκρέων αναφέρεται ως ευνομούμενη.

31. Solon IEG 36 Pergit Aristoteles, 18: ... θεσμούς δὲ ὁμοίως τῷ κακῷ καγαθῷ ἔγραφα ... Η ιδέα της ισότητας στο δικαίον, ὅσον αφορά στις ὁμοειδείς υποχρεώσεις των πολιτῶν ἐναντι τῆς πόλης κράτους, ἢ ἰσονομία υπ' αὐτὴν την έννοια ἔκανε δυνατὴ την ἀσκηση τῆς λαϊκῆς αγωγῆς.

32. Ο Σόλων εξασφάλισε τη συμμετοχή του δήμου χορηγώντας του τόσον γέρας ὅσον ἐπαρχεῖν (Solon IEG 5 Arist. Ath. 2, 2-12. 1) Solon IEG 4b Plut. Sol. 14, 1: ... ἐνταῦθα δὴ τῶν Ἀθηναίων οἱ φρονιμώτατοι ... ἐδέοντο τοῖς κοινοῖς προσελλθεῖν καὶ καταπαῦσαι τὰς διαφοράς ... F 101 Aesch. 3, 2 (a, 330) [Ruschenbusch, 109: ... ἐβουλόμην μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ τὴν βουλὴν τοῖς πεντακοσίοις καὶ τὰς ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν ἐφειστηκότων ὀρθῶς διοικεῖσθαι, καὶ τοὺς νόμους, οὓς ἐνομοθέτησεν ὁ Σόλων περὶ τῶν ρητόρων εὐκοσμίας ἰσχύειν, ἵνα ἐξῇν πρῶτον μὲν τῷ πρεσβυτάτῳ τῶν πολιτῶν, ὥσπερ οἱ νόμοι προστάττουσι, σωφρόνως ἐπὶ τὸ βῆμα παρελθόντι ἄνευ θορύβου καὶ ταραχῆς ἐξ ἐμπειρίας τὰ βέλτιστα τῇ πόλει συμβουλευεῖν, δεύτερον δ' ἡδη

είναι θεμελιωμένη μόνο στους νόμους καθώς οι νόμοι και οι σκοποί τους μπορούσαν να είναι επιζήμιοι τόσο για το κοινωνικό σύνολο όσο για κάθε πολίτη μεμονωμένα³³. Η ύπαρξή της προϋπόθετε επιπλέον την κοινωνική ηθική, να διακρίνεται δηλαδή ο πολίτης από τη φρόνηση και την αρετή³⁴. Τότε ... πάντα κατ' ανθρώπους ἄρτια και πιτυτά³⁵.

Σοφιστές

Πρώτοι οι σοφιστές έστρεψαν την προσοχή τους στον άνθρωπο και τα προβλήματά του ως μέλους της κοινωνίας³⁶, καθώς βρίσκονταν στο κέντρο κοινωνικών ανακατατάξεων, έντονης προβληματικής και αμφισβήτησης αλλά και κρίσης των κοινωνικών ιδεών και αξιών. Καθώς υποχρεώθηκαν από τα πράγματα να αντιμετωπίσουν αυτή την κρίση, άσκησαν όχι μόνον κριτική αλλά και διετύπωσαν προτάσεις. Οι πίο ονομαστοί μεταξύ των σοφιστών δίδαξαν ότι οι νόμοι είναι έργα ανθρώπινα ότι το ίδιο πράγμα που μπορεί να είναι για άλλους μεν καλό μπορεί να αποδειχθεί για άλλους δε κακό³⁷. Άρα οι σοφιστές δεν δέχονταν μία μόνο εκδοχή του αγαθού, μία μόνο εκδοχή του δικαίου. Την εκδοχή που έπρεπε να ισχύσει την όριζε ο νομοθέτης. Στο πλαίσιο αυτό η λύση για τα κοινωνικά ζητήματα εναπόκειται στην υποκειμενική κρίση του ανθρώπου, με τη χρήση δε της μεθόδου των αντιλογιών σχετικοποιείται πλέον το αγαθό, η αρετή, η αλήθεια³⁸. Έτσι ο

και των άλλων πολιτών τὸν βουλόμενον καθ' ἡλικίαν χωρὶς καὶ ἐν μέρει περὶ ἐκάστου γνώμην ἀποφαίνεσθαι. οὕτω γάρ ἂν μοι δοκῇ ἢ τε πόλις ἄριστα διοικεῖσθαι αἶ τε κρίσεις ἐλάχιστα γίνεσθαι.

33. E. WOLF, *Griechisches Rechtsdenken* 1-6, Frankfurt am Main 1950-1970, τόμος 1 *Vorsokratiker und früherer Dichter* κεφ. 9, «Solon» 189-217, (WOLF, *Griechisches Rechtsdenken*), 1, 206.

34. F 143 c Diod. 9, 2, 5 (Ruschenbusch, 123): ... τοὺς δὲ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέροντας μόνους δύνασθαι τὰς πατρίδας ἐν τοῖς κινδύνοις διαφυλάττειν ... Lucian Herm. 22 [Lucian, with an english translation by K. KILBURN 1-8 τόμος 6 (Λουκιανὸς Ἑρμοτίμος ἢ περὶ Αἰρέσεων), Cambridge Mass. 1969] Luciani Opera, έκδ. M. D. MACLEOD τόμος 4 (libelli 69-86) (70. Λουκιανὸς Ἑρμοτίμος ἢ περὶ Αἰρέσεων), Oxford 1987: ... Ἐστὼ δὲ μοι ἡ μὲν ἀρετὴ τοιόνδε οἶον πόλις τις εὐδαίμονας ἐμπολιτευομένους ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ξυμπολιτεύονται. Ἡ ἀρετὴ προάγεται ὅταν οἱ πολῖτες συνεργάζονται σε κατάστασι εἰρήνης καὶ ὁμόνοιας (W. JONES, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford 1977, (JONES), 78 σημ. 1). Πρβλ. το παραπάνω χωρίο του Πλούταρχου Plut. Sol. 29, 20 ἐπ., ὅσον ἀφορᾷ στην τυραννίδα καὶ στην ἀρετὴ.

35. Solon IEG 4 Dem. 19, 254 sg.

36. Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος εἶπε ο πρώτος των σοφιστών Πρωταγόρας (490 π.Χ.-420 π.Χ.) (80 Protag. Diehls Kranz B 1).

37. Μ. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία δ' έκδοσι*, Αθήνα 2008, 517.

38. Για την παρακάτω ανάλυση βλ. Μ. Σταθόπουλος, *Νομικός θετικισμός και ιδεαλισμός στη Σοφιστική διδασκαλία και τον Πλατωνισμό* (Η σημερινή θετικοποίηση του ιδεαλισμού), Αθήνα 2012 (Σταθόπουλος) 20, ἐπ.

Πρωταγόρας, όπως γράφει ο Πλάτων στον Θεαίτητο, υποστηρίζει ότι αυτά τα οποία θεσπίζει η κάθε πόλις πιστεύοντάς τα ως νόμιμα, είτε είναι δίκαια είτε άδικα αυτά είναι γι' αυτήν πράγματι τα νόμιμα³⁹. Η αλήθεια του τί είναι δίκαιο και τί άδικο επομένως δεν έχει αντικειμενική υπόσταση. Η αντίληψη για τις κοινωνικές και ηθικές αξίες, για το δίκαιο και το άδικο, διαμορφώνεται από κοινωνικά κριτήρια, που δεν μπορεί να είναι βέβαια ποτέ και παντού τα ίδια, απηχούν ωστόσο το κοινό συμφέρον. Ο Πρωταγόρας συνδέει το δίκαιο και το άδικο όχι με τη φύση τους αλλά με τις κοινές αντιλήψεις τὸ κοινῇ δόξαν. Με τη βούληση της πλειονότητας τὸ κοινῇ δόξαν γίγνεται ἀληθές⁴⁰. Ο Πρωταγόρας, οπαδός της ευνομίας δέχεται την ταύτιση του δικαίου με το θετό νόμο. Το κριτήριο της θέσπισης των νόμων είναι το συμφέρον της κάθε πόλεως, της εκάστοτε κοινότητας. Παρόμοια είναι η θέση του Γοργία (485 π.Χ.-380 π.Χ) ότι οι φύλακες του δικαίου είναι οι γραπτοί νόμοι⁴¹ ο δε Αντιφών (περί τα 400 π.Χ.) διακηρύσσει ότι η δικαιοσύνη είναι τα της πόλεως νόμιμα⁴² τονίζοντας ότι τὰ τῶν νόμων ὁμολογηθέντα οὐ φύντα ἔστιν δηλαδή όχι εκ φύσεως αλλά συμφωνηθέντα, δηλαδή συνθήκη μεταξύ των ανθρώπων⁴³. Ο νόμος επομένως κατά τους σοφιστές αποτελεί συνθήκη καί, καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων, ἀλλ οὐχ οἷος ποιεῖν ἀγαθοὺς καὶ δικαίους τοὺς πολίτας⁴⁴.

Στο πλαίσιο αυτό το ερώτημα που ανακύπτει είναι, εάν η πόλις πρέπει να προσανατολίζεται στο δίκαιο ή στο συμφέρον. Η ωφελιμιστική αντίληψη του νόμου απαντά στο σοφιστή Αντιφώντα⁴⁵. Οι νόμοι στηρίζονται στο συμφέρον: ὅσα συμφέροντα καθορίζονται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, στην πραγματικότητα αποτελούν δεσμά της φύσεως· ἀντίθετα τώρα, ὅσα συμφέροντα ερεΐδονται στη φύση, ἔχουν τον χαρακτήρα της ελευθέρης επιλογής⁴⁶. Το επιχείρημα στηρίζεται στη σκέψη, ότι η φύση περιικλείει τα συμφέροντα στον άνθρωπο χωρίς υστεροβουλία, άρα εκπροσωπεί την αλήθεια, ενώ ό,τι αντιτίθεται στη φύση είναι κακό και ασύμφορο. Στο ίδιο

39. I. BURNET, *Platonis Opera*, έκδ., I. BURNET τόμος 1 (*Tetralogias I-II contines*), Oxford 1958, (Plat., Tht.), 172b: ... ἃ ἂν θῆται πόλις συμφέροντα οἰηθεῖσα αὐτῇ, παντὸς μᾶλλον ταῦτα καὶ συνοίσειν ...

40. Plat., Tht., 172a: ... ἰσχυρίζεσθαι ὡς οὐκ ἔστι φύσει αὐτῶν οὐδὲν οὐσίαν ἑαυτοῦ ἔχον, ἀλλὰ τὸ κοινῇ δόξαν τοῦτο γίγνεται ἀληθές τότε, ὅταν δόξη καὶ ὅσον ἂν δοκῇ χρόνον.

41. 82 Gorg., Diehls -Kranz B 11a (30).

42. 87 Antiph., Diehls Kranz B 44 (απόσπασμα 1-Στήλη 1).

43. Plat., Rep. I 333 s. VI 505a. IX 588.

44. Arist., Pol., 1280 b 8.

45. *The Oxyrhynchus Papyri*, London 1898- (P. Oxy. XI 1364).

46. 87 Antiph., Diehls Kranz B 44.

πλαίσιο κινείται και ο ιστορικός Θουκυδίδης (460 π.Χ.-398 π.Χ.)⁴⁷: Ὑμεῖς παρὰ τὸ δίκαιον τὸ ξυμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε. Ο Θουκυδίδης αντιπαραθέτει την κοινή με την ατομική ωφέλεια και ως πολιτικός άνδρας γνωρίζει ότι το δημόσιο συμφέρον πρέπει να υπερτερεί του ατομικού προκειμένου η πόλις να συνεχίσει να υφίσταται. Ο Καλλικλῆς⁴⁸ ισχυρίζεται ότι οι αδύναμοι άνθρωποι για προσωπικό τους όφελος επινόησαν τους νόμους: ... πρὸς αὐτοὺς οὖν καὶ τὸ αὐτοῖς συμφέρον τοὺς τε νόμους τίθενται καὶ τοὺς ἐπαινοὺς ἐπαινοῦσιν καὶ τοὺς [483c] ψόγους ψέγουσιν· ἐκφοβοῦντες ...' ο δε Θρασύμαχος⁴⁹ εκλαμβάνει τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος ξυμφέρον⁵⁰, ως δηλ. τις απόψεις και τα συμφέροντα της κρατούσας στην κοινωνία εξουσίας, τη νομοθετική πραγματικότητα, τονίζοντας παράλληλα ότι οι άνθρωποι δεν εφαρμόζουν το δίκαιο⁵¹.

Πλάτων Αριστοτέλης

Την άποψη του Πρωταγόρα ότι το κριτήριο της θέσπισης των νόμων είναι το συμφέρον της πόλεως, της κοινότητος αποδέχεται και ο Σωκράτης⁵². Οι εκπρόσωποι της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας ωστόσο, πρωτίστως ο Σωκράτης (470 π.Χ.-399 π.Χ.)⁵³ και στη συνέχεια ο Πλάτων (427 π.Χ.-347 π.Χ.), ο οποίος αναπτύσσει την ιδέα του φιλόσοφου-βασιλέα⁵⁴ και καθιστά σαφές ότι, όσον αφορά στους άρχοντες, η γνώση είναι ανώτερη του νόμου και της τάξης⁵⁵ -, υπήρξαν γενικότερα πολέμιοι της διδασκαλίας των σοφιστών για την επικίνδυνη και επισφαλή ηθική που αντικατόπτριζαν οι απόψεις τους για το κράτος και προσπάθησαν να αποδείξουν ότι το καλό και το δίκαιο είναι παράλληλα και συμφέρον⁵⁶. Η ιδεαλιστική αυτή θέση ότι δηλ.

47. H.S. Jones, *Thucydides, Historiae* (V-VIII) Oxford 1970, (Th.), V 90· πρβλ. VI 85 9.

48. Plat. Crg. 483 A.

49. Plat. Rep. I 338 C. 344 C.

50. Σταθόπουλος, 23.

51. 85 Thrasym., Diehls Kranz B 8: ... παρείδον τήν δικαιοσύνην' ὁρώμεν γάρ τοὺς ἀνθρώπους ταύτη μὴ χρωμένους ...

52. Plat. Rep. 339b: ... ἐπειδὴ γάρ συμφέρον γέ τι εἶναι καὶ ἐγὼ ὁμολογῶ τὸ δίκαιον, σὺ δὲ προστιθεῖς καὶ αὐτὸ φῆς εἶναι τὸ τοῦ κρείττονος, ἐγὼ δὲ ἄγνωθ', σκεπτέον δὴ ...

53. E. C. Marchant, *Xenophontis, Opera Omnia*, II Oxford 1958, (X. Mem.), IV. 4.

54. Plat. Rep. 471c-502c.

55. *Platonis Opera*, έκδ., I. BURNET τόμος 5, Oxford 1988, (Plat. Lg.) 875c: ... ἐπεὶ ταῦτα εἴ ποτέ τις ἀνθρώπων φύσει ἰκανός θεῖα μοῖρα γεννηθεὶς παραλαβεῖν δυνατός εἴη, νόμων οὐδὲν ἂν δέοιτο τῶν ἀρξόντων ἑαυτοῦ· ἐπιστήμης γὰρ οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων, οὐδὲ θέμις ἐστὶν νοῦν οὐδενὸς ὑπῆρχον οὐδὲ δοῦλον ἀλλὰ πάντων ἄρχοντα ἐάνπερ ἀληθινὸς ἐλευθέρός τε ὄντας ἢ κατὰ φύσιν.

56. Plat. Rep. I 333 s. VI 505 a. IX 588e.

τὸ δίκαιον εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον⁵⁷ διατυπώνεται καὶ ἀπὸ τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.), κατὰ πῶς ξεκάθαρο ὁμῶς τρόπο ἀπὸ τον Πλάτωνα, ο οποίος δυσπιστεῖ στους νόμους⁵⁸ δίνοντας τὴν προτίμησή του σε ἕνα φυσικό δίκαιο⁵⁹. Παρόμοιο συλλογισμό ὅτι δηλ. τὸ δίκαιο εἶναι καλὸ καὶ ἀγαθὸ ἄρα καὶ συμφέρον διατυπώνει ἀργότερα ο εφορμώμενος ἀπο τις ιδέες του Πλάτωνα εκπρόσωπος τῆς ἀρχαίας Στοάς Χρύσιππος (280—206 π.Χ.)⁶⁰.

Ο Αριστοτέλης λοιπὸν στὴν πρώτη διδασκαλία του τονίζει ο νόμος εἶναι... λόγος ἀπὸ τινὸς φρονήσεως καὶ νοῦ⁶¹. Σε αὐτὴ τὴν ἀποψη στηρίχθηκε ο Σταγειρίτης, ὅταν ἐπεσήμαινε στα Πολιτικά ὅτι, ὅπου δεν υπάρχουν νόμοι δεν υπάρχει πολιτεία⁶². Στον ἀριστοτελικὸ αὐτὸ ὀρισμὸ του νόμου ἡ πλατωνικὴ βάση εἶναι ἀδιαμφισβήτητη⁶³. Πρέπει ἐπομένως να ἐξουσιάζουν οἱ νόμοι ἀλλὰ να εἶναι ὀρθῶς κείμενοι⁶⁴ ... κατὰ τὰς ὀρθὰς πολιτείας ἐπομένως ἀναγκαῖον εἶναι δικαίους⁶⁵. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τον ἀδικο νόμο ο Αριστοτέλης τον θεωρεῖ θεραπεύσιμο μέσω τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιείκειας⁶⁶: ἔστι δὲ ἐπιεικὲς τὸ παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον δίκαιον⁶⁷.

Το τι εἶναι δίκαιο καὶ τι ἀδικο, τὴν ιδεαλιστικὴ δηλ. θέση του Πλάτωνα για τὴν ιδέα τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀγαθὸ θα ἀναλύσει ο Αριστοτέλης, ἐξαιρο-

57. Arist. Pol. 1282b' 1278b' 1280b' 1281b' 1283b Arist. EN 1129b (Steinwenter, 88 σημ. 18).

58. W. Jaeger, *Aristotelis, Metaphysica*, Oxford 1960, (Arist. *Metaph.*), 987b: ...τὰ μὲν τοιαῦτα τῶν ὄντων ιδέας προσηγόρευσε ...

59. Στον Κρίτωνα ὡστόσο στο τελευταῖο μέρος, ὅπου ο Σωκράτης διαλέγεται με τους νόμους, προβάλλει τὴν πίστη του καὶ στους νόμους τῆς πολιτείας I. BURNET, *Platonis Opera*, τόμος 1 (*Tetralogias I-II continens*), Oxford 1958, (*Plat. Cri.*), 50 ἐπ.

60. SVF III 310 (Proclus in Plat. Alcib pr. p. 318 Creuzer: ... ὁ μὲν δὴ συλλογισμὸς ὅλος ὁ κατασκευάζων ὅτι τὸ δίκαιον συμφέρον οὕτως ὡς πρόεισι' πᾶν δίκαιον καλόν, πᾶν καλὸν ἀγαθὸν πᾶν ἄρα δίκαιον ἀγαθόν' ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ ἀγαθὸν τῷ συμφέροντι ταῦτόν' πᾶν ἄρα δίκαιον συμφέρον. Βλ. ἐπίσης SVF III 87 (Diog. Laert. VII 98), SVF III 86 (Stob. ecl. II p. 69, 11 W).

61. Iambl. Protr. 6 (37, 22-41, 5 Pistelli)' Arist. EN 1180a 21.

62. Arist. Pol. 1292a 32: ... ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία

63. Plat. Lg. 890d: ... καὶ δὴ καὶ νόμῳ αὐτῷ βοηθῆσαι καὶ τέχνη, ὡς ἔστιν φύσει ἡ φύσεως οὐκ ἦντον, εἴπερ οὐ γέ ἐστιν γεννήματα κατὰ λόγον ὀρθόν. (Ο νόμος καὶ ἡ τέχνη προέρχονται ἀπὸ τὴ φύση ἢ ἀπὸ κάτι το ὁποῖο δεν εἶναι ὑποδεέστερο τῆς φύσης καθὼς εἶναι δημιουργήματα του νοῦ, του σχεπτόμενου πνεύματος).

64. Arist. Pol. 1282b, 6.

65. Arist. Pol. 1282b, 12.

66. Ὅσον ἀφορὰ στὴν ἐννοια τῆς ἐπιείκειας στον Αριστοτέλη ὡς μορφή δικαιοσύνης ὑπεράνω του γραπτοῦ δικαίου βλ. W. D. Ross, *Aristotelis Ars Rhetorica*, Oxford 1965, (Arist. Rh.), 1374a, 26-28.

67. Arist. Rh. 1374a, 28, πρβλ. ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαῖον ὄντων χρεῖτον τὸ ἐπιεικὲς, ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἔστιν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου' Arist. EN 1137b 10-15.

ντας το φιλάλληλο και κοινωνικό της χαρακτήρα⁶⁸. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* οι πόλεις ομονοούν, όταν περί των συμφερόντων όμογνωμονώσι και ταύτα προαιρώνται και πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα⁶⁹. Η πολιτική φιλία μεταξύ των πόλεων είναι η ομόνοια περί τὰ συμφέροντα ... και τὰ εἰς τὸν βίον ἥκοντα⁷⁰. Ἄρα το δίκαιο και το συμφέρον αποτελούν κοινούς στόχους: ... βούλονται τε τὰ δίκαια και τὰ συμφέροντα, τούτων δὲ και κοινῇ ἐφίενται ...⁷¹. Το δίκαιον επομένως και το κοινό συμφέρον αποτελούν έννοιες που συνδέονται άμεσα με τη αριστοτελική Ηθική και χαρακτηρίζουν την πόλη, την πολιτική κοινωνία, η οποία συγκροτείται για το «αγαθό»⁷². Ο σκοπός λοιπόν της πολιτείας δεν βρίσκεται ούτε στον πλούτο ούτε σε οποιαδήποτε άλλη ωφελιμότητα αλλά στην ευδαιμονία των πολιτών⁷³. Προϋπόθεση δε της ευδαιμονίας είναι η ευνομία, την οποία οφείλουν να περιφρουρούν, όσοι φροντίζουν για την κατάκτηση της αρετής⁷⁴ και της φιλοσοφικής γνώσης⁷⁵. Στο πλαίσιο αυτό ήδη από τον 5ο π.Χ. αιώνα όχι μόνον οι πολιτικοί φιλόσοφοι προσανατολίζονται στο τρίπτυχο νόμος, δίκαιο, συμφέρον αλλά και στα τιμητικά ψηφίσματα⁷⁶ αναφέρεται ότι ο τιμώμενος παρείχε ωφέλεια κοινῇ και ἰδίᾳ δηλ. ότι οι υπηρεσίες του ωφέλησαν τόσο την πόλη ως σύνολο όσο και ατομικά τον κάθε πολίτη⁷⁷.

68. Arist. EN 3 1130a 4-5: ... πρὸς ἕτερόν ἐστιν ἄλλω γάρ τὰ συμφέροντα πράττει, ἢ ἄρχοντι ἢ κοινωνῶ ...

69. Arist. EN 1167a 26.

70. Arist. EN 1167b 2 ἐπ.

71. Arist. EN 1167b 26.

72. Arist. Pol. 1252a 1: ... ἡ καλουμένη πόλις και ἡ κοινωνία ἡ πολιτική πόλιν ὀρώμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν και πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεσ τεκνύαν (τοῦ γάρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσιν πάντες), δηλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ και τοῦ κυριωτάτου πάντων, ἡ πασῶν κυριωτάτη και πᾶσας περιέχουσα τὰς ἄλλας αὕτη δ' ἐστίν ἡ καλουμένη πόλις και ἡ κοινωνία ἡ πολιτική ...

73. Arist. EN 1129b 17-19: ... ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικά και τὰ φυλακτικά εὐδαιμονίας και τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ ...

74. Arist. Pol. 1280b 5-8: ... περὶ δ' ἀρετῆς και κακίας πολιτικῆς διασκοποῦσιν ὅσοι φροντίζουν εὐνομίας, ἢ και φανερόν ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἄλλῳ ὀνομαζομένη πόλει, μὴ λόγου χάριν ... Arist. EN 1103b 31: ... τὰς δὲ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον ...

75. Iambl. Protr. 6 (37.2-22 PISTELLI). Ο Αριστοτέλης τονίζει την ανάγκη του φιλοσοφείν ως προς την ορθή διακυβέρνηση του βίου: ... φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι και τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως ...

76. W. Larfeld, *Griechische Epigraphik* München 1914 § 222-του ιδίου, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, Leipzig 1902 II, 737 ἐπ. (Steinwenter, 88 σημ. 19).

77. E.C. Marchant, *Xenophontis Opera Omnia* IV, *Xenophontis, Institutio Cyri*, Oxford 1960, (X. Cyr.), VI ii 35: ... Ταῦτα γάρ και ἰδίᾳ ἐκάστῳ χρῆσθαι και ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ πολλάκις ὠφέλιμα γίνεται ... Plat. Rep. III 413e: ... και ἑαυτῷ και πόλει χρησιμώτατος

Οι περιφρήμες εισηγήσεις του εκπροσώπου της σχολής της νεώτερης Ακαδημίας, του Καρνεάδη (136-129 π.Χ) που αφορούσαν το τρίπτυχο Δίκαιο—Δικαιοσύνη—Ωφέλεια επέτρεψαν το 155 π.Χ. να εισβάλλει η ελληνική φιλοσοφία στη Ρώμη. Ο Καρνεάδης εισήγαγε στη Ρώμη τη διδασκαλία των σοφιστών ότι δηλ η δικαιοσύνη δεν έχει καθολική ισχύ, ότι δηλ. δικαιοσύνη και ωφέλεια αποτελούν αντίθετες έννοιες και διακηρύσσει για το κράτος και το άτομο την ιδιωφέλεια, χωρίς ωστόσο να λαμβάνει υπόψιν του ηθικές αιτιάσεις⁷⁸. Πολέμιος στη θεωρία αυτή υπήρξε ο Παναίτιος (185 π.Χ-110 π.Χ). Οι βασικές του θεωρίες μας είναι γνωστές από τον Κικέρωνα, ο οποίος τις οικειοποιήθηκε προκειμένου να αντικρούσει τον Καρνεάδη⁷⁹. Στη λατινική γραμματεία η έννοια της *utilitas* απαντά κατά πρώτον στον Κικέρωνα⁸⁰ σε σύνθετες εκφράσεις, όπως *utilitas rei publicae* ή *utilitas communis*.

Κικέρων

Ο Κικέρων στις αρχαιοελληνικών καταβολών αυτές αντιλήψεις, οι οποίες επί Ηγεμονίας έλαβαν πολιτική έκφραση προσέδωσε ρωμαϊκό χαρακτήρα. Φυσικά ούτε ο Παναίτιος ούτε ο Κικέρων αρνούνται ότι τόσο στο κράτος όσο και στο άτομο υπάρχουν ωφελιμιστικές επιδιώξεις⁸¹. Επικαλούμενοι ωστόσο τον Σωκράτη⁸² απορρίπτουν τη διάκριση της *justitia civilis* (θετικό δίκαιο) από την *justitia naturalis* (φυσικό δίκαιο) το ωφέλιμο δηλ. από το

εἴη ... F. G. Kenyon, *Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxford 1958, (Arist. Ath.) XL. 3. 6: ... καὶ ἰδίᾳ καὶ κοινῇ χρῆσασθαι ... (Steinwenter, 88 σημ. 21).

78. Cic. Rep. III. 8: ... Carneades, Gracus homo et consuertus, quod commodum esset ... III 9: ... ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet ... J. G. F. POWELL, M. Tulli Ciceronis De Legibus, Oxford 2006, (Cic. Leg.) I. 42: ... utilitate omnia metienda sunt ... E. Heck et A. Wlosok, *Lactantius Divinarum Institutionum V*, München Leipzig 2009, (Lact.Inst.) V. 16: ... Carneades ergo quoniam erant infirma quae a philosophis aderebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit, eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse ...

79. Bl. Cic. Leg. I. 39: ... perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem exoremus ut sileat; nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio, summovere non audeo ...

80. W. Miller (tr.), *Cicero. De Officiis*, Cambridge Massachusetts 1961, (Cic. Off.) III. 47: ... Tanta vis est honesti; ut speciem utilitatis obscuret ... Πρβλ. R. Gardner, *Cicero, The Speeches Pro Sestio and in Vatinius with an english translation*, Cambridge-Massachusetts 1961, (Cic. Sest.) 91: ... ad communem utilitatem ...

81. Cic. Rep. III. 17: ... ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata ... Cic. Leg. II. 11: ... quae sunt autem varie et ad tempus descriptae populis, favore magis quam re legum tenent ...

82. Cic. Leg. I. 33: ... recteque Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a jure seiunxisset... Cic. Off. III 11: ... Itaque accepimus Socratem execrari solitum eos ...

δίκαιο⁸³. Ειδικότερα η αντίληψη του Κικέρωνα για το κοινό καλό είναι νομική για την ακρίβεια φυσικοδικαική: ... *quod est recte verumque, aeternum quoque sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat ... divina mens summa lex est* ...⁸⁴. Στον Κικέρωνα είναι εμφανής η συσχέτιση δικαίου, κοινού καλού και φύσης: ... *sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim iniustitia* ...⁸⁵. Αλλά και στη συνέχεια του αποσπάσματος υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της *lex natura* και της *utilitas hominum*: ... *lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet* ...⁸⁶. Σε μια σειρά διατυπώσεων παρουσιάζεται η εξίσωση της *utilitas publica* με το δίκαιο και τη δικαιοσύνη⁸⁷, έννοιες που όπως και η *honestas* βρίσκονται στο υψηλότερο επίπεδο⁸⁸.

Στον Κικέρωνα, ο οποίος ομολογεί την πίστη του στα ιδεώδη της ρωμαϊκής πολιτείας, η αφηρημένη διδασκαλία του Παναίτιου ως προς την ωφέλεια της δικαιοσύνης, η οποία αντιμάχεται τη διδασκαλία του Καρνεάδη ώστε να χαρακτηρίζει τον κρατικό επεκτατισμό της ρωμαϊκής πολιτείας, τον ιμπεριαλισμό ως ωφέλιμο και ως εκ τούτου δίκαιο συγχωνεύεται σε μία ενότητα⁸⁹. Για αυτόν το ρωμαϊκό κράτος έχει θεμελιωθεί στον *consensus iuris* και στην *communio utilitatis*⁹⁰. Η δικαιοσύνη είναι ωφέλιμη⁹¹ για την κοινωνία, την κοινότητα των ανθρώπων και όχι για το άτομο μεμονωμένα, όπως παλαιότερα πρέσβευε ο Σωκράτης⁹². Στο πλαίσιο αυτό η άνευ όρων υποταγή στο κράτος και κατ' επέκταση η υπηρετήση του δημοσίου συμφέροντος (*servire communi utilitati*)⁹³ αποτελεί για τον Κικέρωνα τη βάση, το

83. Cic. Off. III, 47: ... *usu vero urbis prohibere peregrinos sane inhumanum est* ...

84. Cic. Leg. II, 11: ... αυτό το οποίο είναι ορθό και αληθές αυτό είναι επίσης αώ-
νιο και ούτε γεννιέται ούτε πεθαίνει με τους γραπτούς νόμους ... ο θεϊκός νους είναι ο
ύψιστος νόμος ...

85. Cic. Off. III, 30: ... η παραμέληση της κοινής ωφέλειας, του δημοσίου συμφέ-
ροντος είναι ενάντια στη φύση· αποτελεί δε αδικία ...

86. Cic. Off. III, 31: ... ο νόμος της φύσης, ο οποίος προστατεύει και διαφυλάττει τα
συμφέροντα των ανθρώπων ...

87. Cic. Off. II, 38.

88. Cic. Off. II, 85 (*aequitas*)· III, 9 (*honestas*): ... *quia numquam posset utilitas cum hon-
estate pugnare*, III 30, 31 (*iustitia*) T. Honsell, «Gemeinwohl und öffentliches Interesse im
klassischen römischen Recht», ZRG 95 (1978), (Honsell), 97 σημ. 22.

89. Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia, PL 41, (St. Aug. C. D.)
XIX 21· πρβλ. Arist Pol. I 1254 a-b· Cic. Off. III, 47.

90. Cic. Rep. I, 39.

91. Cic. Off. III, 47: ... *quod vere honestum est fas est cum utilitatis repugnantia comparari,
nec id, quod communiter appellamus honestum* ...

92. V. Pöschl, *Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero*, Darmstadt 1974,
129 (Steinwenter, 89 σημ. 32).

93. Cic. Off. I, 31: ... *communi utilitati serviat*...

θεμέλιο της δικαιοσύνης: ... *fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviat*⁹⁴.

Στο «Περί Πολιτείας» (*De Re Publica*), όπου αναπτύσσεται η έννοια του δημοσίου συμφέροντος ο Κικέρων βαθεία επηρεασμένος από την αρχαιο-ελληνική σκέψη του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Στωικών, ορίζει το κράτος ως φυσική ένωση ανθρώπων τους οποίους συνδέει η αναγνώριση του δικαίου και η κοινότητα των συμφερόντων. Έτσι διατυπώνει τον ορισμό της *res publica* και ταυτόχρονα του λαού ως συστατικού της στοιχείου ως δημόσια υπόθεση (Πολιτεία), ως υπόθεση του λαού: ... ο δε λαός, δεν είναι πλήθος ανθρώπων τυχαία συναθροισμένων⁹⁵, αλλά πολυπληθής ομάδα, την οποία συνέχει η συναίνεση του δικαίου⁹⁶ και η κοινότητα των συμφερόντων...: ...*Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus* ...⁹⁷. Στις έννοιες των *consentire* και *communire* ανευρίσκονται οι *causae*, οι οποίες εμφανίζουν έναν *coetus hominum* όχι ως *grex*, αλλά ως *populus*, ως φορέα του *imperium* και εντολέα στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium*. Στον παραπάνω ορισμό σημαντικότερο στοιχείο της *res publica* αποτελεί η ταυτοποίηση του κράτους με τους πολίτες αλλά και η αναφορά στο δίκαιο ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής⁹⁸. Ο ορισμός του κράτους κινείται καθαρά στο πνεύμα του Αριστοτέλη⁹⁹: ... *considerate nunc, cetera quam sint provisae sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem; ea est enim prima causa coeundi et id hominibus effici ex re publica debet partim institutis, alia legibus*¹⁰⁰.

Ο ορισμός της έννοιας του κράτους στον Κικέρωνα θεμελιώνεται στο

94. Cic. Off. I. 31: ... οι θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης ... κατά πρώτο να μην προκαλείται βλάβη σε κανέναν κατά δεύτερο να υπηρετούνται τα δημόσια συμφέροντα

95. Arist. Pol. 1303a 26: ... ὥσπερ γὰρ οὐδ' ἐκ τοῦ τυχόντος πλήθους πόλις γίγνεται ... 1274b 38: ... ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις ... 1274b 41: ... ἢ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθος ἐστὶν στο εξής Arist. Pol.

96. Στον *iuris consensus* θεμελιώνεται η *iustitia* [E. Stroebel (ed.), M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia Fasc. 2 Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione, Stuttgart 1977; H. M. Hubbell (tr.), Cicero, De Inventione, CambridgeMassachusetts 1960, (Cic. Inv.), 2. 53. 160: ... *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata* ...

97. - Cic. Rep. I. 25. 39.

98. Cic. Rep. I. 32. 49: ... *quid est enim civitas nisi iuris societas?* Βλ. R. STARK, «Ciceros Staatsdefinition», La Nouvelle Clío 6 (1954), 56-69. Βλ. επίσης P. L. SCHMIDT, «Ciceros de re publica», ANRW I 4 (Berlin 1972), 262 έπ.

99. Arist. Pol. 1280b 39' 1281a 2 έπ.: ... τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν ...

100. Cic. Rep. IV. 3: ... αναλογισθεῖτε τώρα πόσο σοφά έχουν μεριμνήσει για την συνύπαρξη των πολιτῶν σε μία ευτυχισμένη και έντιμη ζωή· διότι αυτό αποτελεί και τον πρωταρχικό σκοπό της συνύπαρξης των ανθρώπων και θα πρέπει να συντελεῖται από την πολιτεία δια των θεσμών και δια των νόμων ...

γεγονός, ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ικανός όχι μόνον να αναγνωρίζει το δίκαιο και το συμφέρον άρα το αγαθό (*summum bonum*), αλλά και να πράττει με βάση τη γνωστική αυτή ικανότητα αξιολογώντας τη φιλία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ανδρεία και την εγκράτεια¹⁰¹. Παρόμοιο σκεπτικό απαντά και στην *lex Agraria*¹⁰²: ... *etenim si populo consulis, remove te a suspicione alicuius tui commodi, fac fidem te nihil nisi populi utilitatem et fructum quaerere, sine ad alios potestatem, ad te gratiam beneficii tui pervenire* Η άσκηση υπηρεσιακών καθηκόντων απαιτεί από τον αξιωματούχο ύψιστη εγκράτεια¹⁰³. Ο Κικέρων διαβλέπει πίσω από τη διάκριση των συμφερόντων τον κίνδυνο της σύγκρουσης και μαζί με αυτήν τη διακινδύνευση των κοινών, των δημοσίων συμφερόντων. *Potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?*¹⁰⁴ διερωτάται ο Κικέρων, όταν ο Atilius Regulus κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του από τους Καρχηδονίους ως διαπραγματευτής αρνήθηκε να γίνει ανταλλαγή αιχμαλώτων παρά το γεγονός ότι παρόμοια ανταλλαγή θα του εξασφάλιζε ευκαιρία επιβίωσης. Πρόκειται για σύγκρουση των συμφερόντων του ατόμου και της κοινότητας. Αντιθέτως στο *Off.* III 26 η σύμπτωση του ατομικού και του κοινού συμφέροντος αποτελεί προϋπόθεση εύρυθμης λειτουργίας της ανθρώπινης κοινότητας. Τα προαναφερθέντα ωστόσο χωρία παρουσιάζουν συνάφεια. Αμφότερα πραγματεύονται τη σύγκρουση του συμφέροντος του ατόμου με εκείνου της κοινότητας. Στην δεύτερη ωστόσο περίπτωση η αντιπαράθεση διευθετείται από το γεγονός ότι το ατομικό συμφέρον συμπίπτει με το δημόσιο¹⁰⁵.

Επιπρόσθετα στο περί καθηκόντων ο Κικέρων αντιμετωπίζει το ερώτημα, εάν ο σοφός ο οποίος απειλείται με λιμό σιτοδεία μπορεί να αρπάξει από κάποιον άλλο, άχρηστο την τροφή¹⁰⁶. Κατά πρώτον ελέγχεται κατά

101. Cic. *Off.* 1, 5: ... *Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat et non inderdum naturae bonitatis vincatur neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest ...*

102. J. H. Freese, Cicero, *The Speeches, Pro Publio Quintio, Pro Sexto Roscio Amerino, Pro Quinto Roscio Comodo De lege Agraria I., II., III*, Cambridge-Massachusetts 1961, (Cic. *Agr.*), II, 22: ... πράγματι εάν ενδιαφέρεισαι για το συμφέρον των ανθρώπων απόφυγε κάθε υποψία προσωπικού κέρδους δείξε ότι δεν έχεις πίστη σε τίποτα άλλο εκτός από το κοινωνικό όφελος και το κοινό καλό, άφησε την εξουσία στους άλλους και ας είναι η ανταμοιβή σου η ευγνωμοσύνη για για το καλό που έκανες ...

103. Th. Honsell, "Gemeinwohl und öffentliches Interesse im klassischen römischen Recht", *ZRG* 95 (1978), (Honsell), 98.

104. Cic. *Off.* III 101: Μπορεί άραγε αυτό που δεν είναι ωφέλιμο για την πολιτεία να είναι ωφέλιμο για τον πολίτη;

105. Honsell, 97.

106. Cic. *Off.* III 29.

πόσον η ενέργεια (πράξη) προς ίδιον όφελος είναι επιτρεπτή, όταν μάλιστα γίνεται επί ζημιάς τρίτου. Έτσι δημιουργείται (εδραιώνεται) η συνάφεια μεταξύ αγαθού και χρήσιμου, απαραίτητη για την κατανόηση της έννοιας του Utilitarismus στους ρωμαίους νομικούς. Αν και ο Κικέρων δεν θεωρεί ότι και ο ζημιωθείς χρειάζεται το διαφιλονικούμενο αγαθό εν τούτοις απαγορεύει την επέμβαση στην κυριότητα άλλου ως παραβίαση του φυσικού δικαίου¹⁰⁷. Ως εκ τούτου το ατομικό συμφέρον ανεξαρτήτως των αναγκών δεν δικαιολογεί επεμβάσεις στην αναγνωριζόμενη και προστατευόμενη από την έννομη τάξη νόμιμη κατανομή των αγαθών. Η επίκληση ωστόσο του δημοσίου συμφέροντος επιτρέπει εξαιρέσεις: ... *sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum*¹⁰⁸. Η σημαντική αυτή αξιολογικά ωστόσο αμφισβητούμενη ιδέα που αφορά την απαλλοτρίωση υπέρ του δημοσίου συμφέροντος ανάγεται στον Κικέρωνα. Ο Κικέρων όμως αναφέρεται στην αφαίρεση της ιδιοκτησίας ενός τρίτου άεργου και οκνηρού ατόμου από τον σοφό, ως ποιοτικά αξιολογότερου, και όχι ως θεσμό ενταχμένο στην δικαιοκή τάξη χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό η αφαίρεση της ιδιοκτησίας εμφανίζεται ως επιβεβλημένη: ... *Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam ...*¹⁰⁹.

salus populi

Υποθετώντας ο Κικέρων μία αντίληψη πάλι του Αριστοτέλη, θέτει υπεράνω του τυπικού δίκαιου, της νομοθετικής επιταγής ένα υψηλότερο δίκαιο (*ius*).

107. Cic. Off. III 30.

108. Cic. Off. III 30: ... υποθέτοντας ότι μένοντας κάποιος ζωντανός θα μπορούσε να προσφέρει αξιολογική υπηρεσία στο κράτος και στην κοινωνία των ανθρώπων με βάση αυτό το κίνητρο δεν θα πρέπει η αφαίρεση ενός πράγματος από κάποιον τρίτο να αποτελεί να αντικείμενο τιμωρίας...

109. Cic. Off. III 31: ... για το λόγο αυτό ο νόμος της φύσης ο οποίος προστατεύει και διαφυλάττει τα ανθρώπινα συμφέροντα μετά βεβαιότητας ορίζει ότι ο σοφός, αγαθός και γενναίος άνδρας (ευρισκόμενος ενδεχομένως σε κατάσταση ανάγκης) μπορεί να μεταβιβάσει στον εαυτό του πράγματα απαραίτητα προς το ζην αφαιρώντας τα ωστόσο από άτομο άεργο και οκνηρό· γιατί ο θάνατος του αγαθού άνδρα θα αποτελούσε βαρεία απώλεια για το κοινό καλό. Πρέπει ωστόσο να γνωρίζει ότι η αυταρέσκεια που θα βιώσει κατά την μεταβίβαση των αγαθών δεν θα τον ωθήσει στη συνέχεια σε πράξεις άδικες.

το *ἐπιεικὲς δίκαιο*¹¹⁰, το οποίο αποτελεί *ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου*¹¹¹, την *aequitas*, η οποία συμπληρώνει και χαρακτηρίζει την έννοια της δικαιοσύνης¹¹². Η δικαιοσύνη αυτή είναι η *utilitas* καθαυτή, η οποία ευθυγραμμίζεται με την *honestas*, το αγαθό¹¹³. Επομένως το δίκαιο ως δικαιοσύνη και κοινή ωφέλεια, είναι αλληλένδετα. Συνιστούν τον *optimus status rei publicae*. Σε μία παρόμοια έννομη τάξη πραγμάτων, η οποία είναι προσανατολισμένη στη δικαιοσύνη οι εκπρόσωποι της εξουσίας επιβάλλεται να μεριμνούν για την *utilitas publica*. Ως εκ τούτου σκοπός της νομοθεσίας είναι ο *salus populi*¹¹⁴.

Παρόμοιες τάσεις ανιχνεύονται στο νομοθετικό έργο του Αυγούστου δεδομένης της απήχησης κατά την εποχή του του φιλοσοφικού έργου του Κικέρωνα που συντέθηκε μέσα στη δίνη των πολιτικών πολέμων και του τέλους της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η έννοια του *salus populi* εμφανίζεται κατά πρώτον στο γαμικό δίκαιο του Αυγούστου. Καθώς στη ρωμαϊκή κοινωνία η οικογένεια ήταν η βασική κοινωνική μονάδα μέσω της οποίας μεταβιβαζόταν ο πλούτος και η κοινωνική θέση¹¹⁵ ο Αύγουστος, υλοποίησε αρχές και επιταγές της κοινωνικής ηθικής επιβάλλοντας δικαιοκούς κανόνες¹¹⁶. Στο πλαίσιο αυτό ο γάμος ως θεμελιώδης κύτταρο οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, αποτελεί εγγύηση για τη βιωσιμότητα της ίδιας της πολιτείας: ... Γάμου σεμνότερον ανθρώποις οὐδέν ἐστιν, ἐξ οὗ παῖδες καὶ τῶν ἐφεξῆς γενῶν διαδοχαὶ χωρίων τε καὶ πόλεων οἰκήσεις καὶ πολιτείας ἀρίστη σύστασις ...¹¹⁷. Οι βασικότεροι νόμοι περί γάμου ήταν η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, την οποία εξέδωσε ο Αύγουστος δυνάμει της δημαρχικής του εξουσίας (*tripunicia potestas*) το έτος 18 π.Χ. και η *lex Papia Poppaea* του έτους 9 π.Χ. Ως τρίτος νόμος η *lex Iulia de adulteriis* (18 π.Χ.) περιελάμβανε διατάξεις του ποινικού δικαίου που κόλαζαν περιπτώσεις πορνείας (*stuprum*) και

110. Όσον αφορά στην έννοια της επιεικειας στον Αριστοτέλη ως μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτού δικαίου βλ. Arist. Rh. 1374a 26-28.

111. Arist. EN 1137b 10-15: ... ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαῖον ὄντων κρείττον τὸ ἐπιεικὲς, ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου.

112. Cic. Rep. II. 61: ... qui cum decem tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent ...

113. Cic. Off. 3. 21. 83: ... Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare ...

114. Cic. Leg. 3. 8: ... salus populi suprema lex esto ...

115. Βλ. σχετ. P. Garnsey-R. Saller, *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Ηράκλειο 1995, (Garnsey-Saller), 175.

116. Σχετ. με το γαμικό δίκαιο του Αυγούστου βλ. D. Nörr, «Planung in der Antike. Über die Ehegesetze des Augustus», στον τόμο *Historiae Iuris Antiquae* II (2003), 310-334.

117. N. 140, 701, 16-18.

μοιχείας (*adulterium*)¹¹⁸. Επί Ιουστινιανού η *lex Iulia de marit. ord.* και η *Lex Papia Poppaea* συγκεφαλαιώθηκαν ως *ex Iulia miscella*¹¹⁹.

Οι νόμοι αυτοί θέσπιζαν ιδιαίτερα, όσον αφορά στα θέματα της κληρονομίας νομικά κωλύματα σε βάρος των ανδρών και των γυναικών που είτε ήταν ανύπαντροι, είτε είχαν λιγότερα από τρία παιδιά¹²⁰. Οι περιορισμοί ειδικότερα του δικαιώματος των ατέκνων και ανυμφεύτων να κληρονομούν μη συγγενείς αποσκοπούσαν εν μέρει στην εξουδετέρωση των πλεονεκτημάτων που είχαν οι ίδιοι ως προς την ανταλλαγή δώρων και κληροδοτημάτων¹²¹. Σκοπός του Αυγούστου ήταν να εξαναγκάσει την αριστοκρατία να τεκνοποιεί, η ισχυρή όμως αντίδραση κύκλων σημαντικής επιρροής τον υποχρέωσε να παραιτηθεί από περαιτέρω μέτρα παρέμβασης στη διαμόρφωση της ελεύθερης βούλησης των πολιτών. Η δυσαρέσκεια που προκάλεσαν οι νόμοι του Αυγούστου για το γάμο επιβεβαιώνει ότι οι μαρτυρίες του Πλινίου¹²² και του Σενέκα¹²³ για την απροθυμία τεκνοποιίας δεν ήταν υπερβολικές. Αν και κατόρθωσε να επιτύχει παράλληλα και κάποια αύξηση των εσόδων του κράτους¹²⁴, οι νόμοι του απέτελεσαν πηγή διαρκούς έντασης, έως ότου καταργήθηκαν από τον Κωνσταντίνο¹²⁵. Την *lex Iulia D. 35. 1. 64. 1* ο Τερέντιος χαρακτηρίζει ως *publicae utilitatis causa lata ... legem enim utilem* νόμο δηλ. ωφέλιμο για την πολιτεία, για δημογραφικούς λόγους. Η ειδικότερη σημασία της *utilitas publica* προκύπτει από *D. 24. 3. 1*, όπου το ενδιαφέρον του δημοσίου φαίνεται ότι υπερβαίνει τα στενά όρια της προικοδοτικής διαδικασίας και επεκτείνεται και στην τεκνοποιία και την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος. Η σύνδεση του δημοσίου συμφέροντος με τη σύσταση προίκας και τη γέννηση επιγόνων εμφανίζεται και στη διάταξη *D. 49. 15. 12. 3*, όπου η *publica nuptiarum utilitas* συνδέεται με το ενδιαφέρον της πολιτείας για την τεκνοποιία.

Παράλληλα ο Αύγουστος στο πλαίσιο των προσπαθειών της εξισορρόπησης της ρωμαϊκής κοινωνίας γνωρίζοντας ότι ο οίκος είναι το πρώτο χρονικά τέλειο και ολοκληρωμένο σύνολο ανθρώπων¹²⁶, ο θεμέλιος λίθος της

118. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 8 και 9.

119. C. 6. 40. 2 βλ. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 7 το *Authenticum* αποδίδει την διάταξη αυτή σε κάποιον *Iulius Miscellus*, N. 22, 43 (536) βλ. σχετικά: M. Kaser, *Das römische Privatrecht* II, München 1975, (στο εξής, Kaser, *RPR* II), 165 σημ. 26.

120. Garnsey-Saller, 200.

121. Garnsey-Saller, 201.

122. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952, (Pl. ep.), 4. 15. 3.

123. R. Waltz (ed.), *Sénèque, Dialogues III Consolations*, (*Les Belles Lettres*) Paris 1961, *Sen. Dial. Cons. Ad Helviam* 16. 3.

124. Βλ. Kaser, *RPR* I, 318.

125. Honsell 117· Kaser, *RPR* II, 335 σημ. 5.

126. R. R. Walzer et J. M. Mingay (edd.), *Aristotelis Ethica Eudemia*, Oxford 1991, (Arist.

εκάστοτε πολιτικής κοινότητας επεδίωξε για το συμφέρον της πολιτείας με την έκδοση των νόμων περί απελευθερώσεων, της *lex Fufia Caninia* (2 π.Χ.) και της *lex Aelia Sentia* (4 π.Χ.)¹²⁷, να περιορίσει τον μεγάλο αριθμό απελευθερώσεων δούλων που έλαβε χώρα κατά την περίοδο αυτή επηρεάζοντας σημαντικά την ισορροπία της ρωμαϊκής κοινωνίας.

Με τη νομοθεσία του Αυγούστου που αφορούσε πληθυσμιακές και κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις εγκαινιάζεται μία επεμβατική πολιτική του κράτους στη σφαίρα της προσωπικής ελευθερίας των υπηκόων, πολιτική η οποία χάριν του δημοσίου συμφέροντος θα εκφρασθεί στη συνέχεια και σε άλλους τομείς του δημοσίου αλλά και του ιδιωτικού δικαίου. Η πολιτική ευεξία, η ευδαιμονία κατά τον Αριστοτέλη¹²⁸ εξασφαλίζεται, όταν ο ηγεμόνας εισάγει πολιτικούς θεσμούς και δικαιοκούς κανόνες, οι οποίοι οριοθετούν τις έννοιες του δικαίου και του κοινού καλού: Η απόλυτη προτεραιότητα του κοινού καλού είναι αδιαμφισβήτητη. Άλλωστε αυτοί που ηγούνται της πολιτείας, οι ηγεμόνες πρέπει να έχουν κατά νου δύο Πλατωνικούς κανόνες: ... *Omnino qui rei publicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant unum ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est* ...¹²⁹. Άμεσα επομένως συνδέεται η έννοια του δημοσίου όφελους με την προσωπική παρέμβαση του αυτοκράτορα *D. 1. 15. 1: ... deinde divus Augustus maluit per se huic rei consuli ... = ο θεός Αύγουστος επροτίμησεν αυτός ο ίδιος να μεριμνήσῃ περί τούτου. Ο διάδοχος του Αυγούστου, ο Τιβέριος (14-37) υπήρξε ένθερμος οπαδός της αρχής της utilitas publica από τη θέση του ως princeps*¹³⁰. Στη *lex de imperio Vespasiani* (69-79)

E.E.), 1242a 22-23, 1242a40-1242b1·Arist. E.N. 1160b 22·Arist. Pol. 1252a 24-1253a 18, 1260b 13-18.

127. Βλ. Kaser, RPR I, 296 και 297.

128. Arist. E.N. 1129b 17-19: ... ώστε ένα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικά καὶ τὰ φυλακτικά εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ ...

129. Cic. Off. I 85: Σε κάθε περίπτωση αυτοί που πρόκειται να αναλάβουν τις υποθέσεις της πολιτείας οφείλουν να έχουν κατά νου δύο πλατωνικούς κανόνες κατά πρώτον να στοχεύουν στο καλό των ανθρώπων κατά τρόπο ώστε ανεξαρτήτως των προσωπικών τους συμφερόντων να εναρμονίζουν τις ενέργειές τους με το κοινό καλό κατά δεύτερο να ενδιαφέρονται για το κοινό καλό για όλο το σώμα των πολιτών και όχι να υπηρετούν τα συμφέροντα μερικών και να εξαπατούν τους υπόλοιπους. Διότι η κυβερνητική διοίκηση όπως άλλωστε και η κηδεμονία πρέπει να ασκείται προς όφελος εκείνων που τους εμπιστεύθηκαν και όχι προς όφελος εκείνων που την ανέλαβαν ...

130. M. Ihm, C. Suetonius Tranquillus Opera vol. I, De Vita Caesarum (libri VIII), Leipzig 1908, (Suet. Tib.), 29·33· E. Koestermann (ed.), Cornelius Tacitus Annalen I (1-3), Heidelberg 1963, (Tac. Ann.), 4. 38. 1.

το δημόσιο συμφέρον αποτελεί λόγο και οδηγό της αυτοκρατορικής πράξης οριοθετώντας το εύρος της: Ο αυτοκράτορας οφείλει να λαμβάνει μέτρα υπέρ της ωφέλειας και του μεγαλείου του κράτους σε θεϊκές και ανθρώπινες, δημόσιες και ιδιωτικές υποθέσεις: *quaecunque ex usu reipublicae majestateque divinarum humanarum publicarum privatarum rerum esse censebit*. Αναφορές στη ρήτρα αυτή *utilitatis causa* σύμφωνα με τον Premierstein¹³¹ ανευρίσκονται στον Πομπ. D. 1. 2. 2. 33· D. 1. 15. 3¹³² και τον Suetonius¹³³. Στοιχεία από την σκέψη του Κικέρωνα ανιχνεύονται και στον Τραϊανό (98-117), στους κύκλους του οποίου σύμφωνα με τον Πλίνιο ο Κικέρων και ο Παναίτιος αποτελούσαν πρότυπα¹³⁴. Επί Τραϊανού (98-117) αξιοσημείωτο είναι ότι στα *vota annua*, στους όρκους περιελήφθη η ρήτρα, εάν κυβέρνησε το κράτος σωστά και προς το συμφέρον όλων¹³⁵. Επί Τραϊανού η *utilitas publica*, το δημόσιο συμφέρον γίνεται αντιληπτό ως εντολή του Διός¹³⁶. Ο Αδριανός (117-138) σύμφωνα με τις δηλώσεις δύο προκουράτορων του ενεργούσε *pro humanis utilitatibus*¹³⁷. Κατά παρόμοιο τρόπο οι προκουράτορες του Μάρκου Αυρηλίου (161-180) διαβεβαιώνουν ότι ο αυτοκράτορας ενεργεί *pro humanis utilitatibus*¹³⁸. Ο Μάρκος Αυρήλιος τονίζει ότι δίκαιο και κοινωφελές συμπίπτουν, η δε μέριμνα για την επίτευξη του κοινού καλού (ἐπ' ὠφελείᾳ ἀνθρώπων) αποτελεί το απόλυτο ιδεώδες¹³⁹.

Παρόμοιες αναφορές ως προς τη σημασία του δημοσίου συμφέροντος

131. A. Von Premierstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, (Premierstein, 199, 213, 217).

132. Προβλ. E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950 (Dio Cass.), LV 26, 4: ... *nam salutem rei publicae tueri nulli magis creditur convenire nec alium sufficere ei rei, quam caesarem*, όσον αφορά στην συγκρότηση και οργάνωση των *cohortes vigilum*.

133. Suet. *Tib.*, 29: ... *dixi et nunc et saepe alias, p.c., bonum et ... servire debere et universis civibus saepe et plerumque etiam singulis; neque id ...*

134. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952 (Pan.) 67 προβλ. 68, 94, 80. (Plin ep.) 10, 96: ... *nec nostri saeculi est ...* 3, 20, 12· 10, 22.

135. Plin. *Pan.* 67, 4: ... *si bene rem publicam et ex utilitate omnium rexeris ...*

136. Plin. *Pan.* 68, 1· 80, 5· 94.

137. CIL VIII, Suppl. IV, n. 26416 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I. Tübingen, 1909, 300-302, 115 *Ara legis Hadrianae* και CIL VIII, Suppl. IV, n. 25943 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I. Tübingen, 1909, 302-304, 116 *SERMO ET EPISTULAE PROCURATORUM DE TERRIS VACUIS EXCOLENDIS* *Sermo procuratorum* (Steinwenter, 91 σημ. 45).

138. CIL VIII, Suppl. IV, n. 25943 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I. Tübingen, 1909, 302-304, 116 *SERMO ET EPISTULAE PROCURATORUM DE TERRIS VACUIS EXCOLENDIS* (Steinwenter, 91 σημ. 45).

139. W. Theiler, *Kaiser Marc. Aurel., Wege zu sich selbst*, Zürich 1951, Marc. Aurel. *Med.* 4, 12· N.M. Σκουτερόπουλος μτφρ., Μάρκος Αυρήλιος, *Επιλογή από τα Εις εαυτόν*, Αθήνα, 2007.

εντοπίζονται και στα προσόμια των διατάξεων διαφόρων μεταγενέστερων αυτοκρατόρων. Για παράδειγμα ο Μαϊορίνος¹⁴⁰ κατά την ανάδειξή του από τους συγγλητικούς και το στρατό τονίζει ότι η εκλογή του οφείλεται στην παρέμβαση μίας αγαθής θεότητας που τον ανέβασε στον θρόνο για να υπηρετήσει το συμφέρον τους, αλλά και το δημόσιο συμφέρον. Ο Μαρκιανός στη διάταξη N.Marc. 2 (450) τονίζει ότι αποτελεί μόνιμη φροντίδα του να μεριμνά για το συμφέρον της ανθρώπινης φυλής: ... *curae nobis est utilitati humani generis providere* ο δε Βαλεντινιανός απευθυνόμενος στον *praefectus praetorio* N.V. 14. 3 (444) τονίζει ότι η ανάρτηση των ηδίκτων ανά τις επαρχίες και η επακόλουθη γνωστοποίηση του περιεχομένου τους σκοπό έχει να προωθήσει την *utilitas* και την *concordia*, την ωφέλεια και την αρμονία στο κράτος¹⁴¹. Όταν επομένως ο βασιλεύς διοικεί την πολιτεία μεγαλοφρόνως και μη ταπεινώς μηδὲ ἀνελευθέρως¹⁴² χωρίς δηλαδή να αποκλίνει προς κάποιο από τα μέρη η ειρήνη επικρατεί στις πόλεις και η ισότητα μεταξύ των πολιτών διαφυλάσσεται¹⁴³. Τότε και οι πολίτες εὐγνωμόνως εκπληρώνουν τη φορολογική τους υποχρέωση¹⁴⁴ έναντι του βασιλέα¹⁴⁵, αλλά και του ευνομούμενου κράτους¹⁴⁶, το οποίο καθιστά δια της πληρωμής των χρεών τους δυνατό το εὖ ζῆν¹⁴⁷. Ἡ περὶ τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τε καὶ ὑπηκόων τῆς συμπολιτεύσεως ἀρμονία¹⁴⁸, η πολιτική δηλαδή δικαιοσύνη¹⁴⁹ είναι επομένως μόνον τότε εφικτή, όταν λύρας τύπῳ ἕκαστος

140. N.Mai. 1 (458).

141. N.V. 14. 3 (444).

142. J. De Arnim, *Dion Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, Bd. I-II, Berlin 1962, (D.Chr.), Or. 44. 12: ... Τὴν δὲ ἀληθὴ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγινομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἕκαστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὐτήν ...

143. N. 17. 118. 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ την ισότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν ...

144. N. 8. 74. 5-10: ... μετὰ πάσης εὐγνωμοσύνης τοὺς δημοσίους ἀνελλιπῶς φόρους εἰσάγειν καὶ μηδὲ τῆς παρὰ τῶν ἀρχόντων ἀνάγκης δεῖσθαι, ἀλλ' οὕτως εὐγνωμόνως ἑαυτοὺς παρέχειν ...

145. *Lydos, De mag.*, 143. 25: ... γεωργὸς δὲ οὐκ ἦν, οὐκ ὑποτελὴς τῷ δημοσίῳ λοιπὸν καὶ δασμὸς μὲν οὐκ εἰσφέρειτο τῇ βασιλείᾳ ...

146. N. 149. 724. 28-29: ... τὰ παρ' αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδωσθαι ...

147. N. 77. 381. 16-24: ... τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότη τοῦ θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν εὐμένειαν... 160. 749. 18-20: Them., Or. 13. 250. 18: ... ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας ... De scientia, 13. 13-19: ... δίκαιον εἶναι ἅμα καὶ πρέπον ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδωσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραφυχὴν... σιτήσεις δημοσίας.

148. De scientia, 13. 1-4.

149. Plat. Rep. 433e 12: ... ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πράξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ... πρβλ. Plat. Rep., 370 d-c.

τῶν πολιτῶν ἐναρμονίως τὰ ἴδια πράττει¹⁵⁰. Στο πλαίσιο αυτό η αρμονία αντικατοπτρίζει εκφράζει την κατάσταση μίας συντεταγμένης πολιτείας, ενός ευνομούμενου κράτους, το οποίο οργανώνεται βάσει συγκεκριμένων αξιολογικών κανόνων και προτύπων.

Θρησκεία

Η αποκάλυπτη χρήση από τον Τάκιτο της έννοιας της *utilitas publica* ως δικαιολογητικής βάσης για τις διώξεις των Χριστιανών και η έμμεση αναφορά της στον Πλίνιο, αποδεικνύει τη ζωτική σημασία του αυτοκράτορα και της λατρείας του στην κρατική λειτουργία. Ξένες λατρείες γίνονταν τότε μόνον δεκτές, εφόσον δεν κατέλυαν το δεσμό μεταξύ του θεού - αυτοκράτορα και του *religiosissimum populum*, και δεν συνδυάζονταν με αμφισβήτηση της εξουσίας, προσβλητικά ήθη ή εγκληματικές ενέργειες. Άλλωστε για τη ρωμαϊκή ιδεολογία δεν υπήρξε ποτέ κατακριτέο και κατ' επέκταση τιμωρητέο, το περιεχόμενο μιας θρησκείας, αλλά μόνον ο αντίκτυπος και οι επιπτώσεις που αυτή είχε για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Τόσο ο Πλίνιος, όσο και ο Τάκιτος και ο Σουέτων θεωρούν τον Χριστιανισμό ως *exitiabilis, prava immodica nova et malefica superstitio*¹⁵¹, την δε επιβολή των ποινών αναγκαία εξαιτίας της αδιάλλακτης στάσης των χριστιανών σε θέματα δημόσιας λατρείας, της άρνησής τους δηλ. να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα. Μάλιστα ο Τάκιτος εν προκειμένω τονίζει ότι από τη στιγμή που τα ρωμαϊκά νοικοκυριά περιλαμβάνουν ανθρώπους από ξένα έθνη με ήθη που είναι αντίθετα προς τα ρωμαϊκά και με ξένες λατρείες δεν μπορεί κανείς να τους αναγκάσει σε συμμόρφωση χωρίς εκφοβισμό¹⁵². Στη συνέχεια στο χωρίο αυτό εξάλλου εντοπίζεται ίσως για πρώτη φορά η έννοια του δημοσίου συμφέροντος¹⁵³, ως λόγος υπέρβασης των κανόνων δικαίου: ... *habet aliquid ex iniquo omne magnum exemplum, quod contra singulos utilitate publica rependitur*...¹⁵⁴. Εδώ η *utilitas publica* χρησιμοποιείται ενсу-

150. De scientia, 39, 19-22: ... καὶ τῶν πολιτῶν ἕκαστος ἐναρμονίως, λύρας τύπῳ τὰ ἴδια πράττων ἢ τε πολιτεία ταῖς ὅλαις τῆς παναρμονίου συμφωνίας κινουμένη χορδαῖς δικαιότερα καὶ εὐσταθεστέρα γένοιτο ... 31, 15: ... ἰδιοπραγεῖν ἑκάστους ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι ...

151. E. Koestermann (ed.), Cornelius Tacitus Annalen I (1-3), Heidelberg 1963. (Tac. Ann.) 15, 44, 3: ... *exitiabilis superstitio* ... Suet. Nero XVI, 2: ... *superstitio nova et malefica* ... Pl. ep. X, 96, 8: ... *superstitio prava, immodica* ...

152. Tac. Ann. 14, 44, 3: ... *postquam vero nationes in familiis habemus, quibus diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt, colluviem istam non nisi metu coerceris* ...

153. Tac. Ann. 15, 44, 5: ... *tamquam non utilitate publica, sed in sacvitiam unius absumerentur* ...

154. Tac. Ann. 14, 44, 4.

νειδίχτα για να δικαιολογήσει μία ανεπιεική διαδικασία (*insontes peribunt*) κατά των συμφερόντων των *singuli*, επομένως κατά του *suum cuique*. Η συχνά επομένως αναφερόμενη *utilitas publica* παλαιότερα ως *utilitatis communio*¹⁵⁵ σημαίνει στην περίπτωση αυτή την κρατική λογική, το δημόσιο συμφέρον.

Αλλά και στα μεταγενέστερα χρόνια οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν ξεφεύγουν της παρεμβατικής πολιτικής του κράτους. Συγκεκριμένη ποινή επιβάλλει ο Μαξιμίνος Θραξ (235-238), ο οποίος προστάττει την θανάτωση των ιερωμένων¹⁵⁶. Σε διάταγμα του Δεκίου (249-251) κατά των Χριστιανών οι ποινές που επιβλήθηκαν ήσαν ποικίλλες¹⁵⁷. Επί Βαλεριανού το εκδοθέν *rescriptum* του έτους 257 έκανε αναφορά σε *capite plectetur*, το δε δεύτερο εκδοθέν *rescriptum* του έτους 258 περιελάμβανε μία λεπτομερειακή καταγραφή των ποινών. Αργότερα τα τέσσερα Ήδικτα του Διοκλητιανού 303-304 επιδεικνύουν κλιμακούμενη αυστηρότητα. Ο Χριστιανισμός πρέπει να εξαλειφθεί, οι εκκλησίες και οι αγίες γραφές να καούν, οι κληρικοί να φυλακισθούν και σε περίπτωση που δεν θελήσουν να θυσιάσουν θα υποβληθούν σε βασανιστήρια (*μυρίαις καταξάινειν βασάνοις*) οι δε λοιποί χριστιανοί θα καταναγκασθούν στην προσφορά θυσιών¹⁵⁸. Παρόμοιες απαγορεύσεις ίσχυαν και για τον Μανιχαϊσμό, ο οποίος επί Διοκλητιανού θεωρήθηκε ομαδικό και μαζικό έγκλημα κατά του κράτους.¹⁵⁹ Θεμελιώθηκε δε στο ότι δεν έπρεπε να διακινδυνεύσουν υφιστάμενα θρησκευτικά ήθη και να διαταραχθεί η δημόσια ασφάλεια από υποκινητές στάσεων και ανθρώπους εχθρικά διακείμενους προς τη Ρώμη, οι οποίοι υποστηρίζονταν από την Περσία. Τα βαθύτερα ωστόσο αίτια των διωγμών κατά των Μανιχαίων ανάγονται στις ίδιες τις αρχές της πίστης τους. Οι αρχές της παγκοσμιότητας, της οικουμενικότητας και της καθορισμένης διδασκαλίας, όπως και η εξάπλωση σε οικουμενική κλίμακα των μανιχαϊστών, έθεταν

155. C. 8. 50. 6 (291). Για την *utilitatis communio* βλ. W. Suerbaum, *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, Münster 1977, 25 σημ. 67.

156. E. Schwartz-Th. Mommsen (edd.), *Eusebius Caesariensis Werke*, Band 2. *Die Kirchengeschichte Teil 2.-2.,* ανατόπ. από τον F. Winkelmann, Berlin 1999, *Euseb. Hist. Eccl.* 6. 28. παρά ταύτα στους επισκόπους επεβλήετο η ποινή της *deportatio* ή φυλακίζονταν. Βλ. E. Levy, «Gesetz und Richter im kaiserlichen Strafrecht», *Gesammelte Schriften*, τ. II, Köln-Graz 1963, (στο εξής Levy, «Gesetz und Richter»), 480.

157. Mommsen *Jur. Schriften III*, 415· Levy, «Gesetz und Richter», 480.

158. *Euseb. Hist. Eccl.* 8. 2. 4 και 5· πρβλ. 8. 6. 10· E. Schwartz-Th. Mommsen (edd.), *Eusebius Caesariensis Werke*, Band 2. *Die Kirchengeschichte Teil 2.-2.,* ανατόπ. από τον F. Winkelmann, Berlin 1999 *Euseb. De martyr. Palaest* 3. 1 (Levy, «Gesetz und Richter» 481).

159. Βλ. σχετικά με τον μανιχαϊσμό ως έγκλημα κατά του κράτους V. M. Minale, «Diritto bizantino e eresia manichea. Storia di un'ossessione», στον τόμο J. H. A. Lokin-B. H. Stolte, *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, IUSS Press, Pavia-Italia, 2011, 351-378.

σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του ρωμαϊκού κράτους, ο αυτοκράτορας αντιμετωπίζει την άρνησή τους να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα, να συμμετάσχουν δηλ. στην δημόσια λατρεία, ως έγκλημα κατά του κράτους (Staatsverbrechen=Massenverbrechen), γεγονός που θα δικαιολογούσε ακόμα και την επιβολή της θανατικής ποινής, σε κάθε περίπτωση πάντως την επιβολή μίας συγκεκριμένης ποινής η οποία θα έπρεπε να εκτελεσθεί από όλους τους διοικητές των επαρχιών.

Πρώτος ο Διοκλητιανός, τόσο σε θέματα δημόσιας λατρείας όσο και στο περί δικαίου αίσθημα, επιθυμούσε τη σύμπνοια, την ομόνοια των ομοφρονούντων και την υποταγή παράλληλων ομοειδών δυνάμεων στην υπηρεσία του ρωμαϊκού κόσμου και του αυτοκράτορα, αντίληψη η οποία θα έβρισκε την έκφρασή της αργότερα στη διάταξη των αυτοκρατόρων Κωνσταντίου (337-361) και Ιουλιανού (360-363): ... *Gaudere enim et gloriari ex fide semper volumus, scientes magis religionibus quam officiis et labore corporis vel sudore nostram rem publicam contineri* ...¹⁶⁰. Παρόμοια αντίληψη θα εκφρασθεί και στην νομοθεσία του Ιουστινιανού¹⁶¹, σύμφωνα με την οποία το κράτος οφείλει να μεριμνά για την σωτηρία των ψυχών των υπηκόων του δια τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος αὐτῶν σώζειν ψυχὰς διὰ τοῦ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἅπαντας καθαρὰ διανοίᾳ πρεσβεύειν, καὶ τοῦτο μὲν τὴν ἀγίαν καὶ ὁμοιούσιον τριάδα προσκυνεῖν καὶ δοξάζειν τοῦτο δὲ τὴν ἀγίαν καὶ αειπάρθενον θεοτόκον Μαρίαν ὁμολογεῖν καὶ σέβειν¹⁶². Εκείνοι ωστόσο που δεν θα συμπορευθούν με το ὀρθόδοξο δόγμα θα στερηθούν και τις επίγειες απολαβές¹⁶³. Το έτος 535 ωστόσο ο Ιουστινιανός επιδεικνύει μία μετριοπαθή στάση έναντι των αιρετικών αντιλαμβανόμενος ότι παρόμοια αδιάλλακτη στάση του επέφερε ζημία στον *fiscus*¹⁶⁴. Έτσι υποδεικνύει στον διοικητή της επαρχίας να μην προβαίνει σε ανεπίτρεπτες διώξεις και άσκηση βίας κατά των υπηκόων για θρησκευτικούς λόγους αφού κάτι παρόμοιο θα επηρρέαζε τη φορολογική απόδοση της επαρχίας.

160. C.T. 16. 2. 16 (361).

161. Για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού και την επιβολή του ὀρθοδόξου δόγματος, ὅπως και για τα διωκτικά μέσα κατὰ των αιρετικῶν και των ετεροδόξων βλ. E. Stein, *Histoire du Bas Empire* Amsterdam 1968, II 369 ἐπ. Ως πρὸς τὴν θρησκευτικὴ νομοθεσία των χριστιανῶν αυτοκρατόρων βλ. J. Gaudemet, *L'Église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958, 599 ἐπ.

162. C. 1. 5. 18 pr.

163. C. 1. 5. 12. 5: ... καὶ τὰ τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν ἐπέχεται ...

164. Ch. Gizewski, *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit*, München 1988, (Gizewski), 118.

Φορολογία

Η τήρηση του νόμου και της τάξης, αλλά και η συγκέντρωση των φόρων υπήρξαν ανέκαθεν ο βασικός στόχος της διοίκησης· στο πλαίσιο αυτό από τα τέλη του 3ου αιώνα οι καινούργιες μορφές δικαιοκρινών θεσμών, όπως π.χ. ο νομικός θεσμός της απαλλοτρίωσης εκ μέρους του κράτους¹⁶⁵, τον οποίο δεν αναγνώριζε το κλασσικό ρωμαϊκό δίκαιο, συνέβαλλαν στην ασφάλεια του δικαίου, αλλά και στην απρόσκοπτη, χάριν της δημοσιονομικής διαχείρισης, είσπραξη των φόρων. Έτσι στις διατάξεις του Θεοδοσιανού Κώδικα C. Theod. 15, 1 50 (412) και - 15, 1, 51 (413), η απαλλοτρίωση κτηρίων βασίζεται στο ότι η ατομική *utilitas* οφείλει να υποχωρεί έναντι της κρατικής ... *ut privata juste negligeretur paulisper utilitas* ...¹⁶⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας κρατικής παρεμβατικότητας αποτελεί και η ρύθμιση της υδροδότησης για την ικανοποίηση των αναγκών των επαρχιών¹⁶⁷. Ο Frontinus (40-103) μάλιστα δικαιολογεί την απαλλοτρίωση γης για την κατασκευή αγωγών νερού *ex re tantum publicae utilitatis*¹⁶⁸.

Όσον αφορά στον δημοσιονομικό τομέα η αξίωση ειδικότερα του αυτοκράτορα της υστερορωμαϊκής περιόδου να εισπράττει φόρους πηγάζει από τη φύση της υπέρτατης εξουσίας που ασκεί, του *imperium*. Η φορολόγηση αποτελεί ένα «ιστορικό φαινόμενο του δεδομένου κράτους»¹⁶⁹ και επομένως η φορολογική θεωρία εδράζεται στην εκάστοτε ισχύουσα αυτοκρατορική και πολιτική θεωρία¹⁷⁰. Ο αυτοκράτορας επιβάλλει φόρους όχι ως νομέας και κάτοχος (ιδιοκτήτης) τεραστίων ακινήτων, αλλά προκειμένου να ευεργετήσει τους υπηκόους του εκπληρώνοντας την αποστολή του κατά τούτο υπό του δημιουργού τεθέντας όρους¹⁷¹ ως φιλόσοφος-βασιλέας

165. Pomponius D. 18, 1, 67: ... *Alienatio cum fit, cum sua causa (παρακολουθήματα) dominium ad alium transferimus* ...

166. C.T. 15, 1, 50 (412)·πρβλ. Dios *Roman History with an english translation* by E. Cary I Cambridge-Massachusetts 1954, (Dio Cass.) V 20: ... *Ὅτι ἔοικε τὸ πλεῖστον τοῦ ἀνθρωπίνου πρὸς μὲν τὸ ἀνθιστάμενον καὶ παρὰ τὸ συμφέρον φιλονικεῖν, τοῖς δὲ ὑπεῖκουσι καὶ παρὰ δύναμιν ἀνθυπουργεῖν* ...

167. Βλ. ειδικότερα για το ζήτημα αυτό τη μελέτη του G. Geissler, *Die öffentliche Wasserversorgung im römischen Recht* (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen (29) Berlin 1998).

168. C. Kunderewicz, Sex. Iulius Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, Leipzig 1973, 97, 3 και 128

169. W. Gerloff, *Die öffentliche Finanzwirtschaft*, Bd. 1, Frankfurt 1948, Bd. 2, 1950, (Gerloff, *Finanzwirtschaft*), I, 166 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 19 σημ. 1).

170. W. Gerloff, "Die Rechtfertigung der Besteuerung", *Festschrift für G. V. Schanz* 2 (1928), 141-157 (Gerloff, *Rechtfertigung*), 141· W. Vocke, "Die Idee der Steuer in den Geschichte", *Finanzarchiv* 7 (1890), 4 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 19 σημ. 1).

171. R. Wuensch, I. Lydi, *De magistratibus populi Romani libri tres*, Stuttgart 1967, (Lydos, *De mag.*), 79, 5-7.

καθοδηγούμενος από τη φρόνηση¹⁷² και τη θεϊκή δύναμη¹⁷³. Άλλωστε τὸ εὐεργετὲν ἄνθρώπους αποτελεί βασική λειτουργία δικαίας πολιτείας¹⁷⁴. Στο πλαίσιο αυτό το αἶσθημα του δικαίου και της δικαιοσύνης, η κατ'εξοχήν πολιτική αρετή (*Staatstugend*), αναπτύσσεται δια της επιστήμης¹⁷⁵ ὥστε να παράγει αγαθὸ ἔργο¹⁷⁶ αὐτὸς που ἔχει την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος¹⁷⁷. Ἦδη ο Κικέρων αναφερόμενος στον Πομπήιο (Cn. Pompeius Magnus), εἶχε τονίσει ὅτι το συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο ἀξίωνε την ισχύ του ως *princeps civitatum* ὄχι μόνον λόγω των στρατιωτικῶν επιτυχιῶν του, ἀλλὰ και λόγω της παιδείας του: *Si ratio, consilium prudentia, Pompeius antistat*¹⁷⁸. Ο Πομπήιος ως ἐπαῖων, ως ἄρχειν εἰδώς¹⁷⁹, εἶχε την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος.

172. I. Bywater, *Aristotelis, Ethica Nicomachea*, Oxford 1959, (Arist. EN), 1144b 28: ἡ φρόνησις ὁρθὸς λόγος περὶ τῶν πρακτικῶν 1141b 23: ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἐξίς· W. D. Ross, *Aristotelis Politica*, Oxford 1962, (Arist. Pol.) 1253a 34: φρόνησις καὶ ἀρετὴ· πρβλ. Arist. EN 1144a 8, 21, 1145a 5: ... ἡ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὁρθὸν ἢ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον ...

173. C. 1, 3, 43, 6: ... καὶ τὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν πολιτείας πράγματα ἐτοιμοτάτης τεύξεται τῆς τοῦ φιλανθρώπου θεοῦ βοηθείας ...

174. C. M. Mazzuchi, *Menae Patrikii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, Milano 1982, (*De scientia*), 48, 12: ... τὸ εὐεργετὲν ἄνθρώπους ἐν τῷ ξυνιστάναι μάλιστα δικαία πόλιν και πολιτείαν γνωρίζεται ...

175. *De scientia*, 17, 13-15: ... Οὐκοῦν καὶ ἡμεῖς τὴν βασιλικὴν ζητοῦντες ἐπιστήμην ἃ μὲν δυνατὰ λόγῳ εὐρεῖν οἰσόμεθα ἐπιστημονικῶς εὐρηκέναι ...

176. N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula Bd. II/1*, Rom 1944, (Synes., *De regno*), 11, 9-10: ... εἴη σοὶ τὸ βασιλεύειν ταύτῃ σεμνὸν ὅτι τὴν ἀρετὴν ἐγύμνασεν ... (Synes., *Paionios*), 136, 9-12: ... τῇ τε πολιτείᾳ καλῶς ἂν ἔχοι παρὰ τοιούτων ἐπιτροπεύεσθαι, καὶ ἡμεῖς ὀνησόμεθα τιμὴν ἐξ ἀνθρώπων φιλοσοφία μνηστεύσαντες μετὰ τοῦ μένειν ἐν ἡθελαι πρέπουσι ...

177. Synes., *De regno*, 15, 16-19: ... καὶ τοῦτον ἐγὼ τελεώτατον ἄνδρα καὶ βίον ἀναγορεύω ... ὃς ἄρχειν ἔλαχεν ἄρχειν εἰδώς ...· πρβλ. C. W. Dindorf, *Themistii Orationes*, Hildesheim 1961 8 σελ. 128· H. Schenkl, G. Downey (edd.), *Themistii orationes quae supersunt*, 1-3, Leipzig 1965-74, 8 162 20-29 (Dind. 128), (στο ἐξῆς Themist.), Or. 8, 178, 2-4: ... ἄνδρας ἀγαθοὺς καὶ πρὸς τὸ ἄρχειν ἐπιτηδεύουσ ...· Themist., Or. 2, 50, 4: φιλοσοφία δὲ μάλιστα δεῖξασα ὅτι κρείττων ἐστὶ τῶν ὑπηρεσιῶν.

178. K. Ziegler (ed.), *M. Tullius Cicero Fasc. 39, De Re Publica*, Leipzig 2001· J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Re Publica*, Oxford 2006· C. W. Keyes (tr.), *De Re Publica, De Legibus*, Cambridge Massachusetts 1966, (στο ἐξῆς, *Cic. Rep.*), 3, 18, 28. Βλ. για τις επισκέψεις του Πομπήιου στη Ρόδο κατὰ τα ἐτῆ 66 και 62 και τον ιδιαίτερο δεσμό που εἶχε ἀναπτύξει με τον στωικὸ Ποσειδώνιο K. Reinhardt, *Poseidonios v. Apameia, der Rhodier genannt*, Stuttgart 1954, 565· K. Ziegler, *Plutarchus Vitae parallelae III 2, Lipsiae 2000, Pompeius*, 42, 10: ... μὲν ἡχροάσατο τῶν σοφιστῶν, καὶ δωρεὰν ἐκάστῳ τάλαντον ἔδωκε· Ποσειδώνιος δὲ καὶ τὴν ἀχροάσαν ἀνέγραψεν ...

179. Ο σοφὸς κατὰ τοὺς στωικοὺς ἐπειδὴ κατέχει τὴ βασιλικὴ ἐπιστήμη εἶναι και ἄρχοντας και βασιλεὺς ἐπειδὴ γνωρίζει ὅσα πρέπει να πράττει ἢ να ἀποφεύγει Φίλωνος, *Περὶ ὄν.*, § 152, τ. III σ. 182, 23 (S.V.F. III 618 *Olympiodorus in Plat. Alcib. Pl.* p. 55

ώστε να παράγει αγαθό έργο και να προστατεύει το κοινό των ρωμαίων κυριαρχώντας επί εκόντων¹⁸⁰. Επομένως η φρόνηση, η *prudentia* κατά τον Κικέρωνα είναι ίδιος άρετή¹⁸¹ των άρχόντων, άρα και των φιλοσόφων-βασιλέων¹⁸², η δε γνώση της αρετής δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά έχει ως στόχο την πρακτική εφαρμογή της έννοιας του αγαθού¹⁸³, του συμφέροντος, της *utilitas* (τὸ κοινὴ συνοῖσον τοῖς ὑπηκόοις)¹⁸⁴.

Ειδικότερα ο Μ. Κωνσταντίνος τονίζει ότι οι φορολογικές απαιτήσεις καθορίζονται πρωτίστως υπέρ του στατεύματος και επιβάλλονται υπέρ της δημόσιας σωτηρίας: ... *ad nostri usus exercitus, pro communi salute poscuntur* ...¹⁸⁵. Η διάταξη αυτή περιελήφθη και στον *Corpus Iustinianus*¹⁸⁶. Ο Ιουστινιανός σε άλλη παρόμοια διάταξη επαναλαμβάνει ότι οι φορολογικές

ed. Creuzer: ... ὁ εἰδὼς ἄρχειν, μόνος ἄρχων ἐστίν. Cf. Proclus in Plat. Alcib. Pr. p. 164 ed. Creuzer: ... μόνος ἄρχων ὁ σπουδαῖος, μόνος δυνάστης, μόνος βασιλεὺς ... οὕτω καὶ ἄρχοντα καὶ βασιλέα τὸν ἔχοντα τὴν βασιλικὴν ἐπιστήμην ...) (Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, «Μόνος ὁ σπουδαῖος ἄρχει», 235-252 στον τόμο, *Η έννοια του Πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, έκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009, (στο εξής Πρωτοπαπά-Μαρνέλη), 247 σημ. 60).

180. E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950, (Dio Cass.), 41, 54, 1: ... καὶ ὁ μὲν παρ' ἐκόντων τε τιμᾶσθαι καὶ ἐθελόντων προστατεῖν φιλεῖσθαι ... ως προς το έτος 48 π. Χ. Βλ. σχετικά Α. Von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, (Premierstein), 118.

181. Arist. Pol. 1277b 25: ... ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἄρετή μόνη ...

182. Arist. Phil. et Corpus Aristotelicum Scholia: cf. Scholia in Aristotelem (5015) f 79, 1489b 16: ... ἄγασθαι δὲ ἄξιον Ἀριστοτέλην, ὅτι μικρὸν τὰ Πλάτωνος ῥήματα μεταθεῖ: τὸν λόγον πεποίηκεν ἀληθέστερον, φιλοσοφεῖν μὲν τῷ βασιλεὶ οὐχ ὅπως ἀναγκαῖον ἀλλὰ καὶ ἐμποδῶν, τὸ δὲ φιλοσοφοῦσιν ἀληθινῶς ἐντυγχάνειν εὐπειθὴ εὐήκοον ἔργων γὰρ ἀγαθὸν τὴν βασιλείαν ἐνέπλησεν, οὐχὶ ῥημάτων· βλ. επίσης Arist. Pol. 1266a 32: ... Εἰσὶ τινὲς πολιτεῖαι αἱ μὲν ἰδιωτῶν αἱ δὲ φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν.

183. Βλ. Arist. EN 1144a 8, 21, 1145a 5: ... ἡ ἄρετή τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθὸν ἢ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον ... Themist., Or. 2, 40, 9-11: ... οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἄρετή, σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα διὰ τῶν ἔργων ...· πρβλ. Synes., De regno, 11, 9-10: ... ἀλλὰ τῶν γε κατ' ἄρετὴν ἔργων ἤδη πού τινες καὶ τύχην συνεπεσπάσαντο, τοῦτοις ἐναρμόμιος εἶς ὁ βασιλεὺς, ἵνα μὴ μάτην δεῦρο φιλοσοφία φθέγγηται ...· Themist., Or. 2, 40, 7-9: ... Λέγει ὑπὲρ τῆς ἡθικῆς ἀρχῆς ὅτι τέλος αὐτῆς οὐ γνώσης, ἀλλὰ πρᾶξις ἐστὶ ...· Synes., De regno, 17, 17-18: ... ἵνα μὴ ἀχρεΐα καὶ ἄπρακτος ἄρετῆς φύσις ἀγνοουμένη μαραινῆται, ἀλλ' εἰς ἀνθρώπων εὐεργεσίας δαπανήσῃ τὴν δύναμιν ...· Themist., Or. 17, 306, 1-2: ... ἐπανάγαγεν αὐτὴς διὰ μακροῦ χρόνου φιλοσοφίαν ὁ θεοειδέστατος αὐτοκράτωρ εἰς τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν ...

184. Ν. 161, 746, 13-16· Ν. 89, 428, 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι ...· Themist., Or. 5, 92, 7-9: ... νόμος γὰρ οὗτος φιλοσοφίας μὴδ' ὅτι οὐκ ἐργάζεσθαι πρὸς μόνην ψυχαγωγίαν, ἀπανταχοῦ δὲ τῷ κεχαρισμένῳ τὸ συμφέρον καταμεινῶναι ...

185. C.T. 11, 7, 3 (320) (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 32).

186. C. 10, 19, 2 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 33).

εισπράξεις εξυπηρετούν την ενίσχυση του στρατού με τη μεσολάβηση του οποίου οι στόχοι του κράτους πραγματώνονται¹⁸⁷. Στην Νεαρά δε 161¹⁸⁸ εξαγγέλεται από τον αυτοκράτορα ότι οὐ γὰρ ἄλλως ἔνεστι τὸ πολίτευμα διασώζεσθαι, μὴ τῶν εὐσεβῶν εἰσαγομένων τελεσμάτων ἐξ ὧν ... τείχη τε καὶ πόλεις ἐπανορθοῦνται καὶ τὰ ἄλλα πάντα πρόεισιν ὅσα βλέπει πρὸς τὸ κοινῇ συνοῖσον τοῖς ὑπηκόοις.

Σύμφωνα με τις αρχές της φορολογικής πολιτικής του υστερορωμαϊκού κράτους η διατήρηση των φορολογικών προνομίων θα αντιστρατευόταν στην βασική αρχή της δικαιοσύνης: «*beneficium enim quibusdam datum plebis iniuria est*»¹⁸⁹. Υπ' αυτήν την έννοια «μία συνέπεια της αρχής της φορολογικής δικαιοσύνης υπήρξε η απαγόρευση της δυσμενούς φορολογικής διάκρισης»¹⁹⁰. Έτσι επί Μ. Κωνσταντίνου¹⁹¹, αλλά και των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων¹⁹² *rescripta* τα οποία εμπεριέχουν προνόμια και αποκλίνουν από το ισχύον δίκαιο (*lex generalis*) δεν ισχύουν. Στο πλαίσιο αυτό σημαντική επίσης είναι η διάταξη C. 1. 22. 6 του Αναστασίου, στην οποία αναφέρεται και ο Ιουστινιανός στην C. *Summae rei publicae* § 4¹⁹³. Σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη του Αναστασίου, η οποία αφορά τα δημοσιονομικά συμφέροντα, όλα τα *rescripta* τα οποία αντίκεινται στο *jus generale* ή την *utilitas publica* είναι ανίσχυρα.

Το δημόσιο συμφέρον επομένως συνδέεται με δημοσιονομικά συμφέροντα. Επί Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211) και Καρακάλλα (198-217) μάλιστα, ενώ τονίζεται η απαγόρευση επιβολής νέων φόρων (*non quidem temere permittenda est novorum vectigalim*¹⁹⁴ *exactio*), έκτακτη φορολογία μπορούσε να επιβληθεί χάριν της *utilitas communis* μετά από σχετικό αίτημα του διοικητή

187. N. 8 c. 10.

188. N. 161, 746, 13-16.

189. C.T. 13. 1. 9 (372): πρβλ. C.T. 11. 13. 1 (383): «*Privilegia omnia paucis concessa personis in perniciem plurimorum*». Βλ. Piganiol, *L' Empire*, 185 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 4 και 6).

190. C.T. 13. 1. 6 (364): ... *exceptione immunitatis nullus utetur* C.T. 13. 10. 8 (383): ... *Nemo aliquid immune possideat* Gerloff, *Finanzwirtschaft*, 179. (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 6).

191. C.T. 1. 2. 2 (315): ... *contra ius rescripta non valeant* ...: πρβλ. C.T. 1. 2. 3 (317): C. 1. 14. 1 (316): ... *Inter aequitatem jusque interpositam interpretationem nobis solis et oportet et licet inspicere* ...

192. C.T. 1. 2. 11 (398) (Impp. Arcadius et Honoris AA. Eutychiano praefecto praetorio): ... *Rescripta ad consultationem emissa vel emittenda, in futurum his tantum negotiis ... opitulentur, quibus effusa docebuntur* ...: βλ. επίσης C. 1. 14. 2 (426) (Impp. Theodosius et Valentinianus AA. ad Senatium).

193. C. *Summae rei publicae* (Corpus Juris Civilis II, Codex 2 επ.).

194. Πρβλ. D. 39. 4. 16. 7 D. 50. 16. 17. 1: ... *Intelligere debemus, ex quibus vectigal fiscus capit, quale est vectigal portusvel venalium rerum, item salinarum et metallorum et pisciarum* ...

της επαρχίας¹⁹⁵. Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν οι αυτοκράτορες επικαλούμενοι την κοινή ωφέλεια, το δημόσιο συμφέρον δεν διστάζουν να καταργήσουν ακόμα και την ατέλεια της βασιλικής¹⁹⁶, αλλά και της εκκλησιαστικής περιουσίας. Παρόμοια επιχειρηματολογία υπέρ του δημοσίου συμφέροντος αναπτύσσει ο Ιουστινιανός, όταν διατάσσει ότι η εκκλησιαστική περιουσία δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένη φόρων¹⁹⁷. Επειδή όμως η «φορολογική πολιτική είναι το αποτέλεσμα γενικών παραγόντων οικονομικής και κοινωνικής φύσης»¹⁹⁸, η φοροαπαλλαγή ειδικότερα του εκκλησιαστικού κλήρου σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του φιλανθρωπικού έργου των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να αναλάβει το ίδιο το κράτος¹⁹⁹ και στην εξασφάλιση της βασιλικής προσωπικής τους διαβίωσης²⁰⁰. Για λόγους επομένως δημοσίου συμφέροντος προβλέπεται η παραχώρηση φορολογικών προνομίων ακόμα και σε εθνικούς ιερείς και ραββίνους²⁰¹. Επιπροσθέτως φοροαπαλλαγές παραχωρούνται για την ενίσχυση των πόλεων²⁰², για την αποζημίωση και κοινωνική εξασφάλιση των βετεράνων²⁰³, για τη στρατολόγηση νέων²⁰⁴ και για την ενίσχυση των εμπορικών σωματείων²⁰⁵. Σε γενικές γραμμές πάντως η κατάργηση των φοροαπαλλαγών προβλέπεται, όταν από το μέτρο αυτό λίγοι ωφελούνται, ενώ αντιθέτως η πλειονότης υφίσταται ζημία.

Καθώς επομένως οι φορολογικές απαιτήσεις επιβάλλονται υπέρ της δημόσιας σωτηρίας οι πληθυσμοί οι οποίοι συγκεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη μη δυνάμενοι να πληρώσουν φόρους αποτελούσαν κίνδυνο γιατί έθεταν σε κίνδυνο την κρατική εξουσία²⁰⁶. Ως εκ τούτου ήταν προς το συμφέρον του κράτους με εκδιώσεις, εκτοπισμούς και άσκηση βίας κατά των ανέργων να να διαφυλάξουν την δημόσια τάξη. Ταυτόχρονα τα προληπτικά μέτρα που το κράτος πήρε αποσκοπούσαν στην εξάλειψη

195. C. 4. 62. 1.

196. C.T. 11. 13. 1 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 5).

197. N. 17 c. 7, 121. 33 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 35).

198. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25.

199. Βλ. C.T. 16. 2. 14.

200. C.T. 16. 2. 8(343)· 13. 1. 1· 16. 2. 15. 2 (359/360). Βλ. επίσης για την *immunitas* επισκόπων και διακόνων και για την απαλλαγή τους από τα *munera sordida* C.T. 16. 2. 10 (323/50) (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 203 σημ. 67).

201. E. Stein, *Geschichte* 149 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25).

202. Στη διάταξη του Ζήνωνος C. 1. 3. 35. 1 η διατύπωση *τοῖς κοινῶς καὶ ἰδίᾳ λυσιτελοῦσιν* αφορά στα εκκλησιαστικές φύσης προνόμια των πόλεων.

203. C. 12. 46. 3 (De ...*omnibus veteranorum privilegiis*)· βλ. επίσης 12.46. 1· 12. 47. 1 και 2.

204. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25.

205. D. 50. 6. 6. 12.

206. *Lydos, De mag.*, 162. 12: ... *τὴν βασιλείῳ πόλιν ὄχλων ἀχρήστων ἐνεφόρησαν* ...

αδικιών, ως συνέπεια της ανάγκης και της αθλιότητας και λιγότερο στην άμεση βοήθεια ανθρώπων που βρίσκονταν σε κατάσταση ανάγκης²⁰⁷. Η νομοθεσία σκοπό είχε, όχι μόνον να διαφυλάξει την εσωτερική ειρήνη και ασφάλεια του κράτους, αλλά ταυτόχρονα τους ενδεείς κατά τα χριστιανικά πρότυπα να τους επαναφέρει σε οργανωμένες συνθήκες διαβίωσης²⁰⁸. Άλλωστε από ένα χριστιανό αυτοκράτορα ήταν αναμενόμενο ότι θα είχε χριστιανικές πεποιθήσεις, τις οποίες θα αποτύπωνε στην πολιτική του. Ο αυτοκράτορας δηλώνει ... *πάσαν ποιούμεθα πρόνοιαν τοῦ τὸ ὑπήκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ φιλανθρωπίας παραδοθέν ἡμῖν ἀβλαβὲς φυλάττεσθαι*. Στον Ιουστινιανό η ωφέλεια των υπηκόων, το λυσιτελές²⁰⁹ σε συνάρτηση με την πρόνοια²¹⁰ θεραπεία²¹¹ και φροντίδα²¹² αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο (θέμα) για να έχουν οι υπήκοοι ειρηνικές και άριστες συνθήκες διαβίωσης. Εξάλλου όλες οι κρίσιμες καταστάσεις θα μπορούσαν να επιφέρουν πλήγμα στη συνέχιση και διατήρηση της εξουσίας²¹³.

Δημοσιονομικά συμφέροντα *publicae utilitatis gratia*

Επί Καρακάλλα (198-217) η ανάληψη αστικών λειτουργιών αποτελούσε καθολική υποχρέωση: Αν και τα *munera* (λειτουργίες) επιβαρύνουν τις περιουσίες (*quae patrimonii indicuntur*) πρέπει να εκτελούνται από όλους (*ab omnibus subeunda sunt*) χάριν του δημοσίου συμφέροντος (*publicae utilitatis gratia*)²¹⁴. Κατά τον Αλεξ. Σεβήρο (222-235) είναι προς το συμφέρον της πολιτείας να μην αναλαμβάνει τις αστικές λειτουργίες (*munera civilia*) κάποιος *propter inimicitias* (εχθρότητας) προς το πρόσωπο εκείνου που θα έπρεπε να έχει αναλάβει. Παρόμοια ανάθεση θα ακυρωθεί διότι οι αναθέσεις πρέπει να γίνονται κατόπιν αληθινής εκτίμησης (*existimatione vera*) χάριν του δημοσίου συμφέροντος (*commodo rei publicae*)²¹⁵. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή επομένως, ο άρχων ακυρώνει ανάθεση που είναι αποτέλεσμα μηχανορρα-

207. Βλ. σχετ. H. Krumpholz, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, 44.

208. N. 80.

209. N. 1. 9.

210. N. 14, 105, 15.

211. N. 79, 388 7-9, 89, 429, 9.

212. N. 8 64, 11.

213. *Lydos, De mag.* 160, 22: ... *καὶ ὥς κινδυνεύει οὐ μόνον τὸ ὑπήκοον ἐναπολείσθαι τοῖς κακοῖς, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἐγγὺς σαλευέσθαι τὴν βασιλείαν* ... (βλ. σχετ. Gizewki, 149-185).

214. C. 10, 42, 2.

215. C. 10, 68, 1.

φίας, εφόσον αυτή αποτελεί πηγή αδικίας. Οι αναθέσεις πρέπει να γίνονται πάντα με σωστή αξιολόγηση και προς το συμφέρον της πολιτείας.

Οι αναθέσεις των *munera*²¹⁶ αποτελούν *utilitates publicae*. Ειδικότερα κάτω από τον τίτλο C.T. 12. 1 (*De decurionibus*) περιλήφθηκαν 192 διατάξεις, αριθμός εξαιρετικά μεγάλος, ο οποίος υποδεικνύει το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων να ρυθμίσουν ζητήματα, τα οποία σχετίζονταν με την καταβολή των *munera*. Στο πλαίσιο αυτό κάτω από τίτλο D. 50. 4 (*De muneribus et honoribus*), όπου περιελήφθησαν διατάξεις οι οποίες αφορούσαν στην ρύθμιση των λειτουργιών του βουλευτικού αξιώματος εντάχθηκαν και άλλα σχετικά ζητήματα, όπως, εάν ένας πατέρας μπορούσε να ευθύνεται για τις πράξεις του υπεξουσίου γιού του, ο οποίος ήταν βουλευτής και το αντίστροφο²¹⁷. Ειδικότερα στη διάταξη D. 50. 4. 3. 5 προβάλλεται η σύγκρουση δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων. Το γεγονός ότι ο πατέρας δεν συνήνεσε στο να αναλάβει ο υιός εισφορές και υπηρεσιακά καθήκοντα για να μην επιβαρυνθεί η περιουσία του δεν περιορίζει τον υιό από το να αναλάβει και να καλύψει τα έξοδα από το πεκούλιο του (προσωπικό του χρημάτιο) (*non civem patriae utilitatibus quatenus potest aufert*)²¹⁸.

Στις διατάξεις του 4ου και 5ου μ.Χ. αιώνα με την επανάληψη του μοτίβου αυτού προκύπτει ότι ως *utilitates publicae* (=ωφέλιμες υπηρεσίες) εννοούνται τα δημόσια, τα δημοσιονομικά²¹⁹ δηλ. ή λειτουργικά συμφέροντα, οι υπηρεσίες για το κράτος και την κοινότητα²²⁰. Στο *rescriptum* μάλιστα του

216. D. 50. 4. 18.

217. C. 4. 13 2-4 (215/222/ 238)· 10. 32 .5 (286)· 10. 62. 4· πρβλ. D. 50. 5. 1· Βλ. σχετ. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrachs, Imperial Pronouncements and Government* (AD 284-324), Oxford 1996, (Corcoran), 101 σημ. 49· F. G. B. Millar, "Empire and City, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Status", *JRS* 73 (1983), 76-96· C. Brushi, "Les munera publica, l'état et la cité au début du Bas-Empire", 1311-1331, στον τόμο *Sodalitas: Scritti in onore di A. Guarino*, iii (Naples 1984), 1311-31· Δ. Καραμπούλα, *Η Νομοθετική Δραστηριότητα επί Διοκλητιανού και η κρατική παρέμβαση στον τομέα του Δικαίου. Ο Γρηγοριανός και ο Ερμογετιανός Κώδικας*, Αθήνα 2008, (Καραμπούλα), 171 σημ. 29

218. Βλ. σχετ. Honsell, 119.

219. Ενδεικτικά αναφέρονται: C.T. 1. 2. 8= C. 1. 19. 4 (382): ... *utilitates publicae-suae fraudes*· C.T. 1. 10. 7 (401): ... *commodis propriis magis quam utilitatibus publicis studere* ...· C.T. 12. 1. 76 (371): ... *utilitatem publicam privatis studiis et patrociniis postponere* ... (Steinwenter, 95).

220. *Corpus Agrimensorum Romanorum I. Siculus Flaccus. Les conditions des terres*, 1993. Texte traduit par M. Clavel-Lévêque, D. Conso, F. Favory, J.-Y. Guillaumin, Ph. Robin. Avec le concours de O. Behrends (Göttingen), L. Capogrossi-Colognesi (Rome), F. Grelle (Rome), L. Labruna (Naples), E. Lo Cascio (Naples), J.-Ph. Masson (Besançon), M.-J. Pena (Barcelone), A. Prieto (Barcelone), F. Reduzzi (Camerino), L. Toneatto (Trieste), Napoli, Jovene, 1993. Cap. VII-IV 8: ... *itineris viae actus ambitus ductusque aquarum, quae publicis utilitatibus servierint* ...· N.T. 13. 1=C. 7. 42. 1 (439): ... *pro curria vel qualibet alia publica utilitate* ...· C. 10. 72. 14: ... *humilioribus officiis aut extraordinariis oneribus occupari*

Διοκλητιανού C. 12. 62. 3, στο οποίο αναφέρεται ότι το δημόσιο συμφέρον πρέπει να προκρίνεται των συμβάσεων των ιδιωτών (*utilitas publica praeferenda est privatorum contractibus*), αλλά και στη διάταξη N.T. 5. 3 (441) στην οποία αναφέρεται ότι σε όλα τα ζητήματα το δημόσιο συμφέρον πρέπει να προκρίνεται των ιδιωτικών συμφερόντων, κυρίως δε όταν λαμβάνεται σοφή πρόνοια για την ασφάλεια των επαρχιωτών και την ευτυχία της αυτοκρατορίας μας δεν εννοείται το δημόσιο συμφέρον αόριστα, αλλά ειδικότερα τα δημοσιονομικά συμφέροντα.

Στη διάταξη N.V. 10 (441) ο νομοθέτης αναφέρει ότι η απόδοση της δικαιοσύνης οφείλει να προστατεύεται σε όλα τα ζητήματα ιδιωτικά και δημόσια (*justitiam conservare publice privatimque*). Βέβαια συμπληρώνει ότι πολλά άτομα προωθούν το ιδιωτικό τους συμφέρον έναντι του δημοσίου χωρίς να κατανοούν ότι στην έννοια του δημοσίου καλού, (*bonum commune*), εμπεριέχεται και η προστασία των ιδιωτικών τους συμφερόντων (*quo vera ac solida utilitas continetur melius plane ad singulos perveniens, cum profecerit universis*). Μετά τη φιλοσοφικοπολιτική αυτή εισαγωγή, η οποία παραπέμπει στον Κικέρωνα, ακολουθεί η υποχρεωτική επιβολή της συμμετοχής στα *munera*.

Στη νομοθεσία επίσης αναφέρεται²²¹ ότι στις περιπτώσεις δωρεών υπέρ της πολιτείας οι προστιθέμενες αιρέσεις τότε μόνο έχουν κύρος, εάν προάγουν το δημόσιο συμφέρον. Το δημόσιο συμφέρον θεμελιώνει την ακυρότητα μίας κατά τα άλλα επιτρεπτής ωστόσο για το δημόσιο επιζήμιας αίρεσης. Το δεύτερο *ideo* στην παραπάνω διάταξη αφορά το δίκαιο των δημοσίων εισφορών. Στο παραπάνω *rescriptum* του Αντωνίνου υποδεικνύεται στον *praeses provinciae* ότι οφείλει να προσανατολίζει τις πράξεις του προς όφελος του δημοσίου²²². Τα οικονομικά συμφέροντα της πολιτείας καθορίζουν τη διακριτική ευχέρεια του διοικητή της επαρχίας μεταξύ της διεκδίκησης της κυριότητας της δημοσίας γης ή της επιβολής εισφοράς τέλους, φόρου σε βάρος του παράνομου νομέα. Ο Γορδιανός III (240) τέλος ορίζει ότι σε υποθέσεις που αφορούν το συμφέρον της πολιτείας μπορεί να αποφασίσει ακόμα και ο αντικαταστάτης του διοικητή²²³.

Στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος κατά την κλασική περίοδο του

curiales non patimur, ne publica vacillet utilitas ... (412) και 12. 29. 2. 1 (474): *... ne sub praetextu concessi privilegii vel flagitiorum crescat auctoritas vel publica vacillet utilitas* C.T. 11. 36. 6 (342): *... appellare contra utilitatem fisci vel rei privatae* C.T. 11. 16. 7 (356): *... curiae utilitates ...* C.T. 1. 15. 6 (372): *... censura pro neglectu utilitatis publicae ...* Edictum Theodorici (FIRA II 681-) στον τόμο M.G.H. Leges V, ed. F. Bluhme, Hannover 1875-1889, (ET), 71: *... quanti interest utilitatis publicae, archidiaconus cogatur exsolvere* (Steinwenter, 94).

221. D. 50. 12. 13. 1.

222. D. 50. 10. 5. 1: *... si qua loca ... et id quod utilius rei publicae intellexerit, sequi ...*

223. C. 1. 50. 1.

ρωμαϊκού δικαίου, εντάσσεται και το συμφέρον των κοινοτήτων (*civitates*). Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η διάταξη του Πανδέκτη όπου ο Ουλπιανός αναφέρει ότι μία κοινότητα είναι συμβατικά υπόχρεη, δεσμευμένη δηλ., όταν χρήματα που έλαβε ως δάνειο αναλώθηκαν προς όφελός της. Αντίθετα η ευθύνη της *civitas* περιορίζεται όταν το χορηγηθέν δάνειο δεν χρησιμοποιήθηκε προς όφελός της, περίπτωση κατά την οποία η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά και μόνο τα άτομα που συμβατικά δεσμεύθηκαν²²⁴.

Ως *utilitas publica* χαρακτηρίζεται και η στρατιωτική θητεία. Στην διάταξη C. 2. 12. 7 ο Σεβήρος διατάσσει οι στρατιώτες να μην ενεργούν ως πληρεξούσιοι (*procurator*) ούτε και για οικεία πρόσωπα ακόμα και αν ακόμα υπάρχει *rescriptum*, διότι από τη θέση τους οφείλουν να υπερασπίζονται το δημόσιο συμφέρον και μόνον. Δεν τους επιτρέπεται επομένως η υπεράσπιση ξένων συμφερόντων να παρίστανται δηλ. ενώπιον του δικαστηρίου για λογαριασμό τρίτων στην ενεργητική διεξαγωγή της δίκης ή να εξαγοράζουν υποθέσεις ή να προσέρχονται ως μεσολαβητές για την ανάλυση πολιτικών προσώπων. Η συναγωγή από τη μία απαγόρευση στην άλλη επιτρέπει να ομιλούμε για λόγους κοινής ωφέλειας. Χάριν της *communis utilitas* διευκολύνεται και η *redemptio ab hostibus*, ο δε εξαγορασθείς σύμφωνα με τις διατάξεις του Διοκλητιανού εξασφαλίζεται σε περιπτώσεις κατάχρησης της εξουσίας του εξαγοράσαντος, όταν σε περίοδο ύφεσης δεν μπορεί να πληρώσει το καταβληθέν τίμημα²²⁵.

Ιδιωτικός τομέας

Σε μία σειρά διατάξεων εκδηλώνεται η μέριμνα του νομοθέτη για τη διατήρηση της σταθερότητας και της συνέχειας του δικαίου. Η κατάργηση μάλιστα διατάξεων, οι οποίες επί μακρόν είχαν θεωρηθεί δίκαιες και η αντικατάστασή τους από νεώτερες διατάξεις επιβάλλεται για λόγους δημοσίου και μόνο συμφέροντος, εφόσον καταδειχθεί η προφανής ωφελιμότητα των τελευταίων²²⁶. Στο ίδιο πνεύμα ο νομοθέτης αποφασίζει ότι οι αποφάσεις της βουλής δεν ανατρέπονται²²⁷ εκτός από εύλογη αιτία, εάν δηλ. η ανατροπή της πρώτης απόφασης είναι προς το δημόσιο συμφέρον. Πέραν όμως αυτού η *utilitas publica* μπορεί να λειτουργήσει και ως ερμηνευτικό

224. D. 12. 1. 27 (Βλ. για τη διάταξη αυτή Kaser *RPR I* 267 σημ. 53 και 307 σημ. 36 και *RPR II* 107 σημ. 53).

225. C. 8. 50. 11 (293)· 8. 50. 6 (291) επ.· 13 (294)· 17 πρ. (294) (Βλ. σχετ. Kaser, *RPR I*, §68 σημ. 21 και 22· του ιδίου *RPR II*, 130 σημ. 8· R. Taubenschlag, *Opera Minora I*, Warszawa 1959, 160-161· Καραμπούλα, 305 και 334).

226. D. 1. 4. 2.

227. D. 50. 9. 5.

κριτήριο. Στη διάταξη D. 1. 3. 25 του Μοδεστίνου ... *nulla iuris ratio aut aequitatis benignitas ... pro utilitate publicum introducuntur* το κοινό καλό σε σχέση με την *ratio iuris* και την *aequitas* εμποδίζει την υπέρμετρα αυστηρά ερμηνεία των διατάξεων με σκοπό πάντα την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος.

Γενικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αυτοκρατορικής περιόδου αποτελεί ο κρατικός παρεμβατισμός, η διαρκής αύξηση των αρμοδιοτήτων του κράτους και η παρέμβασή του στη σφαίρα δραστηριότητας του ατόμου, όταν το επιβάλλουν οι κοινωνικές ανάγκες. Σύμφωνα με τον Ουλπιανό η ωφελιμότητα του τίτλου *De in integrum restitutionibus*²²⁸ είναι προφανής καθώς άξιοι προστασίας βάσει πραιτωρικού δικαίου είναι αυτοί, οι οποίοι έσφαλαν ή εξαπατήθηκαν λόγω φόβου, πανουργίας, ανηλικιότητας, ερημοδικείας και υπέστησαν περιουσιακή βλάβη. Το συμφέρον των παραπάνω είναι άξιο προστασίας για το λόγο ότι ο αντισυμβαλλόμενος εκμεταλλευόμενος την ανάγκη, κουφότητα ή απειρία τους αποκόμισε περιουσιακό όφελος. Η *utilitas* του ηδίκτου αφορά καταρχήν το ατομικό συμφέρον. Τούτο όμως είναι άξιο προστασίας και προς το δημόσιο όφελος, καθώς υπάγεται σύμφωνα με τη διάταξη D. 1. 1. 7.1 στο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο εισήγαγαν οι πραιτωρες προς συνδρομή συμπλήρωση ή διόρθωση του αστικού δικαίου χάριν του δημοσίου συμφέροντος: *Ius praetorium est, quod praetores indruxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam*. Τη δικαιολογητική βάση για τη ρύθμιση αυτή δεν αποτελεί η εν δυνάμει προσβολή του μεμονωμένου ατόμου, αλλά μία αξιολογική διαβάθμιση του ατομικού συμφέροντος ως δημόσιου αγαθού. Η σχέση προστασίας παρόμοιου συμφέροντος με την ανάγκη παράλληλα επιβολής κυρώσεως διαφαίνεται και στη διάταξη D. 16. 3. 1. 4. (2). Στη διάταξη αυτή ο πραιτωρ διακρίνει τις αιτίες της παρακαταθήκης σε εκείνες που προέρχονται από ανάγκη και σε εκείνες από ελεύθερη βούληση. Η διάκριση αυτή των αιτιών είναι εύλογη γιατί όταν κάποιος βασίζεται στην αξιοπιστία ενός προσώπου για να προβεί σε παρακαταθήκη και η παρακαταθήκη δεν επιστρέφεται πρέπει ο ζημιωθείς να ικανοποιηθεί με την απλή αξία του παρακατεθέντος πράγματος²²⁹. Αντιθέτως όταν παρακαταθέτει από ανάγκη (λόγω θορύβου, πυρκαϊάς, καταπτώσεως του οίκου, ναυαγίου) ο ζημιωθείς ικανοποιείται με το διπλάσιο της αξίας του πράγματος. Επομένως επαυξάνεται το έγκλημα της απιστίας, εφόσον στις περιπτώσεις αυτές συντρέχει πέραν του ατομικού και δημόσιου συμφέρον, το οποίο

228. D. 4. 1. 1.

229. Σχετ. με την εξέλιξη της έννοιας της *utilitas* ως προς την ευθύνη βλ. D. Nörr. «Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht», στον τόμο *Historiae Iuris Antiquae I* (2003), 68-119.

πρέπει να περιφρουρηθεί για χάρη της πολιτείας. Άλλωστε η διάρρηξη της πίστης στις παραπάνω περιπτώσεις αντίκειται και στις βασικές αρχές της ανθρωπίνης συνύπαρξης συμβίωσης²³⁰.

Κάτω από τον ίδιο τίτλο βρίσκουμε και άλλο παράδειγμα για την πρακτική σημασία της *utilitas publica*. Στη διάταξη D. 16. 3. 8 ο Papinianus επικαλούμενος τον *necessarius usus argentariorum*, δηλ. την αναγκαιότητα χρήσεως αργυροπρατών δίνει το δικαίωμα αναγκαστικής εκτέλεσης υπέρ των καταθετών επί της συνολικής περιουσίας του αργυροπράτη σε περίπτωση πτώχευσης για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Αναγκαία προϋπόθεση είναι ο δόλος, ο *fraus* του *argentarius*. Κατ' αναλογία προς τη διάταξη D. 16. 3. 1. 4 έτσι και στη διάταξη D. 16. 3. 8 το ατομικό συμφέρον ταυτίζεται με το δημόσιο, όσον αφορά ιδιάζουσες καταστάσεις κινδύνου. Ένα άλλο πρόσθετο παράδειγμα για την ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, όταν αυτό ταυτίζεται με το ατομικό, παρέχει το ήδικτο (Ουλπιανός *de exercitoria actione* 14. 1. 1). Ο Ουλπιανός θεωρεί τη *necessitas navigandi* ως λόγο αγωγής κατά του πλοιοκτήτη, όταν αυτός συμβάλλεται με τον *magister navi* χωρίς να έχει προηγουμένως ελέγξει την προσωπική του περιουσιακή κατάσταση. Ο πελάτης προστατεύεται ιδιαιτέρως από το ήδικτο, εάν διαπιστωθεί ότι οι συναλλακτικές σχέσεις, ο κύκλος των εργασιών του *m.n.* δεν είναι ξεκάθαρες. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια το συμφέρον του πελάτη προκρίνεται ισχυρότερο αναδεικνύοντας την προφανή ωφελιμότητα του Ηδίκτου. Στο ίδιο πλαίσιο προστασίας του δημοσίου συμφέροντος υπάγεται (μπορεί να ενταχθεί) και η διάταξη του Ουλπιανού D. 4. 9. 1. 1. Η ευθύνη των ναυκλήρων, πανδοχέων, κτηνοδόχων (*nautae, caupones, stabularii*) έγκειται στο να μη συνεργάζονται με κλέφτες δολοπλοκώντας κατά των πελατών τους. Επειδή θεωρείται εκ προοιμίου ότι οι *nautae* ως εκ της φύσεως του επαγγέλματός τους μπορούν να εξαπατήσουν τον πελάτη τους, για τον λόγο αυτό υπάρχει ιδιαίτερη ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος. Προς την ίδια κατεύθυνση και η διάταξη D. 3. 5. 1 διασφαλίζει τα συμφέροντα των απόντων, επειδή τα πρόσωπα αυτά κατά τη διάρκεια της απουσίας τους δεν τυγχάνουν δικαστικής υπεράσπισης. Με δεδομένο ότι παρόμοια περιστατικά μπορούν να συμβούν στον καθένα είναι προς το δημόσιο συμφέρον να διαφυλάσσονται τα συμφέροντα των απόντων για να μην υποστούν ανυπεράσπιστοι κατοχή ή πώληση των πραγμάτων τους, εκποίηση ενεχύρου, το οποίο έχουν δώσει ή αγωγή από συμφωνηθείσα ποινική ρήτρα ή άδικη απώλεια της περιουσίας τους. Εξάλλου ακόμα και σε περιπτώσεις κεφαλικών δικών²³¹ είναι προς το δημόσιο συμφέρον οι απόντες να τυγχάνουν υπεράσπισης από οποιονδήποτε που είναι σε θέση να τους υπερασπισθεί.

230. Βλ. σχετ. Honsell, 109.

231. D. 3. 3. 33. 2

Σε όποιο τόπο επομένως μπορεί κάποιος κατά την απουσία του να καταδικασθεί αρμόζει να γίνεται ακρόαση οποιουδήποτε μάρτυρα υπεράσπισής του. Η έννοια της *publica utilitas* απαντά επίσης στο δίκαιο της επιτροπείας το δε γενικότερο ενδιαφέρον για τον θεσμό του επιτρόπου εκλαμβάνεται ως επέκταση της αρχής της προστασίας του ανηλίκου. Έτσι σε περίπτωση κληροδοσίας θεωρείται ανενεργής η αίρεση *si tutores non habuerit*²³² εκτός και εάν η απουσία κηδεμόνα δεν θίγει το δημόσιο συμφέρον οπότε και είναι ισχυρή η παραπάνω αίρεση. Με σκοπό μάλιστα την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος αναζητείται πάντα σε περιπτώσεις κληροδοσιών και καταπιστευμάτων η αληθής βούληση του διαθέτη, προκειμένου να περισταλούν οι παροχές εγγυήσεων. Στο ίδιο πλαίσιο στη διάταξη *D. 26. 2. 10. 4* ορίζεται ότι εξωτικός δούλος δύναται να καθορισθεί ως επίτροπος ανήβου υπό την αναγκαία αίρεση της απελευθέρωσης²³³. Η αίρεση αυτή ακόμα και αν τούτο δεν ορίζεται ρητά θεωρείται ότι σιωπηλά εμπεριέχεται στην πράξη ορισμού του δούλου. Ο *servus alienus* μπορεί να απελευθερωθεί επίσης και με καταπίστευμα. Εξάλλου σύμφωνα πάντα με το πνεύμα του νόμου, εφόσον θεωρείται δεδομένη η απελευθέρωση του οικείου δούλου, το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για τον εξωτικό δούλο αφού και στις δύο περιπτώσεις η απελευθέρωση πραγματοποιείται προς το συμφέρον του ανήβου και του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο εν προκειμένω ταυτίζεται με την *utilitas publica* που μπορεί να απειληθεί από την μη ελεγχόμενη δραστηριότητα των ανήβων.

Αλλού πάλι εμφανίζεται το δημόσιο συμφέρον σε σχέση με την επίλυση διονομικών ζητημάτων. Σύμφωνα με τη διάταξη *D. 36. 1. 67. 2*, ακόμη και στην περίπτωση που ο πραιτωρ πλανήθηκε ή μεροληπτικώς διέταξε να αποκατασταθεί κληρονομιά δυνάμει καταπιστεύματος η απόφαση είναι ισχυρή χάριν της νομικής αυθεντίας του δεδικοσμένου για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Επί της ουσίας στη διάταξη αυτή αποτυπώνεται η αντίθεση μεταξύ της ουσιαστικής δικαιοσύνης και της ασφάλειας δικαίου. Στα πλαίσια δε της ίδιας λογικής χάριν δηλ. του δημοσίου συμφέροντος επιβάλλεται ο θεσμός της χρησικτησίας²³⁴ για να μην είναι οι κυριότητες για πολύ καιρό αβέβαιες ή προστατεύεται η ελεύθερα χρήση των κοινοχρήστων τόπων²³⁵. Το *interdictum de mortuo inferendo*²³⁶ παρέχεται και στον κύριο ενός αγρού

232. *D. 38. 17. 2. 44*: Εάν η ζημία είναι μικρότερη του ποσού της κληροδοσίας που έχει δοθεί με όρο να μην εκπροσωπείται ο ανήβος τότε είναι ισχυρός ο όρος αυτός για να μην θιγούν τα συμφέροντα του ανήβου παρά το γεγονός ότι η αίρεση αυτή καθεαυτή αντιστρατεύεται τη δημόσια τάξη.

233. *D. 26. 2. 10. 4*

234. *D. 41. 3. 1*.

235. *D. 43. 1. 2. 1*.

236. *D. 11. 7. 43*.

του οποίου η επικαρπία ανήκει σε άλλον καθώς και στον οιονδήποτε κοινών κοινού αγρού για να μην παραμένουν τα πτώματα άταφα για λόγους δημοσίας ωφέλειας.

Η διάταξη C. 9. 2. 51. 2 αφορά την ευθύνη περισσοτέρων δραστών αυτουργών για το αυτό έγκλημα εκ του αποτελέσματος. Την πολλαπλή ευθύνη, την ευθύνη περισσοτέρων προσώπων τη θεμελιώνει ο Ιουλιανός παραπέμποντας στο δημόσιο συμφέρον ... *multa autem iure civili contra rationem disputandi pro utilitate communi recepta esse innumerabilibus rebus probari potest*. Η διάταξη D. 29. 5. 3. 15 αφορά το S.C. *Silianum*. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή δούλοι, οι οποίοι βοηθούν στην εξιχνίαση εξεγέρσεων δούλων ανταμοιβώνται με την απελευθέρωση τους: ... *Hi quoque, qui non potuerunt ... poterunt propter hoc quod in commune utile est ad libertatem pervenire ...* Πρόκειται για μια ευνοϊκή εξαίρεση της μονιμότητας της προσωπικής κατάστασης της δουλείας, η οποία θεμελιώνεται σε λόγους δημοσίου συμφέροντος. Στο ίδιο πλαίσιο (D. 47. 10. 5. 11) η υπόδειξη κατασυκοφαντικών και ανωνύμων επιγραμμάτων γίνεται για το δημόσιο όφελος. Ο *iudex* προκειμένου να παρέχει κίνητρα ορίζει αμοιβή εις τον υποδείξαντα αναλόγως της περιουσίας του κατηγορηθέντος είτε αυτός είναι ελεύθερος είτε δούλος, στον οποίο ενδεχομένως μπορεί να δοθεί επιπροσθέτως και η ελευθερία του. Στη διάταξη D. 48. 2. 13 επιτρέπεται κατ' εξαίρεση σε μία γυναίκα να καταδώσει κάποιον ενώπιον του *praefectus annonae* και τούτο συμβαίνει χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Ακόμα και κατά της διατάραξης της οικιακής ειρήνης, της παραβίασης του οικιακού ασύλου επιβάλλεται ποινή για την προστασία αφενός του παθόντος αφετέρου δε για να μη διασαλευθεί η δημοσία ασφάλεια και τάξη²³⁷.

Με σκοπό πάλι την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος αναζητείται η αληθής βούληση του διαθέτη σε περιπτώσεις κληροδοσιών και καταπιστευμάτων προκειμένου να περισταλούν οι παροχές εγγυήσεων²³⁸. Στη διάταξη D. 44. 2. 14 *pr.* η ένσταση δεδικασμένου *exceptio rei iudicatae* στηρίζεται στη διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του επίδικου πράγματος (*pinquius pro communi utilitate accipitur*), η οποία ερμηνεία θεμελιώνεται στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Σε περίπτωση που ανεγερθεί οικοδόμημα σε δημόσιο χώρο, σύμφωνα με τη διάταξη D. 39. 1. 3. 4 όλοι οι πολίτες δικαιούνται να το καταγγείλουν σε περίπτωση παραβίασης. Αυτή την επέκταση του δικαιώματος καταγγελίας που συνήθως αναλογεί στον ιδιοκτήτη ή στον δικαιούχο δουλείας σε μία μορφή λαϊκής αγωγής θεμελιώνει ο Παύλος στο νόμο που ακολουθεί (D. 39. 1. 4: *nam rei publicae interest quam plurimos ad defendendam suam causam admittere*). Χάριν του δημοσίου

237. D. 3. 3. 42.

238. C. 6. 54.2.

συμφέροντος επομένως διευρύνεται ο κύκλος των προσώπων που νομιμοποιείται προς άσκηση της αγωγής με σκοπό την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος (ενεργητική νομιμοποίηση). Από τη διάταξη D. 25.4.1.13 προκύπτει επίσης το επιχείρημα του συμφέροντος. Ο εγκαταστημένος ως κληρονόμος δούλος μπορεί να ισχυροποιήσει δικαιώματα από το Ήδικτο *De inspiciendo ventre custodiendoque partu*, εφόσον η εγκατάστασή του ως κληρονόμου λαμβάνει χώρα υπό την αίρεση *si nemo natus ...et suam gerens*. Το ότι τα μέτρα επιτήρησης ενάντια στην υποβολή τέκνου υπόκεινται στο δημόσιο συμφέρον συνηγορεί υπέρ του να διευρυνθεί ο κύκλος των δικαιούχων, ενδιαφερόμενων²³⁹.

Επίλογος

Οι πηγές αποδεικνύουν ότι *utilitas publica* στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν είναι τίποτα άλλο από την ωφέλεια που θέλει να αποκομίσει το απολυταρχικό καθεστώς ή οι κρατικοί λειτουργοί του είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα αποσκοπώντας στην εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας. Αυτό συνεπάγεται μία σύγκρουση μεταξύ κράτους και υπηκόων, η οποία εκδηλώνεται πρωτίτως στο δημόσιο τομέα. Έτσι η ατομική ελευθερία, η οποία επί ηγεμονίας αποτελούσε έστω και θεωρητικά υπολογίσιμη παράμετρο²⁴⁰, επί Δεσποτείας, όταν η πολιτική και νομική έννοια του πολίτη έχει ριζικά αλλάξει και οι πολίτες δεν είναι πλέον ενεργά μέλη μίας ευσύννοπτης πολιτικής κοινωνίας (*res publica*), αλλά υπήκοοι μίας αχανούς οικουμένης (*imperium romanum*) υποχωρεί έναντι της ολοκληρωτικής υποταγής στο κράτος²⁴¹. Με δεδομένο μάλιστα ότι η έννοια του πολίτη βρίσκεται σε πολύ στενή σχέση με την έννοια του πολιτεύματος και επομένως, από την ποιοτική διάσταση του πολίτη και του πολιτεύματος εξαρτάται η πραγμάτωση των στόχων της πολιτείας που είναι η επάρκεια υλικών αγαθών, η ασφάλεια και η ευημερία του κράτους, την περίοδο της Δεσποτείας το κοινό όφελος ως δημόσιο συμφέρον προτάσσεται της ατομικής ευημερίας των πολιτών. Η *status*- και *ordo*- δικαϊκή θέση, η σωματική ακεραιότητα και η προσωπική ελευθερία κινήσεως των πολιτών αποτελούν πλέον βασικά νομικά (έννομα) πεδία, επί των οποίων το κράτος παρεμβαίνει κατ' αποκλειστικότητα «ἐξ αἰτίων τε καὶ νομίμων» (*ex iustis et legitimis causis*)²⁴², είτε απαλλοτριώνοντας, είτε κολάζοντας, είτε επιβάλλοντας φόρους είτε επιβάλλοντας την παροχή υπηρεσιών ή άλλων δημοσίων βαρών και επιβα-

239. D. 25. 4. 1. 12.

240. Kaser, *RPR* I, § 46 IV 5.

241. Kaser, *RPR* II, 14.

242. N. 30. 6. 1.

ρόνσεων²⁴³. Από την πλευρά της κρατικής εξουσίας το αίσθημα του δικαίου και της δικαιοσύνης, η κατ' εξοχήν πολιτική αρετή (*Staatstugend*) δεν είναι πλέον αυτοσκοπός, αλλά έχει ως στόχο την πρακτική εφαρμογή της έννοιας του αγαθού²⁴⁴ που αποτελεί ταυτόσημη έννοια με εκείνη του δημοσίου συμφέροντος, δηλ. της *utilitas publica*²⁴⁵. Επικαλούμενοι οι αυτοκράτορες την *utilitas publica* στο σκεπτικό των αποφάσεών τους αιτιολογούσαν μέτρα που έπρεπε να λάβουν σχετικά με την πρόληψη κινδύνων, τον εφοδιασμό σιτηρών ή τα δημοσιονομικά συμφέροντα σε μία κοινωνία, την οποία χαρακτηριζε από τον 2ο μ.Χ. αιώνα η διμερής διαίρεση σε *honestiores* και *humiliores* και η οποία θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξή της τη δουλεία και ενίσχυε το θεσμό της δουλοπαροικίας. Μη δυνάμενη η εξουσία να άρει τα κριτήρια της κοινωνικής κατάταξης και της υφιστάμενης δομής προσέδιδε στη δικαιοσύνη²⁴⁶ το γνώμονα κάθε πολιτικής πράξης και ενέργειας, φιλοσοφική προοπτική²⁴⁷. Έτσι σκοπός της κρατικής εξουσίας δεν είναι οποιαδήποτε ωφελιμότητα, αλλά η πολιτική ευεξία, ή των αγαθών τιμή και των κακών άτιμία²⁴⁸, η επίτευξη της οποίας προϋποθέτει την επικράτηση της πολιτικής δικαιοσύνης, την περι των φυλάκων και των άλλων πολιτών τε και υπηκόων της συμπολιτεύσεως άρμονία²⁴⁹. Όταν δηλαδή ο

243 Βλ. σχετ. Gizewski, 230.

244. Βλ. Themist., Or. 2, 40, 9-11: ... οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἀρετή, σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενόμεθα διὰ τῶν ἔργων ...' πρβλ. Synes., De regno, 11, 9-10: ... ἀλλὰ τῶν γε κατ' ἀρετὴν ἔργων ἤδη πού τινες καὶ τύχην συνεσπᾶσαντο, τοῦτοις ἐναριθμῶς εἶς ὡς βασιλεὺς, ἵνα μὴ μάτην δεῦρο φιλοσοφία φθέγγηται ...' Themist., Or. 2, 40, 7-9: ... Λέγει ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς ὅτι τέλος αὐτῆς οὐ γνώσις, ἀλλὰ πράξις ἐστὶ ...' Synes., De regno, 17, 17-18: ... ἵνα μὴ ἀχρεία καὶ ἀπρακτος ἀρετῆς φύσις ἀγνοουμένη μαραινῇται, ἀλλ' εἰς ἀνθρώπων ἐνεργείας δαπανήσῃ τὴν δύναμιν ...' Themist., Or. 17, 306, 1-2: ... ἐπανήγαγεν αὐτῆς διὰ μακροῦ χρόνου φιλοσοφίαν ὁ θεοειδέστατος αὐτοκράτωρ εἰς τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν ...

245. N. 161, 746, 13-16: ... καὶ ἄλλα πάντα πρόεισιν ὅσα βλέπει πρὸς τὸ κοινῇ συνοῖσιν τοῖς ὑπηκόοις ... N. 89, 428, 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι ...' Themist., Or. 5, 92, 7-9: ... νόμος γὰρ οὗτος φιλοσοφίας μὴδ' ὅτι οὐδ' ἐργάζεσθαι πρὸς μόνην ψυχαγωγίαν, ἀπανταχοῦ δὲ τῷ κεχαρισμένῳ τὸ συμφέρον καταμηνῶναι.

246. D. 1, 1, 10: ... *Justitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi* ... ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα ...' πρβλ. B. 2, 1, 10' Syn. B. Δ. 32, 1' Plat. R, 433e 12: ... ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πράξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ...' πρβλ. Plat. R, 370 d-c.

247. N. 133, 674, 11-13: ... Θεοῦ δὲ ἰλεῶ τε καὶ εὐμενοῦς καθεστῶτος ...

248. De scientia 5, 12: ... ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία ...

249. De scientia, 13, 1-4' Synes., De regno, 44, 12: ... εἰς ἄρμονίαν ὕγεινήν ... Plat. R, 433e 12: ... ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πράξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ...' πρβλ. Plat. R, 370 d-c.

βασιλεύς²⁵⁰ αντλεί την νομιμότητα των πράξεών του από το *ius naturale*²⁵¹, από μία υπέρτατη δύναμη²⁵², ο χαρακτήρας της εξουσίας του είναι σύννομος και επιβάλλει την ομόνοια διοικώντας την πολιτεία μεγαλοφρόνως και μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως²⁵³. Τότε η εἰρήνη επικρατεῖ στις πόλεις,²⁵⁴ η παρανομία και η εχθρότητα μεταξύ των πολιτῶν εξαλείφεται, η ἰσότητα μεταξύ των πολιτῶν εξασφαλίζεται²⁵⁵, το ἐπίπεδο ζωῆς των πολιτῶν εἶναι καλὸ²⁵⁶. Η πολιτική ευεξία²⁵⁷, η ευδαιμονία κατὰ τον Ἀριστοτέλη, εξασφαλίζεται²⁵⁸ ὅταν ο βασιλεύς αποδίδει τὴ δικαιοσύνη (πολιτική ἀρετή) εισάγοντας πολιτικούς θεσμούς και δικαιοκούς κανόνες²⁵⁹, οἱ ὁποῖοι οριοθετοῦν τις ἐννοιες του δικαίου και του κοινού ὀφελους.²⁶⁰ Ἐτσι σε μία κοινωνία, ὅπου δεν υφίσταται ἰση μεταχείριση των πολιτῶν παρὰ τις διακηρύξεις των αυτοκρατόρων μέσα ἀπὸ τὴν νομοθεσία²⁶¹, οὔτε σύμμετρη διανομή των αγαθῶν²⁶² η δικαιοσύνη ἀποτελεῖ σταθερὴ και διηνεκὴ βούληση τῆς πολιτι-

250. Lydos, *De mag.*, 12, 9: ... μιστὸν γὰρ καὶ ρωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀλλότριον, δεσπότης ἀλλὰ μὴ βασιλεὺς τοὺς κρατοῦντας ὀνομάζειν ...

251. D. 1, 11: ... *Jus pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale* ...

252. Themist. *Or.* 9, 192, 1: ... εἰς ἐκείνην τὴν τάξιν ὁρῶντες οἱ πατέρες διευθύνουσι τὰ ἀνθρώπινα ... 5, (93, 20-22): ... νόμον ἐμφυχον εἶναι φησι τὸν βασιλεῖα, νόμον θεῖον ἄνωθεν ἔχοντα ... ἀπορροῇ ἐκείνης τῆς φύσεως ... 34, 220, 11-13: ... εἰ τὰς δίκας ἐδίκάζον κατὰ νόμους, πρὸς τὸν ἐμφυχον ἐβλεπαν νόμον.

253. D. Chr. *Or.* 44, 12: ... Τὴν δὲ ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἐκάστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ κατ' αὐτὴν ...

254. Themist. *Or.* 10, 214, 13: ... τὴν εἰρήνην τοῖς ὑπηκόοις ἔγκαρπον ποιεῖ καὶ ἐνεργόν ...

255. N. 17, 118, 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ τὴν ἰσότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν.

256. N. 77, 381, 20: ... τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ δεσπότης θεοῦ καλῶς βιοῦν ...

257. *De scientia* 7, 1-5: ... οὐκοῦν καὶ πολιτείαν εἰ ἔχουσα τύχοι τῆς οἰκείας γενέσεως καὶ ευεξίας αἰτίαν ...

258. Synes. *De regno*, 10, 5: ἐπαινέται δὲ ἐπὶ τοῖς ἐνδοθεν, ἐφ' ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἑδραν ἴσχει Synes. *Arg.*, 123 14-16: ... καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ... οὐκ ἀνεκτήσατο μόνον ἀλλὰ καὶ ἀσύμβλητον τὴν προσθήκη πρὸς τὴν προτέραν ἐποίησεν ... D. Chr. 3, 87: ... διαφυλάττειν τὴν εὐδαιμονίαν ... Themist. *Or.* 13, 250, 18: ... ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας ...

259. *De scientia* 48, 12: ... δικαίαν πόλιν και πολιτεία.

260. N. 89, 428 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον εἶναι ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας, τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι ...

261. N. 17, 118, 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν ἐκ τοῦ τὴν ἰσότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν ... 30, 145, 3: ... ἀλλὰ πᾶσιν ἐν ἴσῳ τὰ τῶν ἡμετέρων ἔσται νόμων ...

262. N. 149, 724, 28-29: ... τὰ παρὰ αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδωσθαι ...

κής ηγεσίας²⁶³ να απονείμει στον καθένα το δίκαιο που του αντιστοιχεί²⁶⁴ προς το δημόσιο συμφέρον την ωφέλειαν τῶν ὑπηκόων²⁶⁵. Η ευημερία εντοπίζεται, όταν η νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον²⁶⁶, η βασιλική δηλ. ἐξουσία κατὰ μίμησιν ὑπερκόσμιον προνοεῖ για την ἀρίστη διαβίωση των πολιτῶν²⁶⁷. Ἄλλωστε εἶναι ὄχι μόνον ἀπὸ τη φύση ἀδίκιο, ἀλλὰ καὶ για την ἴδια την πολιτεία ἀνάρμοστο αὐτοῦς που κοπιᾶζουν για χάρις της²⁶⁸ να τους καθιστά ἐνδεεῖς καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἀπρόθυμους²⁶⁹. Ὅταν ἐπομένως το κράτος εἶναι συντεταγμένο (εὖ πολιτεύεσθαι) βρίσκεται δηλ. σε κατάσταση ευπραξίας (εὖ πράττειν)²⁷⁰, εὐταξίας²⁷¹, εὐπάθειας²⁷², εὐστάθειας²⁷³ καὶ εὐνομίας²⁷⁴ οἱ πολῖτες ἀναποκρίνονται με συνέπεια στις υποχρεώσεις τοὺς ἀπέναντι στο κράτος²⁷⁵ ἀπὸ τη θέση που τοὺς ἀντιστοιχεῖ ἀνάλογα με την ἀξία τοὺς, τον status

263. N., 1 pr., 6-12: ... ἐνσχολημένοις ἡμῖν περὶ τὰς ἀπάσης τῆς πολιτείας φροντίδας ... N. 86, 419, 25: ... πᾶσαν τιθέμεθα σπουδὴν ... 6. 36, 9-11: ... μεγίστην ἔχομεν φροντίδα ...

264. N. 150, 749, 18-21: ... Τὸ ἴσον ἐκάστῳ νέμουσα καὶ τῶν ἀλλοτριῶν οὐκ ἐφιμενῇ ... ἀσφαλῶς καὶ τὸ πολίτευμα διασώζειν καὶ τὸν ἀνθρώπινον καλῶς διακυβεῖν βίον. Πρὸβλ. Plat. Rep. I 331d-e: Λέγε δὴ, εἶπον ἐγώ, σὺ ὁ τοῦ λόγου κληρονόμος, τί φῆς τὸν Σιμωνίδην λέγοντα ὁρθῶς λέγειν περὶ δικαιοσύνης; Ὅτι, ἢ δ' ὅς, τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστῳ ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστι· τοῦτο λέγων δοκεῖ ἔμοιγε καλῶς λέγειν· βλ. Σιμωνίδης 642 σελ. 319 (D. L. PAGE, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1962).

265. N. 86, 419, 25: ... τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὑπηκόων ...

266. D. Chr. Or. 3, 43: ... ἀρχὴ νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον ... D. Chr. Or. 56, 13: ... πλείστης προνοίας καὶ ἡγεμονίας οἱ ἀνθρώποι δέονται.

267. De scientia 13, 13-19: ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραφυχὴν. ... σιτήσεις δημοσίας ...

268. D. Chr. Or. 1, 28: ... τοὺς ὑπὲρ ἀρχῆς κινδυνεύοντας καὶ πονοῦντας ...

269. De scientia, 14, 2-5: ... τῇ πολιτεία ἀπρεπὲς<εἰ> τοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἰδρῶσι κεκηκότες ἐνδεομένους καὶ τοὺς ἄλλους ἀπροθύμους καθίστησιν ...

270. De scientia, 31, 9: ... τῶν πρακτέων τοῖς ἀρχουσιν ... οὐ πράξεως ... ἀλλὰ καὶ εὐπραξίας αὐτῆς.

271. De scientia, 38, 23: ... περὶ τὴν τῶν νόμων φυλακὴν καὶ πᾶσαν τὴν πολιτικὴν εὐταξίαν ...

272. N. 8 64, 17: ... ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους ...

273. De scientia, 26, 23-29: ... ἡ γὰρ τοι βασιλικὴ προμήθεια ... εὖ τιθεῖσα καὶ κοσμοῦσα διατελεῖται αἰεὶ, ἐξ ὧν ἡ τῆς πολιτικῆς εὐεξία τε καὶ εὐστάθεια ...

274. N. 133, 674 11-13: ... θεοῦ δὲ ἰλεῶ τε καὶ εὐμενοῦς καθεστῶτος πῶς οὐκ ἔσται πάντα μεστὰ πάσης εἰρήνης καὶ εὐνομίας ...

275. C.T. 1, 2, 9. (385): ... Circa omnes igitur par atque aequalis inlationis forma teneatur δια πάντας λοιπὸν ἰση καὶ ομοία θα ἰσχύει διάταξη εἰσφοράς C.T. 11, 1, 20 (385) C. 10, 16, 7 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 26).

τους²⁷⁶ ἐπειδήπερ ὁ τῶν δημοσίων λόγος καὶ στρατιώταις καὶ ιδιώταις καὶ αὐτοῖς τε τοῖς ἱεροῖς καὶ ὅλῃ τῇ πολιτείᾳ συμφέρων τε καὶ ἀναγκαϊότατός ἐστιν²⁷⁷. Τότε αἱρεται ἡ ἀντίθεση μεταξύ ιδιωτικού καὶ δημοσίου συμφέροντος το δημόσιο συμφέρον ταυτίζεται με το συμφέρον των υπηκόων φθάνοντας μάλιστα ορισμένες φορές να προκρίνεται ισχυρότερο καὶ ἀπὸ αὐτό το συμφέρον του *fiscus*²⁷⁸, του τομέα ἐκείνου τῆς κρατικῆς δραστηριότητος, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐδράζεται το δημόσιο συμφέρον. Ἡ ταύτιση αὐτῇ ιδιωτικῶν καὶ δημοσίων συμφερόντων προκαλεῖ καὶ νομιμοποιεῖ τον παρεμβατισμὸ του κράτους, ἀκόμη καὶ στον ευρύτερο τομέα του ιδιωτικού δικαίου ἐνίστε παραβιάζοντας καὶ βασικὲς ἀρχές τῆς ατομικότητος του ἀνθρώπου.

Λέξεις-κλειδιά: Δημόσιο συμφέρον. Ιδιωτικό συμφέρον.

276. *De scientia*, 31, 15: ... ἰδιοπραγεῖν ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι ...

277. *N.* 17, 121, 35-5 (*Karayannopoulos, Finanzwesen*, 23).

278. *C.T.* 10, 15, 2 (334): ... *potior apud nos privatorum causa est quam fisci tutela* *C.T.* 10, 15, 1 (313/6) *C.* 2, 8, 3.

ZUSAMMENFASSUNG

DIMITRA P. KARABOULA: *Ex iustis et legitimis causis*

Jede Gesellschaft bildet ihren eigenen Massstab für ihr Recht-Sein und formt danach ihre eigenen Wertvorstellungen. In ihrer alltäglichen Erfahrung gilt für wahr, was diese Gesellschaft, nämlich die Mehrheit und daher die massgebende politische Gruppe in ihr, für wahr hält und daher für verpflichtend erklärt. Daher ist für sie jeweils Recht, was sie festsetzt, und damit eben, weil sie es für wahr hält, das Rechte. In der Spätantike wurde die Monarchie unter gewissen Voraussetzungen als die beste Staatsform dargestellt, wobei die gute Gesinnung der Herrscher für ihre Untertanen und ihre tätige Fürsorge die beiden Grundlagen der Rechtfertigung der Monarchie sind. Aufgabe des Kaisers ist es, die Staatsordnung bzw. die Lebensordnung so zu gestalten, dass die ihm von Gott anvertraute Gemeinschaft der Menschen ihre Vollendung erfährt (καλῶς βιοῖ). Die beste Ordnung ist also nur dann wirksam, wenn eine Autorität besteht, die sie einhält und sich auf Gebieten betätigt, wie der Rechtsschöpfung, der Rechtsprechung, der Besteuerung, der sozialen Fürsorge, dem Schutz der Kirche und des rechten Glaubens. Durch richtiges Handeln in einer konkreten Lage versteht der wahre Staatsmann, die Zeit zu ergreifen und sich darauf zu beschränken, das Mögliche zu erreichen. Nur im Rahmen dieses Menschenmöglichen erscheint staatsmännisches Tun sinnvoll, wobei im politischen Lebensbereich keine übermässigen Ansprüche gestellt, keine unnötigen Opfer gefordert und keine verkehrten Anordnungen getroffen werden sollen. Erstrebt wird ein Zusammenwirken der Gemeinschaft der Bürger und des Kaisers im Interesse des Staates, wobei die Unerlässlichkeit der Teilnahme des Kaisers an dem politischen Leben durch dessen vorausschauende Vorsorge für seine Untertanen gerechtfertigt wird.

Obwohl in den rechtspolitischen Erwägungen, die der Kaiser seinen Gesetzen voranzustellen liebt, wir wiederholt den Gedanken finden, dass seine Gesetzgebung durch Nützlichkeits Erwägungen ausschlaggebend beeinflusst sei, wird in diesem Staat nicht gleichmässig für das Interesse aller gesorgt. Man schliesst daraus, dass die status und ordo rechtliche Stellung, die körperliche Integrität und die persönliche Bewegungsfreiheit wichtige Rechtspositionen sind, in die der Staat ausschliesslich *ex iustis et legitimis causis* eingreifen darf, sei es strafend, sei es mit der Anordnung von Steuern, von Dienstleistungen, von sonstigen öffentlichen Lasten oder auf andere Weise.

Die Politik ergibt sich als eine Kombination historischer, juristischer und soziologischer Deutung, obwohl der Staat als Schöpfung des Rechts erscheint.

An die Stelle des Gerechten tritt demnach als rechtfertigendes Prinzip des politischen Handelns das Nützliche. Was die gegenwärtige Lage entsprechend ihrer historischer Notwendigkeit als nützlich herausfordert, ist das Gerechte. Die gegebene Ordnung darf auf keinen Fall erschüttert werden. Eutaxia ergibt sich als das Setzen und Einhalten einer Ordnung welche im Staat Nutzen und Sicherheit gewährleistet. In diesem Sinne haben die Quellen des 5. Jahrhunderts gezeigt, dass *publica utilitas* in den meisten Fällen nichts anderes als der Vorteil des absoluten staatlichen Regimentes oder die Interessen anderer öffentlicher Verbände ist, und dass sich der Widerstreit zwischen der *publica* und der *privata utilitas*, bzw. der Konflikt zwischen Staat und Untertan vorwiegend auf dem Gebiet der öffentlichen Fronten äussert.

Schlüsselwörter: Utilitas publica, Causa, Ius privatum, Ius publicum.

† André GUILLOU*

L'Istrie byzantine au VIIe siècle : l'ancien et le nouveau dans le paysage rural

Un document unique, le *Placitum* de Rižana, fournit une image assez nette de l'exploitation du sol à la fin de l'exarchat d'Italie : ce document exceptionnel du début de l'époque carolingienne, très connu des spécialistes

* André Guillou (1923-2013): Από τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους της γενιάς του, ο Α.Γ. σπούδασε στη Σορβόνη. Το 1971 λαμβάνει τον τίτλο του Docteur-es-Lettres (ειδικότητα βυζαντινή ιστορία). Διπλωματούχος της École Nationale des Chartes (Archiviste-paléographe) και της École Pratique des Hautes Études (IVe section : Science historiques et philologiques), εκλέχθηκε μέλος της Γαλλικής Σχολής της Ρώμης (1952-1955), και των Αθηνών (1955-1958), Chargé de Recherches στο CNRS (1958), εκλέγεται Γενικός Γραμματέας της École Française de Rome (1958-1968). Το 1968, εκλέγεται διευθυντής Σπουδών στην École Pratique des Hautes Études à Paris (VIe section : Sciences économiques et sociales), τη σημερινή École des Hautes Études en Sciences Sociales, όπου διευθύνει ερευνητικές εργασίες σχετικές με την « Ιστορία και Κοινωνιολογία του Βυζαντινού κόσμου » ως το 1995, οπότε και συνταξιοδοτείται. Το 1974 ιδρύει στο πανεπιστήμιο του Bari το Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών, αντιπρόεδρος του οποίου διετέλεσε μέχρι και τον θάνατό του. Το 1981 εκλέγεται στο ίδιο πανεπιστήμιο professeur associé, όπου και διδάσκει Ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού (1982, 1983). Το 1994 ιδρύει την Association Pierre Belon που έχει σκοπό την έκδοση μονογραφιών στη σειρά Textes. « Documents, Études sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique », καθώς και το περιοδικό « Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon », το οποίο και διεύθυνε μέχρι τον θάνατό του. Πρόεδρος της γαλλικής επιτροπής της AIESEE (Association Internationale des Études du Sud-Est européen), εκλέγεται πρόεδρος της διεθνούς επιτροπής το 1999. Παραίτεται από την θέση το 2009 και παραμένει président d'honneur ως τον θάνατό του.

Το επιστημονικό του έργο είναι σημαντικότερο και πλουσιότερο με μια εντυπωσιακή ευρύτητα θεμάτων, περιλαμβάνει 9 διπλωματικές εκδόσεις ελληνικών χειρογράφων (μο-

de l'histoire occidentale, qui en ont utilisé les informations valables pour l'Istrie franque, mais en soulignent qu'il révélait une atmosphère tout à fait orientale, est resté ignoré des historiens de la civilisation byzantine. Le jugement rendu sur le pré de Rižana, non loin de Kopar, l'ancien Capo d'Istria, en 804, par les *missi dominici* de l'empereur Charlemagne, devait mettre fin à une longue querelle qui opposait le patriarche de Grado et le duc franc à la population. Les représentants de Charlemagne réunirent donc en présence du patriarche Fortunat, de cinq évêques et du duc Jean, cent soixante-douze notabilités des villes et des châteaux forts d'Istrie. Après avoir prêté serment sur les Évangiles et les reliques des saints « de répondre en toute sincérité aux questions qui allaient leur être posées » sur leurs rapports avec l'Église et le pouvoir laïc, les représentants des villes remettent au tribunal les *breves* établis à l'époque byzantine par les *magistri militum* pour chaque ville ou place fortifiée, pour appuyer leurs griefs contre le patriarche, les évêques et les ducs.

Le paysage rural d'Istrie au VIIe siècle nous apparaît clairement. Le *numerus* désigne un territoire et son centre urbain : les colons du fisc de Citanova habitent certains dans la ville, d'autres à la campagne et il n'y a aucune différence entre eux ; ils paient tous le τέλος au représentant de l'État, le chancelier, comme ailleurs au tribun ; dans une grande ville comme Ravenne le *numerus* était vraisemblablement un quartier, mais ses rapports avec le plat pays étaient aussi étroits. Les tribuns du *Placitum* de Rižana sont bien avant tout des « propriétaires » de terres, car ils font partie de la classe des *judices* de l'époque byzantine, fonctionnaires et militaires, latins et grecs, qui ont tous, comme la fausse Passion de Saint Apollinaire, rédigée au VIIe siècle, en a laissé un exemple-type, un *praedium* dans la campagne. Le centre urbain réunit les principaux membres de cette classe nouvelle, qui a pris la place des grands propriétaires du VIIe siècle, qui est celle aussi de la bureaucratie impériale, et elle considère comme l'un de ses privilèges d'avoir des rapports directs avec le représentant du pouvoir central dans la province. Cette classe, qui a juridiction civile et militaire (puisque les deux pouvoirs sont confondus) sur le plat-pays qui la fait vivre, y recrute

νής Προδρομού, Αγίου Όρους, Κάτω Ιταλίας και Σικελίας), 14 αυτοτελείς μονογραφίες (μεταξύ των οποίων *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie* (1969), *La civilisation byzantine* (1974), 150 μελέτες και άρθρα, μεταξύ των οποίων 12 σε συνεργασία με μαθητές του ή στενούς συνεργάτες (L. Βένου, « La bibliographie d'André Guillou », *Χρόνος συνήγορος*, *Mélanges André Guillou*, I, *Études réunies par Lisa Bénou et Cristina Rognoni*, Νέα Πρόμη, *Rivista di ricerca bizantinistica*, 8, 2011, Roma, 2012, p. 5-19). Η παρούσα μελέτη είναι η τελευταία μελέτη που παρέδωσε ο ίδιος στη Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, Δρ. Ν. Αυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του (Αίζα Μπένου).

des soldats, y lève les impôts publics et y cultive ses propres intérêts, par l'intermédiaire d'officiers subalternes (*domestici, vicarii, locoservatores*), qui exploitent aussi des terres pour leur propre compte. Mais la propriété du sol est souvent celle de l'Église, même si les obligations financières qui en découlent sont légères, les liens que cette situation a créés entre l'évêque et l'exploitant sont d'autant plus forts que tous cohabitent dans le même centre, où l'évêque, très proche du pouvoir civil jouit de l'autorité du chef religieux. Et s'il y a eu, au VIIe siècle, dans l'Exarchat et la Pentapole, une aristocratie foncière, au sens d'une classe qui possède la richesse économique et le pouvoir moral, son influence psychologique reposant sur une tradition locale, elle n'a pu être composée, presque exclusivement, que des principaux prélats, et au-dessous de celle-ci je vois dans chaque centre urbain, fortifié ou non, mais ils devaient l'être tous et il y en avait beaucoup, des emphytéotes, des locataires de parcelles, qui pouvaient se comporter comme des propriétaires, car l'Église avait l'habitude de renouveler les baux on dirait aujourd'hui « par tacite reconduction », mais qui restaient des dépendants.

C'est dans ce cadre nuancé et que les sources n'autorisent pas à fixer davantage qu'il faut essayer de placer ceux qui cultivent la terre. Je ne trouve pas d'esclaves mentionnés en Istrie byzantine. Il y en avait peu, si l'on croit les actes de la pratique conservés pour l'Exarchat et la Pentapole qui citent les *mancipia* couramment au VIe siècle, mais une seule fois au VIIe siècle, en 625, et c'est pour les exclure de la donation qui vient d'être faite. Le sol est travaillé par les affranchis (*liberti*) et les colons (*γεωργοί*). Les premiers sont bien connus, se sont les descendants d'esclaves affranchis devenus des colons *ἐναπόγραφοι* : sans biens propres ni personnalité fiscale, ils restent attachés au sol qui les a vus naître et à leurs maîtres qu'ils ne peuvent quitter, et c'est le seul sens à donner à la *potestas* que les propriétaires se félicitaient d'avoir sur eux. Ces *liberti* entretiennent la maison de leur maître, tout comme les esclaves qui en Orient sont devenus, à la même époque, des gens de maison faisant la cuisine et le lavage et servant à table ; mais ceux de l'Exarchat cultivent aussi les jardins, et il faut comprendre qu'ils s'occupent du jardin potager, qui se trouve près de la maison de leur maître en ville et dans sa résidence campagnarde. Ce sont donc plus que des domestiques, mais leur activité reste limitée au service personnel du propriétaire et de sa famille.

La deuxième catégorie de colons (*coloni, γεωργοί*) est celle que les tribuns de Rižana appellent « libres », entendons indépendants. Ce peuvent être des paysans qui cultivent les terres du domaine de l'État, ou d'autres terres, dont on ne nous dit pas à qui elles appartiennent. Ils paient l'impôt foncier (*τέλος*). On pourrait penser à des *γεωργοί μισθωτοί* (salariés),

obligés de cultiver la terre qui leur avait donné la liberté en en faisant des contribuables. Aucun texte ne suggère pareille interprétation et les propriétaires d'Istrie insistent sur leur condition d'hommes libres, en voulant dire que ceux-ci n'avaient envers eux-mêmes aucun lien de dépendance, ce qui en 804 et dans la région a un sens particulièrement suggestif. Les colons, d'autre part, prêtent le service des armes, à l'appel des recruteurs locaux, et il est exclu que, comme l'ont cru trop d'historiens de l'époque carolingienne en Occident, ces paysans aient été contraints par leur condition de suivre leur maître à la guerre.

Mais observons d'abord que ces colons indépendants, qui ont formé la masse de la population, ou certains d'entre eux, je ne sais, portent parfois le nom de *socii*, terme qui, à ma connaissance, n'a jamais reçu d'explication. On le rencontre sous la plume d'Agnellus pour désigner les habitants d'une ville ou d'un quartier : la population de Ravenne, que son chef élu, Georges harangue pour l'appeler à la résistance armée, est faite de *socii*, et Georges l'invite à faire venir en ville, pour renforcer la défense, tous les *socii* des faubourgs, dont il distingue les *foederati*, qui sont les paysans liés par un *foedus* à un maître, donc les tenanciers. Les *socii Tegurienses* sont les habitants de la *porta Teguriensis* à Ravenne organisés en factions. Il ne s'agit pas de l'une de ces termes imagés dont le chroniqueur ravennate aime à orner sa langue, mais bien d'un terme technique. On le trouve, en effet, cité à plusieurs reprises, dans des actes notariés depuis la première moitié du VIIe siècle, sous les formes suivantes, *fundora sociorum Piscianus* (=Pisciano), *Marianus* (=Mariano), *Gabianus* (=Caviano), *Julianus* (=Giuliano), lieux-dits situés entre Bologne et Ravenne, *in alio loco sociorum, alio fundo Micauri*, dans la même région, *terrae socionales*, dans le territoire de Rimini, il ne peut s'agir ici que de terres exploitées par des *socii*, *socii* qui restent ensuite groupés pour donner, louer ou exploiter un bien. Le sens de « parents » auquel on pourrait songer dans ces derniers exemples, même en l'interprétant largement, ne peut être retenu, à mon avis, puisque l'expression employée est : *cum multis sociis* ou bien *cum multis aliis sociis*. La législation lombarde connaît l'association des paysans pour l'élevage des bœufs, des vaches, des chevaux et du petit bétail, mais aucune autre. Une seule hypothèse me paraît pouvoir être proposée : les *socii* de Ravenne, ceux de la *porte Teguriensis*, ceux des terres de Pisciano, de Mariano et des autres ne peuvent être que les *συντελεσταί* du *Stratégikon* du Pseudo-Maurice, ceux qui sont solidairement responsables vis-à-vis du fisc impérial, qu'ils soient voisins dans un même village (*χωρίον*) ou dans un centre urbain (la *πόλις* de Ravenne, *κάστρα* ou *καστέλλια*). Mais il faut en déduire qu'à un moment impossible à préciser le fisc byzantin, qui a été dans l'Exarchat et la Pendapole, comme ailleurs dans l'Empire, l'enveloppe la plus ferme de l'administration byzantine et

la plus durable, a considéré ces colons-*socii* comme des propriétaires de son sol ; c'est bien le cas pour les colons du domaine fiscal de Cittanova en Istrie. Rien d'étonnant du reste de la part de l'État, du jour où il recouvrait les impôts fonciers non sur le propriétaire de la terre, mais sur l'emphytéote, ce qu'il faisait déjà au VIe siècle. L'empereur Anastase n'avait-il pas fait des colons *ἐναπόγραφοι* qui travaillaient un même sol depuis trente ans des propriétaires de ce sol (*μισθωτοί*) à condition qu'ils continuent à le travailler et paient l'impôt correspondant.

Quelle qu'ait été l'origine des terres cultivées par les colons au début du VIIe siècle, terres d'Église pour la plupart, on ne peut douter qu'un certain nombre d'entre elles soient devenues de petites propriétés indépendantes ; il suffit de se reporter au texte du *Placitum* de Rižana : les tribuns y exposent comment, à l'époque byzantine, les Slaves venus en Istrie avaient été fixés sur des terres inhabitées et en friche (*loca deserta*), pour lesquelles ils payaient certainement l'impôt foncier et dont ils furent considérés ensuite comme les propriétaires ; et il n'en fut pas autrement pour les éléments avaro-sklavènes et bulgares qui s'étaient établis dans l'Exarchat et la Pentapole.

Ces colons slaves étaient-ils astreints à servir dans l'armée de l'exarque comme les autres ? Je le pense, mais en vertu de quel droit, puisque le service armé était un privilège ? Le soldat du VIIe siècle dans l'Exarchat et la Pentapole touchant une solde, même si cet aspect n'est pas déterminant, et payant l'impôt foncier, était théoriquement le même que celui du VIe siècle, mercenaire recruté et salarié par l'État byzantin qui ne lui devait que les avantages inhérents à sa fonction temporaire (*δόξα*, gratification, part du butin). Un seul texte fait ici difficulté : la donation de terres faite, vers 600 (?), à l'Église de Ravenne par le primicier du *numerus* de Théodosia, Jean. Pour garantir la pérennité de sa cession, l'officier renonce, en effet, à ses prérogatives de *forum*, de *locus* et de *militia*. On pourrait observer, en effet, que la prescription abrogée par Anastase, en 502, en pareille matière ne parlait que de *militiae seu cinguli vel dignitati praerogativa*, signifiant fonction militaire et rang, et qu'une donation, toujours à l'Église de Ravenne au milieu du IXe siècle, après l'excuse de l'ignorance du droit, n'écartait que la *foris locisque prescriptio*, la prérogative judiciaire et sociale ; le terme *militia*, ajouté en 600, insisterait sur la fonction militaire du donataire en indiquant que le bien-fonds donné à l'Église était indépendant de celle-ci. La formule est unique ; elle ne suffit pas pour ouvrir un dossier sur la terre militaire, que je n'ai pas trouvée jusqu'ici, et je préfère donner de la formule la simple traduction suivante : je renonce à toute prescription de tribunal, de rang social et de fonction.

Nous remarquerons que le tableau des structures sociales de l'Exarchat et de la Pentapole est en contraste frappant avec celui que reflète le Νόμος

Γεωργικός (le Code Rural), ce manuel de jurisprudence rédigé à la fin du VIIe ou au début du VIIIe siècle, et destiné à protéger une société rurale formée de paysans libres, petits propriétaires, groupés en communes fiscales (χωρία). On a justement souligné qu'il fallait se défier de voir dans ce traité à l'usage des praticiens un code destiné à tous les juges de l'Empire, même s'il pouvait concerner une partie notable de la population. Chaque région géographique, en effet, lorsqu'elle a eu les moyens de nous transmettre les expressions de sa structure sociale, apparaît sous les couleurs crues d'une documentation qui déforme la réalité. Le morcellement infini de la propriété, nécessité fiscale qui a dû accompagner le retour à la prospérité démographique, grâce, en partie, à l'établissement sur les terres sous-développées de l'Empire des agriculteurs semi-nomades slaves, a été général, mais s'est heurté dans beaucoup de régions je suppose à la grande propriété traditionnelle et à celle de l'Église en particulier. L'absence d'actes notariés pour l'ensemble de l'Empire au VIIe et au VIIIe siècle nous fait ignorer la vie du sol que l'hagiographie restitue mal, car elle fournit à son public des faits inédits dans un cadre littéraire connu. Le seul cas où ces sources aient été conservées pour une période relativement longue est celui de l'Exarchat et de la Pentapole, mais elles proviennent toutes des archives de l'archevêché de Ravenne ou des fonds monastiques, et l'on serait donc tenté d'en réduire la signification ; par chance, le *Placitum* de Rižana, en faisant contrepoids, leur restitue leur juste valeur et autorise une appréciation moins aventurée.

Au début du VIIe siècle les terres gérées par l'État ou par l'Église étaient insuffisamment exploitées, faute de main d'œuvre : la territorialisation des *numeri* et leur ruralisation n'a pas d'autre origine ; les soldats byzantins ont apporté à l'Exarchat et à la Pentapole, comme ensuite les tribus slaves, des bras et des moyens financiers, au niveau de la gestion et de l'exploitation directe et ont pu encadrer une population locale appauvrie : gens aisés autrefois, dont l'état de dénuement faisait peine à voir, lit-on dans une lettre du pape romain Pélage II à Sapaudus d'Arles. Ils ont apporté aussi à la population locale qui entraînait dans leurs rangs et les substituait bientôt, un nouveau sens de l'État, lié d'abord au serment qui attache le militaire byzantin à son chef, et, par lui, à l'Empereur, le sentiment aussi d'appartenir à une caste, en lui rapportant d'Orient son nom de « Romaine », qui lui fera, ensuite, donner à son sol le nom de *Romania*. La cohésion du groupe militaire s'estompée, sans doute, avec la croissance démographique et la fusion progressive des Orientaux avec la population indigène, la cohésion fiscale qui réunit les habitants du même sol et les rattache aux centres les plus voisins où gouvernaient les officiers devenus administrateurs la remplaça avec plus d'efficacité encore. Sur le domaine, entre les domaines, le travail quotidien, d'autre part,

qui obligeait chacun à une lutte continuelle contre l'envahissement des eaux stagnantes et pour l'entretien des canaux d'endiguement, qui voyait chacun conduire ses animaux dans les mêmes bois, dans les mêmes pâtures, pêcher librement dans la même mer, dans les mêmes lagunes, ne pouvait que développer par la nécessité de collaborer à des travaux de bonification qui dépassaient les possibilités de l'entreprise individuelle, et par les tolérances d'usage laissées par le grand propriétaire, la conscience d'appartenir à un même monde. Petit monde, numériquement, relié par ses biens religieux et économiques les plus sûrs, au centre rural où habite le sous-officier, le prélat ou l'évêque, qui est son propriétaire, les yeux toujours tournés vers la source de tout bien et de tout mal (absolution ou condamnation, appel aux armes ou congé, imposition ou exemption, prospérité ou crise), l'énorme capitale, Ravenne, par qui il dira les choix qu'il a faits ou fera.

Retour d'Alexandrie, l'évêque de Ravenne, Maximien, vers le milieu du viie siècle, exprimait ainsi son jugement sur la grande cité et sur ses habitants : « Alexandrie porte elle-même la cause de ses malheurs et c'est le caractère violent, séditieux, turbulent des Alexandrins, qui a toujours été à l'origine des guerres civiles dans ce pays ; et de citer, comme exemple, l'assassinat du préfet augustal Théodose en 516 et celui du patriarche Protérios en 457, tous les deux victimes de la populace alexandrine, aux excès de laquelle l'auteur oppose implicitement la douceur, le respect de l'autorité, le calme et la tranquillité de la population ravennate. Atmosphère réelle des premières années de l'administration byzantine à Ravenne ou image idéalisée de celle-ci conçue par le très puissant chef religieux de la cité ? En tout cas, la situation au siècle suivant était beaucoup moins terne et la ville n'était certes pas encore cette « cité silencieuse », célébrée par Gabriel d'Annunzio.

Mots-clés: *Placitum de Rižana*, impôt foncier (τέλος), affranchis (*libres*), colons, *socius*, *fiscus*, Code Rural, Exarchat, Pentapole, Capodistria, Carlomagne, Ravenne, Fortunatus (Patriarche de Grado).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

A. GUILLOU: *Η βυζαντινή Ίστρια τον 7^ο αιώνα: το παλιό και το νέο στο αγροτικό τοπίο*

Με αφορμή το περίφημο *Placitum de Rižana*, πρακτικό συνέλευσης του έτους 804 μ.Χ που συνεκλήθη ενώπιον των απεσταλμένων του Καρλομάγνου με σκοπό να επιλύσει τις διενέξεις που είχαν ανακύψει μεταξύ του τοπικού πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής της Ίστρια, του Πατριάρχη του Grado, Fortunatus, και του φράγκου δούκα της περιοχής, Johannes, ο συγγραφέας παρουσιάζει τη κοινωνική διαστρωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών επισημαίνοντας παράλληλα τις διαφοροποιήσεις που επήλθαν λόγω της εναλλαγής Βυζαντινών και Φράγκων κυριάρχων. Η διαστρωμάτωση αυτή, η οποία απαντά ήδη από τον 7^ο αι., τείνει πλέον, όπως αποκαλύπτει το κείμενο του *Placitum* να ανατραπεί στις αρχές του 9^{ου} αι. Με δεδομένο λοιπόν το ιστορικοπολιτικό σκηνικό της εποχής (μεταναστεύσεις αβαροσλάβων και βουλγάρων, έντονη παρουσία της Εκκλησίας και ανώτατων βυζαντινών αξιωματούχων) αλλά και τις εξελίξεις που επέφερε η εγκατάσταση στρατιωτών με προνομιακό καθεστώς, εκτίθενται οι κύριες κατηγοριοποιήσεις του αγροτικού πληθυσμού, δηλαδή οι ομάδες των απελευθέρων (*liberti*) και των *coloni*. Οι πρώτοι είναι στην πραγματικότητα εξαρτημένοι από τους κυρίους τους δουλοπάροικοι, ενώ οι δεύτεροι αποτελούνται από ελεύθερους καλλιεργητές, κάποιοι μάλιστα από τους οποίους προσδιορίζονται ως *socii*, όρος ο οποίος φαίνεται να δηλώνει τους αλληλέγγυα υπεύθυνους πληθυσμούς για την καταβολή των φόρων στο δημόσιο ταμείο.

Λέξεις-κλειδιά: *Placitum de Rižana*, τέλος, άπελευθεροι (*libres*), γεωργοί (*coloni*), έναπόγραφοι, *socius*, *fiscus*, Νόμος Γεωργικός, Εξαρχάτο, Πεντάπολις, Ίστρια, Καρλομάγνος, Ραβέννα, Fortunatus (Πατριάρχης του Grado).

Andreas SCHMINCK

Μέγας κριτής

In einem postum erschienenen Artikel vertrat Kostas Pitsakis die Ansicht, dass das „μ“ in der Rubrik des (wohl gegen Ende des 11. Jahrhunderts entstandenen) *Τιπούχειτος* („μ κριτοῦ τοῦ Πατζῆ“) in der einzigen Handschrift, dem Cod. Vat. gr. 853 (fol. 1r), durch „Μιχαήλ“ oder „Μανουήλ“ aufzulösen sei¹, wie es schon von Giovanni Mercati 1914 vorgeschlagen worden war², nicht aber durch „μεγάλου“, wie Spyros Troianos 1986 als gewissermaßen selbstverständlich angenommen hatte³. Eine Trennung des „Vor-“ und „Nachnamens“ durch eine Amts- oder Würdenbezeichnung sei nicht ungewöhnlich⁴, und einen Titel „μέγας κριτής“ habe es – jedenfalls im eigentlichen byzantinischen Bereich – nicht gegeben⁵.

Dem soll nicht widersprochen werden, es ist jedoch auf Folgendes hinzuweisen: Die Trennung von „Vor-“ und „Nachnamen“ durch ein einziges Wort als Berufsbezeichnung („κριτοῦ“) scheint nicht belegt zu sein, und der Ausdruck „μέγας κριτής“ ist zwar nicht als *terminus technicus* bezeugt, aber

1. CONSTANTINOS G. PITSAKIS, „Megas kritēs?“, in: Polidoro (*Studi offerti ad Antonio Carile*), Spoleto 2013, I 403-407; vgl. auch ANDREAS E. GKOUTZIOUKOSTAS, *Το αξίωμα του μυστικού (Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα)*, Thessaloniki 2011, 202-203.

2. (CONTARDUS FERRINI /) IOHANNES MERCATI, *M. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ Τιπούχειτος sive librorum LX Basilicorum summarium*, I: *Libri I – XII*, Rom 1914, XXIV.

3. SPYROS N. TROIANOS, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου (Εισαγωγικό βοήθημα)*, Athen / Komotini 1986, 123, ebenso in der 2. Auflage, 1999, 201, und in der 3. Auflage, 2011, 278 und 477, zuletzt allerdings unter Hinzufügung des Vornamens Michael; vgl. PITSAKIS (Anm. 1) 406-407.

4. PITSAKIS (Anm. 1) 404-405.

5. PITSAKIS (Anm. 1) 406-407.

Richter („δικασταί“) mit dem Epitheton „μεγάλοι“ werden sowohl in der *Ecloga Basilicorum*⁶ als auch in der *Πείρα*⁷ mehrfach erwähnt⁸.

Der bekannteste „hohe“ („μέγας“) Richter der byzantinischen Rechtsgeschichte war Eustathios Rhomaïos, aus dessen Urteilen in der Mitte des 11. Jahrhunderts die *Πείρα* zusammengestellt wurde. Deren zweite Zeile lautet in dem *codex unicus*, dem Cod. Laur. 80.6 (fol. 481r), nicht, wie bisher aufgrund der insoweit fehlerhaften Edition Zachariäs⁹ angenommen wurde, „... ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ ...“, sondern „... τοῦ μεγάλου κριτοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου“¹⁰.

Etwa ein halbes Jahrhundert später entstand der *Τιπούκειτος*, dessen Rubrik nicht weniger als vier Zeilen umfasst¹¹ und wegen der Anklänge an

6. *Ecloga Basilicorum* 7.3.1 (bis), 9.1.64 und 9.1.79 (ed. LUDWIG BURGMANN, *Ecloga Basilicorum*, Frankfurt 1988, 251/31: „... δικαστῇ ... μεγάλῳ καὶ ἔχοντι δικαιοδοσίαν καὶ κράτος ...“, 252/2: „... δικαστὰς ... παρὰ τῶν μεγάλων, τῶν ἔχόντων δικαιοδοσίαν καὶ κράτος ...“, 372/3: „... οἱ γὰρ μεγάλοι δικασταί ...“, und 373/4: „... δικαστῆς ἄρχων ὦν καὶ μέγας ...“) nach dem (elektronischen) *Thesaurus Linguae Graecae* der University of California Irvine; auf die erste und dritte dieser vier Stellen wies auch PITSAKIS (Anm. 1) 407¹¹ hin, nachdem bereits ANDREAS E. GKOUTZIOUKOSTAS, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας) (Τα κοσμικά δικαιοδοτικά ὄργανα καὶ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας)*, Thessaloniki 2004, 331, die ersten drei Stellen mehrfach erörtert hatte.

7. *Πείρα* 25.27, 38.7 und 63.4 (ed. C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL, *Jus Graeco-Romanum*, I: *Practica ex actis Eustathii Romani*, Leipzig 1856, 103/36: „... τις τῶν δικαστῶν τῶν μεγάλων ...“, 166/12-13: „... ἔκρινε τις τῶν μεγάλων ...“, und 271/16: „... τοὺς μεγάλους τῶν δικαστῶν ...“) [Ndr. in: Io. ZEPOS / PAN. ZEPOS, *Jus Graecoromanum*, IV: *Πείρα Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου - Ἐπιτομὴ νόμων*, Athen 1931 (Ndr. Aalen 1962), 99/28, 151/21 und 236/33-34] nach dem *Thesaurus Linguae Graecae* (Anm. 6); die letzte Stelle ist – leicht modifiziert – auch als Scholion (10) zu *Basiliken* 60.58.1 überliefert (edd. H. J. SCHELTEMA / D. HOLWERDA / N. VAN DER WAL, *Basilicorum libri LX*, B IX: *Scholia in librum LX*, 17-69, Groningen 1985, 3931/5-6). Auf die drei *Πείρα*-Stellen hatte schon GKOUTZIOUKOSTAS (Anm. 6) 152⁶⁵⁶ aufmerksam gemacht.

8. Zu den „megaloï or great judges“ vgl. auch schon R(UTH) J. MACRIDES, „The Competent Court“, in: ANGELIKI E. LAIOU / DIETER SIMON, *Law and Society in Byzantium: Ninth – Twelfth Centuries*, Washington, D.C., 1994, 117-129 (Ndr. mit Addenda in: R. J. M., *Kinship and Justice in Byzantium, 11th – 15th Centuries*, Aldershot u. a. 1999, Nr. VIII) (120).

9. ZACHARIAE A LINGENTHAL (Anm. 7) VII/3 (Ndr. in: ZePOS / ZePOS [Anm. 7] 11/3).

10. Nach dem *Thesaurus Linguae Graecae* (Anm. 6) ist das – zumindest im 11. Jahrhundert – völlig sinnlose „μεγάλου κυροῦ“ (ohne nähere Amtsbezeichnung wie etwa „μεγάλου δρουγγαρίου“) sonst nirgends belegt.

11. Nicht viel mehr als GUSTAVUS ERNESTUS HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα* I, Leipzig 1838 (Ndr. Aalen 1969), 220, konnte(n) FERRINI (/) MERCATI (Anm. 2) 1, entziffern: 1. Zeile: *Τιπούκειτος γινόμενος* (oder *γενόμενος*) *διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ βοήθειας καὶ τῆς ...* (teilweise von einer wesentlich jüngeren Hand des 15. oder 16. Jahrhunderts *supra lineam* ergänzt); 2. Zeile: *τῆς κυρί ... παρὰ* (ego: τοῦ ?) *μ(εγάλου) κριτοῦ του Πατρί ...*; 3. Zeile: *...φάτ.. εἰς τὸν τοῦτου λειμῶνα καὶ ἔργους ... ἰδίαις*; 4. Zeile: *προσφόρως καὶ αὐτοῦ τοῦ παραδείσου κλήσιν εἰλήφει*.

das ab dem 7. Jahrhundert eine „ungeheure Verbreitung“ findende¹² *Pratum spirituale* des Ioannes Moschos vom Autor bzw. Kompilator Patzes selbst verfasst worden sein muss: Der Verfasser scheint hier nämlich sein eigenes Werk (den *Τιπούχειτος*) mit den „Λειμών“¹³ oder auch „(Νέος) Παράδεισος“¹⁴ genannten Mönchsgeschichten in Verbindung bringen zu wollen, wozu er nicht durch den *Text* der einzelnen Kapitel, sondern durch das mit blumigen Metaphern durchsetzte *Prooimion*¹⁵ angeregt worden sein dürfte.

Die Anknüpfung an ein berühmtes Vorbild wird auch mit der Selbstbezeichnung als „μέγας κριτής“ bezweckt worden sein: Wenn an der überaus prominenten Stelle der *Rubrik* der *Πείρα* Eustathios Rhomaios, der „hohe Richter“ κατ' ἐξοχήν, als „μέγας κριτής“ bezeichnet wurde, so kann es keinem Zweifel unterliegen, dass sich Patzes am Vorbild der *Πείρα* orientierte. Hinter dem rätselhaften „μ“, über dem, leicht nach links versetzt, ein (möglicherweise durch „τοῦ“ aufzulösender) Buchstabenrest in Form eines S zu erkennen ist, verbirgt sich also kein Vorname, sondern das Adjektiv „μεγάλου“, womit sich der „μέγας κριτής“ Patzes in die höchstrichterliche Tradition des „μέγας κριτής“ Eustathios Rhomaios stellte¹⁶.

Schlüsselwörter: Tipoukeitos, Patzes, Peira, Eustathios Rhomaios.

12. HANS-GEORG BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959 (Ndr. 1977), 412.

13. IOANNES MOSCHOS, *Λειμών*, Prooimion (ed. J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, series Graeca* 87.3, Paris 1865, 2852 B 9-10): „Διὸ καὶ τὸ παρὸν τοῦτο τὸ πόνημα Λειμῶνα ἀπεκατέσμεν“, und (ed. HERMANN USENER, *Sonderbare Heilige, I: Der heilige Tychon*, Leipzig / Berlin 1907, 91/3): „Συνεγράφη ἡ βίβλος αὕτη τοῦ Λειμῶνος ...“.

14. IOANNES MOSCHOS, *Λειμών*, Prooimion (ed. USENER [Anm. 13] 91/1): „Πρόλογος τῆς βίβλου τοῦ Νέου Παραδείσου ...“.

15. IOANNES MOSCHOS, *Λειμών*, Prooimion (ed. MIGNE [Anm. 13] 87.3, 2852 A – C).

16. Bemerkenswerterweise werden in der (wohl der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts angehörenden) Belehrung eines unwissenden Schülers durch einen halbgebildeten Lehrer (ed. M. TREU, „Ein byzantinisches Schulgespräch“, in: *Byzantinische Zeitschrift* 2 [1893] 96-105 [99 Zeilen 85-86]) sowohl der *Τιπούχειτος* als auch die *Πείρα* als Rechtsquellen genannt.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ANDREAS SCHMINCK: *Μέγας κριτής*

Ο *Τιπούκειτος*, ο περίφημος αυτός “Ἰνδηξ” των *Βασιλικῶν* του τέλους του 11ου αι., περιλαμβάνει στο μοναδικό σωζόμενο χειρόγραφό του, τον Cod. Vat. Gr. 853 (fol. 1r), μία ελλιπή καταχώριση όπου απαντά η περίεργη αναφορά: «μ»: «κριτοῦ τοῦ Πατζῆ». Μετά την ερμηνευτική απόδοση του “μ” ως “μεγάλου”, μία εκδοχή προς την οποία έμμεσα φαίνεται να κλίνει ο Σπ. Τρωιάνος, ο Κ. Πιτσάκης επανήλθε στην άποψη που είχε υποστηρίξει παλαιότερα ο G. Mercati, σύμφωνα με την οποία το μυστηριώδες “μ” θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί ως “Μιχαήλ” ή “Μανουήλ” με βάση το ορθό επιχείρημα ότι ο “μέγας κριτής” δεν υπήρξε ποτέ επίσημος τίτλος βυζαντινού αξιωματούχου. Ο συγγραφέας του άρθρου επιχειρεί μία νέα ανάγνωση των πρώτων στίχων της *Πείρας*, περίφημης συλλογής αποσπασμάτων από τις δικαστικές αποφάσεις του Ευσταθίου του Ρωμαίου των μέσων του 11ου αι. Σύμφωνα με την εκδοχή που θα υποστηρίξει, ο Πατζῆς χρησιμοποίησε την καταγραφή της *Πείρας* “ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κριτοῦ (καὶ ὄχι κυροῦ) Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου” (Cod. Laur. 80.6, fol. 481r) ως πρότυπο προκειμένου να προσδώσει και στον εαυτό του τον χαρακτηρισμό του “μεγάλου κριτοῦ”: ένας καθ’ ὅλα επαινετικός χαρακτηρισμός που θα του επέτρεπε να αναρριχηθεί στη σειρά των επιφανῶν βυζαντινῶν δικαστῶν μεταξύ των οποίων την πλέον τιμητική θέση κατείχε ο Ευστάθιος Ρωμαίος.

Λέξεις-κλειδιά: Τιπούκειτος, Πατζῆς, Πείρα, Εὐστάθιος Ῥωμαίος.

Δέσποινα ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ

Ασωτία, σπατάλη και πολυτέλεια στις μεταβυζαντινές νομικές συλλογές κατά την οθωμανική κυριαρχία*

Στη μνήμη του Κώστα Γ. Πιτσάκη,
αλησμόνητου φίλου.

Η σπατάλη, ιδιαίτερα η άμετρη και αλόγιστη, που εκθέτει τον σπάταλο και την οικογένειά του στον κίνδυνο στερήσεως των προς το ζειν, συνδεόταν στο ρωμαϊκό δίκαιο με την ασωτία. Ο άσωτος ήταν περιορισμένα ικανός προς δικαιοπραξία μετά τη θέση του υπό κηδεμονία. Ο άσωτος ήταν ικανός προς κτήση δικαιωμάτων αλλά όχι προς ανάληψη υποχρεώσεων, εκποίηση ή διάθεση περιουσιακών στοιχείων, χωρίς τη συναίνεση του κηδεμόνα του¹.

Οι κανόνες των Αγίων Αποστόλων, των Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, καθώς και των Πατέρων της Εκκλησίας, ιδιαίτερα του Μ. Βασιλείου, διευρύνουν την έννοια του ασώτου ώστε να περιληφθούν σε αυτήν ο

* Φαίνεται ίσως οξύμωρο να αφιερώνεται μελέτη για σπατάλη και πολυτέλεια στη μνήμη ενός ανθρώπου που έζησε τη ζωή του σεμνά. Εκ νεότητός του, εντούτοις, τον είχε κυριεύσει το ασίγαστο πάθος του βιβλίου και σχημάτισε έτσι, κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του ιδίου, μια θαυμαστή βιβλιοθήκη σε όλα τα πεδία των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών – η μόνη, όπως, πολυτέλεια του βίου του.

Η εργασία αυτή πρωτοπαρουσιάστηκε στην ΙΣΤ' Συνάντηση Ιστορίας Δικαίου (Κομοτινή 19-20 Οκτ. 2013), που διοργανώνεται κάθε χρόνο στα πλαίσια του Τομέα Ιδιωτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης από την Καθηγήτρια κυρία Μαρία Γιούνη και, έως τον θάνατό του, από τον αείμνηστο Καθηγητή Κ. Γ. Πιτσάκη.

1. Γ.Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήναι, ΟΕΔΒ, 1963, 515-516.

μαινόμενος, ο αρσενοκοίτης, ο ασελγών, ο “πορνοβοσκός”, ο “σκηνικός”, ο χαρτοπαίκτης, αυτός που παίζει τυχερά παιγνίδια ή που παρακολουθεί ιπποδρομίες, θηριομαχίες, θεατρικές παραστάσεις, οι μουσικοί, οι παλαίστες, όπως και κάθε άλλη ηθικά απαξιωμένη δραστηριότητα που, ενδεχομένως, θα οδηγούσε σε, ή θα προκαλούσε, άμετρη σπατάλη. Σε ό,τι αφορά τις κυρώσεις, τα νομοκανονικά κείμενα εξομοιώνουν συνήθως τον άσωτο με τον μέθυστο, τον μαινόμενο και τον δαιμονιζόμενο, τον πόρνο και τον μοιχό. Με αυτόν τον τρόπο, η έννοια της ασωτίας απομακρύνεται από την έννοια της σπατάλης που θέτει σε κίνδυνο την περιουσιακή κατάσταση του ασώτου και την επιβίωση της οικογένειάς του, και αποκτά κυρίως ηθικό περιεχόμενο· θεωρείται, έτσι, ότι η ασωτία ματαιώνει την ψυχική σωτηρία του ανθρώπου και τον ωθεί, δευτερευόντως, στην κατασπατάληση της περιουσίας του. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που συνάγεται από τα νομοκανονικά κείμενα είναι ότι η ασωτία εκτιμάται από επαγγελματικές ιδιότητες ή από συμπεριφορές που συνιστούν αντικειμενικό “άδικο”², χωρίς να προηγείται η δικαστική θέση υπό δικαστική αντίληψη, όπως απαιτεί το πολιτικό δίκαιο³.

Οι νομικές συλλογές της μεταβυζαντινής περιόδου, προορισμένες για την απονομή της δικαιοσύνης και για την επιβολή επιτιμίων από τον πνευματικό, είναι εμποτισμένες από τη χριστιανική ηθική που οριοθετείται στους ιερούς κανόνες, περιέχουν όμως και έννομες συνέπειες του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Οι κυριότερες δημοσιευμένες συλλογές είναι: 1) Ο *Νομοκάνων* του Μανουήλ Μαλαξού (1562), 2) η *Βακτηρία Αρχιερέων* του Ιερομονάχου Ιακώβου, Επιτρόπου Ιωαννίνων (1645), και 3) το *Νομικόν* του Θεοφίλου, Επισκόπου Καμπανίας (1788). Οι συλλογές αυτές είχαν ευρύτατη διάδοση στις τουρκοκρατούμενες περιοχές και αντλούν τις διατάξεις τους από τις ίδιες πηγές, κυρίως το *Σύνταγμα κατά στοιχείον*, του Ματθαίου Βλάσταρη (1335)⁴ και την *Εξάβιβλο*, του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου (1345)⁵. Οι

2. Πρβλ. Θ. Ξ. Γιαγκού, *Ισαάκ μοναχού, Νομοκάνονον Πρόχειρον*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 136 “Ο μεθύων και άσωτος ζών και μη έγκρατεύμενος ως χριστιανός αληθής...” είναι ανάξιος της ιεροσύνης. Το *Νομοκάνονον* αυτό που απευθύνεται στους εξομολόγους, περιέχει αναλυτικά πλήθος επιτιμίων για την πολυτέλεια και για ό,τι θεωρούνταν τότε έκλυτη συμπεριφορά, όπως και για όσους ασκούσαν επαγγέλματα κοινωνικά απαξιωμένα (μύμους, χορευτές, οργανοπαίχτες, θηριομάχους, κλπ.).

3. Π. χ. *Εξάβιβλος* 5.1.15, *Σχόλιον* (εμμέσως).

4. *Ματθαίου Βλαστάρεως, Σύνταγμα κατά στοιχείον των έμπεριελημμένων άπασων ύποθέσεων τοίς ιεροίς και θείοις κανόσι*, Γ.Α. ΡΑΛΛΗ, Μ. ΠΟΤΑΗ (εκδ.), *Σύνταγμα των Θεών και Ιερών Κανόνων*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1859 (στο εξής *Βλάσταρης*).

5. *Πρόχειρον Νόμων τὸ λεγόμενον ἡ Ἐξάβιβλος, συναθροισθέν... κατ' έκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομήν ... συντεθέν παρὰ τοῦ πανσεβάστου νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου*, κριτ. έκδ. G.E. HEIMBACH, Leipzig 1851 [=K. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (επιμ.), Αθήνα, Δοδώνη, 1971, αναδημοσίευση της εκδόσεως Heimbach

διατάξεις αυτές των μεταβυζαντινών νομικών συλλογών φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις είχαν αφομοιώσει τοπικές πρακτικές και έθιμα, που όμως δεν μπορούν να εντοπισθούν επακριβώς. Συνάγονται μόνο έμμεσα από τη σιωπή των πηγών σχετικά με τις παρατηρούμενες παρεκκλίσεις, προσθήκες ή παραλείψεις σε σχέση με τα πρότυπά τους.

Στις τρεις αυτές συλλογές της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, η ασωτία δεν συνδέεται σχεδόν καθόλου με τη σπατάλη, η οποία υπονοείται απλώς ως αποτέλεσμα της αμαρτίας. Συνάπτεται με περισσότερο ή λιγότερο σοβαρά ηθικά παραπτώματα που τιμωρούνται από τους ιερούς κανόνες, για μεν τους κληρικούς και μοναχούς παντός βαθμού ή κατηγορίας με καθαίρεση ή αργία, για δε τους λαϊκούς με αφορισμό, διηνεκή ή πρόσκαιρο, ή/και με ακοινωνησία ορισμένου χρόνου. Αυτοί οι ιεροί κανόνες, αυτούσι οι ή με παρεκκλίσεις, περιλαμβάνονται συνήθως με σχεδόν ακριβείς παραπομπές στο κείμενο των διατάξεων των νομοκανονικών αυτών συλλογών, καθώς και με σχόλια που αφορούν στην τότε κοινωνική πραγματικότητα και την πρακτική ή τη “συνήθεια” που είχε εν τω μεταξύ διαμορφωθεί.

Ο Νομοκάνων *εἰς λέξιν ἀπλὴν*...του Μανουήλ Μαλαξού⁶ ελάχιστα κεφάλαια περιλαμβάνει σχετικά με την ασωτία και τον άσωτο, συγκαταλέγει δε την “πόσιν οίνου παρὰ τὸ μέτρον”, δηλ. τη μέθη, στα χαρακτηριστικά της ασωτίας⁷. Ειδικό “κεφάλαιον” (=άρθρο) αφιερώνει και στη γυναίκα που μεθάει και σπαταλά το βίός της⁸, παραπέμποντας στους 60^ο και 73^ο κανόνες της εν Λαοδικείᾳ Συνόδου, που απαγορεύουν τα τυχερά παιγνίδια στα γλέντια των γάμων. Σε ό,τι αφορά την πολυτέλεια, προκαλεί εντύπωση που δεν μετριάξει ούτε θέτει όρια στις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα προς την γυναίκα, ως προς τα κοσμήματα, φορέματα ή άλλα τιμαλφή⁹. Προβλέπει περί της “ζητούσης ἔνδυμα πολυτελέστερον”¹⁰ και, παραπέμποντας στο *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη¹¹ απειλεί με αφορισμό τους πιστούς που “κοσμοῦν ἑαυτούς” ή ξυρίζουν ή βάφουν τα γένια τους.

με εκτενή εισαγωγή και σχόλια, όπου οι παραπομπές στην παρούσα εργασία] (στο εξής Εξάβιβλος).

6. *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ, τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, μετενεχθείς εἰς λέξιν ἀπλὴν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ὠφέλειαν* (1562), κριτική έκδοση Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *ΝΟΜΟΣ* [Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης] I (1982), Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής Μαλαξός).

7. Μαλαξός ΡΗΓ', απαγόρευση στους κληρικούς να “ἀπέρχονται εἰς καπηλεῖον” και ΣΝΘ', που ταυτίζει την υπερβολική οίνοποσία με την ασωτία.

8. Μαλαξός ΤΚΖ'.

9. Μαλαξός ΦΜΕ' “περὶ προγαμιαίων δωρεῶν”.

10. Μαλαξός ΤΜΑ'.

11. Βλάσταρης Τ, θ', ό.π., σ. 477 “...τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς (και τοῦ πώγωνος) οὐ δεῖ καλλωπίζειν...”, “... (οὐ) κοσμεῖν περιττῶς καὶ περιέργως τὸ σῶμα...”· πρβλ. Μαλαξός ΧΠ'.

Η Βακτηρία Αρχιερέων¹² ορίζει την ασωτία ως υπερβολή¹³, και τον άσωτο ως πόρνο και μοιχό, ο οποίος δεν μπορεί να συντάξει διαθήκη¹⁴. Επεκτείνει την έννοια της ασωτίας και στην παρακολούθηση θεαμάτων, όπως μονομαχίες, θηριομαχίες, ιπποδρομίες, θεατρικές παραστάσεις (σκηνικά θεάματα, κουκλαπαζίδες), στα τραγούδια και τους χορούς (ακόμη και στους γάμους, ειδικά για τους κληρικούς και τα παιδιά τους), στα τυχερά παιγνίδια (ζάρια, χαρτιά, κλπ.), στη μέθη και στα συμπόσια¹⁵. Εντοπίζει, αυθαίρετα, το «ὕπὲρ τὴν χρείαν λαμβανόμενον» στις αμαρτίες περί την γενετήσια ηθική (πόρνος, μοιχός, ασέλγεια) ή σε εκείνες τις δραστηριότητες που ενδεχομένως διεγείρουν τις αισθήσεις ή/και πιθανόν προκαλούν υπέρμετρη δαπάνη, δεν αποκλείουν όμως αναγκαστικά τη χρήση του λογικού αλλά απλώς επηρεάζουν τα παραγωγικά αίτια της βουλήσεως¹⁶. Ο άσωτος είναι υπό κηδεμονία (κουρατεύεται), όπως οι «δαιμονιζόμενοι» και οι «παράφρονες», θεωρείται ότι στερείται δηλ. βουλήσεως, ακόμη και αν είναι 50 ετών¹⁷. Εκ του λόγου αυτού, είναι ανί-

12. Γερομονάχου, ἀρχιμανδρίτου καὶ ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων Ἰακώβου, Βακτηρία Αρχιερέων, (1645), επιμ. έκδ. Πρ. Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΛΟΥ, τ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, 2000 (στο εξής Βακτηρία).

13. Βακτηρία Κ, ρπς' (Περὶ κυβευτῶν καὶ ταβλιτῶν καὶ μεθυόντων ἀρχιερέων καὶ κληρικῶν καὶ σχολαζόντων ἐν κυβάλοις), που αφορά και σε λαϊκούς και, παραπέμποντας στον Απόστολο Παῦλο, επιτάσσει "...μὴ μεθύσκεσθαι οἴνῳ, ἐν ᾧ ἐστὶν ἀσωτία.", για να συνεχίσει δίνοντας ο ίδιος τον ορισμό της: "Καὶ τί εἶναι ἀσωτία; ἀσωτία ἐστὶ πᾶν ὑπὲρ τὴν χρείαν λαμβανόμενον".

14. Βακτηρία Δ, λα' (Περὶ διαθήκης υἱοῦ ὑπεξουσίῳ καὶ ἀνήβου, δαιμονισμένου, ἀσώτου, ληστοῦ καὶ φονέως), "...οὔτε ὁ ἄσωτος, ἤγουν ὁ πόρνος καὶ ὁ μοιχός, ... δύναται νὰ κάμῃ διαθήκην...".

15. Βακτηρία Σ, ξγ' (Περὶ συμποσίων), που, σύμφωνα με τον 55° κανόνα της εν Λαοδικείᾳ συνόδου, απαγορεύει στους κληρικούς και τους λαϊκούς να οργανώνουν συμπόσια με κοινή συνεισφορά χρημάτων ("ἐξ ἐράνου") ή άλλη συμβολή ("συμβουλῆς"), διότι "...ὡς ἐπέειπαν, δι' ὅλου οὐδενὸς εἰσὶν ἀγαθοῦ, ἀλλὰ μέθης καὶ ἀδηφαγίας καὶ ἀσχημοσύνης εἰσὶν αἴτια". βλ. και Π, κα' (Περὶ παιζόντων ἀρχιερέων ἢ κληρικῶν τὰ χαρτιά), όπου παραπέμπει στον 42° και 43° κανόνα των Αγίων Αποστόλων και απαγορεύει στον επίσκοπο, τον ιερέα, τον διάκονο, αλλά και στον αναγνώστη ή τον ψάλτη "...κύβοις σχολάζων καὶ μέθαις, ἢ παυσάσθω ἢ καθαίρεσθω", προσθέτοντας στο τέλος ότι οι πονινές διαφοροποιούνται: οι παραβιάτες κληρικοί καθαιρούνται, ενώ "...οἱ ἀναγνώσται, οἱ ψάλται καὶ οἱ λαϊκοὶ" αφορίζονται. Πρβλ. Μαλαξὸς ΣΚΓ'.

16. Π.χ. Βακτηρία Θ, ιδ' (Περὶ θεάτρων καὶ θυμελικῶν παιγνίων...) που αφορά σε κληρικούς και λαϊκούς, στους οποίους απαγορεύει να παρακολουθούν κάθε είδους θεάματα σε γάμους και πανηγύρια, καταλήγοντας "Εἴ τις γοῦν σχολάζει νὰ βλέπει τοιαῦτα θεάτρα, καὶ τὰ ὅμοια, ἄσωτος εἶναι, καὶ τῆς κολάσεως δοῦλος ...". Τα σχόλια του συντάκτη και η περιγραφή των θεαμάτων δίνουν μια απολαυστική εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής.

17. Βακτηρία Ε, ξθ': "Οἱ ἄσωτοι καὶ οἱ δαιμονιζόμενοι καὶ οἱ παράφρονες κουρατεύονται ὑπὸ τῶν συγγενῶν αὐτῶν, ἐὰν καὶ πεντηκονταετείς εἶναι".

κανος προς σύνταξη διαθήκης¹⁸, που είναι άκυρη εκτός από τα «ψυχικά», δηλ. τα διατιθέμενα ή κληροδοτούμενα υπέρ εκκλησιαστικών και ευαγών ιδρυμάτων για τη σωτηρία της ψυχής¹⁹. Αυτή η εξαίρεση απαντά για πρώτη φορά στην Εισαγωγή (=Επαναγωγή)²⁰ και από εκεί σε Σχόλιο της Εξάβιβλου²¹. Η Εκλογή των Ισαύρων και ο Πρόχειρος Νόμος σιωπούν, όπως άλλωστε και η Εξάβιβλος στο κείμενο της σχετικής ρυθμίσεως, προβλέποντας την πλήρη ανικανότητα του ασώτου χωρίς εξαιρέσεις. Κρίσιμος χρόνος για την ικανότητα προς διάθεση ήταν εκείνος της συντάξεως της διαθήκης.

Η διαθήκη του ασώτου ανατρέπεται με «έναντίωση» (=προσβολή) που δικαιούνται να ασκήσουν και οι αδελφοί του διαθέτη όταν παραλείπονται από τη διαθήκη, εφ' όσον το πρόσωπο που εγκαθίσταται κληρονόμος είναι «αίσχρον», όπως επεξηγεί η σχετική διάταξη της Βακτηρίας²². Εδώ προκύπτει σαφώς ότι όχι μόνο η ικανότητα διαθέσεως αλλά και το κληρονομικό δικαίωμα εξαρτάται, ως ένα βαθμό, από την ηθική ή κοινωνική απαξία του προσώπου ή του επαγγέλματος που ασκεί και δεν έχει άμεση συνάφεια με τη σπατάλη, ίσως μόνον έμμεση. Προκαλεί εντύπωση εξ άλλου ότι οι διατάξεις περί αποκληρώσεως, τόσο στη Βακτηρία²³ όσο και στις άλλες νομικές συλλογές

18. Βακτηρία Δ. λα': "...οὔτε ὁ δαμονισμένος οὔτε ὁ ἄσωτος, ἤγουν ὁ πόρνος καὶ ὁ μοιχός, ...δύνανται νὰ κάμῃ διαθήκην, ἀμμή ὁ βουβός καὶ ὁ κουφός, ὅταν εἶναι μετὰ τὸν νοῦν τοὺς, ποιοῦσι διαθήκην". Ἀρα, γιὰ τὸν ἄσωτο ἡ δικαιολογητικὴ βάση τῆς ακυρότητάς δὲν εἶναι ἡ χρῆση τοῦ λογικοῦ ἀλλὰ ἡ συμπεριφορὰ, ὅπως γιὰ τὸν μοιχό, τὸν πόρνο τὸν κλέφτη, τὸν ληστή καὶ τὸν φονέα.

19. Βακτηρία Δ. λη' (Περὶ διαθήκης ἀσώτου καὶ πόρνου, ἀρσενικοῦ, κτηνοβάτου, ὅτι δὲν εἶναι στρεχτή): "Ἄσωτος δὲν διατίθεται, οὔδὲ μαρτυρεῖ εἰς διαθήκην. Ἄσωτος λέγεται ὁ ἀκόλαστος καὶ ἀσελγής. ...διὰ τοῦτο οὔδὲ ἀφίνουσιν τοὺς νὰ κάμουν διαθήκην... πλὴν ἐὰν τοῦ ἔλθῃ θάνατος καὶ εἴπῃ νὰ ποιήσωσι τίποτε διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ, εἰς τοῦτο μόνον στέργει". Ἡ διαθήκη που συντάσσει κάποιος πρὶν νὰ περιέλθῃ σὲ κατάστασι ἀσωτίας εἶναι ἐγκυρὴ, ὅπως καὶ ἀν' "...ἐπιστρέψῃ καὶ παραιτηθῇ τὴν ἁμαρτίαν, διατίθεται", πρβλ. Εξάβιβλος 5.1.14.

20. Εισαγωγή (=Επαναγωγή) 30.5.

21. Εξάβιβλος 5.1.15: "Ὁ ἄσωτος οὐ διατίθεται οὔτε μαρτυρεῖ ἐν διαθήκῃ, οὔτε ὁ διὰ φλυαρίαν καταδικασθεὶς. Σχόλιον: ...πλὴν εἰ μήπω ἐπιστάντος τοῦ θανάτου ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας τινὰ γενέσθαι διωρίσατο· ἐπ' ἐκείνην καὶ μόνην τὴν βούλησιν αὐτοῦ ἰσχύον ἔχειν θεσπιζόμεν...".

22. Βακτηρία Δ. σα' (Περὶ διαθήκης μεμπτικῆς καὶ ἐναντιωματικῆς): "Οἱ δὲ ἀδελφοὶ τότε μόνον ἐναντιοῦνται τὴν διαθήκην τοῦ ἀδελφοῦ τοὺς, ὅταν αἰσχρὸν πρόσωπον γράψουσι κληρονόμον, ἡνίοχον ἢ μασχαράν ἢ κυνηγὸν ἢ ἄσωτον". Πρβλ. Εξάβιβλος 5.6.2, διάταξη ὅπου διατυπώνεται σχεδὸν αὐτολεξεί ἡ προαναφερόμενη τῆς Βακτηρίας, μετὰ τὴ σημαντικὴ διαφορὰ ὅτι ἀντὶ τοῦ "ασώτου" ἡ Εξάβιβλος ἀναφέρεται στοὺς "ἀπὸ αἰσχρὰς μίξεως ἐγνωσμένους", που εἶναι ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσης καὶ ἡθικῆς βαρύτητας ἀπαξία.

23. Πρβλ. Βακτηρία Α. σα' καὶ σε'.

της Τουρκοκρατίας, όπως και στη βυζαντινή νομοθεσία, δεν περιλαμβάνουν ως λόγο αποκληρώσεως τέκνου ή γονέως την “ασωτία”, ενώ περιλαμβάνεται η τέλεση γάμου του υπεξουσίου τέκνου παρά την εναντίωση του πατέρα²⁴.

Ο άσωτος είναι επίσης ανίκανος προς μαρτυρία σε διαθήκη ή σε δίκη, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση²⁵.

Η Βακτηρία Αρχιερέων περιλαμβάνει και διατάξεις που αφορούν άμεσα τη σπατάλη καθ’ εαυτήν, όχι ως συνέπεια άλλης δραστηριότητας ή ιδιότητας. Έτσι, επί αποκληρώσεως γονέως ή τέκνου χωρίς έναν από τους νόμιμους λόγους, ρύγνεται η διαθήκη ως προς τον ή τους εγκατάστατους κληρονόμους, όμως, τα κληροδοτήματα ή οι δωρεές υπέρ ευαγών ιδρυμάτων ή υπέρ επιτρόπων είναι ισχυρά ακόμη και «ἐξω τοῦ μέτρου» εφόσον δεν θίγεται η νόμιμη μοίρα, όπως αναφέρει η σχετική διάταξη²⁶.

Η Βακτηρία περιλαμβάνει και μια ειδική διάταξη για τις γυναίκες, προβλέποντας ως υπαίτιο λόγο διαζυγίου υπέρ του ανδρός, εάν η γυναίκα πηγαίνει σε λουτρό με ξένους άνδρες, σε ιπποδρομίες ή σε θηριομαχίες, που στοιχειοθετούν ασωτία και για τον άνδρα, παρά τη θέληση του συζύγου της, που στην περίπτωση αυτή παρακρατεί και την προίκα²⁷. Στη μνηστεία, η συναίνεση της κόρης για την επιλογή των γονέων της δεν ήταν απαραίτητη· η άρνησή της επέφερε τη λύση της μνηστείας μόνο σε περίπτωση που ο μέλλων σύζυγός της ήταν άσωτος²⁸, όπως και αν αποδεικνυόταν οποτεδήποτε η ασωτία του, πριν από την τέλεση του γάμου και παρά τη συναίνεσή της²⁹.

24. Βακτηρία Α. οα’ (τελ. εδάφιο).

25. Βακτηρία Μ. ρκβ’ (Περὶ μαρτύρων κεκωλυμένων, ποῖοι εἶναι)· πρβλ. αὐτόθι και Μ. κβ’, κε’, κς’.

26. Βακτηρία Α. οε’: “...Καὶ ταῦτα τὰ λεγὰτα καὶ αἱ ἐλευθερίαι τῶν ἐπιτρόπων, καὶ ἐπ’ εὐσεβείᾳ, ἂν μὲν νομίμως γίνῃ ἐν τῇ διαθήκῃ, καὶ ἐξω τοῦ μέτρου ἃς ἔχῃ τὸ βέβαιον, ἂν δὲ παρανόμως, ἰσχύον μὴ ἐχέτωσαν”.

27. Βακτηρία Χ. ογ’ (Τὰ πταίσματα τῆς γυναικός, ὁποῦ χωρίζεται αὐτὴν ὁ ἄνδρας τῆς καὶ κερδαίνει τὴν προίκαν αὐτῆς).

28. Βακτηρία Μ. η’, εδ. β’ (Περὶ μνηστείας καὶ γάμου, ὅτι ὅσοι συναινοῦσιν εἰς τοὺς γάμους συναινοῦσι καὶ εἰς τὴν μνηστείαν). Πρβλ. τὴν κατ’ ἀναλογία ἐφαρμογὴ τῆς διατάξεως γιὰ τὴν λύση γάμου κοινῇ συναινέσει “...ὁ μὲν γὰρ ἔλεγεν, ὡς οὐκ εἶναι δυνατὸς οὔτε μὴν πάντῃ ἄξιος καὶ ἱκανὸς ἔχειν γυναῖκα διακυβερονᾶν αὐτὴν καὶ διοικεῖν, ὧν ἀνίσχυρος διὰ τὰ πολλὰ τοῦ ἀτοπήματα, ἢ δὲ συνωμολόγει ...”, χωρὶς νὰ χαρακτηρίζεται ὁ ἄνδρας “άσωτος”, ἐνδεχομένως γιὰ νὰ μὴν υπάρξουν οἱ ἄλλες συνέπειες, Δ.Γ. Κλαουσίου (εκδ.), «Ο Κώδικας τῆς Τρίκκης: 1688-1857 (ΕΒΕ 1471)», Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιον 51(2007), σ. 207-208, αρ. εγγρ. 181 (1725), ἀπόφαση τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Μητροπολίτη Λαρίσης, ποὺ υπογράφει με ἄλλους 15 κληρικούς καὶ λαϊκοὺς ἀρχόντες τῆς μητροπόλεως.

29. Βακτηρία Μ. κα’ (Περὶ μεμνηστευμένων καὶ ἀραβωνισμένων, ἀπὸ πόσας αἰτίας χωρίζονται): “Λύεται ἡ μνηστεία... Ἐὰν γένῃ πόρνος ἢ μέθυσοις, ἄσωτος, κλέπτης, ληστὴς καὶ τῶν ὁμοίων...”. Πρβλ. Εξάβιβλος 4.2.8.

Η γυναίκα «διακρατεί διὰ σημάδι (=ενέχυρο)» της προίκας, της προγαμιαίας δωρεάς και των εξωπροίκων της τα περιουσιακά στοιχεία του συζύγου της, σε περίπτωση που αυτός είναι «χαλαστής», δηλ. σπάταλος, και τα διαχειρίζεται η ίδια³⁰. Προβλέπεται επίσης ότι αν ο πατέρας της γυναίκας που χήρεψε είναι τόσο «αισχρός» ώστε να υπάρχει βάσιμος φόβος ότι θα σπαταλήσει την προίκα που της είχε δώσει, απορρίπτεται η αγωγή επιστροφής της προίκας σε αυτόν, αν είναι προικοδότης, και προνοεί ο δικαστής για τη συντήρηση της χήρας³¹. Αν το τέκνο ξοδέψει («χαλάσει»), με την έννοια της σπατάλης, «την προίκα» που του έδωσαν οι γονείς του δεν δικαιούται τίποτε επί πλέον³².

Στην περίπτωση των αρχιερέων κυρίως, η Βακτηρία συγγέει τη σπατάλη με την πολυτέλεια· την απαγορεύει απολύτως με διάφορες διατάξεις, παραπέμποντας στους σχετικούς ιερούς κανόνες³³. Έτσι, απαγορεύει γενικά στους χριστιανούς τον καλλωπισμό των μαλλιών και της γενειάδας³⁴, στους ιερείς τα πολυτελή άμφια³⁵, σε όλους, κληρικούς και λαϊκούς, τα πλουσιοπάροχα συμπόσια με συνοδεία οργάνων και χορών³⁶. Απαγορεύει, τέλος, σε

30. Βακτηρία Π. μζ' (Περὶ προικὸς γυναικός, ἂν εἶναι ὁ ἀνὴρ χαλαστής καὶ ἄπορος).

31. Βακτηρία Π. κγ'.

32. Βακτηρία Π. νε'.

33. Βακτηρία Φ. θ' (Περὶ φιλοξενίας τῶν ἀρχιερέων) "...ὁ ἀρχιερεὺς...νὰ ἐξοδιάζῃ εἰς τὰς τροφὰς του καὶ σκεπάσματα κατὰ τὸν Θεῖον Ἀπόστολον, ὅχι νὰ σπαταλῆται καὶ νὰ καλλωπίζεται εἰς εὐμορφα φορέματα, εἰς περισσὰς ὀρέξεις καὶ ἀνωφελείς". Π. ια' (Περὶ πραγμάτων τοῦ ἀρχιερέως...) που επαναλαμβάνει το προηγούμενο χωρίο (στ. 33-35)· πρβλ. καὶ Π. ιδ' (Περὶ πλεονεξίας καὶ αἰσχροκερδεῖας τῶν ἀρχιερέων...).

34. Βακτηρία Τ. θ' ("Ὅτι τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς δὲν πρέπει νὰ τὰς καλλωπίζομεν): "...μήτε τῆς ὅλης προστετηκότες ματαιότητι τὸ σῶμα κοσμεῖν περιττῶς τε καὶ περιέργως, τί δ' ἂν γένοιτο περιττότερον τοῦ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ πώγωνος περὶ πλείστου ποιεῖσθαι κοσμεῖν ...δέλεαρ τοῖς εὐολίσθοις πρὸς ἀκολασίαν ψυχῆς...".

35. Βακτηρία Φ. ε' (Περὶ φορεμάτων καὶ στολῆς καὶ ἐνδυμάτων, ὅπου πρέπει νὰ φορῇ ὁ ἱερεὺς): "...ἱερωμένος ἄνθρωπος χρυσὰ φορέματα ἢ κόκκινα ἢ πλουμιστὰ χάσδια πολύχροα νὰ μὴν φορῇ, διότι πᾶσα ἀπαλυσὴν καὶ καλλωπισμὸς σωματικὸς, ἀλλότριον τῆς ἱερωσύνης εἶναι" [56^{ος} Ζ' Συνόδου], καὶ απειλεῖται με ἀργία, ἀν δὲν "παραιτηθῇ", καὶ συνεχίζει με τὸν κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, "...ὅσα οὐχὶ διὰ τὴν χρείαν, ἀλλὰ διὰ καλλωπισμὸν φορεῖ ὁ ἱερεὺς, περιπειρίας ἔχει κατηγορίαν ...οὔτε μεταξωτὰ φορέματα οὔτε πλουμιστὰ χάσδια οὔτε καμουχάδες...ὅτι, ὅσοι φοροῦσι μαλακὰ καὶ μεταξωτὰ, εἰς τὸ παλᾶτι τοῦ βασιλέως θέλουσι νὰ εἶναι...".

36. Βακτηρία Τ. η' (Περὶ τραπέζια, ὅπου τρώγουν καὶ πίνουν εἰς τοὺς γάμους καὶ εἰς τὰς πανηγύρεις ...καὶ παιγνίδια (:ὄργανα) νὰ μὴν ἀκούουν, ἀλλὰ ἀνάγνωσιν): Κατὰ τὸν 22^{ον} κανόνα τῆς Ζ' Συνόδου, ὅπου παραπέμπει τὸ ἄρθρο αὐτό, "... μήτε εἰς τοὺς γάμους καὶ χαρὲς νὰ εἶναι παιγνίδια καὶ χοροὶ ψαλτῆρες (:τραγουδιστές), λαβοῦτα, λύρες, ζαμάρες καὶ τὰ ὅμοια, μήτε μέθαι καὶ πότοι, μηδὲ ἄσματα καὶ τραγούδια... νὰ τρώγουσι με ἡσυχία, καὶ νὰ πίνουσιν εἰς τὸ μέτρον... εἰς τὸ τραπέζι νὰ βάνουν καὶ ἀνάγνωσιν... νὰ μὴν φοροῦσιν αἱ γυναῖκες εἰς τὸ κεφάλι τοὺς πολυτελεῖς χρήματα ἀπὸ χρυσοῦ καὶ μαργάρου καὶ ἀργυροῦ, μηδὲ ἐνδύματα πολύτιμα, ὁμοίως καὶ οἱ ἄνδρες

όλους τους παραπάνω τα καλλυντικά («φτιασίδια») επί ποινή καθαιρέσεως στους κληρικούς και αφορισμού στους λαϊκούς αντίστοιχα³⁷, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις. Είναι όμως περιττό να αναλύσουμε εδώ πόσο το γράμμα των διατάξεων αυτών της *Βακτηρίας Αρχιερέων* και οι συναφείς περιγραφές της πολυτέλειας και σπατάλης συνάδουν, λίγο ή πολύ, με την πραγματικότητα του 17^{ου} και ιδίως του 18^{ου} αιώνα, σε ό,τι αφορά την ενδυμασία, τα στολίδια και τα γαμήλια έθιμα ορισμένων περιοχών όπου υπήρχε οικονομική άνθιση και από τις οποίες σώζονται σχετικά τεκμήρια.

Το Νομικόν του Επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου (1788)³⁸, διατυπώνει με σαφήνεια στο κεφάλαιο όπου περιλαμβάνονται διάφοροι ορισμοί και αφηρημένοι κανόνες ότι «Ο μαινόμενος και ὁ ἄσωτος δὲν ἔχουν καμμίαν θέλησιν» (=βούληση), εκμηδενίζοντας ρητά τη δικαιοπρακτική τους ικανότητα³⁹. Εντούτοις, προχωρεί και στις επί μέρους ρυθμίσεις που αφορούν τον άσωτο, αντλώντας κυρίως από τον Αρμενόπουλο και τον Βλάσταρη. Από το κανονικό δίκαιο, φαίνεται να αντλεί ρυθμίσεις σε μικρότερο βαθμό από ό,τι οι δύο προηγούμενες συλλογές, δηλ. ο *Νομοκάνων* του Μαλαξού και η *Βακτηρία Αρχιερέων* του ιερομονάχου Ιακώβου.

Το Νομικόν αποκλείει τον άνηθο, τον κωφό, τον δαιμονιζόμενο και γενικά τον «φαιλόβιον» (=άσωτο) από του να είναι μάρτυρας, ειδικότερα σε διαθήκη⁴⁰. Προβλέπει επίσης ότι «Οἱ ἄσωτοι καὶ φαιλόβιοι δὲν δύνανται ἄλλους νὰ βάλουν εἰς ὄρκον», δηλ. να επαγάγουν ὄρκο⁴¹, κατά μείζονα λόγο, επομένως, να δίνουν οι ίδιοι. Οι άσωτοι τελούν υπό κηδεμονία ακόμη και όταν είναι ενήλικοι, όπως και οι «μαινόμενοι, οἱ ἀνόητοι, οἱ κουφοὶ καὶ οἱ ἄλαλοι», και οι «νόσω κρατούμενοι παντοτεινῇ»⁴², για διαφορετικούς λόγους η κάθε κατηγορία. Η διαθήκη του ασώτου και του ασελγούς «δὲν

καὶ αἱ γυναῖκες ψιμυθίῳ καὶ κοκκινάδι νὰ μὴν ἀλείφουν τὸ πρόσωπόν τους...»· αυτός ο ιερός κανόνας, όπως και οι άλλοι συναφείς που περιέχει η *Βακτηρία*, απειλεί τους παραβάτες κληρικούς με καθαίρεση και τους λαϊκούς με αφορισμό.

37. Βακτηρία Φ, μζ' (Περὶ φτιασίδι γυναικῶν, ὁποῦ ἀλείφουν τὸ πρόσωπόν τους, ὁμοίως καὶ ἄνδρες), που ο συντάκτης το αναφέρει ως «ἐρμηνεία» του 22^{ου} καν. της Ζ' Συνόδου.

38. Νομικόν ποιηθέν καὶ συνταχθέν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἐκλογιστάτου Ἐπισκόπου Καμπανίας Κυρίου Κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, κριτ. ἐκδ. Δ.Σ. Γκινη, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1960 [Παράρτημα της Επιστ. Επετ. της Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Επιστημῶν].

39. Νομικόν ΜΓ', 24.

40. Νομικόν ΑΒ', 40: «Οὔτε ἄνηθος, οὔτε εἰκοσαέτης, οὔτε κωφός, οὔτε δαιμονιζόμενος, οὔτε φαιλόβιος μαρτυροῦσι...»· Ζ', 6: «Γυνή, ἄνηθος, ἄλλος, κωφός, μαινόμενος, ἄσωτος, σκλάβος, οὐ μαρτυροῦσιν ἐν διαθήκῃ.»

41. Νομικόν ΑΒ', 31.

42. Νομικόν ΙΙ', 42: «...Κουρατεῦνται καὶ μαινόμενοι καὶ ἄσωτοι, ἂν καὶ ἦναι καὶ ὑπὲρ τοῦς εἰκοσιπέντε χρόνους...», δηλ. ενήλικοι.

ἔχει κύρος, ...ὅσα δὲ διορίσωσιν ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτῶν σωτηρίας» εἶναι ἐγκυρα, ὅπως εἶναι ἐγκυρη καὶ ἡ διαθήκη που συνετάγη «πρὸ τοῦ φαύλου βίου»⁴³. Το πότε ἀρχίζει ὁ φαύλος βίος, ἦταν προφανῶς θέμα ἀποδείξεως ἀπὸ τον θιγόμενον κληρονόμο ἢ κληροδόχο, ὅπως ἀκριβῶς στὴν περίπτωσι των διφορουμένων φρενῶν του διαθέτη⁴⁴. Ὁ ἄσωτος, ἐξ ἄλλου, δὲν ἀποκληρώνεται ἀν δὲν συντρέχουν οἱ γενικὲς προϋποθέσεις ἀποκληρώσεως του βυζαντινοῦ δικαίου, που τίθενται καὶ στο *Νομικόν* του Θεοφίλου περιοριστικῶς⁴⁵. Παρουσιάζει, ὡστόσο, ευρύτερο ενδιαφέρον ἡ διάταξη που προβλέπει τὴν ἐγκυρη ἀποκλήρωση τῆς κόρης ἢ τῆς ἐγγονῆς που δὲν δέχεται νὰ παντρευτεῖ αὐτὸν που ἐπέλεξε ὁ πατέρας ἢ ὁ παππούς, αἰτιολογώντας τὴ ρύθμιση, αὐθαίρετα, ὅτι το κορίτσι ἀρνείται διότι προτιμᾷ τις «αἰσχροπραξίες», δηλ. τὸν «ἄσωτο» βίον⁴⁶.

Ἀπαξ ἀπαντῶμενη ρύθμιση στὶς μεταβυζαντινὲς νομικὲς συλλογὲς εἶναι ἡ διάταξη του *Νομικοῦ* κατὰ τὴν ὁποία, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς τελέσεως τῆς μνηστείας οἱ γονεῖς δὲν μποροῦν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τον μνηστὴ νὰ παρᾶσχει ἐγγυητὴ καὶ νὰ παραλάβει τὴν προίκα «ἂν τύχη νὰ εἶναι ἐξοδιαστής καὶ κακότροπος»⁴⁷. Συνάγεται, νομίζουμε, ἐμμέσως ὅτι ἀν εἶχε ζητηθεῖ ἡ ἐγγύηση πρὶν ἢ κατὰ τὴν τέλεση τῆς μνηστείας, θὰ ἔπρεπε νὰ παρασχεθεῖ, ἀλλιῶς θὰ μπορούσε ἡ μνηστεία νὰ λυθεῖ ἀζημίως.

Το *Νομικόν* περιλαμβάνει, ὅπως καὶ ἡ *Βακτηρία*, διάταξη γιὰ τὴ λύση του γάμου ἀπὸ τον ἄνδρα με παρακράτηση τῆς προίκα, ἀν ἡ σύζυγός του «εἰς θέατρα, χοροὺς, παιγνίδια», ἢ «μετὰ ξένου ἀνδρὸς συλλούεται ἢ τρώγῃ καὶ πίνῃ» χωρὶς τὴν ἐγκρισή του, πράξεις που χαρακτηρίζουν τὸν «αἰσχρὸ βίον» –τὴν ἀσωτίαν⁴⁸.

Ἀξίζει, τέλος, νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὁ γενικὸς κανόνας που διατυπώνει ὁ Θεόφιλος ὅτι «ὅποιος ἐνάγεται καὶ κρίνεται διὰ χαρίσματα (=δωρεές), κατὰ τὸν βίον του ἀποφασίζεται». Με τὴ διάταξη αὕτη εἰσάγεται τὸ κριτήριο του «προτέρου ἐντίμου βίου», προκειμένου νὰ θεωρηθεῖ μιὰ δωρεὰ «ὑπὲρ τὴν χρεῖαν» (ἀσωτία) ἢ «ὑπὲρ τὸ μέτρον» (=σπατάλη)⁴⁹.

Οἱ ρυθμίσεις που ἀναφέρθηκαν σχετικὰ με τὶς ἀπαγορεύσεις που προβλέπονται στὸν Μαλαξὸ καὶ τὴ *Βακτηρία* γιὰ τους ἀρχιερεῖς, τους κληρικούς, τους μοναχοὺς περιέχονται καὶ στο *Νομικόν*, ὁμῶς σε μικρὸ ἀριθμὸ διατάξεων σε σχέση με τὶς ἄλλες δύο συλλογές⁵⁰.

43. *Νομικόν* Ζ', 34.

44. *Νομικόν* Ζ', 24.

45. *Νομικόν* ΙΓ', 1-10, με παραπομπή στὴ Ν. 115.5.

46. *Νομικόν* ΙΕ', 5· βλ. ἀκριβῶς ἴδια διάταξη, *Εξάβιβλος* 5, 10.Δ' ἐδ. α'.

47. *Νομικόν* Α', 23, που εἶναι ταυτόσημη με τὴ ρύθμιση τῆς *Εξάβιβλου* 4.1.23.

48. *Νομικόν* Γ', 29, Γ', 26 (πρβλ. *Βακτηρία* Χ, σγ').

49. *Νομικόν* ΜΓ', 18.

50. Βλ. κυρίως *Νομικόν* Ι, ΙΙ καὶ ΙΙΙ, ὅπου ὁ Θεόφιλος συγκεντρώνει τὶς ρυθμίσεις του

Τέλος, σχετικά με την πολυτέλεια, προβλέπεται, π.χ. “*Επίσκοπος ἢ ἱερεὺς ἢ διάκονος ὁποῦ στολίζει τὸν ἑαυτόν του μὲ λαμπερὰ φορέματα, ἢ ὁποῦ ἀλείφεται μὲ μυρωδικά, ἂν δὲν παύσει*” να καθαιρείται⁵¹. Η μη λεπτομερὴς αναφορά των ρυθμίσεων του Κανονικού Δικαίου στο Νομικόν, οφείλεται προφανῶς στο γεγονός ὅτι τον 18^ο αἰῶνα κυκλοφοροῦσαν παράλληλα καὶ σε μεγάλο ἀριθμὸ νομοκάνονες στὴ δημώδη γλῶσσα πρὸς χρῆση των πνευματικῶν. Ἄλλοι ἦταν περιεκτικοὶ καὶ ἄλλοι με πιο ἐκτεταμένη ὕλη, ὅπως τὸ *Νομοκάνονον πᾶντο πλουσιώτατον*⁵² με τὶς ἀμέτρητες παραλλαγές του, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὴ συνεχιζόμενη χειρόγραφη διάδοση τοῦ *Νομοκάνονος*...εἰς λέξιν ἀπλὴν τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ σε εκατοντάδες παραλλαγές⁵³.

Εκτός ἀπὸ τὶς μεταβυζαντινὲς νομοκανονικὲς συλλογές, ὑπάρχει ἱκανὸς ἀριθμὸς πατριαρχικῶν διατάξεων, ἐπισκοπικῶν καὶ μητροπολιτικῶν ἐγκυκλίων τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ κοινοτικὲς αποφάσεις, που στηλιτεύουν καὶ ἀπαγορεύουν τὴ σπατάλη καὶ τὴν πολυτέλεια στους ἀρραβῶνες, τοὺς γάμους καὶ τὰ βαφτίσια, στὴν ἐνδυμασία καὶ γενικὰ στὴ συμπεριφορὰ των χριστιανῶν. Κατὰ τοὺς αἰῶνες αὐτοὺς στὶς περιοχές ὑπὸ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἡ οικονομικὴ ἀνθιστὴ των κοινοτήτων φαίνεται νὰ προκαλεῖ ἐξάρση στὴν ἐπίδειξη πλούτου καὶ ἀνταγωνισμὸ στὴν πολυτέλεια, ἰδιαίτερα των γυναικῶν⁵⁴.

Κανονικοῦ Δικαίου, που περιλαμβάνουν καὶ τὶς σχετικὲς με τὴν ἀσωτία, τὴν πολυτέλεια καὶ τὴ σπατάλη, με τὶς ἀντίστοιχες πνευματικὲς ποινές, Βλ. π.χ. Νομικόν Ι, 12, 14, 19, 98, 100, 146, 147, 165, 179, 196· ΙΙ, 10, 26.

51. Νομικόν, Ι, 19.

52. Σπ. ΤΡΙΑΝΟΞ, «Νομοκάνων ᾠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», Ὁ ὅπ' ἀριθ. 8 κώδιξ τῆς Λίνδου», Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, 23, (1968), σσ. 38-53, 97-118, 162-176, 24 (1969), σσ. 35-55· Θ.Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ (ἐκδ.), Ὁ *Νομοκάνων Θεοκλήτου τοῦ Καρατζᾶ τοῦ Κουσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Γ. Δεδούση, 1999· Ἀρχιμανδρίτης Ν. ΜΑΛΑΞΗΣ (ἐκδ.), *Νομοκάνονον Ἀγίου Γεωργίου Περιστερεῶτα πᾶντο πλουσιώτατον νουθεσίαν εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ ἀσφάλεια*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 2001· Θ.Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ (ἐκδ.), *Ἰσαὰκ μοναχοῦ Νομοκάνονον πρόχειρον*, Θεσσαλονίκη 2003.

53. Δ.Σ. ΓΚΙΝΗ, Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΒΟΥΛΟΥ (ἐκδ.), *Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ*..., ὁ.π., «Κατάλογος Χειρογράφων», σσ. 1-18 καὶ ἐπ.

54. Πρβλ. ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΤΣΗ-ΝΑΚΟΥ, «Αἱ περὶ προικοδοσιῶν “νομοθετικαὶ” ρυθμίσεις βάσει τῶν κανονικῶν διατάξεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1701-1844)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης*, Ι (1980), 55-78 (ἀνάπτυχο σσ. 1-77)· ΧΡΗΣΤΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Προικοδοσία καὶ οἰκογενειακὲς διενέξεις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18^ο αἰῶνα», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 11 (2014) [Κέντρον Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν], 151-171· Π.Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, «Προσπάθειες περιστολῆς τῆς πολυτέλειας στὸ νησί τῆς Λέσβου (18^{ος}-19^{ος} αἰ.)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 11 (2014) [Κέντρον Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν], 221-238, ἰδιαίτερα 222-223, ἀνάλυση με τὴν ὁποία συμφωνῶ.

Το θέμα της υπερβολικής προικοδοσίας και της προσπάθειας περιστολής της από τις κοινότητες και την Εκκλησία κατά τους αιώνες αυτούς συνδέεται και με τον κίνδυνο της οικονομικής εξάντλησης των οικογενειών που είχαν μία ή περισσότερες θυγατέρες να προικίσουν. Αυτό έθετε σε κίνδυνο την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων προς το οθωμανικό κράτος, για τις οποίες η ευθύνη των μελών της κοινότητας ήταν αλληλέγγυα. Για τον λόγο αυτό, τον 18^ο αι. παρατηρούμε σε πολλές κοινότητες τον διαχωρισμό σε οικονομικές τάξεις με ανάλογο ανώτατο ποσό προίκας που δικαιούνται να δώσουν στις θυγατέρες τους όσοι ανήκουν σε καθεμιά από αυτές⁵⁵. Δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε σε όλες τις σχετικές εγκυκλίους και πατριαρχικές διατάξεις, αλλά θα σταχυολογήσουμε κάποιες που νομίζουμε ότι παρουσιάζουν περισσότερο ενδιαφέρον:

Το 1756, ο Μητροπολίτης Λαρίσης Μελέτιος επικυρώνει με εγκύκλιο του απόφαση, "*κοινή βουλή και γνώμη*", των κληρικών, των "*προκρίτων των μαγιστόρων εκ των ρουφετιών*" και των λοιπών χριστιανών της πόλης για να καταργηθούν οι "*ασχημοπρεπείς αταξίες*" που επικράτησαν. Αυτή απαγορεύει να φορούν οι γυναίκες κοσμήματα έξω από το σπίτι τους και φορέματα από ακριβά υφάσματα, που απαριθμούνται αναλυτικά, καθώς και να καλλωπίζονται. Ως δικαιολογητικός λόγος της απαγορεύσεως προβάλλεται ότι ο υπερβολικός στολισμός των γυναικών προκαλεί σκάνδαλα, ταραχές, μεγάλες ζημιές, κινδύνους καθημερινούς "*παρά των έξωτερικων*" (:Οθωμανών), και πρόσφατα αιματοχυσίες και φόνους. Επίσης απαγορεύεται "*...νά κάμωσι εις τούς γάμους ...μπρατίμους, ούτε μέ ιερολογίαν, ούτε άνευ, αλλά νά ύπηρετώσιν εις τούς γάμους οί συγγενείς έκατέρων τών μερών...*", επί ποινή αφορισμού⁵⁶.

Το 1789, ο Θεόφιλος, επίσκοπος πλέον Κοζάνης (μετά την Καμπανία), απολύει εγκύκλιο κατά του στολισμού των γυναικών, στο ίδιο πνεύμα και με το αυτό περίπου περιεχόμενο όπως εκείνη του μητροπολίτη Λαρίσης. Ενώ αναγνωρίζει ότι "*...κάποια έπιχειρήματα τών γυναικών, καλά μὲν καθ' έαυτά και τίμια και συνήθεια παλαιά, πλὴν διὰ τὸν καιρὸν κακά, έπιζήμια και ὀλέθρια τῆς πατρίδος σας, ὡσάν ὁποῦ τραβοῦν τὸν φθόνον τών έξω... και τὰς έπιβουλάς και τὰ βάρη...*". Οι κυρώσεις

55. Βλ. π.χ. Χρ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ὁ.π., σ. 166· Δ.Γ. ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ (εκδ.), «Ο Κώδικας της Τρίκκης, 1688-1857 (κ. 1471 ΕΒΕ)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 48 (2005) 1-64, 49 ((2006) 65-128, 50 (2006) 129-192, 51 (2007) 193-256, 52 (2007) 257-298, εδῶ τ. 48 (2005), εγγραφή αρ. 5, σσ. 7-11, με την εγκύκλιο του επισκόπου Τρίκκης Αμβροσίου (1795), που υπογράφουν και ο μητροπολίτης Λαρίσης Διονύσιος και ο επίσκοπος Σταγών Παΐσιος, η οποία θέτει τα όρια της προίκας που ισχύουν για κάθε τάξη, τόσο ως προς τα μετρητά, όσο και για την ενδυμασία και την οικοσκευή.

56. Δ.Γ. ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ (εκδ.), *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Λαρίσης (ΕΒΕ 1472 : 1647-1868)*, Λάρισα, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, 2009, εγγραφή 185 (1756), σσ. 150-153.

που απειλούνται για τους παραβάτες είναι αφορισμός και εξωεκκλησιασμός (εξατομικευμένα, όχι γενικά και αφηρημένα για τους παραβάτες), άδεια σε οποιονδήποτε να αρπάξει τα κοσμήματα γυναίκας που τα φορεί έξω από το σπίτι της, και αγωγή από τους προκρίτους “έξωτερικῶς” (: ενώπιον του καδῆ) για την επιβολή προστίμου⁵⁷. Ο ίδιος επίσκοπος Κοζάνης απολύει το 1796 άλλη εγκύκλιο, μετά από αίτηση των κληρικών και των προκρίτων, “κοινῇ βουλῇ καὶ γνώμῃ”, με την οποία επικυρώνονται και τροποποιούνται οι “ἔκπαλαι... τοπικοὶ θεσμοὶ καὶ νόμοι”, που αφορούν μεταξύ άλλων στην πολυτέλεια και σπατάλη για διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις (γάμους, βαπτίσεις), την προίκα, τη διαθήκη, κλπ. Απειλούνται και πάλι αφορισμός και πρόστιμο καταβλητέο στην Εκκλησία και στην κοινότητα (“τὸ Κοινόν”)⁵⁸. Ο Θεόφιλος, τέλος, ως επίσκοπος Κοζάνης απολύει και πάλι, το 1803, εγκύκλιο κατά του στολισμού των γυναικών⁵⁹.

Το 1839, απόφαση της κοινότητας Καστοριάς, επικυρωμένη από τον μητροπολίτη Αθανάσιο, διευθετεί λεπτομερώς τα σχετικά με τα έθιμα του γάμου, της μνηστείας, το “τράχωμα”, την ενδυμασία και στολισμό των γυναικών, με στόχο την απλοποίηση και τον περιορισμό των εξωφρενικών δαπανών⁶⁰. Παρεμφερές περιεχόμενο, με απαγορεύσεις και περιορισμούς της σπατάλης και της πολυτέλειας, έχει και ο κανονισμός λειτουργίας της Κοινότητας (Κοινού) της Κλεισούρας στη Δ. Μακεδονία (1869)⁶¹.

Μέσα από τις διατάξεις των μεταβυζαντινών συλλογών και τις πράξεις των αρχιερέων αναδεικνύεται η αργή και σταδιακή μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας: Οι λόγοι των απαγορεύσεων της σπατάλης και της πολυτέλειας στοχεύουν ηπιότερα την ηθική απαξία του ατόμου και εντονότερα τη διακινδύνευση της υπόστασης της κοινότητας από συμπεριφορές των μελών της, οι οποίες κατ’ αρχήν μπορεί να προκαλέσουν τον φθόνο και την οικονομική επιβάρυνση εκ μέρους του κατακτητή και, σε ένα δεύτερο

57. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ (εκδ.), *Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης (1676-1808)*, σσ. 90-93· βλ. και απόσπασμα που δημοσιεύει ο Δ.Σ. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* [Πραγματοῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 26], Ἀθῆναι 1966, ἀρ. 488, σ.230.

58. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, ὁ.π., σσ. 93 επ. (=Δ.Σ. ΓΚΙΝΗΣ, ὁ.π., ἀρ. 525, σσ. 240-241).

59. Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, ὁ.π., σ. 97-98.

60. Δ.Σ.ΓΚΙΝΗΣ, ὁ.π., ἀρ. 948, σσ. 358-360, ο οποίος δημοσιεύει τα φφ. 28v-29r του ανέκδοτου χφου κώδικα ΕΒΕ 2755.

61. Π. ΒΑΚΟΦΑΡΗΣ, *Ο Κώδικας της Κοινότητας Κλεισούρας (1868-1880). Κοινοτικοὶ θεσμοὶ στη Μακεδονία και Θράκη μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ*, Θεσσαλονίκη 1996 (βλ. απόσπασμα ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΔΗ (επιμ.), Ηλ. ΑΡΝΑΟΤΟΓΛΟΥ, Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* [Πραγματοῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 63], Ἀθῆναι 2011, ἀρ. 1080α, σσ. 637-639).

επίπεδο, να διαρρήξουν την κοινωνική συνοχή με την όξυνση της οικονομικής ανισότητας.

Λέξεις-κλειδιά: Μεταβυζαντινό Δίκαιο, Κανονικό Δίκαιο, Οθωμανική κυριαρχία, Ορθόδοξες κοινότητες.

ABSTRACT

D. TSOURKA-PAPASTATHI: *Prodigality, Squandering and Luxury in Post-Byzantine Legal Collections during Ottoman Rule*

The paper deals with the legal effects of prodigality and the related notions of excessive spending and luxury provided for in the legal collections published to this day, which were in use among the Orthodox subjects during Ottoman rule for the administration of justice in ecclesiastical courts: a) the *Nomocanon* of Manuel Malaxos, notary in Thebes (1562), b) the *Prelates' Cane*, drawn by the monk Iacovos, deputy of the Metropolitan of Ioannina (1645), and c) the *Nomikon* (: legal manual) of Theophilos, Bishop of Kampania, in the region of Thessaloniki (1788).

Examining documentary evidence, the A. follows the shift of the above notions approximately until the first decades of the 19th century. Thus, the initial moral condemnation that may be detected in the provisions of the first two collections, under the impact of Canon law, gives way to more worldly considerations, namely the risk of social disruption of the thriving Orthodox communities due to excessive spending for luxuries and social events, which attract the envy of the ruling Ottomans and the ensuing threat of tax increases.

Keywords: Post-Byzantine Law, Canon Law, Ottoman Rule, Orthodox Communities.

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Νόμος και ένδυμα στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια

Η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια δείχνει όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον στα αντικείμενα εκείνα της ανθρώπινης καθημερινότητας, τα οποία και έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζονται ως υλικός πολιτισμός (*material culture, cultura materiale*). Ο όρος εξ ορισμού είναι ευρύτατος και περιλαμβάνει, όπως είναι αυτονόητο, μία μεγάλη ποικιλία πραγμάτων, από επίπλα και χρηστικά αντικείμενα μέχρι κοσμήματα και είδη πολυτέλειας¹.

Το ύφασμα, οι πρώτες ύλες του και κατ' επέκταση φυσικά τα ενδύματά², κατέχουν σημαντική θέση σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, αποτελώντας

1. Βλ. σχετ. F. Braudel, *Civiltà materiale, economica e capitalismo (secoli XV-XVIII)*, I, *Le strutture del quotidiano*, Torino 1982· J.-D. Prown, «Mind in Matter. An introduction to Material Culture», *Winterthur Portfolio* 17 (1982), 1-2· Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη* 18/1 (1989), σσ. 177-191· Patricia Fortini-Brown, «Behind the Walls. The Material Culture of Venetian Elites», *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State*, Baltimore 2000, σσ. 295-338· Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800*, London 2000· Νίκη Τσελέντη, «Υλικός πολιτισμός των Ελλήνων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (16^{ος}-18^{ος} αι.)», *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Ημερίδα, Αθήνα 8 Φεβρουαρίου 1997*, Αθήνα 2000, σσ. 85-95. I. Fussini, *La cultura materiale*, Castello Masegra 2004, σσ. 4-9· M. Gacomarra, *Una sociologia della cultura materiale*, Palermo 2004· Isabella Cecchini, «Material Culture in Sixteenth Century Venice: a Sample from Probate Inventories, 1510-1615», *Dipartimento Scienze Economiche* 14 (2008), 1-19.

2. Αξίζει εδώ να διευκρινιστεί ότι στην έννοια του ενδύματος περιλαμβάνονται όχι

σταθερούς μάρτυρες του είδους και της ποιότητας μίας κοινωνίας³. Βέβαια η φθαρτότητα του υλικού των ενδυμάτων δεν επέτρεψε να διασωθούν μέχρι σήμερα σημαντικά δείγματα. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα νομικά κείμενα συνιστούν σημαντικές πηγές πληροφόρησης, αφού πολλά από αυτά βρίθουν κυριολεκτικά από ενδυματολογικές αναφορές.

Η συγκεκριμένη έρευνα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον εντοπισμό των νομικών εκείνων πηγών, που παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία του ενδύματος στη βενετική Κρήτη. Βέβαια θα πρέπει εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί στόχο η αναλυτική καταγραφή και περιγραφή των ίδιων των ενδυμάτων ή των τεχνικών κατασκευής τους. Αυτό συνιστά αντικείμενο μίας ιδιαίτερης επιστήμης και υπερβαίνει τα όρια της παρούσας μελέτης. Αντιθέτως γνώμονας της συλλογής και της οργάνωσης του υλικού, είναι αφενός η χαρτογράφηση όλων εκείνων των νομικής φύσεως πηγών, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τα ενδύματα, αφετέρου δε ο εντοπισμός και η κατάδειξη της σημειολογικής διάστασης, που τα αντικείμενα αυτά επέχουν, αφού φαίνεται να διαδραματίζουν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις κάθε μορφής νομικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, αποτελώντας, ανάλογα με τις περιστάσεις, τόσο αντικείμενο συναλλαγών και όχημα μεταφοράς πλούτου και ευμάρειας όσο και μέσο προσδιορισμού της κοινωνικής ταυτότητας⁴. Με δεδομένο μάλιστα τον αυστηρό νομικό καθορισμό των κοινωνικών τάξεων οι κανόνες δικαίου λειτουργώντας επεμβατικά, έρχονται να προσδιορίσουν με αυστηρά κριτήρια την ενδυματολογική έκφραση της κάθε μίας από αυτές, επιβάλλοντας κανόνες και κώδικες και οριοθετώντας συμπεριφορές αναγνωρίσιμες και κυρίως «αναγνώσιμες» από τον περίγυρο της κάθε εποχής⁵. Παρεκκλίσεις όχι μόνο δεν είναι επιτρεπτές και στιγματίζονται από την κρατούσα κοινωνική ηθική, αλλά και τείνουν να περισταλούν με κανονιστικές διατάξεις

μόνο τα υφάσματα αλλά και τα υποδήματα καθώς και όλα εκείνα που περιγράφονται με τον ευρύτερο όρο «είδη προικός».

3. Βλ. σχετ. Παρή Καλαμαρά, «Το ένδυμα ως καταγραφή της πολιτισμικής ταυτότητας. Μελετώντας την περίπτωση της βυζαντινής κοινωνίας», *Ενδύεσθαι. Για ένα Μουσείο Πολιτισμού του Ενδύματος (Κατάλογος Έκθεσης)*, Αθήνα 2010, σσ. 57-65. Πρβλ. επίσης Fussin, ό.π., σσ. 22-23.

4. Βλ. σχετ. Βρέλλη – Ζάχου, ό.π., 180-182, 186.

5. Βλ. σχετ. M. Roach, J. Bubolz Eicher, «The Language of Personal Adornment», J. Cordwell, R. Shwarz (eds), *The Fabrics of Culture. The Anthropology of Clothing and Adornment*, The Hague 1979, σσ. 11-17· Odile Blanc, «Historiographie du vêtement: un bilan», *Le vêtement. Histoire, archéologie et symbolique vestimentaire au Moyen Âge*, Paris 1989, σσ. 7-33· Κωνσταντίνα Μπαδά, «Η "γλώσσα" του ρούχου και της ατομικής εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Μνήμη Φανής Μαυροειδή*, Δωδώνη 21 (1992), 185-189· Maria Giuseppina Muzzarelli, *Guardaroba medievale. Vesti e società dal XIII al XVI secolo*, Bologna 1999· της ίδιας, «Dimmi come vesti e ti dirò chi sei», *Medioevo* 4/10 (2000), 62-68.

της διοίκησης, η οποία περιφρουρεί τα υπάρχοντα στεγανά, προσπαθώντας να περιορίσει την κάθε μορφή πρόκλησης, ώστε ούτε το κοινό συναίσθημα να προσβάλλεται, ούτε να διαταράσσεται από εξωτερικούς παράγοντες η επιβαλλόμενη επίφαση κοινωνικής ισορροπίας⁶.

Εξάλλου στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπως αυτή της βενετικής Κρήτης, το ύφασμα και κατ' επέκταση το ένδυμα, αποτελεί ακόμη και στην ευτελέστερη εκδοχή του, αντικείμενο με σημαντική οικονομική αξία. Η οικιακή παραγωγή αναμφισβήτητα κάλυπτε κάποιες βασικές ανάγκες σε όλο το φάσμα της κοινωνικής κλίμακας⁷, όμως απαραίτητη ήταν τουλάχιστον για τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και η συνεισφορά πολλοτελών ειδών εισαγωγής, η αξία των οποίων αυξανόταν όχι μόνο εξαιτίας των πολύτιμων υλικών τους, αλλά και των δεδομένων δυσκολιών στη διακίνησή τους. Με βάση μάλιστα τις μαρτυρίες των πηγών η κρητική αγορά παρουσιάζεται να συγκροτείται από ένα ιδιαίτερα απαιτητικό πελατολόγιο, εθισμένο στη χρήση ακριβών ειδών ένδυσης⁸, που ενημερώνεται για τις τάσεις της μόδας από την ίδια την Βενετία⁹ και επηρεάζεται μορφολογικά από εισαγόμενα πρότυπα¹⁰.

6. Βλ. ενδεικτ. Βρέλλη – Ζάχου 1991, 228-230.

7. Βλ. σχετ. Ι. Χαβάκης, *Ο κρητικός αργαλειός και τα κρητικά μεταμεσαιωνικά ρούχα*, Ηράκλειο 1955. Πρβλ. επίσης Rebecca Martin, «Textiles in Daily Life in the Middle Ages», *Exhibition Catalog*, Bloomington 1985· Sally McKee, «Women under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on their Economic Activities», *Renaissance Quarterly* 51 (1998), 45-47.

8. Βλ. σχετ. Κουκουλές 1940, 39-54· Ευαγγελία Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Ι: Η ανδρική φορεσιά*, Αθήνα 1960, σ. 62· Σ. Αλεξίου, «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 159-160· Ευαγγελία Φραγκάκι, *Από την κεντητική στην Κρήτη*, Αθήνα 1979, σσ. 9-20· Χρύσα Μαλτέζου, «Βενετική μόδα στην Κρήτη (Τα φορέματα μιας Καλλιεργοπούλας)», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Στράτο. Βυζάντιον* 1 (1986), 139-141· Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη, «Η ενδυμασία της γυναίκας στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας», *Αρχαιολογία* 21 (Νοέμβριος 1986), 47-51· της ίδιας, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 1 (1987), 110-118.

9. Βλ. σχετ. Doretta Davanzo Poli, S. Moronato, *Le stoffe dei Veneziani*, Venezia 1994· J. Grubb, *La famiglia, la roba e la religione nel Rinascimento. Il caso Veneto*, Vicenza 1999· Patricia Allerston, «Clothing and Early Modern Venetian Society», *Continuity and Change* 15 (2000), 367-390· Doretta Davanzo Poli, *Abiti antichi e moderni dei veneziani*, Vicenza 2001.

10. Τις διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο οι αγιολογικές παραστάσεις και οι σωζόμενες σε αυτές απεικονίσεις αφιερωτών. Βλ. σχετ. Μαρία Βασιλάκη, «Καθημερινή ζωή και πραγματικότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: Η μαρτυρία των τοιχογραφημένων εκκλησιών», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 60-65. Πρβλ. επίσης Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο (1309-1522)», *Αρχαιολογία* 83 (Ιούνιος 2002), 44-50.

1. Προικοσύμφωνα και εκτιμήσεις προικιών¹¹

Η ευρύτερη κατηγορία των προικίων εγγράφων συνιστούν ίσως τη σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης για το ένδυμα στη βενετική Κρήτη, δίνοντας ένα πλήθος στοιχείων για τα ενδυματολογικά και καταναλωτικά ήθη και περιγράφοντας με αρκετές λεπτομέρειες το είδος και την ποιότητα των αναφερόμενων ειδών. Βέβαια θα πρέπει ίσως εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι οι πέντε και πλέον αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στο νησί, δεν καλύπτονται το ίδιο ικανοποιητικά από το δημοσιευμένο μέχρι σήμερα υλικό. Όμως παρ' όλο που τα σχετικά έγγραφα από τους πρώτους αιώνες είναι περιορισμένα¹², οι υπάρχουσες ενδείξεις είναι ικανοποιητικές και τα κενά μπορούν να συμπληρωθούν, στα κύρια τουλάχιστον σημεία τους, από την εικόνα που παρέχει η αφθονία των πράξεων των δύο τελευταίων αιώνων¹³.

Σύμφωνα λοιπόν με τη μαρτυρία των πηγών αυτών, η γαμήλια συμφωνία συγκροτείται από τρεις διαφορετικές φάσεις¹⁴: τη σύναψη του προικο-

11. Για τα κρητικά προικοσύμφωνα και τις εκτιμήσεις προικιών βλ. σχετ. Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 139-160· Δετοράκης, Προικοσύμφωνα, σσ. 133-158 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 193-210)· Sally McKee, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 36-46· M. Gallina, «Diversi livelli di ricchezza e di pecunia negli atti matrimoniali rogati a Candia nel corso del secolo XIV», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 263-292 (= *Conflitti e coesistenza nel mediterraneo medievale: Mondo bizantino e occidente latino*, Spoleto 2003, σσ. 439-466)· Τατιάνα Μαρκάκη, «Το ένδυμα στις εκτιμήσεις προίκας του Μ. Βαρούχα (1597-1613)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος*, Ηράκλειο 2000, σσ. 81-93· της ίδιας, «Συμφωνητικά γάμου και προικώες δικαιοπραξίες ως πηγή έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies* 6 (1998), 3-21· Σπίθα-Πιμπλή 2000, σσ. 12-19· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: Μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 321-332. Πρβλ. επίσης και Κουκουλές 1940, 12-17.

12. Ιανουάριος 1271, Pietro Scardon, αρ. 1· 22/1/1271, Pietro Scardon, αρ. 10· 2/2/1271, Pietro Scardon, αρ. 35· 6/7/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 609· 9/4/1301, Benvenuto de Brixano, αρ. 8· 7/5/1303, Stefano Bono, αρ. 30· 7/5/1303, Stefano Bono, αρ. 55· 27/4/1304, Pietro Pizolo II, αρ. 716· «... Pro cuius repromissa promitto ei tunc dare ... et pro donis ... et vestes dicte Otte ...», 24/1/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 88· 21/3/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 151· 15/4/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 189· «... et pro donis yperpera viginti quinque inter denarius et alias res estimatas ...», 22/9/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 252· 13/12/1339, Franciscus de Cruce, αρ. 453· 27/11/1356, Dominicus Grimani, αρ. 59· 18/12/1356, Dominicus Grimani, αρ. 73.

13. Βλ. σχετ. Δετοράκης, Προικοσύμφωνα, σσ. 133-135 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 193-195).

14. Πρβλ. σχετ. Μαρκάκη, Το ένδυμα κτλ., σσ. 74-76.

συμφώνου, την εκτίμηση των προικίων αγαθών (στίμα, stima) και φυσικά την παράδοσή τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια ή και όλα από τα στάδια αυτά, για ποικίλους λόγους, συμπεκνώνονται σε ένα και το αυτό έγγραφο¹⁵, όμως παρόμοια επιλογή είναι η εξαίρεση, αφού κατά κανόνα προικοσύμφωνο και εκτίμηση συνιστούν δύο ανεξάρτητες νοταριακές πράξεις, συντασσόμενες σε διαφορετικές ημερομηνίες και ακολουθώντας, η κάθε μία από αυτές, διαφορετική νομική φόρμα. Στο προικοσύμφωνο δηλαδή οι γονείς, και σπανιότερα οι ίδιοι οι μελλόνυμφοι, μετά την απαραίτητη θρησκευτική επίκληση, δηλώνουν τη βούλησή τους για τη σύναψη του γάμου, αναφέροντας συνοπτικά τις γαμήλιες παροχές και τη συνολική τους αξία. Στο έγγραφο της εκτίμησης αντίθετα μετά από ένα λακωνικότατο συνοψιστικό διορισμού των πραγματοποιημένων – εκτιμητών, το κύριο βάρος δίνεται στην καταγραφή της απόφασής τους, την αναλυτική δηλαδή παράθεση των προικίων κινήτων (κοσμημάτων και ρουχισμού) και τον ακριβή καθορισμό της εκτιμώμενης αξίας του καθενός από αυτά. Η συμπλήρωση της όλης διαδικασίας γίνεται με την υλική παράδοση της προίκας και τη σύνταξη της σχετικής απόδειξης παραλαβής του συνόλου των προικίων αγαθών από το γαμπρό¹⁶, χωρίς βέβαια και πάλι να αποκλείεται στίμα και απόδειξη να εντάσσονται σε μία και την αυτή πράξη¹⁷. Ιδιαίτερο μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζει στα πρωτόκολλα των νοταρίων η ταύτιση του αρχικού προικοσυμφώνου με την αντίστοιχη εκτίμηση και την απόδειξη παραλαβής, αφού αποτελεί μία εξαιρετική ευκαιρία να διαπιστωθεί η συνέπεια μεταξύ των εγγράφων και η ουσιαστική εκπλήρωση των υποσχέσεων που είχαν αναλάβει τα μέρη¹⁸.

15. 29/9/1532, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 124· 4/7/1546, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 12· 17/7/1548, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 46· 27/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 96· 3/6/1551, *Δετοράκης*, Προικοσύμφωνο, σσ. 156-157, αρ. 6 (= *Βενετοκρατικά Μελετήματα*, σσ. 208-210, αρ. 6)· 22/6/1593, *Michiel Gradenigo*, αρ. 6· 2/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 514.

16. 22/1/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 10· 22/1/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 12· 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 8· «... que quidem repromissa inter denarius aurum et argentum et res alias extimandas fuit ...», 22/7/1356, *Dominicus Grimani*, αρ. 1· 20/7/1520, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σ. 238, αρ. Δ'· 31/7/1546, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 176· 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 57· 1/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 242· 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 349· 22/10/1616, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 290.

17. 4/7/1546, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 12· 31/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 239 (εκτίμηση μαζί με απόδειξη είσπραξης)· 3/11/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 38 (εκτίμηση μαζί με απόδειξη παραλαβής)· 27/5/1595, *Zorzi Troilo*, αρ. 63· 18/1/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 106· 28/4/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 25.

18. 21/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 198 (προικοσύμφωνο) & αρ. 199 (εκτίμηση) & αρ. 200 (απόδειξη παραλαβής)· 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 12 (προικοσύμφωνο) & 31/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 239 (εκτίμηση και απόδειξη πα-

Ανεξάρτητα πάντως από τις όποιες τυπολογικές ιδιαιτερότητές τους, οι εκτιμήσεις αυτές συντάσσονται συνήθως πριν την τέλεση του γάμου, σε ένα χρονικό διάστημα που κυμαίνεται από μία¹⁹ έως οκτώ ημέρες²⁰ και φαίνεται να ενσωματώνονται στο εορταστικό τελετουργικό του. Στην περιπτώσιολογία της νοταριακής πρακτικής εντοπίζονται επίσης και περιστατικά διενέργειας της εκτίμησης μετά την τέλεση του γάμου, όταν οι ιδιαίτερες συνθήκες επέβαλλαν κάτι παρόμοιο²¹. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η εκτίμηση της προίκας της κόρης του σημαντικού κρητικού ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού (16^{ος} αι.)²², η οποία συντάχθηκε στον Χάνδακα αρκετούς μήνες μετά την τέλεση του γάμου και την παράδοση των προικιών αγαθών στην Βενετία²³.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ως εκτιμητές καθορίζονται είτε κάποιιοι τεχνίτες με εξειδικευμένες γνώσεις διορισμένοι από τη διοίκηση (*estimatori*

ραλαβής): 29/10/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 36 (προικοσύμφωνο) & 3/11/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 38 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής): 1/11/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 340 (προικοσύμφωνο) & 341 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής): 1/8/1606, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 233 (προικοσύμφωνο) & 27/9/1606, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 235 (εκτίμηση και παραλαβή): 26/11/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 46 (προικοσύμφωνο) & 12/12/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 49 (εκτίμηση και απόδειξη παραλαβής): 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175 (προικοσύμφωνο) & 16/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 176 (εκτίμηση) & 16/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 177 (απόδειξη παραλαβής).

19. «... τὸ ὁποῖον προμετέρω ἐσένα νὰ σοῦ κονσενιάρω μὲ τοὺς στοймаδῶρους πρὶν τοῖς εὐλογίσεώς μας, ἡμέρα μία ...», 18/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 177· 6/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 24· 15/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 81· 3/11/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 210.

20. «... in tutta stima de(l) mōbele videlicet oro arzento perle zoie drapi di seda et de lana da far stimare per i deputadi more solido zorni otto avanti la transduction ...», *Ιούλιος 1525*, *Σπίθα-Πιμπλή 2000*, αρ. 2· 12/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 170· «... ἡγουν εἰς τόση στήμα καὶ ταῦτα τάσσομαι νὰ δώσω καὶ νὰ κοσενιάρω σοῦ τοῦ λεγομένου γαμβροῦ μὲ τοὺς στοймаδῶρους ἢ μὲ δυὸ καλλοὺς ἀνθρώπους πρὶν τῆς εὐλογίσεώς σας ἡμέρας ὀκτώ ...», 16/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 77· 24/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 104· «... la qual stima si debba far otto giorni avanti la benedittione ...», 21/11/1585, *Zorzi Troilo*, αρ. 1· «... otto giorni avanti la dispensatione ...», 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175.

21. 28/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 349· 15/8/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 258· 24/9/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 462.

22. Για τον Δαμασκηνό βλ. σχετ. Κ. Μέρτζιος, «Νέαι ειδήσεις περί Κρητών εκ των αρχείων της Βενετίας. Α' Μιχαήλ Δαμασκηνός», *Κρητικά Χρονικά* 1(1947), 616-618· Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988· της ίδιας, «Παραγγελίες πινάκων, εργαστήριο, κυκλοφορία σχεδίων του Μιχαήλ Δαμασκηνού στον Χάνδακα. Ανέκδοτα έγγραφα (1585-1593)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 253-272.

23. 9/3/1584, Μέρτζιος, Νέαι ειδήσεις κτλ., 616-618 = Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 481-484, αρ. 5· 16/1/1585 (m.v. 1584), Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 489-491, αρ. 6.

publici, deputati alle stime di mobili)²⁴ είτε άτομα ευρύτερης εμπειρίας. Η επιλογή της μίας ή της άλλης λύσης εναπόκειται κάθε φορά στην ελεύθερη βούληση των συμβαλλομένων²⁵ και επηρεάζεται από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κατά τη σύνταξη της πράξης, την κοινωνική θέση των μερών, ακόμη και την αξία των προικίων αγαθών. Στις πόλεις ως εκτιμητές παρουσιάζονται εξειδικευμένοι τεχνίτες - ανάμεσα τους δε και αρκετές γυναίκες²⁶ - οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις είναι οι επικεφαλής των οικείων επαγγελματικών συσσωματώσεων και φέρουν τον τίτλο του «πρωτομάστορα»²⁷ ή του «πρώτου»²⁸. Στην πληρέστερη εκδοχή της η εκτι-

24. Για τους εκτιμητές βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136· 113-114· Κ. Λαμπρινός, «Από την πόλη στην ύπαιθρο: Οι "δημόσιοι εκτιμητές" στην κρητική ενδοχώρα κατά την ύστερη βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Β1, Χανιά 2010, σσ. 237-251, ιδιαίτερα δε 238-239.

25. «... li qual beni mobili ... debano esser stimati per duo communi amici overo per li extimatori della Signoria ...», 16/7/1520, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 6· «... και την λεγομένην στήμαν νά σοῦ δώσω(ω) καὶ νά σοῦ κονσενιάρω σοῦ τοῦ λεγομένου γαμβροῦ με τοὺς ντζουράδους ντεμπουτάδους ἢ με δυὸ καλλοὺς ἀνθρώπους ...», 21/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 198· 16/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', αρ. 77· «... νά σοῦ δώσω καὶ νά σοῦ κονσενιάρω με τοὺς στοιμαδῶρους τῆς ἐκλαμπρωτάτης μου αὐθεντίας ἢ με δυὸ εὐραίου πρακτικούς ...», 24/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Γ', αρ. 104· 15/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 81· 9/3/1584, Μέρτζιος, Νέαι εἰδήσεις κτλ., σσ. 193-195· «... da esser fatta (la stima) ad libitum partium ...», 21/11/1585, *Zorzi Troilo*, αρ. 1· «... secondo il consueto da esser stimati da communi amici, overo da estimatori publici ...», 7/4/1611, *Michiel Gradenigo*, αρ. 175.

26. «... Ἐστημαρήστησαν τὰ ἄνωθεν ηρημένα: κυρ Ἰωάννη Λουρέα, Φεγκά Μαυρομάτενα, γινὴ του ποτὲ μαστρο Μανόλη Μπαρηάκι ...», 28/10/1532, *Ἰωάννης Ολόκαλος*, αρ. 130· «... τὴν ὁποίαν στήμαν ἐβάλαμεν θεληματικῶς τὴν κερα Πουλήνα Μοραΐτενα καὶ τὴν κερα Μαρήνα Ἀναπληρώτισα μαστόριδες καὶ ἐστήμαριδες τὴν ...», 18/10/1538, *Δετοράκης*, Προικοσύμφωνα, σσ. 144-145, αρ. 3 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 200-201, αρ. 3)· «... με τὴν κερα Μαριέτα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ κυρ Μιχαήλ Τυγανιτᾶ, μαστόριδα, τὴν ὁποίαν ἐβάλαν θεληματικῶς τὰ λεγόμενα μέρη καὶ ἐστημάραν τὰ τὰ κατωγραμμένα οὕτως ...», 31/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', αρ. 239, Πρβλ. ἐπίσης Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 66-67.

27. Το αξίωμα του πρωτομάστορα στον Χάνδακα, μαρτυρείται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη βενετική περίοδο. Πρόκειται για ἐμμισθὴ διοικητικὴ θέση στην οποία ἐκλεγόταν ἄτομα καταξιωμένα στην τέχνη τους. Βλ. σχετ. Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, «Οἱ πρωτομάστορες του Χάνδακα (16^{ου}-17^{ου} αἰῶνας)», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 2004*, τ. Β1, σσ. 257-270, Πρβλ. ἐπίσης καὶ Παπαδιά-Λάλα 1987, σσ. 90-91.

28. «... με τοὺς ραυτ(ες) στημαδῶρους μαῖστρο Νικίτ(α) Λιβαχ(η), ντεμπουταδ(ων) πρωτομάστορα, καὶ μαῖστρο Ἰω(άνν)η Βονάλ(ε), τοὺς ὁποίους ἐβάλαν θεληματικῶς καὶ ἐστημάραν τὴν, πρεζέντ(ε) καὶ κοτέντ(ε)ς) αἱ μερίδαις ...», 21/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 199· «... με τοὺς στοιμαδῶρους πρωτομαστόρους τῆς ἐκλαμπρωτάτης μας αὐθεντίας μαῖστρο Γεώργ(η) Μπρόν καὶ μαῖστρο Ἰωάννη Βονάλ(ε), ραῦταις ...», 31/8/1549,

μητική ομάδα συγκροτείται από τον πρωτομάστορα των ραπτών²⁹ και τον αντίστοιχο αξιωματούχο των χρυσοχόων³⁰, ή τους αντίστοιχους δημόσιους εκτιμητές ενώ από την περιπτώσιολογία των πηγών δεν αποκλείεται ούτε η εκτίμηση από απλούς τεχνίτες ούτε και η παρεμβολή περισσότερων ειδικοτήτων³¹. Αντίθετα σε εκ των ενόντων λύσεις οδηγούνται τα μέρη όταν είτε δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στην αμοιβή των εξειδικευμένων τεχνιτών είτε κατοικούν στην ύπαιθρο, όπου παρόμοιοι θεσμοί λειτουργούσαν με αρκετές δυσκολίες. Στις περιπτώσεις αυτές την εκτίμηση παρουσιάζονται να διενεργούν οι συγγενείς και οι οικείοι των μερών³² ή ακόμα και ο ίδιος

Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 210: «... insuper tante cose de mobele de oro arzeno perle drapi di seta de lana et de lini de perperi trea milia da far extimati dalli prothi della città ...», 10/5/1563, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 16· 21/10/1587, Zorzi Troilo, αρ. 7· «... L'infrascritta stima fatta dalli maistro Paulo Franco et maistro Zorzi Melissino oresi protti, deputati elleti dalle parte ... Item l'infrascritta stima parimente fatta da maistro Constantin Psatha et maistro Giorgio Jomisto, sartori protti ...», 16/4/1611, Michiel Gradenigo, αρ. 176· 6/2/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 296 (σε περίληψη).

29. Για τη συντεχνία των ραπτών βλ. σχετ. Πανοπούλου 2012, σσ. 394-425.

30. 31/8/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 210: «... ha fatto redur maestro Manoli Troilo, proto delli sartori, et maestro Antonio Sirigo proto delli orefici, alli quali fece apresentar le robbe infrascritte per dover quelle istimar sopra la conscientia loro, segonto il rito della patria, et cosi hanno stimato ...», 31/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 5· 15/3/1614, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 5 (σε περίληψη)· 22/4/1642, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994, αρ. 254 (σε περίληψη)· «... Il tutto stimato dall'infrascritti estimatori eletti da dette parti videlicet. Seguono li ori et altro stimati dal signor Nicolo Drancondopullo proto di zoelieri eletto d'ambe le parti ... Seguono li drappi et altro stimati maistro Giorgachi Sirigo proto di sartori eletto dal sudetto molto reverendo Siropullo et da maistro Marco Verigo sartor eletto dal predetto signor sposo ...», 22/1/1657, Αγγελική Πανοπούλου, «Από τη ζωή του Βαρβολομαίου Συρόπουλου στην Κρήτη. Νέες αρχαικές μαρτυρίες», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), Βενετία 2003, σσ. 157-160, αρ. 5.

31. 16/1/1585 (m.v. 1584), Κωσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988, σσ. 489-491, αρ. 6: «... καὶ παραλαβὰν τα αὐτὰ πράματα στιμάδα ἀπὸν τὸν ἐβλαβεστάτο ἀφεντι παπὰ Τζορτζι Καλομάτι, σγουραφο ... καὶ ἀπὸν τὸν ἀφεντι τὸ Τζορτζι Πεδιοτη, χρουσοχὸ ... τὸ μαῖιστρο Μαθιο Αβραμ, ραφτι ...», 26/4/1648, Μαρία Κωσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἐργῶν στο Χάνδακα σε ἐγγράφα του 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰῶνα», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 127-130, αρ. 11.

32. «... καὶ νὰ γροικᾶται νὰ τῆς δώσῃ τώρα ὅ,τι στίμα ρουχικὴν ἔχει τῆς νύμφης στιμάρωντάς τα μὲ ἀνθρώπους πράτικους τοῦ τόπου ...», 13/4/1585, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, 193-195, αρ. 41· «... Πρῶτω τα κατωγεγραμμένα ρου(χα), στιμαρισμένα ἀπὸν τὸν μαστρο Μιχελί Μπάμπουκα, ράπτῃ, καὶ ἀπὸν τὴν κερα Ἐργήνα Φηλῆμενα, ἐλέτῃ ἀπὸν ταδῖω μέρι ὁσὰ φιλη ἡγαπῶμενοι ...», 22/10/1597, Βισβίξης 1965, 104-105, αρ. 17· «Τα οἷα πράματα στιμάρι ο κηρ Μάρκος Βλαστός ποτέ κηρ Μανόλι καὶ ο κηρ Νικολῆς Βλαστός ποτέ κηρ Κωσταντί ...», 27/7/1600, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 52· «... τα οἷα στιμάρι ο κηρ Τζουάνες Βλαστός ποτέ κηρ Γεόργι μοναχός του, κατὰ ποσ ἔχι λιμπερτά, σα λέγγ, ἀπὸν του πρωτομάστορου ...», 27/7/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 133· «... Τα οἷα πράματα στιμάρι ο

ο νοτάριος, ο οποίος εξ επαγγέλματος τεκμαίρεται ως ο πλέον αρμόδιος μίας τέτοιας πραγματογνωμοσύνης³³. Έτσι για παράδειγμα στις πράξεις του ρεθυμνιώτη νοταρίου Μανόλη Βαρούχα, δίνονται μεν τα ονόματα των εκτιμητών, είναι εμφανές όμως ότι η αγροτική γεωγραφία του πελατολογίου του επιβάλλει η εκτίμηση να διενεργείται από το φιλικό κύκλο των συμβαλλομένων, με τη συμμετοχή μάλιστα αρκετά συχνά και του ίδιου του νοταρίου³⁴. Επίσης δεν λείπουν και οι περιπτώσεις εκείνες που η εκτίμηση διενεργείται από ένα και μόνο άτομο³⁵ ή που δεν υπάρχει καμία αναφορά σε εκτιμητές, γεγονός που σύμφωνα με όλα τα δεδομένα δηλώνει ότι η σχετική εκτίμηση πραγματοποιείται από τα ίδια τα συμβαλλόμενα μέρη³⁶.

Στα εξεταζόμενα έγγραφα τέλος δεν παραλείπεται να τονιστεί ότι παρόμοιες εκτιμήσεις διενεργούνται σε συμμόρφωση με τους κανόνες του βενετικού δικαίου³⁷, ή ότι ανάγονται σε τοπικά έθιμα και συνήθει-

κηρ Μιχάλη Καράτος, καπετάνιος, και εἰ κερά Μαρία Λουμπρινοπούλα ποτέ κηρ Γεόργη ...», 27/12/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 149. Φυσικά και σε αυτήν την περίπτωση οι γυναίκες του κοινωνικού περιγύρου κάνουν αισθητή την παρουσία τους: 22/10/1597, *Βισβίτζης* 1965, 104-105, αρ. 17· «... ὡ δια στημαδόρισε ὡσα μπρατικὲς τὴν κ(αι)ρα παπαδιά Ρεστίβενα και τὴν κ(αι)ρα Ευδοκῆ Λαμνόνητῆνα γ(ι)νη του (κωρ) Αντονη Λαμνόνητῆ ...», 4/11/1599, *Βισβίτζης* 1965, 107-108, αρ. 19· 17/2/1613, *Μπαντιά*, ὁ.π., σ. 154, αρ. 2· 28/9/1638, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 163 (σε περίληψη)· 16/3/1645, *Μαρίνος Αρκολῆος*, αρ. 203 (σε περίληψη).

33. «... τα ὅπια πρᾶματα του στίμαρει ὁ μισερ Μανέα Ζάμορο νο(τα)ριος) καὶ μισερ Μυκαὶλ Πόλος, λεγόμενος Γερατζοῦνις, τοὺς ὁπίους καὶ τα δύο μέρει ἐλετζέρα, διὰνασσι-μάρου τα λεγόμενα πρᾶματα ...», 29/7/1558, *Βισβίτζης* 1965, 98-100, αρ. 15· Πανοπούλου, *Οἱ πρωτομάστορες* κτλ., σσ. 263-264. Πρβλ. επίσης και ἐπόμενη υποσημείωση.

34. 22/9/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 91· 2/8/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 115· «... θέλουν τὰ ἄνοθεν μέρη θεληματικὸς καὶ βάνουσιν ἐμένα, τῶν κατῶγεγραμμένων νο-δαρ(ο), να δὸ καὶ να τα στιμάρω ...», 7/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 163· «... καὶ δεν ἔχοντας καϊάνένα ἄλο να τα στιμάρη, ηθελίσαν τα ἄνοθεν μέρη καὶ ἐβάλλαν ἐμέν, τῶν κατῶγεγραμμένων νοδαρ(ο), να τα στιμάρω ...», 9/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 164· 2/12/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 274.

35. 28/10/1532, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 130· 5/4/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 72· 2/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 514· 12/12/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 49· 10/10/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 813· 4/9/1631, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 596.

36. 28/10/1515, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 9· 4/7/1545, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 12· «... τόση στήμα ρουχικά, τὴν ὁποῖαν ἐστημάραμεν συναλλήλως μας συνηβαστικῶς ...», 10/2/1549, *Δετοράκης*, Προικοσύμφωνα, σσ. 146-149, αρ. 4 (= *Βενετοκρατικὰ Μελετήμα-τα*, σσ. 202-204, αρ. 4) = *Μιχαὴλ Μαράς* 149 Α', αρ. 134· 22/8/1550, *Πέτρος Πατσιδιώ-της*, αρ. 79· 28/4/1608, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 25· 2/8/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 598· 21/9/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 740.

37. «... more Veneto ...», 21/10/1587, *Zorzi Troilo*, αρ. 7· «... να στιμάρουν τα κατῶγε-γραμμένα πρᾶματα, καὶ ὅτι τα θέλουσι βάλη, να γροικάτε μόρε βένετο καὶ ἡναπλάμπιλε ...», 23/10/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 94· «... γιὰ τα ὅπια τὰ ἄνοθεν μερι ἐλετζέραν ἐμένα, το κατῶγεγραμμένω νοδάρω, να δὸ καὶ να στιμάρω, καὶ ὅτι τα θέλω βαλὶ να ἦναι καὶ ν' ἀπομένη μόρε βένετο ...», 2/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 514.

ες³⁸, έννοιες που απ' ό,τι προκύπτει κατά την ύστερη τουλάχιστον περίοδο έχουν ταυτιστεί στη γλώσσα των νοταρίων και στη συνείδηση του πληθυσμού, χρησιμοποιούμενες αδιακρίτως. Με την ίδια εξάλλου λογική τονίζεται ότι οι αποφάσεις των εκτιμητών είναι εκ των προτέρων ανέκκλητες, χωρίς καμία δυνατότητα αμφισβήτησης ή προσβολής τους³⁹.

Σε όλες αυτές τις εκτιμήσεις, τα παρεχόμενα προικώς αγαθά περιγράφονται με λεπτομέρειες, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα υλικά, στην ποιότητα της κατασκευής τους, στην επεξεργασία τους, καθώς και σε όποιο άλλο χαρακτηριστικό κρίνουν οι πραγματογνώμονες ότι μπορεί να επηρεάσει την αξία τους. Εξάλλου η κρατούσα τάση, σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, επέβαλλε την υπερκοστολόγηση των συγκεκριμένων αντικειμένων, τακτική που πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια μίας προσπάθειας κάλυψης των όποιων ανατιμήσεων στην αξία των ειδών από την εποχή σύναψης του γάμου μέχρι και την πιθανολογούμενη λύση του και την κατά το νόμο επιστροφή της προίκας στους δικαιούχους της. Μάλιστα οι πράξεις αυτές επιστροφής των προικίων που ακολουθούν την τυπολογία των αποδείξεων εξόφλησης και συντάσσονται κατά κανόνα είτε από τη σύζυγο για εξασφάλιση του ίδιου του συζύγου σε περίπτωση διαζυγίου⁴⁰ ή των κληρονόμων του σε περίπτωση θανάτου του⁴¹ είτε τέλος των κληρονόμων της συζύγου σε περίπτωση θανάτου της τελευταίας⁴², προχωρούν και πάλι σε αρκετές περιπτώσεις σε επανακοστολόγηση των προικίων αντικειμένων, προκειμένου να προσδιοριστεί ασφαλέστερα το ποσό της επιστρεφόμενης προίκας⁴³.

38. «... inter aurum, argentum, perlas vestes et alias res extimandas juxta usum terre ...», 2/10/1457, Maria Constantoudaki-Kitromilides, «The Painter Anghelos Acotantos: New Biographical Details from Unpublished Documents», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 2, Αθήνα 2003, σσ. 503, αρ. 3· «... da esser estimati per li deputati secundum usum ...», 7/2/1555, Σπίθα-Πιμπλή 2000, αρ. 10· «... giusta la consuetudine della patria ...», 28/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 4· «... secondo il rito della patria ...», 31/7/1586, Zorzi Troilo, αρ. 5· «... τα οποία να τζι δόσι στήμα ... κατά τη τάξη ...», 29/7/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 134· 7/4/1611, Michiel Gradenigo, αρ. 175· «... τα δε έπηλγηα εις τόσην στιμα ρουχό κατα την όζάντζα ...», 24/4/1617, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 299· 15/4/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 329 (σε περίληψη).

39. 29/7/1558, Βισβίτζης 1965, 98-100, αρ. 15· «... et quando da lui sarano stimate sia et s'intenda, more Veneto et inappellabile ...», 21/10/1587, Zorzi Troilo, αρ. 7· 18/6/1589, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 19· «... να στιμάρουν τα κατώγεγραμμένα πράματα, καί ό,τι τα θέλουσι βάλι, να γρικάτε μόρε βένετο καί γραπιλάμπιλε ...», 23/10/1600, Μανόλης Βαρούχας, αρ. 94.

40. 10/7/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Γ', αρ. 43.

41. Ιανουάριος 1271, Pietro Scardon, αρ. 1· 8/4/1271, Pietro Scardon, αρ. 216· 17/3/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 237· 16/4/1301, Benvenuto de Brixano, αρ. 30· 20/8/1621, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 380.

42. 11/10/1304, Pietro Pizolo II, αρ. 886· 7/7/1615, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 255· 20/9/1624, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 433.

43. 20/9/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 296-298, αρ. 11· 7/7/1615, Ιωάννης Κα-

2. Διαθήκες

Αν τα προικοσύμφωνα αποτελούν την αφετηρία για την έναρξη ενός συγκεκριμένου κύκλου της ανθρώπινης ζωής, οι διαθήκες δεν είναι τίποτε άλλο από τον τελικό απολογισμό της⁴⁴. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα κείμενα αυτά εμπεριέχουν ένα μεγάλο όγκο πληροφοριών για τα αντικείμενα εκείνα, με τα οποία ήταν συνδεδεμένος ο διαθέτης κατά τη διάρκεια της ζωής του. Ιδιαίτερα η μέριμνα για την κληροδοσία των ενδυμάτων⁴⁵ αποτελεί ίσως την καλύτερη έκφραση αυτής της ιδιαίτερης σχέσης και εμπεριέχει εξ ορισμού μία αυτονόητη κατηγοριοποίηση. Τα πολυτιμότερα, από αυτά κληροδοτούνται σε πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος του διαθέτη και στους οικείους του⁴⁶, ενώ τα ευτελέστερα κληροδοτούνται σε

τζαράς, αρ. 255· 15/2/1627 (m.v. 1526). Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 482. Πρβλ. ενδεικτ. S. Chjnacki, «Riprendersi la dote: Venezia 1360-1530», *Tempi e spazi della vita femminile tra medioevo ed età moderna*, S. Seidel Menchi, A. Jacobson Schutte, T. Kuehn (eds), Bologna 1999, σσ. 461-492.

44. Για την εξελικτική πορεία του θεσμού της διαθήκης στην ιταλική χερσόνησο γενικά και ειδικότερα στην ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτ. G. Gatti, «Autonomia privata e volontà di testare nei secoli XIII e XIV», «*Nolens intestatus decedere*», *Il testamento come fonte della storia religiosa e sociale*, Atti dell'incontro di studio, Perugia, 3 maggio 1983, Perugia 1985, σσ. 17-26· F. Iacomeli, «Dalle donazioni pro anima del secolo VIII ai testamenti del secolo XIII», *Bullettino Storico Pistoiense* 32 (1997), 79-95· L. Guzzetti, *Venezianische Vermächtnisse. Die soziale und wirtschaftliche Situation von Frauen im Spiegel spätmittelalterlicher Testamente*, Studgard 1998· S. Lavarda, *L'anima a Dio e il corpo alla terra. Scelte testamentarie nella terraferma veneta (1575-1631)*, Venezia 1998· S. Gaspari, «I testamenti nell'Italia settentrionale fra VIII e IX secolo», *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*, F. Bougard, Cristina La Rocca et Regine Le Jan (eds), Roma 2005, σσ. 97-113· S. Holger Brunsch, «Genesi, diffusione ed evoluzione dei documenti di ultima volontà nell'alto Medioevo italiano», *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*, F. Bougard, Cristina La Rocca et Regine Le Jan (eds), Roma 2005, σσ. 81-96· Linda Guzzetti, «Caratteristiche dei testamenti degli immigrati a Venezia e a Creta nel secolo XIV», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio Greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII*, Atti del incontro scientifico, Venezia, 22-23 gennaio 2007, Chryssa Maltezou e Gogo Varzelioti (a cura), Venezia 2008, σσ. 11-32.

45. Ορισμένες διαθήκες βρίθουν από παρόμοια κληροδοτήματα βλ. ενδεικτ.: Διαθέτρια: Nicolota Venerio, 29/12/1345, McKee, Wills, αρ. 154· Διαθέτης: Graciadei de Lando, 5/11/1390 (2/1/1391), Elizabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (εδώ Memoriali), αρ. 1332· Διαθέτρια: Αικατερίνα χήρα του ποτε κύρ Τζόρτζη Ντακάταρω, 17/3/1518, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 52· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλα, 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης, 1986, αρ. 7. Γενικότερα για το φαινόμενο βλ. σχετ. A. Guarino, «Sul legato di vesti», *Labco* 16 (1970), 58-60· R. Martini, «Ancora sul legato di vesti», *Labco* 17 (1971), 157-168.

46. Διαθέτης: Petrus Taliapetra, «... Item dimitto filie mee, Helene Gradonico, meumapedum maius. Item dimitto Marulle Gisi, filie mee, unum aliudapedum ...», 1/12/1362, McKee, Wills, αρ. 271· Διαθέτρια: Τζουάνα Σεγρέδενα, «... Έτι αφήμι της θυγατρός

ανθρώπους του ευρύτερου κοινωνικού περιγυρού⁴⁷ ή ακόμη και σε άγνωστους εμπερίστατους αποδέκτες, οι οποίοι περιγράφονται με τις αόριστες έννοιες του ενδεούς ή του ασθενούς⁴⁸. Οι σχετικές μάλιστα αποδείξεις παραλαβής παρόμοιων κληροδοτημάτων, – αν και αρκετά σπάνιες –, συνιστούν πολύτιμα τεκμήρια για τη λειτουργία των συγκεκριμένων όρων⁴⁹. Το ίδιο πολύτιμη εξάλλου καθίσταται και η μελέτη της τρίτης κατηγορίας

μου της Μαρκιζήνας τας χρυσάς μοι μανίκαις καὶ τὴν παγονάντζαν μου κόταν ...». 11/6/1508, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 6· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, 30/4/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 71· Διαθέτρια: Εργίνα τοῦ ποτε Νικόλα Φριέλο, γυνὴ τοῦ μαηστρο-Μιχάλη> Χαρά, «... ἀκομή ἀφίνω τῆς ἀδερφῆς μου τῆς Μαρίας ἕνα φουστάνι μπουκασένιο καὶ τὴν σάρτζα μου ... καὶ τῆς ἀδερφῆς μου τῆς Καλῆς ἕναν ποκάμησον καὶ μῆαν ἐμπόλιαν· ἀκομή τῆς μάνας μου τὸ πλητζούνη μου καὶ ἕναν ποκάμησον ...». 15/3/1530, *Αντώνιος Γιαλέας*, αρ. 9-10· Διαθέτρια: Francescina Sofiano, «... Item vol e lassa a Madonna Vittoria, sua figliola ... et tutti li suoi vestimenti de seta ...», 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 17· Διαθέτρια: Κατερουτζα, θυγατέρα ποτε ... Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε ... Μικελε Ντεμέτσο, «... Αφῆνο ... τῆς ἀνίψας μου ... καὶ ἕνα ζευγαρι μανικια χρῖσα ... καὶ τὰ ἀπομονάργια μου ρουχα καὶ στολίδια ἀφῆνο ... τῆς ἀδελφῆς μου ...». 17/3/1616, *Μαυρομάτης* 1979, 219-224, αρ. 2· Διαθέτρια: Ντιάνα Κορναροπούλα, 18/5/1640, *Μαυρομάτης*, 1986, αρ. 9· Διαθέτρια: Νικολέτα Κομούσκοπούλα, 1/12/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 151 (σε περίληψη).

47. Διαθέτης: Marcus de Firmo, «... Item dimitto Michaeli Ialina, murario, unam meam tunicam scavaçata et unam meam iploidem ac epitogium meum de meçalana ...». 16/3/1348, McKee, Wills, αρ. 61· Διαθέτης: Manfredinus de Stanchario, «... Item dimitto Nanino, famulo meo, zuparellum meum et calisas meas pro anima mea ...». 6/12/1365, McKee, Wills, αρ. 303· Διαθέτρια: Μαρούλα Ντεφαιτζενα, 12/6/1506, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 2· Διαθέτης: Πγέρος Δαπόντες, «... "Ἐτι ἀφίνω τοῦ Πέτρου Καροσί[...] τοῦ φαμέγιου μου, ἕναν μου ρούχον ἀπὸ τὰ παλαιά, πλὴν ἕαν ἕνα εἰς τὴν ὀμπιδιέντζαν τῆς γυναικός μου καὶ κυρὰς αὐτοῦ ...». 6/4/1508, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 5· Διαθέτρια: Ἀννέζα Ὑαλεάδενα, «... "Ἐτι ἀφίημι τῆς Μαρίας τῆς χωριατοπούλας ἕνα στρώμαν καὶ δύο προσκεφαλὰδια διὰ τὴν ψυχὴν μου ...». 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτης: Domenego Mudazzo, «... Item vol et lascia à Recavà et Manusso putti pastorelli una nuda di drapu de griso, oltra quelli che portano alla giornata, et una camisa con un par de braghese de tela per uno ...». 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· Διαθέτρια: Φρατζού Επισκοπούλα, 17/2/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 303 (σε περίληψη).

48. Διαθέτρια: Maria Barbo, 4/11/1312, McKee, Wills, αρ. 354· Διαθέτης: Nicolaus Dadho, «... Item volo quod omnes vestes mee, ecceptis duobus mantelis meis, dentur pauperibus egenis pro anima mea ...». 19/7/1414, McKee, Wills, αρ. 674· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... "Ἐτι ἀφίημι πανὶν λινὸν λευκαμένον πῆγες οὐ ἀπάνω κάτω νὰ τὸ κάμουν τόσα ποκάμησα γυναικεῖα καὶ ἀνδρίκεα νὰ τὰ δώσουν πᾶσα ἐνὸς πτωχοῦ ὅπου νὰ φαίνεται τῶν κουμμεσαρεῶν μου, ἤγουν διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ὁμοίως ἔχω παλιάτζαν πῆγες ἀπάνω κάτω ξ' νὰ τὴν δώσουν νὰ ἐδυθοῦν πτωχὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου ...». 30/4/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 71· Διαθέτρια: Ἀννέζα Ἰεράκενα, «... "Ἐτι ἀφίημι τὴν ἐνδυμασίαν μου, καθὼς ἐστί, πενήτων καὶ πένησῶν διὰ τὴν ψυχὴν μου ...». 31/5/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 124· Διαθέτρια: Αντριάνα Πατελαροπούλα, 10/12/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 263 (σε περίληψη).

49. 20/11/1549, *Μιχαὴλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 323· 22/10/1593, *Michiel Gradenigo*, αρ. 34,

κληροδοτημάτων, αποτυπώνοντας κάποιες από τις εκφάνσεις που προσελάμβανε η φιλανθρωπία σε αυτόν τον τομέα, αφού εκτός από αυτούσια ενδύματα συνηθισμένη ήταν επίσης η κατάλειψη χρηματικών ποσών που προοριζόταν για την ένδυση είτε καθορισμένων ατόμων⁵⁰ είτε γενικότερα των πτωχών⁵¹. Διαδεδομένη για παράδειγμα προβάλλει η φροντίδα εξασφάλισης ενδυμάτων και ρουχισμού για τους ασθενείς και τους τροφίμους των διαφόρων ευαγών ιδρυμάτων, που κατά καιρούς λειτουργούσαν στον Χάνδακα⁵². Πρώτο σε προτίμηση φαίνεται να έρχεται το Ίδρυμα του Αγίου Λαζάρου. Πρόκειται για το μακροβιότερο φιλανθρωπικό ίδρυμα του Χάνδακα, οι εγκαταστάσεις του οποίου βρισκόταν έξω από την Πύλη του Παντοκράτορα. Αρχικά προοριζόταν για την περίθαλψη των λεπρών και αυτών που έπασχαν από μεταδοτικές ασθένειες, από το 16^ο όμως αιώνα και έπειτα μαρτυρείται να λειτουργεί και ως πτωχοκομείο⁵³. Η σε ένα πρώτο επίπεδο αόριστη κατάληψη ενός χρηματικού κληροδοτήματος υπέρ των ασθενών του ιδρύματος, προσλαμβάνει συγκεκριμένες διαστάσεις όταν ρητά καθορίζεται ότι τα χρήματα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την έν-

50. Διαθέτρια: Marchesina, relicta Paganucii, «... In primis dimitto presbitero Iacobo, filio meo, yperpera in cretensia currentia octo, quibus commissarii mei predicti debeant sibi facere vestimenta ...», 3/1/1348 (m.v. 1347), McKee, Wills, αρ. 33· Διαθέτρια Aniça Ruçino, «... Item volo quod fiat vestimentum Petro Donato valoris yperperorum decem pro anima mea ...», 29/7/1376, McKee, Wills, αρ. 693· Διαθέτης: Μιχάλης Κότης, «... Άκομή άφίνω τής Άννίτζας Φράγγενας ένα ποκάμισον και ένα φουστάνιν λινοδύμητον, τὰ όποια νά τής κάμνουν οί κουμεσάριοί μου διά τήν ψυχήν μου ...», 12/8/1513, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 38· Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... Έτι άφίμι τής κερα Όριας Ντεμέτζενας, τής εξαδέλφης μου, δουκάτα εξ άπό τὰ καλά μου διά νά κάμη μίαν σάρτζαν μαύρην, νά με θλίβη ...», 30/4/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 71.

51. Διαθέτρια: Maria Barbo, «... Item volo quod fiat quatuor pauperibus fustagnum unum pro qualibet et calciamenta ...», 4/11/1312, McKee, Wills, αρ. 354· Διαθέτης: Iacobus Cordeferro, «... Item volo quod ematur panum de griso et de tella iperperorum centum pro induendis pauperibus ...», 15/11/1330, McKee, Wills, αρ. 20· Διαθέτης: Marcus Cornario, «... Item yperpera triginta pro induendo pauperos et pauperas ...», 30/8/1326, McKee, Wills, αρ. 239· Διαθέτρια Marchesina Tanto, «... Item volo et ordino quod expendantur yperpera quinquaginta pro faciendo camisas et fustaneos, que camisie et fustanei dari debeant, videlicet soldatis, pauperibus, infirmis secundum quod videbitur predictis commissariis meis ...», 12/5/1366, McKee, Wills, αρ. 733· Διαθέτρια: Maricoli Bolani, «... Item volo quod ematur tella valoris yperperorum X et induantur pauperes pro anima mea ...», 5/11/1381, McKee, Wills, αρ. 711· Διαθέτης: Νικολός Τζηρίγος, «... Έτι άφίμι δουκάτα κορέντε δώδεκα άπό τὰ καλά μου ένα ένδύση ή κουμεσάριά μου τόσα πτωχά άπερ αὐτής φανή, και γυναίκας και άνδρας διά τήν ψυχήν μου ...», 10/5/1531, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 148.

52. Βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.

53. Βλ. σχετ. Παπαδιά-Λάλα, ό.π., σσ. 137-147.

δυσση των ασθενών⁵⁴, ενώ σε μία άλλη μορφή της η βούληση των διαθετών επιβάλλει την κληροδοσία συγκεκριμένων υφασμάτων και ενδυμάτων από το βεστιάριο τους⁵⁵.

Ανάλογα κληροδοτήματα φυσικά εντοπίζονται και για τα υπόλοιπα ιδρύματα που βρισκόταν στον αστικό ιστό του Χάνδακα όπως αυτό της Παναγίας των Σταυροφόρων, στο οποίο και λειτουργούσε νοσοκομείο - πτωχοκομείο, ή το νοσοκομείο του Αγίου Πνεύματος ή νέο νοσοκομείο⁵⁶, ιδρύματα που θα πρέπει να ταυτιστούν με το αυτό του Αγίου Αντωνίου των Επαίων⁵⁷. Αξίζει τέλος εδώ να σημειωθεί ότι η κατάληψη αυτούσιων

54. Διαθέτρια: Milliorina Vidho, «... Et yperpera septem dimitto infirmis Sancti Laçari, pro quibus yperpera septem emantur tantum fustaneum per suprascriptos meos commissarios quantum ascendunt dicta yperpera septem et indumentum dicti infirmi Sancti Laçari ...», 11/7/1322, McKee, *Wills*, αρ. 398· Διαθέτρια: Maria Mudacio, «... Item dimitto yperpera novem pro faciendis fostaneis infirmis Sancti Lacari pro anima mea ...», 15/2/1330 (m.v. 1329), McKee, *Wills*, αρ. 17· Διαθέτρια: Richiolda Greco, «... Item dimitto yperpera quatuor ut ematur panum pro interulis fiendis infirmis Sancti Lacari ...», 6/8/1335, McKee, *Wills*, αρ. 432· Διαθέτρια: Frangulla Catellano, «... Item lasso yperperi X che sia spendhudo tella a vestitu li povri de San Lazaro ...», 22/12/1350, McKee, *Wills*, αρ. 255· Διαθέτης: Marcus Darvasio, 24/12/1453, *Dominicus Grimani*, αρ. 128· Διαθέτης: Antonius Chandachyti, «... Item volo quod fiant cuilibet infirmo Sancti Lacari de burgo Candide pignolatum unum et camisa una ...», 16/7/1361, McKee, *Wills*, αρ. 231· Διαθέτης: Iohannes Fuscario, «... Item lago a Santo Laçaro ali levrosi che sia fato camisie et ço che parerà ali mie commissari yperpera V per anema mia ...», 8/12/1377, McKee, *Wills*, αρ. 701.

55. Διαθέτρια: Maria Sanuto, «... Item dimitto infirmis Sancti Laçari yperpera quinque et brachia centum telle pro eorum vestiri ...», 12/12/1376, McKee, *Wills*, αρ. 555. Πρβλ. Επίσης σχετ. και επόμενη υποσημείωση.

56. Διαθέτρια: Anastassu Caravello, «... Item dimitto infirmis ospitalis Sancte Marie Maiori de burgo Candida unam de meis cultris et unum par meorum linteaminum que voluerint dicti commissarii ...», 30/7/1328, McKee, *Wills*, αρ. 16· Διαθέτης Iohannes de Spoleto, «... Item dimitto hospitali Sancte Marie Cruciferorum de burgo Candide yperpera duo in linteaminibus seu lectis fiendis pauperibus dicti hospitalis ...», 2/7/1338, McKee, *Wills*, αρ. 434· Διαθέτης: Massimus de Rimano, «... Item dimitto hospitali novo Sancte Marie Cruciferorum de burgo Candide vocato Spiritus Sancti yperpera in cretensia currentia quinquaginta pro fiendis lectis linteaminibus et cultris pro anima mea ...», 30/1/1348 (m.v. 1347), McKee, *Wills*, αρ. 34· Διαθέτης: Paulus Quirino, «... et infirmis ospitalis Genitricis Cruciferorum pro vestibus yperpera quinque ...», 9/6/1348, McKee, *Wills*, αρ. 225· Διαθέτης: Marcus Darvasio, 24/12/1453, *Dominicus Grimani*, αρ. 128· Διαθέτης: Andrea Cornario, «... Item dimitto hospitali novo de burgo illud meum lectum de pluma quod est in meo casali de Psomopulla cum una cultra et uno pari linteaminum et duobus orleriis ...», 19/6/1360, McKee, *Wills*, αρ. 275· Διαθέτρια: Maria Sanuto, «... Item dimitto hospitali novo ecclesie Sancte Marie Cruciferorum burgi predicti yperpera quinquet unum par linteaminum ac unam cultram cuginam ...», 12/12/1376, McKee, *Wills*, αρ. 555· Διαθέτρια: Iacoba Dadho, «... Item dimitto dieri cultras decem parvas pro infirmis in hospitali Sancti Antonii pauperum burgi pro anima mea ...», 11/2/1417 (m.v. 1416), McKee, *Wills*, αρ. 677.

57. Βλ. σχετ. Παπαδιά Λάλα, *Ευαγγή και νοσοκομειακά ιδρύματα κτλ.*, σσ. 61-87.

ενδυμάτων στα φιλανθρωπικά ιδρύματα για την ένδυση των τροφίμων τους αποτελεί ένα φαινόμενο που κατά κανόνα εντοπίζεται μέχρι και το 14^ο αιώνα. Αντίθετα τους επόμενους αιώνες παρατηρείται μία ποιοτική μεταβολή στην έκφραση της φιλανθρωπίας των διαθετών, αφού γενικεύονται οι κληροδοσίες χρημάτων, που αφήνονται στη διάθεση των διαχειριστών των διαφόρων ιδρυμάτων⁵⁸.

Σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, οι κληροδοσίες ενδυμάτων αποβλέπουν σε γενικές γραμμές να καλύψουν ένα μεγάλο εύρος συναισθηματικών κυρίως αναγκών των διαθετών, δηλώνοντας ανάλογα με τις περιστάσεις ένδειξη εύνοιας και αγάπης αλλά και ενέχοντας για τα πολυτιμότερα τουλάχιστον από αυτά, το στοιχείο της μεταφοράς μίας οικονομικά αποτιμητής περιουσιακής ομάδας⁵⁹ ή ενός μεμονωμένου αντικειμένου, η αξία του οποίου μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις καθορίζεται ότι πρέπει να ρευστοποιηθεί για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών⁶⁰. Με τη λογική αυτή είναι αρκετά συχνή η κληροδοσία όχι

Πανοπούλου 2012, σσ. 166-173 (όπου και πληροφορίες για την αδελφότητα που είχε την έδρα της στη μονή). Πρβλ. επίσης Ασπασία Παπαδάκη, «Νέα στοιχεία για τη Μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Χάνδακα. Τα κατάστιχα εσόδων και εξόδων του 16^{ου} αιώνα», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2004, σσ. 271-284· Ασπασία Παπαδάκη, «Ηγούμενοι της μονής των Σταυροφόρων στον Χάνδακα (16^{ος} αιώνας)», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Γωγώ Βαρζελιώτη, Κ. Τσινακάκης (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 605-617.

58. Διαθέτης: Πγέρος Δαπόντες, «... Έτι αφίνω υπέρπουρα ε' εις τόν Άγιον Λάζαρον εν ὧ εἰσὶν οἱ λωβοί ...», 6/4/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 5· Διαθέτρια: Αἰκατερίνα χήρα τοῦ ποτὲ κύρ Τζώρτζη Ντακάταρω, «... Έτι αφίνω εις τόν Άγιον Λάζαρον διὰ τὴν ψυχὴν μου ὑπέρπουρα ε' νὰ τὰ δώσουν οἱ κουμμεσάριοί μου ἴδια εις τὰς χεῖρας τῶν πτωχῶν ...», 13/1/1518 (m.v. 1517), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 50· Διαθέτης: Νικολὸς Κουρεφας, «... Έτι αφίημι τῶν πτωχῶν τοῦ σπιτάλε τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας ὑπέρπουρα δέκα διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ τῶν πτωχῶν τοῦ σπιτάλε τῆς Κυρίας τοῦ Φόρου αφίημι ἄλλα ὑπέρπουρα δέκα διὰ τὴν ψυχὴν μου ... Έτι αφίημι τῶν λωβῶν ὄντων εις τόν Άγιον Λάζαρον ὑπέρπουρα δέκα διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 1/2/1524 (m.v. 1523), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 86.

59. Αφού δεν είναι λίγες οι φορές που τα καταλειπόμενα ενδύματα εκλαμβάνονται ως τέτοια: Διαθέτρια: Herini, Nigro, 2/4/1332, McKee, Wills, αρ. 422· Διαθέτρια: Marudalena Bonohomo, «... Item dimitto Margarite, filie anime mee ... unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo facolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margerite pro anima mea ...», 15/3/1341, McKee, Wills, αρ. 308· Διαθέτης: Μιχαήλ Τζουλιὰς Ντατσηρίγος, «... Έτι θέλω ὅκαί εἴ τι ἄρα εἰσὶ τεταμμένα προικίον τῆς Καλῆς, τῆς παιδίσκης τοῦ ὅκου μου, ἧτις προίκα ἐστὶν ἡσφαλισμένη ἐν μία κασέλα ...», 20/4/1517, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 48.

60. Διαθέτρια: Maria Belacura, «... Inprimis dimitto suprascripto Nicolao Gadelario suprascripto commissario meo, cingulum meum argentum et clamidem meam de Tripoli, ad hoc quod ipse Nicolaus faciet me sepeliri prout conveniet et decebit ... Item ordino quod mantellum meum de viridi cum cendato vermilio subter vendatur. Ex denariis cuius habitis emantur candelae ...», 18/12/1331, McKee, Wills, αρ. 384· Διαθέτης: Gratonus

μόνο ενδυμάτων αλλά και αδιαμόρφωτων υφασμάτων⁶¹ καθώς και πρώτων υλών, κυρίως νημάτων μεταξίου ή λιναριού⁶². Φυσικά για μία πιο ενδελεχή ερμηνεία του όλου φαινομένου δεν είναι δυνατόν να μην προσμετρηθεί και το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα και η έντονη μεταφυσική αγωνία που διαπνέει τους διαθέτες⁶³, οι οποίοι δεν παραλείπουν σε κάθε τέτοια περίπτωση να τονίσουν ότι η κληροδοσία αποσκοπεί στην ψυχική τους σωτηρία⁶⁴, απαιτώντας μάλιστα, αν οι αποδεκτές είναι μοναστηριακά ιδρύματα

Dandulo, «... Item volo quod mees vestes tam ille quas habeo hic Candide quam ille quas habeo Venetiis vendantur et dentur pro anima mea ...», 31/3/1376, McKee, Wills, αρ. 767. Διαθέτης: Andreas Duodo, «... Item volo quod omnes mee vestes et res quas habeo hic Candide vendantur et de precio earum solvantur expense mee sepulture ...», 27/3/1412, McKee, Wills, αρ. 668. Διαθέτρια: Ελισάβετ Βαγιάννα, «... Καὶ θέλω νὰ πουληθοῦσιν ἡ παλαιογουνέλα μου καὶ τὰ δύο μου φουστάνια καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ δηνάρια νὰ θαπτῶ καὶ νὰ κυβεθῶ καὶ νὰ μνημονεuthῶ, ὅπου σώσουν ...», 17/7/1509, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 14. Διαθέτρια: Μαρία Πάλμπεννα, «... Ἐτι θέλω νὰ πουλήσῃ ὁ κομμεσάρειός μου τὴν σάρτζαν μου τὴν κόκκινην καὶ τὸ καμῆζωτον μου καὶ ταῖς σκούφιες μου νὰ δοθοῦν διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 27/8/1531, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 150. Διαθέτρια: Cassandra Corner, «... Item vol et ordena che tutte le sue vesture et altri drapi che si trova haver sian prima venduti per esser pagati l'infrascritti legati che lascia per l'anima sua ...», 28/5/1597, Zorzi Troilo, αρ. 77.

61. Διαθέτρια: Cecilia de Ragusio, «... Item volo quod pani mei dorsus dentur pauperibus mulieribus pro anima mea ...», 27/8/1346, McKee, Wills, αρ. 147. Διαθέτρια: Cali Tataro, «... Item dimitto Sophye, filie Hemanuelis Musurachi, cultram mei lecti et brachia duodecim telle de lino ...», 1/6/1359, McKee, Wills, αρ. 166. Διαθέτρια: Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζώρτζη Ντακάταρω, «... Καὶ ἀκομὴ ἀφίνω τῆς καὶ πανὶν λινὸν πῆχες διακόσας ἐνέα ἀπάνω κάτω ...», 13/1/1518 (m.v. 1517), Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 50. Διαθέτρια: Τζάννα Τζενοπούλα, «... Ἐτι ἀφίμι πανὶν λινὸν λευκαμένον πῆχες οὐκ ἀπάνω κάτω νὰ τὸ κάμουν τόσα ποκάμησα γυναικεῖα καὶ ἀνδρίκεια νὰ τὰ δώσουν πᾶσα ἓνα ἐνὸς πτωχοῦ ... Ὅμοίως ἔχω παλιάτζαν πῆχες ἀπάνω κάτω ἔ, νὰ τὴν δώσουν νὰ ἐνδυθοῦν πτωχὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 30/4/1523, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 71. Διαθέτρια: Ντινιά Σαχοραφοπούλα, 14/5/1601, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 125.

62. Διαθέτρια: Eudochia Suriano, «... Item dimitto Xenii, propinque mee ... libras duas de cuculi partim filati et partim non ...», 22/3/1332, McKee, Wills, αρ. 136. Διαθέτρια: Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζώρτζη Ντακάταρω, 13/1/1518 (m.v. 1517), Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 50. Διαθέτης: Τζώρτζης Καλονάς, 4/5/1600, Ιωάννης Βλαστός, αρ. 22.

63. Βλ. σχετ. G. Hofmann, «Il pensiero religioso nelle donazioni e nei testamenti dei Veneziani di Creta», *Civiltà Cattolica* 95 (1944), 20-226. Πρβλ. επίσης A. Samaritani, «Mentalità religiosa nell'ora del testamento in una città italiana: Ferrara durante la tempesta degli ordini mendicanti (sec. XIII-XIV)», *Analecta Pomposiana* 7 (1982), 59-129.

64. Διαθέτρια: Agnes Taiapetra, «... Item dimitto Marie Evrionene meum mantelum nigrum et meam grisam quam porto pro anima mea ...», 15/2/1333 (m.v. 1332), McKee, Wills, αρ. 456. Διαθέτρια: Ελισάβετ Βαγιάννα, «... Ἀκομὴ καὶ μίαν ζυγὴν σενδόνια, τὸ ἐν πετζῶν δύο καὶ τὸ ἕτερον τριῶν. Καὶ ταῦτα ἀφίνω τοῦ εἰρημένου Μανούσω διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 17/7/1509, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 14. Διαθέτρια: Ἀνέζα Ὑταλέαδεννα, «... Ἐτι ἀφίμι τῆς Ἀνέζας Ντιάννας φουστάνιν ἓνα καὶ τὴν γουνέλαν μου τὴν

ή ιερείς, τις ανάλογες επιμνημόσυνες τελετές και λειτουργίες και υπολογίζοντας τα παρεχόμενα είδη ως αμοιβή⁶⁵.

Το είδος όμως των κληροδοτημάτων μίας διαθήκης φαίνεται να το επηρεάζουν και εξωτερικοί παράγοντες. Κάτω από την πίεση μίας ασθένειας ή ακόμη περισσότερο μίας εγκυμοσύνης, οι κληροδοσίες ενδυμάτων τίθενται εξ ορισμού σε δεύτερη μοίρα. Αυτό που εν προκειμένω προτάσσεται είναι η ανάγκη εξασφάλισης σημαντικότερων περιουσιακών αγαθών. Στη διαθήκη για παράδειγμα που συντάσσει τον Οκτώβριο του 1525 η Κωνσταντίνα Ανδρίτσεινα κατά τη διάρκεια της λοχείας της, η σκέψη που κυριαρχεί είναι η όσο το δυνατόν καλύτερη ρύθμιση της κηδεμονίας του νεογέννητου παιδιού της, το οποίο και αφήνει στη μέριμνα των αδελφών της και όχι φυσικά η διευθέτηση της μεταθανάτιας τύχης των ενδυμάτων της⁶⁶.

Εξάλλου θα πρέπει να σημειωθεί ότι για την αρτιότερη κατανόηση της παρεχόμενης από τις διαθήκες εικόνας, καλό θα ήταν να προσμετρηθούν και κάποιοι εξωτερικοί παράγοντες, όπως οι συνθήκες σύνταξης της διαθήκης, το φύλο του διαθέτη, η ηλικία του, η κοινωνική του τάξη και η οικονομική του κατάσταση. Η συγκριτική μελέτη περισσότερων από 1200 διαθη-

κόκκινην διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτρια: Βαρβάρα Πλουσαδινοπούλα, «... ἀκομὴ ἀφίνω τῆς γινεκόσ ὅπου με λατρέβει, ἤγουν τῆς Μαρκεζίνα, τό πλιτζούνι μου καὶ ἐναν φουστάνη καὶ ἕναν ποκάμησο καὶ ἕνα ζευγάρι σιντόνια, νὰ δοθοῦσι διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 6/5/1531, *Αντώνιος Γιαλέας*, αρ. 20-21· Διαθέτρια: Ντινιά Σακοραφοπούλα, «... Αὐτοὶ ἀφίνη τζι Τζορτζίνας Λουμπινολεδοπούλας μία μπαλέτζα καὶ ἕνα σετόνη οὐδιὰ τι ψυχὴ τζι ...», 14/5/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 125· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλα, «... Αφίνω τζι ἀδελφίς μου τζι νатуράλε ... καὶ τέσερα ποκάμισα ἀπου τὰ δικὰ μου καὶ τὴν καρπέτα μου με τζι γούνες νὰ μὲ μακαρήζη ...», 18/5/1640, *Μαυρομάτης* 1986, αρ. 9.

65. Διαθέτης: Thomas Bollani, «... Item dimitto conventui Fratrum Predicatorum de Candida meam robam de gardenale et yperpera decem pro missis celebrandis pro anima mea ...», 22/4/1348, *McKee, Wills*, αρ. 78· Διαθέτρια: Κατερίνα χήρα, γυναίκα τοῦ ποτὲ μαῖστορο-Γεώργη Νταρίβου, 15/11/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 29· Διαθέτρια: Ἀνέζα Ὑαλεάδεν, «... Ἐτι ἀφίνη ταπέδον ἕνα ... τοῦ ἱερέως τῆς Κερα Ἑλεούσας, ἵνα μοι ποιήσῃ τὸσας λειτουργίας ...», 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 125· Διαθέτρια: Ντινιά Σακοραφοπούλα, «... Αὐτοὶ ἀφίνη τοῦ ἐβλαβέστατου παπά κηρ Διμίτρι Σακόραφου πανὴ πίκης ἥκοσι, οκτὸ πίκης δέμιτο καὶ τὰ ἴο ἀπόχι το, νὰ τζι κάμι ἕνα σαράνταλουτροῦ οὐδιὰ τι ψυχὴν τζι καὶ νὰ μὲ μπορέ νὰ τοῦ δόσι ἄλλη πλερομή παρὰ μόνο το λεγόμενον πανή, κατὰ πος τοῦ το ἀφίνη ...», 14/5/1601, *Ιωάννης Βλαστός*, αρ. 125· Διαθέτρια: Μαρία Βαρουχοπούλα, «... ἀκομὴ ἀφίνι διὰ ὄνομαν τζι ψυχὴ τζι τοῦ ἀφέντι πατέρα Θεοφίλου ἕνα σεντόνι καὶ μία λουτρομπόλλια, διὰ νὰ τινε μνιμονεύγῃ ...», 7/8/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 449.

66. Διαθέτρια: Κωνσταντίνα Ἀνδρίτζενα, 25/10/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 107. Πρβλ. ἐπίσης Διαθέτρια: Ἀνέζα Πασχαλίγενα, 5/10/1515, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 45· Διαθέτρια: Φραγγισκίνα Καλαβρούδεν, 11/7/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 74· Διαθέτρια: Marussa Calergi, 30/11/1592, *Zorzi Troilo*, αρ. 41.

κών κατέστησε εμφανές ότι σε σχέση με τους άνδρες διαθέτες, οι γυναίκες είναι αυτές που μνημονεύουν συχνότερα και σε μεγαλύτερο ποσοστό στις διαθήκες τους ενδύματα⁶⁷. Στο αποτέλεσμα αυτό σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει ανάμεσα στα άλλα και η πεποίθησή τους ότι παρόμοια αντικείμενα, αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος των προικίων αγαθών τους, γεγονός που τις καθιστούσε εξ ορισμού νόμιμες διαχειρίστριές τους.

Δεν είναι όμως μόνο τα κληροδοτήματα που σε μία διάταξη τελευταίας βουλήσεως αναφέρονται στα ενδύματα. Αρκετές σχετικές πληροφορίες μπορεί να αντλήσει κανείς και από τα αποσπάσματα εκείνα των διαθηκών όπου ο συντάκτης δίνει οδηγίες για την ταφή του. Σε ένα μεγάλο λοιπόν ποσοστό διαθηκών, αμέσως μετά τον ορισμό των εκτελεστών της διαθήκης, καθορίζεται με αρκετές λεπτομέρειες η μεταθανάτια τύχη του λειψάνου του διαθέτη, ο τόπος ταφής του και η ανέγερση του επιτύμβιου μνημείου⁶⁸, η τελετή κήδευσής του⁶⁹, ακόμη και τα ενδύματα με τα οποία επιθυμεί να

67. Πρβλ. σχετ. Πίνακα II.

68. Πρβλ. σχετ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα “σπουδαίων” και μούραρον, γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα με βάση αρχαιολογικές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 365-368· Καζανάκη-Λάππα 2004, 123-126 και 135-136· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 127-133. Πρβλ. επίσης Αριές 1997, σσ. 79-87 καθώς και 124-143· Α. Prosperi, «Il volto della Gorgone. Studi e ricerche sul senso della morte e sulla disciplina delle sepolture tra medioevo ed età moderna», *La morte e i suoi riti in Italia tra Medioevo e prima età moderna*, F. Salvestrini, G.-M. Varanini, Anna Zangarini (a cura), Firenze 2007, σσ. 26-29· Guzzetti, ό.π., σσ. 19-23· Despina Vlassi, «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII. Atti del incontro scientifico*, Venezia, 22-23 gennaio 2007, Chryssa Maltezos e Gogo Varzelioti (a cura), Venezia 2008, σσ. 90-91.

69. Διαθέτης: Marcus Capaci, «... Item dimito ecclesie Sancti Demetrii de Candida, in quo volo quod sepeliar, yperpera in cretensia currentia tria pro eius opere ...», 31/5/1321, McKee, Wills, αρ. 6· Διαθέτρια: Anastassu Caravello, «... Volo quod expendatur iperpera viginti in mio sepeliri, ita quod sepeliar honorate et bene ...», 30/7/1328, McKee, Wills, αρ. 16· Διαθέτης: Iohannes Saracenus, «... Item volo et ordino quod dicta uxor et comisaria mea faciat me sepeliri in loco ecclesie sancte Laçari et statim post mortem meam faciat fieri quatuor paraclitica sive orationes per presbyteros pro anima mea, similiter et quatuor missas ...», 6/6/1333(ε), McKee, Wills, αρ. 107· Διαθέτρια: Marchesina Descamato, «... Item volo quod corpus meum sepelietur in ecclesia Sancti Pantaleonis, que est prope portam moli ...», 12/8/1406, McKee, Wills, αρ. 662· Διαθέτης: Πγέρως Δαπόντες, «... Έτι εαν αποθάνω, θάψειν με εις τον Άγιον Πέτρον, εις την άρχλαν μου ...», 6/4/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 5· Διαθέτρια: Μαρία Στεφανοπούλα, «... Έτι άφίνω της κερα Έλενας της Άγρουδενας, της άνεψιδας μου, τó manτί μου διά την ψυχήν μου σύν τούτο, ει άφίσι [να] θαπτώ εις την άρχλαν, ήτις έστι εις τον Μέγαν Γεώργιον τον Καμαριότην ...», 22/9/1508, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 8· Διαθέτρια: Τζανέττα Κοντολιάδενα,

ταφεί το σώμα του⁷⁰. Από τους παραπάνω όρους οι τελετουργικές και οι ενδυματολογικές κυρίως οδηγίες φαίνεται να στοχεύουν στον περιορισμό οποιασδήποτε μορφής επίδειξης και πολυτέλειας⁷¹. Εξάλλου παρόμοιους περιορισμούς προσπαθούσε να επιβάλλει και η ίδια η επίσημη εκκλησία. Με απόφασή του λατίνου Αρχιεπισκόπου Κρήτης Fantino Dandolo απαγορεύτηκε ανάμεσα στα άλλα με ποινή αφορισμού τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Λατίνους η ταφή των νεκρών και ιδιαίτερα των γυναικών, στολισμένων με κοσμήματα και πολυτελή ενδύματα. Τη συγκεκριμένη διάταξη θα ενσωματώσει στις αποφάσεις της η μεταγενέστερη Σύνοδος του Gerolamo Dandolo⁷². Οι κανόνες αυτοί, οι οποίοι αναμφίβολα απηχούν παλαι-

«... θάπτειν με καὶ κηδεύειν με καὶ βαλλεῖν με ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῶν Μεσαμπελίων. ἐν ᾗ ἐστὶ καὶ ἡ μήτηρ μου ...», 26/2/1509 (m.v. 1508), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 12· Διαθέτης: Θεοτόκης Κλερονομάς, 10/1/1535, *Ἰωάννης Ολόκαλος*, αρ. 148· Διαθέτρια: Μανταλένα Σεμιτόκολο, 3/8/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 448· Διαθέτης: Νικόλαος Κιότζας, 22/8/1644, *Μαρίνος Αρκολεός*, αρ. 113 (σε περίληψη). Για τη συνήθεια ταφῆς στις εκκλησίες βλ. σχετ. διάταγμα του 1365, με το οποίο και καταβάλλονται προσπάθειες για τον περιορισμό του φαινομένου, επιτρέποντας τη χρήση μόνο των υφισταμένων τάφων: 9/5/1365, Jegerlehner 1904, 466-467. Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, 31 καθώς και Καζανάκη-Λάππα 2004, 126-130· Λαμπρινός, ό.π., 134-136.

70. Διαθέτης: Daniel Greco, «... Primo namque omnium volo quod in die obitus mei induatur corpus cum de meliori roba quam habeo et deferatur ad monasterium Fratrum Minorum de Candida cum dupleriis viginti et completo officio sepulture mee presentetur ipsa roba eisdem Fratribus ...», 7/5/1348, McKee, Wills, αρ. 218· Διαθέτρια: Francescina Sofiano, 29/7/1589, *Zorzi Trilo*, αρ. 17· Διαθέτρια: Ζαμπια Κορναροπούλα, «... Θέλω ... το κορμί μου να είναι θαμμένο ἰς το μοναστήρι του Σαν Φραντσέσκο ... και να μουβάλου τι μάβρι μου σάρτζα και με τιν άσπριν μου πόλια ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης 1986, αρ. 1· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, «... Ακόμη θέλω και οσάν αποθάνω ... να με ορδινιάσου εις το καδελέτο κατά την τάξην μου με τα ρούχα μου τα μαύρα ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Μαθιά ή Μπονοπούλα, «... Θέλω και να θαφτό σκλέτα (απλά) με τη σαρτζα μου και το παραμάντη μου ...», 8/6/1623, Μαυρομάτης 1986, αρ. 5· Διαθέτης: Τζώρτζης Λομβάρδος, 25/11/1644, *Μαρίνος Αρκολεός*, αρ. 141 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης ενδεικτ. E. Piltz, *Costume in Life and Death in Byzantium, Bysans och Norden: Akta för Nordiska forskarkursen i byzantinsk konstvetenskap*, Uppsala 1989· Καζανάκη-Λάππα 2004, 122-123.

71. Διαθέτρια: Cecilia de Raguso, «... Item volo sepeliri apud suprascriptos Fratres Minores more pauperum mulierum ...», 27/8/1346, McKee, Wills, αρ. 147· Διαθέτρια: Mariçoli Quirino, «... Item volo sepeliri in dicto monasterio Fratrum predicatorum quam humiliter et pauperius possit ...», 15/9/1380, McKee, Wills, αρ. 778· Διαθέτης: Andrea Cornaro, «... La mia sepultura ouer mortorio sia fatta priuatam(en)te et senza alcuna pompa ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, 394· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτης: Francesco Bragadin, «... Voglio che, quando Sua Divina Maesta chiamera in se l'anima mia ... et il mio corpo sia messo in deposito nella chiesa medesima di questo glorioso Santo, senza alcuna pompa o cerimonia per esser poi trasportato a Venetia, nella chiesa di Santi Zuanne Polo ...», 23/10/1664, Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1. Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, σ. 30.

72. Βλ. σχετ. Ξηρουχάκης 1933, 60-62 (σε μετάφραση). Πρβλ. επίσης Κουκουλές 1940, 32.

ότερες διατάξεις φαίνεται να έχουν επηρεάσει ουσιαστικά τους διαθέτες με αποτέλεσμα τα ενδύματα που συνήθως ορίζουν για να ταφούν να είναι ευτελή και απλά, ενώ δίνονται εντολές για την τέλεση της κηδείας με λιτό τυπικό και χωρίς τη συνοδεία μεγάλου αριθμού ιερέων⁷³ ή μοιρολογίστρων που σύμφωνα με τα τοπικά έθιμα, παρευρίσκονταν σε παρόμοιες τελετές⁷⁴ παρά τις επαναλαμβανόμενες απαγορεύσεις τόσο από την πολιτεία όσο και από τις εκκλησιαστικές αρχές⁷⁵. Ο Στάης Πάντιμος για παράδειγμα, από το Ρέθυμνο, στη διαθήκη που συντάσσει τον Δεκέμβριο του 1633 καθορίζει να τον θάψουν με ένα απλό ένδυμα που να μοιάζει με μοναχικό, και τα χρήματα που θα ξοδευόταν για την κήδευσή του να μοιραστούν στους πτωχούς⁷⁶. Με αφορμή μάλιστα αυτό το παράδειγμα αξίζει να αναφερθεί

73. Διαθέτης: Antonius Mudacio, «... Et in sepelliendo me volo quod sint presentes Capitulum ecclesie Sancti Titi et Fratres Minores conventus predicti et non sint alii clerici, neque ullus episcopus ...», 22/12/1370, McKee, Wills, αρ. 278· Διαθέτρια: Μαρίνα Ξανταροπούλου, «... Item volo quod ad meam mortem sit totum Capitulum grecum et debeant expendi dicto Capitulo et pauperibus yperpera vigintiquinque per suprascriptos meos comisarios ...», 27/8/1331, McKee, Wills, αρ. 415· Διαθέτης: Andreas deli Cavalieri, «... et quod intersit mee sepulture capitulum Sancti Titi et capitulum Sancti Francisci ...», 21/10/1380, McKee, Wills, αρ. 781· Διαθέτης: Angelo Oddi, 14/1/1609 (m.v. 1608), Κ. Λαμπρινός, «Σαν εξορία παντοτινή. Η πορεία του ιταλού μηχανικού Angelo Oddi στη βενετική Κρήτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (2012), 56-58· Διαθέτρια: Ζαμπία Κορναροπούλου, «... Θέλω ... το κορμι μου να ηγε θαμενω ις το μοναστήρι του Σαν Φραντζέσκο, με διχος καμιας λογίς πομπά, παρα με διω καπιτολά εκυνο του Σαν Τιτο και του Σαν Φραντζέσκο με τεσερις τορτζες ασπρες ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης 1986, αρ. 1· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Ντιανα Κορναροπούλου, 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης 1986, αρ. 7.

74. Διαθέτης Andrea Cornaro, «... ordino espressamente che non debbano lasciar per niun modo entrar in casa mia quelle donne cantarine, che in Greco si chiamano mirolotyres ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, σ. 402· Διαθέτης: Ντζάν Φραντζέσκος Κορνάρος, «... Και απάνο εις όλα αφήνω ασιχορεσά της αυτής μου αρχόντισσας να μη θελήσει εις κανένα μόδον να βάλη να με ανακαλισταύσι ... ούδε εις το σπίτι ούδε εις την εκκλησία, γιατί ένε σινήθι εθνικό και όπου το κάμνη κριματιζέται ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης 1986, αρ. 3· Διαθέτρια: Μαθια υ Κορναρα, «... Ακομι θελω κε το θαφιο μου να νε ορ Αβυ Μαρήας, πολα σκλητο κε να μι μου βαρου καμπανους, γυατι με πολυ θυλυμενο κε κακορυζοκη, σαν υθελεν ο θεος κι μυρα μου, κε δε θελω αποφανυσε κε να με μυνομενεβγ υ θυγατέρα μου, ος το χρόνο, με τζυ τορτζες μοναχα ... Κε ο.τυ κερον αποθανο κε να μι με κλαφουν υ μυρολουτρες, παρα των υμέρα απου θελα ποθανυ μοναχα γυα κοντέντο τζυ θυγατερας μου. Κε ποκυ να χυ των εφυκυ μου, να μι τζ αφουσυ πλυο να κλαφουσυ, γυατι ενα δε μου κανου καλο κε δε θελω να τυς κουσυ ...», 23/4/1625, Μαυρομάτης 1986, αρ. 6. Για τη συνήθεια αυτή και τις ρίζες της πρβλ. ενδεικτ. Αριές 1997, 214-215.

75. 9/5/1365, Jegerlehner 1904, 467· στο ίδιο θέμα επανέρχονται και οι κανόνες της συνόδου του Gerolamo Lando: Οκτώβριος 1467, Ξηρουχάκης, 1930, 104, Επиграφή XVII, αλλά και προγενέστερη διάταξη του Αρχιεπισκόπου Fantino Dandolo, Ξηρουχάκης 1933, 60-62 (σε μετάφραση). Πρβλ επίσης και Κουκουλές 1940, 26-28.

76. 31/12/1633, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 100 (σε περίληψη).

και μία άλλη συνήθεια, αρκετά διαδεδομένη στο μεσαιωνικό κόσμο: η ταφή με μοναχικό ένδυμα. Το συγκεκριμένο φαινόμενο εντοπίζεται σε όλο το φάσμα των εξεταζόμενων αιώνων και αφορά τόσο τους καθολικούς όσο και τους ορθόδοξους κατοίκους του νησιού. Βέβαια ανάμεσα στις δύο δογματικές ομάδες υπάρχει μία ειδοποιός διαφορά. Στις τάξεις δηλαδή των λατίνων η ταφή με το ένδυμα κάποιου μοναχικού τάγματος δεν φαίνεται να επιφέρει την κτήση της μοναχικής ιδιότητας, αφού παρόμοια περιβολή πραγματοποιείται μετά το θάνατο του διαθέτη χωρίς ενδείξεις για την τέλεση μοναχικής κουράς⁷⁷.

Αντίθετα οι σχετικές ενδείξεις από τις διαθήκες των ορθοδόξων, αποδεικνύουν ότι μία τέτοια συνήθεια ξεπερνούσε το επίπεδο της νεκρικής μεταμφίεσης και υλοποιείτο με την τέλεση κανονικής μοναχικής κουράς⁷⁸ πριν από το θάνατο του διαθέτη⁷⁹. Για λόγους τέλους ενότητας θα πρέπει εδώ να ενταχθεί και η επιθυμία που εκφράζουν ορισμένοι διαθέτες να ταφούν με το επίσημο ένδυμα της αδελφότητας στην οποία ανήκουν⁸⁰.

Η αναφορά των διαθηκών δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς μία ακόμη μικρή υπόμνηση, που όμως ενδιαφέρει αφού καταδεικνύει με ένα άλλο, έμμεσο τρόπο, την οικονομική αλλά και τη συμβολική αξία του ενδύματος. Πρόκειται για ένα αρκετά συχνά επαναλαμβανόμενο στις διαθήκες

77. Διαθέτρια: Maria Faletro, «... Volo sepoliri in ecclesia Sancti Dominici Fratrum Predicatorum de Candida ... cum habitu Fratrum Predicatorum ...», 29/11/1326, McKee, *Wills*, αρ. 343· Διαθέτης: Τζανής Γραδενίγος, «... "Ετι βούλομαι ... ἐνδύσασθαι τὸ σχῆμα τοῦ ἁγίου Δομνίκου ... Θέλω οὖν αὐτοὺς λαβεῖν τὸ ρηθὲν ἐνοίκιον τοῦ εἰρημένου μαγκαζένου διὰ τὸ δύνασθαι αὐτοὺς πληρωθῆναι τὸ σχῆμα καὶ τὸ ἄμπιτον, ὅπερ βούλομαι ἐνδυθῆναι τοῦ ἁγίου Δομνίκου ...», 18/1/1501, Σάθας, *Διαθήκαι*, αρ. 15 = *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 312-313, αρ. 3· Διαθέτης: Francesco Bragadin, «... Voglio che, quando Sua Divina Maesta chiamera in se l'anima mia, che sia vestito coll'habito di Sanctus Franciscus ...», 23/10/1664, Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1. Πρβλ. σχετ. Αριές 1997, σ. 281. Πρβλ. σχετ. Πίνακα I.

78. Διαθέτρια: Μένεγα, θυγάτηρ τοῦ ποτὲ Ράλε, 11/1/1509 (m.v. 1508), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 11· Διαθέτης: Μιχελῆς Ταουυλάριος, «... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλω γενέσθαι μοναχὸς ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ μου πατρὸς τοῦ ὄντος ἐν τῇ μονῇ τῆς Κυρίας τῆς Γεσθημανῆς. Καὶ θέλω νὰ ἐξοδιαστοῦν ἀπὸ τὰ εὐρίσκοντά μου νὰ κάλογερευτῶ ...», 30/1/1529 (m.v. 1528), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 128· Διαθέτρια: Μαρκεζίνα Βλαστοπούλα, 1/10/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 92. Πρβλ. σχετ. Πίνακα I.

79. Πάντως μία αρκετά μεταγενέστερη μαρτυρία (1756) ἀπὸ τὴ διαθήκῃ ενός ορθόδοξου κατοίκου τῆς Βενετίας δείχνει ὅτι ἡ βενετικὴ συνήθεια τῆς ταφῆς με μοναχικὸ ένδυμα, χωρὶς νὰ συνδέεται με μοναχικὴ κουρά, φαίνεται ὅτι υιοθετήθηκε καὶ ἀπὸ κάποιους ορθοδόξους: 1/3/1756, Κ. Μέρτζιος, «Μικρὸς Ελληνομνήμων, τεύχος δευτέρον», *Ηπειρωτικὴ Εστία* 9/98 (Ιούνιος 1960), 480-484 (σε μετάφραση).

80. Διαθέτης: Andrea Cornaro, «... La mia sepoltura ouer mortorio sia fatta priuatamente et senza alcuna pompa, et io sia uestito con la mia capa della nostra scola benedetta di San Zuani ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955, 389. Πρβλ. σχετ. Πανοπούλου 2012, σ. 64 ὅπου καὶ περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ ἀδημοσίευτο υλικό.

όρο, σύμφωνα με τον οποίο καταλείπεται δικαίωμα διατροφής και ένδυσης σε συγκεκριμένα πρόσωπα του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος των διαθετών είτε πρόκειται για τους γονείς⁸¹ και τις συζύγους⁸² τους, είτε για κάποιους πιστούς υπηρέτες και ψυχοπαίδια τους⁸³ είτε τέλος για τα νόθα παιδιά τους⁸⁴. Οι κληροδοσίες αυτές, είναι κατά κανόνα αρκετά αόριστες ως προς το περιεχόμενό τους, αφού για την υλοποίησή τους έπρεπε να ληφθούν υπόψη παράμετροι όπως η κοινωνική τάξη κληρονόμου και κληροδόχου, η οικονομική τους κατάσταση κτλ.⁸⁵. Οι σχετικές αποδείξεις είσπραξης – έστω και σπάνιες – έρχονται να επιβεβαιώσουν τη λειτουργία παρόμοιων κληροδοσιών⁸⁶.

81. Διαθέτης: Pantalucius Quirino, «... volo quod de meis bonis dicta mater mea habeat victum et vestitum et domum pro sua habitatione prout sibi erit conveniens donec vixerit ...», 15/6/1362, McKee, Wills, αρ. 273.

82. Διαθέτης: Thomas Pantaleo, 17/2/1271, Pietro Scardon, αρ. 71· Διαθέτης: Georgius Mussalo, «... Item volo et ordino quod suprascripta Sophia, uxor mea, stare et habitare debeat cum filiis et filiabus meis pro manutendo et gubernando eos et habeat de meis bonis victum et vestitum donec ipsa viduerit ...», 11/4/1348, McKee, Wills, αρ. 44· Διαθέτης: Michaelus Mauroceno, «... Laso che la dita mia muier sia vestidha e vito de mie beni como convien a centil dona ...», 10/4/1363, McKee, Wills, αρ. 272· Διαθέτης: Marcus Vasallo, «... Item volo quod suprascripta uxor et commissaria mea habeat de meis bonis pro eius victu et vestitu ... et quo debeat sibi efici vestes singulis duobus annis successivis venturis secundum eius conditionem ...», 2/5/1376, McKee, Wills, αρ. 691.

83. Διαθέτης: Franciscus Goco, «... Item volo et ordino quod suprascripta Maria, filia mea, picochara habeat victum et vestitum in domo mea de bonis meis donec vixerit suprascripta uxor et commissaria mea ...», 26/4/1341, McKee, Wills, αρ. 21· Διαθέτης: Paulus Quirimo, «... Et si Michael bulgarus ... voluerit stare in domu mea fiant ei expensae victus et vestitus donec vixerit ...», 9/6/1348, McKee, Wills, αρ. 225.

84. Διαθέτης: Victor Taliapietra, «... Et volo quod Ianulius et Andreas suprascripti debeant stare in domo mea et esse cum suprascriptis Iacobo et Matheo filiis, et habere de meis bonis victum et vestitum convenienter, donec stare et esse cum eis voluerint ...», 25/8/1343, (3/12/1364), Elisabeth Santschi (ed.), *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (εδώ *Sentenze Civili*), αρ. 15· Διαθέτης: Petrus Campani, «... Item volo quos Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expensae victu et vestitu hinc ad annos quinque ...», 31/5/1348, McKee, Wills, αρ. 222· Διαθέτρια: Νικολόζα Σανγκουινάτσου, 9/11/1644, Μαρίνος Αρκολεός, αρ. 134 (σε περίληψη).

85. Διαθέτης: Iulianus Natale, «... Inprimis volo quod dicta uxor et commissaria quamdiu vixerit habeat victum et vestitum de meis bonis iuxta possibilitatem meorum bonorum ...», 9/3/1334, McKee, Wills, αρ. 469· Διαθέτης: Michaelus Mauroceno, «... Laso che la dita mia muier sia vestidha e vito de mie beni como convien a centil dona ...», 10/4/1363, McKee, Wills, αρ. 272. Πρβλ. σχετ. παρακάτω στην ενότητα για τις μαθητείες και τις μισθώσεις εργασίας.

86. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascripta Maria tibi Iohanni Fradello de yperperis .XXX. que tu michi dare debebas ... Pro meo victu et vestitu medii anni ...», 17/3/1300, Pietro Pizolo I, αρ. 238.

3. Ινβεντάρια και ενέχυρα

3.1. Ινβεντάρια

Η παραπάνω ανάλυση των διαθηκών φέρνει στο προσκήνιο και μία άλλη σημαντική από ενδυματολογικής άποψης κατηγορία νομικών πηγών: τις απογραφές κληρονομιών. Σε περιπτώσεις δηλαδή έλλειψης ή απουσίας κληρονόμων, καθώς και μη ομαλής εξέλιξης της κληρονομικής διαδικασίας, ένας νοτάριος, παρουσία μαρτύρων και αντιπροσώπων αυτών που είχαν έννομο συμφέρον⁸⁷, προχωρούσε στην καταγραφή των κινητών της κληρονομιάς περιουσίας, απογράφοντας τα ευρισκόμενα στην οικία του κληρονομούμενου αντικείμενα, εκτιμώντας την αξία τους και δεσμεύοντας τα μέχρι την τελική διευθέτηση της υφιστάμενης διαφοράς. Οι συγκεκριμένες πράξεις⁸⁸ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού όχι μόνο επιτρέπουν μία σφαιρικότερη θεώρηση των αντικειμένων ενός «νοικοκυριού», περιλαμβάνοντας μέσα στις γραμμές τους ένα σημαντικό αριθμό ενδυμάτων, όπως αυτά φυσικά νοούνται στην ευρύτερη έννοια του όρου τους, αλλά και όταν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με τις αντίστοιχες διαθήκες, η συγκριτική τους μελέτη μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για την κληρονομική διαδικασία και τον τρόπο εκτέλεσης των διατάξεων τελευταίας βούλησης.

87. «... Ινβεντάριο ... καμωμενη διά τούτου τοῦ νοταρίου Μιχαήλ Μαρά ἔμπροσθεν τῶν κατωγραφμένων μαρτύρων μισέρ Στέφη Μαρχέτου καί τοῦ μισέρ Θεοδωρή Πρωτοψάλτη τοῦ παγγέρη ἀγριουστίντζια τοῦ μισέρ Μιχαήλ Γίζη ἀδελφοῦ τοῦ λεγομένου ποτέ μισέρ Στεφάνου ἰντραβονήροντα διά ὄνομα του καί διά ὄνομα τῶν παιδιῶν τοῦ ἀδελφοῦ του ... πρεζέντες ἀκόμη εἰς τοῦτο καί μισέρ Τζουάνες Παπαδόπουλος διά ὄνομα τῆς Κερα Ἀνέζας χήρας τοῦ ἄνωθ εν ποτέ μισέρ Στεφάνου διά το ἰντερέσο τοῦ προικίου της πρεζέντες ἀκόμη καί ὁ μισέρ Ντζουάνες Πελεγγρῆς νοτάριος τῆς μεγάλης καντζηλαρίας ὡσάν κομέσος τοῦ ... Ματθαίου Καλλέργη ...», 3/6/1568, Θ. Δετοράκης, «Μία εικόνα του αστικού πλούτου στον Χάνδακα», *Κρητικά Χρονικά* 30 (1990), 78-89 (= *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 154-165). 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 97. Πρβλ. επίσης τις απογραφές κληρονομιών που έπονται του corpus των διαθηκών του Μανουήλ Γρηγορόπουλου: 11/7/1523-3/8/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 281-289, αρ. 1-5. 7/8/1523-19/8/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 291-293, αρ. 7-8. 9/9/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 295-296, αρ. 10. 12/1/1524 (m.v. 1523), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 302-304, αρ. 15.

88. Βλ. σχετ. Francesca Zanatta, «L'inventario come fonte per lo studio della storia della ricchezza privata: Venezia nel 1661», *Studi Veneziani* 34 (1997), 199-223. Πρβλ. επίσης Ουρανία Καραγιάννη, «Κρητικοί στη Βενετία: Έργα τέχνης και άλλα αντικείμενα αξίας σε καταγραφές κινητής περιουσίας τους (β'μισό 17^{ου} αιώνα)», *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Β1, Χανιά 2010, σσ. 359-373, όπου και σχολιάζονται τρεις τέτοιες απογραφές κινητών κρητικών προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Βενετία μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους. Και σε αυτήν την περίπτωση η παρουσία των ενδυμάτων είναι αισθητή (σσ. 364-370).

Για λόγους ενότητας στις απογραφές τέλος θα πρέπει να αναφερθούν και οι ελάχιστες πράξεις παρακαταθηκών των νοταριακών πρωτοκόλλων που περιλαμβάνουν ενδύματα⁸⁹. Ενδιαφέρουσα εν προκειμένω είναι η απογραφή της οικοσκευής που το 1647 παρακαθέτει ο ευγενής Τζουάνε Ροδίτης στον κουνιάδο του εν όψει επαγγελματικού του ταξιδιού. Το έγγραφο, απτή απόδειξη της πολυτέλειας των εύπορων αστών του Χάνδακα, όπως είναι αναμενόμενο, εμπεριέχει και αρκετές αναφορές σε ενδύματα⁹⁰.

3.2. Ενέχυρα

Η μέχρι στιγμής αναφορά στα ενδύματα εκτιμάται ότι ανάμεσα στα άλλα ανέδειξε την οικονομική διάσταση ακόμη και των ευτελεστέρων από αυτά. Και είναι αυτή ακριβώς η αξία τους που τους επιφύλαξε και μία διαφορετική λειτουργία: την παράδοσή τους ως ενεχύρων για την εξασφάλιση πάσης φύσεως οφειλών⁹¹. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά και προέρχονται από μία μεγάλη ποικιλία εγγράφων. Δεν είναι λίγες δηλαδή οι πωλήσεις εκείνες κινητών ή ακινήτων, στις οποίες το πιστωμένο τίμημα εξασφαλίζεται ανάμεσα στα άλλα και με την ενεχυρίαση ενδυμάτων⁹². Η

89. «... capsulam .I. sclavinam .I. cotarditam .I. de blavo claro cum capucio I. Cingulum I de cappa, faciolum I et ovets II de seta ...», 4/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 295.

90. 26/3/1647, Κωνσταντουδάκη, Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων κτλ., 121-126, αρ. 10. Πρβλ. επίσης και 17/10/1555, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα, 272-275, αρ. 20.

91. Για τα ενέχυρα στη βενετική Κρήτη γενικότερα βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 40 (2007), 147-236. Πρβλ. επίσης Γ. Γρυντάκης, «Μορφές ιδιωτικού δανεισμού στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 163-180 του ίδιου, «Οικονομικές σχέσεις των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία της βενετοκρατίας», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), Βενετία 2003, σσ. 109-128. Πρβλ. επίσης Isabella Cecchini, «Il mondo a prestito. Oggetti in pegno al Ghetto da inventari Veneziani tra Cinquecento e Seicento», *Pegno. Oggetti in pegno tra valore d'uso e valore di scambio (secoli XIII-XX)*, M. Carboni, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Bologna 2012, σσ. 223-243.

92. «... et pro maiori tui securitate tibi do et designo pro tuo signo et pignore suprascriptum mantelum ...», 16/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 352. «... et designavimus tibi unum epitogium de blava pro signo vel pignore si volueritis ...», 20/2/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 381. «... pro tua maiore securitate, tibi do et designo pro tuo signo et pignore cornolerum unum de vermelio et calo et epitogium unum de soia turolana ...», 7/8/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 52. «... τὰ ἀμάχια ἀποῦ σοῦ 'δωκα καὶ κρατὴς μου, τὰ ὅποια εἶνε ἓνα καβὰδ(ιν) μαῦρον φίνον, φορεμένον καὶ ἓνα ζευγαρι(ιν) βράκες μαυρες, σταμενένιες φορεμέναις καὶ ἓνα ταπέδων σκλέτ(ον) ...», 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς* 148 B', αρ. 84. «... ταῦτα τὰ ἀμάχια ὁποῦ σοῦ 'δωκα καὶ κρατὴς μου, τὰ ὅποια εἶναι οὕτως:

ίδια παρατήρησηση μπορεί να γίνει και για τα χρεωστικά ομόλογα⁹³ καθώς και για τις διατάξεις τελευταίας βουλήσεως, αφού οι διαθέτες δεν παραλείπουν να συγκαταλέξουν στην κληρονομιαιία περιουσία, ενδύματα, που είτε παρακρατούν οι ίδιοι ως ενέχυρα⁹⁴, είτε έχουν παραδώσει σε άλλους για την εξασφάλιση οφειλών τους⁹⁵. Πληροφορίες τέλος για την ενεχυρίαση ενδυμάτων δίνονται και από μία άλλη, διοικητικής προέλευσης αυτή

δύο παπλόματα Illynall, τὸ ἓνα πλαβο σκλέτο καὶ τὸ ἄλλο ἀμιγδαλάτο καὶ ἓνα ζευγάρι σενδώνια, ἡ φάτζες μὲ τὰ ἄσπρα γαζώματα κλοστένια καὶ μίαν κοτζαντουένια παλαιὰ, τὸ κολόρεν τῆς εἰς μόδον τριαντάφυλου ... Βαλμένα αὐτὰ τὰ ἀμάχια μέσα εἰς μίαν μου κασέλα παλαιὰ ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, αρ. 28· «... μου χεν δόσει ἀμάχη ἓνα πάπλομα μπλάβο βεργαδὴ καὶ ἓνα φουστάνη ἄσπρω καὶ δύο προσκεφαλαδομάνναις ...», 5/8/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, αρ. 158· «... Ἀλλοτρόπως νὰ πουλῆς δια τοῦ γαστάλδου τῆν κάπα κόκινη βελάδα οπου σου δοκα νὰ μου κρατῆς ἀμάχη ...», 2/9/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, αρ. 221· 14/10/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Δ'*, αρ. 66· «... καὶ γὰρ το ρέστος, ὅς τὰ υπερπυρα ρ', τοῦ ἔδοκεν ἓνα φουστάνι παπακερὸ νὰ το κρατῇ ἀμάχη, ὅστε νὰ τοῦ δόσι τ' ἄλα ὑπέρπυρα ἴκοσι ...», 27/4/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 113· «... ἄκομα ἔδοκέν τοῦ ἀμάχη νὰ κρατῇ γὰρ τ' ἄλα διάκόσα ογδοῖντα πέρπυρα καμιζότο ἓνα κόκκινο καὶ ἓνα ζευγάρι σεντόνια λαβοράδα καὶ ἓνα φουστάνι μπαμπακερὸ ...», 11/12/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 170.

93. «... Et pro securitate tua eorum que expendi facies tibi do et designo et obligo mantum unum carmisini cum perlis, zorneam unam carmisini. Item mantum unum centanini velutati nigri ...», 11/9/1444, Μαλτέζου, Βενετική μόδα κτλ., 145-146 (πρβλ. ἐπίσης καὶ σ. 142)· «... τὰ ἀμάχια ἀποῦ σου δοκα νὰ κρατῆς τὰ ὁποῖα εἶναι ἓνα καβὰδι μαῦρον φῖνον φορεμένον καὶ ἓνα ζευγάριν βράκες μαῦρες σταμεντένιες φορεμέναις καὶ ἓνα ταπέδω σκέτον ...», 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 138 Β'*, αρ. 84· «... ὅτι ἔλαβα ἀπὸ σ' ἐνα κοκίνο το καβὰδι μου λόντρα ὅπου σου χα φέρει ἀπὸ καιρόν δια ἀμάχη δια τὰ δουκάτα κορέντε δύο ημισυ ...», 25/7/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, αρ. 66· «... ἄκοι ἔδοκέν τοῦ ἀμάχη νὰ κρατῇ γὰρ τ' ἄλα διάκόσα ογδοῖντα πέρπυρα καμιζότο ἓνα κόκκινο καὶ ἓνα ζευγάρι σεντόνια λαβοράδα καὶ ἓνα φουστάνι μπαμπακερὸ ...», 11/12/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 170.

94. Διαθέτρια: Praxia Prassino, «... Item quedam Alyse tenetur michi dare yperpera tria et habeo ab eo pro pignore cultram unam parvam vetus ... Item tenetur michi dare Maria Schinoplocho yperpera tria et soldinos undecim parvorum a qua quidem habeo pro pignore tellam unius cote a femina ... Item Herini Flabani tenetur michi dare grossos octo et habeo pro pignore iuppam unam ab homine ...», 22/5/1362, McKee, Wills, αρ. 632· Διαθέτρια: Agnes Bicontolo, «... Item dimitto cuidam Malatene yperpera sex pro anima mea, que deducuntur de denariis quos mihi dare tenetur pro quibus mihi dedit pro pignore cultram unam ...», 1/2/1410 (m.v. 1409), McKee, Wills, αρ. 666· Διαθέτρια: Καλὴ Σουριάδεια, «... Ἐτι φανερώνω ὅτι χρεωστῇ μου ὁ Λιάχος Νομικός, ὁ φυκαράς, ὁ ἔβραϊος δουκάτα εἴκοσι, ἃ μοῦ χρεωστῇ ἐπάνω εἰς μίαν σκούφιαν μαργαριταρένην ...», 18/9/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 17· Διαθέτης: Φιλόθεος Νταβράδος, 3/1/1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 239.

95. Διαθέτρια: Herini Nigro, «... item habeo epitogium unum panni quod est in pignore ...», 2/4/1332, McKee, Wills, αρ. 422· Διαθέτρια: Σωσάννα Ντελάρτενα, 4/11/1510, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 23.

τη φορά πηγή. Πρόκειται για μία σειρά προκηρύξεων από τα *Bandi*, της αρχαικής σειράς του *Duca di Candia*, όπου με την ευκαιρία της εξαφάνισης ή της φυλάκισης συγκεκριμένων ατόμων, καλούνται οι οφειλέτες τους να προσέλθουν στις αρχές και να δηλώσουν ότι τυχόν τους είχαν παραδώσει ως ενέχυρο⁹⁶. Οι σχετικές δηλώσεις είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες αφού αποδεικνύουν όχι μόνο ότι τα άτομα αυτά ασκούσαν κατ' εξακολούθηση το επάγγελμα του άτυπου ενεχυροδανειστή, αλλά και ότι τα ενδύματα κατέχουν ίσως τη δεύτερη – μετά τα κοσμήματα – θέση στην ιεραρχία των αντικειμένων που παραδίδονται ως ενέχυρα. Την ίδια εξέλιξη εικόνας δίνουν και οι διατάξεις για τη λειτουργία των κρατικών ενεχυροδανειστηρίων (*Monte di Pietà*). Τα ιδρύματα αυτά, που εμφανίστηκαν στην ιταλική χερσόνησο το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, μεταφέρθηκαν στην πόλη της Βενετίας, περνώντας παράλληλα και ως θεσμός στις αποικίες της⁹⁷. Η ίδρυσή τους αποσκοπούσε στον περιορισμό των φαινομένων της τοκογλυφίας και στην αποτελεσματικότερη προστασία των υπηκόων του βενετικού κράτους. Στην Κρήτη ιδρύθηκαν δύο τέτοιοι οργανισμοί: ένας στον Χάνδακα (1613)⁹⁸ και ένας στο Ρέθυμνο (1628-1631)⁹⁹. Στις σχετικές καταστατικές διατάξεις του *Monte* του Χάνδακα, ανάμεσα στα άλλα αντικείμενα κατάλληλα προς ενεχυρίαση αναφέρονται και αυτά που είναι φτιαγμένα από μαλλί, μετάξι ή άλλη ύλη, τα οποία μάλιστα καθορίζεται να φυλάσσονται σε ιδιαίτερο ερμάριο¹⁰⁰, προφανέστατα για την αποτελεσματικότερη προστασία τους¹⁰¹.

96. «... mantellum .I. veterem de examito piloso cum pumaris et botonis pro yperperis .XL. [αρ. 54]I. convercierium de seta ... [αρ. 56] ... cultram ... [αρ. 59] ... camisiām unam gracām, auriliares .II. laboratos ad setam et bursas .II. laboratas ad aurum pro pignore ... [αρ. 61] ...», 16/10/1314. DC, *Bandi*, αρ. 50-74· 4/9/1315. DC, *Bandi*, αρ. 101-126.

97. Βλ. ενδεικτ. V. Meneghin, *I Monti di Pietà in Italia dal 1462 al 1562*, Vicenza 1986· Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 18-24· Maria Giuseppina Muzzarelli, *Il denaro e la salvezza. L'invenzione del Monte di Pietà*, Bologna 2001· A. Toaff, «Jews, Franciscans and the First Monti di Pietà in Italy (1462-1500)», *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance*, A. McMichael, S. Myers (eds), Leiden 2004, 239-254.

98. Βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 32-64.

99. Βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 158-163.

100. χ.χ. (1613). Παπαδία-Λάλα 1987, σσ. 170-176. Πρβλ. επίσης στο ίδιο σ. 86.

101. Ειδικές διατάξεις για την φύλαξη των ενεχυρασθέντων ενδυμάτων και υφασμάτων περιέχει και ο αρκετά μεταγενέστερος κανονισμός του αντίστοιχου ιδρύματος της Κέρκυρας (1768/1774) όπου και παρουσιάζεται ο όλος προβληματισμός της διοίκησης για την αποδοχή παρόμοιων ειδών ως ενέχυρων. Βλ. σχετ. X. Δεσύλλας, *Η Τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, Αθήνα 2006, σσ. 210-215.

4. Μαθητείες και μισθώσεις εργασίας

Οι δύο αυτές κατηγορίες νοταριακών πράξεων, ιδιαίτερα συγγενών ως προς την προέλευση και την τυπολογία τους¹⁰², δίνουν αρκετές πληροφορίες για τα ενδύματα, αφού αυτά παρουσιάζονται να αποτελούν αντιπαρεχόμενο είδος, παραπληρωματικό της κύριας παροχής του εργοδότη, που είναι η εκπαίδευση του αντισυμβαλλόμενου ή ο μισθός του. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι λίγες οι φορές που στις συμβάσεις εργασίας¹⁰³, ο εργοδότης αναλαμβάνει έναντι του εργαζόμενου την υποχρέωση της διατροφής, της ένδυσης και της υπόδησής του¹⁰⁴, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι γενικοί αυτοί όροι εξειδικεύονται με την περιγραφή των ενδυμάτων και τον καθορισμό της περιοδικότητας της παροχής¹⁰⁵.

102. Βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», στον *Τμητικό Τόμο του καθηγητή της Νομικής Σχολής Αθηνών Σπύρου Τρωιάνου*, Αθήνα 2013, σσ. 1795-1797.

103. Βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XVIe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), 34-74.

104. «... Tu dare ei debes victum et vestitum tam in sanitate quam in infirmitate ...», 27/10/1280, *Leonardo Marcello*, αρ. 320· «... tu vero debes michi dare victum et vestitum ...», 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486· «... et dare sibi victum vestitum calciamenta et lectum pro dormiendo ...», 1/5/1303, *Stefano Bono*, αρ. 17· 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... Tu vero michi dare debes potum et cibum, vestimentum et calciamentum secundum bonam mensuram tue possibilitatis ...», 20/6/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 98· «... ac sibi dare potum et cibum, vestimenta et calciamenta ...», 16/8/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 171· «... Tu vero debes michi dare victum et vestimentum ac calciamentum convenientem iuxta possibilitatem tuam iusque ad complementum dicti termini ...», 31/3/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 10· «... Tu vero pro mei laboris premio, pro toto tempore suprascripto, debes michi dare par unum pan(n)orum valoris yperperorum septem et unam diploidem novam duoque paria mutandarum et calceamenta ac victum ...», 17/6/1331, *M. Cattapan*, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300-1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σ. 41, αρ. 2· «... nel qual tempo dito maistro Antonio far deba al dito Constantine lle spese di boca et calzarlo dale cauegie in zoso, Ampuo per premio di tal seruir ssono conuegnudi per tuto lo dito tempo per ducati III, li qual dito maistro Antonio far deba tanti uestimenti al dito Costantin per fin di 15 nouenbri proximo ...», 9/10/1509, *Μαρία Κωνσταντουδάκη*, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αιώνας οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 368, αρ. 8· «... και εσύ νά 'σε κρατημένος νά μαι ταγοποτιζεις και νά μαι καλικόν(η)ς από τοὺς στραγγάλους και κάτ(ω) ...», 27/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 407· «... και εσύ νά μου κάμνης τήν έξοδον τοῦ στομάτου κατά τήν κοτεντζόν μου και νά με καλικόνεις και από τοὺς στραγγάλους και κατά τήν κοτεντζόν μου ... και ὁμολογῶ και ἔλαβα από σένα ἕνα ζευγάρι στηβάνια διὰ ὑπέρπυρα τέσσερα ...», 12/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 151· 10/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 61· «... και κοντετάρεται νά τότε ντύνη και νά τὸν καλικώνει ...», 26/1/1585, *Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος*, 192-193, αρ. 40.

105. «... faciendo in victu et camisa et braga ...», 30/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ.

Βασικός φυσικά ρυθμιστικός παράγοντας για τον καθορισμό παρόμοιων παροχών είναι το είδος των υπηρεσιών και οι κρατούσες στη σύμβαση συνθήκες εργασίας. Με άλλα λόγια διαφορετική είναι η αντιμετώπιση των συμβαλλομένων στις μισθώσεις υπηρεσίας, στις οποίες η κόσμια εξωτερική εμφάνιση του εργαζομένου αντανάχασε αναμφισβήτητα την κοινωνική επιφάνεια και την οικονομική ευρωστία του εργοδότη¹⁰⁶, και διαφορετική αυτών που είχαν προσληφθεί για την επίβλεψη κτημάτων ή ποιμνίων¹⁰⁷.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν αντίστοιχα και για τις μαθητείες¹⁰⁸. Αόριστοι όροι για την υποχρέωση διατροφής, υπόδησης και ένδυσης του μαθητή¹⁰⁹ περιλαμβάνονται στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσε-

325· 9/10/1509, Κωνσταντουδάκη. Οι ζωγράφοι κτλ. σ. 368, αρ. 8· «... καὶ ἐσὺ νὰ τόνε ταγοποτίζεις καὶ καλλικόνεις καὶ νὰ τοῦ κάμης καὶ ἓνα κατασαρκον καὶ ἓνα ζευγάρι βράκες, μεντζοπάνη καὶ μίαν μπερέτα ...». 14/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 289· «... καὶ ἐσὺ νὰ 'σε κρατημένος νὰ με ταγοποτίζεις καὶ νὰ μαι καλικόν(η)ς ἀπὸ τοὺς στραγγάλους καὶ κάτω ... καὶ νὰ μοῦ δώσης καὶ ἓνα φουστάνη, μίαν πόλ(α), ἓνα ποκάμισον καὶ μίαν σκουφ(ια) ...». 22/5/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 311· «... Καὶ ἐσὺ νὰ μοῦ κάμνεις ταῖς ἐξοδαῖς μου τῆς ἀποκρατίξίς μου καὶ ἐνδυμασᾶς καὶ καλίκους μοι κατὰ τὴν κοντεντζιόν μου ... νὰ χρεωστῇς νὰ μοῦ δώσης εἰς μετρίτᾳ ὑπέρπυρα πενήντα καὶ δυὸ φουστάνια καὶ τρία ποκάμισα ...». 29/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 379· «... Καὶ ἀπου τὴν ἀλι μερα, ομπλεγαραιτε ο ἀνοθεν ἀρεντης Μανεας νὰ τοῦ καμὶ δὴρ ἀλαγογές ρουχα λῆνα καὶ 'νὰ ζευγαρι στίβανια καινουργια καὶ ο,τὴ ἤθελε καταλίσαι ἀπου τῆς ἀστραγάλους καὶ κατο, καὶ διο καπέλλα σκιαβουνικα ...». 23/7/1601, Β. Σιακωτός, «Κυνηγετική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 190-191, αρ. 1. Πρβλ. σχετ. Πίνακα III.

106. «... Promitto te tenere ut dictum est tibi expensas faciendo in victu et camisa et braga ...». 30/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 325· 22/5/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 311· «... νὰ τοῦ δίδῃ ο ἀνωθεν ἀρχος πᾶσα χρόνον σιτάρη μισοῦρια κοσιτέσσερα ρίγλο καὶ κρασί μουστο λογαδὶ μίστατα τριάντα καὶ τηρ, λῆτρες κοσιπέντε καὶ ἓνα ζευγάρι βράκες φιοριτένιες καὶ ἓνα καπέλο φέλτρι ενα τομαρι καὶ νὰ τόνε καλικόνῃ ἀπο τοὺς ἀστραγάλους καὶ κάτω ...». 20/4/1624, Μαρία Πατραμάνη, «Το Μαλεβίτσι στη βενετοκρατία: Ο χώρος καὶ οἱ ἄνθρωποι», *Το Μαλεβίτσι ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, Μαλεβίτσι 1998, σ. 288, αρ. 2.

107. Πρβλ. ενδεικτ. E. Anthony, «Clothing given to a servant of the late sixteenth century in Wales», *Costume* 14 (1980), 32-40.

108. Για τις μαθητείες βλ. σχετ. Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας ἐν τῇ βενετοκρατούμενῃ Κρήτῃ*, Αθήνα 1968· Santschi, *Contrats de travail* κτλ., 34-74· Σοφία Καλοπίση, Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρία Παναγιωτίδου, «Μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ζωγράφων στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο», Β' *Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, σσ. 63-68· Ι. Χατζάκης, «Μαθητείες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *στον Τιμητικό Τόμο τοῦ καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Σπύρου Τρωάνου*, Αθήνα 2013, σσ. 1795-1813.

109. «... a quo habere debet victum et vestitum et calciamenta ...». 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· «... et dare sibi victum, vestitum, calciamenta et lectum pro dormiendo iuxta tui possibilitatem ...». 1/5/1303, *Stefano Bono*, αρ. 17· 28/3/1452, M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 220, αρ. 15· 22/11/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Δ', αρ. 328.

ων¹¹⁰ και βαρύνουν κατά κανόνα το δάσκαλο, αφορώντας μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις τον ίδιο το μαθητευόμενο¹¹¹. Επίσης εντοπίζονται συμφωνίες ιδιαίτερων παροχών σε ενδύματα κυρίως κατά τη λήξη της μαθητείας¹¹². Για παράδειγμα σε μαθητεία του 1549 συνομολογείται η παροχή συγκεκριμένων ενδυμάτων καθορισμένης αξίας, τα οποία και θα πρέπει να παραδοθούν κατά την ολοκλήρωση της μαθητείας. Σε παρόμοιες περιπτώσεις οι παροχές αυτές μαζί με τα εργαλεία της τέχνης συνιστούν όχι μόνο ένα είδος οικονομικής ενίσχυσης για το νέο τεχνίτη, αλλά, και αποτελούν την ενώπιον όλων αναγνώριση για την ολοκλήρωση της μαθητείας του¹¹³.

Το μέτρο των όποιων μορφής και συχνότητας παροχών δίνεται τις περισσότερες φορές από το κείμενο της ίδιας της σύμβασης. Σε πολλές δηλαδή μαθητείες και μισθώσεις εργασίας καθορίζεται από τους συμβαλλόμενους ότι για την ποιότητα και την ποσότητα τόσο της τροφής όσο και της ένδυσης του μαθητευόμενου - εργαζόμενου θα λαμβάνεται υπόψη η οικονομική του κατάσταση και η κοινωνική του τάξη¹¹⁴. Η κατάσταση του τεχνίτη προσμετράται για την εκτίμηση των παροχών, μόνο σε εξαιρετι-

110. Βλ. σχετ. Πίνακα IV.

111. «... et facere sibi victum et vestitum ut tibi videbitur iuxta tua conscientiam. Pro quo quidem victu et vestitu nos obligamus in nostra spontialitate et promittimus tibi ad complementum dicti termini vel antea mittere seu mitti facere tibi sex olei de Chorono ...». 28/3/1452. Cattapan. ό.π., 220, αρ. 15.

112. Φυσικά εντοπίζονται και περιπτώσεις περιοδικών παροχών: «... in quolibet festo nativitatís gonelam I de santalareso ...». 23/4/1303. Stefano Bono, αρ. 8.

113. «... Καί τότε να τονε αποβγάινει με τὰ σίνεργα ενός λαβορέν(ε) κατά την τάξιν καί με μίαν καμίζόλαν καρζέν(ια) καί με κάρτζες καί καρτζόνια φιορετέν(ια) καί μία περέταν μαύρη με δυό ροβολιττα καί καλυκομένον ...». 23/8/1538. Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 459· «... Καί εις τὸ κοπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτώ ... καί να τοῦ διδῆς καί ἓνα καβάδη τριῶν δουκάτων καί μιὰ μπερέτα καί βράκες καί βαρδακούρ(ια) φιορέτα ...». 23/3/1549. Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 337· «... καί τότε να τοῦ διδ(η)ς τὰ σίνεργα τῆς τέχνης σου καί να τοῦ διδ(η)ς καί ἓνα κατασαρχ(ον) καί ἓνα ζευγάρι βράχ(ες) καί καρτζόν(ια) καί μπερέτα καί ὅχι ἄλλω ...». 22/11/1549. Μιχαήλ Μαράς 149 Δ', αρ. 328· «... et farli la spesa della sua bocca et vestirlo et calzarlo dale caechi in zo secondo la sua condition et finite detti anni cinque all'horra sia obligo esso maistro Zorzi dar al infrascritto Christoffi tutti li feri della sua arte ... et una muda di drappi de meza lana venetiana ...». 19/11/1619. Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαικές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι: Ηρακλείου 2005, σ. 121, αρ. 3.

114. «... a quo habere debet victum et vestitum et calciamenta iuxta bona mensuram sue possibilitatis ...». 24/2/1271. Pietro Scardon, αρ. 89· «... καί ἐσὺ να 'σε κρατημένος να τοῦ κάμνεις καλὴν συντροφίαν καί να ταγοποτιζεις καί να καλυκόνεις καί να ἐνδύνεις αὐτόν κατά τὴν κοτεντζιόν του ...». 23/8/1538. Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 459· «... Καί ἐσὺ να τονε ταγοποτιζεις καί ἐνδύνεις καί καλυκόνεις κατά τὴν κοντεντζιόν του ...». 23/3/1549. Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 337· «... καί κοντεντάρεται να τότε ντόνη καί να τὸν καλυκὸν μόνον κατά τὴν κοντεντζιόν του καί ὅχι ἄλλω ...». 26/1/1585. Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους, 192-193, αρ. 40· 19/11/1619. Τσικνάκης, *Il miglior vino* κτλ., σ. 121, αρ. 3.

κές περιπτώσεις και κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες¹¹⁵. Εξάλλου αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση του ατόμου αποτελεί έναν αόριστο δείκτη, που χρησιμοποιείται σε πολλές περιπτώσεις για τον προσδιορισμό ποικίλων καταστάσεων. Με τη λογική αυτή για παράδειγμα στην παραγγελία ενδυμάτων που κάνει η Quirina Καλλέργη στο θείο της τονίζεται ότι εκτός των άλλων χαρακτηριστικών τα ενδύματα που πρόκειται να της αγοράσει θα πρέπει να βρίσκονται σε συνάρτηση με την κοινωνική της θέση¹¹⁶, ενώ το ίδιο κριτήριο χρησιμοποιείται και στη διαθήκη του Νικόλαου Καλλιόπουλου, όπου έναντι ενός ενδύματος που καταλείπει στα χέρια του οικονόμου της αγίας Αικατερίνης των Συναϊτών, καθορίζει ότι πρέπει να φτιαχτεί ο τάφος του κατά την «αξίαν του»¹¹⁷.

Θα ήταν παράλειψη στην ενότητα αυτή να μην γίνει τέλος μία σύντομη έστω αναφορά σε όλες εκείνες τις μισθώσεις εργασίας και τις μαθητείες, που αφορούν τα επαγγέλματα κατασκευής υφασμάτων και ενδυμάτων. Παρόλο που οι συγκεκριμένες πράξεις δεν παρέχουν ιδιαίτερες λεπτομέρειες, δεν παύουν όμως να αποτελούν μία αδιάφυστη μαρτυρία καλύπτοντας όλο το εύρος της παραγωγικής αλυσίδας, από τις πρώτες ύλες μέχρι και τη διακίνηση του ολοκληρωμένου υφάσματος ή ενδύματος¹¹⁸.

115. «... et debes sibi dare victum et vestitum et calciamenta convenientia iuxta tuam possibilitatem usque ad complementum dicti termini ...», 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· «... tu vero debes michi dare victum et vestitum secundum tuam possibilitatem ...», 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486· «... Et dare michi victum, vestitum, et calciamenta ac lectum pro dormiendo iuxta bonam mensuram tue possibilitatis ...», 3/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 459· «... et debes dare victum et vestitum et calciamenta convenienter iuxta tuam possibilitatem ...», 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... Tu vero debes sibi dare potum et cibum et vestimentum secundum tuam possibilitatem ...», 8/12/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 326· 31/3/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 52· «... και συ να σαι κρατημένος να του κάμνης καλήν συντροφίαν και να ταγοποτίζεις και ενδύνης και καλλικιώνης αυτόν κατά την κοντεντζιόνε σου ...», 11/1/1538, *Κισκήρας*, ό.π., σ. 14, αρ. 1· 23/8/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 459.

116. «... certis vestimentis et ornamentis convenientibus secundum conditionem meam ...», *Μαλτέζου*, *Βενετική μόδα* κτλ., 145-146.

117. Διαθέτης: Νικόλως Καλλιόπουλος. «... Καί θέλω ίνα εξοδιαστούν τόσα από τά καλά μου, ίνα γενή ή κηδία μου κατά την άξίαν μου καί θαπτείν εις τό μοναστήριον της Αγίας Αικατερίνης της Συναϊτιδος ... ήρουν εις ήμέρας μ' της θανής μου να δοθή ή καινούρια μου βέστα εις τās χείρας του οίκονόμου καί δι' αὐτῆς αὐτός να εξοδιάση να μου κτήση εις τόν ειρημένον τόπον μίαν ἄρκλαν κατά την άξίαν μου ...», 31/5/1525, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 100.

118. 3/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 22 (μισθωση εργασίας)· 23/4/1303, *Stefano Bono*, αρ. 8 (μαθητεία)· 2/8/1321, *Donato Fontanella*, αρ. 49 (μαθητεία)· 11/8/1351, A. van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 122, αρ. Β6. (μισθωση εργασίας)· 18/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 287 (μαθητεία)· 27/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 407 (μισθωση εργασίας)· 5/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 156 (μισθωση εργασίας)· 16/6/1595, *Michel Gradenigo*, αρ. 111 (μαθητεία). Πρβλ. επίσης *Μαλτέζου*, *Η παρουσία* κτλ., 73, 75· McKee, «Women under Venetian Colonial Rule κτλ., 46-47.

5. Αγοραπωλησίες υφασμάτων - ενδυμάτων

Το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο υφασμάτων στη βενετική Κρήτη έχει ιδιαίτερα απασχολήσει την ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια. Τα σωζόμενα νοταριακά πρωτόκολλα προσφέρουν για μελέτη ένα μεγάλο αριθμό πράξεων χονδρικής κυρίως πώλησης υφασμάτων και πρώτων υλών. Τα έγγραφα αυτά αποδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο ότι το νησί και ιδιαίτερα η πόλη του Χάνδακα, υπήρξε το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου δυτικών κυρίως υφασμάτων που προοριζόταν για τις αγορές της Ανατολής. Φυσικά από τη νοταριακή πρακτική δεν λείπουν ούτε οι λιανικές πωλήσεις υφασμάτων¹¹⁹ και ενδυμάτων¹²⁰, ούτε οι ποικίλης μορφής αγοραπωλησίες πρώτων υλών, όπως μαλλιού¹²¹, βαμβακιού¹²², μεταξιού¹²³.

119. 9/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 141· 2/6/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 363· 3/3/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 529· 6/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 609· 3/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 81· 14/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 343· 29/10/1389, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 113, αρ. 9.4· 28/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 45· 22/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 204· 30/12/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 469.

120. 18/7/1303, *Stefano Bono*, αρ. 194· «... mantelum .I. de cendato grecum ...», 16/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 352· 1/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 1· 31/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 77· 25/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 161· 8/11/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 254. Πρβλ. επίσης McKee, «Women under Venetian Colonial Rule κτλ.», 47-48, 50, 62.

121. Συνήθως στις σχετικές προπωλήσεις το μαλλί συνοπάρχει με τυρί: 18/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 74· 4/4/1257, *Leonardo Marcello*, αρ. 93· 2/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 16· 28/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 406· 31/1/1305, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1200· 18/10/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 279. Πρβλ. ενδεικτικά E. Demo, «Wool and Silk. The Textile Urban Industry of the Venetian Mainland (15th-17th centuries)», *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 217-243· A. Mozzato, «The production of Woollens in Fifteenth and Sixteenth Century Venice», *At the Centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 73-108.

122. 6/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 609· 8/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 495· 21/10/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 931· 8/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 34· 23/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'*, αρ. 137. Για τη διακίνηση του βαμβακιού γενικότερα βλ. ενδεικτ. M. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600*, Cambridge 1981· E. Dotson, «A Problem of Cotton and lead in Medieval Italian Shipping», *Speculum* 57 (1982), 52-62.

123. 9/4/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 219· 29/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 147· 1/5/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 724· 9/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αρ. 36· 12/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 363· 12/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 364 και 365· 14/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 35· 4/2/1390, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 114, αρ. 9.5· 17/7/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 391· 7/1/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 349· 11/8/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, αρ. 678. Για την παραγωγή μεταξιού στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στις βενετοκρατούμενες περιοχές πρβλ. σχετ. R. Lopez, «The Silk Industry in the Byzantine Empire», *Speculum* 20 (1945), 1-42 (= R. Lopez, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, London 1978, αρ. III)· Anna Muthesius, «A Practical Approach to the History of Byzantine Silk Weaving»,

λίναριού¹²⁴, δερμάτων¹²⁵ κ.α., τα οποία προμηθεύονταν οι έμποροι με τη μορφή κυρίως της προπώλησης¹²⁶ για να τα διοχετεύσουν στη συνέχεια στις αγορές. Ο ίδιος τύπος εξάλλου δικαιιοπραξίας χρησιμοποιείται και για την προαγορά των παραγόμενων στους οικιακούς αργαλειούς υφασμάτων¹²⁷.

Εκτενέστερη αναφορά για την περαιτέρω διακίνηση των συγκεκριμένων προϊόντων κρίνεται περιττή, αφού καλύπτεται αρκετά ικανοποιητικά από την

Jahrbuch des Österreichische Byzantinistik 34 (1984), 235-254· N. Oikonomides, «Silk trade and production in Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986), 33-53· D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *Byzantinische Zeitschrift* 84-85 (1991-1992), 452-500· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Παραγωγή και εμπορία του μεταξιού στην Τήνο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), 369-397· G. Maniatis, «Organization Market Structure and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), 263-332· D. Jacoby, «Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West», *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), 197-240· Anna Muthesius, «Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων. Μέθοδοι, Αργαλειοί, Τεχνικές όψεις», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τ. Α', Αθήνα 2006, σσ. 249-278. Για την ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτικά R. Broglio d'Ajano, «L'industria della seta a Venezia», *Storia dell'economia italiana*, C. Cipolla (a cura), τ. 1, Torino 1959, σσ. 209-262· Illeana Chiappini di Sorio, *L'arte della tessitura serica a Venezia*, Venezia 1989· M. Del Borgo, «Fonti e documenti dell'Archivio di Stato di Venezia per la storia della produzione serica nei territori della Serenissima», *Tessuti nel Veneto. Venezia e la Terraferma*, G. Ericani, P. Frattaroli (a cura), Verona 1993, σσ. 87-115· Doretta Davanzo Poli, «La produzione serica a Venezia», *Tessuti nel Veneto. Venezia e la Terraferma*, G. Ericani, P. Frattaroli (a cura), Verona 1993, σσ. 301-304· M. Della Valentina, «Seta. Corporazioni e qualità della produzione a Venezia nel Settecento», *Per Marino Berengo. Studi degli allievi*, L. Antonielli, C. Capra, M. Infelise (a cura), Milano 2000, σσ. 490-507· L. Molà, *The silk industry of Renaissance Venice*, Baltimore 2000· L. Molà, «Le donne nell'industria serica veneziana del Rinascimento», *La seta in Italia del Medioevo al Seicento. Dal Baco al drappo*, L. Molà, R. Mueller, C. Zanier (a cura), Venezia 2000, σσ. 423-459· M. Della Valentina, «The Silk Industry in Venice: Guilds and Labour Relations in the Seventeenth and Eighteenth Centuries», *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Paola Lanaro (ed.), Toronto 2006, σσ. 109-142.

124. Απρίλιος 1271, *Pietro Scardon*, αρ. 255· 30/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 112· 29/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Γ', αρ. 124· 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 91· 30/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 185.

125. 25/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 96· 8/12/1338, *Franciscus de Cruce*, αρ. 33· 27/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 43· 18/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 70· 16/10/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Δ', αρ. 91.

126. Βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Η προπώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 41 (2008), 143-193.

127. «... Pro reliquis vero tuis suprascriptis yperperis .VIII. tibi dare et deliberare de-beam a modo usque ad dimidiam magnam Quadragesimam proximam vel antea brachia boni entima dimiti .LXX. salva in terra, sine ullo periculo et occasione ...», 26/7/1303, *Stefano Bono*, αρ. 207· 14/10/1303, *Stefano Bono*, αρ. 343· 12/11/1303, *Stefano Bono*, αρ. 512.

υπάρχουσα βιβλιογραφία¹²⁸. Εδώ αξίζουν να ερμηνευστούν κάποιες διάσπαρτες ρυθμίσεις που εντοπίζονται στις πράξεις είτε των κεντρικών διοικητικών οργάνων της μητρόπολης είτε της τοπικής διοίκησης και οι οποίες προσπαθούν να θέσουν κάτω από τον έλεγχο τους τη διακίνηση των υφασμάτων και των πρώτων υλών, επιβάλλοντας σχετικούς φόρους στα εισαγόμενα κυρίως προϊόντα και θέτοντας φραγμούς στην εισαγωγή των πολυτελέστερων από αυτά. Στη λογική επίσης ενίσχυσης της ντόπιας παραγωγής, θα πρέπει να ενταχθούν και κάποια μέτρα της μητρόπολης για τον έλεγχο της εισαγωγής υφασμάτων¹²⁹. Έτσι το 1385 επιβάλλεται από τη βενετική Σύγκλητο φόρος 10% επί της αξίας των εισαγόμενων στην Κρήτη υφασμάτων¹³⁰, ενώ λίγα χρόνια αργότερα πρόστιμο 50% επί της αξίας των εμπορευμάτων επιβάλλεται σε περίπτωση παράβασης της συγκεκριμένης απαγόρευσης¹³¹.

6. Το τελετουργικό ένδυμα των δημοσίων αξιωματούχων

Η έννοια του «τελετουργικού ενδύματος» είναι από πολύ παλιά ιδιαίτερα διαδεδομένη στις ανθρώπινες κοινωνίες. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η διαφοροποίηση των πολιτικών και των θρησκευτικών ταγών με βάση καθαρά ενδυματολογικά κριτήρια, δηλωτικά κάθε φορά της ιδιότητας και του αξιώματος του φορέα τους¹³². Η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου

128. Βλ. σχετ. F. Thiriet, «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά* 15-16/2 (1961-1962), 338-352 (= F. Thiriet, *Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-Xve siècles)*, London 1977, αρ. IX)· S. Borsari, «Il mercato dei tessuti a Candia (1373 - 1375)», *Archivio Veneto* 143 (1994), 5-30· X. Γάσπαρης, «Η οργάνωση μιας αγοράς, Χάνδακας 14^{ος} αι.», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 237-247· Serena Pollastri, «Il mercato dei tessuti a Creta alla fine del XIV secolo», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 105-128. Πρβλ. επίσης D. Jacoby, «Dall'Oriente all'Italia. Commerci di stoffe preziose nel duecento e nel primo trecento», *Cangrande della Scala. La morte e il corredo di un principe nel medioevo europeo*, Venezia 2004, σσ. 141-153.

129. 14/2/1340, Θεοτόκης, B1, σ. 185 αρ. 16 και 17.

130. «... Quod pro bono nostri communis ordinetur quod quolibet persona cuiuscunque conditionis existat que in partibus Crete emet de pannis forensium conductis vel missis ad dicta insulam Crete quoquo modo solvere debeat decem pro centenario nostro communi. Et istud incipiat obseruari die qua fuerint deliberata dacia deinde pro non faciendo tortum alicui. Et nichilominus scribatur regimini Crete quod interim teneant modum quod ciues nostri non sentiant ista dampna, quia nullo modo possunt costizare cum forensibus. Remanente firmo datio de decem pro centenario quod soluitur per forenses ad presens de pannis predictis ...», 7/7/1385, Θεοτόκης, B2, σ. 279, αρ. 4 = 7/7/1385, F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1 (1329-1399), Paris, La Haye 1958, αρ. 699 (σε περίληψη).

131. 18/8/1425, Thiriet, *Régestes des délibérations* κτλ., τ. II, σ. 231, αρ. 2001 (σε περίληψη).

132. Πρβλ. σχετ. E. Glasson, *Les Origines du Costume de la Magistrature*, Paris 1882, σσ.

φυσικά δεν θα μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση. Αντιθέτως ενταγμένη σε μία ευρύτερη ιδεολογική θεώρηση παρουσιάζεται ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένη απέναντι στους όποιους ενδυματολογικούς συμβολισμούς προσαρμόζοντάς τους ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις. Μέσα σε αυτή τη λογική η εξωτερική ενδυμασία των αξιωματούχων καθορίζεται λεπτομερώς, όχι μόνο ενισχύοντας το ρόλο τους, αλλά λειτουργώντας ταυτόχρονα σε τοπικό επίπεδο ως μια διαρκής οπτική αναφορά στην ίδια τη μητρόπολη και τα όργανά της¹³³. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τα σχετικά έγγραφα επανέρχονται αρκετά συχνά στο συγκεκριμένο θέμα, σε μία προσπάθεια θεωρητικής θεμελίωσής του και αντιστοίχησης του ενδύματος με τη βαρύτητα του κάθε αξιώματος¹³⁴.

Εξάλλου αυτές ακριβώς οι ιδεολογικές αναζητήσεις επιτρέπουν και τη θεμελίωση της εφαρμογής μίας ευρύτερης παρεμβατικής πολιτικής. Οι οικείοι κανονισμοί άσκησης των καθηκόντων των αξιωματούχων αποτελούν πολύτιμες πηγές σχετικά, αφού αρκετοί από αυτούς περιλαμβάνουν ειδικές διατάξεις που καθορίζουν τους ενδυματολογικούς τους κώδικες όχι μόνο κατά τη διάρκεια των δημόσιων εμφανίσεων αλλά και στην ιδιωτική τους ζωή.

Χαρακτηριστικοί της πρώτης περίπτωσης είναι για παράδειγμα οι κανόνες που στα τέλη του 16^{ου} αιώνα καθορίζουν την ενδυμασία του κεντρικού οργάνου του κρητικού βασιλείου, του Δούκα. Οι ενδυματολογικές υποδείξεις επεκτείνονται ακόμη και στις εμφανίσεις του κατά την παρακολούθηση των ακολουθιών της Μεγάλης Εβδομάδας. Κόκκινο μεταξωτό ένδυμα για τη λειτουργία της Κυριακής των Βαΐων, μωβ για την ακολουθία του απογεύματος της ίδια ημέρας, ενώ το πρωί του Μεγάλου Σαββάτου μετά το πέρας της δοξολογίας, ο Δούκας με τελετουργικό τρόπο άλλαζε τη μωβ *stola*¹³⁵ που φορούσε με μία άλλη πορφυρού χρώματος¹³⁶.

6-10: G. Clark, *Symbols of Excellence. Precious Materials as Expressions of Status*, Cambridge 1986, σσ. 82-106· E. Piltz, *Le costume officiel de dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994· Maria Parani, «Cultural identity and Dress: The case of Late Byzantine Ceremonial Costume», *Jahrbuch des Österreichische Byzantinistik* 57 (2007), 95-96· Tiziana Plebani, «La sociabilità nobiliare veneziana nel secondo Settecento e i problemi dell'abbigliamento», *Sociabilità aristocratica in età moderna. Il caso genovese: paradigmi, interpretazioni e confronti*, R. Bizzocchi, A. Pacini (a cura), Pisa 2008, σ. 89.

133. Βλ. σχετ. G. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita private. Dalle origini alla caduta della Repubblica*, Bergamo 1928, σσ. 304-306.

134. «... veste lunga infino in terra per honorevolezza di esso grado ...». Παπαδάκη 1995, σ. 35. Βλ. επίσης Michiel Gradenigo, σ. 46 (εισαγ.). Πρβλ. τέλος 11/3/1668, *Statuta Veneta*, f. 399v (Correctioni del Contarini).

135. Η *stola* ήταν ένα κομμάτι υφάσματος από βελούδο ή μετάξι, που ως ένα είδος ωμοφορίου έφεραν οι Βενετοί αξιωματούχοι με τέτοιο τρόπο ώστε η μία άκρη να κρέμεται από μπροστά και η άλλη από πίσω (βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 128, υποσημ. 25).

136. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σσ. 123-124, 128 καθώς και σσ. 200-201.

Το παράδειγμα του Δούκα εξάλλου δεν είναι και το μοναδικό. Ο ίδιος ήταν αρμόδιος για τον καθορισμό της ενδυμασίας και των άλλων μελών της τοπικής κυβέρνησης. Μάλιστα το πρωί κάθε Κυριακής ή αργίας έστελνε τον επιτετραμμένο του στον Capitano Grande να τον ενημερώσει για το ένδυμα, που ανάλογα με τις περιστάσεις, επιβαλλόταν να φορέσει¹³⁷. Κατά τα άλλα, εκτός από τον Προνοητή του ιππικού για τον οποίο προβλεπόταν μαύρη ενδυμασία, οι υπόλοιποι αξιωματούχοι σε όλο σχεδόν το εύρος της ιεραρχίας έπρεπε κατά την άσκηση των καθηκόντων τους να εμφανίζονται με *vesta* ή *vesta toga*, ένα μακρύ δηλαδή ένδυμα με φαρδιά μανίκια φτιαγμένο από βαμβάκι, μετάξι ή βελούδο σε μαυροκόκκινο ή μωβ χρώμα, το οποίο στην πολυτελέστερη εκδοχή του ήταν από κόκκινο μεταξωτό ύφασμα και ονομαζόταν *vesta ducal*¹³⁸. Η ταύτιση των αξιωματούχων μάλιστα με την κόκκινη αυτή στολή ήταν τέτοια στη συνείδηση του κόσμου, ώστε οι Σφακιανοί σε επιστολή τους προς τον Προνοητή Benetto Moro το 1602, να παραπονούνται ότι δεν υπάρχει στην περιοχή τους κανένας «... Rosso da assicurar li buoni et tenere a freno li cattivi ...», εννοώντας φυσικά την απουσία από τα Σφακιά αντιπροσώπου της δικαστικής αρχής¹³⁹. Την ίδια εξάλλου νύξη φαίνεται να είχε κάνει τρία μόλις χρόνια νωρίτερα στην έκθεσή του και ο Προβλεπτής Zuanne Mocenigo, μόνο που αυτός επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην απαραίτητη για την υπακοή των Σφακιανών παρουσία «κόκκινων υποδημάτων» στην περιοχή τους¹⁴⁰.

Η παρεμβατική αυτή πολιτική της Γαληνοτάτης δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στη θέσπιση ενδυματολογικών κανόνων για τους αξιωματούχους της, αφού σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται να προχωρά λίγο περισσότερο καλύπτοντας ακόμη και τα έξοδα της ενδυμασίας των διοικητικών της υπαλλήλων, ιδιαίτερα δε όταν αυτοί την εκπροσωπούν σε υποθέσεις της στο εξωτερικό. Μέσα στα πλαίσια αυτά με απόφαση της Συγκλήτου καθορίζεται το 1341 η καταβολή 40 γροσίων για την κατασκευή ενδυμασίας

137. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 42, υποσημ. 9.

138. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σ. 42, υποσημ. 10· Τσουραπά 2006, 207.

139. «... il quall anno essi sommamente desiderano, cio è di haver al loro governo Rappresentante come essi dicono, vestito di rosso, che habbia autorità e forze da assicurar li buoni et tenere a freno li cattivi ...», 25/6/1602, Σ. Σπανάκης (εκδ.), Benetto Moro, *Provveditor General nel Regno di Candia. Relazione letta in Pregati a 25 Giugno 1602*, Ηράκλειο 1958 (Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. 4), σσ. 78-79. Rosso την εποχή εκείνη αποκαλούσε ο λαός εξαιτίας του χρώματος της στολής του τον *inquisitor di stato*. Έτσι με το αίτημα τους αυτό οι σφακιανοί ζητούν να τους δοθεί αξιωματούχος που να έχει δικαστικές αρμοδιότητες.

140. Σ. Σπανάκης (εκδ.), Zuanne Mocenigo, *Provveditore Generale del Regno di Candia. Relazione presentata nell'eccellentissimo consiglio nel 17 Aprile MDLXXXIX*, Ηράκλειο 1940 (Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. 1), σ. 11. Πρβλ. σχετ. Μυλοποταμιτάκη, Η βυζαντινή γυναίκα φορεσιά κτλ., 111.

σε χρητικό γραφέα, που θα συνοδεύσει τον πρεσβευτή της Γαληνοτάτης στην αυλή του βυζαντινού αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη¹⁴¹. Μόλις ένα χρόνο αργότερα η πάντοτε φειδωλή για δαπάνες Σύγκλητος, με απόφαση της χορηγεί σύμφωνα με την κρατούσα εθιμική συνήθεια, το ποσό των 15 δουκάτων για την αγορά ενδυμάτων σε υπάλληλο που μεταβαίνει στην Κρήτη για να αναλάβει τα καθήκοντα του γραφέα των Προνοητών¹⁴².

Βέβαια η έννοια του «τελετουργικού ενδύματος» δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στις περιπτώσεις των δημοσίων αξιωματούχων. Ειδικά ενδύματα επιβάλλεται να φορούν και άλλες κατηγορίες επαγγελματιών, η δράση των οποίων ενείχε δημόσιο χαρακτήρα. Ο νομικός για παράδειγμα Zuan Maria Bernardo, στη διαθήκη που συντάσσει τον Ιανουάριο του 1638, κληροδοτεί ανάμεσα στα άλλα στο γιο του και ένα ένδυμα νομικού, απαραιτήτο όπως τονίζει για την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος¹⁴³.

7. Η ευρύτερη ομάδα των εκκλησιαστικών ενδυμάτων¹⁴⁴

Στο πλαίσιο της μελέτης των τελετουργικών ενδυμάτων δεν είναι δυνατόν να παραβλέψει κανείς την ιδιαίτερη ομάδα που συγκροτούν τα εκκλησιαστικά ενδύματα (άμφια), τα οποία στην παράδοση του χριστιανισμού

141. 14/7/1341. Θεοτόκης, Β1, σ. 209, αρ. 33 (σε περίληψη).

142. 2/9/1342. Θεοτόκης, Β1, σ. 241, αρ. 28 (σε περίληψη).

143. Βλ. σχετ. Ειρήνη Λυδάκη, «Νέες αρχαικές μαρτυρίες για την ύπαρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στον Χάνδακα τον 17^ο αιώνα», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 429.

144. Για τα άμφια της καθολικής εκκλησίας βλ. ενδεικτ. J. Braun, *I paramenti sacri. Loro uso, storia e simbolismo*, Torino 1914· R. McCloud, *Clerical Dress and Insignia of the Roman Catholic Church*, Milwaukee 1948· A. Barbero, «Appunti sull'uso liturgico dei paramenti», *Tessuti antichi nelle chiese di Arona, Donata Devoti and Giovanni Romano (a cura)*, Torino 1981, σσ. 227-238· J. Mayo, *A History of Ecclesiastical Dress*, London 1984· R. Lesage, *Oggetti e vesti liturgiche*, Catania 1986· H. Norris, *Church Vestments: Their Origin & Development*, Mineola 2002· S. Piccolo Paci, *Storia delle vesti liturgiche. Forma, immagine e funzione*, Milano 2008. Για τα άμφια στην ορθόδοξη εκκλησία και το συμβολισμό τους βλ. ενδεικτικά A. Pappas, *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, München 1965· G. Chrysostomou, *Orthodox Liturgical Dress*, Brookline 1981· K. Κούρκουλας, *Τα ιερατικά άμφια και ο συμβολισμός αυτών εν τη ορθόδοξω ελληνική εκκλησία*, Αθήναι 1991· B. Ζηδιανάκης, «Μεταξωτά και χρυσοποίκιλτα ιερατικά ενδύματα», *Άμφια. Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος Έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα 1999, σσ. 9-10 (εισαγωγή)· Άννα Μπαλλιάν, «Τα ιερατικά άμφια της ορθόδοξης εκκλησίας», *Άμφια. Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος Έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα 1999, σσ. 13-14 (εισαγωγή)· Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Ο συμβολισμός των ιερών αμφίων και πέπλων της Ορθόδοξης εκκλησίας και η ερμηνεία του διακόσμου τους σύμφωνα με τις ιερές πηγές», *Απόστολος Τίτος 5* (Δεκέμβριος 2006), 123-171. Πρβλ. επίσης Α. Παπάς, «Βιβλιογραφία ιερατικών και λειτουργικών αμφίων του βυζαντινού τύπου», *Θεολογία* 52 (1981), 754-778.

χρησιμοποιούν όχι μόνο στη διάκριση του ιερέα από το εκκλησίασμα αλλά και στην αποστασιοποίηση του ίδιου του ιερουργού από τον εαυτό του. Μάλιστα με δεδομένο το δημόσιο χαρακτήρα των θρησκευτικών τελετών οι ενδυματολογικοί κώδικες του ιερατείου επηρεάζονται καθοριστικά από την επίδραση της πολιτικής εξουσίας, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις έμμεσα ή άμεσα επεμβαίνει καταλυτικά στη διαμόρφωσή τους. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να επιβεβαιώνει το παράδειγμα της Βενετίας, της οποίας ο έντονα παρεμβατικός χαρακτήρας σε εκκλησιαστικά θέματα φτάνει σε ορισμένες περιστάσεις ακόμα και στον καθορισμό της ενδυμασίας των κληρικών, όχι βέβαια κατά την άσκηση των ιερατικών τους καθηκόντων, αλλά κυρίως κατά τη συμμετοχή τους στις δημόσιες τελετές, αφού κατά την εκτίμηση της διοίκησης οι εκδηλώσεις αυτές δεν είχαν αποκλειστικά και μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα. Μέσα σε αυτό το σκεπτικό κανονιστικές διατάξεις δίνουν συγκεκριμένες ενδυματολογικές οδηγίες για τις ομάδες των κληρικών που μετέχουν σε παρόμοιες «μικτού» χαρακτήρα τελετές, όπως για παράδειγμα η ανάληψη των καθηκόντων του λατίνου αρχιεπισκόπου κ.ά.¹⁴⁵.

Κατά τα λοιπά η ίδια η εκκλησία φαίνεται να λαμβάνει κατά καιρούς μέτρα για την ευπρεπή ενδυμασία των κληρικών και την αποφυγή υπερβολών. Έτσι η Σύνοδος που συγκάλεσε τον Οκτώβριο του 1467 ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Κρήτης Gerolamo Lando όχι μόνο απαγορεύει στον κλήρο την χρήση στην καθημερινή του ζωή πολύχρωμων και πολυτελών ενδυμάτων και υποδημάτων, επιβάλλοντας το απλό μαύρο εκκλησιαστικό ένδυμα, αλλά και επεμβαίνει στον καθορισμό της περιόδου που δικαιούνται να φορούν ενδύματα πένθους, περιορίζοντάς τα αποκλειστικά και μόνο σε ένα διάστημα οκτώ μόλις ημερών με τη δικαιολογία ότι η υπέρβαση των συγκεκριμένων ορίων θα αποτελούσε δείγμα ολιγοπιστίας¹⁴⁶.

Από την ίδια εξάλλου Σύνοδο ρυθμίζεται και το ευρύτερο πλαίσιο προστασίας της κινητής και ακίνητης εκκλησιαστικής περιουσίας, την οποία παλαιότερες διατάξεις της κρατικής εξουσίας φαίνεται να είχαν περιβάλει με αυξημένη προστασία. Τα άμφια ρητά συγκαταλέγονται στα αντικείμενα εκτός συναλλαγής, των οποίων και απαγορεύεται τόσο η πώληση όσο και η ενεχυρίαση, ενώ για τους παραβάτες απειλούνται σοβαρές ποινές¹⁴⁷.

145. Βλ. σχετ. Παπαδάκη 1995, σσ. 49-50.

146. Οκτώβριος 1467, Ξηρουχάκης 1930, 102, V. Επιγραφή = Ξηρουχάκης 1931, 43, Rubrica V και Ξηρουχάκης 1931, 116-117 (σε μετάφραση).

147. 27/10/1412, Ζ. Τσιμπανλής (εκδ.), *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985, σσ. 322-324, αρ. 257· Οκτώβριος 1467, Ξηρουχάκης 1930, 104, XII Επιγραφή και Ξηρουχάκης 1932, 162, Rubrica XIII (σε μετάφραση). Πρβλ. επίσης *Statuta Veneta*, libr. I, cap. 1-5, και *Consulta ex Auctenticis* 27 (f. 151v-153r)· Ferro, λήμμα «pegno» (τ. II, σ. 411).

Οι κανόνες βέβαια αυτοί περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο σε γενικές αναφορές χωρίς να υπεισέρχονται στις ιδιαίτερες λεπτομέρειες που παρέχουν δύο άλλες ομάδες σχετικών πηγών: οι απογραφές δηλαδή των εκκλησιαστικών σκευοφυλακίων και φυσικά οι διαθήκες.

7.1. Οι απογραφές εκκλησιαστικών ενδυμάτων

Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται οι ποικίλης μορφής και για οποιαδήποτε αιτία διενεργούμενες είτε από την εκκλησιαστική διοίκηση είτε από την κοσμική εξουσία, απογραφές των κάθε μορφής εκκλησιαστικών ενδυμάτων και χειμηλίων, που φυλασσόταν στα σκευοφυλάκια των εκκλησιών και των μονών του Κρητικού Βασιλείου. Τη διενέργεια παρόμοιων απογραφών όχι μόνο επέβαλλαν οι εκκλησιαστικοί κανόνες σε τακτική βάση¹⁴⁸ αλλά και κάποιες έκτακτες συνθήκες. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά¹⁴⁹, ενώ ιδιαίτερης μνείας φαίνεται να αξίζουν δύο κατάλογοι από τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου του Χάνδακα¹⁵⁰ που χρονολογούνται στις αρχές και στα μέσα του 15^{ου} αιώνα αντίστοιχα. Στις γραμμές τους αναφέρεται, ανάμεσα στα άλλα, όπως είναι αναμενόμενο και ένας σημαντικός αριθμός αμφίων, απαραίτητων για την ομαλή λειτουργική ζωή της μονής¹⁵¹. Τέλος στις αναφορές αυτές δεν θα μπορούσαν να μην συμπεριληφθούν και οι καταγραφές των χειμηλίων και των αμφίων που κατά τα τελευταία έτη του Κρητικού Πολέμου αλλά και κατά την πτώση του Χάνδακα στους Τούρκους τον Σεπτέμβριο του 1669, συναπο-

148. Έτσι για παράδειγμα στις διατάξεις της Συνόδου του Gerolamo Lando (1467) καθορίζεται ανάμεσα στα άλλα ότι κατ' έτος πρέπει να διενεργείται απογραφή των κινητών αντικειμένων που ανήκουν σε κάθε ναό ή μονή. Βλ. σχετ. Ξηρουχάκης 1930, 104. Επиграφή XIV και Ξηρουχάκης 1932, 255. Rubrica XV (σε μετάφραση).

149. Σε απογραφές των σκευοφυλακίων του ναού του Αγίου Τίτου (30/3/1622, σσ. 78-86, αρ. 1 και 27/4/1622, σσ. 86-88, αρ. 2) και του ναού του Αγίου Μάρκου (1/10/1635, σσ. 88-90, αρ. 3) δίνονται αρκετές πληροφορίες για άμφια: Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογοι κινητών αντικειμένων δύο σημαντικών λατινικών ναών του Χάνδακα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 18 (1998), 67-95.

150. Η σημαντικότερη από τις καθολικές μονές του Χάνδακα. Βλ. ενδεικτ. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τ. II, Venezia 1908, 112-113· του ίδιου, «I Francescani in Creta al tempo del dominio veneziano», *Collectanea Franciscana* 2/3, 4 (1932), 301-325, 445-461· G. Hofmann, «La biblioteca scientifica del monastero di San Francesco a Candia nel medio evo», *Orientalia Christiana Periodica* 8 (1942), 317-360· Κ. Λασσιθιωτάκης, «Ο Άγιος Φραγκίσκος και η Κρήτη», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 146-154· Π. Χαραλαμπίδης, «Η Μονή του Αγίου Φραγκίσκου στον Χάνδακα», *Κρητική Εστία* 12 (2007-2008), 99-118.

151. Βλ. σχετ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Πολυτελή έργα μικροτεχνίας στην Κρήτη της βενετικής περιόδου: ανέκδοτα ευρετήρια του 15^{ου} αιώνα από τη μονή του Αγ. Φραγκίσκου του Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2004, σσ. 315-328.

κόμισαν μαζί τους οι κρητικοί πρόσφυγες στις νέες τους εγκαταστάσεις είτε επρόκειτο για την ίδια την Βενετία είτε για τα Επτάνησα¹⁵².

Στην ίδια τέλος ομάδα πηγών εντάσσονται και κάποιες συγγενείς με αυτές τις απογραφές πράξεις όπως για παράδειγμα η απόδειξη παραλαβής αμφίων και άλλων ιερών σκευών που μοναχός της Ι.Μ. Καβαλλαράς παίρνει το 1560 από τον εκτελεστή της διαθήκης του ιερομονάχου Κλήμη Γαιτάνη¹⁵³ ή ο μακροσκελής και λεπτομερής κατάλογος αμφίων που συντάσσεται με την ευκαιρία της μετατροπής το 1572 της Ι.Μ. Αρχαδίου σε κοινόβιο¹⁵⁴.

7.2. Τα κληροδοτήματα

Εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου στόχιστο κρίθηκε οι κάθε μορφής αναφορές των διαθηκών σε άμφια να περιληφθούν για λόγους μεθοδολογικούς σε αυτήν εδώ την ενότητα και όχι σε εκείνη των διαθηκών¹⁵⁵. Εξάλλου εκτός από τις πληροφορίες για τα κληροδοτούμενα από τους κληρικούς άμφια¹⁵⁶, οι νοταριακές αυτές πράξεις ενδιαφέρουν κυρίως αφού

152. Πολλά από τα μέλη των συντεχνιών και των αδελφοτήτων κατέφυγαν στην Ζάκυνθο, συναποκομίζοντας μαζί τους τα σπουδαιότερα από τα κειμήλιά τους όπως εικόνες και αντικείμενα αργυροχρυσοχίας αλλά και άμφια και συναφή εκκλησιαστικά υφάσματα. Οι σχετικοί κατάλογοι που συντάχθηκαν στη νέα τους εγκατάσταση αποτελούν σημαντική πηγή πληροφόρησης σχετικά. Πανοπούλου 2012, σσ. 158-161. Πρβλ. σχετ. G. Gerola, «Gli oggetti sacri di Candia salvati a Venezia», *Atti dell'I. R. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti degli Agiati in Rovereto* 9/3-4 (1903), 3-40.

153. 5/12/1560, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 253.

154. 16/5/1572, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 251-253, αρ. 5.

155. Βλ. σχετ. παραπάνω ενότητα 2.

156. Διαθέτης: Presbyter Lucas Mudacio, canonicus Archadiensis, «... Item eligo meam sepulturam in archa in ecclesia Sancti Titi, ubi dimitto yperpera decem pro fabrica ecclesie predicte sive pro apparamentis fiendis pro anima mea ... Item dimitto Iohanni Mudacio, diacono, nepoti meo, me paramenta meliora ...», 27/4/1349, McKee, Wills, αρ. 335· Διαθέτης: Petrus Dandolo, presbyter, capelanus ecclesie Crete, «... Item dimitto pro anima mea ecclesie Sancti Tyti apparamenta mea de sindone nova et calicem meum argenteum ...», 15/1/1348 (m.v. 1347), McKee, Wills, αρ. 324· Διαθέτης: Presbyter Georgius Cauchio, cantor ecclesie Crete, «... Item dimitto res meas chotas in sacristia Sancti Titipro usu presbiterorum ... Item dimitto par unum paramentorum et missale meum quem habeo in ecclesia Sancti Titi, in ecclesia Sancte Marie Valverde ...», 2/7/1418, McKee, Wills, αρ. 678· Διαθέτης: παπάς Νικόλαος ὁ Κορωγόνας «... Ἐτι ἀφίημι εἰς τὸν εἰρημένον Μέγαν Νικόλαον τὸν ἀέρα μου τὸν χρυσὸν καὶ κάλυμμα χρυσὸν τοῦ δίσκου ... Ἐτι ἀφίημι εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Πενεράδου μίαν ζυγὴν ἀλλαγὴν καὶ δισχοπότηρα ἡγουν σῶαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν μὲ τὰ ἐπικείμενά της, διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ταῖς δ' ἄλλαις μου ἀλλαγαῖς, χωρὶς ἀποῦ θέλω ἐντιθεῖν ἐγώ, ἀφίημι ταῖς μισαῖς εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν καὶ ταῖς ἄλλαις μισαῖς εἰς τὸν εἰρημένον Ἅγιον Νικόλαον διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 26/8/1528, Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, αρ. 127. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴ σχετικὴ ἀπόδειξη παραλαβῆς αμφίων

φέρνουν στο φως μία άλλη αρκετά διαδεδομένη συνθήκη που είναι η κα-
τάληψη σε ναούς, μονές και ιερείς χρημάτων, υφασμάτων ή και ενδυμάτων
για την κατασκευή αμφίων¹⁵⁷. Τα σχετικά παραδείγματα, ιδιαίτερα από
την τελευταία κατηγορία που ενδιαφέρει και περισσότερο, είναι αρκετά
και προέρχονται από πιστούς και των δύο δογμάτων, εκτιμάται δε ότι συ-
νιστούν ένα καλό δείγμα για τον εντοπισμό των απαρχών ενός ιδιόμορφου
φαινομένου, που πήρε ιδιαίτερες διαστάσεις στην ευρύτερη περιοχή της
ανατολικής Μεσογείου, σηματοδοτώντας την εποχή που τα όρια ανάμεσα
στο επίσημο και το ιερό αρχίζουν να γίνονται όλο και περισσότερο ρευ-
στά¹⁵⁸. Ιστορικές συγκυρίες αλλά και παράγοντες όπως η μικρή εμβέλεια
και η περιορισμένη παραγωγή των εργαστηρίων χρυσοκεντητικής¹⁵⁹ αλλά
και η πολυτελής κατασκευή ορισμένων ενδυμάτων, είχαν ως αποτέλεσμα
οποιοδήποτε βαρύτιμο ένδυμα ήταν υποψήφιο να μετατραπεί σε άμφιο¹⁶⁰.

που είχαν καταληφθεί με τη διαθήκη του ηγουμένου της μονής Καβαλαράς: 5/12/1560, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα, 253.

157. Πρβλ. σχετ. Πίνακα II και V.

158. Η έρευνα σε διαθέσιμες των τουρκοκρατούμενων περιοχών έδωσε αρκετά τέτοια παραδείγματα: «... ένα ρούχο μεταξωτόν καναβατζέτα άσπρος ό κάμπος και νερατζάτα τὰ φγόρε νὰ τὸ κάμου ἕνα φελόνιν ...» 24/1/1680, Αναστασία Σιφωνίου – Καρατά, Γεώργιος Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη (εκδ.), «Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνών της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29-30 (1982-1983), 277-278, αρ. 117· Μάιος 1756, Γ. Κανδηλάπτης, «Ο Κώδιξ του εν Αργυροπόλει ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», *Αρχαίον Πόντου* 24 (1961), 147· «... Ἀφῆνω εἰς τὸν μέγα Βασίλειον τὸ φουστάνι μου τὸ διάνινον νὰ γένῃ φελώνι. ... Ἐτι ἀφῆνω εἰς τὸν προφήτην Ἡλίαν ἐπάνω χώραν τὸ μελεταρὶ νὰ κάμουν ἐπιτραχήλια. ... Ἐτι ἀφῆνω εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον Βελανιδιάς τὸ φουστάνι μου τὸ καμπελῶτο διὰ νὰ γένῃ φελώνι καὶ πρόθεσιν ...» Νοέμβριος 1823, Σ. Κουγέας, *Η γυναίκα Κυρία στη Μεσσηνιακή Μάνη μέσω των προυκών και άλλων εγγράφων (1745-1864)*, Αθήνα 2003, σσ. 80-83. Πρβλ. επίσης και το διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Γλυκοφιλούσα» όπου και περιγράφεται, με αρκετές μάλιστα λεπτομέρειες, η μετατροπή μίας ολόκληρης παραδοσιακής φορεσιάς σε άμφια (Α. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (εκδ.) τ. 3, Αθήνα 1989, σσ. 71-88 ειδικά δε σ. 79).

159. Στην Κρήτη γνωστό είναι το εργαστήριο της Μονής Αρκαδίου που ειμάζεται ότι λειτουργεί ήδη από τον τελευταίο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας. Βλ. σχετ. Ν. Δρανδάκης, «Εκκλησιαστικά κεντήματα της Μονής Αρκαδίου», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 297-343· Ελένη Βλαχοπούλου – Καραμπίνα, «Η ακτινοβολία του εργαστηρίου εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής της Μονής Αρκαδίου», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 19 (2000), 219-249.

160. Το φαινόμενο έχει επισημανθεί από την Ιωάννα Παπαντωνίου (βλ. σχετ. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), 49, υποσημ. 1). Βλ. επίσης Κ. Βαφειάδης, «“Ανίερα” εικονιστικά θέματα σε ιερατικά άμφια και πέπλα. Παραδείγματα από το σκευοφυλάκιο της Ι.Μ. Διονύσου», *Εικοστό Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περίληψεις Εισηγήσεων και Ανακινώσεων*, Αθήνα 16, 17 και

Επιρράμματα, ένθετοι σταυροί και πόλοι υποδήλωναν τη μετατροπή και προσέδιδαν την επιδιωκόμενη ιερότητα.

8. Τα “διακριτικά” στα ενδύματα των Εβραίων

Η υιοθέτηση εξωτερικών ενδυματολογικών συμβόλων έρχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να προσλάβει και μία αρνητική διάσταση, χρησιμεύοντας στον προσδιορισμό των ατόμων εκείνων που η κυρίαρχη πολιτική και θρησκευτική ιδεολογία επιθυμεί να απομονώσει.

Οι Εβραίοι αποτελούν ίσως το καλύτερο σχετικό παράδειγμα. Ήδη με τον 68^ο κανόνα της IV Λατερανής Συνόδου το 1215, ο πάπας Ιννοκέντιος III (1198-1216) είχε καθορίσει ότι τόσο αυτοί όσο και οι μουσουλμάνοι έπρεπε να διακρίνονται ενδυματολογικά από τους Χριστιανούς. Ο κανόνας δεν υπεδείκνυε βέβαια συγκεκριμένο ενδυματολογικό κώδικα, αφού οι λεπτομέρειες επαφίονταν στη διακριτική ευχέρεια των κατά τόπους ηγεμόνων¹⁶¹. Σε γενικές πάντως γραμμές στους εβραϊκούς πληθυσμούς επιβλήθηκε να φέρουν είτε το “Judenhut”, ένα συγκεκριμένο δηλαδή τύπο καπέλου¹⁶² είτε μία χίτρινη¹⁶³ κατά κανόνα ταινία, η οποία προσαρμοζόμενη στα ρούχα ή

18 Μαΐου 2003, Αθήνα 2003, σσ. 18-19· Ν. Μαχά – Μπιζούμη, «Φελόνιο διαμορφωμένο από στολιστικό κέντημα κρητικής τέχνης (18^{ος} αι.)». Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των κεντητών υφασμάτων». Αλεξάνδρινος Αμνηστός. Αφιέρωμα στη μνήμη Ι. Μ. Χατζηφώτη, τ. Β', Αλεξάνδρεια 2009, σσ. 249-283· Ιωάννα Παπαντωνίου (επιμ.), *Αχνάρα Μεγαλοπρέπειας. Μία νέα ματιά στην παράδοση της ελληνικής γυναικείας φορεσιάς (κατάλογος έκθεσης)*, Αθήνα 2014, σσ. 90-93, λήμμα 5 (φαιλόνιο λινόμπάμπακο, κεντημένο με πολύχρωμα μετάξια, Κρήτη, τέλη 16^{ου} αι.) και 6 (φαιλόνιο λινόμπάμπακο με κοφτό κέντημα, Κρήτη, τέλη 18^{ου} αι.). Για την ευρύτερη διάδοση της πρακτικής αυτής βλ. ενδεικτ., Carla Cavelli Traverso, «Dal tessuto di moda al paramento liturgico. Tessili del monastero genovese dei santi Giacomo e Filippo», *Jacquard* 40 (2000), 2-6.

161. Βλ. σχετ. A. Cutler, «Innocent III and the Distinctive Clothing of Jews and Muslims», *Studies in Medieval Culture* 3 (1970), 92-115· Flora Cassen, «From Ionic O to Yellow Hat: Anti-Jewish Distinctive Signs in Renaissance Italy», *Fashioning Jews. Clothing Culture and Commerce*, Leonard Greenspoon (ed.), *Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Symposium of the Klutznick Chair in Jewish Civilization and the Harris Center for Judaic Studies*, October 23-24, 2011, USA 2013, σσ. 29-30.

162. Βλ. σχετ. R. Straus, «The Jewish Hat as an Aspect of Social History», *Jewish Social Studies* 4 (1942), 59-72· B. Radiv, «From Yellow to Red: On the Distinguishing Head-Covering of the Jews of Venice» *Jewish History* 6/1-2 (1992), 179-210· Cassen, ό.π., 29-48.

163. Το χίτρινο επικράτησε εντέλει ανάμεσα στα άλλα χρώματα, αφού ως χρωματική επιλογή συμβόλιζε την Παλαιά Διαθήκη. Βλ. σχετ. M. Pastoreau, *Les couleurs de notre temps*, Paris 2003, σ. 111. Εξάλλου καπέλα και διακριτικά επιρράμματα χίτρινου χρώματος επέβαλλαν τον 9^ο αιώνα για τους μη μουσουλμάνους της επικράτειάς τους και οι Χαλίφες της Βαγδάτης Αρούν Ρασήδ (786-809) και Μουταβακχίλ (847-861). Βλ. σχετ. Θεοδώρα Ζαμπάκη, «Το διάταγμα που εξέδωσε ο χαλίφης al-Mutawakkil

στα καπέλα των εβραίων υπηκόων υποδήλωνε τη θρησκευτική τους ταυτότητα¹⁶⁴.

Στην Κρήτη οι ρίζες της εβραϊκής κοινότητας θα πρέπει να αναζητηθούν στα βυζαντινά χρόνια¹⁶⁵. Η σχετική με τους Εβραίους βιβλιογραφία είναι πραγματικά πλουσιότατη και επιτρέπει την ανάπλαση της ζωής και των δραστηριοτήτων τους με αρκετές λεπτομέρειες¹⁶⁶. Από τη βενετική διοίκηση

κατά των χριστιανών και των άλλων dhimmī το 235 μ.Ε. /849-850 μ.Χ.», *Βυζαντινά* 30 (2012-2013), 321-337 όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Κ. Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 111.

164. Βλ. σχετ. Α. Toaff, «La prammatica degli Ebrei e per gli Ebrei», *Disciplinare il lusso*, σσ. 91-105· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Il vestito degli Ebrei», *Zakhor. Rivista di storia degli Ebrei d'Italia* 4 (2000), 161-168.

165. Βλ. σχετ. Α. Ανδρεάδης, «Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη ότε οι Βενετοί κατέλαβον την μεγαλόνησον», *Ανδρέου Ανδρεάδη Έργα*, Αθήνα 1938, σσ. 663-667.

166. Βλ. ενδεικτ. I. Levi, «Les Juifs de Candie de 1380 - 1485», *Revue des Études Juives* 26 (1893), 198-208· Σ. Ξανθοδίδης, «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά* 2 (1909), 209-224 (= Σ. Ξανθοδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 112-126)· J. Starr, «Jewish Life in Crete under the Rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), 59-114· D. Jacoby, «David Mavrogonato of Candia. Fifteenth Century Jewish Merchant, Intercessor and Spy», *Tarbiz* 32 (1964), 388-402· Z. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 312-367· D. Jacoby, «Venice, the Inquisition and the Jewish Communities of Crete in the Early 14th Century», *Studi Veneziani* 12 (1970), 127-144 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au Xe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. IX)· του ίδιου, «Un agent juif au service de Venise: David Mavrogonato de Candie», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 68-96 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au Xe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. XI)· του ίδιου, «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du Xe siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 108-117 (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au Xe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. X)· Elizabeth Santschi, «Contribution à l'étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVe siècle, d'après des sources administratives et juridiques», *Studi Veneziani* 15 (1973), 177-211· S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 211-222· Γ. Πλουμίδης, «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης (1587-1590)», *Ανθη Χαρίτων*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 641-651· Κ. Τσιγκάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα», *Ανθη Χαρίτων*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 729-751· του ίδιου, «Provvedimenti contro la circolazione di libri ebraici nel XVI sec. Il rogo del Talmud nei territori greci sotto dominio veneziano nel 1554», *Studi Veneziani* 52 (2006), 419-428 (= Κ. Τσιγκάκης, «Μέτρα κατά της κυκλοφορίας εβραϊκών βιβλίων του 16^{ου} αιώνα. Η καύση του Ταλμούδ στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές του 1554», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4^{ου}-19^{ου} αιώνας*, Αθήνα 2008, σσ. 155-170)· A. Schofeld, «Immigration and Assimilation in the Jewish Community of Late Venetian Crete», *Journal of Modern Greek Studies*

ση γίνονται ανεκτοί, αφού εξυπηρετούν τα οικονομικά συμφέροντα της Γαληνοτάτης, αντιμετωπίζονται όμως – όπως εξάλλου και στις άλλες περιοχές του βενετικού κράτους¹⁶⁷ – ως δεύτερης κατηγορίας πληθυσμιακή ομάδα, από την οποία ανά πάσα στιγμή μπορούν να αντληθούν φόροι και κεφάλαια, ενώ μία σειρά διοικητικών περιορισμών τους θέτουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Η αυστηρότητα αυτών των μέτρων γνώρισε κατά καιρούς ποικίλες διακυμάνσεις, ανάλογα με τις πολιτικές σκοπιμότητες της Βενετίας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασε ακόμη και να παράσχει στο εβραϊκό στοιχείο προστασία έναντι των πιέσεων της λατινικής εκκλησίας, χωρίς και πάλι αυτό να σημαίνει ότι δεν οριοθετούνται οι οικονομικές τους δραστηριότητες και ότι η ίδια τους η καθημερινότητα δεν τίθεται κάτω από αυστηρό έλεγχο. Έτσι όχι μόνο επιβάλλεται σταδιακά η εγκατάστασή τους σε μία οριοθετημένη περιοχή της πόλης¹⁶⁸, αλλά και καθορίζεται ότι οφείλουν να φέρουν στα ενδύματά τους διακριτικά της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Μάλιστα με απόφαση της μητρόπολης τον Απρίλιο του 1421,

25 (2007), 1-16· K. Πιτσάκης, «“Ἡ γὰρ ἀδικία καὶ συκοφαντία, καθ’ οὗ ἂν πραχθεῖ καὶ τελεσθεῖ, ἀδικία ἐστὶ”», *Ἡ εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2008, σσ. 171-199· D. Jacoby, «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict», *Isterstizi. Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi domini dal Medioevo all'Età Moderna*, U. Israel, R. Jütte e R. Mueller (a cura), Roma 2010, σσ. 239-275· Anastasia Papadia-Lala, «The Jews in Early Modern Venetian Crete: Community and Identities», *Mediterranean Historical Review* 27/2 (2012), 141-150.

167. Για τους Εβραίους στην ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτ.: C. Roth, *History of the Jews in Venice*, Philadelphia 1930· D. Jacoby, «Les juifs à Venise du XIVe au milieu du XVIe siècle», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Firenze 1977, τ. II, σσ. 163-216. (= D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au Xve siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, αρ. VIII)· U. Fortis, *Venezia ebraica*, Rome, 1982· R. Calimani, *Storia del ghetto di Venezia*, Milano 1985· D. Calabi, U. Camerino, E. Concina, *La città degli ebrei. Il ghetto di Venezia: architettura e urbanistica*, Venezia 1991.

168. Η πρώτη μορφή ghetto δημιουργήθηκε επίσημα στην Βενετία στις 29 Μαρτίου 1516, χωρίς αυτό φυσικά να αποκλείει την προηγούμενη εγκατάσταση των Εβραίων σε καθορισμένες περιοχές της πόλης. Βλ. σχετ. Ferro: *λήμμα Ebrei* (τ. I, σσ. 651-655). Βλ. επίσης E. Concina, «The origins of the Venetian ghetto: The Houses, the People, The Laws, 1390-1540», *Het getto van venitië: Ponentini, Levantini and Tedeschi, 1516-1597*, Julie-Marthe Cohen (ed.), The Hague 1990, σσ. 28-45· E. Concina, U. Camerino, Donatella Calabi, *La città degli Ebrei: Il ghetto di Venezia. Architettura e Urbanistica*, Venezia 1991· R. Calimani, *Storia del ghetto di Venezia*, Milano 1995· S. Bassi, «The Venetian Ghetto and Modern Jewish Identity», *Judaism* 51/204 (2002), 469-480· Muzzarelli, *Il vestito* κτλ., 161-168. Για την Κρήτη προβλ. σχετ. Μαρία Χαιρέτη, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 (1964), 167· D. Jacoby, «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict», *Isterstizi. Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi domini dal Medioevo all'Età Moderna*, U. Israel, R. Jütte e R. Mueller (a cura), Roma 2010, σσ. 243-250.

επιβεβαιώνεται παλαιότερη διαταγή προς την κρητική Αυθεντία, η οποία επέβαλλε στους Εβραίους του Χάνδακα, τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες, την υποχρέωση να φέρουν σε ευδιάκριτο σημείο των ενδυμάτων τους στρογγυλό επίγραμμα μεγάλης διαμέτρου¹⁶⁹, μέτρο το οποίο και είχε εφαρμοστεί το προηγούμενο έτος για την εβραϊκή κοινότητα της ίδιας της Βενετίας¹⁷⁰.

Κάνοντας μάλιστα ένα ακόμη βήμα η διάταξη για τον Χάνδακα προβλέπει ότι οι γυναίκες των Εβραίων εκτός από το διακριτικό επίγραμμα στα ενδύματά τους, όφειλαν κατά τις εξόδους τους να καλύπτουν το κεφάλι και το πρόσωπό τους με ένα χίτρινο πέπλο¹⁷¹, μέτρο που εκτιμάται ότι πρέπει να συνδυαστεί με τα περιστατικά ελευθεριότητας, τα οποία ταλάνιζαν κατά καιρούς τους κόλπους της κοινότητας¹⁷². Εξάλλου μία τέτοια ρύθμιση θα πρέπει να ενταχθεί στους περιορισμούς που οι ίδιοι οι Εβραίοι κατά καιρούς επέβαλλαν στους ομοεθνείς τους προσπαθώντας αφενός να αποφύγουν τις προκλήσεις που θα προκαλούσε στους χριστιανικούς πληθυσμούς η πολυτελής εμφάνιση των ευπορότερων από αυτούς, αφετέρου

169. «Quod attenta supplicatione totius universitatis Ebreorum Candide, per quam nobis exponi fecerunt quod ultra honestas et debitas consuetudines, per nostros consiliarios Crete presentes, non exeunte in opinione ducha Crete, ordinatum est quod femine et mulieres Judeorum portare debeant unum vellum gallum circa caput latitudine trium digitorum, ob quod dicte sue femine et mulieres non audent exire domos, quia post eas inhonesta et vituperosa verba proferunt. - ulterius auctum fuit suum <O> in maiori rotunditate, et sic supplicaverunt de nostro dominio ut dignaremur super eum providere. Vedit pars ex nunc captum sit quod predicti Judei et Judee ponantur et esse debeant in statibus et esse suis, sicut erant ante ordinationem predictam factam per dictos consiliarios; et sic mandetur regimini Crete quod servetur semper sicut dicitur et quod debeant observare et facere inviolabiliter observari». 5/4/1421. Thiriet, *Délibérations*, σ. 316, αρ. 1246.

170. Η χρήση του συγκεκριμένου συμβόλου για το στιγματισμό των Εβραίων παρατηρείται αποκλειστικά και μόνο στις ιταλικές πόλεις του Βορρά και ιδιαίτερα στην Βενετία, ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα και θα επιβιώσει μέχρι και τα τέλη του 15ου αιώνα, οπότε και σταδιακά θα αντικατασταθεί με το γνωστό από άλλες περιοχές χίτρινο καπέλο που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι σύγχρονοι ιστορικοί παρόλο που συμφωνούν σε κάθε περίπτωση για την καταγωγή του. Άλλοι το συνδέουν με το φόβο του μεσαιωνικού ανθρώπου για το μηδέν και την έννοια της ανυπαρξίας, που αυτό συμβολίζει, και άλλοι με την εραλδική, αφού κατά κανόνα τα οικόσημα των βαρβάρων εικονίζονταν μέσα σε στρογγυλό πλαίσιο. Βλ. σχετ. G. Kisch, «The Yellow Badge in History», *Historia Judaica* 4 (1942), 89-146· Diana Owen-Hughes, «Distinguishing signs: Ear-rings, Jews, and Franciscan rhetoric in the Italian renaissance city», *Past and present* 112 (1986), 14-17· Cassen, ό.π., σσ. 30-39.

171. 5/4/1421. Thiriet, *Délibérations* κτλ. σ. 316, αρ. 1246.

172. Βλ. σχετ. Σ. Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570» *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), 201-202· Τσινακάκης, Η εβραϊκή κοινότητα κτλ., σσ. 741-742.

δε να περιορίσουν τον κίνδυνο του προσηλυτισμού, που ελόχευε στις περιπτώσεις ενδυματολογικής τους αφομοίωσης¹⁷³.

Η εφαρμογή πάντως των συγκεκριμένων μέτρων φαίνεται να ατόνησε, ακολουθώντας τις αντίστοιχες εξελίξεις στη μητρόπολη. Έτσι με απόφαση της Συγκλήτου το 1496 επιβάλλεται το εβραϊκό καπέλο με τη δικαιολογία ότι οι Εβραίοι προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους να καλύψουν το κίτρινο επίρραμμα, πράγμα που δεν θα ήταν τόσο εφικτό με τα αντίστοιχα καλλύματα της κεφαλής. Αποτέλεσμα όταν τον Ιούλιο του 1518 ο Γάλλος περιηγητής Jacques le Saige επισκέφτηκε τον Χάνδακα αναφέρει ότι η ενδυμασία των Εβραίων δεν διέφερε από αυτή των υπόλοιπων κατοίκων της πόλης, με μοναδική εξαίρεση την υποχρέωσή τους να φέρουν ως διακριτικό γνώρισμα το κίτρινο καπέλο¹⁷⁴.

9. Ο αγώνας για ένα κομμάτι ύφασμα: Το Palio

Ολοκληρώνοντας αυτήν την ενότητα παρατηρήσεων αξίζει ίσως να αναφερθεί και μία άλλη τελετουργία – εορτή της βενετικής Κρήτης, στην οποία το ύφασμα διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο. Πρόκειται για το Palio ένα ιπποδρομικό αγώνισμα, που καθιερώθηκε με απόφαση του Δούκα της Κρήτης Pietro Morosini το 1365 σε ανάμνηση της καταστολής της επανάστασης του Αγίου Τίτου στις 10 Μαΐου του 1364. Ανάλογα αγωνίσματα εντοπίζονται και σε άλλες πόλεις της μεσαιωνικής Ιταλίας, όπως η Πίζα, η Βερόνα και η Φλωρεντία¹⁷⁵ καθώς και σε βενετοκρατούμενες περιοχές της Ανατολής όπως η Κύπρος και η Κέρκυρα¹⁷⁶. Από την όλη διαδικασία αυτό που εν

173. Βλ. ενδεικτικά, L. Finkelstein, *Jewish Self – Government in the Middle Ages*, New York 1924.

174. «... Il y demeure en ville et ans foubourgs granment de Juifs. Se ce nestoit a leur bonnet janne on ne les cognoisseroit point, car ils sont habillés comme les autres habitants ...», Démocratie Hemmerdinger-Iliadou, «La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque, 1322-1684», *Studi Veneziani* 9 (1967), 566-567. Τσιχνάκης, Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα κτλ., σ. 733. Κίτρινο καπέλο ή στρογγυλό κίτρινο επίρραμμα προέβλεπε για τους Εβραίους της Κέρκυρας και σχετικό διάταγμα της 17/71602. Βλ. σχετ. D. Pojago, *Le Leggi Municipali delle isole Jonie, dall'anno 1386 fino alla caduta della repubblica veneta*, Corfu 1846, τ. I, σ. 91.

175. Βλ. σχετ. W. Heywood, *Palio and Ponte. An Account of the Sports of Central Italy from the Age of Dante to the XXth Century*, London 1904. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. σχετ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, λήμμα: Palio «Panno o drappo che si da in premio a chi vince nel corso. Dicesi Palio anche alla Festa popolare dello stesso corso, così appunto nominato dalla qualità del premio, cioè del Palio, che anticamente si dava ai vincitori, il qual era un antico vestimento usato da' Cristiani». Προβλ. επίσης Παπαδάκη 1995, σ. 163, υποσημ. 6.

176. Αικατερίνη Αριστείδου, *Ανέκδοτα Έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Κρα-*

προκειμένω ενδιαφέρει είναι το έπαθλο του αγώνα, ένα κομμάτι ύφασμα βελούδου ή όποιας άλλης ποιότητας καθόριζε η Αυθεντία¹⁷⁷, το οποίο και έδωσε εντέλει το όνομά του στην όλη εκδήλωση. Το αγώνισμα το 15^ο αιώνα μετατράπηκε σε τοξοβολία ενώ στο έπαθλο εκτός του υφάσματος προστέθηκε και ένα χρηματικό ποσό. Ριζικές αλλαγές έφεραν οι εξελίξεις στις πολεμικές τέχνες τον 16^ο αιώνα οπότε και ο διαγωνισμός γίνεται πλέον με πυροβόλα όπλα, ενώ το ύφασμα υποκαθίσταται από χρηματικό έπαθλο, αφήνοντας εν τέλει την ανάμνησή του μόνο στην ονομασία του αγώνα.

Η διάχυτη παρεμβατική πολιτική του βενετικού κράτους απέναντι στις όποιες μορφής ενδυματολογικές επιλογές υπηκόων και επιτετραμμένων, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται από τις παραπάνω παρατηρήσεις, συνιστά τον απαραίτητο συνδετικό κρίκο για την καλύτερη κατανόηση του ευρύτατου θέματος των νόμων κατά της πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*, από το λατινικό *sumptus* που σημαίνει την αγορά, τη δαπάνη), των διατάξεων δηλαδή εκείνων με τις οποίες προσπάθησε κατά καιρούς το κράτος, μέσα στα πλαίσια μίας «πατρικής» αντίληψης για την εξουσία, να περιορίσει τις όποιες εκφράσεις πολυτέλειας του πληθυσμού, θέτοντας σαφή όρια στον τρόπο ζωής του, και επηρεάζοντας έμμεσα με αυτόν τον τρόπο την πρωτογενή παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων. Το όλο θέμα που άπτεται στην πραγματικότητα των ενδιαφερόντων ενός μεγάλου φάσματος μελετητών, συνιστά σημαντικό όργανο για την καλύτερη αποτύπωση της εξελικτικής πορείας των συγκεκριμένων ρυθμίσεων, αποτελώντας ταυτόχρονα χρήσιμο εργαλείο για τη καλύτερη κατανόηση των υφιστάμενων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών, που σε κάθε περίοδο και τόπο επιβάλλουν τα μέτρα αυτά.

Στην ανάλυση φυσικά που ακολουθεί, όπως εξάλλου είναι αυτονόητο, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στους κανόνες ελέγχου των ενδυματολογικών συμπεριφορών, οι οποίοι ούτως ή άλλως κατείχαν σημαντική θέση στο όλο νομοθετικό πλαίσιο, καθορίζοντας με λεπτομέρειες το είδος, την ποιότητα και την ποσότητα των ενδυμάτων, που σε συνάρτηση με την κοινωνική τους θέση, μπορούσαν να φέρουν οι υπήκοοι της Γαληνοτάτης.

τικό Αρχείο της Βενετίας, τ. Γ' (1518-1529), Λευκωσία 1999, αρ. 20 και υποσημ. 1, 2, 3.

177. Θέσπιση του Palio με απόφαση του Δούκα Pietro Morosini. Το έπαθλο για τον πρώτο νικητή της ιπποδρομίας είναι «... quod palium sit brachiorum duodecim scarlati, vel pecia una veluti, vel aliud sicut videbitur illis qui preerunt Regimini Crete ...», 28/4/1365, Παπαδάκη 1995, σσ. 221-223, αρ. 9. Πρβλ. επίσης στο ίδιο, σσ. 165-168 καθώς και Ασπασία Παπαδάκη, «Το Πάλιο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Αριάδνη* 5 (1989), 255-259. Αποτελεί επαναδημοσίευση από τον Gerland (E. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg 1899, σ. 119, αρ. 3.

10. Οι νόμοι κατά της πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*)¹⁷⁸

10.1. Το ιστορικό υπόβαθρο

Οι απαρχές παρόμοιων περιορισμών εντοπίζονται ήδη από τα αρχαία χρόνια. Στην αρχαία Ελλάδα για παράδειγμα οι γενικοί νόμοι λιτότητας που επέβαλλε το καθεστώς της Σπάρτης στους πολίτες του, μπορούν θεωρηθούν μία πρώτη μορφή μέτρων περιορισμού της πολυτέλειας. Βέβαια το πρώτο στην πραγματικότητα νομοθέτημα που εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο, εισάγεται από τον Ζάλευκο τον 7^ο αιώνα στους Λοκρούς και προσαθεί να επιβάλλει ένα ευρύτερο κώδικα αρμόζουσας συμπεριφοράς, ρυθμίζοντας την ενδυμασία των γυναικών και τη διοργάνωση των συμποσίων. Επόμενο σημαντικό σταθμό αποτελεί ένας νόμος που αποδίδεται στο μυθικό νομοθέτη της Αθήνας Σόλωνα (6^{ος} π.Χ. αιώνας), με τον οποίο και λαμβάνονται μέτρα για τον περιορισμό τόσο της πολυτέλειας των ενδυμάτων όσο και των δαπανών στις εορτές και τις κηδείες¹⁷⁹.

Στο ίδιο περίπου πλαίσιο θα κινηθεί και η αρχαία Ρώμη, αφού ήδη στην Δωδεκαάδελτο (5^{ος} π.Χ. αιώνας) εντοπίζονται διατάξεις για τον περιορισμό των πολυτελών κηδεών. Βέβαια και πάλι ως πρωταρχικός νόμος κατά της πολυτέλειας θεωρείται η *Lex Oppia*, με την οποία το 215 π.Χ. οι Ρωμαίοι σε μία ιδιαίτερα κρίσιμη οικονομικά περίοδο, εξαιτίας του δεύτερου φοινικικού πολέμου, προσπάθησαν να θέσουν όρια στην πολυτέλεια ένδυσης και στολισμού των γυναικών, αποσκοπώντας με αυτόν τον τρόπο στην εξοικονόμηση δαπανών. Η συγκεκριμένη διάταξη παρέμεινε σε ισχύ για 20 χρόνια μέχρι την κατάργησή της το 195 π.Χ., μετά από μία θυελώδη συζήτηση στην Σύγκλητο και τη σθεναρή αντίδραση των γυναικών. Θα ακολουθήσουν η *Lex Orchia Sumptuaria* το 182 π.Χ., η *Lex Fania* το 161 π.Χ. και η *Lex Didia* το 143 π.Χ., νόμοι οι οποίοι είχαν αυτή τη φορά στο στόχαστρό τους τον περιορισμό της πολυτέλειας στα δείπνα, τόσο στο επίπεδο των καλεσμένων όσο και σε αυτό των εδεσμάτων. Είναι εξάλλου ακριβώς αυτήν την

178. Γενικά για τους νόμους αυτούς βλ. σχετ. M. Gattineau, *Le luxe et les lois somptuaires*, Caen 1900· Claire Sponsler, «Narrating the Social Order: Medieval Clothing Laws», *Clio* 21/3 (1992), 265-282· C. Berry, *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation*, Cambridge 1994· A. Hunt, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*, New York 1996· P. Raffield, «Reformation, Regulation and the Image: Sumptuary Legislation and the Subject of Law», *Law and Critique* 13/2 (2002), 127-150· Giulia Calvi, «Le leggi suntuarie e la storia sociale», *Disciplinare il lusso*, σσ. 213-230· M. Ascheri, «Tra storia giuridica e storia "costituzionale" funzioni della legislazione suntuaria», *Disciplinare il lusso*, σσ. 199-211· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Le Leggi suntuarie», *Moda e società dal Medioevo al XX secolo* M. Belfanti, F. Giuseberti (eds), Torino 2003, σσ. 185-220.

179. Βλ. σχετ. C. Ampolo, «Il lusso funerario e la città arcaica, archeologia e storia antica», *Annali del seminario di studio sul mondo classico* 6 (1984), 71-102.

περίοδο που οι Ρωμαίοι με την κατάληψη του ευρύτερου ελληνικού χώρου και την κατάκτηση των ελληνιστικών βασιλείων, θα έρθουν σε επαφή με τον ελληνιστικό πολιτισμό, γεγονός που θα επηρεάσει καταλυτικά τον τρόπο ζωής τους, καταλύοντας και τις τελευταίες αντιστάσεις των αυστηρών ρωμαϊκών ηθών και της δημοκρατικής λιτότητας. Στο θέμα θα επανέλθει ένα σχεδόν αιώνα αργότερα ο Ιούλιος Καίσαρας με την *Lex Lulia* (46 π.Χ.) θέτοντας όρια στην αξία των ενδυμάτων, ενώ λίγα χρόνια αργότερα ο Τιβέριος απαγόρευσε στους άνδρες τη χρήση μεταξωτών ενδυμάτων, κρίνοντας το μαλλί ως περισσότερο «αρρενωπό» υλικό. Οι σχετικές επεμβάσεις θα συνεχιστούν από τον Διοκλητιανό το 301 μ.Χ., με τον καθορισμό όχι μόνο της ποιότητας και της αξίας των ενδυμάτων, αλλά και του αριθμού που ο κάθε πολίτης μπορούσε να κατέχει¹⁸⁰.

Η επικράτηση του χριστιανισμού στην αυτοκρατορία, όπως ήταν αναμενόμενο, επέδρασε αποφασιστικά στο συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο. Βέβαια θα πρέπει ίσως να τονιστεί ότι οι εκκλησιαστικοί κανόνες ασχολούνται ως επί το πλείστον με τη ρύθμιση της ενδυματολογικής συμπεριφοράς των κληρικών και των μοναχών¹⁸¹. Οι όποιες παρατηρήσεις των πατέρων της Εκκλησίας και κατ' επέκταση των Οικουμενικών Συνόδων για την ενδυμασία των λαϊκών, εντοπίζονται κυρίως στο επίπεδο της ηθικής, επιβάλλοντας σεμνή ενδυμασία κυρίως στις γυναίκες και καταδικάζοντας στην πραγματικότητα όχι τόσο την πολυτελή ένδυση, αλλά συγκεκριμένες μορφές παρέκκλισης, όπως για παράδειγμα τις εορταστικές μεταμφιέσεις ή τις παρενδυτικές συμπεριφορές, που σε αρκετές περιπτώσεις καλύπτο-

180. Βλ. σχετ. E. Savio, «Intorno alle leggi suntuarie Romane», *Aevum* 14 (1940), 174-194· G. Clemente, «Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo A.C.», *Società romana e produzione schiavistica. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, Bari 1981, σσ. 1-14· D. Miles, *Forbidden Pleasures: Sumptuary Laws and the Ideology of Moral Decline in Ancient Rome*, London 1987· E. Baltrusch, *Regimen morum. Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Rittern in der römischen Republik und frühen kaiserzeit*, München 1989· A. Bottiglieri, *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002· C. Venturini, «Leges sumpuariae», *Index* 32 (2004), 355-380· Valentina Arena, «Roman Sumptuary Legislation: Three Concepts of Liberty», *European Journal of Political Theory* 10/4 (2011), 463-489· M. Dauer, «Roman Republican Sumptuary Legislation: 182-102 b.C.», *Studies in Latin Literature and Roman History*, Bruxelles 2003, σσ. 65-93· Marianne Coudry, «Lois et société: La singularité de lois sumptuaires de Rome», *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15 (2004), 135-171· Emanuela Zanda, *Fighting Hydra Like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London - New York 2011.

181. Βλ. ενδεικτ. Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Ποικιλμένα εκκλησιαστικά υφάσματα και η άποψη των πατέρων του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα», *Τριακοστό Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 13, 14 και 15 Μαΐου 2011, Αθήνα 2011, σσ. 20-21.

νταν κάτω από την πρόφαση του ασκητισμού¹⁸². Εξάλλου η ίδια η έννοια του «ενδύματος» προσλαμβάνει στα θεολογικά κείμενα μία διαφορετική – μεταφυσική – διάσταση, συμβολίζοντας την αναγέννηση του πιστού μέσα από το βάπτισμα και την περιβολή του με το “ένδυμα” της πίστεως¹⁸³.

Από την κοσμική εξουσία αντίθετα βαρύτητα θα δοθεί κυρίως στον περιορισμό της χρήσης των χρυσοϋφαντων μεταξωτών και πορφυρών υφασμάτων και ενδυμάτων, διατάξεις που θα συμπεριληφθούν και στον ιουστινιάνειο Κώδικα¹⁸⁴. Οι συγκεκριμένοι κανόνες θα αποτελέσουν τη βάση για τον αυστηρό έλεγχο της εμπορίας και της εξαγωγής των υφασμάτων αυτών, τα οποία προοριζόταν αποκλειστικά και μόνο για τη χρήση της αυτοκρατορικής αυλής και ως διπλωματικά δώρα ξένων ηγεμόνων. Εδώ αξίζει επίσης να αναφερθούν οι σχετικές διατάξεις από το βιβλίο του Επάρχου της Πόλεως (αρχές 10^{ου} αι.) που διαγράφουν το κανονιστικό πλαίσιο για τη λειτουργία των σχετικών συντεχνιών¹⁸⁵ καθώς και η Νεαρά του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254), η οποία για λόγους περισσότερο οικονομίας παρά περιορισμού της πολυτέλειας, απαγόρευσε τη χρήση εισαγόμενων μεταξωτών υφασμάτων, επιβάλλοντας αποκλειστικά τα προϊόντα των βυζαντινών εργαστηρίων¹⁸⁶.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, οι σουλτάνοι θα χρησιμοποιήσουν το ένδυμα ως στοιχείο της θρησκευτικής ταυτότητας των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας και ως προσδιοριστικό των κοινωνικών τάξεων. Έτσι για παράδειγμα το 1703 σουλτανικό φερμάνι απαγόρευσε στους Έλληνες, τους Αρμένιους και τους Εβραίους τη χρήση τόσο των χρωματιστών ενδυμάτων όσο και των γουνών¹⁸⁷. Παράβαση

182. Βλ. σχετ. Κ. Πιτσάκης, «Η σκοπιά της Εκκλησίας. Η ένδυση στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων», *Αρχαιολογία* 85^Α (Δεκέμβριος 2002), 48-53· Σ. Τρωιάνος, «Μάσκες και μεταμφίεση στον κόσμο του Βυζαντίου», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 13 (2005-2006), 183-192.

183. Βλ. σχετ. Silouani Kurban, *Η ένδυση του νεοφώτιστου στην ακολουθία του βαπτίσματος*, Θεσσαλονίκη 1996.

184. C. 11.9(8).1 (369)· C. 11.9(8).2 (382)· C. 11.9(8).3· CTH. 10.21.3 = C. 11.9(8).4 (424)· C. 11.9(8).5 (436)· C. 11.9.2. = B. VI.25.7.

185. 911/912. Α. Χριστοφιλόπουλος, *Το Επαρχικό βιβλίο Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίες εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935 (ανατ. Θεσσαλονίκη 2000, κεφ. IV, VI, VII, VIII, IX. Πρβλ. σχετ. για το έργο Σ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 2011, σσ. 301-305.

186. «... ὅσα τε ἐκ σιγῶν βαβυλωνίαι καὶ ἄσσυρίαι ταλασιουργίαι ποικίλως δημιουργοῦσι καὶ ὅσα χεῖρες ἰταλῶν εὐφρῶς ἐξυφαίνουσιν ... ὅσα ἡ ῥωμαίων γῆ γεωργεῖ καὶ αἱ ῥωμαίων ἀσχοῦσι χεῖρες», Ι. Ζέπου και Π. Ζέπου, *Νεαράι και Χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν Βυζαντινών αυτοκρατόρων*, *Jus Graecoromanum* τ. Ι, Αθήνα 1931, σ. 487, nov. IV.

187. 23/5/1703. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία της Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 188. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 248.

των διατάξεων επέφερε βαρύτατα πρόστιμα, ενώ παράλληλα θεωρείτο για τους χριστιανικούς πληθυσμούς έμμεση πρόκληση της κυρίαρχης εξουσίας. Είναι ίσως για αυτόν τον λόγο που παρόμοιοι περιορισμοί ενέχουν το χαρακτήρα όχι τόσο κανόνων πάταξης της πολυτέλειας, όσο διαφύλαξης των θρησκευτικών και κοινωνικών στεγανών με βάσει τα ενδυματολογικά γνωρίσματα του πληθυσμού¹⁸⁸. Στη λογική αυτή εξάλλου θα πρέπει να ενταχθούν και μία σειρά από πατριαρχικές, επισκοπικές και κοινοτικές αποφάσεις της τουρκοκρατίας, οι οποίες και αποπειρώνται να ρυθμίσουν το ύψος των προικοδοσιών και των γαμήλιων εορτασμών, θέτοντας ως πρόκριμα την υπάρχουσα κοινωνική διαστρωμάτωση¹⁸⁹. Στην πλειονότητα αυτών των διατάξεων τίθενται παράλληλα και περιορισμοί στην πολυτέλεια της γυναικείας κυρίως ενδυμασίας¹⁹⁰. Το ευρύτερο ρυθμιστικό πλαίσιο

188. Βλ. ενδεικτ. Βρέλλη – Ζάχου, Κοινωνική διαστρωμάτωση κτλ. σ. 178-186. Πρβλ. επίσης D. Quataert, «Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829», *International Journal of Middle East Studies* 29 (1997), 403-425.

189. Βλ. ενδεικτ. Μ. Γεδεών, «Αι κατά της πολυτέλειας των προικιών εθνικαί ενέργειαι κατά του τελευταίου τέσσαρος αιώνας», *Περιοδικόν Ελληνικόν Φιλολογικόν Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 21 (1887-1889), 215-219, 224-228, 233-236· του ίδιου, *Κανονικαί διατάξεις*, Ε. Σαβράνης, «Ζαγοριακά θέσμιμα περί προικός», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 35 (1936), 350-363· Κ. Φρόντζος, «Ηπειρωτικά έθιμα», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), 211-232, 315-324, 533-539· Ελένη Κύρση-Νάκου, «Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικά» ρυθμίσεις βάσει των κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 1 (1980), 55-78· Ε. Γιαννακός, «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα. Απόφαση των Ζαγορισίων για την προίκα», *Ηπειρωτική Εταιρεία* 10/80 (1983), 206-209· Ι. Κλεόμβροτος, «Ένα ανέκδοτο σιγίλλιον του Οικουμενικού Πατριάρχου Κυρίλλου που επικυρώνει την νομοθεσίαν του μητροπολίτου Μυτιλήνης Ανθίμου Βερτουμή δια τας προικοδοσίας των θυγατέρων της Μυτιλήνης εκδοθέν εν έτει 1754», *Λεσβιακά* 9 (1985), 5-12· Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. II. Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σσ. 51-54· Π. Μιχαηλάκης, «Ένα πλαστό (;) περί προικοδοσίας γράμμα (1707) του πατριάρχη Γαβριήλ», *Αγία Σιών*, *Επιστημονική Επετηρίς Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης*, *Ερεσού και Πλωμαρίου* 3 (2008), 63-72· του ίδιου, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη; Νέα στοιχεία για την πρώτη γνωστή απόπειρα παρέμβασης στην προικοδοτική διαδικασία (αρχές 18^{ου} αι.)», *Ο Ερανιστής* 48-49/28 (2011), 122-139, εδw 133-136· Χρύσα Μαλτέζου, «Προικοδοσία και οικογενειακές διενέξεις στα Ιωάννινα τον 18^ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 151-172· Π. Μιχαηλάκης, «Προσπάθειες περιστολής της πολυτέλειας στο νησί της Λέσβου (18^{ος}-19^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 221-238. Πρβλ. επίσης Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 244, 337-339, 779, 825, 940, 941, 943, 953, 972, 973, 1058 καθώς και Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, αρ. 482, 531, 528, 629, 730, 866, 993, 1002, 1007.

190. Από τις σχετικές διατάξεις ερανίζονται εδw αυτές που αναφέρονται σε θέματα περιορισμού της πολυτέλειας των ενδυμασιών: 1701. Διάταξη του πατριάρχη Καλλινίκου Β' για το στολισμό των γυναικών (Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις*, τ. Α', σσ. 67-69, αρ. 24 =

που θα σχηματιστεί με αυτόν τον τρόπο, καταβάλει προσπάθειες όχι μόνο να περιορίσει την υποβόσκουσα τάση επίδειξης των ευποροτέρων, αλλά και να διατηρήσει τις απαραίτητες ισορροπίες σε μία κοινωνία που βρισκόταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία¹⁹¹.

Στη Δύση σημαντικό σταθμό αποτελεί η βασιλεία του Καρλομάγνου (771-814 μ.Χ.), και του γιου του Λουδοβίκου του Ευσεβή (778-840), οι οποίοι και θα θεσπίσουν διαφορετικό ενδυματολογικό κώδικα για την κάθε

Κ. Φρόντζος, «Ηπειρωτικά έθιμα», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), 534-536. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 238)· **αρχές 18^{ου} αιώνα**. Διάταξη του πατριάρχη Κυπριανού(;) για την ενδυμασία των κληρικών (Γεδεών, *Κανονικά διατάξεις*, τ. Β', σσ. 421-423, αρ. 235 (244))· **1729**. Εγκύκλιος του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Κωνσταντίνου για το στολισμό των γυναικών (Α. Σπανός, *Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18^{ου} αι.)*, Μυτιλήνη 2006, σσ. 81-83. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, Προσπάθειες κτλ., 224-225)· **1753**. Απαγόρευση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης προς τους ορθοδόξους να φορούν γούνες, ζώνες κεντητές, πολύτιμα μεταξωτά ενδύματα κτλ. (Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 362-364. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 367)· **1754**. Απόφαση του πατριάρχη Κυρίλλου Ε' με περιοριστικά μέτρα για το στολισμό των γυναικών (Σπανός, ό.π., σσ. 188-190. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, Προσπάθειες κτλ., 225-227)· **1756**. Εγκύκλιος του Λαρίσης Μελετίου για το στολισμό των γυναικών (Ελένη Αγγελολαττή-Τσουγκαράκη, «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σ. 326-329, αρ. 13. Πρβλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, αρ. 282)· **1759**. Απόφαση της δημογεροντίας της Μυτιλήνης με την οποία επιβάλλονται ενδυματολογικοί κώδικες (Σπανός, ό.π., σ. 221-226 και 246-251. Πρβλ. επίσης Μιχαηλάρης, Προσπάθειες κτλ., 228-229)· **1789**. Εγκύκλιος του Κοζάνης Θεοφίλου κατά του στολισμού των γυναικών (Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 90-93. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 488)· **1796**. Εγκύκλιος του Κοζάνης Θεοφίλου για τον περιορισμό της πολυτέλειας των γάμων και των ενδυμάτων (Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 93-97. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 525)· **1811**. Διάταξη του πατριάρχη Ιερεμία προς τους κατοίκους της Σκιάθου για περιορισμό των προικών και της ενδυμασίας των νυφών (Γεδεών, *Κανονικά Διατάξεις*, τ. Β', σσ. 134-136, αρ. 168. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 619)· **1812**. Πρακτικό της Κοινότητας Ύδρας κατά των πολυτελών ενδυμάτων (Αρχείον της Κοινότητας Ύδρας, τ. 4, σσ. 262-263. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 627)· **1812**. Γράμμα του πατριάρχη Ιερεμία προς τον αρχιεπίσκοπο Αιγίνης, Ύδρας και Πόρου και τους πρωεστώτες κατά της πολυτέλειας (Γεδεών, *Κανονικά Διατάξεις*, τ. Β', σσ. 142-145, αρ. 170. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 631)· **1839**. Απόφαση της Κοινότητας Καστορίας, που επικυρώνεται από τον επίσκοπο Αθανάσιο, για το ύψος της προίκας και την πολυτέλεια των ενδυμάτων στους γάμους (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 948)· **1844**. Συνοδικό γράμμα για τον περιορισμό της προίκας και του στολισμού των γυναικών του Ολοποτάμου της Χίου (Σ. Καββαδάς, *Θημανούσικα έγγραφα*, Χίος 1956, σσ. 68-70. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 968)· **1850**. Απόφαση της Δημογεροντίας Κοινότητας Ολοποτάμου Χίου κατά του στολισμού των γυναικών (Καββαδάς, ό.π., σσ. 102-103. Πρβλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 988).

191. Πρβλ. σχετ. Μπαδά 1992, 188-189.

κοινωνική τάξη, με όρια στην χρήση των μεταξωτών και των χρυσοϋφαντων ενδυμάτων. Οι ιδιαίτερες ιστορικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν στον ευρωπαϊκό χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο και η απουσία ενός ενιαίου ρυθμιστικού πλαισίου, θα κατακερματίσουν παρόμοιες προσπάθειες, περιορίζοντάς τις και προσδίδοντάς τους αποσπασματικότητα, ασυνέχεια και ένα έντονο τοπικό χαρακτήρα. Στην Αγγλία για παράδειγμα οι πρώτοι σχετικοί νόμοι εντοπίζονται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα προσπαθώντας να περιορίσουν τις υπερβολές στη διατροφή και την ένδυση, κανόνες που δεν θα παραλείψουν να επαναλάβουν και οι μεταγενέστεροι Βρετανοί βασιλείς, προσαρμόζοντας κάθε φορά το περιεχόμενό τους στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιόδου¹⁹². Αντίστοιχες εξάλλου παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τη Γαλλία¹⁹³ καθώς και για τις γερμανόφωνες χώρες, στις οποίες ειδικά μετά τη μεταρρύθμιση, το προτεσταντικό περιβάλλον θα αποτελέσει τον πλέον κατάλληλο χώρο για την άνθηση παρόμοιας νομοθεσίας¹⁹⁴. Τέλος ιδιαίτερης μνείας αξίζουν αφενός οι αρκετά πρώιμες και αυστηρές διατάξεις της Ισπανίας, που ειδικά στον τομέα του ενδύματος θα χρησιμεύσουν ως πρότυπα¹⁹⁵ και φυσικά τα πολυάριθμα κανονιστικά διατάγματα, τα οποία από πολύ νωρίς θα αρχίσουν να κάνουν την εμφάνισή τους στα *Statuta* των ιταλικών πόλεων¹⁹⁶, αποτελώντας βασική πηγή πληροφόρησης για την εξελικτική πορεία της σχετικής νομοθεσίας¹⁹⁷.

192. Βλ. σχετ. Frances Elisabeth Baldwin, *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*, Baltimore 1926· N. Harte, «State Control of Dress and Social Change in Pre-industrial England», *Trade, Government and Economy in Pre-industrial England*, D. Coleman and A. Johns (eds), London 1976, σσ. 132-165· J. Chisholm, «The Sumptuary Laws of Scotland», *Journal of Jurisprudence* 414/35 (1981), 290-297· N. Harte, «Silk and Sumptuary Legislation in England», *La seta in Europa, sec. XIII-XX*, Firenze 1993, Simonetta Cavalcioni (a cura), Firenze 1993, σσ. 801-816.

193. Βλ. σχετ. M. Fogel, *Modèle d'État et modèle social de dépenses: les lois somptuaires en France de 1485 à 1660. Prélèvement et redistribution dans la genèse de l'État moderne*, Fontevault-Paris, 1984·7· Johanna Moyer, *Sumptuary Law in Ancient Régime France, 1299-1806*, Syracuse 1996· N. Bulst, «La legislazione suntuaria in Francia», *Disciplinare il lusso*, σσ. 121-142.

194. Βλ. σχετ. Liselotte Eisenbart, *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350-1700*, Göttingen 1962· C. Walker, «Images de luxe à Genève: douze années de repression par la Chambre de la Réformation (1646-1658)», *Revue du Vieux Genève* 17 (1987), 21-26· G. Jaritz, «La legislazione suntuaria nelle aree di lingua tedesca», *Disciplinare il lusso*, σσ. 137-144.

195. Βλ. σχετ. J.-D. González Arce, *Pariencia y poder: la legislación suntuaria castellana en los siglos XIII-XIV*, Jaén 1998· M. Aventin, «Le leggi suntuarie in Spagna: stato della questione», *Disciplinare il lusso*, σσ. 109-120· S. Martínez Bermejo, *Beyond Luxury. Sumptuary Legislation in 17th Century Castile*, Pisa 2008.

196. Για τη σχετική νομοθεσία στην Ιταλία βλ. ενδεικτ. Kovesi - Killerby 2002· Diana Owen - Hughes, «Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance Italy», *The Italian Renaissance. The Essential Readings*, Paula Findlen (ed.), London 2002, σσ. 124-150.

197. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζουν δύο σχετικά πρόσφατες εκ-

10.2. Οι δημοκρατίες της ιταλικής χερσονήσου

Ως πρώτο σχετικό νομοθετικό διάταγμα θεωρείται μία διάταξη του 1157 από την Γενοβα, με την οποία και απαγορευόταν η διακόσμηση των ενδυμάτων με γούνες αξίας μεγαλύτερης των 40 νομισμάτων¹⁹⁸, ενώ έπονται μία σειρά διατάξεων προερχομένων από το δικαϊκό περιβάλλον της Bologna¹⁹⁹ και της Perugia (αρχές του 13^{ου} αιώνα), οι οποίες όμως εστιάζουν την προσοχή τους πρωτίστως στη θέσπιση ορίων στους εορτασμούς των γάμων και δευτερευόντως στο θέμα των γυναικείων ενδυμάτων²⁰⁰.

Βέβαια οι αναπτυσσόμενες οικονομίες των πόλεων και η συνεπαγόμενη ευμάρεια των πολιτών τους, δεν θα αργήσουν να ανασκευάσουν το περιεχόμενο παρόμοιων απαγορεύσεων, καθιστώντας τις ένα αστικό φαινόμενο και επικεντρώνοντας όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον τους στην προσπάθεια περιορισμού των πολυτελών ενδυμάτων, με κανόνες που χαρακτηρίζονται από μία ισχυρή τάση επιβολής κάθετης ομοιομορφίας, χαρακτηριστικής των δημοκρατικών καθεστώτων. Παρόμοιες συμπεριφορές επίδειξης προέρχονταν ως επί το πλείστον από την ανερχόμενη αστική τάξη, η οποία, εξαιτίας του πλουτισμού της, προσπαθούσε να μιμηθεί ενδυματολογικά τους ευγενείς. Το 15^ο αιώνα οι σχετικοί νόμοι που παράγουν οι ιταλικές πόλεις θα ξεπεράσουν τους 83, για να υπερδιπλασιαστούν στον

δόσεις που συγκεντρώνουν το σύνολο των διατάξεων κατά τις πολυτέλειες από τις περιοχές της Umbria και της Emilia Romagna αντίστοιχα: Maria Giuseppina Muzzarelli (ed.), *La legislazione suntuaria, secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Roma 2002· Maria Grazia Nico Ottaviani (ed.), *La legislazione suntuaria, secoli XIII-XVI: Umbria*, Roma 2005.

198. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σσ. 23-24. Για τη σχετική νομοθεσία στην Γενοβα βλ. ειδικότερα C. Campodonico, «Normative suntuarie e pratiche sociali nella Genova moderna: Le dinamiche sociali della moda del vestire e dell'abitare», *Miscellanea di Storia Ligure* 18 (1986), 105-132.

199. Βλ. σχετ. P. Goretti, «La regolamentazione delle apparenze: vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria bolognese del XVI secolo», *Schede Umanistiche, Rivista semestrale dell'Archivio Umanistico Rinascimentale Bolognese* 2 (1996), 117-137· Maria Giuseppina Muzzarelli, «La disciplina delle apparenze. Vesti e ornamenti nella legislazione suntuaria Bolognese fra XIII e XV secolo», *Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra Medioevo ed Età moderna, Atti del convegno tenutosi a Bologna il 7-9 ottobre 1993*, P. Prodi (a cura), *Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico*, q. 40, Bologna 1994, σσ. 757-784. Προβλ. επίσης τη δημοσίευση των σχετικών νόμων: Maria Giuseppina Muzzarelli, «Bologna», *La legislazione suntuaria secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Roma 2002, 1-262.

200. Βλ. σχετ. A. Fabretti, «Statuti e ordinamenti suntuarii intorno al vestire degli uomini e delle donne in Perugia dall'anno 1266 al 1536», *Memorie della Reale Accademia delle Scienze di Torino* 38 (1888), 137-132. Προβλ. επίσης τη δημοσίευση των σχετικών νόμων: Paola Monacchia, Maria Grazia Nico Ottaviani, «Perugia», *La legislazione suntuaria, Secoli XIII-XVI, Umbria*, Maria Grazia Nico Ottaviani (a cura), Roma 2005, σσ. 1-246.

καθένα από τους επόμενους αιώνες²⁰¹. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, οι σχετικές διατάξεις γίνονται ακόμα πιο λεπτομερείς. Τώρα στιγματίζονται όχι μόνο τα υλικά αλλά και τα σχήματα των ενδυμάτων, το μήκος των απολήξεων ακόμη και ο αριθμός που ο καθένας από τους πολίτες ανάλογα με την κοινωνική του τάξη μπορούσε να έχει στην κατοχή του²⁰². Με την ίδια λογική στο προσκήνιο επανέρχονται και πάλι οι εορτασμοί των γάμων και οι πολυτελείς κηδείες και καταβάλλονται προσπάθειες να περιοριστούν είτε τα πιάτα στα γαμήλια δείπνα είτε τα προικιά ενδύματα της νύφης είτε τέλος τα ενδύματα πένθους²⁰³.

Όλοι αυτοί οι περιορισμοί στην πραγματικότητα συνιστούν το επιστέγασμα ενός θεωρητικού διαλόγου ανάμεσα σε νομικούς, θεολόγους, φιλοσόφους και πολιτικούς και εντάσσονται στα πλαίσια μίας προσπάθειας διαχωρισμού του ρόλου των φύλων και ελέγχου της γυναικείας συμπεριφοράς, επιδιώκοντας παράλληλα τον επαναπροσδιορισμό των στεγανών ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις με βάση εξωτερικά γνωρίσματα, που αποπειρώνται την κωδικοποίηση της κοινωνικής ιεραρχίας²⁰⁴. Οι διατάξεις αυτές επίσης μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο μίας ευρύτερης οικονομικής πολιτικής, που αποσκοπούσε στην προστασία των τοπικών προϊόντων, στον περιορισμό της κατανάλωσης και στην περιστολή των δαπανών από τις εισαγωγές²⁰⁵. Αυτό εξάλλου καθίσταται εμφανές τόσο από τη διαφορετική αιτιολογική βάση, που η κάθε έννομη τάξη προτάσσει για τη θεωρητική τους θεμελίωση, όσο και από την εξελικτική πορεία και την περιοδικότητα των συγκεκριμένων ρυθμίσεων, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθούν παρά μόνο κάτω από το πρίσμα της ανάγκης προσαρμογής στις οικονομικο-κοινωνικές εξελίξεις.

201. Βλ. σχετ. Diane Owen-Hughes, *Sumptuary Laws and Social Relations in Renaissance in Italy*, *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, Cambridge 1983, σ. 71.

202. Βλ. σχετ. A. Pinetti, *La limitazione del Luso e dei consumi nelle leggi suntuarie Bergamasche XIV-XVI*, Bergamo 1917· S. Tramontana, *Vestirsi e travestirsi in Sicilia*, Palermo 1993· Diane Owen - Hughes, *Sumptuary Laws and Social Relations in Renaissance in Italy*, *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, Cambridge 1983, σσ. 69-100 της ίδιας. «La moda proibita: la legislazione suntuaria nell'Italia rinascimentale», *Memoria (rivista di storia delle donne)* 11-12 (1984), 82-105· Maria Giuseppina Muzzarelli, «Contra mundanas vanitates et pompas. Aspetti della lotta contro i lussi nell'Italia del XV secolo», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 40/2 (1986), 371-390.

203. Ειδικά για τους περιορισμούς στις κηδείες βλ. ενδεικτ. Anna Esposito, «La società urbana e la morte: Le leggi suntuarie», *La morte e i suoi riti in Italia tra Medioevo e prima età moderna*, F. Salvestrini, G.M. Varanini, Anna Zangarini (a cura), Firenze 2007, σσ. 97-130.

204. Βλ. σχετ. Βρέλλη-Ζάχου 1991, 230.

205. Βλ. σχετ. Βρέλλη-Ζάχου 1991, 233-235· F. Franceschi, «La normativa suntuaria nella storia economica», *Disciplinare il lusso*, σσ. 163-178.

Στη διαμόρφωση αυτής της εικόνας δεν είναι δυνατόν να παραληφθεί η ισχυρή επίδραση της Εκκλησίας, αφού όλες αυτές οι προσπάθειες τείνουν να θεμελιωθούν θεωρητικά σε ένα αυστηρά θεολογικό υπόβαθρο, όπου οι αρχές της ηθικής, ο περιορισμός της έκπτωσης των ηθών, η χριστιανική ταπεινότητα και η καταπολέμηση της ματαιοδοξίας, κατέχουν κυρίαρχη θέση. Οι έννοιες αυτές εξάλλου επανέρχονται αρκετά συχνά τόσο στις ομιλίες των περιπλανώμενων ιεροκηρύκων όσο και στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας²⁰⁶. Μάλιστα δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι εκκλησιαστικές αρχές αυτόνομα προσπαθούν, χρησιμοποιώντας τα δικά τους κατασταλτικά μέσα, να επιβάλλουν όρια σε παρόμοιες εκδηλώσεις. Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα για παράδειγμα ο πάπας Γρηγόριος X (1271-1276) καταβάλλει προσπάθειες για τον περιορισμό του υπερβολικού στολισμού των γυναικών κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, θέτοντας στο στόχαστρο τα ενδύματα με απολήξεις και επιστρατεύοντας την ποινή του αφορισμού για τους παραβάτες. Με την ίδια ποινή θα απειλήσει το ποίμνιό του και ο πρώτος πατριάρχης της Βενετίας, Lorenzo Giustiniani (1451-1456), προσπαθώντας να επιβάλλει όρια στην επίδειξη πλούτου, κυρίως στην τάξη των ευγενών. Εξάλλου δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι η σημαντικότερη πυρά των ματαιοτήτων (*rogo delle vanità*) ανάβει σε μία από τις ανθηρότερες οικονομίες της χερσονήσου, την Φλωρεντία, μετά την εκδίωξη των Μεδίκων και την ανάληψη της εξουσίας από τον Girolamo Savonarola (7 Φεβρουαρίου του 1497, Martedì Grasso)²⁰⁷, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση κριτήριο για την καταστροφή ενός αντικειμένου δεν ήταν μόνο η πολυτέλειά του αλλά και η πιθανή ιδιότητά του ως έμμεσου έστω αγωγού ματαιότητας και ανηθικότητας²⁰⁸. Βέβαια και μετά την επάνοδο των

206. Βλ. σχετ. Maria Giuseppina Muzzarelli, «Introduzione», *La legislazione suntuaria secoli XIII-XVI: Emilia Romagna*, Maria Giuseppina Muzzarelli (a cura), Roma 2002, XX-XI. Πρβλ. επίσης της ίδιας, *Contra mundanas* κτλ., 371-390.

207. Ο Girolamo Savonarola (Ferrara 1452-Firenze 1498) ηγούμενος, στη μονή του Αγίου Μάρκου της Φλωρεντίας, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της πόλης το 1494, εγκαθιστώντας ένα ιδιόμορφο πολιτικό σύστημα θρησκευτικής δημοκρατίας. Παρέμεινε στην εξουσία μέχρι το 1498, οπότε κατόπιν εντολής του πάπα Αλεξάνδρου του ΣΤ' δικάστηκε ως αιρετικός και οδηγήθηκε στην πυρά (23/5/1498). Βλ. ενδεικτ. D. Weinstein, *Savonarola and Florence. Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton 1970· F. Cordero, *Savonarola*, Bari 1988· S. Dall'Aglia, «Girolamo Savonarola e la sua riforma tra arte, denaro e rogo delle vanità», *Denaro e bellezza. I banchieri, Botticelli e il rogo delle vanità*, T. Parks, L. Sebregondi (a cura), Firenze 2011, σσ. 93-102.

208. Ανάλογες πυρές εντοπίζονται στην Ιταλία ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα το 1426 ο San Bernardino da Siena, στα πλαίσια μίας σειράς κηρυγμάτων του στην πόλη του Viterbo, ακολουθούμενος από το λαό έκαψε δημόσια βιβλία τραγουδιών, πίνακες, είδη καλλωπισμού καθώς και πολυτελή αντικείμενα. Βλ. σχετ. I. Ciampi, *Cronache e Statuti della città di Viterbo*, Firenze 1872, σσ. 52-53.

Μεδίκων (1512) θα εξακολουθήσουν με μεγαλύτερη πάντως μετριοπάθεια να καταβάλλονται προσπάθειες για τον περιορισμό των ενδυματολογικών υπερβολών τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, γεγονός εξάλλου που ίσχυε και πριν από το σύντομο διάλειμμα της διακυβέρνησης του Savonarola, αφού παρόμοιες διατάξεις εμφανίζονται ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα²⁰⁹.

10.3. Η περίπτωση της Βενετίας

Μέσα σε αυτό το ευρύτερο κλίμα νομοθετικής δραστηριότητας πρέπει να ενταχθεί και η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, η οποία αρκετά νωρίς έδωσε το δικό της στίγμα στην όλη προσπάθεια. Η καταστολή παρόμοιων υπερβολών όχι μόνο ενίσχυε την οικονομία της εμπορικής υπερδύναμης αλλά και απέτρεπε τους ενδεχόμενους κραδασμούς που μπορούσαν να προκαλέσουν στη δομή του πολιτεύματος οι υπέρμετρες ιδιωτικές δαπάνες²¹⁰. Με μία σειρά νομοθετημάτων, που ξεκινούν από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και φτάνουν μέχρι και τις παραμονές κατάλυσης της Γαληνοτάτης (1797), τίθενται σαφή όρια στη γενικότερη τάση επίδειξης και πολυτέλειας, επηρεάζοντας όπως είναι αναμενόμενο και τις αντίστοιχες ρυθμίσεις των υποτελών πόλεων της βενετικής επικράτειας²¹¹.

Η παλαιότερη λοιπόν σχετική βενετική διάταξη χρονολογείται τον

209. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διατάξεις του Κόζιμου Α' (1537-1574), οι οποίες εκδόθηκαν στις 19 Οκτωβρίου του 1546 και επικαιροποιήθηκαν είκοσι σχεδόν χρόνια αργότερα στις 4 Δεκεμβρίου 1562. Βλ. σχετ. C. Carnesecchi, *Donne e lusso a Firenze nel secolo XVI. Cosimo I e la legge suntuaria del 1562*, Firenze 1902. Γενικότερα για τη Φλωρεντία προβλ. επίσης R. Rainey, *Sumptuary Legislation in Renaissance Florence*, Firenze 1985· Catherine Guimard, «Appunti sulla legislazione suntuaria a Firenze dal 1281 al 1384», *Archivio Storico Italiano* 150 (1992), 57-81· Dora Liscia Bemporad, «Gerarchie, privilegi, e lusso nelle leggi suntuarie fiorentine», *Denaro e bellezza. I banchieri, Botticelli e il rogo delle vanità*, T. Parks, L. Sebgondi (a cura), Firenze 2011, σσ. 81-93.

210. Βλ. σχετ. Ferro: *Λήμμα lusso* (τ. II, σσ. 204-212). Προβλ. επίσης M. Newett, «The Sumptuary Laws of Venice in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Historical Essays*, Manchester 1907, σσ. 245-278· G. Bistort, *Il lusso nella vita e nelle leggi. Il magistrato alle pompe nella Repubblica di Venezia*, Studio Storico, Bologna 1912· P. Mometto, «"Vizi private, pubbliche virtù". Aspetti e problemi della questione del lusso nella Repubblica di Venezia (secolo XVI)», *Crimine, giustizia e società veneta in età moderna*, L. Berlinguer, F. Colao (a cura), Milano 1989, σσ. 237-271· W. Di Renzo Vianello, *Proibito alle donne: dalle leggi suntuarie a Venezia e in Romagna, III sec. a.C. - XIX sec.*, Cesena 1994· L. Molà, «Leggi suntuarie in Veneto», *Disciplinare il lusso*, σσ. 47-57· Tiziana Plebani, «La sociabilità nobiliare veneziana nel secondo Settecento e i problemi dell'abbigliamento», *Sociabilità aristocratica in età moderna. Il caso genovese: paradigm, interpretazioni e confronti*, R. Bizzocchi, A. Pacini (a cura), Pisa 2008, σσ. 87-104.

211. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σσ. 28-31.

Μάϊο του 1299. Στόχος η αντιμετώπιση της πολυτέλειας στην ενδυμασία των γυναικών και ο περιορισμός των κάθε είδους και ποιότητας επιρραμμάτων, τα οποία και ρητά απαγορεύεται στους ράφτες και τους βοηθούς τους να προσαρμόζουν στα ενδύματα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1334, το Μεγάλο Συμβούλιο απαγόρευσε στις γυναίκες τη χρήση χρυσοϋφαντων ενδυμάτων, ενώ ανάλογοι περιορισμοί επιβλήθηκαν και στην ένδυση των ανδρών άνω των 10 ετών. Στη χρήση υφασμάτων από χρυσό εστιάζουν και κάποιες άλλες διαδοχικές αποφάσεις της Συγκλήτου, που καλύπτουν το διάστημα από το 1433 έως το 1476, ενώ το ίδιο συλλογικό όργανο με απόφασή της 25^{ης} Οκτωβρίου 1505, θα προσπαθήσει να περιορίσει τις νέες τάσεις της γυναικείας μόδας, χαρακτηρίζοντάς τις ως ανήθικες. Στο ίδιο σκεπτικό εξάλλου θα κινηθεί και η κατά δύο μήνες μεταγενέστερη διάταξη με την οποία θα τεθούν σαφείς περιορισμοί στις δαπάνες ενδυμασίας των νεαρών ανδρών. Με την ίδια λογική η Σύγκλητος θα απαγορεύσει, τον Δεκέμβριο του 1522, τη χρήση υφασμάτων από χρυσό και ασήμι. Οι παραβάτες απειλούνταν με κατάσχεση του ενδύματος και πρόστιμο 100 δουκάτων, ενώ με εξάμηνη φυλάκιση και πρόστιμο 25 δουκάτων απειλούνταν επίσης και οι κατασκευαστές παρόμοιων ενδυμάτων. Ανάλογες διατάξεις θα απαγορεύσουν το Μάϊο του 1533 τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες να φέρουν στα ενδύματά τους διακοσμήσεις και κουμπιά από πολύτιμα υλικά, ενώ στο ίδιο πλαίσιο θα κινηθούν και δύο μεταγενέστεροι νόμοι του 1535 και του 1562. Στα *Statuta Veneta* (Leggi Criminali) περιλαμβάνεται επίσης μία σειρά σχετικά διατάγματα που ανάγονται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και επαναλαμβάνουν για άλλη μία φορά τους γνωστούς λίγο πολύ περιορισμούς των πολυτελών ενδυμάτων και κοσμημάτων κυρίως των γυναικών²¹². Ιδιαίτερης επίσης μνείας αξίζουν και μία σειρά από διατάξεις που καλύπτουν την περίοδο από το 1631 μέχρι και το 1707 και απαγορεύουν στις γυναίκες των ευγενών και των αστών τα πολύχρωμα ενδύματα, επιβάλλοντας σταδιακά τη χρήση του μαύρου χρώματος, το οποίο μέχρι τότε προοριζόταν αποκλειστικά και μόνο για τις μοναχές και τις χήρες. Μόνο οι γυναίκες των

212. «Che non possano le Donne portar vestimenti con ricami d'oro et di seda», 12/11/1578, *Statuta Veneta*, f. 357r. «Che le Donne non possino portar oltra il fin de Perle curto al collo, Perle, nè Zogle d'alcuna sorte», 20/1/1594, *Statuta Veneta*, f. 357v. «Che le Donne non possino portar all'orecchie, se non li semplici anelletti», 21/6/1596, *Statuta Veneta*, f. 357v. «In materia di ogni sorte di Pompe», 17/4/1597, *Statuta Veneta*, f. 357r. «Che le Metetrici non possino andar fuori di Casa, con Fazzoli Bianchi di Seda», 23/9/1598, *Statuta Veneta*, f. 358r. «Che le Donne dia qualunque conditione finiti li Anni quindeci dal giorno del loro primo Sponsalio non possino portar Perle d'alcuna sorte», 8/7/1599, *Statuta Veneta*, f. 350r-v.

λαϊκών στρωμάτων και οι πόρνες²¹³ επιτρέπεται πλέον να χρησιμοποιούν χρωματικές αποχρώσεις στην ένδυσή τους, ενώ σχετικές εξαιρέσεις θεσπίστηκαν επίσης και για τις αρραβωνιασμένες καθώς και για τον ίδιο το δόγη και την οικογένειά του. Αποτέλεσμα το μαύρο χρώμα γίνεται γνώρισμα κοινωνικής διάκρισης επηρεάζοντας και τα ενδύματα των ανδρών ευγενών, ανεξαρτήτως ηλικίας²¹⁴.

Η δραματική μεταβολή των οικονομικών συνθηκών στην Βενετία, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη τη νομοθεσία κατά της πολυτέλειας. Την περίοδο αυτή οι προσπάθειες θα στραφούν στην προώθηση της ντόπιας παραγωγής και στην ενδυνάμωση της εγχώριας οικονομίας. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τις τελευταίες προσπάθειες εφαρμογής ενός ρυθμιστικού πλαισίου κατά της πολυτέλειας, αφού οι συγκεκριμένοι νόμοι, παρά τη φαινομενική τους αυστηρότητα, σταδιακά θα τεθούν στο περιθώριο και θα ατονήσουν.

Μία αναλυτικότερη παράθεση όλων των περιοριστικών της πολυτέλειας διαταγμάτων της Γαληνοτάτης, εκτιμάται ότι ξεπερνά τα όρια της παρούσας έρευνας, πολύ περισσότερο μάλιστα που αρκετά από αυτά δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνουν τα προγενέστερα, ανανεώνοντας με αυτόν τον τρόπο μέτρα που δεν κατάφεραν να εφαρμοστούν ή που η εφαρμογή τους κρίθηκε ανεπαρκής. Για την παροχή πάντως σε κάθε περίπτωση μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας απαραίτητο κρίνεται να τονιστούν δύο ακόμη βασικά σημεία της μακράς αυτής εξελικτικής πορείας της νομοθετικής προσπάθειας. Αναγκαίο δηλαδή είναι αφενός να περιγραφούν αναλυτικότερα τα αντικείμενα και τα υποκείμενα εφαρμογής των συγκεκριμένων νόμων καθώς και το γεωγραφικό τους πεδίο, αφετέρου δε να αναφερθούν τα κατά καιρούς διοικητικά όργανα που συστήθηκαν ή επιφορτίστηκαν με την τήρησή τους.

Η πρώτη λοιπόν παρατήρηση που αποκομίζει κανείς από τη σχετική νομοθεσία είναι η σταδιακή διεύρυνση του αντικειμένου της. Ενώ δηλαδή τα πρώτα μέτρα κινούνται γύρω από δύο βασικούς άξονες, τον περιορισμό των εκδηλώσεων (γάμων, κηδείων, δειπνων κτλ.) και την περιστολή της πολυτέλειας στις ενδυματολογικές συνήθειες, με την πάροδο των αιώνων

213. Οι πόρνες και η ρύθμιση της ενδυμασίας τους επανέρχονται συχνά στους σχετικούς νόμους, στο πλαίσιο μίας προσπάθειας διάκρισής τους από τον υπόλοιπο γυναικείο πληθυσμό, πράγμα βέβαια που δεν ήταν εύκολο να επιτευχθεί για την ανώτερη κατηγορία των Εταίρων. Βλ. ενδεικτ. G. Masson, *Courtesans of the Italian Renaissance*, London 1975· J. Brundage, «Sumptuary Laws and Prostitution in Late Medieval Italy», *Journal of Medieval History* 13 (1987), 343-355.

214. Βλ. σχετ. M. Pastoreau, «Du Bleu au Noir», *Médiévales* 7/14 (1988), 9-21· A. Quondam, *Tutti i colori del nero. Moda e cultura del gentiluomo nel Rinascimento*, Verona 2007.

ο ορίζοντας των απαγορεύσεων διευρύνεται όλο και περισσότερο περιλαμβάνοντας κανόνες που αφορούν στη διακόσμηση του εσωτερικού των σπιτιών, των φορεϊών, των αμαξιών, ακόμη και των πλοιαρίων. Φυσικά οι ενδυματολογικές αναφορές εξακολουθούν να κατέχουν κυρίαρχη θέση στην όλη προσπάθεια, όμως είναι εμφανές ότι πρόθεση της κρατικής παρέμβασης αποτελεί ο έλεγχος του πολυτελούς τρόπου ζωής εν γένει και όχι μόνο η επέμβαση στις επιλογές της εξωτερικής εμφάνισης.

Οι διατάξεις όμως δεν περιορίζονται μόνο σε αυτό, αφού τις περισσότερες φορές ρητά καθορίζονται τα υποκείμενα εφαρμογής των συγκεκριμένων κανόνων. Βασικό κριτήριο παραμένει η ταξική στρωματογραφία και οι διακρίσεις που αυτή συνεπάγεται για την κάθε ιστορική περίοδο, ενώ καθοριστικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζουν και οι προβλεπόμενες εξαιρέσεις. Στο απυρόβλητο δηλαδή των συγκεκριμένων νομοθετικών μέτρων τίθεται ο επικεφαλής της βενετικής δημοκρατίας και η οικογένειά του, με δικαιολογητική βάση την επαφή του Δόγη και των ανθρώπων του περιβάλλοντος του με τις ξένες διπλωματικές αποστολές και την ανάγκη αντανάκλασης στη λαμπρότητα των ενδυμάτων τους και στον πολυτελή τρόπο ζωής τους, του μεγαλείου της ίδιας της Γαληνοτάτης. Όμως ο Δόγης δεν αποτελεί και τη μοναδική εξαίρεση, αφού κάτω από ειδικό καθεστώς τίθενται και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού. Αναφέρθηκε και παραπάνω για παράδειγμα η δυνατότητα των γυναικών που διατελούν σε μνηστεία να φέρουν χρωματιστά ρούχα, ενώ σαφέστατα καθορίζεται στο κείμενο των περισσότερων διαταγμάτων η περιορισμένη εδαφική ισχύς τους, αφού ρητά τονίζεται ότι αφορούν αποκλειστικά και μόνο τους μόνιμους κατοίκους της πόλης της λιμνοθάλασσας. Από παρόμοιους δηλαδή περιορισμούς εξαιρούνται, οι επισκέπτες, εφόσον η διαμονή τους δεν ξεπερνάει τους έξι μήνες καθώς και οι πληθυσμοί των υπόλοιπων περιοχών της βενετικής επικράτειας, εφόσον και πάλι δεν έχουν εκδοθεί είτε από τα κεντρικά διοικητικά όργανα είτε από τις τοπικές κυβερνήσεις συγκεκριμένες διατάξεις. Από την παραπάνω ρύθμιση και πάλι ρητά εξαιρούνται οι υπηρετούντες εκτός Βενετίας αξιωματούχοι, οι οποίοι εξακολουθούν να υπάγονται στα περιοριστικά μέτρα της μητρόπολης²¹⁵. Για τους παραβάτες του πλέγματος αυτών των νομοθετικών περιορισμών απειλούνται αυστηρότατες ποινές, ενώ βαρύτατα πρόστιμα, στα πλαίσια μίας προσπάθειας πάταξης παρόμοιων φαινομένων εν τη γενέσει, επιβάλλονται και στους κατασκευαστές των ενδυμάτων.

Ο καθορισμός των αρμοδίων οργάνων για την πάταξη της παραβατικότητας και την αποτελεσματική δίωξη όλου του φάσματος των εμπλεκόμενων, θα γνωρίσει μία ανάλογη με τις ίδιες τις διατάξεις μακρά πορεία εξέλιξης. Αρχικά με το διάταγμα του 1299 οι ποινικές αρμοδιότητες αποδι-

215. Βλ. σχετ. Ferro: *λήμμα lusso* (τ. II, σσ. 204-212).

δότην στους *Avogatori*, ενώ η δυνατότητα επιβολής χρηματικών προστίμων ανατίθεται στους *Signori di Notte*. Η αναποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων οργάνων οδήγησε το 1334 το *Maggior Consiglio* να συγκροτήσει μία ομάδα από πέντε *Savii*, επιφορτίζοντάς τους με την εφαρμογή των συγκεκριμένων μέτρων, ενώ το ίδιο διοικητικό όργανο δημιούργησε το 1476 ένα νέο, τριμελές αυτή τη φορά, όργανο για την πάταξη παρόμοιων φαινομένων: τους 3 *Savii Sopra le Pompe delle Donne*. Το όργανο αυτό υπήρξε στην πραγματικότητα αρκετά βραχύβιο αφού το 1499 παρόμοιες εξουσίες θα ανατεθούν από την Σύγκλητο στους *Avogatori* για να περάσουν στη συνέχεια στους *Procuratori di San Marco* και να επιστρέφουν τέλος στο *Maggior Consiglio*. Μόνο το 1515 γίνεται εφικτό να συσταθεί εκ νέου ειδικό όργανο για την πρόληψη και την καταστολή της πολυτέλειας. Πρόκειται για τους *Provveditori alle Pompe*²¹⁶, τρεις δηλαδή αξιωματούχους που εκλεγόταν από το *Maggior Consiglio* με διετή θητεία. Καθήκον τους η πρόληψη και η καταστολή της πολυτέλειας, καθώς και η επίβλεψη των πορνών. Σε αυτούς το 1559 θα προστεθούν επίσης δύο *Sopraprovveditori*, που εκλέγονταν από την Σύγκλητο ανάμεσα από τα μέλη της. Το 1562 το συγκεκριμένο όργανο επαναδιοργανώθηκε με την προσθήκη ενός ακόμη *Sopraprovveditore*, ενώ και στις δύο επιτροπές παραχωρήθηκαν όσον αφορά το αντικείμενό τους, οι ευρύτερες νομοθετικές εξουσίες που προηγουμένως ανήκαν στην Σύγκλητο. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται πλέον ένα ολοκληρωμένο όργανο στην αρμοδιότητα του οποίου υπάγεται η επιτήρηση της εφαρμογής όλων των σχετικών διατάξεων, η εκδίκαση των υποθέσεων καθώς και η τιμωρία όχι μόνο των ιδίων των δραστών αλλά και των προσώπων που ασκούσαν πάνω τους κάποια μορφή εξουσίας ή κηδεμονίας. Μετά από συνεχείς μεταβολές το 1635 και το 1644, ο θεσμός θα λειτουργήσει πλέον κάτω από ένα διευρυμένο όργανο, το οποίο και θα συγκροτείται από δύο *Sopraprovveditori*, από ένα *Sopraprovveditore Aggiunto*, τρεις *Provveditori*, καθώς και από ένα Κολλέγιο επτά ευγενών, εκ των οποίων ο ένας ήταν ιεροεξεταστής²¹⁷. Ανάλογη πορεία φυσικά θα ακολουθήσει το συγκεκριμένο αξίωμα στις αποικίες για τις οποίες η Σύγκλητος με απόφασή της το 1653 θα ιδρύσει αρχικά μία ιδιαίτερη αρχή για να προχωρήσει στη συνέχεια στη θέσπιση αρμοδίων οργάνων για την κάθε πόλη ξεχωριστά (1682). Το 18^ο αιώνα το αξίωμα θα αρχίσει σταδιακά να χάνει τη σημασία του για να περιπέσει εν τέλει σε αφάνεια, διατηρούμενο μεν ως διοικητικό όργανο αλλά χωρίς αντικείμενο, αφού ο τελευταίος νόμος κατά της πολυτέλειας χρονολογείται το 1749²¹⁸.

216. Βλ. σχετ. Ferro: *λήμμα Pompe (Magistrato)* (τ. II, σσ. 469-470)

217. Προβλ. σχετ. «In Materia di Pompe per regulation di Reggimenti», 21/9/1677. *Statuta Veneta*, f. 407r-408r (Correttioni del Contarini).

218. Βλ. σχετ. Bistort, ό.π..

Η ουσιαστική εφαρμογή όλων αυτών των αλληπάλληλων διαταγμάτων, παρά τον έντονα κατασταλτικό τους χαρακτήρα, έχει επανειλημμένως αμφισβητηθεί από τους μελετητές. Στην Βενετία παρά την ύπαρξη δύο ειδικών κυτίων καταγγελιών στην έδρα του αρμόδιου διοικητικού οργάνου στο Palazzo Ducal και τη δυνατότητα καταγγελίας των ιδίων των αξιωματούχων για παράβαση καθήκοντος²¹⁹, ελάχιστες φαίνεται να είναι οι σχετικές υποθέσεις που πήραν το δρόμο της δικαιοσύνης. Οι αξιωματούχοι παρόμοιων οργάνων είχαν σαφώς περισσότερα κοινά σημεία με τους καταγγελλόμενους παρά με τους καταγγελλιοδότες, οι οποίοι ανήκαν κατά κανόνα σε μία χαμηλότερη κοινωνική τάξη και τα κίνητρά τους δεν ήταν πάντοτε τα πλέον ειλικρινή. Εξάλλου η ανάγκη εξαντλητικής περιγραφής των απαγορευμένων ειδών και η συνεχής ανανέωση του νομοθετικού ρυθμιστικού πλαισίου υποδηλώνει ανάμεσα στα άλλα και το ατελέσφορο της όλης προσπάθειας, την αδυναμία δηλαδή της διοίκησης να εφαρμόσει τις συγκεκριμένες διατάξεις καθώς και την έλλειψη διάθεσης από μέρους των πολιτών να συμμορφωθούν. Σε αυτό φαίνεται να συνέβαλλε και ο κατ'εξοχήν οικονομικός χαρακτήρας των ποινών σε περιπτώσεις παραβατικότητας²²⁰, γεγονός που επέτρεπε στους ευπορότερους να εμμένουν στις πολυτελείς επιλογές τους, καλύπτοντας φυσικά το ανάλογο πρόστιμο, το οποίο και δεν αποτελούσε παρά ένα πολύ μικρό μέρος από την αξία των ιδίων των ενδυμάτων²²¹. Με τον ίδιο τρόπο καλυπτόταν τα προβλεπόμενα πρόστιμα για τους κατασκευαστές παρόμοιων ενδυμάτων είτε από τον ίδιο τον πελάτη είτε απορροφημένα στην υψηλή αμοιβή τους.

Οι διαπιστώσεις όμως της ανεπαρκούς εφαρμογής των νομοθετικών διαταγμάτων για την πολυτέλεια δεν περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στα όρια της βενετικής επικράτειας, αλλά αφορούν στην πραγματικότητα όλες τις ιταλικές πόλεις με αποτέλεσμα τα μέτρα αυτά να χαρακτηρίζονται σε γενικές γραμμές όχι μόνο από μία ασυνέπεια στον τρόπο εφαρμογής τους αλλά και από μία έντονη διάθεση παράκαμψης τους, γεγονός που αύξανε τα ποσοστά παραβατικότητας²²².

219. Από τις δύο αυτές *bocche* η μία έφερε την επιγραφή: «Denontie secrete in materia d'ogni sorte di pompe contro cadauna persona con benefici de ducati 42 per cento giusto alle leggi» και αφορούσε τις καταγγελίες για παραβίαση των διατάξεων κατά της πολυτελείας, ενώ η δεύτερη «Denontie secrete contro ministri dele pompe con l'impunità secretezza e benefiti giusto alle legi» αφορώντας τις περιπτώσεις καταγγελίας των ιδίων των αξιωματούχων για μεροληψία. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 149.

220. Σωματικές ποινές απαντά κατ'εξαίρεση μόνο σε περιπτώσεις καταδίκης πορνών και υπηρετών. Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 138.

221. Ίσως για αυτόν ακριβώς το λόγο επιβιώνει μέχρι και σήμερα στη βενετική διάλεκτο η φράση «pagare le pompe». Βλ. σχετ. Kovesi-Killerby 2002, σ. 123.

222. Βλ. σχετ. Catherine Killerby Kovesi, «Practical problems in the enforcement of

10.4. Οι νόμοι κατά της πολυτέλειας στο *Regno di Candia*

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Jegerlehner δημοσίευσε μία σειρά διαταγμάτων του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα, ποικίλης προέλευσης και περιεχομένου²²³. Ανάμεσα τους αξίζει να αναφερθούν διατάξεις περιορισμού της οπλοκατοχής και της οπλοχρησίας, καθώς και ρυθμίσεις αγορανομικού και υγειονομικού ενδιαφέροντος. Επίσης στις δημοσιευμένες πηγές συμπεριλαμβάνονται και κάποιοι νόμοι περιοριστικοί των γαμήλιων εορτασμών ή άλλων εκδηλώσεων, όμως αυτοί φαίνεται να κλίνουν περισσότερο στις διατάξεις για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και λιγότερο σε κανόνες κατά της πολυτέλειας. Τουλάχιστον αυτό αφήνει να διαφανεί η παλαιότερη διάταξη, η οποία δημοσιεύεται εν όψει του καρναβαλιού του 1330, και περιορίζει κάθε μορφής εκδήλωση που συνεπάγεται τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού προσώπων, προσπαθώντας προφανώς να προλάβει κάθε είδους αναταραχή²²⁴. Αντίθετα στην ευρύτερη κατηγορία των ρυθμίσεων κατά της πολυτέλειας εκτιμάται ότι θα πρέπει να ενταχθούν οι ρυθμίσεις εκείνες που περιλαμβάνονται στην προκήρυξη για τους ενδυματολογικούς περιορισμούς και καθορίζουν με λεπτομέρειες τη διάρκεια των εκδηλώσεων και τον αριθμό των καλεσμένων σε ένα γάμο, δίνοντας για την περίπτωση πολύ μεγαλύτερους αριθμούς σε σχέση με αυτούς που δικαιολογούσε η παλαιότερη ρύθμιση²²⁵. Φυσικά αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο από την προκήρυξη είναι εκείνα τα σημεία της που επιβάλλουν συγκεκριμένους ενδυματολογικούς περιορισμούς. Όπως λοιπόν τονίστηκε και παραπάνω η εδαφική ισχύς των αντίστοιχων νόμων της Βενετίας περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο στους μόνιμους κατοίκους της μητρόπολης, ενώ για την επέκταση της ισχύος τους στις υπόλοιπες περιοχές της βενετικής επικρατείας αναγκαία ήταν είτε κάποια ειδική αναφορά στο σχετικό διάταγμα είτε ανεξάρτητη νομοθετική πράξη με τοπική ισχύ. Οι διατάξεις λοιπόν αυτές φαίνεται ότι ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία και προσπαθούν να προσαρμόσουν τα γενικότερα μέτρα στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί.

Italian sumptuary law, 1200-1500», *Crime, Society, and the Law in Renaissance Italy*, T. Dean and K. Lowe (eds), Cambridge 1994, σσ. 99-120· Jane Bridgeman, «Pagare le Pompe: Why Quattrocento Sumptuary Law did not Work», *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Letizia Panizza (ed.), Oxford 2000, σσ. 209-226· Daniela De Bellis, «Attacking Sumptuary Laws in Seicento Venice», *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Letizia Panizza (ed.), Oxford 2000, σσ. 227-242.

223. Βλ. σχετ. Jegerlehner 1904, 435-479.

224. 13/1/1330, Jegerlehner 1904, 463-464, αρ. 26-28.

225. 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 23· 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465-466, αρ. 24.

Την παλαιότερη λοιπόν χρονικά πηγή, αποτελεί μία εκτενής προκήρυξη της κρητικής Αυθεντίας, που χρονολογείται στις 4 Ιουνίου του 1339. Με την πρώτη παράγραφο καθορίζεται ότι δεν επιτρέπεται σε καμία γυναίκα, ανεξάρτητα από την κοινωνική της τάξη, είτε έγγαμη είτε άγαμη να έχει στην κατοχή της και να χρησιμοποιεί περισσότερες από μία σειρά μαργαριτάρια, η αξία των οποίων μάλιστα δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 80 υπέρπυρα. Αρμόδιοι για την τήρηση της διάταξης ορίζονται οι *Aduocatores Communis*, οι οποίοι και μοιράζονται το πρόστιμο των 25 υπερπύρων μαζί με τον κατήγορο (εφόσον υφίσταται) και το δημόσιο ταμείο²²⁶. Με την ίδια εξάλλου ποινή, η οποία και διανέμεται με τον ίδιο τρόπο, απειλούνται και οι γυναίκες που πλέκουν τα μαλλιά τους με χρυσές κορδέλες και κοσμήματα, τα οποία υπερβαίνουν σε αξία τα 200 υπέρπυρα²²⁷. Μετά φυσικά την αναφορά στα πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία αναμενόμενο ήταν ότι το διάταγμα θα έθιγε και το θέμα των ίδιων των ενδυμάτων. Έτσι ρητά απαγορεύεται στις γυναίκες να έχουν περισσότερους από ένα χιτώνες με απόληξη. Το επιβαλλόμενο σε αυτή την περίπτωση πρόστιμο είναι 10 υπέρπυρα²²⁸, ενώ η ίδια ποινή απειλείται για την περίπτωση των εξωτερικών ενδυμάτων με απόληξη, η οποία και δεν πρέπει να υπερβαίνει σε μήκος τα δύο μπράτσα²²⁹. Επίσης τονίζεται ότι ιδιαίτερα μικρής αξίας θα πρέπει να είναι οποιαδήποτε άλλα διακοσμητικά επιρράμματα των ενδυμάτων, όπως για παράδειγμα τα κουμπιά, τα οποία αν είναι από χρυσό δεν πρέπει να ξεπερνούν τα τέσσερα γρόσια το κομμάτι²³⁰, ενώ οι υπόλοιπες διακο-

226. «... et quod decetero aliqua mulier cuiuscunque conditionis existat tam nupta quam domicella non possit habere pro suo usu plus una frisiatura perlarum ualoris ab ypp. LXXX inferius sub pena ypp. XXV pro qualibet et qualibet uice. Et si accusator inde fuerit seu pueri inuenientes habeant tertium dicte pene, tertium commune et reliquum tertium aduocatores comunis, et si non fuerint accusatores uel pueri diuidatur per medietatem», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 14.

227. «Item quod non possit uti nec portare super se aliquas perlas exceptis autem drezadoriis quibus sit licitum posse portare qui tamen sint ualoris ab ypp. CC infra sub dicta pena et modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 15.

228. «Item quod non possit uti nec portare aliquam tunicam habentem caudam excepta una sub pena ypp. X pro qualibet et qualibet uice modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 16.

229. «Item quod non possit uti nec portare epitogium uel uarnationem que menare possint per terram ultra brachia II panni in cauda, intelligendo pro medietate altriadure anteriorem inferius sub pena ypp X pro qualibet et qualibet uice modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 17.

230. «Item quod aliqua mulier cuiuscunque conditionis existat, non possit ponere nec portare ornamentum aliquod in tunica sua, çuba seu duppleto per furnimentum ultra ualorem ypp. III uidelicet in asolis, frisiis uel lotonis, nec possit ponere in aliquo suo uarnimento dopplonos aureos ualoris ultra grossas III pro bralno sub pena ypp. X pro qualibet et qualibet uice, modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464-465, αρ. 18.

σμήσεις δεν μπορούν συνολικά να είναι ακριβότερες από 20 υπέρπυρα²³¹. Αντίστοιχες απαγορεύσεις τίθενται για τα παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου, για τα οποία ισχύουν οι ίδιοι κανόνες που εφαρμόζονται στους ενήλικες με μόνη εξαίρεση για αυτά που είναι κάτω των 10 ετών, τα οποία και δεν μπορούν να φέρουν διακοσμήσεις που να υπερβαίνουν τα 2 υπέρπυρα²³². Από τα σχετικά μέτρα δεν ήταν δυνατόν να αποκλειστεί ούτε και η ενδυμασία των ανδρών, για τους οποίους και καθορίζεται ότι, ανεξαρτήτως της ηλικίας τους, δεν μπορούν να φέρουν ενδύματα από βελούδο, ειδικά επεξεργασμένο πανί ή χρυσό, ούτε και να έχουν πάνω στα ρούχα τους, στα μανίκια και στο καπέλο επιρράμματα και διακοσμήσεις από χρυσό και ασήμι, με ποινή αυτή τη φορά για την κάθε διακόσμηση τα 25 υπέρπυρα²³³. Τέλος πρόστιμο 50 υπερπύρων επιβάλλεται σε κάθε άνδρα μικρότερο των 30 ετών, ο οποίος και δεν μπορεί να κατέχει περισσότερα από δύο χρυσούφανα ενδύματα²³⁴.

Με τα συγκεκριμένα μέτρα, που επαναλαμβάνουν ελάχιστα προγενέστερες διατάξεις της μητρόπολης, καθίσταται εμφανές ότι επιχειρείται μία σφαιρικότερη αντιμετώπιση του θέματος της πολυτέλειας των ενδυμάτων και των διακοσμήσεών τους, αποσκοπώντας, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στο εισαγωγικό κομμάτι του διατάγματος, στον περιορισμό των περιττών εξόδων και την πάταξη της *uana gloria*, της μάταιης δηλαδή δόξας, η οποία και ελοχεύει σε όλη αυτήν την εξεζητημένη πολυτέλεια²³⁵.

231. «Item quod non possit ponere nec portare in suo epitogio uarnacia uel altero suo uarnimento frisiaturam aurei uel asolis nisi ualore ypp. XX inferius sub pena ypp. X pro qualibet contrafaciente et qualibet uice, modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 19.

232. «Item quod aliquis infans tam masculus quam etiam femina ab annis X infra non possit portare super se aliquas perlas nec hauere etiam in aliquot suo uarnimento intra aurum, argentum seu aliquod aliud suum ornamentum ultra ualorem ypp. duorum. Nam postquam expleuerint dictam etatem annorum X, sint tunc ad esse et conditionem aliarum, exceptando autem in hoc et excludendo inforaturam uidelicet pellem accendatam, sub pena ypp. X pro quolibet contrafaciente et qualibet uice, quam quidem penam soluant patres eorum uel sui maiores modo predicto diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 20.

233. «Item quod nullus uir cuiuscunque etatis existat, possit portare uestimentum aliquod de uelluto, uel de samite, uel etiam pannum aliquem ad aurum, nec hauere etiam super aliquibus suis uestibus perlas, aurum uel argentum nec frisos seu cordellas aureas uel argenteas, sed solum sit licitum posse portare perolos seu bospilos argenteos uel superauratos tantum in caucio uel in manichis eorum sub pena ypp. XXV pro quolibet uarnimento et qualibet uice, dicto modo diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 465, αρ. 21.

234. «Item quod aliquis uir cuiuscunque conditionis existat, ab annis XXX inferius, non possit habere pro suo usu plus duobus uarnimentis inuariatatis sub pena ypp. X pro quolibet contrafaciente dicto modo diuidenda», 4/6/1339, Jegerlehner 1904, σ. 465, αρ. 22.

235. 4/6/1339, Jegerlehner 1904, 464, αρ. 14.

Το θεωρητικό αυτό υπόβαθρο, οικονομικό και ηθικό, με το οποίο θέλησαν οι αρχές να στοιχειοθετήσουν τα μέτρα τους, δεν έπεισε τον ντόπιο τουλάχιστον πληθυσμό, ο οποίος αντέδρασε επιμένοντας στην ιδιαιτερότητα των τοπικών ενδυμάτων, που την περίοδο αυτή των αντιπαραθέσεων, αποτελούσαν εκτός των άλλων και αναπόσπαστο μέρος της ιδεολογικής του ταυτότητας. Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η πάντοτε ευαίσθητη στις ταραχές βενετική διοίκηση του νησιού, έσπευσε ελάχιστες ημέρες μετά τη δημοσίευση του αρχικού διατάγματος να προβεί σε διευκρινίσεις, μεταβάλλοντας επ' ευκαιρία τα υποκείμενα εφαρμογής της ρύθμισης.

Με τη δεύτερη λοιπόν προκήρυξη της 18^{ης} Ιουνίου του 1339, δίνεται το δικαίωμα τόσο στις Κρητικές όσο και στις Εβραίες να εξακολουθούν να φέρουν στα ενδύματά τους, *de capite et dorso*, τόσο δηλαδή στο κεφάλι όσο και στα νώτα, τις διακοσμήσεις σε μαργαριτάρια, χρυσό και ασήμι που επιβάλλουν τα έθιμά τους²³⁶, αρκεί η αξία τους να μην ξεπερνά τα όρια που έχουν τεθεί και για τις γυναίκες των λατίνων κατοίκων του νησιού²³⁷. Η συγκεκριμένη ρύθμιση εκτιμάται ότι αποτελεί τόσο ένα χαρακτηριστικό δείγμα της διοικητικής ευελιξίας των Βενετών όσο και μία σαφή αναγνώριση των εθίμων και των συνηθειών του τοπικού πληθυσμού. Εξάλλου η ρητή αναφορά στις γυναίκες της εβραϊκής κοινότητας έρχεται να επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι οι Εβραίοι εκτός των άλλων ενδυματολογικών μέτρων που επέβαλλε η θρησκευτική τους ιδιαιτερότητα, υπάγονταν εξίσου με τους άλλους κατοίκους του νησιού στις διατάξεις των νόμων κατά της πολυτέλειας. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι και οι ίδιες οι εβραϊκές κοινότητες για ποικίλους λόγους επέβαλλαν στα μέλη τους ενδυματολογικούς κώδικες, άλλοτε με την έγκριση της διοίκησης και άλλοτε με εσωτερικούς κανονι-

236. Τη συνήθεια εξάλλου αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει αρκετούς αιώνες αργότερα (1656) η αναφορά του Ολλανδού περιηγητή Jean Stuyt, ο οποίος και περιγράφει τις γυναίκες του Χάνδακα στολισμένες με μετάξι και κοσμήματα που φέρουν όχι μόνο στο λαιμό αλλά και στα νώτα. Βλ. σχετ. Hemmerdinger-Iliadou, ό.π., 606-607. Βλ. επίσης Μαλτέζου, η παρουσία της γυναίκας κτλ., 69. Πρβλ. τέλος για παρόμοια παραδείγματα Παπαντωνίου, *Αχνάρια Μεγαλοπρέπειας* κτλ., σσ. 138-140, λήμμα 21 (Χρυσομάντηλο, νοφική ή γιορτινή φορεσιά, Αστυπάλαια, περίπου 1870) καθώς και Μαρία Πασσά-Κώτσου, «Η γυναικεία φορεσιά της Αστυπάλαιας», *Αχνάρια Μεγαλοπρέπειας. Μία νέα ματιά στην παράδοση της ελληνικής γυναικείας φορεσιάς (κατάλογος έκθεσης)*, Ιωάννα Παπαντωνίου (επιμ.), Αθήνα 2014, σσ. 38-47.

237. «Die XVIII. mensis iunii [indic. VII 1339]. Clamatur fuit publice per Georgium Cornario gastaldionem, quod per ordines pridie captos et stridatos in facto uestium et ornamentorum personarum Crete mulieres dubitant et nesciunt quomodo debeant uiuere in hoc passu, quod concessum sit omnibus grecis mulieribus et iudeis, quod ipse possint ferre pro suis ornatibus de capite et dorso in perlis et argento et auro ad suum morem usque ad illam summam et quantitatem precii usque ad quam concessum est latinis dominabus», 18/6/1339, Jegerlehner 1904, 466, αρ. 26.

σμούς. Απώτερος σκοπός η προστασία της ομάδας από την αφομοίωση με τη διαφύλαξη της ενδυματολογικής ταυτότητας και η αποφυγή οποιασδήποτε μορφής πρόκλησης προς τους συμπολίτες τους χριστιανούς. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία μέτρων, θα πρέπει να ενταχθεί και η σχετική απόφαση της βενετικής Συγκλήτου, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω προκλήθηκε έπειτα από παρέμβαση των προεστώτων της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα, επιβάλλοντας στις Εβραίες την κυκλοφορία με καλυμμένα τα πρόσωπα²³⁸.

Οι παραπάνω ρυθμίσεις αποτελούν δυστυχώς τη μοναδική δημοσιευμένη πηγή που αποδεικνύει την εφαρμογή νόμων κατά της πολυτέλειας στην Κρήτη. Βέβαια είναι αρκετά απίθανο να μην υπάρχουν και άλλες ανάλογες ρυθμίσεις, πολύ περισσότερο μάλιστα που στην ίδια τη μητρόπολη αντίστοιχοι νόμοι, όπως τονίστηκε, συνέχισαν να εκδίδονται μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Εξάλλου μία αρκετά μεταγενέστερη πηγή, παρ' όλο που προέρχεται από τη μητρόπολη αποδεικνύει το ενδιαφέρον της κεντρικής διοίκησης για την τήρηση παρόμοιων νόμων στην Κρήτη, ανεξάρτητα αν υποκείμενο των συγκεκριμένων ρυθμίσεων δεν είναι οι κάτοικοι του νησιού, αλλά ένας βενετός αξιωματούχος που έρχεται να υπηρετήσει τη θητεία του. Ο λόγος για την Εντολή του Δόγη της Βενετίας προς τον ρέκτορα των Χανίων το 1589²³⁹. Στο κείμενο αυτό, με το οποίο και καθορίζονται τα πλαίσια άσκησης των καθηκόντων του υψηλού αξιωματούχου, περιλαμβάνονται ανάμεσα στα άλλα και τρία συνολικά άρθρα (98, 218, 219), τα οποία συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με κανόνες περιοριστικούς της πολυτέλειας.

Συγκεκριμένα με το άρθρο 98 της Εντολής καταβάλλεται προσπάθεια να καθοριστούν τα διαστήματα πένθους των αξιωματούχων, τα οποία ακόμη και σε περιπτώσεις στενών συγγενών δεν είναι δυνατόν να υπερβαίνουν το διάστημα των οκτώ ημερών²⁴⁰. Με το επόμενο σχετικό άρθρο (218) καθορίζεται ότι οι αξιωματούχοι δεν μπορούν να συνοδεύονται στον τόπο υπηρεσίας τους παρά μόνο από συγκεκριμένο αριθμό προσώπων του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Επίσης τίθενται περιορισμοί στην οργάνωση οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεων από μέρους τους, ενώ ιδιαίτερη

238. Βλ. σχετ. παραπάνω ενότητα 7.

239. Βλ. σχετ. Μαλτέζου 2002.

240. «... Item observandis quod sit prohibitum omnibus rectoribus civitatum et locorum nostrorum vestire vestes lugubres pro aliquo vel aliqua quam diu erunt in suis regiminibus, sub poena ducatorum centum in suis propriis bonis, salvo quod possint pro patre vel matre, filio vel filiis portare vestes lugubres diebus octo et non ultra, et similiter pro fratre et fratribus et pro uxore, non portando clamidem ullo modo, et ad hanc conditionem sint omnes rectores nostri, qui praesentialiter sunt in regiminibus nostris, et iungatur de cetero in commissionibus aliorum», 12/8/1589, Μαλτέζου 2002, σ. 92, άρθρο 98.

σημασία δίνεται στο περιβάλλον, το οποίο κατοικούν και στα αντικείμενα που το διακοσμούν, στην άμαξά τους καθώς και στο υπηρετικό τους προσωπικό. Αυτονόητο είναι ότι ο καθορισμός της ενδυματολογικής συμπεριφοράς των αξιωματούχων κατέχει σημαντική θέση στην όλη ρύθμιση, αφού ρητά απαγορεύεται η χρήση γουναρικών καθώς και υφασμάτων από χρυσό ή ασήμι, καθορίζεται δε ότι δεν μπορούν να κατέχουν περισσότερες από τέσσερεις μεταξωτές ενδυμασίες για εξωτερική χρήση και τρεις για εσωτερική. Για τη γνωστοποίηση της παράβασης των συγκεκριμένων κανόνων καταβάλλεται προσπάθεια να στρατολογηθούν πληροφοριοδότες από το υπηρετικό προσωπικό των αξιωματούχων, με την υπόσχεση όχι μόνο της ανάλογης αμοιβής, αλλά και της παροχής προσωπικής ασυλίας²⁴¹.

Με το τρίτο κατά σειρά άρθρο που εν προκειμένω ενδιαφέρει (άρθρο 219), ενσωματώνεται στο κείμενο της Εντολής μία παλαιότερη απόφαση με ευρύτερο αυτή τη φορά περιεχόμενο. Με αυτή επιβάλλονται στους κατοίκους της λιμνοθάλασσας – με εξαίρεση τον Δόγη – και στους αξιωματούχους που υπηρετούν στη βενετική επικράτεια, συγκεκριμένα όρια στην κατοχή πολυτελών αντικειμένων και κοσμημάτων, ενώ με αρκετή ακρίβεια καθορίζονται τα είδη που επιτρέπεται να χρησιμοποιούν στην καθημερινότητά τους²⁴².

Από τις τρεις αυτές ρυθμίσεις τα δύο τελευταία άρθρα παρά τη συμπληρωματικότητα και το αλληλοκαλυπτόμενο εν πολλοίς περιεχόμενό

241. «... Non possino haver razzi d'alcuna sorte, solamente spaliere di altezza consueta, che non eccedino il consueto pretio de ducati sessanta il paro et le antiporte siano ancor loro della medesima sorte ... Li panni d'oro et d'argento et ogni cosa fornita, ornata, striccata overo lavorata d'oro o d'argento sia del tutto prohibito. Non possino haver più di quattro vestimenti di seta per fuori di casa et di tre per casa et da cavalcar. Le fodre de zebellini gli siano del tutto devedate», 1589, Μαλτέζου 2002, σ. 171, άρθρο 218.

242. Επαναλαμβάνεται διάταγμα της 22/8/1538: «... L'andarà parte che non sia alcuno et sia chi esser si voglia habitante nella città nostra, eccetto il Serenissimo Principe nostro, né alcuno che andarà rettore nelle terre et luoghi nostri si da mar come da terra che ardisca adoperar argenti né ori lavorati di sorte alcuna, eccetto pironi, cortelli, sculieri et saliere d'argento, sotto pena di perder tutti essi argenti et ori lavorati che adoprasse contra la presente parte, un terzo de quali sia dell'accusatore, un terzo dell'arsenale et un terzo dell'Offitio delle pompe, al qual sia commesso l'essecutione, con espressa commissione di far diligente inquisitione, sotto le più strette pene dell'Offitio suo et tutti gl'alti argenti siano banditi; li rettori nostri possino adop<e>rar un bacile et un ramino d'argento solamente, oltre li pironi <s>cu<s>lieri, saliere, et altra sorte de argenti non possino adop<e>rar sotto la pena sottoscritta; tutte le cadene, manili et pater nostri d'oro et d'argento lavorati et non lavorati siano totalmente banditi, né si possa usar alcuna sorte de cadene, salvo cadenelle al collo, che non eccedino però il valore de ducati XXX et tutte altre cadene, manili et pater nostri siano ut supra banditi, né si possino adoperar né portar, ma li contrafacenti sottozasino alla pena soprascritta», 1589 (22/8/1538), Μαλτέζου 2002, σσ. 172-173, άρθρο 219.

τους, παρουσιάζουν μία ειδοποιό διαφορά. Με άλλα λόγια το άρθρο 218 φαίνεται να αποτελεί μία *ad hoc* διάταξη, η οποία να μην απηχεί τους κρατούντες περιορισμούς της πολυτέλειας, αλλά στοχεύει κυρίως στον έλεγχο της συμπεριφοράς των αξιωματούχων, ώστε να μπορούν να υπηρετήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης. Αντιθέτως με το άρθρο 219 επιχειρείται η ανανέωση της ισχύος μίας παλαιότερης διοικητικής απόφασης του 1538, η οποία αναμφίβολα εντάσσεται στη γενικότερη κατηγορία των διατάξεων κατά της πολυτέλειας, έχοντας ευρύτερο κύκλο αποδεκτών και χρησιμεύοντας στην προκειμένη περίπτωση ως το απαραίτητο πλαίσιο για την ανάπτυξη των εξατομικευμένων προς τον ρέκτορα εντολών.

Η έστω και αποσπασματική εικόνα που δίνεται από τις παραπάνω πηγές για τον τρόπο και την ένταση εφαρμογής του ευρύτερου κανονιστικού πλαισίου για το ένδυμα και των περιοριστικών κανόνων κατά της πολυτέλειας στην Κρήτη, εκτιμάται ότι είναι αρκετά διαφωτιστική. Η ιδιαίτερη μεταχείριση των ντόπιων πληθυσμών και η μερική έστω εξαίρεσή τους από τις αντίστοιχες ρυθμίσεις που ίσχυαν για τους βενετούς αποίκους και τους αξιωματούχους που υπηρετούσαν στο νησί, έρχεται να επιβεβαιώσει την ευέλικτη στάση της Βενετίας, η οποία προτάσσει για μία ακόμη φορά το πολιτικό της συμφέρον προσπαθώντας να αποφύγει την όποια αφορμή εσωτερικής αναταραχής, αφήνοντας τους ντόπιους πληθυσμούς να λειτουργούν σύμφωνα με τα δικά τους ήθη και τις δικές τους ενδυματολογικές συνήθειες.

Εξάλλου η παράλληλη μαρτυρία των νοταριακών πηγών, με την έκδηλη πολυτέλεια στα προικώα συμβόλαια και τις πλούσιες σε κληροδοσίες ενδυμάτων διαθήκες, αποδεικνύει ως ένα βαθμό το ανεφάρμοστο των διατάξεων κατά της πολυτέλειας. Οι ευγενείς και οι πλούσιοι αστοί εξακολουθούν να προικίζουν τις κόρες τους με βαρύτιμα ενδύματα και πολύτιμα κοσμήματα, εξακολουθούν να κληροδοτούν πολυτελή υφάσματα – ικανά ακόμη και να μετατραπούν σε άμφια – μη δείχνοντας να προβληματίζονται για τα περιοριστικά μέτρα κατά της πολυτέλειας. Και βέβαια όλα αυτά δεν αποτελούν παρά μόνο τη μία όψη του νομίσματος. Το 16^ο αιώνα η κατάσταση στην ύπαιθρο έχει γίνει τόσο άσχημη ώστε ένα μεγάλο μέρος των χωρικών ζει στα όρια της εξαθλίωσης «... Από τις 300 περίπου χιλιάδες ψυχές των χωρικών μόνο οι 4000 έχουν κρεβάτια, ενώ οι υπόλοιποι κοιμούνται πάνω στη γυμνή γη ...»²⁴³ τονίζεται σε μία πρεσβεία κατοίκων του Χάνδακα προς

243. «... Undecimo ... Oltre di cio tutti universalmente quelli miseri contadini sono reduiti in tal estrema miseria et calamita che di trecento mille anime di contadini che sono in questa isola non si trovano Quattro mille, che dormino sopra lettii, et lo restante dormeno sopra la terra nuda ...», 20/9/1561, 31/12/1561, Μέρτζιος Σταχυολογήματα, 294-295.

τη μητρόπολη το 1561, ενώ στην έκθεσή του ο Zuanne Mocenigo Provveditore Generale nel Regno di Candia το 1589 αναφέρει: «... παρά τον πλούτο που είναι ορατός στις πόλεις τόσο στις υπέροχες ενδυμασίες των γυναικών όσο και στην πολυτέλεια που επικρατεί ακόμη και στις κηδείες ... οι χωρικοί εξαιτίας της εκμετάλλευσης των φεουδαρχών δεν έχουν καταφέρει να διατηρήσουν στις φορεσιές των γυναικών ούτε τις διακοσμήσεις από χρυσό ούτε τα φίνα υφάσματα που μαρτυρείται ότι είχαν παλαιότερα ...»²⁴⁴. Για όλους αυτούς είναι προφανές ότι οι διατάξεις περιορισμού της πολυτέλειας ήταν κυριολεκτικά μία περιττή πολυτέλεια.

Λέξεις-κλειδιά: Ύλικός Πολιτισμός, Ένδυμα, Προικοσύμφωνο, Εκτίμηση προίικας, Διαθήκη, Κληροδοσία, Ταφή, Ινβεντάριο, Ενέχυρο, Μαθητεία, Μίσθωση Εργασίας, Πώληση Υφάσματος, Τελετουργικό Ένδυμα, Άμφια, Εβραίοι, Palio, Νόμοι κατά της Πολυτέλειας (*Leges Sumptuariae*), Βενετία, Κρήτη.

αρ. 41 (μαζί με μετάφραση 295-297) = Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου (εκδ.), «Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (1561), *Παρουσία* 6 (1987), 390-391, άρθρο 11.

244. «... nelle case de quali non si vedono piu le tazze, ne i boccali d'argento, ne gl'ornamenti d'oro et le vesti di panni fini c'havavano per uso delle donne loro anticamente ...», Απρίλιος 1589, Σ. Σπανάκης (εκδ.), Zuanne Mocenigo, *Provveditore Generale del Regno di Candia, Relazione Presentata nell'eccellentissimo Consiglio nel 17 Aprile M.D.LXXXIX*, Ηράκλειο 1935 (Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας τ. Ι), σ. 40.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΔΙΑΘΗΚΕΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΟΡΟΥΣ ΤΑΦΗΣ ΜΕ ΜΟΝΑΧΙΚΟ ΕΝΔΥΜΑ

A/A	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΔΙΑΘΕΤΗΣ	ΝΑΟΣ ΤΑΦΗΣ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ	ΠΗΓΗ
1	29/11/1326	Maria Faletro	ecclesia Sancti Dominici Fratrum Predicatorum	«... Volo sepeliri cum habitu Fratrum Predicatorum ...»	McKee, Wills, αφ. 343
2	11/5/1341	Clareta Venerio	ecclesia Sancti Tyti de Candida	«... Item dimitto sepeliri cum habitu moniali ...»	McKee, Wills, αφ. 307
3	5/1/1344 (m.v. 1343)	Plancafflore Fuscolo	ecclesia Sancti Francisci Fratrum Minorum	«... ubi me elligo sepeliri et volo habitum ipsorum ...»	McKee, Wills, αφ. 315
4	22/12/1345	Nicolota Venerio	ecclesia Ordini Predicatorum de Candida	«... pro habitu vero michi dando dimitto eidem Ordini meum epitochium sive palium et meam tunicam ...»	McKee, Wills, αφ. 154
5	15/1/1346 (m.v. 1345)	Çusamana Pascaligo	—	«... De quibus yperperis mee repromise dimitto yperpera quinque pro habitu Sancti Dominici ...»	McKee, Wills, αφ. 320
6	11/4/1348	Margarita de Vigonia	San Francesco	«... Item lasso perperi vinti de liqual voio che sia tolto un abito de Santa Clara cum lo qual io voio esser sepelidha ...»	McKee, Wills, αφ. 652
7	22/4/1348	Thomas Bollani	conventus Fratrum Predicatorum	«... et in emendo uno abitu Ordinis Fratrum Predicatorum, quem ponere debeant michi in meo obitu ...»	McKee, Wills, αφ. 78
8	14/6/1348	Mabilia Moço	—	«... Item dimitto yperpera quinque expedanda in uno habito monacarum Sancte Catarine ...»	McKee, Wills, αφ. 73

9	12/7/1352	Marula Ialina	—	«... Et volo indui habitum monacharum ante obitum meus ...»	McKee, Wills, αρ. 193
10	22/8/1366	Laurencius Manolesso	monasterio Fratrum Minorum	«... vollo sepeliri cum habitu Sancti Francisci ...»	McKee, Wills, αρ. 286
11	26/12/1366	Pantaleo Barbo	ecclesia beati Francisci	«... et volo sepeliri cum habitu beati Francisci ...»	Zaccaria de Fredo, αρ. 131
12	22/12/1370	Antonius Mudacio	conventus Fratrum Minorum de Candida	«... volo me sepeliri cum habitu Fratrum Minorum ...»	McKee, Wills, αρ. 278
13	2/2/1376 (m.v. 1375)	Anniza de Mulino	—	«... Item dimitto sepelliri cum habitu Sancte Clare ...»	McKee, Wills, αρ. 588
14	21/10/1380	Andreas deli Cavalieri	—	«... volo sepeliri cum habitu Sancti Francisci ...»	McKee, Wills, αρ. 781
15	11/2/1417 (m.v. 1416)	Iacoba Dadho	ecclesia Sancti Petri	«... Inprimis volo ... induatur de abitu Sancti Dominici ...»	McKee, Wills, αρ. 677
16	18/1/1501	Τζανής Γραδενί-Γος	ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου καὶ πανευφύμου ἀποστόλου Πέτρου	«... Ἐτι βούλομαι ... ἐνδύσασθαι τὸ σχῆμα τοῦ ἁγίου Δομνίκου ...»	Σάθας, Διαθήκαι, αρ. 15 = Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 312-313, αρ. 3
17	25/9/1508	Μαρία Μαυρούλαινα	—	«...νά μέ κάμη καλογραϊαν μεγαλόσχημον ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 9
18	11/1/1509 (m.v. 1508)	Μένεγα, θυγάτηρ τοῦ ποτὲ Ράλε	Ἁγίαν Ἄννα τοῦ Τζηπρῆ	«... Ἐτι ἀφίνω τοῦ πνευματικοῦ μου πατρὸς ... διὰ νὰ μέ ποιῆσει καλογραϊαν ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 11
19	10/9/1510	Ἑργῆνα Χαλκοματοῦ	εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Κυρίου Χριστοῦ τῶν Μεσαμπελίων	«... Ἐτι καὶ νὰ μέ πιῆσει καλογραϊαν ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 21
20	20/10/1516	Ἄννα, γυνὴ τοῦ Γεωργίου Ἀββου	—	«...καὶ ποιῆσαι με καὶ καλογραϊαν διὰ τῶν ἐξόδων αὐτῆς ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 47

21	30/1/1529 (m.v. 1528)	Μιχελής Ταουυλάριος	—	«... θέλω γενέσθαι μοναχὸς ... καὶ θέλω νὰ ἐξοδιαστοῦν ἀπὸ τὰ εὐρίσκοντά μου νὰ καλογερευτῶ ...»	Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 128
22	12/4/1541	Αρσένιος ὁ ιερομοναχὸς (;)	εν τι μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου	«... να με καλογερεύσουν καὶ να με μνημονεύσουν κατὰ τὴν ταξὴν τὸν μοναχῶν ...»	Ιωάννης Ολόκαλος, αρ. 213
23	1/10/1600	Μαρκεζίνα Βλαστοπούλα, χήρα τοῦ ποταί κυρ Ἀλέξι Καφά	—	«... να δόσουν ἐκηνὸν ὅπου τὴν θέλ(ου) καλογερέψι ...»	Μανόλης Βαρούχας, αρ. 92
24	31/12/1633	Στάης Πάντιμος	Μονὴ Αγίου Νικολάου στη μεγάλῃ Ρούγα (Ρέθυμνο)	να τον ντύσουν απλὰ με ἓνα μαῦρο ρούχο καλογερίκο	Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 100 (σε περίληψη)
25	15/10/1644 & 25/11/1644	Τζώρτζη Λομβάρδου	Ἅγιος Φραγκίσκος (Ρέθυμνο)	θέλει να θαφτεῖ ... απλὰ ντυμένος με ἐνδυμα μοναχοῦ	Μαρίνος Αρκολέος αρ. 123 & 141 (σε περίληψη)
26	23/10/1664	Francesco Bragadin δούκα	Ecclesia Sancti Francisci	«... che sia vestito coll'habito di Sanctus Franciscus ...»	Τσουραπά 2006, 238-241, αρ. 1

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Διαθήκες (σύνολο δημοσιευμένων διαθηκών 1174)

ΦΥΛΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΘΗΚΩΝ	ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΕΣ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ	ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΕΣ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΣΕ ΙΕΡΕΙΣ ΝΑΟΥΣ ΚΑΙ ΙΔΡΥΜΑΤΑ
Ἄνδρας	534	106	38
Γυναίκα	640	170	54

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΟΡΟΙ ΥΠΟΔΗΣΗΣ	ΟΡΟΙ ΕΝΔΥΣΗΣ	ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΝΔΥΜΑΤΑ	ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ
118	62	36	18	13

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΜΑΘΗΤΕΙΕΣ	ΟΡΟΙ ΥΠΟΔΗΣΗΣ	ΟΡΟΙ ΕΝΔΥΣΗΣ	ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΝΔΥΜΑΤΑ	ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ
89	38	39	6	11

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΕ ΔΙΑΘΗΚΕΣ ΧΡΗΜΑΤΩΝ, ΥΦΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ
ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝ ΑΜΦΙΑ

A/A	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΔΙΑΘΕΤΗΣ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ	ΠΗΓΗ
1	4/11/1312	Maria Barbo	«... Item volo quod ematur drapum ad aurum usque ad yperpera quatuor fieret in altare ecclesie Synaiarum de Candida ...»	McKee, Wills, αρ. 354
2	6/4/1319	Helena Vaxallo	«... Item dimitto yperpera quinque que volo quod emanatur darium de auro pro facere panum ad altarem Sancti Georgi de Pirgo ...»	McKee, Wills, αρ. 253
3	17/9/1337	Petrus Greco	«... Item dimitto ecclesie Sancte Barbare yperpera quinque in paramento expendenda et fiendo in dicta ecclesia ...»	McKee, Wills, αρ. 429
4	15/6/1343	Francisca Dandulo	«... Item dimitto ... yperpera viginti ecclesie Sancte Marie de la Candelor pro fiendis apamentis et picturis pro anima mea ...»	McKee, Wills, αρ. 495
5	31/12/1347	Philippa Vidho	«... Item dimitto in ecclesia Sancti Titi de Candida yperpera viginti pro appamentis faciendis ...»	McKee, Wills, αρ. 327
6	31/3/1348	Mariçoli relictæ Georgii de Spinis de Laude	«... Item scolle salvatoris burgi Candide yperpera tria pro auxilio paremmontorum fiendorum ...»	McKee, Wills, αρ. 526

7	19/4/1348	Iohannes Iallina	«... Item volo et ordino de panis de meo dorso dicti mei commissarii vendant quot et illos qui eis videbuntur. Et de denariis dicte venditionis faciant cohoperiri et ornari alteria in ecclesiis sicut eis videbitur vel de ipsis propriis patris faciant cohoperiri et ornari altaria ...»	McKee, Wills, αρ. 54
8	27/4/1349	Presbyter Lucas Mudacio, canonicus Archadiensis	«... Item eligo meam sepulturam in archa in ecclesia Sancti Titi, ubi dimitto yperpera decem pro fabrica ecclesie predictae sive pro apparamentis fiendis pro anima mea ...»	McKee, Wills, αρ. 335
9	16/7/1367	Agnes Paulo	«... Item volo quod de tella et lino dimuto que habeo fiat unum paramentorum et detur in ecclesia Sancti Salvatoris de burgo Candide ...»	McKee, Wills, αρ. 523
10	12/12/1376	Maria Sanuto	«... Item dimitto presbytero Iohanni Castamoniti tantum de meo fillo quantum sufficiat ei ad faciendum unum paramentorum ...»	McKee, Wills, αρ. 555
11	8/12/1377	Iohannes Fuscarino	«... Item lago in prima che sia dado alo monastier de San Pier de Candia yperperi quindese che li mei commissari non li deba dar se noma che sia fato paramenti per anema mia ...»	McKee, Wills, αρ. 701
12	3/8/1599	Marina Maudopula	«... debbi far uno paramento, in Greco feloni, d'ormisin de color al predetto papa Acheli ...»	Zorzi Troilo, αρ. 92
13	4-8/7/1625	Τζώρτζης Αρουζέος	κληροδοτεί στην εκκλησία της Τριμάρτυρης πολύτιμα υφάσματα για να γίνουν άμφια	Καζανάκη-Λάππα 2004, 133 (σε περίληψη)
14	13/5/1637	Μαριέτα Αποστόλη	κληροδοτεί ύφασμα για να ράφουν ένα φελόνι στη συντεχνία των βαρελοποιών.	Πανοπούλου 2012, σ. 423 (σε περίληψη)
15	1/6/1640	Φραντζού Τρουλινο-πούλα	κληροδοτεί ένα ρούχο δαμασκέτο πράσινο στη συντεχνία για να ράφουν ένα φελόνι	Πανοπούλου 2012, σ. 443 (σε περίληψη)

16	15/1/1644 (m.v. 1643)	Eleneta Demezo -Barbarigo	«... Thelo che is to thanato mu na mu valune ena apu ta rugha mu ta metaxota, ta chenurgia. opio thegli fagni to comessario mu, to pio thelo na pomegni is to another monastiri tu San Francesco, ogia na ginete paramento ogia ti psighi mu. ...»	Μαυρομάτης 1979, 228-236. αρ. 3
17	27/9/1645	Τζουάννε Κουνούπη	κληροδοτεί στο μοναστήρι του Αγίου Βασιλείου ένα ύφασμα γαλάζιο για να κατασκευαστεί ένα παραμέντο, στα ελληνικά φελόνι.	Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 248 (σε περίληψη). Πρβλ. σχετ. την απογραφή της κληρονομίας 27/10/1645. Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 259 (σε περίληψη)
18	17/2/1646	Φραντζούζ Επισκοπούλας	Κληροδοτεί την καναβατσένια φορεσιά της για να κάνουν δύο παραμέντα, στα ελληνικά φελόνια, και να δώσουν το ένα στην Παναγία του Παλαιοκάστρου και το άλλο στην Παναγία στα Βρύσινα. Αφήνει τη φορεσιά της με το χρυσό φόντο για να γίνουν φελόνια και να δώσει το ένα στην Παναγία του Παλαιοκάστρου και τα άλλα στον Άγιο Νικόλαο. Επίσης αφήνει από το λεπτό ύφασμα που τυχαίνει να έχει, να γίνουν δύο φελόνια και να τα στείλουν σε δύο μοναστήρια απομακρυσμένων και φτωχών Ελλήνων	Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 303 πρβλ. σχετ. και αρ. 304 (σε περίληψη)
19	23/3/1646	Εργίνας Μουσουροπούλας	Επίσης στο μοναστήρι της Παναγίας του Παλαιοκάστρου που θέλει να θαφτεί αφήνει μία ενδυμασία της για να κάνουν ένα παραμέντο, στα ελληνικά φελόνι.	Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 316 (σε περίληψη)
20	6/9/1646	Μαργιέτας Σανγκουινάτσου	αφήνει την κίτρινη φορεσιά της στο μοναστήρι της Αγίας Άννας για κάνουν παραμέντα	Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 374 (σε περίληψη)

21	15/1/1647 (m.v. 1646)	Μανόλης Bon	Αφήνει ένα μεταξωτό ύφασμα μπλάβο για να κατασκευαστεί ένα φελόνι	Πανοπούλου 2012, σσ. 354-355 (σε περίληψη)
22	9/4/1654	Μαργαρίτα – Καλή Καραβελοπούλα	κληροδοτεί στη συντεχνία των κατασκευαστών κουπιών ένα μεταξωτό ύφασμα για να ραφεί ένα φελόνι στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας που είναι η έδρα της συντεχνίας	Πανοπούλου 2012, σ. 453 (σε περίληψη)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A/A	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ
1	<i>Angelo de Cartura</i>	A. Stahl (ed.), <i>The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete</i> , Dumbarton Oaks 2000.
2	<i>Αντώνιος Γιαλέας</i>	W. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα, 1529-1532», <i>Κρητολογία</i> 6 (1978), 5-90.
3	Αριές 1997	Φ. Αριές, <i>Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων</i> , τ. Ι, Αθήνα 1997.
4	<i>Βενετοκρητικά Μελετήματα</i>	Θ. Δετοράκης, <i>Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)</i> , Ηράκλειο 1996.
5	<i>Benvenuto de Brixano</i>	R. Morozzo Della Rocca (ed.), <i>Benvenuto de Brixano, notaio in Candia (1301-1302)</i> , Venezia 1950.
6	Βισβίζης 1965	Ι. Βισβίζης, «Τίνα περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», <i>Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών</i> 12 (1965) [1968], 1-129.
7	Βρέλλη-Ζάχου 1991	Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Νόμοι και κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια και τις ενδυματολογικές δαπάνες στη δυτική Ευρώπη κατά το μεσαίωνα και τους νεώτερους χρόνους», <i>Μνήμη Δημήτρη Λουλέ</i> , Δωδώνη 20 (1991), 228-230.
8	Γεδεών, <i>Κανονικά διατάξεις</i>	Μ. Γεδεών, <i>Κανονικά διατάξεις</i> , τ. Α', Β' Κωνσταντινούπολη 1888, 1989.
9	Γκίνης, <i>Περίγραμμα</i>	Δ. Γκίνης, <i>Περίγραμμα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου</i> , Αθήνα 1966.

10	Δετοράκης, Προικοσύμφωνα	Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16 ^{ου} αιώνα», Λοιβή, Ηράκλειο 1994, σσ. 133-158 (= <i>Βενετοκρητικά Μελετήματα</i> σσ. 193-210).
11	DC, Bandi	Paola Ratti-Vidulich (ed.), <i>Duca di Candia, Bandi (1313-1329)</i> , Venezia 1965.
12	<i>Disciplinare il lusso</i>	<i>Disciplinare il lusso. La legislazione suntuaria in Italia e in Europa tra Medioevo ed Età moderna</i> , Maria Giuseppina Muzzarelli, Antonella Campanini (a cura), Roma 2003.
13	<i>Dominicus Grimani</i>	N. Tsougarakis (ed.), «The documents of Dominicus Grimani, Notary in Candia (1356-1357)», <i>Dumbarton Oaks Papers</i> 67 (2013), 227-289.
14	<i>Donato Fontanella</i>	A. Stahl (ed.), <i>The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete</i> , Dumbarton Oaks 2000.
15	Ferro	M. Ferro, <i>Dizionario del diritto comune e veneto dell'avvocato</i> , τ. I-II, Venezia 1778-1781 (1845-1847).
16	<i>Franciscus de Cruce</i>	X. Γάσπαρης (εκδ.), <i>Franciscus de Cruce, νοτάριος στον Χάνδακα, 1338-1339</i> , Βενετία 1999.
17	<i>Ζώρτζης Πάντιμος</i>	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του Ρεθμενιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου, 1613-1642</i> , Αθήνα 1990 (σε περίληψη).
18	Θεοτόκης, B1 ή B2	Σ. Θεοτόκης, <i>Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας, 1281-1385</i> , Αθήνα 1936, 1937.
19	<i>Ιωάννης Βλαστός</i>	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του επαρχιώτη νοταρίου Ιωάννη Μ. Βλαστόύ</i> , <i>Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia</i> (b. 285), Χανιά 2012 (= <i>Τάλως</i> 20 (2012), 7-416).
20	<i>Ιωάννης Κατζαράς</i>	Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), <i>παπά-Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)</i> , Ηράκλειο 2008.
21	<i>Ιωάννης Ολόκαλος</i>	Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), <i>Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας, Κατάστιχο 1496-1543</i> , Βενετία 1994.
22	Jegerlehner 1904	J. Jegerlehner, «Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias in XIV. Jahrhundert», <i>Byzantinische Zeitschrift</i> 13 (1904), 435-479.
23	Καζανάκη-Λάππα 2004	Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική αναγέννηση. Μία πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», <i>Θησαυρίσματα</i> 34 (2004), 117-140.
24	Kovesi-Killerby 2002	Catherine Kovesi-Killerby, <i>Sumptuary Law in Italy, 1200-1500</i> , Oxford 2002.
25	Κουκουλές 1940	Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εις την κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», <i>Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών</i> 3 (1940), 1-101.

26	Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1988	Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, <i>Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/35-1592/93). Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του</i> , Αθήνα 1988.
27	Leonardo Marcello	M. Chiaudano, A. Lombardo (eds), <i>Leonardo Marcello. Notaio in Candia (1278-1281)</i> , Venezia 1960.
28	Μαλτέζου 2002	Χρύσα Μαλτέζου (εκδ.), "Ire debeas in rettorem Canae", <i>Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589</i> , Βενετία 2002.
29	Μανόλης Βαρούχας	W. Bakker, A. van Gemert (εκδ.), <i>Μανόλης Βαρούχας, νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)</i> , Ρέθυμνο 1987.
30	Μανουήλ Γρηγορόπουλος	Σ. Κακλαμάνης, Σ. Λαμπάκης (εκδ.), <i>Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)</i> , Ηράκλειο 2003.
31	Μαρίνος Αρκολέος	Γ. Γρυντάκης (εκδ.), <i>Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646</i> , Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).
32	Μαυρομάτης 1979	Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», <i>Θησαυρίσματα</i> 16 (1979), 206-254.
33	Μαυρομάτης 1986	Γ. Μαυρομάτης, <i>Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου)</i> , Αθήνα 1986.
34	McKee, Wills	Sally McKee (ed.), <i>Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)</i> , τ. 1-3, Washington 1998.
35	Μέρτζιος, Βιτσέντζος Κορνάρος	Κ. Μέρτζιος, «Βιτσέντζος Κορνάρος-Ερωτόκριτος», <i>Κρητικά Χρονικά</i> 18 (1964), 142-244.
36	Μέρτζιος, Σταχυολογήματα	Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», <i>Κρητικά Χρονικά</i> 15-16 (1961-1962), 228-308.
37	Michiel Gradenigo	Κ. Λαμπρινός (εκδ.), <i>Michiel Gradenigo, νοτάριος στη δουκική καγκελλαρία του Χάνδακα. Libro 1593-1617</i> , Αθήνα 2010.
38	Μιχαήλ Μαράς 148 Β'	Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538]</i> , Ηράκλειο 2006.
39	Μιχαήλ Μαράς 149 Α'	Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Α' [16/1-30/3 1549]</i> , Ηράκλειο 2004.
40	Μιχαήλ Μαράς 149 Β'	Τόνια Μαριμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549]</i> , Ηράκλειο 2005.
41	Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'	Τόνια Μαριμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Γ' [1/7-28/9 1549]</i> , Ηράκλειο 2006.

42	Μιχαήλ Μαράς 149 Δ'	Τόνια Μαρμαρέλη, Μ. Δρακάκης (εκδ.), <i>Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακας, Κατάστιχο 149 [1/10-31/12 1549], τ. Δ', Ηράκλειο 2009.</i>
43	Ξηρουχάκης 1930 ή 1931 ή 1932 ή 1933	Α. Ξηρουχάκης, <i>Αι σύνοδοι του Γερόλαμο Λάντο (1467-1474-1486), Θεολογία 8 (1930), 97-109· 9 (1931), 27-45 και 114-125· 10 (1932), 156-162 και 250-261· 11 (1933), 59-68 και 149-162 και 240-251.</i>
44	Πανοπούλου 2012	Αγγελική Πανοπούλου, <i>Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Αθήνα, Βενετία 2012.</i>
45	Παπαδάκη 1995	Ασπασία Παπαδάκη, <i>Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ρέθυμνο 1995.</i>
46	Παπαδιά-Λάλα 1987	Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, <i>To Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα), Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αθήνα 1987.</i>
47	Παπαδιά-Λάλα 1996	Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, <i>Ευαγή και νοσοκομεικά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Βενετία 1996.</i>
48	Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, Περίγραμμα	Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η. Αρναούτογλου, Ι. Χατζάκης, <i>Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Τα Ελληνικά Κείμενα, Αθήνα 2011.</i>
49	Πέτρος Πατσιδιώτης	Κ. Ηλιάκης, Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), <i>Πέτρος Πατσιδιώτης, νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών, Κατάστιχο (1546-1554), Νεάπολη 2002.</i>
50	Pietro Pizzolo I & II	S. Carbone (ed.), <i>Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300, 1304-1305), τ. I-II, Venezia 1978, 1985.</i>
51	Pietro Scardon	A. Lombardo (ed.), <i>Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271), Torino 1942.</i>
52	Σάθας, Διαθήκαι	Κ. Σάθας (εκδ.), «Κρητικά Διαθήκαι», <i>Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. 6, Παρίσι 1877 (Hildesheim, New York 1972).</i>
53	Σπανάκης 1955	Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», <i>Κρητικά Χρονικά 9 (1955), 379-478.</i>
54	Σπίθα-Πιμπλή 2000	Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή, <i>Συμβολαία Γάμων, Προικοσύμφωνα των Ληξιαρχικών Βιβλίων Γεννήσεων, Βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων, 1519-1591, Χανιά 2000.</i>
55	Statuta Veneta	Iohannes Cornelius, <i>Statuta Veneta, Venetiis 1709.</i>
56	Stefano Bono	G. Pettenello, S. Rauch (eds), <i>Stefano Bono, Notaio in Candia (1303-1304), Viella 2011.</i>
57	Τζώρτζης Πάντιμος	Γ. Γροντάκης (εκδ.), <i>Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).</i>

58	Thiriet, <i>Délibérations</i>	F. Thiriet, <i>Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie</i> , τ. II (1364-1463), Paris-La Haye 1971.
59	Τσουραπά 2006	Ελένη Τσουραπά, «Βενετοί αξιωματούχοι στην Κρήτη: από τη δημόσια στην καθημερινή ζωή (16 ^{ος} -17 ^{ος} αι.)», <i>Θησαυρίσματα</i> 36 (2006), 197-244.
60	Zaccaria de Fredo	A. Lombardo (ed.), <i>Zaccaria de Fredo, notaio in Candia (1352-1357)</i> , Venezia 1968.
61	Zorzi Troilo	Γ. Γροντάκης (εκδ.), <i>Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia</i> (b. 276), Zorzi Troilo, Rettimo, 1585, 21 Novembre-1600, 30 Disembre, Χανιά 2006 (= Τάλως 14 (2006)).

RÉSUMÉ

I. CHATZAKIS: *Loi et vêtement dans la Crète vénitienne. Réflexions à l'occasion de quelques édits somptuaires*

L'intérêt de l'étude porte sur les endroits des sources judiciaires où l'on peut puiser des informations sur la dimension sociale et juridique du vêtement dans la Crète vénitienne (1204-1669). Le texte s'articule essentiellement en deux parties. La première comprend les éléments fournis par les actes notariés (contrats et estimations de dot, testaments et inventaires de biens immeubles, contrats d'apprentissage et d'embauche) et administratifs. Dans le dernier cas notamment, nombreux sont les documents de l'administration vénitienne locale comme centrale nous renseignant sur la définition des codes vestimentaires que sont tenus d'observer les dignitaires de l'État dans l'exercice de leurs fonctions.

La seconde partie présente une catégorie particulière de dispositions législatives et réglementaires : les lois somptuaires (*Leges sumptuariae*). Décrivant un long parcours évolutif qui prend ses racines dans l'antiquité, ces lois font leur apparition dès la fin du XIIIe siècle dans le droit vénitien et, suivant toute attente, elles s'étendent très rapidement à ses colonies. La Crète ne pouvait constituer exception. Les autorités locales tentèrent vers le milieu du XIVe siècle de transposer ce cadre juridique de la métropole dans l'île. Par une série d'ordonnances normatives, elles essayèrent de circonscrire étroitement les tenues vestimentaires des habitants de la Crète, indépendamment d'ailleurs de leur origine ethnique et de leur identité religieuse. Mais cette tentative n'aura pas les effets attendus. Les réactions de la population de l'île contraignirent rapidement Venise à un repli de sorte qu'elle dut adapter ses ordonnances à la réalité crétoise.

Mots-clés: Civilisation Matérielle, Vêtement, Contrat de dot, Estimation de dot, Testament, Legs, Inventaire, Inhumation, Gage, Apprentissage, Contrat d'embauche, Négoce de drap, Habit de cérémonie, Vêtements sacerdotaux, Juifs, Palio, Lois Somptuaires (*Leges Sumptuariae*), Venise, Crète.

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η «έκδοση» των χειρόγραφων πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου Ιστορία και προβληματισμοί

Στο χρονικό διάστημα από τα έτη 1987 και 1990, που εκδόθηκαν αντίστοιχα οι κώδικες των νοτάριων Μανόλη Βαρούχα¹ και Ιωάννη Μηνιάτη², μέχρι το περασμένο έτος 2013, που εκδόθηκε ο κώδικας Vaticanus graecus 2639³, μετράμε την έκδοση τριάντα ενός τόμων ελληνόγλωσσων μεταβυζαντινών νοταριακών κωδίκων⁴, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα έχουν εκδοθεί σε σημαντικό αριθμό δικαιοπρακτικά έγγραφα, αποφάσεις κριτηρίων και άλλες πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου⁵. Στις παραπάνω εκδόσεις παρατηρούμε ότι ακολουθούνται διαφορετικές εκδοτικές μέθοδοι και για τούτο το λόγο τέθηκαν ως απαρχή την εκδοτικής αυτής έκρηξης δύο νοταριακοί

1. Βλ. Βαρούχας, Παράρτημα (στη συνέχεια: Π.) 1.

2. Βλ. Μηνιάτης (Π.2)

3. Δ. Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο κώδικας Vaticanus graecus 2639 (στη συνέχεια: Vaticanus), E.K.E.I.E.Δ., 44, Παράρτημα 12, Αθήνα 2012-2013.

4. Πίνακας αυτών των 31 νοταριακών κωδίκων (κατά το χρόνο της έκδοσής τους, με τις βιβλιογραφικές ενδείξεις τους, όπου επιπλέον παρατίθενται η παραπομπή στις σελίδες τους που περιγράφεται η μέθοδος έκδοσης και ο αριθμός των πράξεων που περιέχονται στον καθένα) δημοσιεύεται ως «Παράρτημα» (Π.) της παρούσας, ώστε ο αναγνώστης να έχει μια πλήρη εικόνα όλων αυτών των σημαντικών εκδόσεων. Προτιμάται ο όρος «κώδικας» (νοταριακός), που χρησιμοποίησε και καθιέρωσε ο καθηγητής Γεώργιος Α. Πετρόπουλος, από τους σχεδόν ταυτόσημους του «κατάστιχο», «πρωτόκολλο».

5. Περισσότερα βλ. Λυδία Παπαρήγα-Αρτεμιάδη – Ηλίας Αρναούτογλου – Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Ελληνικά κείμενα*, «Πραγματοί της Ακαδημίας Αθηνών, 63», Αθήνα 2011.

κώδικες και όχι ένας, επειδή ο καθένας απ' αυτούς αντιπροσωπεύει και άλλη μέθοδο.

Στην παρούσα μελέτη θα περιγραφούν πρώτα οι προσπάθειες για την καθιέρωση κανόνων (μεθόδου) που να έχουν την κοινή αποδοχή από τους εκδότες, κατόπιν θα γίνει σύντομη απαρίθμηση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου και ανασκόπηση των πιο σημαντικών εκδόσεών τους, επιμένοντας στην αναφορά της μεθόδου που έχει εφαρμοστεί και τέλος θα εκτεθούν σκέψεις και προβληματισμοί που προκύπτουν από τα παραπάνω για μία υπόθεση εργασίας.

I

Α'. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΚΑΝΟΝΩΝ ΜΕ ΚΟΙΝΗ ΑΠΟΔΟΧΗ

Από τη μη ομοιομορφία στις αρχές που ακολουθούνται στις εκδόσεις προέκυψε η ανάγκη να εξευρεθεί μία μέθοδος, που να έχει κατά το δυνατόν την κοινή αποδοχή των ερευνητών-εκδοτών των βυζαντινών εγγράφων πρώτα, αλλά και των μεταβυζαντινών. Για αυτό το σκοπό έχουν γίνει τρεις κυρίως προσπάθειες:

1. «Οι Κανόνες»

Το Διεθνές Συμβούλιο Βυζαντινών Μελετών συγκρότησε και εξουσιοδότησε Διεθνή Επιτροπή, με πρόεδρο το Fr. Dölger και μέλη τους H. Grégoire, V. Laurent, P. Lemerle, M. Manoussakas και S. G. Mercati. Η Επιτροπή, μετά από μακρόχρονες ανταλλαγές απόψεων και επιστολών, συνέταξε κείμενο που συζητήθηκε και εγκρίθηκε, ως «Règles à suivre pour l' édition des actes byzantines», κατά το 8ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών που έγινε στο Παλέρμο (3-10 Απριλίου 1951)⁶.

Συνοπτικά, τα κυριότερα σημεία των «Κανόνων» έχουν ως εξής:

Το πρώτο τμήμα τους αφιερώνεται στη διάκριση ανάμεσα στο πρωτότυπο

6. Βλ. «Règles à suivre pour l' édition des actes byzantines» (στη συνέχεια: Κανόνες), R. E. B., 10, 1952, 124-128. Συμπληρωματικά, βλ. Fr. Dölger, «Richtlinien für die Herausgabe byzantinischer Urkunden», στα: Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 3-10 Aprile 1951, *Studi Bizantini e Neellenici*, 7, Roma 1953, 55-60. Fr. Dölger und I. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, 1. Abschnitt: Die Kaiserurkunden, *Byzantisches Handbuch* 3.1.1., München 1968. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική*, Α'. Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972, 267-274 (βασιικά οδηγία προς έκδοσιν των βυζαντινών εγγράφων). Στα παραπάνω διαφαίνεται μία τάση οικειοποίησης της πατρότητας των Κανόνων από το Dölger, παρόλο που κατά τη δημοσίευσή τους στη R.E.B. ρητά δηλώνονται ως προϊόν Διεθνούς Επιτροπής, της οποίας υπήρξε πρόεδρος.

και το αντίγραφο και στη διάκριση των αντιγράφων σε επίσημα και φιλολογικά. Περιγράφονται τα στοιχεία που τα διακρίνουν, η σημασία του καθενός και πώς πρέπει να εκδίδονται. Αξιοσημείωτο είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σημείο που αξίζει να παρατεθεί στη συνέχεια αυτούσιο (σε μετάφραση από το γαλλικό κείμενο· οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου): «Τελείως διαφορετική είναι η περίπτωση των ιδιωτικών εγγράφων, που συχνά έχουν συνταχθεί σε λαϊκή γλώσσα και είναι επιπλέον γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες· η κατανόηση τέτοιων κειμένων είναι τόσο δύσκολη, που ο εκδότης έχει το καθήκον να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφημένο. Φυσικά η γραμματική μορφή και το λεκτικό ύφος του εγγράφου πρέπει να είναι σεβαστά· όμως τα ορθογραφικά λάθη (ιωτακισμός, διπλά σύμφωνα κ.λπ.) πρέπει να διορθώνονται στο υπόμνημα με τρόπο ώστε το κείμενο να είναι κατανοητό στο μέσο αναγνώστη (οι σημειώσεις για τη γραμματική και το λεκτικό ύφος μπορεί να προστίθενται στα σχόλια, βλέπε παρακάτω). Αν οι ανωμαλίες είναι τόσο πολυάριθμες, ώστε να μην αρκεί ένα συνοπτικό υπόμνημα, πρέπει παράλληλα να τυπώνεται το κείμενο βελτιωμένο, *in extenso*, κοντά στο *βάρβαρο* κείμενο [texte barbare-sic] του πρωτότυπου.»

Το δεύτερο τμήμα αφορά την πρακτική που πρέπει να ακολουθείται και ως προς τη συγκρότηση του κειμένου και ως προς το σχολιασμό. Στην ουσία περιγράφονται τα τετριμμένα και πασίγνωστα, όπως ο χωρισμός των στίχων και η στιχαρίθμηση, η χρήση των κεφαλαίων γραμμάτων (στην πρώτη λέξη του κειμένου, στα κύρια ονόματα και στα τοπωνύμια), τα κριτικά σημεία, η στίξη (να μπαίνει αυτή που απαιτεί το νόημα και όχι εκείνη του εγγράφου), ο σχηματισμός του υπομνήματος, κ.ά.

2. Το «σύντομο διάγραμμα»

Είχε περάσει μία τριακονταετία σχεδόν από το 8ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών και τη δημοσίευση των «Κανόνων» όταν οργανώθηκε, στις 11 Φεβρουαρίου 1980, από την «Εταιρεία Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού» συγκέντρωση ειδικών επιστημόνων με θέμα «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων». Με πρόεδρο τον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Ζέπο και εισηγητή τον καθηγητή Βασίλειο Βλ. Σφυρόερα, επακολούθησε συζήτηση όπου έλαβαν μέρος διαπρεπείς ιστορικοί του νεότερου ελληνισμού⁷. Στο τέλος ορίστηκε τριμελής επιτροπή από τους Β.

7. Στη συζήτηση έλαβαν μέρος (κατ' αλφαβητική σειρά) οι: Ξ. Αντωνιάδης, Μ. Βέη, Α. Βρανούσης, Ελ. Γιαννακοπούλου, Τ. Γιοχάλας, Τ. Γριτσόπουλος, Α. Δρούλια, Φ. Ηλιού, Σπ. Λουκάτος, Ελ. Μπελιά, Γ. Παπαδημητρίου, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, Ελ. Πρεβελάκης, Στ. Φασουλάκης και Αθ. Φωτόπουλος. Σημειώνεται ότι εκτός από τους παραπάνω ομιλητές παρευρέθηκαν πολλοί άλλοι.

Σφυρόερα, Τ. Γριτσόπουλο και Σπ. Λουκάτο για να διατυπώσει γενικούς και πρακτικούς κανόνες για το σύνολο των προβλημάτων της έκδοσης των ιστορικών εγγράφων. Έτσι προέκυψε το «Σύντομον διάγραμμα δια την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων»⁸, τα κυριότερα σημεία του οποίου είναι τα ακόλουθα:

Είναι απαραίτητο να χρησιμοποιούνται τα καθιερωμένα παλαιογραφικά σημεία. Η στίξη πρέπει να αποκαθίσταται με ευθύνη του εκδότη και, όταν τα κείμενα δεν προέρχονται από σπουδαία προσωπικότητα ή όταν δεν συντρέχει άλλος σοβαρός λόγος να τηρηθεί η ορθογραφία τους, να αποκαθίσταται και αυτή. Παρατηρείται ότι ο ιδεώδης τρόπος έκδοσης ενός εγγράφου, ανεξάρτητα από το είδος του, είναι: α) να παρατεθεί το έγγραφο όπως ακριβώς έχει, β) να συνοδεύεται η έκδοση με φωτοτυπική απεικόνιση και γ) για όσα έγγραφα είναι δυσκολοπαρακολούθητα ή έχουν χάσματα ή καταντούν δυσνόητα για πολλούς λόγους (συμφυρμοί, αραιώματα, παλαιογραφικά σύμβολα), επιβάλλεται η μεταγραφή τους με αποκατάσταση του κειμένου ως προς την ορθογραφία, τη στίξη, συμπληρώσεις και αποκαταστάσεις. Αναγνωρίζεται όμως ότι αυτός ο ιδεώδης τρόπος έχει και πολλές δυσκολίες. Αναγκαστικά λοιπόν η πανομοιότυπη έκδοση ενός εγγράφου με την δικαιολογία ότι σεβόμαστε την αυθεντικότητά του και την προσωπικότητα εκείνου που το έχει γράψει, ενώ στην πραγματικότητα δημιουργούμε προβλήματα, δεν είναι δυνατό να γίνεται. Άλλωστε, αν το ίδιο πρόσωπο είναι και συντάκτης και γραφέας, μεγάλο μέρος της προσωπικότητάς του διατηρείται μόνον με την φωτοτυπία του εγγράφου: «και όχι με την αντικατάστασιν του γραφικού χαρακτήρος του με τυπογραφικά σύμβολα ... Οφείλομεν λοιπόν να σεβασθώμεν απολύτως το περιεχόμενον και την έκφρασιν μετά των διαλεκτικών στοιχείων του γλωσσικού οργάνου εις έν έγγραφον, όχι όμως απαιτήτως και την ορθογραφίαν και την στίξιν». Επιπλέον, είναι ενδεδειγμένο να τηρηθεί η πανομοιότυπη γραφή στις υπογραφές των προσώπων εφόσον είναι πρωτότυπες. Τέλος περιγράφεται πώς πρέπει να γίνεται ο υπομνηματισμός.

3. Σεμινάριο «Μεθοδολογία έκδοσης»

Πέρασαν ακόμα είκοσι χρόνια, για να οργανωθεί, στις 3-4 Νοεμβρίου 2000 στη Βενετία, Σεμινάριο εργασίας με θέμα «Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων. Προ-

8. Βλ. εισήγηση, συζήτηση και πόρισμα: «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων», και «Σύντομον διάγραμμα δια την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων» (στη συνέχεια: Σύντομον Διάγραμμα), *Μνημοσύνη*, 8 (1980-1981), 316-349 και 350-356 αντίστοιχα.

βλήματα έκδοσης πηγών», από το «Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας» και το «Centre d' Études Byzantines, Neo-Helléniques et Sud-Est Européennes de l' École des Hautes Études en Sciences Sociales de Paris»⁹. Το Σεμινάριο δεν περιορίστηκε στα ελληνικά θέματα αλλά επεκτάθηκε και στα όμοια προβλήματα των χωρών της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης.

Στην εμπεριστατωμένη «Εισαγωγή» (σ. 7-15) από την καθηγήτρια και σήμερα Ακαδημαϊκό Χρύσα Μαλτέζου και τον Καθηγητή Paolo Odorico, τους οργανωτές και διευθυντές των αντίστοιχων επιστημονικών ιδρυμάτων, τίθενται οι γενικές κατευθύνσεις του Σεμιναρίου, το οποίο προέκυψε από την ανάγκη να οργανωθεί μία συνάντηση για να καθορίσει τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθείται στην έκδοση των κειμένων της περιόδου που έρχεται μετά το Βυζάντιο. Μετά από σύντομη ιστορική αναδρομή περιγράφεται στη συνέχεια με γενικές γραμμές η μεθοδολογία που ακολουθείται στη μεταγραφή των πηγών της περιόδου, επειδή ο κάθε ένας εκδότης ακολουθεί και τη δική του μέθοδο. Η εισαγωγή του μονοτονικού συστήματος γραφής, παρατηρείται, έθεσε ένα ακόμα πρόβλημα, μια και ορισμένοι εκδότες το ακολουθούν. Ως συμπέρασμα, διατυπώνεται η ικανοποίηση των οργανωτών για τα αποτελέσματα του Σεμιναρίου, που πέτυχε μεν να συγκεντρώσει επιστήμονες με διαφορετικές ειδικότητες, να παρουσιαστεί μια προβληματική και ανταλλαγή απόψεων, αλλά δεν μπόρεσε να προχωρήσει σε κοινές προτάσεις ώστε να κωδικοποιηθεί ένα σύστημα μεταγραφής. Ίσως στη δεύτερη συνάντηση, προγραμματισμένη για τον επόμενο χρόνο –που δυστυχώς δεν έγινε– θα είχαν προκύψει πιο θετικά αποτελέσματα.

Οι ομιλητές ανέπτυξαν ο καθένας τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην έκδοση πηγών και τις λύσεις που επέλεξαν. Διακρίνουμε τις παρακάτω ανακοινώσεις που έχουν άμεση σχέση με το θέμα μας:

α) Η Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου¹⁰ αναφέρεται στην πατριαρχική γραμματεία μετά την πτώση του Βυζαντίου, τη δομή της και τη διπλωματική των εγγράφων της. Όσον αφορά την έκδοση των πρωτότυπων πατριαρχικών εγγράφων «δεν έχουμε παρά να ακολουθήσουμε τους καθιερωμένους κανόνες που ισχύουν για τα βυζαντινά έγγραφα».

β) Η Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη¹¹, κάνει γενικές επισημάνσεις για

9. Βλ. Α'. Σεμινάριο εργασίας «Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων. 1 Προβλήματα έκδοσης πηγών» (στη συνέχεια: «Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης»), Βενετία, 3-4 Νοεμβρίου 2000, Βενετία 2001.

10. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Από τον κόσμο της πατριαρχικής γραμματείας στο μικρόκοσμο των εγγράφων», Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης, 87-99.

11. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, «Σκέψεις γύρω από την διπλωματική έκδοση μεταβυζαντινών χειρογράφων με νομικό περιεχόμενο», Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης, 101-112.

το μεταβυζαντινό δίκαιο και τη μέθοδο έκδοσης των πηγών του. Στη συνέχεια αναλύει τα προβλήματα και τις λύσεις που επιλέγει όσον αφορά την έκδοση των πρακτικών και αποφάσεων του Κριτηρίου της Κομπανίας των Ρωμαίων Πραγματευτών του Σιμπίου, Τρανσυλβανίας¹².

γ) Ο Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης¹³, κάνει σύντομη εισαγωγή στην έκδοση ενός ενδιαφέροντος χειμένου-πηγής του μεταβυζαντινού δικαίου, γραμμένου στη λαϊκή γλώσσα, του Νομοκάνονα Ιωάννου Κρητικού.

δ) Η Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου¹⁴, επισημαίνει εισαγωγικά ορισμένες πτυχές του προβλήματος, που αφορούν τα αρχεία, τα είδη των εγγράφων, τη γλώσσα και τη γραφή τους. Επίσης θέτει το ερώτημα, αν μπορούν να ισχύσουν ενιαίοι κανόνες για την έκδοσή τους που να καλύπτουν όλα τα είδη, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι όλα αυτά τα θέματα πρέπει να αποτελέσουν το αντικείμενο συνολικής επεξεργασίας.

Β'. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

1ο: Οι «Κανόνες», όπως άλλωστε δηλώνεται ρητά και απερίφραστα στον τίτλο τους, αφορούν την έκδοση και μόνο των βυζαντινών εγγράφων. Έχουν επιπλέον λάβει υπόψη τους το ήδη υπαρκτό πρόβλημα της ορθογραφίας, που κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο θα γιγαντωθεί. Θα παρατηρούσαμε ότι είναι καταφανής η προσπάθεια «προσαρμογής» της Διπλωματικής μεθόδου στις ιδιοτυπίες που παρουσιάζουν τα βυζαντινά. Προτείνουν, συνεπώς, και καθιερώνουν έναν ιδιαίτερο κλάδο, τη «βυζαντινή διπλωματική». Σε τούτο το σημείο, πιστεύουμε, πέτυχαν.

2ο: Το ερώτημα που έρχεται ως επακόλουθο συνίσταται στο κατά πόσο οι «Κανόνες» μπορούν να επεκταθούν στα μεταβυζαντινά. Μελετώντας τους με προσοχή καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μας προσφέρουν ένα σημαντικό κλειδί για την απάντηση: Την παράγραφό τους που αναφέρεται στον τρόπο έκδοσης των ιδιωτικών εγγράφων που έχουν συνταχθεί σε λαϊκή γλώσσα και είναι γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες. Τέτοιου είδους έγγραφα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αποτελούν την πιο μεγάλη ομάδα, ενώ η ανορθογραφία τους είναι ο κανόνας φτάνοντας σε βαθμό που ξεπερνά κάθε μέτρο. Κατά συνέπεια, αν επεκτείνουμε την εφαρμογή των «Κανόνων» σε αυτού του είδους τα μεταβυζαντινά ιδιωτικά έγγραφα, τότε ο εκδότης, όπως ρητά ορίζουν, έχει το καθήκον να δώσει κείμενο τουλάχισ-

12. Βλ. παρακάτω, σ. 17, όπου υπάρχει ειδική αναφορά της έκδοσης.

13. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Νομοκάνων Ιωάννου Κρητικού», *Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης*, 115-121.

14. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Πρόβλήματα έκδοσης μεταβυζαντινών εγγράφων που αναφέρονται στα Βαλκάνια», *Σεμινάριο Μεθοδολογία έκδοσης*, 123-127.

στον ορθογραφημένο (διόρθωση των λαθών στο υπόμνημα) ή να προβεί σε διπλή έκδοση.

3ο: Ένα σημείο που χρειάζεται να επιμείνουμε αφορά το ότι οι «Κανόνες», ξεχωρίζουν τα πρωτότυπα από τα αντίγραφα. Σημειώνουμε την απολυτότητά τους ως προς την έκδοση των πρωτότυπων, όχι όμως ως προς τα αντίγραφα που δεν είναι επίσημα. Όμως, το θέμα πρωτότυπο-αντίγραφο μπορεί να αντιμετωπισθεί το ίδιο όσον αφορά τα μεταβυζαντινά δικαιιοπρακτικά έγγραφα, τα οποία δεν προέρχονται από επίσημη κρατική γραμματεία, ούτε έχουμε νοταριακό σύστημα με κρατική υποστήριξη (εκτός από τις βενετοκρατούμενες –φραγκοκρατούμενες περιοχές) αλλά νοτάριους που λειτουργούν στο πλαίσιο των κοινοτήτων, ή και των εκκλησιαστικών αρχών; Και ακόμα όταν συναντάμε αντίγραφο γραμμένο από τον ίδιο το νοτάριο, αλλά και αντίγραφο από αντίγραφο (ακόμα και αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου), που μπορεί να απέχουν ακόμα και αιώνες το ένα από το άλλο¹⁵; Επίσης, τα αντίγραφα αποφάσεων των κάθε ειδους κριτηρίων ακόμα και αν θεωρηθούν ως επίσημα, έχοντας ως δεδομένο τη μη ύπαρξη δεδικασμένου, τί αξία έχουν; Ερμηνεύοντας τους «Κανόνες» στενά, αν τα αντίγραφα τούτα τα δεχτούμε ως απλά αντίγραφα μη έχοντας το πρωτότυπο, θα πρέπει να αρκεστούμε στην πιθανολογούμενη μορφή τους. Με άλλα λόγια θα αντικαταστήσουμε την ανορθογραφία τους με την πιθανολογούμενη ανορθογραφία του πρώτου συντάκτη τους; Νομικά αλλά και σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη –κατά την τουρκοκρατία τουλάχιστον– το νοταριακό αντίγραφο και το αντίγραφο μιάς απόφασης κριτηρίου, έχουν την ίδια αξία με το πρωτότυπο¹⁶, ενώ η ορθογραφία δεν έχει καμιά σημασία. Τα πράγματα αλλάζουν, βέβαια, όταν με την ορθογραφία ή ανορθογραφία αλλοιώνεται το νομικό περιεχόμενο.

4ο: Το «Σύντομον διάγραμμα» προχωράει ένα βήμα παραπέρα σε σχέση με τους «Κανόνες». Αναγνωρίζει ότι ο ιδανικός τρόπος συνίσταται σε διπλό κείμενο και επιπλέον σε φωτοτυπική ανατύπωση, επειδή όμως τούτο είναι ανέφικτο, δέχεται την πλήρη διόρθωση της ορθογραφίας. Όσον αφορά την αυθεντικότητα του εγγράφου και την όποια προσωπικότητα του συντάκτη και γραφέα επισημάνθηκε ότι μόνο με φωτοτυπία διατηρείται μεγάλο μέρος της. Έτσι δόθηκαν λύσεις στα προβλήματα της έκδοσης των μεταβυζαντινών εγγράφων και μάλιστα από ιστορικούς αναγνωρισμένου

15. Στον κώδικα Vaticanus 2639, έχουμε πολλές πράξεις που είναι αυτόγραφα αντίγραφα και πράξεις που είναι αντίγραφα άλλων προσώπων. Επιπλέον συναντάμε αντίγραφα αντιγράφων και μία πράξη αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου. Βλ. Vaticanus, ό.π. (3), 36-38.

16. Η φύλαξη των «διπλωμένων» συμβολαίων στο εικονοστάσι, εκτός των άλλων, επιβεβαιώνει και την αντίληψη αυτή.

κύρους. Η παρουσία στη Συγκέντρωση και η αποδοχή των αποφάσεων της από τον Ακαδημαϊκό και πρόεδρό της Π. Ζέπο και από το μετέπειτα Ακαδημαϊκό Μ. Τουρτόγλου (τότε Διευθυντή του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. και Καθηγητή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης), προσέδωσε σ' αυτήν επιπλέον κύρος από δύο διαπρεπείς ιστορικούς του δικαίου¹⁷.

5ο: Το «Σεμινάριο της Βενετίας» δεν μπόρεσε να προχωρήσει σε κοινές προτάσεις ώστε να κωδικοποιηθεί ένα σύστημα μεταγραφής –πράγμα που αναγνωρίζεται άλλωστε στην Εισαγωγή. Παρατηρούμε επιπλέον ότι, παρά το υψηλό επίπεδο της Εισαγωγής και την εξαιρετική παρουσίαση από τους ομιλητές των θεμάτων που τους απασχολούσαν την εποχή εκείνη (όλα σχετικά με την έκδοση πηγών), των προβληματισμών τους και των λύσεων που επέλεξαν, υπήρξε περιορισμένο σε συμμετοχή, δεν ακούστηκαν οι αντίθετες απόψεις, ούτε έγινε η ελάχιστη μνεία της Συγκέντρωσης της 11 Φεβρουαρίου του 1980 και του «Σύντομου Διαγράμματος».

II

A'. TO METABYZANTINO ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ

Το μεταβυζαντινό δίκαιο αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453, αν δεχτούμε εκείνη την καθοριστική και με συμβολικό χαρακτήρα χρονολογία¹⁸. Έχει υποστηριχθεί, ιδιαίτερα από τους Δ. Γκίνη και Ι. Βισβίτζη, ότι η αρχή του δεν είναι ενιαία, αλλά εξαρτάται από την κατάκτηση του κάθε τμήματος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (από τους Φράγκους, τους Ενετούς και τους Τούρκους, που στο τέλος εκτός από τα Επτάνησα έμειναν οι μοναδικοί κυρίαρχοι)¹⁹, το τέλος του εξαρτάται επίσης από την «απελευθέρωση» της καθεμιάς κατακτημένης περιοχής. Είναι αλήθεια ότι η κατάκτηση μιάς περιοχής, ενός νησιού κ.λπ. καταργεί το «θετό» βυζαντινό δίκαιο. Συνεπώς, σ' αυτό τον τόπο το βυζαντινό δί-

17. Με λύπη μας σημειώνουμε ότι τόσο η Συγκέντρωση της 11.2.1980 όσο και το «Σύντομον διάγραμμα» έχουν αγνοηθεί από τους εκδότες των περισσότερων από τους τριάντα ένα νοταριακούς Κώδικες που αναφέρθηκαν και επίσης από πολλούς άλλους που έχουν εκδόσει παντός είδους πηγές. Ελάχιστοι είναι εκείνοι που, ακόμα και αν δεν αναφέρονται ρητά στο «Σύντομον διάγραμμα», στην πράξη ακολουθούν τις αρχές του.

18. Βλ. τη σχετικά πρόσφατη και επιπλέον αναλυτική και τεκμηριωμένη άποψη και για την αρχή και για το τέλος του μεταβυζαντινού δικαίου στην: Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, Ι. Ενοχικό - Εμπράγματο δίκαιο, Αθήνα 1992, 3-5.

19. Βλ. Ι. Βισβίτζη, «Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.* 6 (1955), 131-153. Βλ. επίσης: Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, 9.

και ο μόνο ως επιβίωση εθιμικά μπορεί να εφαρμόζεται (άν και κατά πόσο είναι δυνατό αυτό) και βέβαια ως «μεταβυζαντινό». Ένα συμβατικό τέλος του μεταβυζαντινού δικαίου αντιστοιχεί με το 1453 επήλθε –όπως υποστηρίζεται από πολλούς– με την Επανάσταση του 1821, ή με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, ή με το διάταγμα της 23 φεβρουαρίου 1835. Κατά τη γνώμη μου, το τέλος του με συμβολική αλλά και καθοριστική σημασία (αντιστοιχεί με το 1453) είναι η 1η Ιανουαρίου 1822 που η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου ψήφισε το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» και όρισε τα σχετικά με τη νομοθεσία (στο άρθρο 4η). Περιορίζομαι στα παραπάνω, επειδή η λεπτομερέστερη έκθεση των απόψεων και των επιχειρημάτων υπέρ ή κατά ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας.

Οι πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου είναι πολλές και ποικίλες. Στην παρούσα θα γίνει προσπάθεια να καταταχθούν σε ομάδες με κριτήριο ειδικά τα εκδοτικά προβλήματα που παρουσιάζουν. Καταλήγουμε στις εξής ομάδες:

α) Ομάδα με τα περισσότερα προβλήματα.

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει κείμενα γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα κατά κανόνα από νοτάριους ή και ιδιώτες με γραμματικές γνώσεις από υποτυπώδεις μέχρι, σπανιότερα, μέτριες και σε ελάχιστες περιπτώσεις ικανοποιητικές. Για τούτο και παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα²⁰. Αριθμητικά είναι η πολυπληθέστερη αλλά και από την άποψη των εκδόσεων δεν υστερεί και έχει επιπλέον προέχουσα σημασία στην εξεύρεση του δικαίου που εφαρμόζεται στην πράξη. Για τους λόγους αυτούς αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της έρευνάς μας. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Οι νοταριακοί Κώδικες. Η εμμονή μας σ' αυτούς, μολονότι αποτελούν μία μόνο από τις πηγές του δικαίου, οφείλεται στο ότι οι πράξεις ενός κώδικα έχουν συνταχθεί από ένα και το αυτό πρόσωπο κατά κανόνα επαγγελματία, είναι χρονολογημένες και μάλιστα κατά συνεχή χρονική περίοδο, ο αριθμός τους είναι μεγάλος (ξεπερνά συνήθως την εκατοντάδα και συχνά ανέρχεται σε εκατοντάδες) και καλύπτουν συνήθως ευρύτατο πεδίο συναλλακτικών σχέσεων. Η ενότητα και η συνεκτικότητα που τους χαρακτηρίζουν μαζί με όλα τα άλλα τους δίνουν την σπουδαία θέση τους ανάμεσα στις πηγές του δικαίου.

ββ) Παραπλήσια με τους νοταριακούς κώδικες έρχονται τα λυτά δικαιопρακτικά έγγραφα, που τους συναγωνίζονται μάλιστα σε εκδόσεις, αλλά στερούνται πολλά από τα στοιχεία που δίνουν την ιδιαίτερη αξία σ' ένα κώδικα. Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε ότι ακόμα και ένα μόνο έγγρα-

20. Υπάρχουν βέβαια και οι εξαιρέσεις. Για παράδειγμα αναφέρουμε τον Κώδικα του νοταρίου Αθηνών Π. Πούλου, ο οποίος όπως σημειώνει ο εκδότης του είναι ορθογραφημένος και έτσι δε χρειάζεται καμμία διόρθωση. Βλ. παρακάτω σελ. 301-302.

φο, όπως και μία μόνο πράξη από τις εκατοντάδες ενός νοταριακού κώδικα, μπορεί να είναι μοναδικά και να έχουν τόσο μεγάλη σημασία που να ξεπερνά όλα τα άλλα. Επίσης, μία ομάδα δικαιопρακτικών εγγράφων, που αφορούν μία συγκεκριμένη περιοχή ή ακόμα μία δικαιопραξία, πλησιάζει σε αξία ένα νοταριακό κώδικα. Αναφέρεται, ενδεικτικά, η έκδοση κατά τη χρονική περίοδο 1987-2013 εγγράφων από τη Σκύρο²¹, εργολαβικών από την Ύδρα²².

β) Ομάδα με προβλήματα ανάλογα με την περίπτωση.

Οι συντάκτες-γραφείς των κειμένων της εν λόγω ομάδας, μπορεί έχουν γραμματικές γνώσεις αντίστοιχες με εκείνες των νοτάριων –πολλοί από αυτούς μάλιστα είναι νοτάριοι– αλλά συχνά είναι ιερωμένοι ή επαγγελματίες γραμματείς με ικανοποιητικό επίπεδο γραμματικών γνώσεων. Συνεπώς τα προβλήματα ορθογραφίας –πολλά ή λίγα– εξαρτώνται από τις γραμματικές γνώσεις του συγκεκριμένου προσώπου. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Η νομολογία κριτηρίων κάθε είδους: πολιτικών, κοινοτικών, εκκλησιαστικών, μικτών (από λαϊκούς και ιερωμένους), των διαιτητών και των καδήδων. Αποτελεί πηγή, που και αυτή έχει την ίδια νομική σημασία με τις προηγούμενες, συχνά πολύτιμη, για την εφαρμογή του δικαίου στην πράξη.

ββ) Οι Κώδικες Μοναστηριακοί, Επισκοπικοί, Μητροπόλεων ακόμα και ναών που περιέχουν δικαιопραξίες ή κείμενα με νομικό περιεχόμενο.

γγ) Τα κοινοτικά (νομικού περιεχομένου) κατάστιχα, τα εμπορικά κατάστιχα και τα πρακτικά των συντεχνιών.

δδ) Οι συλλογές εθίμων και θεσπισμάτων των κοινοτικών αρχών. Βλ. ενδεικτικά τη ναυτική νομοθεσία της Ύδρας, όπου έχουμε τρία κείμενα νόμων, από τα οποία τα δύο πρώτα επανεκδίδονται από τα χειρόγραφα και του τρίτου γίνεται κριτική έκδοση²³. Το ελληνικό κείμενο είναι σχεδόν πλήρως ορθογραφημένο και έτσι οι παρεμβάσεις είναι ελάχιστες: το ιταλικό του τρίτου (δίγλωσσου) νόμου εκδίδεται όπως έχει.

εε) Εκδόσεις ιστορικών Αρχείων, κατά το μέρος που περιέχονται ανάμεσα στα άλλα έγγραφα και νομικά κείμενα. Βλ. ενδεικτικά: α) «Αρχείο Ψαρών» (με αποκατάσταση της ορθογραφίας)²⁴, β) «Αρχείο Χατζηπαναγιώτη» (δεν τηρείται κατά κανόνα η ορθογραφία του αρχείου)²⁵.

21. Ξ. Α. Αντωνιάδης, *Αρχείο Εγγράφων Σκύρου*, Αθήνα 1990.

22. Γ. Ε. Ροδολάκης, «"Νέον οσπίτιον εκ θεμελίων", Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Δ.*, 35 (2001).

23. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818). Τα "Θεσπίσματα", οι "Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι", οι "Θαλασσοεμπορικοί νόμοι"», *Ε.Κ.Ε.Ι.Δ.*, 38 (2004), 267-273 (η παρούσα έκδοση).

24. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, *Αρχείον Ψαρών, Α (1821-1824)*, «Ακαδημία Αθηνών: Μηνμεία της ελληνικής ιστορίας, 7», Αθήνα 1974. Εκδίδονται 479 έγγραφα και 2 παραρτήματα.

25. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη, Α*, Αθήνα 1973. Εκδίδονται 20 κείμενα.

γ) Ομάδα με λίγα έως ελάχιστα προβλήματα ορθογραφίας.

Συνήθως προέρχονται από μια γραμματεία που την αποτελούν «μορφωμένοι» για την εποχή, ή οι συγγραφείς τους είναι επίσης μορφωμένοι και έτσι τα προβλήματα της ορθογραφίας εμφανίζονται σε μικρό βαθμό. Οι εκδότες συνεπώς δε χρειάζεται να κάνουν μεγάλες παρεμβάσεις. Στην ομάδα υπάγονται:

αα) Τα Πατριαρχικά σιγίλλια, οι εγκύκλιοι, οι τόμοι, τα πιττάκια, τα γράμματα, οι διαγνώσεις, οι συνοδικές αποφάσεις κ.λπ. για διάφορα νομικά θέματα. Είναι γραμμένα στη λόγια εκκλησιαστική γλώσσα της εποχής. Ενδεικτικά, από το πλήθος των εκδόσεων, αναφέρονται: α) Πατριαρχική εγκύκλιος του 1477²⁶, το κείμενο της οποίας παραδίδεται σε αντίγραφο, πιθανότατα αντίγραφο από κάποιον από τα κείμενα που στάλθηκαν στις εκκλησιαστικές περιφέρειες, με λίγα λάθη γι αυτό οι εκδότες αποφεύγουν να διορθώσουν: «κάποιες ανορθογραφίες, ...επειδή αποτελούν γραφές που είχαν επικρατήσει στην εκκλησιαστική γραμματεία» αποκαθιστούν επίσης: «κάποια λάθη που οφείλονται προφανώς στη μηχανική γραφή του κειμένου». β) Η νέα έκδοση των μόνων γνωστών σπαραγμάτων από τον «Ιερό Κώδικα» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²⁷.

ββ) Οι Συλλογές κανόνων δικαίου εκκλησιαστικού και πολιτικού, όπως νομοκάνονες, παραφράσεις βυζαντινών ιδίως νομικών κειμένων, νομικές πραγματείες κ.ά., γραμμένα άλλα στη λόγια γλώσσα άλλα στη λαϊκή. Ενδεικτικά αναφέρονται: α) Ο Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον»²⁸, με κείμενο που «απηλλάγη των ορθογραφικών λαθών...», β) Ο «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου»²⁹, η έκδοση του οποίου «αποτελεί πιστήν αντιγραφὴν του χειρογράφου», γ) Η «Παράφραση της Sinopsis minor» από το Θ. Ζυγομαλά³⁰, στην έκδοση της οποίας οι παρεμβάσεις είναι ελάχιστες, πράγμα που εξηγείται λεπτομερώς στην εισαγωγή και

26. Μάχη Παΐζη Αποστολοπούλου – Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Μετά την Κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιος του 1477*, Αθήνα 2006, 55-66 (Το κείμενο) και 53-54 (Ο τρόπος έκδοσης).

27. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο Β' μισό του ΙΕ' αιώνα. Τα μόνα γνωστά σπάργματα*, Αθήνα, 1992, ιδιαίτερα σ. 88 (Κριτικά σημεία και ο τρόπος έκδοσης).

28. Σ. Ν. Τρωιάνος, *Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον»*, Ο υπ' αριθμόν 8 κώδιξ της Λίνδου, *Αρχαίον εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου* 23 (1968) 38-53, 97-118, 162-176 και 24 (1969) 35-55. Εκδόθηκε ο πίνακας περιεχομένων συνοδευόμενος από τα incipit και desinit και κεφαλαίων και παραγράφων.

29. Χ. Παπαστάθης, «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28 (1980-1985), 1985, 363-631. Για τον τρόπο έκδοσης βλ. σ. 375.

30. S. Perentidis, *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, Αθήνα 1994. Για τον τρόπο έκδοσης βλ. σ. 78 (Principes retenus pour l' édition du texte).

δ) Η «Προθεωρία εις τους Νόμους» του Χρύσανθου Νοταρά³¹, στην οποία: «θεωρήθηκε απαραίτητο να γίνουν κάποιες διορθώσεις. Συγκεκριμένα, αποκαταστάθηκε η στίξη και κεφαλαιογραφήθηκαν οι λέξεις μετά την τελεία. Ακολούθηθηκε η σύγχρονη ορθογραφία... εκτός από τις σαφώς εδραιωμένες ορθογραφίες του 18ου αιώνα».

γγ) Τα νομοθετήματα των παραδουνάβειων χωρών που είναι γραμμένα στα ελληνικά. Αναφέρονται ενδεικτικά: α) Το «Νομικόν Πρόχειρον» του Μιχαήλ Φωτεινόπουλου, ο εκδότης του οποίου σημειώνει: «διετήρησα κατά βάσιν την ενίοτε εσφαλισμένη ορθογραφίαν (του χειρογράφου)... επήνεγκον και ορθογραφικάς τινας διορθώσεις»³², β) Η «Δικανική Τέχνη» του Δημητρίου Καταρτζή-Φωτιάδου όπου ο εκδότης δηλώνει: «τηρώ πιστώς την ορθογραφίαν των χειρογράφων πλην της δι' ο γραφής των εις -ωντας μετοχών...»³³.

Β'. ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Στη συνέχεια θα περιγραφεί συνοπτικά ποιά μέθοδο ακολουθούν πολλοί από τους πιο σημαντικούς εκδότες εκείνων ειδικά των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου που κατατάξαμε στις δύο πρώτες ομάδες που αναφέραμε παραπάνω (κωδίκων Νοταριακών, Μοναστηριακών κ.λπ., αποφάσεων κριτηρίων, λυτών δικαιοπρακτικών εγγράφων). Η ανασκόπησή, επειδή θα έπρεπε να τεθεί ένα χρονικό όριο, ξεκινά από τα μέσα του 20ού αιώνα με ορόσημα, το 1948, έτος κατά το οποίο άρχισε η έκδοση της Επετηρίδας του Κέντρου (Αρχείου τότε) Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών (ΕΚΕΙΕΔ)³⁴ και το 1951-52, έτη που εγκρίθηκαν και δημοσιεύτηκαν οι «Κανόνες». Κριτήριο για την αναφορά κάποιας έκδοσης αποτελεί ο αξιολογος αριθμός νοταριακών πράξεων ή εγγράφων ή αποφάσεων που εμπεριέχονται, με την επιφύλαξη ότι η τυχόν παράλειψη κάποιου εκδότη οφείλεται αποκλειστικά σε

31. Π. Στάθη, «Χρύσανθου Νοταρά Προθεωρία εις τους Νόμους», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000), 181-278, ιδιαίτερα 197 (Η έκδοση).

32. Π. Ι. Ζέπος, *Μιχαήλ Φωτεινόπουλου Νομικόν Πρόχειρον (Βουκουρέστιον (1765), Αρχείον Ιδ. Δικαίου*, ΙΖ' (1959), 31. Βλ. επίσης: Π. Ι. Ζέπος – Val. Al. Georgescu – Α. Συφωνίου-Καράπα, *Νομικόν Πρόχειρον. Συνταχθέν υπό Μιχαήλ Φωτεινόπουλου εις Βουκουρέστιον (1765-1777)*, *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε. Δ.*, 24-26 (1977-1979), Αθήνα 1982, LVΙ-LVIII.

33. Δ. Β. Οικονομίδου, «Η "Δικανική Τέχνη" του Δημητρίου Καταρτζή-Φωτιάδου», *Ε. Α(=Κ). Ε. Ι. Ε. Δ.*, 3 (1950), 26.

34. Αναφορά των εκδόσεων πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου που περιλαμβάνονται στην εν λόγω Επετηρίδα, βλ. Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Αντί προλόγου: Οι προκλήσεις της έρευνας σε περιβάλλον νομικής ανομοιομορφίας», *Vaticanus*, ό. π. (3), 31, σημ. 62.

αμέλεια. Η σειρά επίσης που αναφέρονται οι εκδότες είναι αλφαβητική, δίνεται προτεραιότητα στους νομικούς-ιστορικούς του δικαίου και ακολουθούν εκδόσεις από μη νομικούς· πλὴν ὅμως προτάσσεται τιμητικά ένας από τους σπουδαιότερους ιστορικούς του δικαίου, ο Γεωργιος Πετροπουλος, ο οποίος με τους ἑξι τόμους νοταριακῶν πράξεων που δημοσίευσε σχημάτισε τον πυρήνα του *corpus* των νομικῶν εγγράφων του μεταβυζαντινῶν δικαίου στην Ελλάδα³⁵.

Ι. Οι ιστορικοί του δικαίου ως εκδότες

1. Καθηγητής Γεώργιος Α. Πετρόπουλος.

α) Στα «Νομικά έγγραφα Σίφνου» αναφέρει³⁶: «*Η έκδοσις των εγγράφων τούτων γίνεται κατὰ το πρότυπον περίπου της εκδόσεως παπύρων... Τα πλείστα των ενταύθα δημοσιευομένων εγγράφων είναι κακογεγραμμένα και ιδίως ανορθόγραφα. Αποκατέστησα την ορθογραφίαν, ἥτις αν διετηρείτο θα ἐδυσχέραιεν αναιτίως την ανάγνωσιν και την μελέτην των· τινὰς ὅμως ιδιορρυθμούς ανορθογραφίας διετήρησα, ὥπως ἄλλωστε διετήρησα μετὰ θρησκευτικῆς ευλαβείας την σύνταξιν.*»

β) Εκδίδει πέντε τόμους με νοταριακές πράξεις και κώδικες³⁷. Στον πρώτο, τον κώδικα του νοτάριου Παναγή Πούλου, δε διορθώνει την ορθογραφία, επειδή ο εν λόγω νοτάριος: «*υπήρξε λίαν πεπαιδευμένος δια*

35. Ο εν λόγω χαρακτηρισμός δικαιολογείται, αν αναλογιστούμε ότι το άθροισμα των πράξεων που εκδίδει σ' αυτούς τους ἑξι τόμους (4631 πράξεις) αναλογεί με το μισό περίπου (47%) του αθροίσματος των πράξεων των 31 κωδίκων που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα (9831 πράξεις).

36. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Νομικά έγγραφα Σίφνου της Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835) μετὰ συμβολῶν εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, «Ακαδημία Αθηνῶν: Μνημεῖα τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας, τ. 3, τεύχος 1», Αθήνα 1956, ιδ'. Εκδίδονται 104 πράξεις.

37. Γ. Α. Πετρόπουλος, «Μνημεῖα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου (Παράρτημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν)»: τ. 1. *Ὁ Κώδιξ τοῦ Νοταρίου Αθηνῶν Παναγῆ Πούλου, ἐτῶν 1822-1833*, Αθήνα 1957, (εκδίδονται 860 πράξεις) · τ. 2. *Νοταριακαὶ πράξεις Παξῶν διαφόρων Νοταρίων τῶν ἐτῶν 1658-1810*, Αθήνα 1958, σ. θ. (εκδίδονται 629 πράξεις) · τ. 3. *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου τῶν ἐτῶν 1663-1779*, Αθήνα 1960 (εκδίδονται 1802 πράξεις) · τ. 4. *Α'. Νοταριακαὶ πράξεις Κεφαλληνίας τῆς συλλογῆς Ε. Μπλέσσα, τῶν ἐτῶν 1701-1865 (Α' Νοταριακαὶ πράξεις Αργυστολίου-Σαμουὶ Κεφαλληνίας τῆς συλλογῆς Ε. Μπλέσσα, τῶν ἐτῶν 1701-1762. Β' Νοταριακὸς Κώδιξ Μαντζαβινάτων Κεφαλληνίας τῶν ἐτῶν 1631-1746. Γ' Νομικὰ ἐγγράφα Κεφαλληνίας τῶν ἐτῶν 1572-1865 τῆς οικογενείας Ε. Μπλέσσα)*, Β'. *Ἐγγραφα τῆς Ηπείρου καὶ ἱερῶν Μονῶν Αἰτωλίας τῶν ἐτῶν 1701-1887*, Αθήνα 1962, σ. θ'. (εκδίδονται συνολικὰ 501 πράξεις) · τ. 5. *Α'. Νοταριακαὶ πράξεις Χίου τῶν ἐτῶν 1724-1780. Β. Ἐγγραφα Ρόδου καὶ Καστελλορίζου τῶν ἐτῶν 1847-1874*, Αθήνα 1963, (εκδίδονται συνολικὰ 735 πράξεις).

την εποχήν του, κυριολεκτικώς λόγιος». Στους άλλους τέσσερις την αποκαθιστά, χωρίς να θίξει τη σύνταξη, επειδή: «*Η ανάγνωση των πράξεων τούτων είναι δυσχερής ένεκα της επικρατούσης εν αυτοίς κακογραφίας και της αξιοθρηνήτου εν γένει ανορθογραφίας. Ουδεμία σχεδόν λέξις των κειμένων τούτων είναι ορθώς γεγραμμένη, τούτο δε καθιστά την κατανόησιν και την μελέτην αυτών δυσκολωτάτην, άν μη αδύνατον. Έχρινα δια τούτον αναγκαίον να αποκαταστήσω μέχρις ωρισμένου σημείου την ορθογραφίαν των λέξεων...*» (βλ. τ. 2, σ. θ').

Έχει παρατηρηθεί ότι ο Γ. Α. Πετρόπουλος ακολουθεί διαφορετική μέθοδο ενώ εκδίδει του ίδιου είδους πηγές³⁸. Όμως, η σχολαστική τήρηση της εξωτερικής εικόνας των Σιφνείων εγγράφων σε σχέση με το συνεχές κείμενο των πράξεων των άλλων τόμων δε συνιστά ουσιώδη διαφορά μεθόδου, που έτσι κι αλλιώς επισκιάζεται από την αποκατάσταση μόνο της ορθογραφίας με σκοπό να βοηθήσει την κατανόηση και τη μελέτη των εγγράφων· ούτε βέβαια η έκδοση του ορθογράφου Πούλου, συνιστά εφαρμογή άλλης μεθόδου.

2.- Ξενοφών Α. Αντωνιάδης. «*Αρχείο Εγγράφων Σχύρου*»³⁹.

Τα έγγραφα εκδίδονται με σύγχρονη ορθογραφία και τονισμό (μονοτονικό) και παράλληλα με φωτογραφία τους: «*πιστεύοντας πως η πιστή τήρηση της άμετρης ανορθογραφίας των περισσοτέρων εγγράφων αποβαίνει εις βάρος της κατανόησης του περιεχομένου*». Επιπλέον, οι λέξεις τονίζονται στη σωστή συλλαβή, συμπληρώνεται η στίξη όπου είναι απαραίτητη, μπαίνει κεφαλαίο αρχικό στα ονόματα προσώπων και τόπων και χωρίζονται οι στίχοι με πλάγιες κεραιές αλλά χωρίς αρίθμηση.

3.- Ιάκωβος Τ. Βισβίτζης. Στις εκδόσεις ανάλογα με την περίπτωση:

α) Ακολουθεί τη διπλωματική μέθοδο, ή παραπέμποντας ρητά στους «*Κανόνες*»⁴⁰, ή επειδή τα έγγραφα «*είναι αρκετά ορθογραφημένα και γίνονται εύκολα κατανοητά*»⁴¹, ή επειδή «*είναι πρωτότυπα*»⁴².

β) Χρησιμοποιεί «*μικτόν ενιαίον τρόπον*» και για τα πρωτότυπα και για τα αντίγραφα με κοινά κριτικά σημεία και διορθώνει τα ορθογραφικά λάθη χωρίς να μεταβάλλεται ο τύπος των λέξεων ή η φθογγολογική παράδοση του κειμένου με σκοπό να δώσει τη δυνατότητα στον Έλληνα νομικό:

38. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 103 και σημ. 3.

39. Ξ. Α. Αντωνιάδης, ό. π. (21), 11. Εκδίδονται 170 έγγραφα.

40. Ι. Τ. Βισβίτζης, «*Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά 18ον αιώνα*», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 8 (1958), 153 (σημείωση). Εκδίδονται 34 έγγραφα.

41. Ι. Τ. Βισβίτζης, «*Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)*», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 4 (1951), 7-8. Εκδίδονται 88 έγγραφα.

42. Ι. Τ. Βισβίτζης, «*Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν*», *Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 12 (1965/ 1968), 77. Εκδίδονται 24 έγγραφα.

«να κατανοήσει ευχερώς το περιεχόμενον των εκδιδομένων και τον τρόπον της συντάξεως των νοταριακών εγγράφων κατά την εποχήν κατά την οποίαν εγγράφησαν»⁴³.

γ) Δεν προβαίνει σε διπλή φιλολογική και διπλωματική δημοσίευση, όπως δηλώνει, επειδή ο σκοπός της έκδοσης και η «προέχουσα νομική σημασία» των εγγράφων δεν τη δικαιολογεί. Για τούτο, διορθώνονται τα ορθογραφικά λάθη, ώστε το κείμενο να είναι «ευχερώς κατανοητόν», αλλά στο κριτικό υπόμνημα σημειώνονται η γραφή του εγγράφου, ο τονισμός των κυρίων ονομάτων προσώπων και τόπων και οι υπογραφές όπως έχουν γραφτεί⁴⁴.

4. Καθηγητής Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος – Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη. «Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης»⁴⁵.

Κατά τη μεταγραφή διατηρήθηκε πιστά η ορθογραφία και η στίξη του χειρόγραφου. Όπου υπάρχει παρέκκλιση ή διόρθωση σημειώνεται με το αντίστοιχο κριτικό σημείο. Αντικαταστάθηκε με κεφαλαίο μόνο το πρώτο γράμμα της αρχής της εγγραφής, ενώ στα αρχικά τόπων, ονομάτων και λέξεων μετά από τελεία δεν έγινε διόρθωση. Διατηρήθηκαν ο τονισμός των λέξεων, ο χωρισμός των συλλαβών και η ένωση ή ο χωρισμός λέξεων που υπάρχουν στον κώδικα. Κριτικά σημεία χρησιμοποιούνται τα καθιερωμένα. Ο σκοπός των εκδοτών και ο λόγος που τηρούνται αυτές οι αρχές τονίζεται ιδιαίτερα ως εξής: «Η άνευ οινωδήποτε επεμβάσεων έκδοσις του χειρογράφου σκοπόν έχει την όσον το δυνατόν πιστότερον απόδοσιν της αρχικής και γνησίας μορφής του κειμένου, ώστε ο αναγνώστης να αποκομίση ζωηράν και ανάγλυφον, κατά το δυνατόν, εικόνα του Κώδικος ο δε ειδικός επιστήμων να συναγάγη άνευ παρεμβολών, τα ενδιαφέροντα τον κλάδον του συμπεράσματα».

Τις ίδιες αρχές ακολουθεί η Βασιλική Θ. Διάφα – Καμπουρίδου⁴⁶.

5.- Γιώργος Ε. Ροδολάκης. «....Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα»⁴⁷. Η έκδοση δεν παρεκκλίνει από τις αρχές που ακολουθούνται στις εκδόσεις νοταριακών κωδίκων του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

43. Ι. Τ. Βισβίτζης. «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν». Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ., 1 (1948), 75-77 (Παράρτημα: Περί του τρόπου της εκδόσεως των εγγράφων). Εκδίδονται 66 έγγραφα.

44. Ι. Τ. Βισβίτζης. «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου». Ε.Α(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ., 7 (1957), 29-32. Εκδίδονται 48 αποφάσεις.

45. Νικόλαος Πανταζόπουλος. Σε συνεργασία με τη Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη. Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης τεύχος Α. Θεσσαλονίκη 1974, κζ'-κη'. Εγγραφές 115.

46. Βλ. Βασιλική Θ. Διάφα – Καμπουρίδου. Ο Κώδιξ της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868. Κοζάνη 2006, 17. Εκδίδονται 201 πράξεις.

47. Γ. Ε. Ροδολάκης. ό. π. (22), 32-33 (Οι αρχές της έκδοσης). Εκδίδονται 95 έγγραφα.

6. Ακαδημαϊκός Μενέλαος Α. Τουρτόγλου.

α) «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)»⁴⁸, β) «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)»⁴⁹ και γ) Σε συνεργασία με την Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Η συμβολή των Δραγομένων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου»⁵⁰.

Και στις τρεις εργασίες διατηρείται κατά κανόνα η ορθογραφία των εγγράφων, σιωπηρές διορθώσεις γίνονται όπου τούτο κρίθηκε αναγκαίο, κεφαλαιογραφούνται τα κύρια ονόματα, τοπωνύμια κ.λπ. και προστίθενται σημεία στίξης όπου χρειάζεται για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

7.- Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη. «Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας»⁵¹.

Μεταξύ των άλλων επισημαίνεται: «Η διπλωματική έκδοση των κωδίκων αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν πιο πιστή απεικόνιση του πρωτοτύπου... διατηρήθηκε η ορθογραφία, η σύνταξη, ο συλλαβισμός και η στίξη του κάθε συντάκτη, ενώ όπου έγιναν διορθωτικές παρεμβάσεις για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, αυτές σημειώνονται με τα αντίστοιχα εκδοτικά σημεία». Στο Α' μέρος της έκδοσης, τη μεταγραφή του πρωτότυπου ακολουθεί, μέσα σε αγκύλες, το ίδιο κείμενο (γραμμένο μονοτονικά), με μερική αποκατάσταση της ορθογραφίας, του τονισμού και της στίξης: «ώστε να είναι πιο κατανοητό στο μη εξοικειωμένο με τη δημόδη γλώσσα αναγνώστη, ιδιαίτερα το νομικό».

8.- «Εκδόσεις Νοταριακών Κωδίκων» από το ερευνητικό προσωπικό του Κ. Ε. Ι. Ε. Δ. της Ακαδημίας Αθηνών.

Εκδόθηκαν οι κώδικες των νοταρίων Μηνιάτη, Χοντρομάτη, Βαραγκά, Κατωιμέρη, Αλεξάκη⁵² και ο κώδικας Vaticanus gr. 2639⁵³. Στις εκδόσεις αυτές εφαρμόστηκαν κατ' αρχήν οι «Κανόνες», λήφθηκαν επίσης υπόψη οι επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί στο «Σύντομον διάγραμμα» και η πρακτική που ακολουθείται στο Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. Στο Vaticanus gr. 2639 γίνεται επιπλέον εκτενής δικαιολόγηση της εν λόγω εκδοτικής επιλογής (δηλαδή

48. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 27-28 (1980-1981/ 1985), 18. Εκδίδονται 209 αποφάσεις.

49. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000), 116. Εκδίδονται 57 αποφάσεις.

50. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου – Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των Δραγομένων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, «Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.», 36 (2002), Παράρτημα 2», 29. Εκδίδονται 68 αποφάσεις.

51. Δ.-Ε. Τσούρκα Παπαστάθη, *Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 17ος-18ος αι.*, *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 42 (2011), «Παράρτημα 10», 28-29 (Η έκδοση). Εκδίδονται 284 εγγραφές.

52. Βλ. Π. 2, Π. 4, Π. 5, Π. 6 και Π. 7 αντίστοιχα.

53. Βλ. Vaticanus, ό. π. (3). Ειδικά, για τις «Αρχές της έκδοσης», βλ. σ. 47-49.

δημοσίευση μόνο του διορθωμένου κειμένου) και επισημαίνεται ότι ο εκδότης ειδικά νοταριακών κειμένων πρέπει να έχει αποφασίσει ποιός είναι ο πρακτικός σκοπός της έκδοσης που πραγματοποιεί: να παρουσιαστεί ένα κείμενο ευκολοδιάβαστο από το μέσο αναγνώστη.

Ειδικότερα σε όλες τις εκδόσεις: Αποκαθίσταται πλήρως η ορθογραφία (στο Μηνιάτη μόνο μερικώς και όπου ήταν αναγκαίο), αλλά παραμένει ανέπαφος ο συντακτικός, γραμματικός και φθογγολογικός τύπος του κειμένου. Οι αυτόγραφες υπογραφές μόνο διατηρούνται όπως ακριβώς έχουν γραφτεί. Οι ιδιωματικές λέξεις και τα δάνεια από την ιταλική γλώσσα, όπως κι αν εκφέρονται, δεν αλλοιώνονται. Διορθώνεται η στίξη, τα σημεία της όμως προστέθηκαν με φειδώ. Χρησιμοποιούνται όπου είναι απαραίτητο απόστροφος, διαλυτικά, υποδιαστολή και ενωτικό. Γίνεται χωρισμός λέξεων όπου είναι αδικαιολόγητα ενωμένες. Τίθενται κεφαλαία στην αρχή της πρώτης λέξης μετά από τελεία, στα αρχικά των κυρίων ονομάτων, των προσώπων και στα τοπωνύμια. Χρησιμοποιούνται τέλος τα καθιερωμένα κριτικά σημεία.

Έγινε μοιρετό να πλουτιστούν με φωτογραφίες, μόνο η έκδοση του κώδικα Vaticanus 2639, όπου δημοσιεύονται (σ. 357-270) φωτογραφίες 14 πράξεων και η έκδοση του κώδικα του Μηνιάτη, όπου δημοσιεύεται (σ. 1221) η φωτογραφία μίας σελίδας του μόνο (το τέλος της πράξης αριθ. 379).

II. Εκδόσεις από μη νομικούς

1.- Εκδόσεις Νοταριακών Κωδίκων⁵⁴.

Όπως παρατηρήσαμε στην αρχή της παρούσας τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει σε μεγάλο αριθμό εκδόσεις νοταριακών κωδίκων⁵⁵. Στις εκδόσεις αυτές (εκτός από εκείνες του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.), ακολουθούνται οι εξής αρχές:

α) Διπλωματική μέθοδος.

Σε όλες σχεδόν τις εκδόσεις δηλώνεται ότι η έκδοση γίνεται: «Σύμφωνα με την καθιερωμένη διπλωματική μέθοδο». «σύμφωνα με τους κανόνες

54. Βλ. Π. 1, Π. 3, Π. 8 ως Π. 31.

55. Στους εν λόγω κώδικες θα μπορούσε να προστεθεί η έκδοση ενός ακόμα, ο οποίος, μολονότι δεν είναι κάποιου επώνυμου νοτάριου, όμως περιέχει αντίγραφα νοταριακών πράξεων που αφορούν μια συγκεκριμένη οικογένεια της Κεφαλονιάς. Βλ. Κωνσταντίνου Αλεξοπούλου, Νικολέτα Βλάχου, Μαρία Μπαλού, Μαρία Ντούντα, Αναστάσιος Παπαϊωάννου, Αικατερίνη Πέτρου, Γρηγόριος Σαμοΐλης, *Νοταριακές πράξεις του κώδικα της οικογένειας Τυπάλδου-Λασκαράτου (16ος-17ος αιώνας)*, Κέρκυρα 2009. Ο κώδικας περιλαμβάνει 296 πράξεις. Η «μέθοδος έκδοσης» αναλύεται στις σ. xliv-xlvi (εφαρμόστηκαν «οι αρχές την διπλωματικής εκδοτικής μεθόδου», με διατήρηση της ορθογραφίας και τονισμού).

της καθιερωμένης διπλωματικής μεθόδου». «ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος». Σε μερικές εκδόσεις αναφέρεται απλώς και μόνο «διπλωματική έκδοση»⁵⁶, ενώ σε άλλες, μαζί με τα παραπάνω γίνεται επιπλέον ειδικά παραπομπή στους «Κανόνες»⁵⁷. Συναντάμε ακόμα σε μία έκδοση πληρέστερη δήλωση: «Διπλωματική έκδοση. Εκδώσαμε τις πράξεις σύμφωνα με τις οδηγίες της επιτροπής εκδόσεως βυζαντινών κειμένων»⁵⁸.

Η εν λόγω διπλωματική μέθοδος αναλύεται στα ακόλουθα:

αα) Διατηρείται η ορθογραφία και ο τονισμός του πρωτότυπου. Γίνεται αποκατάσταση της στίξης, χωρισμός λέξεων και μπαίνουν κεφαλαία γράμματα (στα κύρια ονόματα, στα τοπωνύμια και κατά κανόνα στο πρώτο γράμμα μετά από τελεία). Η αποκατάσταση της στίξης γίνεται κατά κανόνα ή στο σύνολο του κειμένου, ή όπου «κρίνεται απόλυτα αναγκαίο»⁵⁹, ή «με πολλή φειδώ»⁶⁰. Σε μία έκδοση δεν κεφαλαιογραφείται ούτε το πρώτο γράμμα μετά τη χρήση της τελείας «διότι αυτό θα σήμαινε ευρεία παρέμβαση στο κείμενο και διατάραξη της αρχικής μορφής του»⁶¹.

ββ) Σε ορισμένες εκδόσεις διατηρείται η ορθογραφία, αλλά χρησιμοποιείται το μονοτονικό σύστημα ως προς τον τονισμό⁶². Η επιλογή του μονοτονικού δικαιολογείται ειδικότερα στην έκδοση του Αμάραντου⁶³, επειδή: «κρίθηκε απαραίτητη για την άνετη ανάγνωση και κατανόηση του κειμένου, αφού, όπως προαναφέρθηκε, όχι μόνο η ανορθογραφία του συντάκτη αποτελεί συχνά εμπόδιο στην ανάγνωση, αλλά και ειδικά στην περίπτωση του τονισμού η χρήση του εκφεύγει από τους γραμματικούς αλλά και τους φωνητικούς κανόνες, ενώ συχνά είναι δυνατό να οδηγήσει σε λαθεμένες αναγνώσεις»· στην έκδοση του Μοντεσάντου⁶⁴: «γιατί θεωρούμε ότι σε ένα ανορθόγραφο κείμενο το πολυτονικό μάλλον προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει».

β) Μη εφαρμογή της διπλωματικής μεθόδου.

αα) Οι εκδότες του Τ(ρ)ουμπίνου⁶⁵ πάνε ένα βήμα παραπέρα διατη-

56. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), Μαράς, Β. κατ. 148 (Π. 19), Μπαρμπάριγος (Π. 20), Καπιάνος (Π. 23), Φαρμάκης (Π. 30).

57. Βλ. Βαρούχας (Π. 1), Ολόκαλος (Π. 3), Σουριάνος (Π. 11), Γρηγορόπουλος (Π. 15), Τοξότης (Π. 21).

58. Βλ. Βαρούχας (Π. 1).

59. Βλ. Βρανιανίτης Π. 9).

60. Βλ. Φαρμάκης (Π. 30).

61. Βλ. Βρανιανίτης (Π. 9).

62. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), Σουριάνος (Π. 11), Βλασσόπουλος (Π. 12) και Μοντεσάντος (Π. 13).

63. Βλ. Αμάραντος (Π. 10).

64. Βλ. Μοντεσάντος (Π. 13).

65. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28).

ρώντας την ορθογραφία μόνο στο πρώτο έγγραφο και στο τελευταίο, ενώ σε όλα τα άλλα την αποκαθιστούν: «για να είναι προσιτά στους ερευνητές άλλων κλάδων». Επιπλέον, η μεταγραφή γίνεται στο μονοτονικό σύστημα: «αφού ούτως ή άλλως υπάρχει σχεδόν απόλυτη σύγχυση στο τονικό σύστημα του γραφέα και τα πνεύματα».

ββ) Στην έκδοση του Αρώνη μόνο, δηλώνεται ρητά ότι δεν ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος⁶⁶. Παραθέτουμε αποσπάσματα από την πολύ ενδιαφέρουσα δικαιολόγηση της επιλογής των εκδοτών: «Τα έγγραφα του κώδικα δεν έχουν εκδοθεί με τη λεγόμενη διπλωματική μέθοδο... Όσοι ακολουθούν την μέθοδο αυτή, ...ίσως προσφέρουν πιο αυτούσιο το υλικό στους ερευνητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων...το οποίο οι τελευταίοι επεξεργάζονται αναλόγως. Παρατιθέμενο όμως το κείμενο των εγγράφων με μη αποκατεστημένες τις ανορθογραφίες, τις ασυνέπειες και τις άλλες αταξίες εξ αιτίας του γεγονότος ότι οι συντάκτες των είναι συνήθως ολιγογράμματοι, παρέχει αρκετές, κουραστικές από τη φύση των, δυσκολίες στο ευρύτερο, μη εξοικειωμένο όμως με τα πράγματα, κοινό των επιστημόνων και λογίων γενικώτερα. Ο τελευταίος αυτός λόγος είναι εκείνος που μας ώθησε να εκδώσουμε τα έγγραφα αποκατεστημένα ορθογραφικώς». Με λίγα λόγια, οι εκδότες κάνουν αποκατάσταση της ορθογραφίας, εκτός από τα κείμενα των υπογραφών: «χωρίς να θίξωμεν ούτε κατ' ελάχιστο την τυπολογική και φθογγολογική υφή των λέξεων, πράγμα που θα ήταν απαράδεκτο.... εν προκειμένω μας ενδιαφέρει να διευκολυνθούν όχι μόνο οι μελετητές των συναφών επιστημονικών κλάδων αλλά και οι ενδιαφερόμενοι φιλιαναγνώστες του γενέθλιου τόπου του γραφέα». Παραθέτουν επιπλέον πανομοιότυπα ώστε ο χρήστης να μπορεί: «να προβεί στις διαπιστώσεις του όσον αφορά στην παιδεία που διαθέτει ο νοτάριος».

γ) Σε πολλές εκδόσεις, υπάρχει κριτικό υπόμνημα στο τέλος κάθε πράξης⁶⁷.

δ) Οι περισσότεροι εκδότες παραθέτουν πανομοιότυπα πράξεων⁶⁸. Ο

66. Βλ. Αρώνης (Π. 29), 43-44. Σημειώνουμε ότι επίκειται η έκδοση του δεύτερου τόμου με νοταριακές πράξεις του παπα-Στέφανου Αρώνη, των ετών 1742-1762, ως Παράρτημα αριθ. 13 του τ. 45 της Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. Στον εν λόγω τόμο η εκδοτική μέθοδος δεν έχει αλλάξει και επιπλέον οι εκδοτικές επιλογές έχουν ακόμα πληρέστερη δικαιολόγηση.

67. Βλ. Βαρούχας (Π. 1), Ολόκαλος (Π. 3), Αμάραντος (Π. 10), Τοξότης (Π. 21), Σπυρής (Π. 22), Κατζαράς (Π. 24), Βερβιτζιώτης (Π. 26), Βλαστός (Π. 31).

68. Βλ. Βαρούχας (Π.1), Ολόκαλος (Π. 3), Κασσιμάτης (Π. 8), Βρανιανιτης (Π. 9), Αμάραντος (Π. 10), Σουριάνος (Π. 11), Βλασσόπουλος (Π. 12), Μοντεσάντος (Π. 13), Μαρράς (Π. 19), Τοξότης (Π. 21), Σπυρής (Π. 22), Φανάρης (Π. 27), Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28), Αρώνης (Π. 29) κ.ά.

κώδικας μόνο του Καπιάνου προσφέρεται ολόκληρος σε φωτογραφίες⁶⁹.

2.- Εκδόσεις δικαιопρακτικών εγγράφων, αρχείων και κωδίκων μη νοταριακών (μητροπολιτικών, μοναστηριακών κ.λπ).

α) Οι παρακάτω εκδότες, οι οποίοι δεν είναι ιστορικοί του δικαίου, προβαίνουν μόνο σε αποκατάσταση της ορθογραφίας και όλοι, σε γενικές γραμμές, δε θίγουν τα έγγραφα φθολογικά, γραμματικά ή συντακτικά, διορθώνουν τη στιξη, τον τονισμό, βάζουν κεφαλαία, ενώ οι αυτόγραφες υπογραφές παραμένουν όπως έχουν: αα) Ο Δικαίος Β. Βαγιακάκος: «Προς διευκόλυνσιν των αναγνωστών»⁷⁰, ββ) ο Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος⁷¹, γγ) ο Ανδρέας Θ. Δρακάκης: «Άνευ των πολλών των ανορθογραφιών, η διατήρησις των οποίων δεν ενομίσαμεν ότι θα παρουσίαζε σκοπιμότητά τινα»⁷², δδ) ο Εμμανουήλ Ι. Καρπάθιος, Μητροπολίτης Κω: «Καθ' ἣν ἔχομεν προσωπικήν αρχήν, κατὰ κανόνα, ἀπαλλάσσομεν ἐν τῇ ἐκδόσει ἡμῶν τὰ κείμενα των βριθουσῶν ἀνορθογραφιών»⁷³, εε) ο Αντώνιος Φλ. Κατσουρός: «Δεν νομίζω ότι θα ωφελείτο ο αναγνώστης, αν παρέθετον ταύτα ως ἔχουσιν... ἀντιθέτως, φρονῶ, τὸν ἀπαλλάσσω ἀπὸ κόπους περιττούς»⁷⁴, ςς) ο Τ. Μαύρος: «Ἐγινε προσπάθεια ν' ἀποκατασταθῇ ἡ ορθογραφία καὶ ἡ στιξη τοῦ κειμένου»⁷⁵, ζζ) ο Σταύρος Χ. Σκοπετέας: «Ἐθεωρήθη ὀρθότερον τὸ σύστημα τῆς ἀποκαταστάσεως ορθογραφικῶς τοῦ κειμένου των ἐγγράφων»⁷⁶ καὶ ηη) ο Αριστείδης Στεργέλλης: «Για διευκόλυνση τῆς κατανόησης»⁷⁷.

69. Βλ. Καπιάνος (Π. 23).

70. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Μανιάται εἰς Ζάκυνθον. Ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἐγγράφων τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ Ζακύνθου (1554-1859)», *Ε.Α.(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 5 (1954), 24 (Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ τρόπου ἐκδόσεως των ἐγγράφων) καὶ 6 (1955). Ἐκδίδονται 129 ἐγγράφα.

71. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Πωλητήρια καὶ ἀλλὰ ἐγγράφα τῆς παρὰ τὴν Δημητσάναν μονῆς τοῦ Φιλοσόφου (1626-1787)», *Ε.Α.(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 3 (1950), 120. Ἐκδίδονται 57 ἐγγράφα.

72. Α. Θ. Δρακάκης, «Ἡ Σύρος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τ. Β'. Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 6 (1967), 300. Ἐκδίδονται 134 ἐγγράφα.

73. Εμμανουήλ Ι. Καρπάθιος, Μητροπολίτης Κω, *Αρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κω*, τεύχη 1-4, Αθήνα 1958-1962. Βλ. Πρόλογος, τ. 1, 10.

74. Αντώνιος Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιопρακτικά ἐγγράφα τοῦ 16ου αἰῶνος», *Ἐπετ. Μεσαιωνικοῦ Αρχεῖου (Α.Α.)*, 5 (1955), 49. Ἐκδίδονται 24 ἐγγράφα. Ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ τὶς ἰδίες μεθοδολογικὲς ἀρχές καὶ στα «Ναξιακά δικαιопρακτικά ἐγγράφα τοῦ 17ου αἰῶνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 7 (1968), 25. Ἐκδίδονται 119 ἐγγράφα.

75. Τ. Μαύρος, «Ὁ κώδικας τῆς μονῆς "Παναγία ἡ σπηλιώτισσα" Ζακύνθου», *Δ.Ι.Ε.Ε.Δ.*, 23 (1980) 459-544, 24 (1981) 450-536, 27 (1984) 354-456, 29(1986) 269-322. Βλ. Πρόλογος, τ. 23, 461.

76. Σ. Χ. Σκοπετέας, «Ἐγγράφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης των ἐτῶν 1547-1830», *Ε.Α.(=Κ).Ε.Ι.Ε.Δ.*, 3 (1950), 69. Ἐκδίδονται 64 ἐγγράφα.

77. Α. Στεργέλλης, *Τα λυτὰ ἐγγράφα τοῦ Αρχεῖου τῆς χώρας Πλωμάρι, τόμοι Α' καὶ Β'*, Αθήνα 1998-2001, 13-14 καὶ ζ', ἀντίστοιχα. Ἐκδίδονται 126 καὶ 148 ἐγγράφα ἀντίστοιχα.

β) Άλλοι εκδότες, επίσης μη νομικοί, κάνουν διπλωματική έκδοση, όπως διατείνονται, με επιμονή στη διατήρηση της ορθογραφίας του πρωτότυπου, όπως: αα) Ο Δημήτριος Ι. Πολέμης⁷⁸, ββ) ο Αγαμέμνων Τσελίκας⁷⁹ και γγ) ο Paolo Odorico⁸⁰, που δηλώνει, όμως, ότι υιοθέτησε όχι χωρίς δισταγμό το καθιερωμένο από την παράδοση σύστημα έκδοσης των μεσαιωνικών χειμένων. Παρεμβαίνει μόνο για να διαγράψει ή να συμμαζέψει κάποια λάθη, διορθώνει συστηματικά τους τόνους και τα πνεύματα για να βοηθήσει τον αναγνώστη στην κατανόηση του κειμένου. Εκθέτει τέλος τους προβληματισμούς του για το όλο θέμα της μεταγραφής των χειμένων.

III

ΓΙΑ ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

A.- Οι εκδόσεις των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου τις οποίες απარიθμήσαμε αντιμετωπίστηκαν με γνώμονα την προέχουσα νομική σημασία των εγγράφων που εκδίδονται. Δεν παραλείψαμε να περιγράψουμε τα εκδοτικά προβλήματα που παρουσιάζουν, τη μέθοδο που ακολουθείται στην κάθε μία έκδοση και ιδιαίτερα να εκθέσουμε τις απόψεις των περισσότερων εκδοτών με αντικειμενικότητα, ώστε ο αναγνώστης να έχει μπροστά στα μάτια του την πληρέστερη κατά το δυνατό εικόνα. Η επιμονή στη νομική σημασία των εν λόγω πηγών, οφείλεται στο ότι οι περισσότεροι νοταριακοί κώδικες που έχουν εκδοθεί και περιέχονται στο «Παράρτημα» αναφέρονται και αντιμετωπίζονται ως «πηγές της ιστορίας» και μόνο⁸¹. Πουθενά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις⁸², στις κατά τα άλλα εμπερι-

78. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, 107. Εκδίδονται 47 έγγραφα. Ο ίδιος έχει εκδόσει με την ίδια μέθοδο πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα.

79. Α. Τσελίκας, *Ικαριακά έγγραφα του 16ου και 17ου αιώνα από το Αρχείο την Πανακαριακής Αδελφότητας Αθηνών - Διπλωματική έκδοση*, Αθήνα 2000. Εκδίδονται 119 έγγραφα.

80. Paolo Odorico, *Le codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès)*, Paris 1998, 30-32. Εκδίδει 95 εγγράφους.

81. Οι οποιοσδήποτε διαφωνίες που εκφράζονται στην παρούσα και ως προς λεπτομέρειες της εκδοτικής εργασίας και ως προς τον υποβιβασμό των πηγών του δικαίου σε πηγές της ιστορίας μόνο δεν έχουν –με κανένα τρόπο δεν έχουν– σκοπό να υποβιβάσουν την αξία αυτών των εκδόσεων, που αποτελούν σημαντικότερη προσφορά στην επιστήμη. Ο γράφων, έχοντας ο ίδιος (μόνος ή με συλλογική εργασία) εκδόσει και νοταριακούς κώδικες και κοινοτικά κατάστιχα και λυτά έγγραφα, δεν μπορεί παρά να υποκλιθεί στις εν λόγω αξιολογίες και πολύμοχθες εργασίες, άσχετα από τις διαφωνίες του.

82. Βλ. Αμάραντος (Π. 10), 23 «Η χρησιμότητα και η αμεσότητα των πληροφοριών που παραδίδονται καθιστά τους νοταριακούς κώδικες πραγματικό θησαυρό για τους ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, και φυσικά της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας...» Καπιάνος (Π. 23), 39-40 «Το πρωτόκολλο του Καπιάνου αποτελεί άμεση

στατωμένες εισαγωγές, στις οποίες αναφέρονται οι συχνότατα πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες που παραδίδονται, δε γίνεται λόγος για την αξία των εν λόγω κειμένων ως πηγών του δικαίου⁸³.

Β.- Διακρίνουμε καθαρά, τις ακόλουθες ομάδες –τάσεις ή σχολές, θα λέγαμε– στη μεταγραφή-έκδοση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου. Όλες οι ομάδες σε γενικές γραμμές ή οχυρώνονται πίσω από τη βυζαντινή διπλωματική μέθοδο, αλλά την ερμηνεύουν διαφορετικά ή την απορρίπτουν. Δεν απέχουμε και πολύ από την αλήθεια αν πούμε ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα την κάθε μιας ομάδας αποτελεί ο τρόπος που αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της ορθογραφίας που έχει πλέον γιγαντωθεί, όπως σημειώσαμε παραπάνω.

1ο. Σύμφωνα με την πρώτη ομάδα, μεταγράφεται το κείμενο όπως ακριβώς έχει, με όλες τις ανορθογραφίες του, αλλά κατά κανόνα γίνεται αποκατάσταση της στίξης, ένωση ή χωρισμός των λέξεων που είναι αδικαιολόγητα χωρισμένες ή ενωμένες, χρήση κεφαλαίων γραμμάτων. Στην ομάδα εντάσσεται επίσης μία παραλλαγή που δε δέχεται απολύτως καμία παρέμβαση. Ορισμένοι εκδότες διατηρούν την ορθογραφία, αλλά χρησιμοποιούν το μονοτονικό σύστημα. Κριτικά σημεία, όλοι χρησιμοποιούν τα καθιερωμένα.

Ο Σπύρος Ασδραχάς⁸⁴ είναι, που με τον πάντοτε νεανικό ενθουσιασμό του πλέκει το εγκώμιο της διπλωματικής έκδοσης, δηλαδή χωρίς καίριες αποκαταστάσεις, επειδή διασώζει την ιστορικότητα του κειμένου, συνεπώς την ελληνομάθεια του συντάκτη στο πεδίο της ορθογραφίας. Δε διαφωνού-

ιστορική πηγή. Η αξία και η αμεσότητα των πληροφοριών, κοινή για τους νοταριακούς κώδικες, είναι αδιαμφισβήτητη για τους ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και βέβαια για τους φιλόλογους και γλωσσολόγους...».

83. Βέβαια, η ιστορία του δικαίου είναι και ιστορία. Αποτελεί όμως κλάδο του δικαίου με βοηθητική επιστήμη την ιστορία και όχι το αντίθετο. Για τούτο άλλωστε διδάσκεται στις νομικές σχολές. Για τους ίδιους λόγους ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο αποτελεί πρώτα νομικό κείμενο και πηγή του δικαίου και μετά όλα τα άλλα.

84. βλ. Μπαρμπάριος (Π. 20), 9 (Προλεγόμενα, Σ. Ασδραχάς): «Εξυπακούεται ότι η διπλωματική έκδοση, δηλαδή χωρίς καίριες αποκαταστάσεις, διασώζει την ιστορικότητα του κειμένου, κειμένου κατά πλειονότητα πρωτογράφου: εκείνο που συνεπώς διασώζεται είναι η ελληνομάθεια του του συντάκτη του συμβολαίου στο πεδίο της ορθογραφίας, η οποία ωστόσο είναι ο ουσιαστικός δείκτης της μαθητείας, εκείνου που γράφει, στη σπουδή των ελληνικών. Βέβαια η διπλωματική έκδοση δυσχεραίνει την αυτόματη κατανόηση του κειμένου: οι λέξεις δεν είναι μόνο εσωτερικευμένοι ήχοι αλλά εικόνες προσδιορισμένες από τη σύγχρονη ορθογραφία: ωστόσο, το σκόνηταμα που συνεπάγεται η εικονικότητα της λέξης αντισταθμίζεται από την ασύγκριτη ωφέλεια της επαφής μας με την εικονογραφία της έκφρασης, δηλαδή την εκτατικότητα της ελληνοκεντρικής μάθησης: όσο περισσότερες είναι οι ανορθογραφίες τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.»

με, αλλά η διάσωση της ιστορικότητας του κειμένου και της ελληνομάθειας δεν αποτελεί το μοναδικό σκοπό μιας έκδοσης. Ο ίδιος, άλλωστε, με σκοπό τη χρήση σαν παραδείγματα δημοσιεύει ορθογραφημένα κερκυραϊκά συμβόλαια (σαν τύπους συμβάσεων σολιάτικου, συγκράτειας, κανισκεψιάς και πάκτωσης)⁸⁵, επειδή έτσι διαβάζονται και κατανοούνται από τον καθένα πολύ πιο εύκολα – πράγμα το οποίο είναι απολύτα δικαιολογημένο.

Η Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη και ο καθηγητής Νικόλαος Πανταζόπουλος⁸⁶, πιο απόλυτοι θέτουν ως σκοπό την όσο το δυνατόν πιο πιστή απόδοση της αρχικής και γνήσιας μορφής του κειμένου. Αναλογιζόμεστε την τεράστια προσπάθεια να μεταγραφούν εκατοντάδες κείμενα όπως ακριβώς έχουν γραφτεί (φωτογραφικά όπως λέγεται), απλά και μόνο για μια πιστή μέχρι και το κόμμα αντιγραφή του χειρόγραφου. Δεν είναι ματαιοπονία;

2ο. Σύμφωνα με τη δεύτερη ομάδα γίνεται αποκατάσταση της ορθογραφίας μόνο. Οι αυτογραφές υπογραφές διατηρούνται όπως έχουν. Μία παραλλαγή κάνει σιωπηρές διορθώσεις στο κείμενο, στην πράξη όμως καταλήγει στα ίδια αποτελέσματα. Σε μερικές εκδόσεις της εν λόγω ομάδας δηλώνεται ότι λαμβάνονται επίσης υπόψη οι επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί για τα προβλήματα της έκδοσης των νεότερων ιστορικών εγγράφων, δηλαδή το «Σύντομον διάγραμμα» (βλ. εκδόσεις του Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). Σε δύο εκδόσεις χρησιμοποιείται το μονοτονικό σύστημα. Κατά τα άλλα, δηλαδή όσον αφορά τη στίξη, τη χρήση κεφαλαίων γραμμάτων, το χωρισμό των λέξεων, τα κριτικά σημεία, δεν υπάρχει διαφορά από την πρώτη ομάδα. Όλοι οι εκδότες θέτουν ως σκοπό το να να παρουσιαστεί ένα κείμενο που να διευκολύνει την ανάγνωση και την κατανόησή του, συνεπώς προσιτό στους ερευνητές και εύχρηστο για το μέσο αναγνώστη. Ο Ι. Βισβίτζης⁸⁷ επισημαίνει επιπλέον την προέχουσα νομική σημασία των εγγράφων, ασυμβίβαστη με την έκδοση ανορθόγραφου κειμένου.

Η ύπαρξη και μόνο της εν λόγω ομάδας αποδεικνύει ότι η διπλωματική μέθοδος, όπως την εφαρμόζει η πρώτη ομάδα, δεν είναι «καθιερωμένη».

3ο. Δύο μεμονωμένες περιπτώσεις κινούνται πέρα από τη διπλωματική μέθοδο, στην πράξη όμως πλησιάζουν κατά πολύ τη δεύτερη ομάδα:

α) Οι Στέφανος Ήμελλος και Στέφανος Ψαρράς⁸⁸ απορρίπτουν κατηγορηματικά τη διπλωματική μέθοδο και δικαιολογούν εμπεριστατωμένα την

85. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσδοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας», *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, 57 επ., ιδιαίτερα 61-66, 71-72.

86. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος – Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη, *ό.π.* (45).

87. Βλ. Ι. Βισβίτζης, *ό.π.* (44).

88. Βλ. Αρώνης (Π. 29), 43-46.

άποψή τους: Αποκατάσταση της ορθογραφίας κ.λπ., επειδή όπως δηλώνουν ενδιαφέρονται να διευκολυνθούν όχι μόνο οι μελετητές των συναφών επιστημονικών κλάδων αλλά και οι ενδιαφερόμενοι φιλαναγνώστες του γενέθλιου τόπου του γραφέα και β) Ο Γεώργιος Πετρόπουλος⁸⁹ εκδίδει «κατά το πρότυπον περίπου της εκδόσεως παπύρων», κάνοντας αποκατάσταση της ορθογραφίας κ.λπ.

Γ.- Συναντάμε περιπτώσεις που ο εκδότης δηλώνει τον προβληματισμό του: α) Ως προς την έκδοση δύο κειμένων παράλληλα, αλλά με προτίμηση του ενός ή του άλλου, όπως οι W. F. Bakker – A. F. van Gemert, που εκδίδουν διπλωματικά τις διαθήκες του Γιαλέα⁹⁰ χωρίς να προσθέσουν ορθογραφικά διορθωμένο κείμενο, επειδή πιστεύουν πως «μπορεί να τις διαβάσει κανείς εύκολα», ενώ αντίθετα ο I. Βισβίτζης και οι εκδότες του Vaticanus εκδίδουν το διορθωμένο μόνο κείμενο⁹¹. β) Ως προς την εκδοτική μέθοδο, όπως ο P. Odorico⁹², που γράφει ότι υιοθέτησε όχι χωρίς δισταγμό το καθιερωμένο σύστημα έκδοσης των μεσαιωνικών κειμένων. γ) Ως προς την επιλογή μέσης οδού, όπως στην έκδοση του Τ(ρ)ουμπίνου⁹³, που διατηρείται η ορθογραφία μόνο στο πρώτο και το τελευταίο έγγραφο και δ) Ως προς τη διπλή έκδοση που κάνει η Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, ώστε το κείμενο: «να είναι πιο κατανοητό»⁹⁴. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι προβληματισμοί μας παρέχουν σπουδαία ένδειξη για το ότι το πρόβλημα της ορθογραφίας αποτελεί πάντα το μείζον πρόβλημα μιάς έκδοσης. Πρόβλημα που επεκτείνεται πέρα από την αποδοχή ή την απόρριψη μιάς εκδοτικής μεθόδου, αφού το αναγνωρίζουν ακόμα και μερικοί από τους πιο αξιολόγους εκδότες και θιασώτες της διπλωματικής έκδοσης (χωρίς αποκατάσταση της ορθογραφίας).

Δ.- Ως συνέπεια από όλα τα παραπάνω, τις εκδοτικές μεθόδους και τη φιλολογία γύρω από αυτές, προκύπτει το ερώτημα: Τι προσδοκά και πως θα επωφεληθεί ο κάθε ένας επιστήμονας αλλά και ο αναγνώστης από μιά έκδοση;

Ο νομικός-ιστορικός του μεταβυζαντινού δικαίου δεν ενδιαφέρεται για την ορθογραφία ή ανορθογραφία του κειμένου, εφόσον δεν αλλοιώνεται νομικά το κείμενο που μελετά. Όμως αν είναι πολλά τα λάθη, θα χρειαστεί να

89. Βλ. Γ. Α. Πετρόπουλος, ό. π. (35).

90. Βλ. W. F. Bakker – A. F. Van Gemert, «Οι Διαθήκες του Κρητικού νοτάριου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)», *Κρητολογία*, τεύχος I (Ιανουάριος-Ιούνιος 1978), 22-23.

91. Βλ. I. T. Βισβίτζης, ό. π. (44) και Vaticanus, ό. π. (3), 47-48, αντίστοιχα.

92. Βλ. P. Odorico, ό. π. (80), 30-32.

93. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (Π. 28).

94. Βλ. Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (51), 29 και σημ. 34. Μολονότι αναφέρεται ως «παρέκκλιση από τα καθιερωμένα εκδοτικά πρότυπα», στην ουσία αποτελεί εφαρμογή της σχετικής παραγράφου των «Κανόνων».

διαβάσει το κείμενο τουλάχιστον δύο φορές για να το κατανοήσει, όσο και αν είναι εξοικειωμένος λόγω της φύσης της εργασίας του με τη λαϊκή γλώσσα της εποχής. Και κάθε φορά που το ξαναμελετά πάλι τα ίδια. Μιλώ εξ ιδίας πείρας. Έτσι εξ αιτίας της ανορθογραφίας παρουσιάζεται το κείμενο δυσνόητο και οδηγούμαστε συχνά σε λαθεμένες αναγνώσεις. Όλοι, όσοι έχουν εκδώσει μεταβυζαντινά ανορθόγραφα κείμενα –και μάλιστα σε κάποιον αριθμό– θα θυμούνται ότι κατά τη μεταγραφή φτάνει κάποια στιγμή που στο μυαλό έχει επέλθει τέτοια σύγχυση που ακόμα και το όνομά του αναρωτιέται κανείς πώς γράφεται. Τα ίδια και χειρότερα αντιμετωπίζει ο αναγνώστης από τα ανορθόγραφα κείμενα.

Όσον αφορά τους λαογράφους, αρκεί να αναφερθούμε στον Ακαδημαϊκό και καθηγητή της λαογραφίας Στέφανο Ήμελλο το συνεκδότη του Αρώνη, το Νικόλαο Γ. Πολίτη⁹⁵ και άλλους, που απορρίπτουν την έκδοση χωρίς διορθωμένα τα ορθογραφικά λάθη. Τα ίδια θα πούμε για τους γλωσσολόγους. Ενδιαφέρονται να μην έχει γίνει παρέμβαση στη λεκτική, ιδιωματική, συντακτική και γραμματική μορφή των κειμένων, όπως και σε κάθε φωνητική ιδιαιτερότητα. Η ορθογραφία ή η ανορθογραφία δεν αλλοιώνει τα γλωσσικά φαινόμενα. Ο γλωσσολόγος Δ. Βαγιακάκος προς διευκόλυνση των αναγνωστών δημοσιεύει διορθωμένα δικαιοπρακτικά έγγραφα⁹⁶.

Οι W. F. Bakker και A. F. van Gemert παραθέτουν ορθογραφημένα όλα τα κείμενα που δίνουν ως παραδείγματα και στα Εισαγωγικά του Γιαλέα (ιδιαίτερα παρ. 4-5) και στην Εισαγωγή του Βαρούχα⁹⁷. Το ίδιο κάνει και ο Γ. Κ. Μαυρομάτης στη έκδοση του Ολόκαλου⁹⁸. Επιπλέον ο W. F. Bakker σε μελέτη του για τη γλώσσα του Βαρούχα, όλα τα παραθέματα τα έχει και ορθογραφημένα και στο μονοτονικό⁹⁹. Όλοι όσοι θα συμβουλευτούν τις παρατηρήσεις των εκδοτών, ακόμα και οι ειδικοί επιστήμονες, τίποτε δε χάνουν και επιπλέον διευκολύνονται από την ορθογραφημένη παράθεση των λέξεων. Αναλογικά, το ίδιο συμβαίνει, από την ορθογραφημένη μεταγραφή του κειμένου, όσο και να το αρνείται κανείς.

Αν έρθουμε τέλος στους ιστορικούς. Οι πληροφορίες που φάχουν δεν θα αλλοιωθούν βέβαια αν δοθεί κείμενο ορθογραφημένο. Ο ερευνητής της τοπικής ιστορίας, από τα ανορθόγραφα κύρια ονόματα, τα τοπωνύμια, τις ιδιοκτησίες, τις εκκλησίες κ.λπ. και γενικά από το ανορθόγραφο κείμενο

95. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφία* 1, Αθήνα 1909, 371.

96. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, ό. π. (70).

97. Βλ. W. F. Bakker – A. F. Van Gemert, ό. π. (90), 11-23 (παρ. 4-5) και Βαρούχας (Π. 1), 17-19 (Η γλώσσα). Παραπέμπω στο Βαρούχα, επειδή είναι η πρώτη έκδοση νοταριακού Κώδικα που αναγράφεται στο Παράρτημα και επίσης λόγω της αρτιότητάς της.

98. Βλ. Ολόκαλος (Π. 3), 30-33 (Η γλώσσα).

99. W. F. Bakker, «Η γλώσσα των συμβολαιογραφικών πράξεων του Μανόλη Βαρούχα», *Cretan Studies*, 1 Amsterdam 1988, 17-24.

μόνο δυσκολίες θα συναντήσει. Ο ερευνητής της οικονομικής ιστορίας, ακόμα περισσότερο θα δυσκολευτεί. Το ίδιο ισχύει και για τον κοινωνιολόγο και για τον εθνολόγο. Όλοι τούτοι δεν είναι υποχρεωμένοι να έχουν εξειδικευμένες γραμματικές γνώσεις, ούτε έχουν την πλήρη εικόνα από τα κείμενα του συγκεκριμένου νοτάριου που συμβουλευόμαστε όσο έχει ο εκδότης, ο οποίος και είναι υποχρεωμένος να τους παρουσιάσει κείμενο που να διαβάζεται τουλάχιστον και όχι σπαζοκεφαλίες εξ αιτίας της ανορθογραφίας.

Μόνο ο ιστορικός της μαθητείας στη σπουδή της ελληνιστικής στο πεδίο της ορθογραφίας ενός συγκεκριμένου ατόμου, έχει ανάγκη από το ανορθόγραφο κείμενο. Αλλά, πώς Θεού, θα κάτσει να διαβάσει και τις 853 πράξεις του Βαρούχα για παράδειγμα (δηλαδή πάνω από 700 σελίδες), για να βγάλει τα συμπεράσματά του; Ακόμα και μία ή το πολύ δύο με τρεις πράξεις αν μελετήσει τα συμπεράσματά του θα είναι τα ίδια. Πολύ περισσότερο μάλιστα αφού ο εκδότης στην εισαγωγή του αναφέρεται σε γενικές γραμμές στη γλώσσα του νοτάριου. Γιατί λοιπόν πρέπει να ταλαιπωρούνται όλοι οι άλλοι αναγνώστες και ερευνητές για τούτη την περίφημη διάσωση της ιστορικής, αφού αυτή μπορεί να διαπιστωθεί και να μελετηθεί από ένα δείγμα και μόνον συνδυασμένο με φωτογραφίες; Τα ίδια μας διδάσκει η πανάρχαια παροιμία: «*ικανόν είναι σταλαγμόν ένα τοῦ μεγίστου τεύχους εἰς τὸ γνῶναι τὸ πᾶν ἔγχυμα*»¹⁰⁰.

Ε.- Πέρα από την εκδοτική μέθοδο που θα υιοθετήσει κανείς, υπάρχουν σημαντικές αποφάσεις που πρέπει να λάβει. Είναι όλα εκείνα που έκαναν τον P. Odorico¹⁰¹ να αναρωτιέται μέχρι πού πρέπει να σταματάει κανείς στις διορθώσεις, αν πρέπει να επεμβαίνουμε στο γραμματικό και συντακτικό τύπο του κειμένου ακόμα και αν το λάθος είναι προφανές και μέχρι πού μπορεί να φτάσουν οι παρεμβάσεις για την κατανόηση. Μια απάντηση στα πράγματα καίρια ερωτήματα που θέτει συνοψίζεται στα εξής:

Ο εκδότης, γνωρίζοντας περισσότερο από κάθε άλλον τα κείμενα που εκδίδει και έχοντας εξοικειωθεί με τη γραφή και τη γλώσσα του συγκεκριμένου γραφέα ή νοτάριου οφείλει να έχει και την τόλμη να δώσει με σύνεση λύσεις στην ορθογραφία, όπως δίνει και στη στίξη. Η επέμβαση μόνο στην ορθογραφία, δηλαδή η διόρθωση του ανορθόγραφου κειμένου, δεν του επιτρέπει να αλλάξει την εκφορά του προσθέτοντας ή αφαιρώντας έστω και ένα γράμμα, επειδή είναι σωστότερο ή με την ιστορική ορθογραφία ή με το μονοτονικό ή με την καθαρεύουσα ή με τη δημοτική, ή ακόμα επειδή πρόκειται για προφανές λάθος του γραφέα. Αν επιπλέον μια λέξη έχει πα-

100. Βλ. Polybii Historiae, Vol. III. Libri IX-XIX, editionem a Ludovico Dindorfio curatam retractavit Theodorus Bvettner-Wobst, Stuttgartiae in Aedibus B. G. Teubneri, MCMLXII, 25a 1, 209 (στ. 15-17).

101. Βλ. P. Odorico, ό. π. (80).

ρατονιστεί στη λήγουσα, ή άλλη συλλαβή, ή αν παρουσιάζεται με τονισμό που αμφισβητείται, ή αν εξ αιτίας του τονισμού και της ορθογραφίας της έχει διφορούμενη σημασία, ή τέλος αν βρίσκεται στο μεταίχμιο γλωσσικής αλλαγής, οι γνώσεις του εκδότη θα δώσουν λύσεις και όχι η μεταγραφή όποια και αν είναι· επειδή οφείλει να κρίνει (έστω και αν κάνει λάθος), αν πρόκειται για προφανές λάθος του γραφέα ή όχι. Ο εκδότης τελικά στο κριτικό υπόμνημα μπορεί να προτείνει διόρθωση εφόσον το κρίνει απαραίτητο, ενώ στην εισαγωγή του μπορεί να κάνει γενικότερες επισημάνσεις· επιπλέον, όπως είναι γνωστό, η χρήση των κριτικών σημείων πολλές φορές υποδηλώνει επιλογές. Δεν του επιτρέπεται, όμως, κατά τη γνώμη μου, να μην παίρνει θέση, επειδή «το υποκειμενικά «καλύτερο» του εκδότη είναι εχθρός του «καλού» του αυτουσίου κειμένου»¹⁰².

Μερικά παραδείγματα αρχούν για να αποδείξουν τα λεγόμενα:

α) Ας δούμε εκείνα που δίνει ο ίδιος ο P. Odorico¹⁰³. Στο πρώτο, αν γραφτεί «ὁ χατζῆς παπᾶς Αθανάσιος» ορθογραφημένο ή ακόμα αν το μεταγράψουμε στο μονοτονικό, όπως «ο χατζῆς παπᾶς Αθανάσιος», δεν έχουμε το δικαίωμα να το αλλάξουμε σε «χατζη-παπᾶς» ή «χατζή παπᾶς» ή «χατζη-παπά» ή κάπως αλλοιώς. Όσον αφορά το δεύτερο: «Ἐδώσαμε τοῦ φόρνο εἰς τὴν φαρομέσι τοῦ Δῆμο τοῦ Μάρκο / χ(αί) τοῦ γαμπρό του παρουσί<α> τοῦ Δήμο». Το πρόβλημα την ερμηνείας δεν εξαρτάται από την εκδοτική μέθοδο που θα επιλεχτεί. Μόνο αν αποκαταστήσουμε τη στίξη, αν βάλουμε ανάμεσα κόμμα, δηλαδή «τοῦ Δῆμο, τοῦ Μάρκο» θα έχουμε αλλαγή και επιλογή μιάς ερμηνείας¹⁰⁴.

β) Στον Vaticanus 2639, η λέξη *κοντεζιόν* (=η συμφωνία) συναντιέται ως *κοντεζιόνε, κονδετζιόνε, κοντιτζιόνε, κοντετζιόν(ν), κοντετζιού, κουντετζιόν, γκοντατζιόνε*. Όπως και να τη συναντήσουμε την αφήνουμε, αλλά στο γλωσσάρι αποδελτιώνουμε όλες τις γραφές, με μία κύρια κατά την κρίση μας.

γ) Παίρνουμε από το γενικό ευρετήριο του Ολόκαλου τη λέξη «*σομαρική*» (= γαϊδούρι) και αντιγράφουμε μερικές από τις γραφές της στις πράξεις: *σομαρηκά γ'* (1.27), *Σομαρηκῶν α' θηληκῶν* (11.17), *σομαρηκὸν α'*

102. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 112 και σ. 6 της παρούσας.

103. Βλ. P. Odorico, ό. π. (80), 31-32.

104. Κατά τη γνώμη μου η ερμηνεία που προτείνει η Δ.-Ε. Τσούρκα-Παπαστάθη είναι η ορθή. Βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, ό. π. (11), 107-109. Θα μπορούσαμε μόνο να προσθέσουμε ότι με τη ματιά του νομικού, εύκολα κατανοείται ότι, ο *Δῆμος του Μάρκου* είναι ένα πρόσωπο, πιθανότατα γνωστότερο από τον ασήμαντο γαμπρο του· με αυτόν μόνο καταρτίζεται η μίσθωση, που υπονοείται με το «παρουσία», αφού δεν έχουμε να κάνουμε με ένα συμβόλαιο αλλά με εγγραφή στον κώδικα. Η επανάληψη του ονόματος μόνο (*Δῆμο*) και όχι μαζί με το πατρώνυμό του είναι συνηθισμένο φαινόμενο στα συμβόλαια τουλάχιστον της εποχής.

θηληκόν (57.4), σομαρικῶν θηληκῶν (105.3), Σομαρηκά δύο θηληκά (136.8), Σομαρηκῶ α' (153. 15), σομαρηκόν ἕνα (158.13), Σομαρηκόν α' θηληκόν (174.22), σομαρικὸ α' θηληκὸ (177.21), σομαρικόν α' (177.31), σομαρηκῶ α' θηληκῶ (177. 50). Με ορθογραφημένο το σομαρικόν θηλυκόν αποφεύγουμε τουλάχιστον τη γελοιότητα.

δ) Το επίρρημα «ἀκόμα», στο Μηνιάτη το βρίσκουμε ως ἀκόμη, ἀκόμα, ἀκόμην (πρ. 13, 37, 284), ενώ στον Κατωιμέρη ως ἀκομή (πρ. 3, 5, 52, 208). Αν το ορθογραφήσουμε ἢ ὅχι, πρέπει να διατηρήσουμε και τους τέσσερις τύπους, και

ε) Ἐνα τελευταίο παράδειγμα που αποτελεί ένδειξη του ότι ο νοτάριος συνήθως ανορθόγραφος επειδή είναι ολιγογράμματος φτάνει στο σημείο να μην ενδιαφέρεται πια για την ορθογραφία ἀκόμα και του ίδιου του ονόματός του. Το διαπιστώνουμε από τις αυτόγραφες υπογραφές των νοτάριων, στο Vaticanus 2639: Παντελεος Σουμμαριπᾶς Κηνος Νοταρηος (πρ. 45), Παντελεος σουμμαρηπας Νοταρι(ος) Κιν(ός) (πρ. 47), Παντελεος σουμμαριπας Νοταριος Κην(ος) (πρ. 50), Παντελέος Σούμμαρηπας Νοταρηος Κην(ος) (πρ. 51), Παντελεός σουμμαρηπας Νοταρηος Κηνος (πρ. 52), Γεώργιος μενδρινός φανερός νοτάρι(ος) ἀξίας Γαίγραφα (πρ. 2), Γεώργιος ὁ μενδρηνός φανερός νοτάρηος (πρ. 9), Γεώργη(ος) ὁ μενδρην(ός) φανερ(ός) νοτάρηος (πρ. 17).

ΣΤ.- Τέλος, ας σκεφτούμε τον απλό νοτάριο αλλά και τον ιδιώτη όταν έγραφαν τις δικαιοπραξίες, να προσπαθούν να γράφουν τη γλώσσα που μιλάνε, αλλά σαν τον ανορθόγραφο μαθητή γεμάτη λάθη και την κάθε φορά με διαφορετική ανορθογραφία ἀκόμα και στην ίδια σειρά· να αγωνίζονται να βάλουν στη σωστή θέση τους τα διάφορα ι, η, υ, ει, οι, το ε και το αι, το ο και το ω, και τους τόνους και τα πνεύματα, που ξέρουν την ύπαρξή τους αλλά οι γνώσεις τους φτάνουν ως εκεί. Δεν ήθελαν βέβαια – κανέναν τους και σε καμμία περίπτωση δεν θα τό 'θελε – να γράφουν ανορθόγραφα. Και εμείς, με βυζαντινισμούς, μεταγράφουμε και τυπώνουμε τροπαιοφόροι την ανορθογραφία τους κάνοντας «αντικατάσταση του γραφικού χαρακτήρα τους με τυπογραφικά σύμβολα»¹⁰⁵, απλώς και μόνο για να δείξουμε με αυτό τον τροπο την προσωπικότητά τους και το μορφωτικό τους επίπεδο.

Η προτίμησή μας σε έκδοση με αποκατάσταση της ορθογραφίας είναι γνωστή: Αποκατάσταση της ορθογραφίας και μόνο, στο πολυτονικό ή ακόμη και στο μονοτονικό, με σεβασμό στις άλλες ιδιαιτερότητες του κειμένου. Συνεπώς, εφαρμογή των «Κανόνων» σε συνδυασμό με το «Σύντομον διάγραμμα» εκδίδοντας ένα και μόνο ορθογραφημένο κείμενο και,

105. Βλ. «Σύντομον διάγραμμα» ό. π. (8), 354.

επειδή μια σταλαγματιά φτάνει, θα πρέπει να εμπλουτιστεί με δύο-τρεις σελίδες-πράξεις σε διπλό κείμενο και παράλληλα με φωτογραφικές ανατυπώσεις. Κατά τα άλλα πρέπει να τηρούνται τα όσα σημειώσαμε παραπάνω (διόρθωση της στίξης, κεφαλαία, ένωση ή χωρισμός λέξεων, αυτόγραφες υπογραφές όπως έχουν κ.λπ.). Άλλωστε δεν είμαστε οι μόνοι. Πολλοί πριν από εμάς σοφότεροι, ανάμεσά τους αγαπημένοι μας δάσκαλοι, υποστήριξαν τα ίδια. Γι' αυτό το λόγο η παρούσα, πέρα από τα άλλα, αποτελεί και χρέος τιμής στους σχεδόν ξεχασμένους από πολλούς πρωτοπόρους ιστορικούς του δικαίου αλλά και άλλους επιστήμονες, που χάραξαν δρόμους σε καιρούς εξίσου δύσκολους με το σήμερα. Χρέος μας να βαδίσουμε στους δρόμους αυτούς πηγαίνοντας ένα βήμα, έστω, παραπέρα.

Λέξεις κλειδιά: Διπλωματική εκδοτική μέθοδος, Έγγραφα (νομικά) βυζαντινά, μεταβυζαντινά, Μέθοδοι έκδοσης, Πηγές του μεταβυζαντινού δικαίου, Νοταριακοί κώδικες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΝΟΤΑΡΙΑΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΕΚΔΟΘΕΙ (1987-2013)

Η παραπομπή γίνεται με το επίθετο του νοτάριου και τον α/α.

π.χ. Βαρούχας (Π.1)

1. W. Bakker – A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987. / «Καταρτισμός του κειμένου», σ. 19-20. Πράξεις 853.
2. Α. Σιφωνίου-Καράπα – Γ. Ροδολάκης – Α. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ι. Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 29-30 (1982-1983), 125-1312. Αθήνα 1990. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 128. Πράξεις 914.
3. Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας, Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994. / «Συγκρότηση του κειμένου», σ. 42-43. Πράξεις 251.
4. Ι. Μ. Κονιδάρης-Γ. Ε. Ροδολάκης, «Οι πράξεις του νοταρίου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-14763)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 32 (1996), 139-205. Αθήνα 1996. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 145-147. Πράξεις 87.
5. Γ. Ε. Ροδολάκης – Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγ. Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 32 (1996), 207-339. Αθήνα 1996. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 211-212. Πράξεις 154.
6. Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Γ. Ε. Ροδολάκης – Δ. Π. Καραμπουλά, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωιμέρη (1503-1507)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 33 (1997), 9-436. Αθήνα 1997. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 18-19. Πράξεις 510.
7. Δ. Π. Καραμπουλά – Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσένιου Αλεξάκη (1513-1516)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 34 (1998), 9-126. Αθήνα 1998. / «Αρχές της έκδοσης», σ. 18-19. Πράξεις 104.
8. Ε. Γ. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασσιμάτης, νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, Αθήνα 1999. / «Η διάρθρωση της εργασίας», σ. 72-76. Πράξεις 290.
9. Σ. Χ. Καρύδης, *Θεοδώρου Βρανιανίτη, δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κερκύρας οι σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, Αθήνα 2001. / «Η έκδοση», σ. 34-37. Πράξεις 79.
10. Χ. Βαγιωνάκης – Ο. Κατσιβελά – Δ. Μιχάλαχα – Β. Μπελαβγήνη – Μ. Μπλέτας, *Ανδρέας Αμάραντος, Νοταριακές πράξεις, Αρακλί Κεφαλονιάς 1548-1562*, Αθήνα 2001. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 25-26. Πράξεις 235.
11. Σ. Ζαπάντη, *Γιάκουμος Σουριάνος, νοτάριος Κάστρου (Κεφαλονιάς), Κατάστιχο 1570-1598*, Αργοστόλι 2001. / «Η έκδοση», σ. 14-15. Πράξεις 374.
12. Σ. Ζαπάντη, *Γεώργιος Βλασόπουλος, νοτάριος Βαθέος Ιθάκης, 1636-1648*, Ιθάκη 2002. / «Η έκδοση των πράξεων», σ. 15-16. Πράξεις 348.
13. Σ. Ζαπάντη, *Μοντεσάντος (δε) ιερέας Σταμάτιος, νοτάριος Ελείου (Κεφαλονιάς), Κατάστιχο 1535-1553*, Αργοστόλι 2002. / «Η έκδοση των πράξεων», σ. 14-15. Πράξεις 264.
14. Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη, *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου*

- χωριού των Καρών, *Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002. / «Καταρτισμός του κειμένου», σ. 36. Πράξεις 221.
15. Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003. / «Εκδοτικές αρχές», σ. ρκγ'-ρκε'. Πράξεις 154+17+3.
 16. Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Α' [16/1-30/3/1549], Ηράκλειο 2004. / «Η συγκρότηση του κειμένου», σ. λδ'. Πράξεις 389.
 17. Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Β' [1/4-28/6/1549], Ηράκλειο 2005. / «Η συγκρότηση του κειμένου», σ. ιη'-κ. Πράξεις 324.
 18. Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Γ' [1/7-28/9/1549], Ηράκλειο 2006. / Πράξεις 349.
 19. Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148*, τ. Β' [2/3-31/8 1538], Ηράκλειο 2006. / Πράξεις 489.
 20. Ε. Δ. Γράψα, *Γεώργιος Μπαρμπανέγιος, δημόσιος νοτάριος της Αγίας Μαύρας. Βιβλίο πρώτο : 1707-1709*, Λευκάδα 2006. / Για την έκδοση βλ. σ. 25. Πράξεις 108.
 21. Σ.-Α. Πανταζή, *Εμμανουήλ Τοξότης, Νοτάριος Κέρκυρας, Πράξεις (1500-1503)*, Κέρκυρα 2007. / «Μεθοδολογία έκδοσης», σ. LXXIV-LXXIX. Πράξεις 282.
 22. Ι. Βέρρα κ.λπ. (συλλογική έκδοση), *Αντώνιος Σπυρής, Νοτάριος και πρωτοπαπάς Κερκύρων, Πρωτόκολλο (1560-1567)*, Κέρκυρα 2007. / «Μέθοδος έκδοσης», σ. XXXVII-XXXIX. Πράξεις 357.
 23. Χ. Βαγιωνάκης – Δ. Μιχάλαγα – Μ. Μπλέτας, *Νικόλαος Καπιάνος, Νοταριακές πράξεις, Κάστρο Κεφαλονιάς (1571-1576)*, Αθήνα 2008. / «Τρόπος έκδοσης», σ. 44-45. Πράξεις 62.
 24. Κ. Ηλιάκης – Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά- Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008. / «Η συγκρότηση του κειμένου», σ. λα-λβ'. Πράξεις 725+ιθ'.
 25. Τάνια Μαρμαρέλη- Μ. Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149* [1/10-31/12/1549], τ. Δ', Ηράκλειο 2009. / Πράξεις 485.
 26. Καλλιόπη Σ. Πιλιλή, *Σπυρίδων Βερβιτζιώτης, νοτάριος Κέρκυρας, Πρωτόκολλο (1741-1744)*, Κέρκυρα 2009. / «Μεθοδολογία έκδοσης του πρωτοκόλλου», σ. xliii-xlv. Πράξεις 113α+13.
 27. Ε. Χάρου-Κορωναίου – Ε. Γ. Δρακάκης, *Δημήτριος Φανάρης, νοτάριος Κυθήρων 1586-1619, Κατάστιχο 1*, τ. Α'-26 Ιανουαρίου 1586-29 Ιανουαρίου 1589, Αθήνα 2010. / «Συγκρότηση του κειμένου», σ. κζ'-κη'. Πράξεις 346.
 28. Σ. Ε. Ψαρράς- Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010. / Για την έκδοση βλ. σ. 21. Πράξεις 336.
 29. Σ. Δ. Ήμελλος – Σ. Ε. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742)*, τόμος Α', Αθήνα 2011. / «Εκδοτικές, επιλογικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα», σ. 43-46. Πράξεις 165+12.
 30. Ευθύμιος Κ. Λίτσας- Ευδοκία Χ. Λεοντιάδου, *Δημήτριος Φαρμάκης, νοτάριος*

- και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας, Πρωτόκολλο των ετών 1515-1525, Θεσσαλονίκη 2011. / «Μέθοδος εκδόσεως», σ. 25-28. Πράξεις 173.
31. Γ. Γρυντάκης, «Το πρωτόκολλο του επαρχιώτη νοταρίου Ιωάννη Μ. Βλαστού, Archivio di Stato di Venezia. Notai di Candia (B. 285)», *Τάλως* 20 (2012). / «Η παρούσα έκδοση», σ. 21-22. Πράξεις 303.

ABSTRACT

G. RODOLAKIS: *Post-Byzantine legal manuscripts' editions. History and problems*

During the last thirty years, thirty one volumes of Greek post-Byzantine notary archives have been published as well as a considerable number of individual legal documents (contracts, court decisions, etc).

On the occasion of this flood of publications and of the observation that no consistent editorial method was followed in them but instead each editor has applied his/her own rules, I review the efforts for establishing a certain, commonly accepted, set of rules for the edition of Byzantine and post-Byzantine documents. Then, I enumerate the publication of post-Byzantine legal sources and I go through the most important editions in the second half of the twentieth century till today, with special attention paid to the editorial methods employed as well as the arguments for and against the choice of the particular method; and finally I assess the editorial questions arisen.

Keywords: Diplomatic edition of documents, Byzantine and post-Byzantine legal documents, Editorial conventions, Post-Byzantine legal sources, Notarial archives.

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, η Αθήνα, η κοινωνία της και το Πανεπιστήμιο Αθηνών¹

Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, ο κορυφαίος γερμανός ιστορικός του δικαίου που συνέβαλε κατά τον 19ο αιώνα περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, μετά από έρευνα των ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών, στην έκδοση των βυζαντινών δικαϊκών πηγών, σε δύο του βιβλία παρέχει πολλά στοιχεία από την πολιτισμική ζωή της Αθήνας και από τη λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών, ειδικότερα δε της Νομικής του Σχολής, κατά τον προπερασμένο αιώνα.

Προεισαγωγικά, λίγα βιογραφικά στοιχεία γι' αυτόν.² Ήταν γόνος οικογένειας νομικών από τέσσερις γενιές, γιος του εξίσου γνωστού, ίσως και περισσότερο στον χώρο του δημόσιου δικαίου, Karl Salomo Zachariä. Μετά από σπουδές στα πανεπιστήμια της Λειψίας, της Χαϊδελβέργης και του Βερολίνου, τη μελέτη χειρογράφων σε αγγλικές βιβλιοθήκες και το μεγάλο του ταξίδι, για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια, εξελέγη καθηγητής στη Χαϊδελβέργη. Σύντομα όμως παραιτήθηκε, προτιμώντας να αφοσιωθεί στην ελεύθερη έρευνα. Αποτραβήχτηκε λοιπόν στο μεγάλο αγρόκτημα Großkmelen, στα σύνορα Πρωσίας και Σαξωνίας, όπου πέρασε 50 περίπου χρόνια της ζωής του, αφιερωμένος στις πηγές του βυζαντινού δικαίου, στη γεωργική οικονομία, αλλά και στην πολιτική. Από το τοπικό κοινοβούλιο το 1850 δεν άργησε να φθάσει στην πρωσική βουλή, όπου επί τρεις βουλευτι-

1. Προδημοσίευση από τον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Γιάννη Καρακώστα.

2. Βλ. προχείρως Σπ. Τρωϊανός, «Τσαχαρία φον Λίνγκενταλ Καρλ Έντουαρντ», *Παράσημο Βιογραφικό Λεξικό* τ. 9 β (1988) 207-208.

κές περιόδους, μέχρι το 1870, ανήκε στην ομάδα του Μπίσμαρκ. Αξιόλογες ήταν οι επιδόσεις του και ως *pater familias*, γιατί απέκτησε δέκα παιδιά, έξι αγόρια και τέσσερα κορίτσια.

Ο Zachariä von Lingenthal, που ήταν γνήσιος φίλος της χώρας μας, επισκέφθηκε δύο φορές την Ελλάδα· για πρώτη φορά την άνοιξη του 1838 στο πλαίσιο μίας περιοδείας που είχε ως σκοπό τη μελέτη νομικών χειρογράφων στις βιβλιοθήκες του ευρύτερου μεσογειακού χώρου. Το πρώτο εκείνο ταξίδι ήταν στην ουσία εκπαιδευτικό και είχε ως σκοπό τη γνωριμία με τις περιοχές που περιέκλειαν τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ιδίως κατά τη μέση περίοδο, και την αναδίφηση στις βιβλιοθήκες για την ανακάλυψη χειρογράφων που θα του εξασφάλιζαν την άμεση προσέγγιση των πηγών. Τις εντυπώσεις του από αυτό το ταξίδι αποτύπωσε σε ένα βιβλίο υπό τον τίτλο «Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838»³, τίτλο δικαιολογημένο από το ότι η πορεία του ξεπέρασε τα ούτως ή άλλως στενά όρια της τότε ελληνικής επικράτειας, γιατί με αφετηρία τη Βιέννη, και περνώντας από Βενετία, Φλωρεντία, Ρώμη, Νεάπολη, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Άγιον Όρος και Κωνσταντινούπολη, κατέληξε στην Τραπεζούντα.

Ο Zachariä (την εποχή εκείνη δεν έφερε ακόμα τίτλο ευγενείας) επιβιβάστηκε στο λιμάνι της La Palette στη Μάλτα το απόγευμα της 29ης Μαρτίου 1838 σε ένα γαλλικό ατμόπλοιο, το οποίο ύστερα από δύο ημέρες έπιασε στη Σύρο. Από εκεί με άλλο πλοίο έφθασε στον Πειραιά. Μία άμαξα τον ανέβασε στην Αθήνα, η οποία από τον Σεπτέμβριο του 1834 ήταν η πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Στην Αθήνα έμεινε σχεδόν τρεις εβδομάδες. Στις πρώτες ημέρες της παραμονής του προσπάθησε να σχηματίσει μία κατά το δυνατόν σαφή εικόνα της νέας Αθήνας για να τη συγκρίνει, όπως γράφει, με εκείνη της αρχαίας πόλης που του είχε εντυπωθεί κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Διαπίστωσε λοιπόν ότι παντού εμφανιζόταν το παλιό και το νέο, ανατολίτικη και ευρωπαϊκή κίνηση σε αδιάκοπη εναλλαγή, δίπλα η μία στην άλλη χωρίς όμως ανάμειξη μεταξύ τους. Και αυτό ακριβώς το χάος από διαφορετικά ήθη και έθιμα, το μπερδεμα των αντιθέσεων δυσχέραινε σημαντικά τον σχηματισμό σαφούς αντίληψης των σχέσεων όχι μόνο στον ξένο παρατηρητή, αλλά και στους ίδιους τους διοικούντες και τους διοικουμένους.

Όπως γράφει στο βιβλίο του ο Zachariä, αιτία του ταξιδιού του ήταν η μεγάλη του αγάπη για κάθε τι το ελληνικό και η επιθυμία του να γνωρίσει στις βιβλιοθήκες των ευρωπαϊκών πρωτευουσών, όπως εκτέθηκε ήδη πιο πάνω, τους χειρόγραφους θησαυρούς του βυζαντινού δικαίου.

Ως προς αυτό δεν είχε, δυστυχώς, η Αθήνα να του προσφέρει πολλά.

3. Dr. E. ZACHARIÄ'S, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840 (ανατύπωση Frankfurt am Main 1985).

Η δημόσια πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, σημειώνει, στεγαζόταν προσωρινά σε μία παλιά εκκλησία, μέχρις ότου υλοποιηθούν τα σχέδια της ανέγερσης ειδικού κτιρίου.⁴ Η βιβλιοθήκη βρισκόταν τότε στο στάδιο της συγκρότησης, αλλά, όπως παρατηρεί ο Zachariä τα μέσα για τη δημιουργία της ήταν πενιχρά, γι' αυτό και το περιεχόμενό της προερχόταν από δωρεές και όχι από αγορά. Έτσι εξηγείται και η μονόπλευρή της σύνθεση, ότι δηλαδή περιλάμβανε σχεδόν αποκλειστικά κλασική φιλολογία. Από χειρόγραφα διέπιστωση κατά την επίσκεψή του ότι υπήρχαν τριάντα, χρονολογούμενα από τον 11ο έως τον 17ο αιώνα. Όλα προέρχονταν, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από δύο μοναστήρια, ένα στην Άνδρο (τη Μονή της Αχράντου) και ένα άλλο στη Σαλαμίνα (τη Μονή της Φανερωμένης), των οποίων οι μοναχοί τα δώρισαν στη βιβλιοθήκη. Φυσικά, το περιεχόμενο των χειρογράφων ήταν κατά κύριο λόγο θρησκευτικό, δηλαδή μέρη της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, συναξάρια, ομιλίες Ιωάννου του Χρυσόστομου και βίοι αγίων, τίποτε όμως νομικό ή σχετικό με την κλασική γραμματεία, με εξαίρεση ένα χειρόγραφο με μία νεότερη συγγραφή περί της αριστοτελικής φιλοσοφίας.

Με το ενδιαφέρον του πάντοτε στραμμένο στις βιβλιοθήκες συνεχίζει ο Zachariä: Εκτός από την πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη ελάχιστα βοηθήματα προσφέρει η Αθήνα στον ερευνητή για τις μελέτες του. Οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες περιέχουν μόνον ό,τι είναι απαραίτητο για οικιακή χρήση. Τα ράφια των τριών βιβλιοπωλείων που επί του παρόντος λειτουργούν στην Αθήνα έχουν πολύ φτωχικό περιεχόμενο. Τουλάχιστον όμως παρέχουν τη δυνατότητα να παραγγείλει κανείς βιβλία στη Γαλλία και στη Γερμανία χωρίς μεγάλο κόπο.

Στις 14/26 Απριλίου 1837 υπέγραψε ο Όθων το ιδρυτικό Διάταγμα του Οθωνείου Πανεπιστημίου και τον κανονισμό του („Von der Errichtung der Universität“) που συνυπέγραψε ο καθηγητής Ignaz Ritter von Rudhart ως ασκών καθήκοντα πρωθυπουργού.⁵ Αναφέρεται συνήθως στην Ελλάδα ως ημερομηνία υπογραφής η 22α Απριλίου/4η Μαΐου, που αποτελεί όμως την αναγγελία της υπογραφής από τον Γραμματέα της Επικρατείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αναστάσιο Πολυζωΐδη.

4. Ο ναύσχος του αγίου Ελευθερίου, παραπλευρώς του σημερινού καθεδρικού ναού, χρησιμοποιήθηκε από το 1841 ως εθνική βιβλιοθήκη, στην πραγματικότητα όμως ως αποθήκη βιβλίων, τα οποία μεταφέρθηκαν το 1863 στο κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου παρέμειναν μέχρι την ανέγερση της Βασιάνειου Εθνικής Βιβλιοθήκης (Σπ. Β. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τ. Α', Αθήνα 1966, σ. 185 και 289).

5. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Υπουργείον Παιδείας, Φάκελος 1/1837, L. 34 και 35. Προβλ. Κ. KOTSWILIS, *Die griechische Kirche in München als Gotteshaus zum Erlöser, Gemeinde der Hellenen und Mittelpunkt des Bayerischen Philhellenismus*, München 1998, σ. 146.

η ίδρυση είχε προηγηθεί κατά μία εβδομάδα.⁶ Ως ημέρα έναρξης των μαθημάτων ορίστηκε, ως γνωστόν, η 3η/15η Μαΐου 1837. Με την ίδρυση του Πανεπιστημίου διορίστηκαν στις τέσσερις Σχολές του 33 καθηγητές. Οι τέσσερις αυτές Σχολές ήταν η Θεολογική, η Δικαστική, όπως ονομάστηκε τότε η Νομική, η Ιατρική και η Φιλοσοφική, στην οποία υπάγονταν και οι σήμερα αποκαλούμενες Θετικές Επιστήμες, ως μέρος του ευρύτερου τομέα της φιλοσοφίας. Μεταξύ των πρώτων διορισθέντων ήταν και ο πρώτος πρύτανης Κωνσταντίνος Σχινάς, γαμπρός του ιδρυτή της ιστορικής σχολής του δικαίου Friedrich Karl von Savigny.

Είναι αυτονόητο ότι η δομή του νεαρού Πανεπιστημίου που δεν είχε ακόμη συμπληρώσει ένα χρόνο λειτουργίας ενδιέφερε ζωηρά τον γερμανό επισκέπτη. Έτσι του αφιέρωσε πολλές σελίδες από το βιβλίο του. «Στο Πανεπιστήμιο που μόλις τώρα ξεκινά παραχωρήθηκε ένα κτίριο στη βορεινή πλευρά της Ακροπόλεως, όπου γίνονται οι δημόσιες παραδόσεις. Ο αριθμός των φοιτώντων είναι επί του παρόντος μικρός, παρά το ότι οι Έλληνες διακατέχονται γενικώς από εξαιρετική δίψα για μάθηση. Από τα ελληνικά σχολεία λίγοι μόνο μέχρι τώρα έλαβαν απολυτήριο για το Πανεπιστήμιο. Μεγάλο μέρος όσων είχαν τις προϋποθέσεις για ανώτερες σπουδές φοιτά σε γερμανικά ή γαλλικά πανεπιστήμια. Ως εκ τούτου οι κανονικώς εγγεγραμμένοι φοιτητές στην Αθήνα είναι λίγοι, από δε τους ακροατές που παρακολουθούν τις παραδόσεις οι μισοί περίπου είναι άνθρωποι που έχουν στον καθημερινό βίο τους ορισμένη απασχόληση και, κατά συνέπεια, λίγες ώρες μπορούν να διαθέσουν καθημερινώς για την περαιτέρω μόρφωσή τους. Αλλά και οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, και αυτοί επίσης δεν έχουν ως μοναδική απασχόληση τη διδασκαλία: Πολλοί είναι συγχρόνως διορισμένοι ως κληρικοί, δικαστές, δημόσιοι υπάλληλοι σε υπουργεία ή εκπαιδευτικοί σε γυμνάσια».

Κατά τις εργασίες που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Πανεπιστημίου αντιμετώπισαν τα αρμόδια όργανα, όπως ήταν φυσικό, το ζήτημα, ποιο από τα δύο ευρωπαϊκά συστήματα, το γαλλικό δηλαδή ή το γερμανικό, θα ακολουθούσαν στη δομή του. Ήταν σχεδόν αναμενόμενο ότι θα επελέγετο το γερμανικό σύστημα, ως γινόμενο πολλών παραγόντων: Κατά κύριο λόγο της καταγωγής του νομοθέτη, αλλά και των προσωπικών εμπειριών των περισσότερων διανοουμένων της εποχής εκείνης, που είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια. Αυτό δεν το σχολιάζει ο Zachariä, ίσως επειδή το θεώρησε αυτονόητο, για τους λόγους που προανέφερα. Πάντως επισημαίνεται σχετικώς, ότι ο οργανισμός του Πανεπιστημίου να μην ακολουθήσε ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά με πολύ ιδιότυπες ελληνικές αποκλίσεις.⁷

6. Βλ. K. Kotsowilis, *Die Griechenbegeisterung der Bayern unter König Otto I.*, München 2007, σ. 53 και σημ. 116 και ο ίδιος, *Die griechische Kirche* κ.λπ. σ. 146.

7. H.-M. Kirchner, „Friedrich Thiersch und die Gründung der Otto-Universität“, στον

Κατά την επίσκεψή του στο Πανεπιστήμιο, αναζήτησε ο Zachariä το πρόγραμμα των παραδόσεων που θα άρχιζαν σε λίγες ημέρες και παραθέτει στο βιβλίο του αυτούσια, στα ελληνικά, την επικεφαλίδα: Πίναξ τῶν ἐν τῷ βασιλικῷ Ὑθωνεῖῳ Πανεπιστημίῳ κατὰ τὴν θερινὴν ἐξαμηνίαν ἀπὸ τῆς 11ης Ἀπριλίου 1838 μέχρι τῆς 15ης Ἰουλίου παραδοθησομένων μαθημάτων. Οι ημερομηνίες μαρτυρούν την προσκόλληση στη γερμανική κατανομή του ακαδημαϊκού έτους (Sommersemester). Μας πληροφορεί ότι με εντολή του πρύτανη είχε προταχθεί, ως πρόλογος, μικρή πραγματεία του σχολάρχου, του κοσμήτορα δηλαδή, κατὰ την τότε ορολογία, της Θεολογικής Σχολής, του αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη, περί του Ιωάννου του Δαμασκηνού και των έργων του.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο εν λόγω αρχιμανδρίτης, όντας εγκατεστημένος από το 1830 στο Μόναχο, ως διευθυντής του εκεί ελληνικού σχολείου, είχε αναλάβει να διδάξει στον Ὑθωνα ελληνικά, ύστερα από παράκληση του πατέρα του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου. Υπό την ιδιότητα αυτή συνόδευσε τον Ὑθωνα στην Ελλάδα, όπου, εκτός από τη σταδιοδρομία του στο Πανεπιστήμιο, στο οποίο διετέλεσε δύο φορές πρύτανης, υπήρξε αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας, στη συνέχεια δε μητροπολίτης Αθηνών (1862), αντίστοιχος του σημερινού αρχιεπισκόπου, για λίγους μήνες μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του.⁸

Αλλ' ας επανέλθουμε στο πρόγραμμα σπουδών. Στον πίνακα, λοιπόν, παραδόσεων αναγράφονταν 36 μαθήματα που θα παραδίδονταν από 29 καθηγητές. Ειδικότερα:

Α. Θεολογική Σχολή: 1. Ο σχολάρχης αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης, τακτικός καθηγητής της Θεολογίας, Συνέχεια της δογματικής.— 2. Κωνσταντίνος Κοντογόνης, έκτακτος καθηγητής της Θεολογίας, Εκκλησιαστική ιστορία (Δεύτερο μέρος), Ερμηνεία της Πρώτης επιστολής προς Τιμόθεον, Εβραϊκή γλώσσα.

Β. Δικαστική (Νομική) Σχολή: 1. Ο σχολάρχης Γεώργιος Α. Ράλλης, καθηγητής του εμπορικού δικαίου, Εμπορικό δίκαιο.— 2. Emil Herzog, έκτακτος καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου, Ερμηνεία αποσπασμάτων του Ουλπιανού.— 3. Γεώργιος Α. Μαυροκορδάτος, έκτακτος καθηγητής του γαλλικού δικαίου, Γαλλικό αστικό δίκαιο.— 4. Σπυρίδων Πήλικας, καθηγητής του ποινικού δικαίου, Ελληνικό ποινικό δίκαιο.— 5. Ιωάννης Σούτσος, καθηγητής της πολιτικής οικονομίας, Πολιτική οικονομία.— 6. Gottfried Feder, καθηγητής της πολιτικής δικονομίας, Πολιτική δικονομία.

A. PAPAGEORGIOU-VENETAS (επιμ.), *Das Ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Αθήνα 2002, 179-188 (186 επ.).

8. Βλ. το λήμμα Μισαήλ (Αποστολίδης) στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ. 6 (1987) 202-203.

Το έργο των δύο πρώτων εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του δικαίου. Ειδικότερα ο Γεώργιος Ράλλης, γόνος φαναριώτικης οικογένειας, συνέβαλε σημαντικά με το έργο του στην προσέγγιση των πηγών του βυζαντινού δικαίου. Πρώτα, σε συνεργασία με τον καθηγητή Μάρκο Ρενιέρη, μετέφρασε το 1838 στα ελληνικά το εγχειρίδιο ρωμαϊκού δικαίου του γνωστού γερμανού νομοδιδασκάλου Ferdinand Mackeldey, προσθέτοντας στις παραπομπές του Corpus iuris civilis τις αντιστοιχίες των Βασιλικών. Αργότερα, το 1852-1859, εξέδωσε μαζί με άλλον καθηγητή, τον Μιχαήλ Ποτλή, το εξάτομο «Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων», που ανατυπώνεται συνεχώς και εξακολουθεί να αποτελεί βασικό βοήθημα για τους ιστορικούς του δικαίου και τους κανονολόγους. Ο δεύτερος καθηγητής, ο Emil Herzog, που είχε έλθει στην Ελλάδα με την ακολουθία του Όθωνος υπήρξε συγγραφέας (1837) μιας μικρής πραγματείας, τυπωμένης στα ελληνικά στο Μόναχο, επί της «Εξαβίβλου» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου,⁹ του πρώτου κατ' ουσίαν ελληνικού Αστικού Κώδικα.

Είναι άξιο παρατηρήσεως, ότι, σε αντίθεση προς άλλες Σχολές, στη Νομική δεν διορίστηκαν τακτικοί καθηγητές, αλλά μόνον έκτακτοι.

Γ. Ιατρική Σχολή: 1. Ο σχολάρχης Αναστάσιος Λευκιάς, τακτικός καθηγητής της ιστορίας της Ιατρικής και της γενικής παθολογίας. Ιστορία της Ιατρικής.— 2. Ιωάννης Βούρος, τακτικός καθηγητής της ειδικής παθολογίας, Θεραπεία και κλινική, Ειδική νοσολογία. 3. Νικόλαος Κωστής, τακτικός καθηγητής της μαιευτικής και της φαρμακολογίας, *Materia medica*.— 4. Ιωάννης Λεβαδεύς, καθηγητής της διαιτολογίας, Υγιεινολογία.— 5. Δημήτριος Μαυροκορδάτος, τακτικός καθηγητής της ανατομίας και φυσιολογίας, Συνέχεια της φυσιολογίας, Οστεολογία, Συνδεσμολογία.— 6. Ιωάννης Ολύμπιος, τακτικός καθηγητής της χειρουργικής, Συνέχεια της χειρουργικής.— 7. Αλέξιος Πάλης, καθηγητής της ιατροδικαστικής, Συνέχεια της ιατροδικαστικής και διατάξεις περί δημόσιας υγείας.— 8. Heinrich Treiber, καθηγητής της κλινικής χειρουργικής, Περί δηλητηριάσεων.

Δ. Φιλοσοφική Σχολή. 1. Ο σχολάρχης Νεόφυτος Βάμβας, τακτικός καθηγητής της φιλοσοφίας, Ηθική.— 2. Γεώργιος Βούρης, τακτικός καθηγητής των μαθηματικών και της φυσικής, Συνέχεια της φυσικής.— 3. Γεώργιος Γεννάδιος, τακτικός καθηγητής της ελληνικής φιλολογίας, Εγκυκλοπαιδεία των φιλολογικών επιστημών.— 4. Κυριάκος Δομνάνδος, τακτικός καθηγητής της φυσικής ιστορίας, Απαρχές της φυσικής ιστορίας.— 5. Johann Xaver Landerer, τακτικός καθηγητής της χημείας, Πειραματική χημεία.— 6. Κωνσταντίνος Νέγρης, τακτικός καθηγητής των μαθηματικών, Γεωμετρία (συνέχεια).— 7. Heinrich-Nikolaus Ulrichs, τακτικός καθηγητής της λατινικής

9. Αμύλιος Χέρτσος (Herzog), *Πραγματεία περί τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἑξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου*, Μόναχο 1837.

φιλολογίας. Ιστορία της ρωμαϊκής φιλολογίας. De natura deorum του Κικέρωνος, Catullus και Tibullus.— 8. Ludwig Roß, τακτικός καθηγητής της αρχαιολογίας, (δεν αναφέρεται ο τίτλος του μαθήματος).— 9. Κωνσταντίνος Δ. Σχινάς, τακτικός καθηγητής της ιστορίας, (επίσης δεν αναφέρεται ο τίτλος του μαθήματος).— 10. Karl-Nikolaus Fraas, έκτακτος καθηγητής της βοτανικής. Η χλωρίδα της Ελλάδος· εκδρομές.

Ε. Ιδιωτικοί διδάκτορες. Με αυτή την ιδιότητα αναγράφονται στο πρόγραμμα κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος, οι οποίοι επωμίζονταν τις παραδόσεις των επαναληπτικών φροντιστηρίων και των γλωσσών. Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα αναφέρονταν τρία ονόματα προσώπων που δίδασκαν στη Φιλοσοφική Σχολή. Ο (αγνώστου κύριου ονόματος) Βενθύλος θα ερμήνευε την Αντιγόνη του Σοφοκλή και θα δίδασκε ακόμη μετρική. Ο S. Wilke, καθηγητής σε γυμνάσιο, θα δίδασκε λατινική φιλολογία, ειδικότερα Λίβιο, και ο Κ. Τισσαβάς θα έκανε φιλοσοφική εισαγωγή στη σπουδή της ελληνικής γλώσσας.

Σκόπιμο είναι να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό, ότι το Βασιλικό Διάταγμα του Απριλίου 1837 προέβλεπε τρεις βαθμίδες καθηγητών: τακτικούς, εκτάκτους και επιτιμίους. Οι τελευταίοι αυτοί ήταν «ἐπὶ τιμῇ διοριζόμενοι, ἄνδρες διαπρέποντες κατὰ τὸν νοῦν καὶ παιδείαν, καὶ ἔχοντες τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν προθυμίαν νὰ συντελέσωσι κατὰ μέρος διὰ τῆς συνεργείας των συγκοινωνοῦντες ἐλευθέρως μὲ τὸ πανεπιστήμιον». Ο προσωρινός κανονισμός του Πανεπιστημίου προέβλεπε στο άρθρο 10 τον θεσμό των υφηγητών, τους οποίους αποκαλούσε «ιδιαιτέρους διδασκάλους». Σε αυτούς χορηγούσε η Σχολή δικαίωμα διδασκαλίας με έγκριση της Γραμματείας της δημοσίου εκπαιδεύσεως, δηλαδή του Υπουργείου Παιδείας. Το Πανεπιστήμιο έσπευσε να κάμει χρήση αυτής της διάταξης το ακαδημαϊκό έτος 1838/1839, οπότε, στη Νομική τουλάχιστον Σχολή, διορίστηκαν δύο υφηγητές.

Από τους 29 αυτούς καθηγητές ή ιδιωτικούς διδάκτορες σχεδόν το ένα τρίτο ανήκε στη Φιλοσοφική Σχολή, η οποία, όπως αναφέρθηκε ήδη, κάλυπτε και τις φυσικές επιστήμες. Επίσης, επτά από τους καθηγητές ήταν Γερμανοί, κάτι που δεν διαφεύγει της προσοχής του Zachariä. Αυτοί όμως αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Πανεπιστήμιο μετά την επανάσταση του 1843, οπότε απολύθηκαν από τη δημόσια υπηρεσία όλοι οι αλλοδαποί. Εξαίρεση ίσχυσε μόνο για τον Heinrich Treiber, επειδή είχε υπάρξει συμπολεμιστής του Καραϊσκάκη.

* * *

Ύστερα από 41 χρόνια, τους χειμερινούς μήνες του 1879-1880, ήλθε πάλι στην Ελλάδα ο Zachariä – von Lingenthal αυτή τη φορά, γιατί στο μεταξύ,

το 1842 ή το 1843, είχε απονεμηθεί ο τίτλος ευγενείας. Και αυτού του ταξιδίου οι εντυπώσεις είναι αποτυπωμένες σε ένα βιβλίο που επιγράφεται «Ein Winter in Griechenland, 1879-1880» (: Ένας χειμώνας στην Ελλάδα, 1879-1880). Στο εξώφυλλο δεν αναγράφεται το όνομα του συγγραφέα· έτσι το βιβλίο προκάλεσε πολλές συζητήσεις ως προς την πατρότητά του.

Αρκετά σημεία του κειμένου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ότι ο συγγραφέας ανήκε στο γυναικείο φύλο. Συγκεκριμένα, στη σελίδα 8 του βιβλίου περιέχονται ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την τεχνική του πλεξίματος των καλτσών στο χωριό Γαστούρι της Κέρκυρας. Σε άλλες σελίδες περιγράφονται οι – όχι και τόσο ιδεώδεις – συνθήκες που επικρατούσαν στις γυναικείες καμπίνες του πλοίου από την Κέρκυρα προς τον Ισθμό ή για τα υψηλής ποιότητας καλλυντικά που προσέφεραν στο λιμάνι της Ζακύνθου οι πλανόδιοι πωλητές στις επιβάτιδες, πολλές από τις οποίες έκαναν γενναίες προμήθειες. Ιδιαίτερα τονίζεται από τη συγγραφέα, ότι παρά τις προτροπές δεν ακολούθησε το παράδειγμά τους. Σε άλλο πάλι μέρος του βιβλίου καταγράφει τη φιλική διαφωνία της με τις γυναίκες των Μεγάρων ως προς τον καλύτερο τρόπο πλυσίματος της μπουγάδας. Το σημείο όμως που δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση υπάρχει στη σελίδα 78, όπου αναγράφεται η φράση «Εμείς οι αλλοδαπές» (wir Ausländerinnen).

Παρ' όλα αυτά στο αντίτυπο του βιβλίου που χρησιμοποίησα, το οποίο ανήκει στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Λευψίας (με αριθμό καταλόγου JD 5057), υπάρχει χειρόγραφη σημείωση, ότι συγγραφέας είναι ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Η σημείωση αυτή βρίσκει άμεση επιβεβαίωση στη μαρτυρία του βιογράφου του Zachariä, του γαμπρού του William Fischer, ο οποίος στα βιογραφικά στοιχεία του πεθερού του βεβαιώνει πως το βιβλίο αυτό γράφτηκε από εκείνον και εκδόθηκε ανωνύμως το 1881 στη Λευψία από τον οίκο Teubner.¹⁰

Πώς όμως ερμηνεύεται το, χωρίς αμφιβολία παράξενο, φαινόμενο να γράφει ο Zachariä χρησιμοποιώντας γραμματικούς τύπους γυναικείας ταυτότητας, αλλά και να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες που, κατ' αρχήν τουλάχιστον, μόνο τις γυναίκες ενδιαφέρουν και μόνο σε αυτές είναι προσιτές. Η εξήγηση είναι, νομίζω, μάλλον απλή και συνάγεται χωρίς πολλή προσπάθεια από τις πληροφορίες που μας δίνει ο ίδιος βιογράφος του. Νά πώς είχαν τα πράγματα: Μετά από μία σοβαρή σωματική, αλλά κυρίως ψυχική ταλαιπωρία που τον είχε πολύ εξαντλήσει, συμβούλευσαν τον Zachariä να επιχειρήσει ένα μεγάλο ταξίδι για να συνέλθει και να ανακτήσει τις

10. WILLIAM FISCHER, „Zachariä von Lingenthal Lebensbescheibung“, *Bursian* 99, 14-48 (33) που ανατυπώθηκε μαζί με πίνακα δημοσιευμάτων στη συλλογή μελετών του K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. I, Leipzig 1973, σ. 3-50 (22).

δυνάμεις του. Αιτία ήταν ο θάνατος ενός γιού του που σκοτώθηκε στον πόλεμο του 1870 και ο θάνατος της γυναίκας του το 1877. Όπως σημειώνει ο Fischer, κατά την επιλογή του τόπου υπερίσχυσε η Ελλάδα, η χώρα δηλαδή, στην οποία τον καλούσαν οι νεανικές του αναμνήσεις και με την οποία ήταν δεμένες οι σχέσεις και η ύπαρξή του, αφού είχε αναγάγει τη μελέτη της ιστορίας του δικαίου του λαού της σε αντικείμενο των ερευνών όλης της ζωής του.¹¹ Αποφάσισε λοιπόν να έλθει στην Αθήνα με πλοίο μέσω Τεργέστης, για να περάσει εδώ ολόκληρο τον χειμώνα 1879-1880. Στο ταξίδι συνοδευόταν από δύο κόρες του. Είναι επομένως περισσότερο από πιθανό, ότι τόσο εξαιτίας της σωματικής εξάντλησής του όσο και της σχετικά προχωρημένης ηλικίας του (κατά τη διάρκεια του ταξιδιού συμπλήρωσε τα 67 του χρόνια), υπαγόρευε τις εντυπώσεις του σε κάποια από τις δύο θυγατέρες του που τον συνόδευαν. Οι σημειώσεις αυτές εμπλουτίστηκαν προφανώς από τη «γραφέα» με τις δικές τις εμπειρίες και διατυπώθηκαν – φυσικά – στο δικό της προσωπικό ύφος. Έτσι προέκυψε το κάπως αινιγματικό κείμενο που έχουμε μπροστά μας.

Ξαναγυρίζοντας στην Αθήνα 41 και πλέον χρόνια μετά την πρώτη του επίσκεψη, βρίσκει ο Zachariä το Πανεπιστήμιο αξιοπρεπώς στεγασμένο στις αίθουσες του σημερινού κεντρικού κτιρίου. Οι χώροι του επάνω ορόφου είχαν διατεθεί, όπως μας πληροφορεί, για την εγκατάσταση της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου που ήταν βεβαίως δημόσια.¹² Οι αίθουσες των παραδόσεων ήταν τέσσερις και αντιστοιχούσαν σε καθεμία από τις τέσσερις Σχολές. Ο συνηθισμένος σε άλλες συνθήκες διδασκαλίας ιστορικός του δικαίου δεν χάνει βέβαια την ευκαιρία να επισημάνει, πόσο ανεπαρκής ήταν αυτός ο αριθμός των αιθουσών και πόσο δυσμενείς οι επιπτώσεις του για την εκπαίδευση. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του ακαδημαϊκού έτους 1879-1880 – γράφει – οι παραδόσεις της Νομικής Σχολής απασχολούν την οικεία αίθουσα επί εννέα περίπου ώρες την ημέρα. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμοι χώροι διδασκαλίας για περισσότερα μαθήματα, ιδίως μάλιστα υφηγητών, που η παραπάνω έλλειψη αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για την αύξηση του αριθμού και αυτών. Μολονότι, όπως είδαμε, η Νομική Σχολή έσπευσε να προχωρήσει στην εφαρμογή της διάταξης σχετικά με τον διορισμό υφηγητών, φαίνεται ότι κατά την εκτίμηση του Zachariä ο αριθμός τους ήταν ανεπαρκής, λαμβανομένων υπόψη των αναγκών της Σχολής.

11. „Die Wahl fiel auf Griechenland, dorthin zog ihn die Erinnerung an seine Jugendzeit, sein ganzes Denken und Sein war bis in die innersten Fasern hinein mit dem Lande und Volke verwachsen, dessen Rechtsleben er zum Studium seines Lebens erkoren hatte“ (FISCHER, ό.π., σ. 33).

12. Βλ. και σημ. 3.

Τα βήματα του ηλικιωμένου επισκέπτη τον έφεραν – πού αλλού; – στην αίθουσα της Νομικής Σχολής. Τη βρήκε γεμάτη από αρκετές εκατοντάδες ακροατών. Καθόλου παράξενο, γιατί εκείνη την ημέρα είχε το εναρκτήριο μάθημά του ο νεοδιορισμένος καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου Αλκιβιάδης Κρασσάς. Θέμα του πρώτου μαθήματος ήταν η γενική επισκόπηση της εξέλιξης του ρωμαϊκού δικαίου από τους αρχαιότετους χρόνους μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο. Επιστημαίνοντας την οξύτητα των παρατηρήσεων του ομιλητή, υπογραμμίζει ο Zachariä τον ενθουσιασμό του ακροατηρίου που φαίνεται πως διέκοψε αρκετές φορές με χειροκροτήματα τον Κρασσά.

Στη συνέχεια παραθέτει ο γερμανός επισκέπτης μερικές στατιστικές πληροφορίες, προερχόμενες από τον λόγο που ο απερχόμενος πρύτανης Α. Αναγνωστάκης είχε εκφωνήσει τον Νοέμβριο 1878 και είχε μόλις τότε – δηλαδή τον Ιανουάριο 1880 – δημοσιευθεί. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα στοιχεία, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1877-1878 ο αριθμός των φοιτητών ανερχόταν σε 1.645 που κατανέμονταν κατά Σχολές ως εξής: 38 στη Θεολογική Σχολή, 684 στη Νομική, 608 στην Ιατρική, 270 στη Φιλοσοφική (που εξακολουθούσε να περιλαμβάνει και τις σημερινές θετικές επιστήμες, αλλά οργανωμένη σε δύο τμήματα, φιλολογικό και φυσικομαθηματικό), με προσθήκη 45 φοιτητών της Φαρμακευτικής. Στο μεταξύ, μέχρι δηλαδή τον χρόνο της επίσκεψής του, ο αριθμός αυτός είχε αυξηθεί σε 1.780. Μία αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια σχετικά με την προέλευση των φοιτητών: από τους 1645 μόνον οι 1.192 προέρχονταν από τις περιοχές που περιέκλειαν τα σύνορα του ελληνικού κράτους, ενώ οι υπόλοιποι 453, δηλαδή πάνω από το ένα τέταρτο, από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες. Όπως όμως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέτει ο Ιωάννης Καράκωστας στο βιβλίο του για την ιστορία της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών,¹³ το ποσοστό των τελευταίων ήταν πριν 30 χρόνια πολύ υψηλότερο και υπερέβαινε το 50%.

Το σώμα των διδασκόντων περιλάμβανε στη μεν Θεολογική Σχολή τέσσερις τακτικούς καθηγητές, έναν επιτίμιο και τρεις υφηγητές, στη Νομική Σχολή 11 τακτικούς, έναν επιτίμιο και επτά υφηγητές, στην Ιατρική Σχολή 18 τακτικούς, πέντε εκτάκτους και 13 υφηγητές και, τέλος, στη Φιλοσοφική Σχολή 21 τακτικούς, 2 εκτάκτους και επτά υφηγητές. Οι παραδόσεις κατανέμονταν κατά κλάδους ως εξής: 18 θεολογικές, 22 νομικές, 49 ιατρικές, 31 φιλολογικές, 14 φυσικών επιστημών και έξι μαθηματικές.

Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Zachariä von Lingenthal αναφέρονται μερικές λεπτομέρειες που παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρον. Το κονδύλιο για μισθούς διδακτικού προσωπικού ανερχόταν στον προϋπολογισμό του

13. Ι. Β. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ, *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών*, Α'. Οθώνιο Πανεπιστήμιο (1837-1862), Αθήνα 2012, σ. 337.

Ιδρύματος του 1880 στο ποσό των 295.800 δραχμών. Ειδικότερα ο μηνιαίος μισθός των τακτικών καθηγητών ήταν 350-450 δραχμές, των εκτάκτων 250 και των επιτιμίων, οι οποίοι κατά κανόνα κατείχαν και άλλη δημόσια θέση, 100. Για να παράσχω ένα μέτρο σύγκρισης σημειώνω, ότι το 1879-1880 η τιμή μιας οκάς ψωμιού κυμαινόταν μεταξύ 40 και 50 λεπτών και μιας οκάς λαδιού πρώτης ποιότητας μεταξύ 1,45 και 1,50 δραχμών.¹⁴ Για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου οι πληροφορίες είναι ότι ο μισθός των τακτικών καθηγητών είχε ως ανώτατο όριο τις 350 δραχμές, για τους εκτάκτους η αντιμισθία ανερχόταν στις 200-250 δραχμές και για τους επιτιμίους στις 100.¹⁵ Κατά το 1843 οι μισθοί αυτοί υπέστησαν σημαντική μείωση λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της χώρας.

Για την κάλυψη των λειτουργικών δαπανών της βιβλιοθήκης, της πανεπιστημιακής κλινικής και της διοίκησης του Ιδρύματος είχε αναγραφεί στον προϋπολογισμό και το ποσό των 40.280 δραχμών. Ήδη από την εποχή εκείνη δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη η περιουσία που είχε συγκεντρώσει το Πανεπιστήμιο από κληροδοτήματα και άλλες συναφείς αιτίες. Η περιουσία αυτή έφθανε τότε στο ποσό των τεσσάρων εκατομμυρίων δραχμών.

Μετά την παράθεση όσων στοιχείων έκρινε ότι παρουσίαζαν ενδιαφέρον, προχωρεί ο επισκέπτης στη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων, που βασίζονταν σε συγκρίσεις ανάμεσα στα γερμανικά και στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Η πρώτη σημαντική διαφορά που επισημαίνει αναφέρεται στη φοιτητική ζωή και κίνηση. Δεν θεωρώ καθόλου περίεργο ότι αυτό το σημείο τράβηξε την προσοχή του, γιατί είναι γνωστό πως την εποχή εκείνη και για πολλές δεκαετίες κατόπιν η γερμανική πανεπιστημιακή ζωή με τις φοιτητικές «ενώσεις» και τους εσωτερικούς – αυστηρούς και απαράβατους – κανονισμούς τους, με τις «ηρωικές» μονομαχίες των φοιτητών και τις εξίσου «ηρωικές» ολονύκτιες κρασο- ή ζυθοκατανύξεις στα διάφορα στέκια τους παρουσίαζε μοναδικότητα σε ολόκληρο τον κόσμο. Ήταν φυσικό λοιπόν να παραξενευτεί ο μεγάλος ιστορικός του δικαίου που οι έλληνες φοιτητές προτιμούσαν να περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους στα καφενεία «πολιτικολογώντας».

Άλλο σημείο που εντυπωσίασε τον ξένο μας ήταν η παντελής έλλειψη υποχρέωσης των φοιτητών να καταβάλουν «δικαιώματα» ή «τέλη» λόγω

14. Βλ. Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, σ. 69 (πίνακας 3) και σημ. 149.

15. Οι μισθοί του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου τόσο στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή του όσο και κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν πολύ χαμηλοί συγκρινόμενοι προς τους μισθούς των υπαλλήλων διαφόρων βαθμίδων της Εθνικής Τράπεζας. Πρβλ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *ό.π.* *passim*.

διδασκαλίας, κάτι που για τον γερμανό φοιτητή αποτελούσε αυτονόητη επιβάρυνση. Η απαλλαγή των ελλήνων συναδέλφων τους από αυτή την υποχρέωση οφειλόταν στο άρθρο 16 του Συντάγματος (του 1864) που όριζε ότι: «ή ανωτέρα εκπαίδευσις ἐνεργεῖται δαπάνῃ τοῦ Κράτους; (...)».

Κατά την άποψη του Zachariä von Lingenthal, αυτή η διάταξη σήμαινε απλώς ότι η ίδρυση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και ο διορισμός των διδασκόντων σε αυτά γίνεται με τη φροντίδα και με δαπάνες του Κράτους, όχι όμως ότι αποκλείεται η απαίτηση κάποιων «ανταποδοτικών τελών» για την παροχή διδακτικών υπηρεσιών. Την ερμηνεία, κατά την οποία η ανώτατη παιδεία παρέχεται χωρίς αντάλλαγμα, χαρακτήρισε ως «περίεργη» με την παρατήρηση, ότι αν το Κράτος ήθελε να την εφαρμόσει με συνέπεια, θα έπρεπε να αποκρούει και οποιαδήποτε χαριστική πράξη, π.χ. κληροδοσίες, για σκοπούς πανεπιστημιακούς. Η ενδιαφέρουσα συνέχεια αυτής της επιχειρηματολογίας είναι ότι – πάντοτε κατά τη γνώμη του Zachariä – αυτό εμπόδιζε το Πανεπιστήμιο να προωθήσει τον εξαιρετικά χρήσιμο θεσμό της υφηγεσίας. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί η έλλειψη αιθουσών (για την οποία έγινε ήδη λόγος), καθώς και ορισμένες περιοριστικές διατάξεις των πανεπιστημιακών νόμων, των οποίων η αναθεώρηση και ο ίδιος ο πρύτανης έκρινε ως επιβεβλημένη. Δεν διευκρινίζεται, αν η γνώμη του πρύτανη εκφράστηκε σε δημόσια ομιλία ή σε ιδιωτική συζήτηση με τον συγγραφέα.

Περαιτέρω στην ίδια μη ορθή τακτική αποδίδει ο Zachariä και την αδυναμία του Πανεπιστημίου να καταβάλει μεγαλύτερες αποδοχές στο προσωπικό του, με αποτέλεσμα να μην αρκούν οι καταβαλλόμενες για την αξιοπρεπή διαβίωση των πανεπιστημιακών δασκάλων στην Αθήνα, έτσι ώστε να είναι αυτοί υποχρεωμένοι να αφαιρούν χρόνο από τις πανεπιστημιακές τους απασχολήσεις και να τον διαθέτουν σε έργα κερδοφόρα. Αναφέρει μάλιστα ως παράδειγμα τους καθηγητές της Νομικής Σχολής που διατηρούν για τον σκοπό αυτό δικηγορικά γραφεία ή έχουν συγχρόνως και την ιδιότητα δικαστικού λειτουργού. Δυσκοლა μπορούμε να ισχυριστούμε εδώ, ότι οποιαδήποτε ομοιότητα με τυχόν ανάλογες ή παρεμφερείς σημερινές συνθήκες είναι «όπως συμπτωματική».

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζονται οι διατάξεις του Συντάγματος του 1864. Με αφετηρία τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ο (διαμαρτυρούμενος κατά το δόγμα) Zachariä von Lingenthal παρατηρεί ότι η επίσημη ελληνική Εκκλησία, που δεν χωρίστηκε από την Πολιτεία για πολιτικούς λόγους, είναι μεν ανεξάρτητη, παραμένει αναποσπάστως δογματικώς ενωμένη με την Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, πράγμα που θα καθιστούσε εκ των προτέρων οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική προσπάθεια αντισυνταγματική.

Στη συνέχεια αναλύει τις διατάξεις σχετικά με τις εξουσίες του βασι-

λιά, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στους περιορισμούς της. Θεωρεί ανακόλουθο ότι τα δικαστήρια εκδίδουν τις αποφάσεις τους «εν ονόματι του βασιλέως», ενώ όλες οι εξουσίες απορρέουν κατά το Σύνταγμα από τον λαό και ο βασιλιάς δεν αναφέρεται εκεί ως ο ύπατος φορέας της δικαστικής εξουσίας.

Ως προς το Κοινοβούλιο φρονεί ότι ο αριθμός των 150 βουλευτών είναι πολύ μεγάλος για ένα μικρό βασίλειο. Αναλύοντας τις αρμοδιότητες της Βουλής, επισημαίνει την έλλειψη πρόβλεψης για νομοθετική εξουσιοδότηση. Κάθε ψυχραιμος παρατηρητής, γράφει σχετικά με το κυβερνητικό έργο, ότι κάτω από την αποφασιστική επιρροή μιας εκλεγμένης συνέλευσης σε συνδυασμό με τις μεταβαλλόμενες μέσες σε αυτήν πλειοψηφίες, δεν μπορεί η κυβέρνηση να αναπτύξει εκτεταμένη δραστηριότητα. Στους τομείς λοιπόν της φορολογίας, της διαχείρισης της δημόσιας περιουσίας, της οδοποιίας και του στρατού έμεναν ακόμη να γίνουν πολλά.

Για τον προϋπολογισμό του 1880 που κατατέθηκε στη Βουλή σημειώνει ότι για όποιον δεν γνωρίζει επακριβώς τις σχετικές διατάξεις και τους συναφείς θεσμούς και δεν είναι κάπως εξοικειωμένος με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία παραμένει – ο προϋπολογισμός – ένα ερμητικά κλειστό βιβλίο. Ως προς το περιεχόμενό του επισημαίνει την πρόβλεψη φόρου έγγειας ιδιοκτησίας σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, δηλαδή μόνο για κήπους και αμπέλια, μάλιστα δε με βάση μόνο την επιφάνειά τους. Αντί του φόρου ακίνητης περιουσίας αναγράφονταν διάφορες εισφορές υπολογιζόμενες επί της απόδοσης της καλλιέργειας του εδάφους και της διατήρησης μικρών ή μεγάλων ζώων – μία μορφή φορολογίας που, κατά τον Zachariä, προκαλεί μεγαλύτερες επιφυλάξεις παρά αυτή καθ' εαυτήν η φορολόγηση του εδάφους.

Συνεχίζοντας τη μελέτη του προϋπολογισμού εκφράζει ο γερμανός επισκέπτης την απορία του για το πόσο χαμηλά είναι τα έσοδα από τη διαχείριση δασών και αλυκών. Τονίζει την εξαιρετικά μεγάλη ανάγκη ανάπτυξης της δασοπονίας στην Ελλάδα, που μαστίζεται από έλλειψη ξυλείας και άνθρακα, λαμβανομένης επιπλέον υπόψη και της συμβολής των δασών στην αποτροπή των καταστροφών που προκαλούν οι χείμαρροι από τις έντονες βροχοπτώσεις. Συγχρόνως όμως υπογραμμίζει ότι αν δεν μεταβληθεί η μέθοδος εκμετάλλευσης των βοσκοτόπων, αποκλείεται να ενισχυθεί η ανάπτυξη των δασών, επειδή για να μεγαλώσουν οι βοσκοί τα λιβάδια τους καίνε τις θαμνώδεις εκτάσεις. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι από την Αθήνα φαίνονται κάθε βράδυ οι φωτιές στα βουνά της Πελοποννήσου.

Διαπιστώνει στη συνέχεια ότι τα τοκοχρεωλύσια και η απόσβεση του δημόσιου χρέους απορροφούν σχεδόν το 1/12 του ετήσιου εθνικού εισοδήματος και παρατηρεί ότι αυτό το ποσοστό θα μπορούσε εύκολα να μειωθεί. Ανάμεσα στα δάνεια υπήρχαν κάποια με επιτόκιο 8% ακόμη και 9%.

η μετατροπή των οποίων δεν ήταν δύσκολο να επιτευχθεί. Κατά τα λοιπά αναγνωρίζει ότι, με εξαίρεση τα κονδύλια για την καταβολή συντάξεων, είναι προφανής η προσπάθεια της Διοίκησης για περιστολή των δημόσιων δαπανών. Ίσως, παρατηρεί, στον τομέα των στρατιωτικών δαπανών υπερέβη το προσήκον μέτρο, κάτι που η προσεγγίζουσα λύση του ανατολικού ζητήματος έκανε ιδιαίτερα αισθητό. Παρόλο όμως το πνεύμα οικονομίας που διακρίνει τον προϋπολογισμό, εμφάνιζε αυτός ένα έλλειμμα δέκα εκατομμυρίων δραχμών. Για την κάλυψή του είχε την πρόθεση η κυβέρνηση να αυξήσει ορισμένους δασμούς, κατεξοχήν τα έσοδα από τον καπνό. Αλλά και ακόμη ήθελεν εγκριθεί αυτές οι αυξήσεις, παρατηρεί ο γερμανός ιστορικός και πολιτικός, στηριζόμενος σε όσα ίσχυαν στις δυτικές χώρες, η Ελλάδα δεν θα έχει φθάσει στα όρια των φορολογικών της δυνατοτήτων. Έτσι, γράφει, αν μείνει μακριά από τα αμπέλια της η απειλή της φυλλοξήρας, ώστε να μην ανακοπεί η αυξανόμενη τόσο επικερδής εξαγωγή σταφίδας, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς τη μελλοντική άνθηση αυτής της τόσο ευλογημένης από τη φύση χώρας και των προικισμένων με την αίσθηση του μέτρου και με ευφύια κατοίκων της.

Στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις αναφέρεται ο Zachariä von Lingental και στην πολιτιστική κίνηση της Αθήνας και εξαίρει την πληθώρα των σωματείων που θεράπευαν γενικότερα μορφωτικούς σκοπούς. Μεταξύ των άλλων γράφει ότι ο ήδη από τότε υφιστάμενος φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός» είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να συντονίσει τη συνεργασία όλων των υπό ευρεία έννοια μορφωτικών συλλόγων που είχαν έδρα στην Αθήνα ή σε άλλες ελληνικές πόλεις ή σε εκτός Ελλάδας κέντρα του ελληνισμού. Έτσι, στις 23 Μαρτίου 1878 είχε συγκληθεί στην πρωτεύουσα υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου συνέδριο των αντιπροσώπων των ελληνικών πολιτιστικών συλλόγων. Στο συνέδριο αυτό που συνεδρίασε από τις 26 Μαρτίου μέχρι τις 9 Απριλίου μετέσχον συνολικά 96 εκπρόσωποι, ειδικότερα 24 των εντός Ελλάδας συλλόγων, 17 από τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη, 12 της Μακεδονίας, 10 της Σμύρνης, και οι λοιποί από άλλες περιοχές. Φαίνεται ότι εκτυπώθηκαν πρακτικά αυτού του συνεδρίου, από τα οποία συνάγεται η δραστηριότητα κάθε συλλόγου και τα μέσα που είχε στα διάθεσή του για την επίτευξη των σκοπών του. Κατά πολύ σώφρονα τρόπο, επισημαίνει ο Zachariä, διαβλέπει κανείς την προσπάθεια να αποκλεισθεί κάθε πολιτική δραστηριότητα.

Όπως η προφορική διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο και η πολύπλευρη δραστηριότητα των πολιτιστικών συλλόγων, κατά παρόμοιο τρόπο επιδρά και η νεοελληνική λογοτεχνία στη στερέωση και στην εξέλιξη του ελληνισμού, τονίζει ο φιλέλληνας συγγραφέας. Αυτή η λογοτεχνία πρέπει να τύχει μεγαλύτερης προσοχής από τη Δύση, συνεχίζει, γιατί επέτυχε να αποκαθάρει τη γλώσσα από διαλεκτικά στοιχεία, δημιουργώντας μια «υψηλή» ελληνική γλώσσα.

προσεγγίζουσα πολύ την αρχαία και τη βυζαντινή, μία γλώσσα που βαθμιδών εξελίσσεται στην καθημερινή γλώσσα επικοινωνίας των μορφωμένων.

Μετά από όσα έγραψε για τη νεοελληνική λογοτεχνία παραπονείται ο Zachariä για τη δυσκολία να πληροφορείται κανείς ότι εκδίδεται στην Ελλάδα ή, γενικά, σε ελληνική γλώσσα, επειδή η εμπορία βιβλίων δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί. Μνημονεύει το βιβλιοπωλείο του K. Wilberg, το οποίο διέθετε όμως μόνο γερμανική, γαλλική, αγγλική και ιταλική λογοτεχνία. Όσο για το βιβλιοπωλείο του Naki δεν είχε ούτε καταλόγους. Με την ευκαιρία αυτή εξαιρεί τη βοήθεια που προσέφεραν οι δύο τόμοι που έγραψε ο Δημήτριος Κορομηλάς με περιεχόμενο τους τίτλους των βιβλίων που εκδόθηκαν στην Ελλάδα το 1868-1872 και 1873-1877. Σε αυτούς τους τόμους μνημονεύονται 1789 έντυπα που εκτυπώθηκαν στα 40 αθηναϊκά τυπογραφεία και σε μερικά επαρχιακά. Πρόκειται για ημερολόγια, περιοδικά, επτηρίδες διαφόρων ιδρυμάτων και συλλόγων, σχολικά βιβλία, μεταφράσεις γερμανικών, γαλλικών κ.λπ. έργων. Πολλές ήταν επίσης οι λυρικές, δραματικές και επικές προσπάθειες. Λιγότερα ήταν τα επιστημονικά έργα. Δεν παραλείπει ωστόσο να αναριθμήσει όλες τις νομικές και ιστορικές εκδόσεις που είχαν πραγματοποιηθεί μέχρι τον χρόνο της επίσκεψής του. Ιδιαίτερα προβάλλει την ιστορία του ελληνικού έθνους του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το ρωμαϊκό δίκαιο του Παύλου Καλλιγιά¹⁶ και τη Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Σάθα.

Εύλογο υπήρξε το ενδιαφέρον του Zachariä για τα αρχαιολογικά πράγματα. Μεγάλο μέρος του σχετικού κεφαλαίου του βιβλίου αφιερώνεται στην Αρχαιολογική Εταιρεία, επιφορτισμένη από την Πολιτεία με την εποπτεία κάθε δραστηριότητας με αντικείμενο μνημεία και ανασκαφές. Αναφέροντας με κάθε λεπτομέρεια τα διάφορα έργα που χρηματοδοτήθηκαν από την Εταιρεία, σημειώνει ότι βάσει του απολογισμού του έτους 1878 η περιουσία της ανερχόταν σε 319.168 δραχμές και τα έσοδα (τόκοι, επιδοτήσεις, συνδρομές) σε 111.000 δραχμές. Δραστηριότητα όμως σε αυτόν τον τομέα, κυρίως με την έκδοση επιστημονικών περιοδικών, ανέπτυξαν και δύο αρχαιολογικά ινστιτούτα, το γαλλικό και το γερμανικό, το τελευταίο υπό τη διεύθυνση του U. Köhler. Το θέμα των αρχαιοτήτων συμπληρώνει ο Zachariä με περιγραφή των τότε συγκροτημένων αρχαιολογικών συλλογών.

Το ενδιαφέρον του γερμανού επισκέπτη προκάλεσαν επίσης τα κοινωνοφελή ιδρύματα της Αθήνας με πρώτα τα δύο ορφανοτροφεία, το Αμαλίσιον και του Χατζή Κώστα, για τα οποία παρέχει πολλά στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία τους. Στα τέλη του 1879 φιλοξενούσε το Αμαλίσιον 160 κο-

16. Η 3η έκδοση του έργου είχε αρχίσει να πραγματοποιείται λίγο πριν τη δεύτερη επίσκεψη του Zachariä von Lingenthal στην Αθήνα: Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου καθά εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων*, τ. Α'-Ε', Αθήναι 1876-1885.

ρίτσια τόσο από την Ελλάδα όσο και από τις τουρκοκρατούμενες ακόμη περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Η αξία του ακινήτου του ιδρύματος υπολογιζόταν σε 545.000 δραχμές και η υπόλοιπη περιουσία του σε τίτλους ανερχόταν σε 1.114.500 δραχμές. Τα ετήσια έσοδά του από τόκους και συνδρομές μελών ήταν 94.254 δραχμές, χωρίς να συνυπολογίζονται 5.668 δραχμές από δωρεές και κληροδοτήματα.

Το 1856 οι εκτελεστές της διαθήκης του Γεωργίου Χατζή Κώστα ίδρυσαν ορφανοτροφείο αρρένων που στην αρχή της λειτουργίας του στέγαζε 20 μόλις παιδιά. Το αρχικά διαθέσιμο ποσό των 200.000 δραχμών ανερχόταν στα τέλη του 1878 σε 602.756 δραχμές, ώστε ο αριθμός των τροφίμων να φθάσει τους 200. Με λεπτομέρεια περιγράφονται στο βιβλίο τα διδασκόμενα μαθήματα στα παιδιά και η επαγγελματική τους εκπαίδευση στα εργαστήρια του ιδρύματος.

Στις αθηναϊκές του εντυπώσεις πολλές γραμμές αφιερώνει ο Zachariä στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό που είχε επίσημα ιδρυθεί λίγους μήνες πρωτότερα, το 1877. Τονίζει ότι δραστηριοποιήθηκε με την αποστολή χυμών, καπνού και κρασιού στη Ρουμανία και το Μαυροβούνιο στη διάρκεια του πολέμου που είχε τερματιστεί με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Ιδιαίτερα σημαντική όμως υπήρξε, όπως γράφει, η συμβολή του στην περίθαλψη 32.000 γυναικών και παιδιών από τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, που κατέφυγαν στην Ελλάδα το 1878 λόγω των σφαγών από Τούρκους ατάκτους. Με εράνους και διάφορες εκδηλώσεις που οργάνωσαν 23 επιτροπές στο εσωτερικό και το εξωτερικό συγκεντρώθηκαν, εκτός από κρατικές επιχορηγήσεις, 638.000 δραχμές, από τις οποίες διατέθηκαν 103.000 δραχμές για την προμήθεια νοσοκομειακού υλικού και 380.000 για βοήθεια προς τους πρόσφυγες.

Εκτός από τα πιο πάνω ιδρύματα αναφέρονται στο βιβλίο το πτωχοκομείο με το παρεκκλήσι του, σχολές και εργαστήρια για την εκπαίδευση άπορων γυναικών που λειτουργούσαν με μέριμνα συλλόγου κυριών, παιδικοί σταθμοί για διάφορες ηλικίες και νοσοκομείο.

Παράπονο διατυπώνεται από τον συγγραφέα του βιβλίου για τη στροφή του αστικού πληθυσμού προς τον μονότονο δυτικό τρόπο ζωής με εγκατάλειψη των ελληνικών εθίμων ακόμη και ως προς την αμφίεση. Δεν λείπουν επίσης παρατηρήσεις και ως προς τις διατροφικές συνήθειες των Αθηναίων. Άλλοι τομείς της αθηναϊκής ζωής που εντυπωσίασαν τον συγγραφέα ήταν το φαινόμενο να περιφέρονται στο κέντρο της Αθήνας επάνω σε άμαξες τα προικία υποψήφιας νύφης τις παραμονές του γάμου, αλλά και τα έθιμα της ταφής, με αφορμή την κηδεία του καθηγητή της Νομικής Σχολής Εμμανουήλ Κόκκινου¹⁷ († 5 Δεκεμβρίου 1879), την οποία, όπως φαίνεται,

17. Βλ. γι' αυτόν ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ, ό.π. σ. 209 επ.

παρακολούθησε ο γερμανός επισκέπτης. Αλλά σε αυτά τα θέματα θα επανέλθουμε με άλλη ευκαιρία.

Αναλογιζόμενος όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις που δεν έγιναν με κριτική διάθεση, γιατί ο Zachariä von Lingenthal ήταν ειλικρινής και πραγματικός φίλος της Ελλάδας, δεν μπορεί να μην σκεφθεί κανείς, ότι θα είχε ωφελήσει τόσο ειδικώς το Πανεπιστήμιο Αθηνών όσο και το ελληνικό κράτος γενικότερα, αν αυτές είχαν την εποχή εκείνη ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Λέξεις-κλειδιά: Αθήνα, αμπέλι, αρχαιότητες, βιβλιοθήκες, δασοπονία, Ερυθρός Σταυρός, Zachariä von Lingenthal, καθηγητές, κοινωφελές ίδρυμα, μισθός, Όθων, πανεπιστήμιο, πολιτιστικά σωματεία, πρόγραμμα σπουδών, προϋπολογισμός (κρατικός), πρότανης, Σύνταγμα, σχολάρχης, σχολές, φοιτητές, χρέος (δημόσιο).

ZUSAMMENFASSUNG

SP. N. TROIANOS: *Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, Athen, seine Gesellschaft und die Athener Universität*

Karl Eduard Zachariä von Lingenthal besuchte zweimal Griechenland. Erstmals im Frühjahr 1838 und ein zweites Mal einundvierzig Jahre später, im Winter 1879/1880. Während seines ersten Aufenthalts in Athen versuchte er, sich ein möglichst klares Bild vom neuen Athen zu verschaffen und es mit dem durch das Studium vermittelten Bild der alten Stadt zu vergleichen. In seinem Reisebericht widmete er mehrere Seiten der Beschreibung der damals kaum ein Jahr alten Universität Athen, der ersten Studenten und des Lehrpersonals. Als er wieder nach Athen kam, war die Universität bereits „erwachsen“. In seinem anonym überlieferten zweiten Reisebericht nahm Zachariä ausführliche Informationen über den Lehrbetrieb und die Finanzen der Universität auf, die er den jährlichen Rektoratsreden entnahm. Ferner befasste er sich auch mit verschiedenen Äußerungen des Sozial- und des Rechtslebens der Stadt. Seine Informationen und die diesbezüglichen stichhaltigen Bemerkungen stellen wichtiges Material für die Geschichte der Athener Universität und für die damalige Gesellschaftsstruktur dar.

Schlüsselwörter: Altertümer, Athen, Bibliotheken, Dekan, Fakultäten, Forstwirtschaft, Gehalt, König Otto von Griechenland, Kulturvereine, Professoren, Rektor, Rotes Kreuz, Staatshaushaltsetat, Staatsschulden, Studenten, Universität, Verfassung, Vorlesungsverzeichnis, Weinberg, Wohltätigkeitsanstalt, Zachariä von Lingenthal.

Σταύρος ΚΙΤΣΑΚΗΣ

Η Ιστορικότητα του Δικαίου

Το δίκαιο ως ιστορικό φαινόμενο στη θεωρία
της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ιστορικότητα του δικαίου είναι η τοποθέτησή του δικαίου στη ροή της ιστορίας. Στη βάση του θεμελιώδους ερωτήματος για τις πηγές του εκάστοτε ισχύοντος δικαίου τίθεται το πρόβλημα της παράδοσης. Καλούμαστε δηλαδή να αναζητήσουμε από πού εμπνεύστηκε ο σύγχρονος νομοθέτης την ρύθμιση που αποφάσισε, αν αυτή έχει τις βάσεις της στο παρελθόν, σε ποιο παρελθόν, δηλαδή στο παρελθόν ποιας κοινωνίας, αν πρέπει να συμβαίνει αυτό – η αναζήτηση του περιεχομένου του δικαίου στο παρελθόν – και αν εν τέλει το παρελθόν δεσμεύει το νομοθέτη. Το πιο σημαντικό ερώτημα βέβαια, το οποίο ο νομοθέτης μπορεί μόνο ως πολιτικό ον – μέλος μιας συγκεκριμένης/ιστορικής κοινωνίας να απαντήσει, είναι τί ακριβώς από την ατελείωτη λεπτομέρεια του παρελθόντος (θέλουμε να) μας δεσμεύει, δηλαδή το ζήτημα της ιστορικής συνέχειας.

Η γερμανική ιστορική σχολή του δικαίου – κατ' ακριβολογία η μόνη ιστορική σχολή του δικαίου, αφού αντίστοιχες κατευθύνσεις σε άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, δεν εξελίχθηκαν σε σχολές – είναι αυτή η οποία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα έθεσε αυτά τα ερωτήματα στο επίκεντρο του προβληματισμού της και έδωσε νέες απαντήσεις, βασισμένες σε καινούργιες έννοιες, οι οποίες είναι ταυτόχρονα έννοιες της εποχής της. Ποια είναι αυτή η εποχή;

Χρονικά θα την εντοπίσουμε στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Μια εξαιρετικά πολύπλοκη περίοδος (όπως μάλλον και κάθε άλλη).

Πολιτικά είναι η **εποχή του Κράτους**, το οποίο από τη δική μας προοπτική σημαίνει την εποχή του ισχυρού νομοθέτη. «Το παρόν γενικό Δίκαιο καταλαμβάνει τη θέση όλων των μέχρι τώρα εκ του ρωμαϊκού δικαίου ισχυόντων και άλλων, ξένων και επικουρικών ισχυόντων Δικαίων και Νόμων. Κατά τέτοιο τρόπο, ώστε από της δημοσίευσής του, Ιούνιος 1791, δεν είναι πια δυνατή η επίκληση αυτών των Δικαίων»¹. Τάδε έφη ο περίφημος και, κυρίως λόγω εκτάσεως, διαβόητος νόμος του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Β' της Πρωσίας. Η ρήση αυτή του πρωσικού κώδικα θέτει το ιστορικό πλαίσιο της ιστορικής σχολής του δικαίου. Πρόκειται κατά πρώτον για την εποχή των πρώτων κωδικοποιήσεων. Επιχειρείται η εμπέδωση της νέας αντίληψης περί διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Ο νόμος παύει να λαμβάνει ισχύ (*autoritas*) μέσω της διασύνδεσής του με το παρελθόν. Ακόμη πιο περίφημο είναι το εγκώμιο που έπλεξε ο ένας εκ των δύο μεγαλύτερων φιλοσόφων της εποχής, ο Hegel, στο νεογέννητο Κράτος ξετυλίγοντας όλη του τη φιλοσοφία περί δικαίου γύρω από τη συγκεκριμένη έννοια.

2. Το δεύτερο στοιχείο της εποχής είναι ταυτόχρονα η «υπέρβαση» του Κράτους. Δημιουργείται η έννοια του Έθνους. Η υπερδύναμη του νομοθέτη δεν στηρίζεται στην ιστορία, ούτε στο Θεό, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως είναι συνειδητά αυτοθεσμισμένη. Η Γαλλική Επανάσταση σκέφτηκε και θεσμοθέτησε την εθνική ενότητα². Ο υπερβατικός μανδύας (σχήμα ρητορικό: ποτέ η υπερβατικότητα δεν είναι απλά «επένδυση») του νομοθέτη είναι το Έθνος, «το πολιτικό σύνολο ως κοινωνία των ζωντανών, των νεκρών και των ακόμη αγέννητων»³. Συνθετικό υλικό του μανδύα είναι ο κοινός πολιτισμός, που ολοκληρώνει τη χωρικά θεμελιωμένη, και σε σχέση με το παρελθόν χωρικά περιορισμένη, ταύτιση του πολίτη με το ένα σύνολο⁴. Έθνος και Πολιτισμός είναι κεντρικές έννοιες της σχολής του Ρομαντισμού. Ταυτόχρονα αποτελούν πυλώνες του πνευματικού οικοδομήματος της ιστορικής σχολής του δικαίου. Γι' αυτό το λόγο πρέπει να τονίσουμε ήδη εισαγωγικά πως οι σύνδεσμοι μεταξύ της μίας και της άλλης σκέψης είναι ελάχιστοι. Σαφώς δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί κάθε δεσμός μεταξύ τους. Το **Λαϊκό Πνεύμα** αποτελεί κεντρική έννοια και των δύο. Οι βάσεις δε της έννοιας βρίσκονται σαφώς στο Ρομαντισμό⁵.

1. Ελεύθερη μετάφραση της εισαγωγής στο Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten, Patent I, 1791.

2. Αναλυτικά Lefebvre, Η Γαλλική Επανάσταση, σελ. 648 αχ.

3. Βλ. Reinhard, Geschichte der Staatsgewalt, σελ. 441.

4. Βλ. Reinhard, Geschichte der Staatsgewalt, σελ. 441.

5. Βλ. Nipperdey, Deutsche Geschichte tom. 1, 1800-1918, Bürgerwelt und starker Staat, σελ. 500αχ. με παραπομπή στον Herder, (σελ. 502), ο οποίος μίλησε για: «*stil-les Hervorgehen der kulturellen und gesellschaftlichen Zustände aus dem kollektiven*

Η μέχρι σήμερα έρευνα έχει επικεντρώσει στον Savigny, ο οποίος όντας συγγενής με την οικογένεια των Brentano (Μπρεντάνο) – κεντρικές φιγούρες της ρομαντικής κίνησης –, δάσκαλος του Jakob Grimm (Γκριμ) και ταυτόχρονα θεμελιωτής πολλών εκ των φαινομενικά «θολών» εννοιών της ιστορικής σχολής του δικαίου, μπορούσε εύκολα να οδηγήσει στη σύνδεση των συγκεκριμένων τρόπων σκέψης. Σίγουρα όμως στο Savigny δεν θα βρούμε κανένα στοιχείο νοσταλγίας για το Μεσαίωνα, η οποία τόσο χαρακτήριζε το ρομαντισμό. Βεβαίως η από την πλευρά του αναζήτηση της ιστορικής συνέχειας του Δικαίου και του Έθνους δεν μπορεί να είναι αποκομμένη από τη ρομαντική σύλληψη «του βιώματος ενός συναισθήματος εσώτερης συνέχειας, της ενότητας παρελθόντος και παρόντος»⁶. Όπως μας εξηγεί όμως ο Wieacker, ο Savigny δεν αναζητεί στο «Λαϊκό Πνεύμα» την υποσυνείδητη βάση της ιστορίας και του πολιτισμού⁷. Θα δούμε στη συνέχεια τί ακριβώς αναζητεί. Πιο κοντά στην αλήθεια, η οποία σίγουρα δεν έχει μία όψη, θα ήταν να τονίζαμε τον κλασσικό προσανατολισμό του Savigny, ο οποίος θα εξηγούσε καλύτερα και τον ενθουσιασμό του για το ρωμαϊκό δίκαιο.⁸

3. Αντιφατικά, αλλά μετά τις διακρίσεις που επιχειρήσαμε μόνο φαινομενικά αντιφατικά, στην εντύπωση που δίνουν οι έννοιες της ιστορικής σχολής του δικαίου έρχεται να προστεθεί ένα τρίτο στοιχείο: Η εποχή της ιστορικής σχολής του δικαίου είναι από φιλοσοφικής απόψεως κατά της μεταφυσικής. Ο Kant (Καντ) χαράσσει νέους δρόμους για τη γνωσιολογία, δρόμους που θα ακολουθήσουν κεντρικά πρόσωπα της σχολής. Μεγάλης σημασίας είναι η αντιπαράθεση της εμπειρικής και της υπερβα-

Unbewussten des Volkes» (βλ. σχετικά με τον Herder ακόμη Koepke, *Das Wort Volk im Sprachgebrauch Johann Gottfried Herders*, σε: *Lessing Yearbook*, 1987, σελ. 209-219). Σχετικά με το «λαϊκό πνεύμα» ως προϊόν της ρομαντικής αντίληψης της ιστορικότητας πάλι Nipperdey, τομ. 1, σελ. 505 και σε σχέση με την ιστορική Σχολή σελ. 510.

6. Έτσι σχετικά με τον Ρομαντισμό του Burke, Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, σελ. 287.

7. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, σελ. 362. Έτσι τελικά και ο Nipperdey I, σελ. 501.

Η σύνδεση της ιστορικής σχολής με το ρομαντισμό (βλ. όμως ήδη παρακάτω υποσημείωση 10, Meder) είναι ενδεχομένως εντονότερη σε θέματα ερμηνείας του δικαίου. Ιδιαίτερα ο Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τομ. 2, *Neuzeit und Gegenwart*, σελ. 383f., συνδέει τη διδασκαλία περί τέχνης του Schelling απευθείας με την ιστορική Σχολή και τον Savigny. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται συνάφεια της διδασκαλίας για το «λαϊκό πνεύμα» με τις απαρχές της Ερμηνευτικής στην τέχνη. Το θέμα χρίζει προφανώς ιδιαίτερης ανάλυσης, η οποία στη Γερμανία έχει ήδη επιχειρηθεί από τον Meder, και η οποία δεν βρίσκεται στο επίκεντρο του παρόντος προβληματισμού.

8. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, σελ. 363 αχ. 393 αχ.

τικής μεθόδου, ορίζοντας το υπερβατικό ως κάτι το οποίο βρίσκεται έξω από τη γνώση⁹. Αυτό το αποτέλεσμα της αναζήτησης του φιλοσόφου έχει σημασία και για τον ιστορικό του δικαίου. Αποτελεί την φιλοσοφική τεκμηρίωση της επιταγής για την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας στις πηγές από το παρελθόν και σε τίποτε άλλο. Σε άλλους τομείς της σκέψης του Savigny, όταν πρόκειται για την ερμηνεία του δικαίου, κάτι στο οποίο δεν θα επεκταθεί η παρούσα μελέτη, η σκέψη του Kant θα παίξει πολύ πιο κεντρικό ρόλο. Ιδιαίτερα με την επί μακρόν παραμεληθείσα διδασκαλία του για την αισθαντικότητα ο Φιλόσοφος επέτρεψε στο μεγάλο Νομοδιδάσκαλο να αναλύσει τη διαδικασία της ερμηνείας με την πολυπλοκότητα που της αρμόζει.¹⁰

4. Θα παραμείνουμε στη φιλοσοφία για να εντάξουμε την ιστορική σχολή του δικαίου στην εποχή της από μια διαφορετική σκοπιά. Στις έννοιες της ιστορικής σχολής θα βρούμε όλα τα βασικά στοιχεία της «νέας ιστοριογραφίας».¹¹ Κεντρικό στοιχείο της νέας ιστοριογραφίας, δηλαδή της νέας φιλοσοφίας για την ιστορία του ανθρώπου, είναι η υπογράμμιση της αισθητής διάστασης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι φύση και η συνεχής αναζήτηση της φύσης του ανθρώπου σημαίνει αναβάθμιση της σημασίας του αισθητού κόσμου απέναντι στη νοησιарχία, συνάφεια του ανθρώπου με τον κόσμο γύρω του. Δεν μπορούμε να συλλάβουμε τον άνθρωπο έξω από το περιβάλλον του και εν τέλει έξω από την ιστορία.¹² Αυτό είναι το **κοινωνικό Όλον**, το οποίο τον περικλείει. Και βέβαια μέσα από αυτή τη νέα σημασία του κοινωνικό-ιστορικού προκύπτει το πρόβλημα των διαφορετικών πολιτισμών και της αξιολογικής τοποθέτησής τους. Η αντίληψη αυτή συνολικά κατατείνει στην πολυπλοκότητα του κόσμου και στην διαφορετική σύλληψη του ρόλου του νομοθέτη. Πράγματι είναι δύσκολο να φανταστούμε, όλη αυτή την πολυπλοκότητα να εξαρτάται και να καθορίζεται από τη βούληση του νομοθέτη.¹³ Αυτό θα προσπαθήσει να πει και ο Savigny.

5. Για να συμπληρώσουμε την εικόνα, πρέπει να αναφερθούμε σε ακόμη ένα στοιχείο. Όταν θα έρθει ο Thibaut (Τιμπό) να υποστηρίξει την κωδικοποίηση του δικαίου, όχι στη βάση του Code Civil, αλλά αναφερόμενος σε αυτόν, θα αγγίξει την ευαίσθητη σχέση των ιστορικών (συντηρητικών)

9. Βλ. συνοπτικά Ιστορία της Φιλοσοφίας, Η Καντιανή Επανάσταση, σελ. 36 (Encyclopédie de la Pléiade).

10. Η θεμελιώδης ανάλυση αυτών και ιδιαίτερα του σημείου «Ερμηνεία ως τέχνη στον Savigny» βρίσκεται στα έργα του Meder, α) Urteilen, Elemente von Kants reflektierender Urteilskraft in Savignys Lehre von der Entscheidungs- und Regelfindung, και β) Mißverstehen und Verstehen, Savignys Grundlegung der juristischen Hermeneutik.

11. Έτσι Κονδύλης, Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τομ. 2, σελ. 86 αχ.

12. Βλ. Κονδύλης, Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τομ. 2, σελ. 87.

13. Βλ. Κονδύλης, Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τομ. 2, σελ. 91.

πνευμάτων με την Επανάσταση. Η Επανάσταση, αν συμβολίζει κάτι, αυτό είναι η ρήξη με την παράδοση. Στον Ιρλανδό Edmund Burke (Εντμουντ Μπερκ), τον διάσημο προπομπό μιας αγγλικής ιστορικής σχολής του δικαίου, η οποία δεν υπήρξε ποτέ, βρίσκουμε ένα ολόκληρο βιβλίο αφιερωμένο σε αυτή τη σχέση παράδοσης και Ιστορίας με τη Γαλλική Επανάσταση. Και για την ιστορική σχολή του δικαίου θα είναι σαφές, πως ο νομοθέτης δεν δικαιούται να επαναστατεί, δηλαδή να έρχεται σε ρήξη με το παρελθόν. Για τον Savigny είναι δε βέβαιο, πως η επανάσταση λειτούργησε με τυφλή ορμή ενάντια σε καθετί παραδεδομένο, μεθυσμένη από τις απατηλές προσμονές ενός απροσδιόριστου μέλλοντος και κατέστρεψε μεγάλο μέρος του αστικού δικαίου στη Γαλλία¹⁴.

B. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Έχοντας δει εισαγωγικά το περίγραμμα, μέσα στο οποίο γεννήθηκε και εξελίχθηκε η σκέψη της ιστορικής σχολής του δικαίου, προχωράμε τώρα να δούμε τα στοιχεία, τα πρόσωπα και τις έννοιές της. Το θεμελιώδες ερώτημα της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, δηλαδή το ιδιαίτερο ερώτημά της, η ξεχωριστή συνεισφορά της στον φιλοσοφικό προβληματισμό της εποχής, τίθεται από τον Savigny ήδη κατά την διακήρυξη του επιστημονικού προγράμματος της σχολής εν έτει 1815 στο όργανο της, το περιοδικό *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*. «Ποιά η σχέση του παρελθόντος με το παρόν», είναι το πρώτο ερώτημα του Savigny¹⁵. Αυτό που απασχολεί το Savigny και την εποχή του είναι πρωτίτως το ερώτημα της ιστορικής συνέχειας. Έτσι διαχωρίζει τις σχολές σκέψης ανάλογα με την σχετική τοποθέτησή τους. Οι μεν, λέει, βλέπουν την Ιστορία ως μια συλλογή παραδειγμάτων, από την οποία μπορούν να δανειστούν οι εποχές και οι κοινωνίες κατά «βούληση». Για τους δε, για την «ιστορική σχολή»¹⁶, δεν υφίσταται μεμονωμένη ύπαρξη, παρά μόνο ό,τι φαίνεται ως τέτοιο, αποτελεί κομμάτι ενός ανώτερου όλου. Αυτό δεν συνεπάγεται μόνο υπαρξιακή, αλλά πολύ περισσότερο ιστορική συνέχεια. Κάθε ιστορική περίοδος ενός Λαού¹⁷, είναι συνέχεια και εξέλιξη όλων των προηγούμενων χρόνων. Το ιστορικό αποτέλεσμα κάθε εποχής επιτυγχάνεται από κοινού με το σύνολο της πραγματι-

14. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 55.

15. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, τομ.1 (1815), σελ. 3.

16. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, τομ.1 (1815), σελ. 2.

17. Πρόκειται για τη μετάφραση του όρου «Volk», κεντρικής έννοιας για την ιστορική σχολή.

κότητας και δεν αποτελεί συνέπεια της βούλησης των καιρών¹⁸. Στη συνέχεια μας δίνει όλες αυτές της θεμελιώδεις έννοιες γύρω από τις οποίες θα περιστραφεί ο προβληματισμός της σχολής κατά τις επόμενες δεκαετίες.

1. Hugo (Χούγκο)

α) Η γέννηση του δικαίου από την ιστορία:
Υπέρβαση του «Φυσικού Δικαίου»

Το ξεκίνημα της ιστορικής σχολής δεν σηματοδοτείται με το Savigny, αλλά με τον Hugo. Ο Hugo (1764-1844) δίδαξε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο Göttingen, όπου δέχτηκε σημαντικές επιρροές από τη λεγ. «Πραγματιστική σχολή του Göttingen»¹⁹. Αυτή στάθηκε οδηγός στην κριτική του στον κληρονομημένο ορθολογισμό του διαφωτισμού, πνεύμα πάνω στο οποίο είχαν θεμελιωθεί ρητά οι τρεις μεγάλες κωδικοποιήσεις του δικαίου στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Ο ίδιος δεν τοποθέτησε ποτέ τον εαυτό του ως μέρος της ιστορικής σχολής του δικαίου. Μάλλον προσπαθούσε να διαφοροποιηθεί με την έννοια πως η δημοσιότητα των θέσεων του Savigny δεν επέτρεψε να αναδειχθεί το δικό του μεταρρυθμιστικό πλάνο. Σε κάθε περίπτωση ο Savigny δεν έχανε ευκαιρία να αναδεικνύει τη σημασία που είχε ο Hugo στη δημιουργία του πυρήνα της δικής του σκέψης. Ήδη στο πρώτο κείμενο, στο οποίο θεμελιώνει τη θεωρία της σχολής του ο Savigny αναφέρει τον Hugo ως αυτόν που ξεκίνησε και προχώρησε σημαντικά αυτό που καλείται να κάνει η νομική επιστήμη της εποχής του: την ιστορική μελέτη του δικαίου²⁰. Μερικά χρόνια αργότερα (1838), σε μια μελέτη του σχετικά με την ιστορία της γερμανικής επιστήμης του δικαίου, θα μιλήσει ιδιαίτερα τιμητικά για το Hugo. Θα αναγνωρίσει αυτό που ο Hugo πίστευε πως είχε χαθεί. «Όλα όσα ο Hugo οραματίστηκε ξεκινώντας, έχουν σήμερα γίνει πραγματικότητα» θα πει και θα συμπληρώσει, πως αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο δεν αναγνωρίζονται πια ως επιτεύγματα²¹. Ας δούμε όμως ποια είναι η συνεισφορά του Hugo στη θεμελίωση της ιστορικής σκέψης.

Ο Hugo είναι πρόδρομος στην προσπάθεια θεωρητικής ανάλυσης του ισχύοντος δικαίου. Μιλάει για την «φιλοσοφία του θετικού δικαίου» σε προφανή αντίθεση με τη φιλοσοφία του φυσικού δικαίου. Πρόκειται δε για μια φιλοσοφία, η οποία, όπως λέει, δεν πρέπει να επιδίδεται σε αφηρημέ-

18. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft, τομ. 1 (1815), σελ. 3.

19. Wieacker, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, σελ. 379.

20. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 120.

21. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft, τομ. 9 (1838), σελ. 430 αχ.

νες επιχειρηματολογίες, αλλά πρέπει να διδάσκεται από τη ζωή. Βασική επιρροή του στη φιλοσοφική ανάλυση αποτελεί ο Καντ²². Βασιζόμενος στις αναλύσεις του τελευταίου χωρίζει την ανθρώπινη γνώση ως προς την προέλευσή της σε *a priori* και *a posteriori*,²³ και κατατάσσει τη γνώση στο πεδίο της νομικής επιστήμης στη γνώση *a posteriori*, δηλαδή στην ιστορική γνώση, τη γνώση που δημιουργείται με ερεθίσματα από τον έξω κόσμο.

Στη συνέχεια προχωρά σε κριτική των απόψεων, οι οποίες επιχειρούν να διαφυλάξουν ένα ρόλο για το φυσικό δίκαιο. Πρώτα ενάντια στην άποψη που βλέπει το φυσικό δίκαιο ως συμπλήρωμα του θετικού δικαίου²⁴. Εφόσον εδώ το φυσικό δίκαιο καλείται να πάρει το ρόλο του γενικού μέρους του θετικού δικαίου, εκεί κατατάσσει παρεμπιπτόντως τη σχολή του Wolf (Βολφ), πρόκειται κατά τον Hugo για σύγχυση του λεγόμενου «πνεύματος του θετικού δικαίου» με το φυσικό δίκαιο. Και εφόσον προβάλλεται ο παρεμβατικός και διορθωτικός ρόλος του φυσικού δικαίου, θα χαρακτηρίσει επικίνδυνη μια νομική επιστήμη, η οποία διδάσκει πως ο δικαστής δεν πρέπει να εφαρμόζει το ισχύον δίκαιο. Αυτό, συνεχίζει ο Hugo, ως αρχή του δικαίου, είναι κάτι άλλο από την πιθανή αναγκαιότητα να πάψει να ισχύει συγκεκριμένος κανόνας δικαίου, ο οποίος δεν συνάδει με τον τρόπο σκέψης του λαού. Κατά την οποία διαδικασία δεν θεωρεί πως ο δικαστής πρέπει να μείνει αμέτοχος. Δεν μας λέει δυστυχώς πώς θα διαμορφωθεί η συμμετοχή του.²⁵

Η έλλειψη ξεκάθαρης θέσης σχετικά με το δέον (*sollen*) στο δίκαιο και το σαφή διαχωρισμό του από αυτό που ισχύει ως δίκαιο (*sein*) πυροδότησε αρκετή κριτική από άλλες σχολές σκέψης, κατά τα λοιπά επίσης καντιανής προέλευσης. Ειδικότερα ο Stammler (Στάμλερ) θεώρησε πως η ιστορική σχολή του δικαίου δεν παρέχει με τη θεωρία της κανένα μέτρο κριτικής του ισχύοντος δικαίου ως προς την ορθότητά του.²⁶ Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για το κεντρικό σημείο εκκίνησης της ιστορικής σχολής, παρατηρητέο τόσο στη διδασκαλία του Hugo, όσο και λίγο μετά στον Savigny. Στον Hugo βέβαια δεν υπάρχει το εννοιολογικό οικοδόμημα του Savigny, η διδασκαλία για το Ααΐκό Πνεύμα. Έτσι, σύμφωνα με την ερμηνεία του Wieacker^{27/28}

22. Civ. Cursus. Lehrbuch des Naturrechts. Vorrede XII

23. Lehrbuch der juristischen Encyclopädie, (1835), σελ. 19 αχ. Βλ. σχετικά Wieacker. Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, σελ. 352, 379; Viehweg. FS Engisch 81 επ.

24. Lehrbuch der juristischen Encyclopädie, (1835), σελ. 35.

25. Lehrbuch der juristischen Encyclopädie, (1835), σελ. 36.

26. Βλ. αναλυτικά Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 74 αχ.

27. Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, σελ. 380.

28. Ως προς τον Savigny ο Wieacker (Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, σελ. 373 αχ.) θεωρεί πως μέσω της προσήλωσης του στην αυστηρή κατασκευή των εννοιών και την ισχύ της συστηματικής μεθόδου, παρέμεινε πιστός σε κεντρικές κατηγορίες της σκέψης

η αποστροφή του Hugo για το φυσικό δίκαιο είναι άμεσο αποτέλεσμα του πνεύματος πραγματισμού, το οποίο, όπως αναφέρθηκε, βρίσκεται στις απαρχές της σκέψης του. Ένα πνεύμα, το οποίο θέτει τις βάσεις για μια εκ των βασικών επιταγών της θεωρίας της σχολής για τον μελετητή ιδιαίτερα της ιστορίας του δικαίου: την προσήλωση στις ιστορικές πηγές.

β) Οι πηγές του δικαίου. Το δίκαιο ως αποτέλεσμα της βουλήσεως ή ως ανάβλυσμα εκ της ιστορίας.

Στη συνέχεια²⁹ ο Hugo στρέφεται εναντίον της διαδεδομένης πλάνης, όπως λέει, ότι δηλαδή το εκάστοτε ισχύον δίκαιο είναι αποτέλεσμα απλά και μόνο της αυθαίρετης και τυχαίας θέλησης του νομοθέτη. Πιο αναλυτικά πάνω στο ίδιο σημείο αναπτύσσει το διαχωρισμό μεταξύ γραπτού και άγραφου δικαίου: *Ius scriptum* και *Ius non scriptum*.³⁰ Στο πρώτο κατατάσσει τους νόμους και στο δεύτερο τα υπόλοιπα, δηλαδή κατά το Hugo ήθη και έθιμα. Διαχωρισμός με μεγάλη επιρροή μέχρι και σήμερα, όπου μπορούμε να πούμε ή έστω να υπονοήσουμε εδώ, πως δεν έχει να κάνει τόσο με το αν ο κανόνας δικαίου έχει πράγματι αποτυπωθεί γραπτώς, αλλά με την πηγή από την οποία αντλεί την ισχύ του. Έτσι ήδη στην εποχή του Hugo ή ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε αυτή, το *ius scriptum* αντλεί την ισχύ του από την κρατική εξουσία, ενώ το *ius non scriptum* ισχύει λόγω (συλλογικής) μνήμης. Η μνήμη συντηρείται από τη συνήθεια. Έτσι θα μπορούσαμε σε τελική ανάλυση να ερμηνεύσουμε εδώ το συγγραφέα, ο οποίος αναφέρεται βεβαίως και στα ήθη (*mores*). Με την ταυτόχρονη αναφορά σε συνήθεια και ήθη δεν θίγει και δεν απαντά ένα δίλλημα, που αρχίζει να δημιουργείται στις μέρες του, σχετικά με το αν είναι η συνήθεια ή η εθνική ταυτότητα γενεσιουργός λόγος του άγραφου δικαίου.

Στην ανάλυση των πηγών του δικαίου ο Hugo θα μας δώσει ένα ακόμη στοιχείο της ιστορικής χολής του δικαίου. Διερωτάται σε ποιο κομμάτι της φιλοσοφίας ανήκει το δίκαιο. Οι κλάδοι της φιλοσοφίας είναι κατ' αυτόν η Λογική, η Φυσική και η Ηθική. Προφανώς εκκινούμενος από τη φιλοσοφία του Kant, δεν διστάζει να κατατάξει τη νομική στην τελευταία. Ταυτόχρονα όμως

του φυσικού δικαίου, ιδιαίτερα όπως αυτό εκφράστηκε από τον Wolf. Το κατά πόσο η παραδοχές του Wieacker από το 1967, της οποίες η ελληνική νομική επιστήμη έκτοτε ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό και άκριτα, διεκδικούν και σε ποιο βαθμό ισχύ σήμερα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Το ερώτημα άπτεται της μεθοδολογικής πλευράς της ιστορικής σχολής του δικαίου, ενώ εδώ επικεντρώναμε στο πεδίο της σκέψης, το οποίο ασχολείται με τις πηγές του δικαίου.

29. Lehrbuch des Naturrechts, (1819) σελ. 2, υποσημ. 1.

30. Lehrbuch der juristischen Encyclopädie, (1835), 26 ακ.

θεωρεί πως κατά κάποιο τρόπο η νομική επιστήμη ανήκει και στη φιλοσοφία περί φύσης. Αυτό επειδή όπως λέει η επιτυχία του κανόνα δικαίου δεν εξαρτάται από τη θέληση αυτού που τον θέσπισε³¹. Αυτό που λέει ο συγγραφέας θέτει δύο ζητήματα. Πρώτον την πολυπλοκότητα του αποδέκτη του κανόνα δικαίου, της κοινωνίας, και δεύτερον την προέλευσή του. Ο Hugo αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα μόνο στο δεύτερο. Επειδή το δίκαιο πηγάζει από τη ζωή του λαού δεν μπορεί να τεθεί τυχαία. Προκύπτει με φυσικότητα. Από τους ύστερους θα καθιερωθεί η φράση πως «η φυσική κοινότητα δικαίου αποτελεί την μόνη πηγή του δικαίου». Η αντίθεση που θα εκφράσει ήδη ο Hugo είναι μεταξύ φύσης και θέλησης ή αλλιώς μεταξύ φύσης και τυχαίου, όπου τυχαίο ή αυθαίρετο είναι εν δυνάμει αυτό που νομοθετείται. Μη-τυχαίο είναι αυτό που πηγάζει από το λαό, τη συγκεκριμένη ιστορία και κοινωνία.

2. Οι ιδρυτές: Eichhorn (Αιχhorn) – Savigny (Σάβινου)

Όπως ειπώθηκε ο Hugo αποτελεί θεμελιωτή, όχι όμως μέλος της ιστορικής σχολής του δικαίου. Αυτή ιδρύεται από δύο λίγο μεταγενέστερους – τους Eichhorn και Savigny. Πριν αναφερθούμε στη δράση τους αξίζει μια σύντομη αναφορά στο όργανο της σχολής, την *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, την οποία ιδρύουν οι προαναφερθέντες στα 1814. Ο τίτλος είναι το πρώτο σημείο στο οποίο πρέπει να αποδοθεί προσοχή. Περιοδικό για την ιστορική επιστήμη του δικαίου. Δεν πρόκειται λοιπόν για περιοδικό της ιστορίας του δικαίου. Πρόκειται για μια νομική επιστήμη, η οποία στηρίζεται στην ιστορική μέθοδο και εμπνέεται από μια αντίστοιχη φιλοσοφία. Πρόκειται εν ολίγης για δογματική του δικαίου. Πρώτο συμπέρασμα λοιπόν, το οποίο θα δούμε να εκτυλίσσεται μέσα από τα λόγια των πρωταγωνιστών, είναι πως η ιστορική σχολή του δικαίου δεν αποτελεί σχολή φροντίδας της ιστορίας του δικαίου.

Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού ο Savigny και ο Eichhorn θα γράφουν αναλυτικά τόσο για τους στόχους του περιοδικού όσο και για τη δική τους έρευνα στο μέλλον. Αποτελούν δε οι δύο αυτές φυσιογνωμίες, εκφραστές των δύο κατευθύνσεων που θα ακολουθήσει η σχολή ήδη από την ίδρυσή της και οι οποίες 30 χρόνια αργότερα θα συγκρουστούν σφόδρα. Ο Savigny μελετά το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως αυτό ισχύει στη Γερμανία κατά το 19^ο αιώνα και ο Eichhorn αφιερώνεται στη μελέτη ή καλύτερα, ανασύνθεση του λεγόμενου γερμανικού δικαίου, του δικαίου δηλαδή που ίσχυε στο χώρο της Γερμανίας από τα χρόνια του Μεσαίωνα. Θα ξεκινήσουμε με τον δεύτερο καθώς με το Savigny θα εισέλθουμε σε θεωρητικά βάθη, από τα οποία θα είναι δύσκολο να εξέλθουμε.

31. Lehrbuch der juristischen Encyclopädie, (1835), 27 αχ.

α) Eichhorn

Ο Eichhorn (1781-1854) διδάσκει στη Φρανκφούρτη και το Βερολίνο. Μεγάλη επιρροή στη σκέψη του όμως ασκεί, όπως και στον Hugo, η «πραγματιστική σχολή του Göttingen», όπου είχε ανακηρυχτεί υφηγητής στα 1803.

Εφαλτήριο των σκέψεών του αποτελεί η επιθυμία του να προάγει την εμβάθυνση της επιστημονικής επεξεργασίας του λεγόμενου γερμανικού δικαίου, σε αντίθεση με το ρωμαϊκό.³² Η πραγματικότητα, την οποία αντιμετωπίζει είναι η μεγάλη διάσπαση των δικαίων στη Γερμανία αυτής της εποχής (Partikularismus). Μέλημα λοιπόν του Eichhorn είναι να βρει τις γενικές αρχές των διαφόρων συστημάτων δικαίου, τα οποία αποτελούν το γερμανικό δίκαιο και οι οποίες θα ενσαρκώνουν κατά την άποψή του την εσωτερική συνάφεια του γερμανικού δικαίου.

Οι σκοποί του είναι πρακτικού χαρακτήρα. Γι' αυτό και η επιχειρηματολογία του κινείται εξ αρχής στα μονοπάτια της δογματικής του δικαίου. Σκοπός του είναι να αναλύσει το σύστημα του γερμανικού δικαίου, το οποίο θα συμπληρώνει τα κενά του κοινοδικαίου του 19^{ου} αιώνα, τα οποία δεν δύναται να πληρώσει το ρωμαϊκό δίκαιο. Αυτό προϋποθέτει κάποιες γενικές αρχές των διαφορετικών δικαίων γερμανικής καταγωγής και ο Eichhorn θεωρεί πως αυτές μπορούν να βρεθούν ακριβώς εξαιτίας της κοινής καταγωγής των δικαίων αυτών. Μικρές διαφορές δεν αποκαλύπτουν τίποτε περισσότερο από απλές συμπτώσεις³³. Υπό το πρίσμα της αναγκαιότητας λύσεως πρακτικών προβλημάτων ξεκινά να καταδείξει το δρόμο, ο οποίος δεν είναι άλλος από την ιστορική θεμελίωση της κοινής καταγωγής³⁴.

Οι επόμενες σκέψεις του εστιάζουν στο ερώτημα ως προς την ιστορική γνώση και της εφαρμογής της στο παρόν³⁵. Διαπιστώνει την ανάγκη διαφοροποίησης ανάλογα με την αλλαγή, την οποία υπέστησαν οι εκάστοτε κανόνες δικαίου μέσα στο χρόνο. Ταυτόχρονα όμως τονίζει την αναγκαιότητα να ερευνάται πάντα η κοινότητα εξέλιξης του δικαίου, δηλαδή η ιστορική συνέχεια μέσα στην οποία αυτό εξελίχθηκε. Άξιο προσοχής, με το βλέμμα στραμμένο σε αυτά που θα ακολουθήσουν παρακάτω στο κείμενο και τα επόμενα χρόνια της ιστορίας μας, είναι πως ο Eichhorn αναζητώντας τους λόγους δημιουργίας της κοινότητας καταγωγής και εξέλιξης του γερμανι-

32. Για τα ακόλουθα βλ. Eichhorn, Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft τομ. 1 (1815), σελ. 124 αχ.

33. Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft τομ. 1 (1815), σελ. 128 αχ, ιδιαιτ. σελ. 130.

34. Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft τομ. 1 (1815), σελ. 130 αχ.

35. Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft τομ. 1 (1815), σελ. 132 αχ.

κού δικαίου, δίπλα στην αυξανόμενη κρατική παρουσία, αναφέρει και δίνει ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός της ύπαρξης μιας κοινής επιστημονικής βάσης.³⁶ Σημαντική παρατήρηση, η οποία προετοιμάζει το έδαφος για το «δίκαιο των νομικών» του Puchta, που θα δούμε αργότερα.

Η αγωνία του Eichhorn είναι, όπως προαναφέρθηκε, η επιστημονική επεξεργασία του γερμανικού δικαίου, δηλαδή του δικαίου που δεν πηγάζει από το ρωμαϊκό δίκαιο και βρίσκεται διάσπαρτο σε κάθε λογής προέλευσης νόμους και άλλες πηγές κυρίως από το Μεσαίωνα. Βάση της επιστημονικής επεξεργασίας φαίνεται να θεωρεί κυρίως την ιστορική ανάλυση. Αυτή η ανάλυση θα υπεισέρχεται ιδιαίτερα στην ιστορία της δημιουργίας της εκάστοτε διάταξης και συνεπώς του πολιτισμικού της περιγύρου. Βασικός σκοπός αυτής της αναζήτησης θα είναι, πέρα από τη διαπίστωση και επεξεργασία των γενικών αρχών του γερμανικού δικαίου, η δημιουργία της συστηματικής αλληλουχίας, ώστε να μη μιλάμε για ένα συνονθύλευμα των διάφορων σκόρπιων τοπικών νόμων, αλλά για δίκαιο³⁷. Ερμηνεύοντας λοιπόν μπορούμε να πούμε πως για τον περίφημο γερμανιστή η έννοια του συστήματος εμφανίζεται σε έντονη αλληλουχία με την έννοια του δικαίου. Το συγγραφικό του έργο στα επόμενα χρόνια θα επικεντρωθεί στην πραγματοποίηση του προγράμματός του, με κεντρικό αποτέλεσμα την τετράτομη ιστορία του γερμανικού δικαίου *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte*. Εκεί θα μιλήσει αναλυτικά και για τις πηγές του δικαίου και θα αναπτύξει έννοιες, μέσα από τις οποίες θα εκφραστούν οι ύστεροι γερμανιστές. Θα αναφερθεί κυρίως στο γερμανικό Μεσαίωνα, μια εποχή όπου η «κρατική» εξουσία στη Γερμανία, εφόσον υφίσταται «Γερμανία», είναι κατακερματισμένη και σε ευθεία αντίθεση με την εικόνα του ισχυρού Κράτους που ξεπρόβαλλε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Συνεπεία τούτου, κεντρικό σημείο αναφοράς του Eichhorn αποτελεί η αυξανόμενη σημασία του νομολογιακού δικαίου και δεν παραλείπει να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στην αποχή του νομοθέτη³⁸, γεγονότα που σαφώς εμφανίζονται ως επαλήθευση των θεωρητικών θεμελίων της σκέψης του, όπως αυτή παρουσιάστηκε παραπάνω.

β) Savigny

Ο μεγάλος θεμελιωτής κάθε πτυχής της σκέψης της ιστορικής σχολής του δικαίου θεωρείται ο Savigny. Ο Savigny (1779-1861) ανακυρήχθηκε κα-

36. Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* τομ. 1 (1815), σελ. 133 αχ.

37. Über das Geschichtliche Studium des deutschen Rechts, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* τομ. 1 (1815), σελ. 134 αχ.

38. *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* (1835), τομ. 2, σελ. 196 αχ.

θηγητής του δικαίου πολύ νωρίς, ήδη στα 1803 στο Marburg. Το 1808 πήγε στο βαυαρικό Landshut και στο έτος 1810 στη νεοϊδρυθείσα νομική σχολή του Βερολίνου. Πέραν της τεράστιας επιστημονικής του δραστηριότητας, κλήθηκε να συνεισφέρει τόσο στη (συντηρητική) μεταρρύθμιση του πρωσικού κώδικα, όσο και σε κεντρικά ζητήματα της ρύθμισης του εμπορικού και του ενοχικού δικαίου.

Μια πρώτη συνολική εντύπωση των απόψεών του προσφέρει και αυτός σε άρθρο του στο προαναφερθέν περιοδικό, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*³⁹. Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι ο τρόπος, δηλαδή η μέθοδος κατά την οποία πρέπει να εργάζεται η νομική επιστήμη. Όπως ήδη ειπώθηκε: αυτό που απασχολεί το Savigny πρωτίστως δεν είναι αυτή κάθε αυτή η ιστορία, αλλά περισσότερο η δογματική του δικαίου. Διαπιστώνει λοιπόν τις δύο αντικρουόμενες απόψεις της εποχής του: την ιστορική και την μη-ιστορική και βουτάει κατευθείαν στα βαθιά δίνοντάς όλα τα στοιχεία της θεωρίας του.

Ποια είναι η σχέση του παρόντος με το παρελθόν; Οι μεν μη-ιστορικοί θα πουν: η ιστορία είναι μια ηθικό-πολιτική συλλογή παραδειγμάτων. Η ιστορική θεώρηση όμως θα αντιλέξει: δεν υπάρχει καμία ανθρώπινη ύπαρξη και δημιουργία που να εμφανίζεται μόνη και απομονωμένη. Κάθε εποχή ενός λαού είναι συνέχεια και εξέλιξη μιας προηγούμενης, έτσι ώστε ο κόσμος της μίας εποχής δεν είναι αποτέλεσμα αυθαίρετης δημιουργίας, αλλά προκύπτει σε κοινωνία με τις προηγούμενες. Κάθε εποχή πρέπει να αναγνωρίσει λοιπόν κάτι δεδομένο, το οποίο είναι ταυτόχρονα αναγκαίο και ελεύθερο. Αναγκαίο επειδή δεν εξαρτάται από την αυθαίρετη βούληση του παρόντος. Ελεύθερο, γιατί δεν εξαρτάται από καμία ξένη βούληση, αλλά πηγάζει από την φύση του λαού, ως ενός δυναμικού συνόλου.

Ιστορική συνέχεια, ελευθερία, αναγκαιότητα, αυθαίρετη βούληση, φύση, όλον, εξέλιξη, λαός. Γύρω από αυτούς τους θεμελιώδεις όρους θα περιστρέφεται κάθε θεωρητική σκέψη για το δίκαιο στις επόμενες δεκαετίες.

Στη συνέχεια αυτών διαπιστώνει πως και η εποχή του αποτελεί κομμάτι ενός συνόλου, πηγάζει από αυτό. Η ιστορία συνεπώς δεν είναι συλλογή παραδειγμάτων, αλλά ο μόνος τρόπος για τη γνώση. Αυτά ισχύουν και για το δίκαιο. Ειδικότερα το υλικό του δικαίου είναι αποτέλεσμα του παρελθόντος του Έθνους και όχι κάποιας αυθαιρεσίας ή τύχης, σύμφωνα με την οποία το περιεχόμενο του θα μπορούσε να είναι διαφορετικό.

Ήδη από τα λεχθέντα προκύπτει ο πιο σημαντικός αντίπαλος του Savigny. Είναι η αυθαιρεσία, πιο συγκεκριμένα η αυθαίρετη βούληση του νομοθέτη. Εφαλτήριο της θεωρίας του για τις πηγές του δικαίου είναι η θέλησή του για

39. Για τα παρακάτω βλ. Savigny, Ueber den Zweck dieser Zeitschrift, σε: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* τομ. 1 (1815), σελ. 1 ακ.

χειραφέτηση από το νομοθέτη. Κίνητρο για την πρώτη διατύπωση αυτής της θεωρίας αποτέλεσε η περιφέρεια διαμάχης του με τον Thibaut.

αα) Thibaut - Savigny και η κωδικοποίηση του γερμανικού δικαίου.

Ο Thibaut γράφει λίγο μετά την ήττα του Ναπολέοντα και την απελευθέρωση της Γερμανίας. Είναι τα χρόνια της δημιουργίας του γερμανικού έθνους, η εποχή της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνών γενικότερα. Κάθε μορφή σκέψης αφιερώνεται στην αναζήτηση της γερμανικής ταυτότητας. Ο Thibaut θεωρεί πως ήρθε η ώρα το γερμανικό έθνος να φτιάξει τους δικούς του νόμους, να πάψει να εφαρμόζει ξένους. Κίνητρό του λοιπόν είναι η Χειραφέτηση από το γάλλο νομοθέτη.

Ο Thibaut ξεκίνησε λοιπόν την πρότασή του με κίνητρο την χειραφέτηση του γερμανικού Έθνους από το γάλλο νομοθέτη. Ο Savigny του απαντά πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα και αλλάζοντας κατηγορία. Αναπτύσσει τη θεωρία για την Ιστορικότητα του δικαίου ως χειραφέτηση από το νομοθέτη γενικά και από την αυθαιρεσία του νομοθέτη ειδικότερα. Το σύγγραμμά του: *Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft* (μτφ: Το κάλεσμα της εποχής μας σχετικά με τη Νομοθεσία και την Επιστήμη) μπορεί έτσι να εκληφθεί ως κριτική της νομοθέτησης του δικαίου⁴⁰.

Καταρχήν στρέφεται ενάντια στην αξίωση πληρότητας ενός κώδικα.⁴¹ – καθώς στη διαμάχη αυτή και στη σκέψη του Savigny γενικότερα δεν πρόκειται για την οποιαδήποτε νομοθεσία, αλλά για την Κωδικοποίηση του Δικαίου – την ανάγκη του οποίου τονίζει ο Thibaut. Ταυτόχρονα τονίζει τη δυνατότητα και τη σημασία της δογματικής πληρότητας. Το ερώτημα του όμως είναι: είμαστε έτοιμοι να παράγουμε μια δογματική τέτοιου επιπέδου;⁴² Παράλληλα ανησυχεί και για το εξής: όλες οι πνευματικές δυνάμεις θα επικεντρώσουν το ενδιαφέρον τους στο καινούργιο νομοθέτημα και θα παραμελήσουν την πραγματική πηγή του δικαίου και την αναγκαία ιστορική του ανάλυση⁴³. Και καταλήγει πως αυτό είναι ανεπιθύμητο επειδή: «η νομική επιστήμη, η οποία δεν βασίζεται σε βαθιά ιστορική γνώση, εκπληρώνει απλά ρόλο γραφιά για τα δικαστήρια».⁴⁴

Η θεωρία του Savigny είναι μια συντηρητική θεωρία δικαίου. Εννοούμε ότι είναι εξαιρετικά επιφυλακτική απέναντι σε κάθε μεταρρυθμιστικό ρόλο του νομοθέτη. Ο ρόλος του νομοθέτη δεν είναι να εφευρίσκει νέο δίκαιο, αλλά να καταγράφει το ισχύον, θα πει ουσιαστικά, ήδη στο «Beruf», αλλά

40. Βλ. και Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, σελ. 371 σημ. 80, 379 αχ, 391.

41. *Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft* (1815), σελ. 5, 21 αχ.

42. *Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft* (1815), σελ. 108, 161.

43. *Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft* (1815), σελ. 23.

44. *Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft* (1815), σελ. 78 αχ.

σαφέστερα στο «System des heutigen römischen Rechts»⁴⁵. Κι αυτό βασιμμένος στα ήθη, τις εσώτερες δυνάμεις του λαού και στην κοινή λαϊκή συνείδηση δικαίου. Κάθε τι άλλο θα αποτελούσε άσκηση της αυθαίρετης βούλησης του νομοθέτη⁴⁶.

Ο Savigny όσο δυναμικά και αν στρέφεται ενάντια στις απόψεις του Thibaut περί ανάγκης κωδικοποίησης του δικαίου δεν είναι εχθρός του νομοθέτη γενικά, ρόλο εξάλλου που έπαιξε και ο ίδιος στην καριέρα του. Αυτό προσπαθεί να το ξεκαθαρίσει το 1840 στον πρώτο τόμο του μνημειώδους έργου του για το σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου στην εποχή του⁴⁷. Εκεί πιο συστηματικά απ' ό,τι στο «Beruf» φάχνει να ορίσει το ρόλο του νομοθέτη. Ο νόμος γενικά είναι όργανο του λαϊκού δικαίου. Αναλαμβάνει να το εξωτερικεύσει. Η σημαντική συνεισφορά του είναι η συμπλήρωση και η στήριξη της εξέλιξής του. Το πρώτο αναλαμβάνει ο νομοθέτης όταν υπάρχουν ορισμένα σκοτεινά σημεία στο ισχύον δίκαιο. Δεν προσθέτει όμως κάτι καινούργιο, που δεν θα προέκυπτε από μόνο του. Κατά δεύτερον ο Νόμος στηρίζει και την εξέλιξη του δικαίου. Κυρίως όταν σε περιόδους μεταβολής των ηθών μιας κοινωνίας, υπάρχει μια εποχή αβεβαιότητας. Ο νομοθέτης καλείται να παρέμβει ξεκαθαρίζοντας πιο είναι το ισχύον δίκαιο. Εκτός αυτού ο Νόμος καλείται να πραγματώσει εξωτερικά την εσωτερική αλληλουχία των επιταγών του δικαίου. Καλείται με άλλα λόγια να σχηματοποιήσει το σύστημα του δικαίου, ιδίως πάλι σε περιόδους που αυτό λόγω περισσότερων αλλαγών δεν είναι πια ξεκάθαρο. Σε τελική ανάλυση ο Savigny δεν αρνείται κάθε ρόλο του νομοθέτη, αλλά σίγουρα ο ρόλος που του επιφυλάσσει είναι μάλλον περιορισμένος. Κουβέντα για τη μεταρρυθμιστική πρωτοβουλία του νομοθέτη δεν κάνει πουθενά.

ββ) Σύστημα των πηγών του Δικαίου

Φεύγοντας από το στενό πεδίο του Νόμου θα αναρωτηθούμε σε ποιο πλαίσιο τον θέτει ο Savigny, αλλιώς: Τί σύστημα πηγών του δικαίου μας δίνει; Το σημαντικό στοιχείο εδώ, διατυπωμένο ήδη από το 1814, είναι πως αναγνωρίζει ρητά περισσότερες από μία πηγές του δικαίου. Βάζει δίπλα-δίπλα νόμο, έθιμο και το λεγόμενο επιστημονικό δίκαιο, και θεμελιώνει ένα **πλουραλιστικό σύστημα πηγών του δικαίου**. Το περιεχόμενό τους θα το αναλύσει αργότερα ο Puchta και ο Savigny θα υιοθετήσει τα περισσότερα από αυτόν. Και εμείς θα το δούμε παρακάτω. Είναι όμως άξιο προσοχής πόσο γόνιμη μπορεί να αποδειχθεί σήμερα η σκέψη του πάνω σε αυτό το θέμα. Σήμερα, καθώς φαίνεται πια και η θεωρία του δικαίου να περνά από

45. System des heutigen römischen Rechts, (1840), τομ. 1, σελ. 39.

46. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 8 αχ., 14.

47. System des heutigen römischen Rechts, (1840), τομ. 1, σελ. 38αχ.

την εποχή του κρατικού μονοπωλίου στον εμφατικά καλούμενο «θάνατο του Κράτους». Ενώ βρισκόμαστε ενώπιον μια διεθνούς οικονομίας, στην οποία οι σχέσεις ρυθμίζονται με συμβάσεις απροσδιόριστης πηγής και οι διαφορές λύνονται εκτός δικαστηρίων (διαιτησία). Όταν αμφισβητείται θεωρητικά το νομοθετικό μονοπάτι του Κράτους, και η συγκεκριμένη πτυχή της ιστορικής σχολής του δικαίου επιχειρεί αυτό ακριβώς⁴⁸, δίνεται έμπνευση και στο «αιώνιο» ερώτημα σχετικά με την κανονιστική ισχύ της Σύμβασης και αν αυτή μπορεί να θεωρηθεί πηγή του δικαίου. Ήδη ο Eichhorn, εκκινούμενος από την ίδια θεώρηση των πηγών του δικαίου, όσον αφορά στον αριθμό τους, παρατηρεί πως κατά το γερμανικό μεσαίωνα «οι βουλήσεις.... αποκτούσαν ...συχνά την ισχύ (όψη) ενός νόμου».⁴⁹ Αυτό βέβαια συμβαίνει μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, αυτό του φεουδαρχικού συστήματος και μάλλον έχει να κάνει με τη μορφή των συγκεκριμένων συμβάσεων που αναλύει. Συγκεκριμένα πρόκειται για συμβάσεις, στις οποίες είτε συμβάλλονται συλλογικές οντότητες με τμήματα της εξουσίας είτε τα τελευταία μεταξύ τους. Η αναλυτική διάκριση και μάλιστα κατά τη διάρκεια ιστορικής ερμηνείας δεν αλλάζει τίποτα στο αρχικό συμπέρασμα, πως μια θεωρία, η οποία προσπαθεί να θεμελιώσει την ποικιλία των πηγών του δικαίου,⁵⁰ όχι μόνο ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα,⁵¹ αλλά μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για την κατανόηση του σημερινού λαβυρίνθου⁵².

γγ) Η οργανική δομή του δικαίου

Το δίκαιο είναι οργανισμός. Εξελίσσεται οργανικά σε πλήρη αλληλουχία με το λαό, όπως ακριβώς η γλώσσα θα πει το 1814⁵³. Η πλευρά αυτή της θεωρίας του έφερε το Savigny πολύ κοντά στο Ρομαντισμό. Ο σημαντικός ιστορικός της Φιλοσοφίας Hirschberger μάλιστα θα θεωρήσει πως

48. Χωρίς να είναι βέβαια η μόνη θεωρία, η οποία δίνει χώρο στη Σύμβαση στο πεδίο των πηγών του δικαίου. Βλ. Καράσης, Η τεχνολογική ερμηνεία του δικαίου, ΝΒ 2012, σελ. 482.

49. Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte (1835), Τ.2, σελ. 202.

50. Ο Puchta αργότερα θα μιλήσει για «μορφές γνώσης του δικαίου» και θα καταστήσει το σύστημά του πάλι μονιστικό, αλλά σε καμία συνάρτηση με τη δομή του μονοπωλίου ως προς την παραγωγή δικαίου.

51. Η ιστορική πραγματικότητα έδωσε αντίστοιχα παραδείγματα και σε άλλες εποχές, όπως κατέδειξε πρόσφατα η καθηγήτρια Ιουλία Βελισσαροπούλου, στο έργο της Droit Grec D'Alexandre à Auguste, τομ. 1, σελ. 105 ακ.

52. Η έννοια δεν εννοεί «μπέρδεμα» και αδιέξοδο, αλλά μάλλον δίκτυο και αλληλουχία. Βλ. Καστοριάδης, Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου (1978), πρόλογος, σελ. 1: «Τίποτε δεν είναι απλώς τοποθετημένο δίπλα σε κάτι άλλο, το πιο κοντινό είναι το πιο μακρινό, οι διακλαδώσεις δεν διαδέχονται πια η μία την άλλη. Η είσοδος του Λαβυρίνθου είναι αμέσως ένα από τα κέντρα του, ή μάλλον δεν ξέρουμε πια αν είναι κέντρο, τί είναι κέντρο.»

53. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 11 ακ.

εδώ έχουμε να κάνουμε με ευθεία επιρροή του Savigny από τον A. Müller (Μίλλερ), φιλόσοφο από τον κύκλο του Schlegel, με τον οποίο ο Savigny πράγματι διατηρούσε φιλικές σχέσεις⁵⁴. Η τόσο ξεκάθαρη κατηγοριοποίηση όμως είναι σίγουρα βιαστική, αφού η έννοια της οργανικότητας είναι κάτι που απαντάμε και σε φιλοσόφους όπως ο Leibniz (Λάιμπνιτς), ο οποίος μάλλον βρίσκεται μακριά του να χαρακτηριστεί μέλος της σχολής του ρομαντισμού⁵⁵. Επίσης πρόκειται για μια θεωρία ή καλύτερα, για ένα κομμάτι της γενικότερης θεωρητικής κατασκευής, το οποίο έχει πολλές πτυχές. Για παράδειγμα εκδηλώνει τη σημασία της όταν ο Savigny θα αναφερθεί στο πρόβλημα της σχέσης Νόμου και ατομικότητας/ετερότητας των πολιτισμών. Οι πολιτικές ιδιαιτερότητες της Γερμανίας, λέει, είναι χαρακτηριστικό της οργανικής εξέλιξης, στην οποία πρέπει να υπακούσει το δίκαιό της. Στα ελαττώματά του δεν μπορεί να απαντήσει κανείς παραπέμποντας στις εμπειρίες άλλων εθνών ή ακόμη και των προγόνων των σύγχρονών του γερμανών⁵⁶. Η κατανόηση της ιστορίας, κεντρικό στοιχείο της οποίας είναι η οργανικότητα, θα μας προστατέψει από το σύννηθες λάθος, να θεωρήσουμε πως το δικό μας μπορεί να εφαρμοστεί παντού και πάντα.⁵⁷

Πέρα από μια απλή αναφορά είναι χρήσιμο να παρατηρήσουμε δύο από αυτές τις πτυχές καλύτερα. Τη σχέση της οργανικής δομής με το μοντέλο της ιστορικής συνέχειας στην οποία θέτει το δίκαιο και έπειτα το ρόλο της οργανικής δομής για τη μεθοδολογία του δικαίου.

Οργανική δομή και ιστορική συνέχεια⁵⁸

Ο Savigny συλλογίζεται τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος που δημιουργεί το κατακερματισμένο γερμανικό δίκαιο. Ενός προβλήματος που θα ταλανίζει τη γερμανική νομική σκέψη μέχρι να τεθεί σε ισχύ ο γερμανικός αστικός κώδικας. Σαφώς ο Savigny δεν υποστηρίζει τη δημιουργία κώδικα. Αναρωτιέται πάντως πως μπορεί να ξεφύγει κανείς από την κατάσταση, η αντιμετώπιση νομικών προβλημάτων να πλήττεται από ένα πλήθος νόμων από το παρελθόν. Μπορεί κανείς, ίσως με την δημιουργία ενός νέου κώδικα, να προσπαθήσει να σπάσει τους μπερδεμένους μεταξύ τους δεσμούς του παρελθόντος και να ξεκινήσει από την αρχή: «Κάθε τέτοιο εγχείρημα θα αποτελούσε αυταπάτη». Θα ήταν αδύνατο να εξαλείψει κανείς τις αντιλήψεις και την παιδεία των εν ζωή νομικών. Αδύνατο θα

54. Βλ. σχετικά Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 179.

55. Βλ. συνοπτικά Κονδύλης, Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, Τ. 1 σελ. 325 αχ., Τ. 2 σελ. 290.

56. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 114.

57. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 115.

58. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 111 αχ.

ήταν επίσης να μεταλλαχτεί η φύση των υφιστάμενων έννομων σχέσεων. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία συνιστούν την οργανική αλληλουχία των γενεών και των εποχών, αλληλουχία στην οποία είναι ενταγμένο το δίκαιο, ανάμεσα στα οποία – στις γενιές και τις εποχές – μπορεί να υπάρξει εξέλιξη, αλλά ποτέ απόλυτο τέλος και απόλυτη αρχή. Σε αυτό το πλαίσιο ιστορικής συνέχειας τα ερωτήματα και οι απαντήσεις του παρόντος επηρεάζονται από το παρελθόν. Το παρελθόν κυριαρχεί δε πάνω στο παρόν ακόμη και όταν αυτό το τελευταίο επιχειρεί ρητά να του εναντιωθεί. Αυτή είναι κατά τον Savigny μια αναπόφευκτη κατάσταση. Αυτό που μπορούμε και πρέπει να κάνουμε, είναι να γίνουμε κύριοι της ιστορίας μέσω της γνώσης της. Ο Savigny μάλιστα εδώ μιλά για τη δυνατότητα να αντιπαραθέσουμε κάτι σε αυτή τη δύναμη επιρροής από το παρελθόν. Είναι λοιπόν σαφές ότι δεν επιθυμεί να προτείνει την υποταγή στην Ιστορία. Πολύ περισσότερο επιδιώκει να καταστήσει την ιστορία εργαλείο της νομικής επιστήμης. Είπαμε ήδη πως η ουσιαστική μέριμνα του Savigny δεν ήταν η ιστορία, αλλά η δογματική του δικαίου. Αντίστοιχα, στόχος της μεθόδου που θα προτείνει είναι η εκ βάθρων ιστορική ανάλυση του δεδομένου ιστορικού υλικού, μέσω της οποίας θα γίνει προσεκτικός διαχωρισμός αυτού που έχει ακόμη «ζωή» και συνεπώς δικαιούται να αποτελέσει μέλος του σημερινού οργανισμού του δικαίου και αυτού που ανήκει πια στην ιστορία⁵⁹. Βασισμένος σε αυτή τη σκέψη καθορίζει το ρόλο που θα παίξουν οι τρεις πηγές του δικαίου στις οποίες θα στηρίξει την έρευνα της γερμανικής νομικής επιστήμης. Πρόκειται για το ρωμαϊκό δίκαιο, το γερμανικό δίκαιο του Μεσαίωνα και τέλος τις νεώτερες εκφάνσεις αυτών των δύο. Με αυτή τη κατηγοριοποίηση θα υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στην μομφή πως θεωρεί το ρωμαϊκό δίκαιο μοναδική αξιολογητή πηγή για τη σύγχρονη έρευνα. Πράγμα που ενισχύει η κίνηση του Savigny να προχωρήσει στην «ίδρυση» της ιστορικής σχολής του δικαίου με τον ήδη τότε εγνωσμένης ποιότητας Γερμανιστή Eichhorn, όπως είχαμε ήδη ευκαιρία να δούμε.

Άξιος αναφοράς, όσο και αν εκ πρώτης όψεως δεν ανήκει στα θεμελιώδη τμήματα της ιστορικής σχολής του δικαίου, είναι και οι σχέσεις του Savigny σχετικά με τις συνθήκες πραγματοποίησης εκείνης της νομικής επιστήμης, η οποία θα χαράξει την πρόοδο για τη δημιουργία του μελλοντικού κώδικα. Το πρώτο στοιχείο που τονίζει είναι η ανάγκη γνώσης των πηγών του σύγχρονου δικαίου. Σκοπός αυτού είναι η δημιουργία ανεξάρτητης σκέψης. Σημαντική κληρονομιά αυτής της «εμμονής» είναι η επιταγή στο σημερινό ιστορικό του δικαίου να δουλεύει ερευνώντας τις πηγές.⁶⁰ Θυμάται από τη ρωμαϊκή ιστορία και προτείνει τη δημιουργία σχολών.

59. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 117 αλ.

60. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 140.

Τονίζει δε πως ακριβώς από τη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου διαπιστώνει κανείς πως τα μεμονωμένα αποτελέσματα αποτελούν εκφράσεις μιας συλλογικής επιστημονικής ταυτότητας, μιας «κοινότητας των νομικών». Όπως λέει, στους ρωμαίους, κατά την εποχή του Παπινιανού κατέστη δυνατός ένας κώδικας ακριβώς επειδή τα νομικά γραπτά εξέφραζαν ένα οργανικό όλο. Οι νομικοί ήταν απλώς αντικαταστατά πρόσωπα. Ένας κώδικας δεν μπορεί να είναι συνονθύλευμα μεμονωμένων διατάξεων. Πρέπει να είναι ο ίδιος ένα οργανικό Όλον⁶¹. Ταυτόχρονα όμως δεν θα κληθεί ολόκληρη η κοινότητα να δουλέψει πάνω στον κώδικα. Αντιθέτως, αυτός πρέπει να προετοιμαστεί από έναν. Αυτός ο ένας όμως πρέπει να διαπνέεται σε τέτοιο βαθμό από τη συλλογικότητα, ώστε να είναι δυνατό να ειπωθεί σε αυτόν ο νομοθέτης. Αυτό ακριβώς θεωρεί ο Savigny πως δεν είναι δυνατό να βρεθεί στην κοινότητα της νομικής επιστήμης της εποχής του⁶².

Οργανική δομή και Μεθοδολογία

Η οργανική εξέλιξη του δικαίου μεταβάλλεται και σε μεθοδολογική επιταγή προς το νομοθέτη. Το εκάστοτε ισχύον δίκαιο πρέπει να διέπεται από αρχές, οι οποίες βρίσκονται σε συστηματική αλληλουχία μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει και για τον εκάστοτε κώδικα. Ο κώδικας πρέπει να προβάλλει ως οργανική ενότητα⁶³. Με αυτό το σημείο εκκίνησης μπορεί ίσως κανείς να ερμηνεύσει την μετέπειτα επιστημονική αναζήτηση του Savigny. Όπως τονίζει ο ίδιος πολλές φορές κυρίως στη μελέτη του „Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft“, στόχο του δεν αποτελεί να καταπολεμήσει τη δυνατότητα κωδικοποίησης του αστικού δικαίου εν γένει. Πολύ περισσότερο επιχειρεί το 1814 να καταδείξει πως η κοινωνία του και ιδιαίτερα η νομική της επιστήμη, δεν ήταν έτοιμη να αναλάβει και να φέρει εις πέρας με ικανοποιητικά αποτελέσματα ένα τέτοιο εγχείρημα. Έτσι με το μεγάλο, 8τομο, έργο του *System des heutigen römischen Rechts* θα μπορούσε να πει κανείς, πως δεν αναλαμβάνει τίποτε λιγότερο από το να θέσει τα θεμέλια για τη δημιουργία της ικανότητας για την παραγωγή ενός κώδικα αστικού δικαίου αντάξιο των κριτηρίων του.

Πότε τηρείται η επιταγή της οργανικότητας; Όταν δυνάμεθα ξεκινώντας από ένα δεδομένο σημείο, δηλαδή από μια αρχή του κώδικα, να οδηγηθούμε

61. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 157. Σχετικά με τις προϋποθέσεις δημιουργίας αυτής της κοινότητας και την ανάγκη ο εκάστοτε κώδικας να είναι αποτέλεσμα αυτής σελ. 147 αχ.

62. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 158 αχ. 161.

63. Αυτό αποτελεί κεντρικό σημείο κριτικής του Savigny απέναντι στον Code Civil, βλ. Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 58 αχ.

με επιστημονική βεβαιότητα σε ένα μη-δεδομένο. Έτσι ορίζει ο Savigny τη μέθοδο της αναλογίας. Η οποία με τη σειρά της, ως μέθοδος ερμηνείας, προϋποθέτει το προαναφερθέν: πώς οι δημιουργοί του κώδικα σκέφθηκαν τις βασικές αρχές του σε λογική συνέχεια την οποία μπόρεσαν να του εμφυσήσουν⁶⁴.

3. Puchta (Πούχτα)

Ο Puchta 1798-1846, ο πιο σημαντικός συνεχιστής της ιστορικής σχολής του δικαίου μετά τα 1830, ξεκίνησε ακούγοντας Hegel (Χέγκελ) στο γυμνάσιο. Καθώς οι απόψεις του Hegel είχαν έρθει σε ευθεία σύγκρουση με την ιστορική σχολή, ο Puchta προσπαθεί για πολλά χρόνια να ξεχάσει το δάσκαλό του και αρνείται κάθε επιρροή. Θαυμάζει τον Savigny, προσπαθεί εναγωνίως να μπει στον κύκλο του, δέχεται μόνο από αυτόν και τον Hugo κριτική και γενικά συγκρούεται αρκετά. Στην κορύφωση μιας λαμπρής ακαδημαϊκής καριέρας, αλλά και λίγο πριν τον ξαφνικό του θάνατο, θα καταλάβει τη θέση του αποχωρούντος Savigny στη νομική σχολή Βερολίνου. Το έργο του Puchta είναι εκτενές. Εδώ έχοντας μπει πια σε βάθος στις έννοιες της ιστορικής σχολής θα περιοριστούμε στη δίτομη ανάλυση που μας πρόσφερε πάνω στο εθιμικό δίκαιο και ειδικότερα στον πρώτο τόμο, όπου αναλύονται όσα μας ενδιαφέρουν.

α) Το εθιμικό Δίκαιο ιδιαίτερα

Και για τον Puchta ο προβληματισμός που καθοδηγεί την ανάλυση του είναι πώς δημιουργείται το δίκαιο. Θα προχωρήσει σε αυτά που είχε πει ο Savigny αρκετά βήματα παραπέρα. Το δίκαιο είναι προϊόν της ανθρώπινης συνύπαρξης, της ύπαρξης κοινωνίας. Βασίζεται στην κοινή πεποίθηση δικαίου. Αυτή με τη σειρά της βασίζεται σε ένα φυσικό – σε αντίθεση με το τεχνητό – θεμέλιο. Ξεκινά την αναζήτησή του από την ιστορία της δημιουργίας στην Παλαιά διαθήκη για να καταδείξει πως αυτό το θεμέλιο βρίσκεται στο λαό⁶⁵. Δεν βρίσκεται στο άτομο, αλλά ούτε και στην οικογένεια. Κοινή πεποίθηση βρίσκουμε και στην οικογένεια, αλλά όχι κοινή πεποίθηση δικαίου⁶⁶. Η σύνδεση της οικογένειας ως μία εκ των πρώτων μορφών συλλογικότητας με τις πηγές του δικαίου είναι πράγματι θεμελιώδης για τον Puchta. Υπάρχει για αυτόν μια ευθεία γραμμή από την οικογένεια ως πρώτη μορφή συνύπαρξης, στο Έθνος, του οποίου οι αντιλήψεις

64. System des heutigen römischen Rechts, (1840), τομ. 1, σελ. 44.

65. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 133.

66. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 140.

αποτελούν την πηγή του δικαίου⁶⁷. Δεν επιτρέπεται όμως η ταύτιση των δύο περιοχών, της οικογένειας και του Έθνους. Ο διαχωρισμός στον οποίο οδηγείται δεν είναι ξένος στις αντιλήψεις του αιώνα του. Πρόκειται συγκεκριμένα για μια αντίληψη, η οποία μάλλον συνδέεται με τον διαδεδομένο στη γερμανική φιλοσοφία του δικαίου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα διαχωρισμό του ιδιωτικού-ηθικού χώρου της οικογένειας και του δικαίου⁶⁸. Αυτό επιβεβαιώνεται, αν λάβουμε υπόψη μας και τις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Puchta αποκλειστικά σε σχέση με την οικογένεια και με σκοπό να εκφράσει την πηγή της λειτουργίας της (το εσωτερικό της «δίκαιο»), οι οποίες δεν είναι άλλες από την έννοια της εξουσίας (Herrschaft) και συγκεκριμένα του ανδρός επί της γυναικός, με την οποία η οικογένεια είναι δεμένη εσωτερικά⁶⁹. Αντίθετα στο επίπεδο του Έθνους βλέπει τη δυνητική αντίθεση των βουλήσεων. Δηλαδή ο συγκερασμός των απόψεων είναι εξωτερικός⁷⁰. Ο χώρος του δικαίου δεν μπορεί να εκληφθεί ως κλειστός, αναγκαστικά αποτελούμενος από μία μονάδα, όπως είναι ο χώρος της ηθικής. Έτσι θα διαχωρίσει τελικά την οικογένεια, αλλά ταυτόχρονα τόσο το άτομο όσο και το Έθνος από το δίκαιο.

β) Η Θεωρία του Volksgeist

Στη θεωρία των πηγών του δικαίου ο Puchta θεωρείται ο ουσιαστικός θεμελιωτής της έννοιας του «Volksgeist», δηλαδή όπως μας είπε, του «Λαϊκού Πνεύματος», το οποίο αποτελεί πηγή κάθε μορφής δικαίου και άμεση πηγή του εθιμικού δικαίου. Η έννοια ως γνωστόν δεν είναι καινούργια. Ο Savigny την υιοθετεί μετά την ανάλυση της από τον Puchta⁷¹. Έχει όμως χρησιμοποιηθεί ήδη ευρέως από φιλοσόφους διαφόρων κατευθύνσεων. Χρήστης της υπήρξε και ο Hegel, τον οποίο, όπως αναφέρθηκε, ο Puchta είχε δάσκαλο στο Γυμνάσιο της Νυρεμβέργης⁷². Η, σε καμία περίπτωση ξεκαθαρισμένη, πολυπλοκότητα της έννοιας διαφαίνεται όμως και από το γεγονός πως ο Puchta δεν επιθυμούσε να θεωρείται το προϊόν της σκέψης του απόφθεγμα της επαφής του με το μεγάλο φιλόσοφο⁷³. Πράγματι οι

67. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 133, 139.

68. Βλ. σχετικά Kitsakis, Breadwinners und Housekeepers, σελ. 282 ακ.

69. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 140.

70. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 139.

71. Η ανάλυση των πηγών του δικαίου στο έργο του System des heutigen römischen Rechts (T. 1, § 6 ακ.) ακολουθεί σε κεντρικά σημεία και όσον αφορά το εθιμικό δίκαιο ρητά (βλ. System des heutigen römischen Rechts, T. 1, § 12), την ανάλυση του Puchta, την οποία θα δούμε αμέσως στη συνέχεια.

72. Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 17.

73. Χαρακτηριστική η περίπτωση που περιγράφει ο Haferkamp (Puchta und die

διαφορές ανάμεσα στην έννοια του «Volksgeist» στον Puchta και τον Hegel είναι σημαντικές, όπως είναι και αυτές ανάμεσα στον Hegel και την ιστορική σχολή του δικαίου. Για την τελευταία ο Hegel εκφράζεται με σαφείς υπαινιγμούς στην «Φιλοσοφία του Δικαίου» του, εν έτη 1821: «Το να αρνηθείς σε ένα (δια)μορφωμένο Έθνος ή στην τάξη των Νομικών την ικανότητα να φτιάξουν Κώδικα Νόμων..... θα αποτελούσε μία εκ των μεγαλύτερων προσβολών, που μπορεί να απευθύνει κάποιος σε ένα Έθνος ή σε αυτή την τάξη»⁷⁴. Εξίσου ξεκάθαρη είναι και η αντίθεσή του στο επίπεδο της έννοιας που αναλύουμε επί του παρόντος. Χαρακτηριστική διατύπωση του Hegel είναι η εξής: Το Κράτος είναι το πνεύμα του Έθνους («.....der Staat, als Geist eines Volkes....»)⁷⁵. Ήδη στον Savigny έγινε αναφορά στην κριτική στάση του απέναντι στο Κράτος και την παντοδυναμία του. Αυτή η, κατά κάποιο τρόπο φιλελεύθερη, αντίληψη αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της δημιουργίας μιας πλουραλιστικής θεωρίας του δικαίου, σύμφωνα με την οποία ο κρατικός νόμος χάνει την απόλυτη ισχύ του. Αλλά και ο Puchta, όπως είπαμε, διαμορφώνει την έννοια του δικαίου εκκινώντας από την ατομικότητα των κοινωνιών του, θεωρώντας το γεγονός των αντικρουόμενων βουλήσεων έστω και σε μια συνεκτική κοινωνία ως την ειδοποιό διαφορά του δικαίου από το χώρο της ηθικής. Έτσι φαίνεται ορθό, όταν ο διαχωρισμός της έννοιας στους δύο διανοητές ή ανάμεσα στην ιστορική σχολή και τον Hegel επιχειρείται με τα κριτήρια της ατομικότητας και του ρόλου του Κράτους. Για τον Hegel το Έθνος (ή ο Λαός) καθίσταται Πνεύμα του Έθνους, δηλαδή αποκτούν υπόσταση/σημασία, μόνο μέσω του Κράτους και ως Κράτος. Μόνο έτσι μπορεί να έχει το Πνεύμα του Έθνους την ιστορία του⁷⁶.

γ) Ο Hegel και η ιστορική Σχολή

Ήδη έχουμε ασχοληθεί αρκετά με τον Hegel και αξίζει να πούμε δυο λόγια παραπάνω. Η σχέση του και των μαθητών του με την ιστορική σχολή είναι εξάλλου ένα γεγονός του γερμανικού 19^{ου} αιώνα ιστορικά διακριτό.

Αρχικά ως σημείο εκκίνησης μπορεί να θεωρηθεί κάτι κοινό. Και οι δύο, ο Hegel και ο Savigny, έχουν θέσει στο επίκεντρο της ενασχόλησής τους την

Begriffsjurisprudenz, σελ. 127), όπου ο Puchta δεν κρύβει τον εκνευρισμό του, όταν κάτι αντίστοιχο επιχειρεί ο Hugo.

74. G.W.F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, §211 a.

75. G.W.F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, §274.

76. Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 185; Πολύ πιο εμφατικά Jakobs, Die Begründung der geschichtlichen Rechtswissenschaft, σελ. 101 ακ.

ιστορία. Και ο Hegel θεωρεί, όπως και ο Savigny, ότι το κωδικοποιημένο δίκαιο θα ξεπηδήσει από το ήδη υπάρχον. Η διαφωνία λοιπόν των δύο διανοούμενων έγκειται στην κρίση του εάν το γερμανικό έθνος μπορεί να θεωρηθεί, ότι έφτασε αυτό το σκαλί της ωριμότητας, που απαιτείται για την κωδικοποίηση του εθνικού δικαίου. Αντίστοιχα εξηγείται και η επιμονή του φιλοσόφου στο θετικό δίκαιο. Η διαφορά τους όμως δεν έχει να κάνει απλά με το ρόλο του Κράτους, όπως ήδη αναλύθηκε. Τη στιγμή που ο Savigny, ο Puchta και η ιστορική σχολή γενικότερα ασχολούνται με την ιστορία, ο Hegel αναλύει την Ιστορία. Τη στιγμή που ο Φιλόσοφος αναζητεί, και ως γνωστόν θεωρεί πως βρήκε, το αντικειμενικό πνεύμα της ιστορίας, αυτό που την καθοδηγεί και εγκολπώνεται το στόχο της, την ίδια στιγμή αποτελεί η αποστροφή απέναντι στην οποιαδήποτε *a priori* κατασκευή της ιστορίας του κόσμου, τη στιγμή γέννησης της κατεξοχήν ιστορικής σκέψης και αυτού που χαρακτηρίστηκε ιστορική σχολή (όχι μόνο του δικαίου)⁷⁷. Η βασιική παραδοχή της τελευταίας και σήμα κατατεθέν της αντίθεσής της με την αντικειμενικότητα και γραμμική εξέλιξη της ιστορίας στον Hegel⁷⁸ θα μπορούσε να αποδοθεί με τα λόγια του Gadamer: «Είναι το εύρος και η ποικιλία του Ανθρώπινου, η οποία προκαλεί την ανάδυση της ατέρμονης εναλλαγής στα πεπρωμένα των ανθρώπων»⁷⁹. Η διαφορές δεν θα μπορούσαν να είναι βαθύτερες. Εκφράστηκαν δε και στην πραγματικότητα της Νομικής σχολής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, όπου βρέθηκαν αντιμέτωποι ο Puchta με τον Eduard Gans (Εντουαρντ Γκανς), εξέχοντα μαθητή του Hegel και όπου ο πρώτος δεν σταμάτησε να αντιμάχεται τον δεύτερο ούτε μετά το θάνατό του⁸⁰.

δ) Η Θεωρία του Λαϊκού Πνεύματος στον Puchta

Ας επιστρέψουμε τώρα στην έννοια του Λαϊκού Πνεύματος ή Πνεύματος του Έθνους ή του Λαού, όπως αυτή εμπλουτίστηκε και διαμορφώθηκε μέσα από την ανάλυση του Puchta. Η συνεισφορά του έγκειται στο ότι επιχειρεί να κάνει την έννοια πιο συγκεκριμένη. Ήδη από την αρχή των αναλύσεών του θα συνδέσει την έννοια του λαϊκού πνεύματος με την έννοια της εθνι-

77. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, σελ. 204.

78. Με την οποία δεν πρέπει να συγχέεται η έννοια της προόδου, η οποία αποτελεί σημαντικό κομμάτι και για την ιστορική σχολή.

79. Όπου πολύ σωστά ο Gadamer διατυπώνει το «ανθρώπινο» ως ουσιαστικό και το γράφει (εξαναγκασμένος από τους κανόνες της Γερμανικής) με κεφαλαίο, αφού η αναφορά στον άνθρωπο, στην ανθρώπινη ιστορία αποτελεί και για την ιστορική σχολή ύστατη σχετικοποίηση της σχετικότητάς της.

80. Βλ. Haferkamp, *Puchta und die Begriffsjurisprudenz*, σελ. 128.

κότητας⁸¹. Στην ιστορική του ανάλυση, στο σημείο του ρωμαϊκού δικαίου προχωρά, αναγκασμένος από τη μορφή της εθνικότητας των υπηκόων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στη διάκριση ενός τυπικού και ενός ουσιαστικού μέρους της εθνικότητας. Το ουσιαστικό μέρος της αποτελείται δε, και μόνο αυτό έχει σημασία για τη θεωρία του Puchta, από την κοινή συνείδηση/πεποίθηση δικαίου. Η ουσιαστική έννοια της εθνικότητας, μας λέει, συνίσταται στην συγγένεια και την ιδιαιτερότητα του πνεύματος, απέναντι σε άλλους⁸². Στην ιδιαίτερα σύντομη ανάλυση που αφιερώνει στο γερμανικό δίκαιο του Μεσαίωνα, βλέπει έντονη τη σημασία της εθνικής συνείδησης. «Ο Γερμανός στράφηκε στο κοινό και το εθνικό, πριν στραφεί σε οτιδήποτε άλλο», θα πει, μια εικόνα παρμένη από τις διαδεδομένες, στα χρόνια της φανταστικής θέσμησης του γερμανικού Έθνους κατά το 19^ο αιώνα, μυθολογίες σχετικά με τη γερμανική φυλή του Μεσαίωνα. Όσο κι αν αντιστοιχά με την τότε ισχύουσα μορφή οργάνωσης των διαφόρων περιοχών της γερμανικής επικράτειας, οι κοινωνίες δεν είχαν κοινό σημείο αναφοράς, ο Puchta θεωρεί πως είχαν έντονη την αίσθηση της εθνικής συνύπαρξης, η οποία μέσω των οργανωμένων κοινοτήτων εκφραζόταν ως κοινή συνείδηση δικαίου⁸³. Η τότε κοινωνία παρουσιάζει ακόμη εξαιτίας της μορφής της, εξαιτίας δηλαδή του γεγονότος πως το δίκαιο πηγάζει άμεσα από αυτή, ένα ακόμη χαρακτηριστικό που τον δικαιώνει στην αναζήτησή του. «Για τον άνθρωπο αυτής της κοινωνίας δεν ισχύει δίκαιο, αν δεν προέρχεται από αυτόν τον ίδιο»⁸⁴. Πρόκειται για την ίδια έννοια της ελευθερίας, την οποία εντόπισε ο Savigny ως βασικό κριτήριο του λαϊκού δικαίου. Το εθνικό δίκαιο είναι η βάση και άμεση απόρροια της ατομικής ελευθερίας⁸⁵. Μια ελευθερία όμως που χάνεται μόλις χαθεί η άμεση σχέση του λαού και του ατόμου με τη δημόσια ζωή⁸⁶. Για τον Puchta βέβαια αυτό, όπως θα δούμε, δεν σημαίνει πως χάνεται και η δυνατότητα λαϊκού δικαίου. Σημαίνει μόνο πως χάνεται η αμεσότητα της ισχύος του.

Στη συνέχεια ο Puchta θα επιχειρήσει να κάνει πιο συγκεκριμένο τι εννοεί με την έννοια του Λαού, πρώτα θετικά, δίνοντας τα κεντρικά χαρακτηριστικά του⁸⁷, και ύστερα σε αντιπαράθεση με αντίστοιχες έννοιες από την ιστορία των λαών και των ιδεών.

Λαός σημαίνει κατ' αρχάς κοινή καταγωγή⁸⁸. Από αυτή δεν προκύπτει

81. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 138.

82. Das Gewohnheitsrecht, T. 1, σελ. 5.

83. Βλ. σχετικά Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 125 ακ.

84. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 128.

85. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 128, 156

86. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 131.

87. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 134 ακ

88. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 134 ακ.

μόνη η σωματική, αλλά και η πνευματική συγγένεια. Έτσι δημιουργείται ένα φυσικό και όχι τεχνητό σύνολο. Η κοινή βούληση αυτού του συνόλου μπορεί να δημιουργήσει έπειτα μορφές οργάνωσης, όπως το κράτος, οι οποίες έπονται αυτού και δεν το αντικαθιστούν, ούτε το παράγουν.

Το δίκαιο αποτελεί μία έκφραση της δράσης του λαού ή μια κατεύθυνση του λαϊκού πνεύματος. Έτσι ταυτίζει κατ' αρχάς το λαό με το λαϊκό πνεύμα. Η εθνικότητα, από την οποία προκύπτει όπως είπαμε η κοινή συνείδηση δικαίου, το λαϊκό δίκαιο και πάλι, επηρεάζει την πνευματική ικανότητα του ανθρώπου κατά συγκεκριμένους τρόπους. Πρώτον στη δυνατότητα γνώσης που αυτός αναπτύσσει. Ακόμη και οι αναφορές στην επιρροή του κλίματος, όπου ακούμε τον Μοντεσκιέ, ουσιαστικά αναφέρονται στην επιρροή της εθνικότητας, ώστε στην ουσία μέσω αυτού δεν πρόκειται για επιρροή στο άτομο, αλλά στο σύνολο, στο λαό. Κατά δεύτερον από την εθνικότητα επηρεάζονται τα ήθη. Εφόσον αυτά τα ήθη δεν είναι ατομικά, αλλά έχουν τη βάση τους στο γεγονός πως κάποιος ανήκει σε μια συλλογική οντότητα, τότε πηγή τους είναι πάλι το λαϊκό πνεύμα⁸⁹.

Ήδη με αυτά τα τελευταία λόγια έχει υπεισέλθει στο σημαντικό πρόβλημα, **κατά πόσο το δίκαιο μπορεί να πηγάζει από το άτομο ή, όπως αυτός υποστηρίζει από το κοινωνικό σύνολο.** Θα προσπαθήσει να διαλευκάνει το θέμα πρώτα με επανάληψη των κεντρικών εννοιών του και έπειτα σε αντιπαράθεση με άλλες απόψεις και έτσι θα κλείσει τη σχετική αναζήτηση.

Επιστρέφει λοιπόν στην ιστορία της Βίβλου⁹⁰, για να υποστηρίξει και πάλι πως το δίκαιο είναι κοινωνικό φαινόμενο. Δίκαιο υφίσταται μόνο σε οργανωμένη κοινωνία. Ούτε από το άτομο, αλλά ούτε από την οικογένεια προκύπτει δίκαιο. Από την οικογένεια προκύπτουν σχέσεις εξουσίας, αλλά όχι δίκαιο. Έτσι βάση του δικαίου μπορεί να είναι μόνο η συνύπαρξη ως λαός, με τα στοιχεία της κοινής πεποίθησης δικαίου και της ελευθερίας σε κοινωνία δικαίου. Το τελευταίο δεν σημαίνει τίποτε διαφορετικό από την πραγματικότητα της συνύπαρξης με άλλες ελεύθερες βουλήσεις και την έκφραση της κοινής συνισταμένης τους στο δίκαιο.

Πιο ξεκάθαρες καθιστά τις έννοιές του με την αντιπαράθεση με άλλες προσπάθειες θεμελίωσης του λαϊκού δικαίου.

Πρώτα απ' όλα αρνείται την εννοιολογική ταύτιση του λαού με τους «υπηκόους»⁹¹. Αυτό διότι το σύνολο των υπηκόων είναι σύνολο που προκύπτει με την άσκηση της βούλησης και όχι με φυσικότητα. Αυτός όμως ψάχνει για τη **φυσική κοινότητα δικαίου**. Μόνο τότε προκύπτει το δίκαιο

89. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 139.

90. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 139 αχ.

91. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 149 αχ.

ως **οργανισμός**. Το οποιοδήποτε Σύνταγμα δεν μπορεί να κατασκευάσει λαό επειδή «αυτό που υπάρχει ήδη, δεν μπορεί να κατασκευαστεί»⁹².

Η κοινότητα του λαού δεν μπορεί να προκύψει ούτε μέσω **σύμβασης**. Διότι το δίκαιο δεν μπορεί να προκύψει με τη σύμφωνη γνώμη ατόμων. Είναι προϊόν κοινωνικό. Θα αποκρούσει ρητά μυθολογικές ερμηνείες των εκπροσώπων του ρομαντισμού (Schlegel)⁹³, οι οποίοι εκκινούν από το σύμβολο του «ηρωισμού» και του «ήρωα» αποδίδουν δημιουργική ικανότητα μόνο στο άτομο. Εδώ αποκαλύπτεται ακόμη ένα στοιχείο της θεωρίας του Puchta, ήδη σαφές από την αρχή. Η συλλογική οντότητα έχει την ικανότητα να δημιουργήσει. Δεν απορροφά απλά την ατομική δημιουργικότητα.⁹⁴ Αντιθέτως λαϊκές πεποιθήσεις και συνεπώς η κοινή πεποιθήση δικαίου προκύπτουν από την οργανική σύνδεση των ατόμων σε κοινωνία κατά τρόπο, ώστε οι πεποιθήσεις να διαχέονται ή μία από την άλλη, να μην ενώνονται απλώς με το εξωτερικό στοιχείο της βούλησης⁹⁵.

Σε αυτή τη βάση ουσιαστικά, στη διαφορά δηλαδή πως κατά τη σύμβαση οι βουλήσεις αντιπαρατίθενται, ενώ στο λαϊκό δίκαιο συνενώνονται θα στηριχτεί και η απόρριψη άλλων μορφών παραγωγής δικαίου ως ουσιαστικές πηγές του, όπως για παράδειγμα τη δυνατότητα των διάφορων ενώσεων προσώπων να δημιουργούν **αυτόνομα** τους κανόνες που θα διέπουν τις σχέσεις τους, την οποία δυνατότητα βέβαια δεν αρνείται. Η συζήτηση αυτής της αυτονομίας και του ρόλου της Σύμβασης στο σύστημα των πηγών του δικαίου είναι μια συνήθης συζήτηση στη Γερμανία του 19^{ου} αιώνα. Την αγγίξαμε λίγο με τον Eichhorn. Ο Puchta αντιμετωπίζει αυτή την πραγματικότητα με μια ιστορική εξήγηση. Η αναγκαιότητα αναγνώρισης κανονιστικής ισχύος, όπως θα λέγαμε σήμερα, στη Σύμβαση προέκυψε, όπως λέει, ως ανάγκη, εξαιτίας της έλλειψης κοινού νομοθέτη στην κατακερματισμένη γερμανική επικράτεια. Αλλά και θεωρητικά η σύμβαση δεν χωρά στο σύστημά του ως πηγή δικαίου. Επειδή, όπως λέει χαρακτηριστικά, «ο συγκερασμός των απόψεων, ο οποίος επέρχεται με τη σύμβαση αναλύεται πράγματι σε περισσότερες βουλήσεις, όσοι και οι αντισυμβαλλόμενοι. Η βούληση όμως, την οποία τα ίδια άτομα ως μέλη ενός Λαού, ενός Κράτους έχουν, είναι μία».⁹⁶ Το άλλο κριτήριο διαχωρισμού του δικαίου (με ρητή αναφορά στο εθιμικό δίκαιο) από τη σύμβαση είναι βέβαια το εξής: «Το δίκαιο της αυτονομίας είναι δίκαιο που προκύπτει ως αποτέλεσμα της βούλησης». Ενώ το εθιμικό δίκαιο⁹⁷ είναι το αποτέλεσμα

92. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 152.

93. Βλ. σχετικά Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 180.

94. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 154.

95. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 155.

96. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 159.

97. Εδώ ο Puchta μιλάει μόνο για το εθιμικό δίκαιο. Θα δούμε όμως αμέσως πα-

της «φυσικής συγγένειας των πεποιθήσεων».⁹⁸ Η θέση σχετικά με τη φυσικότητα της διαδικασίας παραγωγής του δικαίου παραμένει κεντρική.

ε) Ποικιλία των πηγών του δικαίου

Η πηγή του δικαίου για τον Puchta, πρέπει να τονιστεί αυτό εξαρχής, είναι μία. Είναι η κοινή λαϊκή πεποίθηση. Είναι όμως αλήθεια πως για αυτή δεν χρησιμοποιεί τον όρο πηγή του δικαίου (Rechtsquelle), αλλά μιλάει για «βάση προέλευσης του δικαίου» (Entstehungsgrund), το σημείο απ' όπου προκύπτει το περιεχόμενο του δικαίου. Η κοινή λαϊκή πεποίθηση εκδηλώνεται σε διαφορετικές **μορφές**. Εδώ πια, σε σχέση με αυτές τις μορφές, μιλά για πηγές του δικαίου, εννοώντας τους κοινωνικούς παράγοντες από τους οποίους εκδηλώνεται και τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται το δίκαιο.⁹⁹ Έτσι μιλώντας για πηγές του δικαίου δεν εννοεί αυτό που με την πρώτη ματιά γίνεται αντιληπτό και επίσης δεν μιλά για αυτό το οποίο εμείς εδώ αναζητούμε, το οποίο είναι η βάση προέλευσης του δικαίου.

Τρεις είναι λοιπόν οι μορφές εκδήλωσης του δικαίου. **Το εθιμικό δίκαιο, η νομοθεσία και τέλος το δίκαιο των νομικών**¹⁰⁰. Στην ιστορική ανάλυση του πρώτου μέρους του βιβλίου του θα αναζητήσει τη σημασία τους ιστορικά. Στο αρχαίο ρωμαϊκό δίκαιο για παράδειγμα βρίσκει μόνο το εθιμικό και το νομοθετημένο δίκαιο¹⁰¹, όπου, σπεύδει να τονίσει, πως η σύγκλιση του περιεχομένου τους υπήρξε τόσο έντονη, στη βάση της σύγκλισης την κοινής εθνικής ταυτότητας, ώστε η διαφορά τους δεν υπήρξε ουσιαστικά ποτέ συνειδητή.¹⁰²

Στο θεωρητικό πεδίο του **εθιμικού δικαίου** ειδικότερα μας λέει πως το περιεχόμενο του εκάστοτε συγκεκριμένου δικαίου πηγάζει άμεσα από τον ίδιο το λαό. Είναι η κοινή πεποίθηση δικαίου, η οποία εκφράζεται α) στη συνείδηση των τμημάτων, από τα οποία αποτελείται το σύνολο, και β) στις ενέργειές τους, δηλαδή στην εφαρμογή του δικαίου, στη συνήθεια. Οι ενέργειες είναι πάντα ενέργειες μεμονωμένων ατόμων. Έχουν όμως κοινό κοινωνικό υπόβαθρο και σε αυτή την περίπτωση αποτελούν τα ήθη. Πρόκειται λοιπόν για το δίκαιο των ηθών, το οποίο εθίσται να ονομάζεται εθιμικό δίκαιο.¹⁰³

ρακάτω πως τα χαρακτηριστικά στα οποία αναφέρεται, είναι τα χαρακτηριστικά του λαϊκού δικαίου ως μοναδικής πηγής του δικαίου.

98. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 160.

99. Βλ. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 144.

100. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 78.

101. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 12.

102. Βλ. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 15 ακ.

103. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 145

στ) Έθιμο και ήθος

Ο Puchta δεν θα παραβλέψει να προσεγγίσει και το ερώτημα της σχέσης εθίμου και ήθους¹⁰⁴. Το εθιμικό δίκαιο υπάρχει μέσω των ηθών. Οι πεποιθήσεις, οι σχετικές με το δίκαιο, αποτυπώνονται στα ήθη του λαού. Αναφέροντας αυτό ο Puchta αποστασιοποιείται από κάποιους σύγχρονους του, οι οποίοι ταυτίζουν την **έννοια του ήθους** με την **έννοια της συνήθειας**. Αυτό γιατί η συνήθεια ορίζεται ως πράξη και συνεπώς πράξη ενός ατόμου. Τα ήθη όμως, είτε πράξη είτε όχι, έχουν τη βάση τους στην συλλογική και φυσική πεποίθηση περισσοτέρων.¹⁰⁵

Αυτός ο διαχωρισμός είναι καθοριστικός και για τη **σχέση του δικαίου με τα ήθη και τη συνήθεια**.¹⁰⁶ Το δίκαιο δεν μπορεί να προκύψει από τη συνήθεια, επειδή αυτή έχει ως βάση της τη μεμονωμένη πεποίθηση. Όμως ούτε από τα ήθη γεννάται δίκαιο. Πολύ περισσότερο συμβαίνει το αντίστροφο¹⁰⁷. Τα λαϊκά ήθη μπορούν να είναι άμεση απεικόνιση της λαϊκής συνείδησης. Συνεπώς δεν δημιουργεί η συνήθεια του ατόμου τα λαϊκά ήθη. Η συνήθεια λοιπόν δεν αποτελεί στοιχείο του δικαίου, τα ήθη όμως συνδέονται μαζί του. Πως; Η κοινή πεποίθηση δικαίου κατατάσσει συγκεκριμένες πράξεις στην κατηγορία των ηθών. Η εξοικείωση με τα λαϊκά ήθη ονομάζεται συνήθεια. Εδώ επιστρέφει η σημασία της συνήθειας, η οποία με αυτό τον τρόπο συνδέεται μόνο με τα ήθη και όχι με το δίκαιο. Το άτομο μπορεί να δει η συνήθειά του να γίνεται πεποίθησή του, πιστεύω του. Αυτό όμως, λέει ο Puchta δεν μπορεί να αποκτήσει ποτέ κοινωνική υπόσταση. Δεν υπάρχει **κίνηση από το άτομο στην κοινωνία**. Έτσι ο Puchta θα καταλήξει εδώ σε ένα πολύ σημαντικό αποτέλεσμα για τη θεωρία της σχολής σχετικά με το εθιμικό δίκαιο. Αντίθετα με τη διαδεδομένη άποψη της εποχής του θα υποστηρίξει, πως **η συνήθεια δεν αποτελεί κριτήριο της ισχύος του εθιμικού δικαίου**. Το μόνο κριτήριο είναι η κοινή πεποίθηση δικαίου. Η συνήθεια όμως διατηρεί το ρόλο της. Είναι μέσο γνώσης του δικαίου¹⁰⁸.

Αυτή η κατάληξη είναι σημαντική για τη συνέχεια και το ρόλο του Νόμου. Πέραν από το ότι ξεφεύγει από τις φιλοσοφικές απλοϊκότητες του ακραίου ατομικισμού, η απόρριψη της συνήθειας ως βάσης του ήθους και κατά συνέπεια του δικαίου έχει να κάνει και με την αποστασιοποίηση από μια θετικιστική στάση, η οποία, σύμφωνα με την ιστορική του ανάλυση,¹⁰⁹ χρειάστηκε την επέμβαση του νομοθέτη ώστε να δικαιολογήσει τη μετάβα-

104. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 167 ακ.

105. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 167 ακ.

106. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 167 ακ.

107. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 167, 169 ακ.

108. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 171.

109. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 177.

ση από το ατομικό στο κοινωνικό στοιχείο, άλλως αδυνατεί να τη συλλάβει.

Ένα άλλο στρατηγικό αποτέλεσμα της μέχρι τώρα αναλυθείσας επιχειρηματολογίας του Puchta φανερώνεται από τη διάκριση ανάμεσα στις πηγές του δικαίου και τους μηχανισμούς αντίληψής του ή τις μορφές εκδήλωσής του, στις οποίες αναφερθήκαμε εισαγωγικά του κεφαλαίου. Διάκριση την οποία, παρεμπιπτόντως, επιχειρεί ήδη στην ιστορική του ανάλυση σχετικά με το ρωμαϊκό δίκαιο.¹¹⁰ Η ύπαρξη πηγών γνώσης του δικαίου, δίνουν τη δυνατότητα απεξάρτησης αυτών από το ερώτημα της προέλευσης του δικαίου. Καθίσταται δυνατό δηλαδή για τον Puchta να πει πως άλλο πράγμα είναι πως ο νομοθέτης όρισε κάποια πράγματα και άλλο το ερώτημα από που πηγάζει η ιδέα και ταυτόχρονα η νομιμοποίηση του Νομοθέτη να νομοθετήσει τις συγκεκριμένες ρυθμίσεις. Η ιδιότητά του (νομοθέτης) πάντως σίγουρα δεν απαντά το δεύτερο ερώτημα. Και ίσως είναι η ίδια θεωρητική πρόληψη, η οποία δημιουργεί τη δυνατότητα στον Puchta, στο πλαίσιο της ιστορικής του ανάλυσης να απαλείψει τη διχοτόμηση ανάμεσα στο νόμο και το εθιμικό δίκαιο¹¹¹. Έτσι φέρνει τον Ουλπιανό να κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα σε γραπτό και άγραφο δίκαιο, αναφερόμενος σαφώς στον τρόπο γνώσης του δικαίου¹¹². Το ίδιο και με τον Γάιο.¹¹³ καθιστώντας παράλληλα σαφές πως ο θεωρητικός διαχωρισμός δεν ανήκει στους ρωμαίους νομικούς, αποκαλύπτοντας τον έτσι ως στοιχείο της ιστορικής του ερμηνείας¹¹⁴. Η ακολουθία των επιταγών της εθνικής συνείδησης είναι δυνατό να συμβεί και με τη θέσπιση νόμου. Έτσι μπορεί εύκολα να δικαιολογήσει την ύπαρξη νόμων, αποδίδοντας την, εν τέλει, στο πνεύμα του λαού, δηλαδή να εντάξει το νόμο στο ίδιο σύστημα πηγών του δικαίου και ισάξιο του το έθιμο.

Με βάση το διαχωρισμό αυτό και ενώ όπως είπαμε παράλληλα υιοθετεί ποικιλία πηγών του δικαίου ή καλύτερα μορφών εκδήλωσης του δικαίου – νόμος, έθιμο, επιστήμη –, τονίζει ότι ανάμεσα στις δύο κατηγορίες – πηγή του δικαίου/πηγές γνώσεις του δικαίου – δεν υπάρχει αντιστοιχία, αλλά πολύ περισσότερο αναμειγνύονται. Έτσι, όπως είπαμε, αποκολλά υπορρηχτα το νόμο ως πηγή του δικαίου από τη απόλυτη κυριαρχία της βούλησης του νομοθέτη. Ο νόμος μπορεί έτσι να είναι και αποτέλεσμα καταγραφής εθίμων. Με αυτό τον τρόπο βλέπει να δημιουργείται η νομική παράδοση του γερμανικού Μεσαίωνα, η οποία – αποτέλεσμα βέβαια και αυτή ζύμωσης ανάμεσα στην ατομική βούληση και τη συλλογική συνείδη-

110. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 54, 58.

111. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 51, 59.

112. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 61.

113. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 60.

114. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 68.

ση δικαίου – βρίσκοντας έκφραση για αιώνες στις δικαστικές αποφάσεις, ελλείψει κρατικής εξουσίας, καταγράφεται τελικά από την αναδυόμενη κεντρική γραφειοκρατία.¹¹⁵

Αναφορικά με την **νομοθεσία** δεν έχει πολλά να πει και σε όσα λέει προβάλλει έντονα, όπως μάλλον θα υποψιαζόμαστε, η επιφυλακτικότητα της ιστορικής σχολής. Ο νομοθέτης είναι όργανο της γενικής βούλησης. Καλείται να τη διαπιστώσει και ανάλογα να νομοθετήσει. Δεν δικαιούται όμως να εφαρμόσει καινούργιο δίκαιο.¹¹⁶ Ο νόμος έχει το ξεχωριστό στοιχείο πως η στιγμή της ισχύος, δηλαδή της δημιουργίας του κανόνα δικαίου συμπίπτει χρονικά με την εμφάνισή του. Ταυτόχρονα είναι όμως μόνο τύποις πηγή του δικαίου. Αυτό επειδή λαμβάνει το περιεχόμενο του από το λαϊκό πνεύμα ή, από την τρίτη πηγή του δικαίου, το επιστημονικό δίκαιο/το δίκαιο των νομικών. Ο Νομοθέτης δεν έχει ο ίδιος συνείδηση του δικαίου, νομοθετεί το ήδη υπάρχον δίκαιο.

Είναι κατανοητό πως εδώ έχουμε να κάνουμε και πάλι με μια ιδιαίτερος συντηρητική θεωρία του δικαίου, όσον αφορά το ρόλο του νομοθέτη και ακόμη πιο ειδικά, τη δυνατότητα ριζικής μεταρρύθμισης του δικαίου. Αναφερθήκαμε ήδη στην κριτική του Rudolf Stammler σχετικά με την έλλειψη δυνατότητας από την πλευρά της θεωρίας της ιστορικής σχολής του δικαίου να ασκήσει κριτική στο παραδεδομένο δίκαιο. Η αντίληψη αυτή, δηλαδή τα όρια που θέτει η παράδοση στο Νομοθέτη, απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία όταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το γυναικείο κίνημα απαίτησε την αλλαγή του ισχύοντος οικογενειακού δικαίου προς όφελος της θέσης της συζύγου. Ο νομοθέτης τότε απάντησε μεταξύ άλλων πως δουλειά του δεν είναι να εφευρίσκει νέο δίκαιο, αλλά να καταγράφει το ισχύον.¹¹⁷

ζ) Η νομική επιστήμη ως πηγή του δικαίου - *Juristenrecht*

Μια σημαντική για τη εποχή του απόφαση του Puchta υπήρξε το να συμπεριλάβει το λεγ. «δίκαιο των νομικών» στις πηγές του δικαίου.¹¹⁸ Αυτό δε το επιτυγχάνει, όχι παρακάμπτοντας την υπόλοιπη θεωρία του περί του εθιμικού δικαίου. Πολύ περισσότερο βλέπει την επιστήμη του δικαίου, στα πλαίσια της νέας, διαφοροποιημένης (*ausdifferenziert*) κοινωνίας και

115. Βλ. *Das Gewohnheitsrecht*, τομ. 1, σελ. 126-132.

116. *Das Gewohnheitsrecht*, τομ. 1, σελ. 145 ακ.

117. Βλ. σχετικά Kitsakis, *Breadwinners und Housekeepers*, σελ. 303-310, ειδικά σελ. 307.

118. *Das Gewohnheitsrecht*, τομ. 1, σελ. 146 ακ.

του αναλόγως διαφοροποιημένου δικαίου.¹¹⁹ να αναλαμβάνει το ρόλο του φορέα του εθνικού, του μεταφορέα του στο χώρο του δικαίου. Σε αυτό το ρόλο παρατηρούμε την επιστήμη να δρα παθητικά. Μέσω της πράξης των ατόμων που την αποτελούν εκφράζεται το ισχύον δίκαιο. Εδώ δεν πρόκειται ακόμη για αληθινή επιστήμη. Είναι ιστορικά η εποχή, όπου υπάρχουν πολίτες, οι οποίοι έχουν λόγω της θέσης τους ειδικότερες γνώσεις για το δίκαιο και φροντίζουν αυτό να τηρείται και να μεταδίδεται.

Όμως η επιστήμη γίνεται και παραγωγική, και τότε μόνο ως συλλογικότητα. Αυτή η παραγωγικότητά της εκφράζεται με δύο τρόπους:

Πρώτον με το να δημιουργήσει από τους σκόρπιους κανόνες δικαίου, ένα οργανικό όλο. Εδώ ακούγεται η έννοια του **συστήματος δικαίου**. Με την έννοια του συστήματος του δικαίου θα ασχοληθεί ο Puchta ήδη πολύ νωρίς στην ακαδημαϊκή του καριέρα, στα 1822¹²⁰. Η συζήτηση του περιεχομένου της – αν και θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την ελληνική επιστήμη, καθώς θα κατέρριπτε αρκετούς μύθους σχετικά με την επονομαζόμενη «ενοικρατική μέθοδο», για την οποία η ελληνική μεθοδολογία του δικαίου κατηγορεί μέχρι σήμερα τον Puchta – δεν μπορεί να λάβει χώρα εδώ. Ενώ είναι βαθιά φιλοσοφική, οι λεπτομέρειές της δεν προσθέτουν κάτι σχετικά με τη θεωρία των πηγών του δικαίου. Η βάση της όμως βρίσκεται σίγουρα στην απαίτηση τόσο του Puchta όσο και του Savigny το ιστορικό-κοινωνικά συνεκτικό Όλον να παρουσιαστεί ως τέτοιο.

Η παραγωγικότητα της επιστήμης παρουσιάζεται κατά δεύτερον επηρεάζοντας το περιεχόμενο του δικαίου, αναμορφώνοντας το¹²¹. Αυτό που δεν αναγνωρίζει λοιπόν στο νομοθέτη, δεν το απαρνείται στην επιστήμη. Ενώ λέει ρητά πως ο Νομοθέτης δεν δικαιούται να θεσπίζει καινούργιο δίκαιο, δεν θέτει ανάλογο περιορισμό στην επιστήμη.

Το επόμενο βήμα που κάνει είναι η διαφοροποίηση ανάμεσα σε **εθνικό δίκαιο και δίκαιο των νομικών**¹²². Οι σύγχρονοι του τείνουν να τα ταυτίζουν, εφόσον βέβαια αναγνωρίζεται η ύπαρξη του τελευταίου. Αυτό έχει να κάνει σύμφωνα με τον Puchta με το γεγονός ότι η επιστήμη της εποχής του χώριζε το δίκαιο σε *ius scriptum* και *ius non scriptum* κατατάσσοντας και τα δύο, σε αντιπαράθεση με το νόμο, στο *ius non scriptum*. Δεν αμφισβητεί κάθε σχέση του δικαίου των νομικών με το εθνικό δίκαιο. Και τα δύο είναι αποτέλεσμα πραγματικής κοινής πεποιθήσης. Επίσης αντλούν

119. Διατυπώνουμε προφανώς προσφεύγοντας σε έντονα σημερινή ορολογία

120. Σε ένα γράμμα του στον Savigny ονομάζει δε εμμονή με το σύστημα την ψυχική του ανάγκη για τάξη. Βλ. Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 257.

121. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 147.

122. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 161 αχ.

το περιεχόμενό τους άμεσα, είτε από τη λαϊκή είτε από την επιστημονική πεποίθηση. Αποτελούν λοιπόν και τα δύο ουσιαστικές πηγές του δικαίου, δηλαδή τμήματα της μίας ουσιαστικής/αληθινής πηγής του δικαίου.

Παρ' όλα αυτά δεν εξαλείφονται οι διαφορές τους. Το δίκαιο των νομικών προέρχεται μόνο έμμεσα από το λαό. Αυτό όμως δεν συμβαίνει επειδή το δίκαιο αυτό ισχύει λόγω της συνήθειας εφαρμογής του. Αντιμαχόμενος και εδώ τον ουσιαστικό ρόλο της συνήθειας, του εθίμου, λέει πως δεν είναι δυνατόν, να αναγνωριστεί *autoritas* σε κάτι απλά εξαιτίας των εξωτερικών γνωρισμάτων του¹²³. Έτσι επιχειρηματολογεί διαφορετικά. Το δίκαιο της επιστήμης είναι κάτι δημιουργικό. Δημιουργεί κανόνες δικαίου. Ως τέτοιο όμως δεν έχει εθνικό χαρακτήρα. Δεν δημιουργεί το λαϊκό πνεύμα. Γι' αυτό πρόκειται για διαφορετική πηγή του δικαίου από την κοινή πεποίθηση δικαίου του λαού. Όμως το αντικείμενό της είναι εθνικό. Μόνο τότε πρόκειται για πραγματική επιστήμη, όταν επεξεργάζεται το εθνικό δίκαιο. Και όταν οι νομικοί θέλουν να ασκήσουν επιρροή στο δίκαιο, πρέπει να λειτουργούν ως εκπρόσωποι του Λαού¹²⁴.

Η άποψη αυτή των Savigny και Puchta οδήγησε σε πολύ κριτική. Ένα σημαντικό σκέλος αυτής έχει να κάνει με το πρόβλημα των πηγών του δικαίου και θα το δούμε αμέσως παρακάτω. Ένα άλλο έχει κυρίως μεθοδολογικές εκφάνσεις και μπορεί να συζητηθεί μόνο επιγραμματικά. Συγκεκριμένα, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Puchta θεωρείται ευρέως εκπρόσωπος της εννοιοκρατικής μεθόδου ερμηνείας του δικαίου και η συγκεκριμένη άποψη τον έφερε στο παρελθόν πιο κοντά σε αυτή τη μομφή. Συγκεκριμένα, το να είναι κάποιος χρήστης της εννοιοκρατικής μεθόδου σημαίνει συνήθως δύο πράγματα: είτε υπερβολική χρήση της συστημικής ερμηνείας είτε, και αυτό είναι το κυριότερο, πλήρη ενασχόληση με την επιστημονική αλήθεια και αποκοπή από την πραγματικότητα. Πρόσφατη ιστορική μελέτη, μας αποκάλυψε πόσο πλασματική είναι αυτή η εικόνα όταν γίνεται αναφορά στη μέθοδο και τις έννοιες του Puchta. Όταν, εν έτη 1827 τον ρώτησε ο Hugo, που τοποθετεί την Πράξη, δηλαδή τη Νομολογία, στο σύστημα του, η απάντηση του Puchta ήταν αποκαλυπτική για το τί εννοεί με την έννοια του «δικαίου των νομικών»: Με το να αναγνωρίσει το *Juristenrecht* ως πηγή του δικαίου, αναφερόταν στην αξία της πράξης κατά τη διαδικασία δημιουργίας του δικαίου.¹²⁵ Και όταν λίγο αργότερα επιχειρεί να καθορίσει την πηγή γνώσης του δικαίου της επιστήμης, μιλάει για τη *res judicata* και ονομάζει ρητά το «δίκαιο των νομικών» ως το δίκαιο της πράξης¹²⁶.

123. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 164.

124. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 166. Βλ. σχετικά Meder, *Ius non scriptum*, 146 ff.

125. Βλ. Haferkamp, Puchta und die Begriffsjurisprudenz, σελ. 139.

126. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 166 αχ.

4. Η απάντηση των Γερμανιστών - Beseler

Το δίκαιο των νομικών ήταν η αφορμή να ξεσπάσει διαμάχη ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις της ιστορικής σχολής. Όπως είδαμε ήδη στην αρχή της μελέτης οι δύο ιδρυτές της σχολής εκπροσωπούσαν δύο διαφορετικές κατευθύνσεις με το ίδιο θεωρητικό υπόβαθρο. Ο Savigny στράφηκε στη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου και έτσι είναι εκπρόσωπος της τάσης των Ρωμανιστών και ο Eichhorn αφιερώθηκε στην ανάλυση του λεγόμενου γερμανικού δικαίου, δηλαδή του δικαίου που γενικότερα συμπλήρωνε τα κενά του ρωμαϊκού δικαίου και διαφοροποιούνταν ανάλογα με την γεωγραφική περιοχή αναζήτησής του και έτσι εκπροσώπησε τους Γερμανιστές. Στα πρώτα κείμενα αυτών των δύο η συμβίωση των δύο τάσεων είναι αρμονική. Ο Savigny στο ιδρυτικό κείμενο της σχολής¹²⁷ τοποθετεί και τις δύο κατευθύνσεις τη μία δίπλα στην άλλη.¹²⁸ Εξάλλου ένας από τους πιο περίφημους Γερμανιστές, ο Jakob Grimm, εκ των τριών διάσημων για τις ιστορίες τους αδελφών Γκριμ, ήταν μαθητής του Savigny.¹²⁹ Ήδη όμως στο κείμενο του Puchta, το οποίο αναλύθηκε παραπάνω, διαφαίνεται η υπέρση διχόνοιας.¹³⁰ Αυτή γίνεται περισσότερο από σαφές, όταν ο σημαντικότερος συνεχιστής του Eichhorn, ο Georg Beseler (Γκέοργκ Μπέσελερ) παίρνει το συγκεκριμένο έργο ως αφορμή για να δημιουργήσει σε κάθε επίπεδο επιχειρηματολογίας δύο διαφορετικές σχολές.

Ο Beseler (1809-1888) είναι μέλος της φιλελεύθερης κίνησης που εκδηλώθηκε στον ακαδημαϊκό χώρο στα μέσα του αιώνα με κεντρικό σταθμό το Πανεπιστήμιο του Κίελου. Ανακηρύχθηκε υφηγητής Χαιδελβέργης και πέρασε από αρκετούς αξιολόγους ακαδημαϊκούς σταθμούς. Δεν εγκατέλειψε ποτέ την πολιτική δραστηριότητα και στα 1848 βρισκόταν μέσα στην εκκλησία του Αγ. Παύλου, σύμβολο της κορύφωσης και του τέλους του γερμανικού φιλελεύθερου κινήματος κατά το 19^ο αιώνα.¹³¹

Στοιχεία της διδασκαλίας του Beseler

Πριν υπεισέλθουμε στη διαμάχη πρέπει να τονιστεί πως και ο Beseler, παρά το ότι αυτό που έμεινε στην ιστορία ήταν η αντιπαράθεσή του με

127. Savigny, Ueber den Zweck dieser Zeitschrift, σε: Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft Bd. 1 (1815), σελ. 7 αχ.

128. Βλ. επίσης Vom Beruf unserer Zeit über Gesetzgebung und Wissenschaft (1815), σελ. 139, καθώς και τη σύντομη αναφορά του Wieacker, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, σελ. 378.

129. Βλ. M. Schmoeckel, Auf der Suche nach der verlorenen Ordnung, σελ. 374.

130. Das Gewohnheitsrecht, T. 1, σελ. 56 αχ, υποσημ. 1.

131. M. Schmoeckel, Auf der Suche nach der verlorenen Ordnung, σελ. 376.

τον Puchta, αποτελούσε γνήσιο τέκνο της ιστορικής σχολής του δικαίου: δίκαιο είναι και για αυτόν μόνο η κοινή λαϊκή πεποίθηση δικαίου και το δίκαιο είναι ένα οργανικό σύνολο. Είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας του, του εθνικά καθορισμένου κοινωνικού συνόλου. Ταυτόχρονα στον Beseler έχουμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε κλασσικά στοιχεία της τάσης των Γερμανιστών ως προς την ιστορικότητα του δικαίου. Αυτή η τάση της σκέψης δεν ασχολήθηκε ποτέ αφηρημένα με το ερώτημα του Savigny σχετικά με την Ιστορικότητα του δικαίου. Αυτό που τους απασχολεί είναι η συγκεκριμένη ιστορικότητα του γερμανικού δικαίου. Η προσέγγισή τους βασίζεται περισσότερο στην ιστορική ανάλυση. Αναπολούν το γερμανικό δίκαιο του Μεσαίωνα.

Ο Beseler λοιπόν ψάχνει την πεποίθηση της κοινότητας, την οποία θεωρεί υπέρτατη πηγή δικαίου, στο γερμανικό δίκαιο του Μεσαίωνα.¹³² Σε επόμενα κεφάλαια του έργου του θα εξετάσει τα στοιχεία εκείνα αυτού του δικαίου, τα οποία κατά την άποψή του δέον να αποτελούν κομμάτι του δικαίου της εποχής του. Και εδώ μπορούμε να δούμε τόσο τον παραλληλισμό όσο και την αντίθεση με το Savigny. Ξεκινούν ιστορικά, αλλά και οι δύο έχουν στραμμένη τη ματιά τους στο δίκαιο της εποχής τους. Η ιστορία είναι το εργαλείο της επιχειρηματολογίας τους. Και έπειτα η αντίθεση. Ένα από τα πρώτα έργα του Savigny μετά τη γνωστοποίηση του μεθοδολογικού του προγράμματος είναι η πολύτομη ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου στο Μεσαίωνα. Ο Beseler και οι υπόλοιποι ξακουστοί γερμανιστές (Stobbe) ξεκινούν, όπως ειπώθηκε με την ιστορία του γερμανικού δικαίου στο Μεσαίωνα. Ο καθένας προσπαθεί να θεμελιώσει το ισχύον δίκαιο στην ιστορία. Μόνο που πρόκειται για διαφορετικές ιστορίες.

Η ιστορία του Beseler φτάνει στο πρόβλημά της όταν αναλύει το ρόλο του ρωμαϊκού δικαίου στη γερμανική έννομη τάξη.

α) Η υιοθέτηση του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία - Το ρωμαϊκό δίκαιο ως «ξένο» δίκαιο

Οι ρωμανιστές βρίσκονται σε συνεχή προβληματισμό ως προς τη νομιμοποίηση της ισχύος του, πάντα εν μέρει «ξένου», ρωμαϊκού δικαίου. Αυτό τους οδηγεί σε μια πιο κριτική στάση απέναντι στην ιστορία. Ήδη το πρόγραμμα του Savigny ήταν να ξεκαθαρίσει μετά από ιστορική ανάλυση αυτό που έχει λόγο ισχύος από αυτό που έχει μόνο ιστορική αξία. Οι ρωμανιστές ψάχνουν λοιπόν οδηγό για τη δημιουργία της σωστής δογματικής. Οι γερμανιστές από την πλευρά τους ψάχνουν για την πηγή αυτού που έχουν

132. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 11 αα.

και του οποίου η ισχύς, στη βάση της θεωρίας τους, δεν μπορεί να τεθεί σε αμφισβήτηση από κανέναν. Δεσμεύονται έτσι περισσότερο από το πόρισμα της ιστορικής ανάλυσης.

Για τους Γερμανιστές και τον Beseler το ρωμαϊκό δίκαιο είναι «ξένο» δίκαιο¹³³ και για αυτό το λόγο δεν μπορεί να αποτελεί αποτέλεσμα του λαϊκού πνεύματος. Δεν αμφισβητεί πως ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου κάνουν την εμφάνισή τους στους σημαντικότερους νόμους των μεσαιωνικών πόλεων. Επιμένει όμως πως οι μεμονωμένες αυτές ρυθμίσεις δεν απέχτησαν ποτέ σημαντική επιρροή στην πραγματική ζωή και συνεπώς το ρωμαϊκό δίκαιο δεν ίσχυσε ποτέ ως σύνολο στην γερμανική επικράτεια¹³⁴. Στη συνέχεια δέχεται πως ιδιαίτερα από το 16^ο αιώνα και μετά η ισχύς του ρωμαϊκού δικαίου, τουλάχιστον θεωρητικά, ενδυναμώνεται. Αυτό το εξηγεί ως εξής: Πρόκειται για το αποτέλεσμα της κυριαρχίας μιας συγκεκριμένης ελίτ, η οποία δεν είχε σχέση με το λαϊκό δίκαιο και αδυνατούσε να συλλάβει το πνεύμα του¹³⁵. Η ίδρυση δε του πρώτου ομοσπονδιακού δικαστηρίου (Reichskammergericht) ενίσχυσε αυτή την πορεία, σύμφωνα με το συγγραφέα, αφού άνω του ήμισυ των θέσεων κατελήφθησαν από εκπροσώπους της ίδιας ελίτ. Εφαρμόζοντας λοιπόν δίκαιο για πρώτη φορά σε όλη τη γερμανική επικράτεια, έχοντας όμως τη γνώση κυρίως του ρωμαϊκού δικαίου και με την έλλειψη κοινού γερμανικού δικαίου φτάνουμε στην κατάσταση, όπου το τελευταίο εκλαμβάνεται πια, από τους δικαστές και νομικούς, ως κάτι αποσπασματικό, το οποίο καλείται να συμπληρώσει τα κενά του ρωμαϊκού δικαίου¹³⁶. Πάνω σε αυτή την κατάσταση θα αναπτύξει στη συνέχεια ο Beseler την άποψή του για την ατυχή αφομοίωση του ρωμαϊκού δικαίου από τη γερμανική κοινωνία. Κεντρικό απόφθεγμα της ανάλυσής του είναι πως το ρωμαϊκό δίκαιο ως ξένο δίκαιο δεν ήρθε ποτέ σε επαφή με το γερμανικό λαϊκό πνεύμα. Συμβολικά συλλαμβάνει την απόσταση μεταξύ του λαϊκού δικαίου και του ρωμαϊκού δικαίου όπως αυτή ανάμεσα στο άγραφο και το γραπτό δίκαιο, όπου το δεύτερο έρχεται να επιβληθεί στο πρώτο¹³⁷.

Η θεωρία του βέβαια σχετικά με την αφομοίωση του ξένου στοιχείου από τη γερμανική κοινωνία δεν ολοκληρώνεται με την εικόνα της σύγκρουσης. Η βαθύτερη παρατήρηση της ιστορικής εξέλιξης τον γεμίζει «παρηγοριά και ηρεμία».¹³⁸ «Όσο σημαντικό και αν φαίνεται ένα ιστορικό γεγονός

133. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 32.

134. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 29 αχ.

135. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 35.

136. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 36 αχ.

137. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 39 αχ.

138. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 42.

και όσο βαθιά κι αν επιδρά στις ανθρώπινες καταστάσεις, σίγουρα χάνει με το πέρασ του χρόνου την αρχική δύναμη της επίδρασης που ασκούσε». Εξυπηρετώντας έναν υψηλότερο νόμο, απορροφάται από το στρόβιλο της εξελικτικής διαδικασίας. Αυτή ακριβώς η κατάσταση θα βρει εφαρμογή και αναφορικά με την αφομοίωση του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία. Ούσα αυτή μια διαδικασία δυναμική θα οδηγήσει εν τέλει στο ιστορικό συμπέρασμα, πως η κυριαρχία του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία δεν υπήρξε παρά ένα επεισόδιο της γερμανικής ιστορίας του δικαίου.¹³⁹ Με αυτές τις σκέψεις ο Beseler φτάνει παρ' ότι γνήσιος μαθητής της σκέψης του Savigny στα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα από αυτόν σχετικά με το ρωμαϊκό δίκαιο.¹⁴⁰

Πάνω στην αντίθεση του με την ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου θα αναλύσει ο ίδιος τις διαφορές του με τις απόψεις των Savigny και Puchta. Πρώτα ως προς τη **θέση του νομοθέτη**:

Ο Beseler αντιμετωπίζει το νομοθέτη εξ' αρχής πολύ πιο ήπια απ' ότι ο Savigny. Η διαφορά βέβαια φαίνεται μόνο σε επίπεδο ρητορικής. Ο Savigny πιστεύει, όπως είπαμε, πως ο νομοθέτης είναι όργανο του λαϊκού δικαίου. Συνεπώς δεν αρνείται το ρόλο του. Ο Beseler επιβεβαιώνει σε γενικές γραμμές αυτή την άποψη: «Η επιρροή του Νομοθέτη στο δίκαιο φαίνεται

139. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 42 αχ.

140. Η επιμονή του Beseler στη συγκεκριμένη ιδιότητα του ρωμαϊκού δικαίου, δηλαδή πως πρόκειται για ένα δίκαιο ξένο προς την κοινωνία, η οποία καλείται να το εφαρμόσει και το γεγονός πως οι ρωμανιστές δεν αρνούνται αυτό αλλά φέρνουν διαφορετικούς τρόπους επιχειρηματολογίας (παγκόσμιο, ορθολογικό κλπ.), δείχνει κατ' αρχάς πως η προέλευση της εκάστοτε προτεινόμενης διάταξης αποτελεί κεντρική πτυχή της θέσπισης δικαίου (βλ. γενικά και πάνω σε συγκεκριμένες ιστορικές πηγές Kitsakis, *Breadwinners und Housekeepers*, 314 αχ. 326 αχ., όπου επιχειρείται μια πρώτη σκιαγράφηση των στοιχείων μιας θεωρίας σχετικά με την «υιοθέτηση» δικαίου ως αναπόσπαστο κομμάτι θέσπισης δικαίου).

Πάνω στη δομή της εκάστοτε επιχειρηματολογίας αναφορικά με την προέλευση του προτεινόμενου δικαίου ή της προτεινόμενης διάταξης, μπορεί κανείς να διακρίνει εν τέλει διαφορετικές μορφές ή διαδικασίες «υιοθεσίας» νομικών διατάξεων. Η υπόθεση που στηρίζει αυτή την ερευνητική προοπτική είναι, πως δεν περνά μόνο το «ξένο» δίκαιο από αυτή τη διαδικασία. Συγκεκριμένα ο χαρακτηρισμός ενός νομικού συστήματος ή μια διάταξης ως «ξένης» ή ως «ιδίας» είναι το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Αυτό μπορεί να γίνει σαφές από την παραπέρα συγκριτική μελέτη της ισχύος του ρωμαϊκού δικαίου στην Ελλάδα και στη Γερμανία κατά το 19^ο αιώνα. Πολύ πρόχειρα θα μπορούσε να πει κανείς πως στη μία περίπτωση γίνεται προσπάθεια – με αναφορά στους βυζαντινούς αυτοκράτορες – το συγκεκριμένο νομικό σύστημα να χαρακτηριστεί κομμάτι της ελληνικής παράδοσης/ιστορικής συνέχειας ή έστω ως επεξεργασμένο από αυτή. Στην περίπτωση της Γερμανίας αντιθέτως το ίδιο σύστημα ισχύει ως «ξένο» και επιστρατεύονται διαφορετικής φύσης επιχειρήματα, απαραίτητα να στηρίξουν την «ανώμαλη» κατάσταση ισχύος ξένου δικαίου.

με δύο τρόπους: ως συμπληρωματική συνδρομή του θετικού δικαίου,¹⁴¹ και, ακόμη πιο σημαντικό, ως στήριγμα της σταδιακής εξέλιξής του». ¹⁴²

Με αυτή του την τοποθέτηση ο ίδιος ο Beseler θεωρεί πως περιορίζει το ρόλο του Νομοθέτη απέναντι στη θεώρηση του Savigny.¹⁴³ Αυτή την εντύπωση (του) την αντιστρέφει με την επόμενη διάκριση που επιχειρεί σχετικά με το ρόλο του νομοθέτη ειδικότερα στο πεδίο του δημοσίου δικαίου. Ο διαχωρισμός αυτός όμως μάλλον λιγότερο έχει στόχο την αναβάθμιση του Νόμου στο σύστημα των πηγών του δικαίου και περισσότερο, ακόμη μία φορά, την περιστολή της σημασίας του ρωμαϊκού δικαίου. Στην επιχειρηματολογία του ενάντια στην ευρεία ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου, θα μας πληροφορήσει πως αυτή η διαπίστωση είναι έγκυρη μόνο σε σχέση με το ιδιωτικό δίκαιο, με το οποίο κυρίως ασχολούνται η ρωμανιστές¹⁴⁴. Μέσα όμως από την εμμονή του με την ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου θα εκφράσει απόψεις σχετικά με το ρόλο του νομοθέτη, οι οποίες ξεφεύγουν από το μέχρι τώρα σχήμα. Συγκεκριμένα θα αναφέρει σε επίπεδο ιστορικής ανάλυσης πως η νομοθεσία στο πεδίο του δημοσίου δικαίου εμφανίστηκε ως παράγοντας παραγωγής δικαίου.¹⁴⁵ Και δεν θα διστάσει να ερμηνεύσει παρελθούσες παρεμβάσεις του εκάστοτε γερμανού νομοθέτη ως «μεταρρυθμίσεις, οι οποίες έκαναν την εμφάνισή τους ως επαναστάσεις». ¹⁴⁶

β) Ατομικότητα/ετερότητα των πολιτισμών.

Ο Beseler θα αναφερθεί σε ακόμη ένα θέμα, θεμελιώδες όπως είδαμε για τη συνολική θεώρηση της ιστορικής σχολής: Αυτό της ετερότητας των πολιτισμών. Ο Savigny είχε ήδη τονίσει την αντιστοιχία της τελευταίας με την ιστορικότητα του δικαίου. Ο Beseler τονίζει με έμφαση πως η άποψη αυτή έχει ως κίνητρο να καταπολεμήσει το φυσικό δίκαιο και το νομοθέτη του 18^{ου} αιώνα που θεώρησε πως η, θεωρούμενη ως δεδομένη, ύπαρξη του φυσικού δικαίου νομιμοποιούσε το έργο του. Εδώ όμως διαπιστώνει την αντίφαση στην οποία οδηγούνται τόσο ο Savigny όσο και ο Puchta, όταν αναζητούν τη νομιμοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου. Ο Puchta, αναγνωρίζοντας ίσως τη δυσκολία που αντιμετωπίζει κάθε νομιμοποίηση του «ξένου»,¹⁴⁷ καταφεύγει όχι στη γερμανοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά

141. Σχεδόν εντυπωσιακή πρόταση για τα σημερινά δεδομένα, όπου με φυσικότητα διατυπώνεται διαφορά ανάμεσα στο Νόμο και το θετικό δίκαιο.

142. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 60.

143. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 65.

144. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 65.

145. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 66.

146. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 60.

147. Βλ. από θεωρητικής απόψεως Kitsakis, *Breadwinners and Housekeepers*, σελ. 314 αχ.

στην ταύτιση του με το παγκόσμιο¹⁴⁸, δηλαδή το δίκαιο, που δύναται να ισχύσει ανεξάρτητα από το χώρο. Ακριβώς αυτό είναι για τον Beseler όχι μόνο αδιανόητο, αλλά έρχεται και σε ευθεία σύγκρουση με την αντιπαράθεση της ιστορικής σχολής με τη σχολή του φυσικού δικαίου¹⁴⁹. Άξιο αναφοράς είναι πως στη βάση αυτής της θεωρητικής προσέγγισης της ιστορικής σχολής ο Beseler καταπιάνεται σύντομα με το συγκριτικό δίκαιο, το οποίο εκείνη την εποχή μάλλον «μπουσουλάει» ακόμη: «Όσο οι Λαοί διατηρούν μια συγκεκριμένη εθνικότητα, αυτή θα εκφράζεται και στο σχηματισμό του δικαίου και κάθε γενικότερα γνωστό σε όλα τα έθνη τμήμα του δικαίου θα διατηρεί πάντα την ιδιαιτερότητα του, η παράκαμψη της οποίας θα έχει τις χειρότερες συνέπειες. Γι' αυτό είναι τόσο σημαντικό, κάθε δίκαιο, ακόμη και το ξένο, όταν καταπιανόμαστε μαζί του, να μην αναλύεται απλώς αποσπασματικά, αλλά να συλλαμβάνεται και να αναλύεται στην ολότητά του – μία προτροπή, την οποία η συγκριτική θεωρία των νεώτερων ετών δεν ακολουθεί πάντα».¹⁵⁰

γ) Εθιμικό δίκαιο και λαϊκό δίκαιο

Τέλος τονίζει τις διαφορές του σε σχέση με το πιο σημαντικό θέμα για όλους: Το εθιμικό και το λαϊκό δίκαιο. Ο Beseler προωθεί εκ πρώτης όψεως, όπως στην ουσία και ο Puchta την ισχύ του εθιμικού δικαίου. Η διαφορά έγκειται στο ότι η αντίθεσή που χρησιμοποιεί δεν είναι εθιμικό – νομοθετημένο δίκαιο, αλλά εθιμικό/γερμανικό – ρωμαϊκό δίκαιο. Έτσι στρέφεται ενάντια στους νομικούς, οι οποίοι κατασκεύαζαν τις θεωρίες τους περί εθιμικού δικαίου για να προστατέψουν την ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου. Η ανάλυση του Beseler έχει όμως συνολικά αξιολογικό περιεχόμενο, πολύ περισσότερο εμφανές απ' ότι στον Savigny. Θέλει να επιχειρηματολογήσει ενάντια στην ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου. Έτσι, ενώ ο Savigny έχει ως κίνητρό του την αντίθεσή του με τον Thibaut και μπορεί να αναπτύξει μια γενικότερη θεωρία των πηγών του δικαίου, αναφερόμενος εκ παραδρομής μόνο στις πηγές του ισχύοντος δικαίου στη Γερμανία της εποχής του, ο Beseler αντιδρά στην παντοκρατορία των ρωμανιστών και κατασκευάζει μια θεωρία που θα τους απονομιμοποιούσε. Σε τελική ανάλυση λοιπόν ο Beseler χρησιμοποιεί ή αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει ρητά μια διαφορετική έννοια του εθιμικού δικαίου από το Savigny και τον Puchta, τοποθετώντας το ταυτόχρονα και σε διαφορετικό επίπεδο στη σκάλα των πηγών του δικαίου, συγχέοντας – από την οπτική γωνία του Puchta – το με το έθιμο.

148. Das Gewohnheitsrecht, τομ. 1, σελ. 202.

149. Beseler, Volksrecht und Juristenrecht (1843), σελ. 74.

150. Beseler, Volksrecht und Juristenrecht (1843), σελ. 82..

Γι' αυτόν το εθνικό δίκαιο μπορεί να είναι και λάθος, να μην πρέπει να ισχύει, εφόσον αντιτίθεται στο *Volksrecht*, στο λαϊκό δίκαιο. Μόνο το τελευταίο είναι η σωστή πηγή του δικαίου. Έτσι αντιμετωπίζει την αντίληψη πως το ρωμαϊκό δίκαιο με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ισχύει στη Γερμανία βάσει εθίμου και μάλιστα με τον καιρό ως δίκαιο των νομικών. Το έθιμο μπορεί κάλλιστα να βρίσκεται, και στην προκειμένη περίπτωση βρίσκεται, σε αντίθεση με το λαϊκό δίκαιο, και για τον Beseler είναι σαφές πως αυτό είναι λάθος. Επιστημονικός σκοπός του είναι λοιπόν να ερευνήσει το λαϊκό δίκαιο και ανάλογα με το τί θα βρει, να κρίνει την ισχύ του δικαίου των νομικών/της επιστήμης.¹⁵¹

Αντίθετα συνεπώς με τους Savigny και Puchta ο Beseler δεν ταυτίζει το εθνικό με το λαϊκό δίκαιο. Κοινό τους σημείο αποτελεί σίγουρα, πως και τα δύο είναι τμήματα του άγραφου δικαίου.¹⁵² Οι αντιθέσεις τους όμως είναι σημαντικές. Το εθνικό δίκαιο αντιμετωπίζει την ίδια μομφή που αντιμετωπίζει και ο νόμος. Μπορεί να είναι αποτέλεσμα τυχαίας απόφασης.¹⁵³ Νομιμοποιός λόγος της ισχύς του είναι μόνο η συνήθεια. Μια συνήθεια βεβαίως η οποία μπορεί εξαιτίας της διάρκειάς της, να καθίσταται αναπόσπαστο κομμάτι του λαϊκού δικαίου.

Το λαϊκό αντιθέτως είναι κάτι διαφορετικό. Η συνήθεια και η διάρκειά της δεν αποτελούν ούτε γνωρίσματά του ούτε κριτήρια για την απόκτηση της γνώσης του.¹⁵⁴ Έχει εξελιχθεί ως θεμέλιο της πλατιάς και φυσικής βάσης της ζωής του λαού. Η εξέλιξή του υπήρξε οργανική, όπως έχει πει αλλού. Ως εκ τούτου είναι και για τον Beseler σαφές πως το λαϊκό δίκαιο είναι σημαντικότερο από το εξ' αρχής μόνο τυχαίο.

δ) Το δίκαιο των Νομικών

Ο Beseler θα ασκήσει κριτική σε σχέση με τη νομιμοποίηση των νομικών να εκπροσωπήσουν κάτι που πηγάζει μόνο από το λαό.¹⁵⁵ Προσπαθεί να κάνει πιο συγκεκριμένη την κριτική του ορίζοντας τι μπορεί να είναι το *Juristenrecht* του Savigny και του Puchta.¹⁵⁶ Πρόκειται για το δίκαιο που προκύπτει από την επιστημονική ανάλυση του δικαίου και μέσω της οποίας παράγεται νέο δίκαιο. Φτάνοντας σε αυτό τον ορισμό ο Beseler δεν συνεχίζει με το να αρνηθεί την ύπαρξη τέτοιου δικαίου. Η τέτοιου είδους

151. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 79.

152. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 80.

153. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 80 αχ.

154. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 81.

155. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 69 αχ.

156. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 87 αχ.

μη-συνειδητή (σε αντίθεση με τη συνειδητή των ρωμαίων νομικών) συμβολή των γερμανών νομικών υπήρξε βασικός παράγοντας διαμόρφωσης του γερμανικού δικαίου. Η ισχύς της συμβολής αυτής βασίστηκε, όσον αφορά στην υιοθέτηση του ρωμαϊκού δικαίου, στην συνήθεια. Σε κάθε περίπτωση, δέχεται ο συγγραφέας, οι νομικοί λειτούργησαν ως «**όργανο του λαϊκού δικαίου**».¹⁵⁷ Αυτό που δεν μπορεί να δεχτεί είναι αυτό που φαίνονται πράγματι να λένε οι Savigny και Puchta. Πως δηλαδή το δίκαιο των νομικών είναι η συνέχεια του λαϊκού δικαίου.¹⁵⁸ Και έρχεται μέσα από αυτή την αντίθεση να διατυπώσει θετικά τη θέση του σχετικά με την αξία του Juristenrecht. Μόνο τότε έχει αξίωση να ισχύει, όταν το περιεχόμενό του αντιπροσωπεύει πράγματι το λαϊκό πνεύμα. Όταν το περιεχόμενό του αποτελεί κατά κάποιο τρόπο «φυσική» εξέλιξη από το λαό, όπως το ίδιο ισχύει και για το δίκαιο του νομοθέτη.¹⁵⁹ Αν αυτό το πέτυχαν οι ρωμαίοι νομικοί ή όχι, δεν μπορεί να αποτελεί οδηγό ούτε για την κατανόηση της γερμανικής κατάστασης ούτε για γενικά συμπεράσματα. Και εδώ καταλήγει με την κριτική στη νομική επιστήμη της εποχής του. Οι ρωμαίοι νομικοί είχαν κατά τον Beseler συνείδηση της ιστορικής συνέχειας μέσα στην οποία δρούσαν.¹⁶⁰ Οι νομική επιστήμη της εποχής του αντιθέτως έχει χάσει κάθε σύνδεση με την εξέλιξη του γερμανικού δικαίου. Ότι έμαθαν οι νομικοί της, το έμαθαν μέσω ενός ξένου βιβλίου (εννοεί τον Πανδέκτη). Η θεωρία έχει απομακρυνθεί από τη ζωή.¹⁶¹ Την ίδια κριτική ασκεί ο Beseler και στους άλλους γερμανιστές. Διότι σε καμία περίπτωση δεν έχουν καταφέρει μέχρι τη στιγμή που μιλάει να επανασυνδέσουν την επιστήμη με τη ζωή.¹⁶² Εν τέλει λοιπόν το διακύβευμα για τον Beseler είναι το εξής: δεδομένης της επιστημονικής επάρκειας στη Γερμανία, τίθεται μόνο το ερώτημα, αν θα καταφέρουν οι νομικοί της εποχής του να ξεφύγουν από την απομόνωσή τους και να επανέλθουν σε ένωση με το έθνος, ώστε λαϊκό δίκαιο και δίκαιο των νομικών να εξισωθούν.¹⁶³

Ο Puchta απάντησε στον Beseler και ο τελευταίος ανταπάντησε στον πρώτο.¹⁶⁴ Η ανταλλαγή αυτή ούτε εποικοδομητική ούτε καλαίσθητη υπήρξε

157. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 88.

158. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 89.

159. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 345. Το ίδιο βέβαια είχε πει τελικά και ο Puchta.

160. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 350.

161. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 351.

162. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 354.

163. Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht* (1843), σελ. 363.

164. Puchta, *Kritik von Georg Beseler's Volksrecht und Juristenrecht* (1844) και Beseler, *Volksrecht und Juristenrecht, erster Nachtrag* (1844).

και δεν κρίνεται πως η παρουσίασή της θα προσέθετε κάτι στην παρούσα μελέτη.

Γ. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Το θέμα αυτής της παραγράφου είναι τεράστιο. Για λόγους χώρου μπορεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης να κερδηθεί μονάχα μια πρώτη εντύπωση. Μπορεί να δοθεί μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα, αν οι κεντρικές ιδέες της σχολής, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, βρήκαν αποδέκτες στην ελληνική επιστήμη του δικαίου. Το μεγάλο ερώτημα, δηλαδή, αν οι ιδέες αυτές βρήκαν και συνεχιστές, δηλαδή αν η ελληνική σκέψη πάνω στην ιστορικότητα του δικαίου έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πρέπει και αξίζει να τύχει ενδελεχούς μελέτης στο μέλλον.

Η απάντηση στο ερώτημά μας δεν είναι δύσκολη. Αρκεί κανείς να ανοίξει μια έκδοση του αστικού δικαίου του Παπαρηγόπουλου¹⁶⁵ για να διαπιστώσει την συνέχεια των εννοιών. Ήδη το «Βιβλίον Πρώτον», σχετικά με την έννοια και τις πηγές του δικαίου, ανοίγει με τη διαπίστωση, πως δίκαιο «ονομάζομεν τους από της κοινής συνειδήσεως των ανθρώπων παραγομένους κανόνες»¹⁶⁶. Αμέσως παρακάτω θα μιλήσει για την εσφαλμένη εντύπωση πως μόνη πηγή του δικαίου είναι η πολιτεία και θα κάνει λόγο για τρεις πηγές του δικαίου: το νόμο, την έμμεση ή άμεση συνείδηση του έθνους και την επιστήμη¹⁶⁷. Βεβαίως, με τη ρητή αναγνώριση της επιστήμης ως πηγής του δικαίου, φαίνεται να έχει ήδη προβεί σε υιοθέτηση των απόψεων του Puchta, στον οποίο εξάλλου πρώτα θα παραπέμψει στην αμέσως επόμενη σελίδα. Προηγουμένως έχει, όπως αναφέρθηκε, τοποθετήσει την εθνική συνείδηση και το έθνος στο επίκεντρο της νομολογικής του εικόνας, όπως αυτές κυριάρχησαν σε κάθε αναζήτηση των γερμανών θεωρητικών στο πλαίσιο της ιστορικής σχολής του δικαίου.

Η ίδια εντύπωση διατηρείται και ενδυναμώνεται διαβάζοντας το κείμενο του νεαρού Παύλου Καλλιγά «Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα», γραμμένο εν έτει 1839.¹⁶⁸ Το ερώτημα του Καλλιγά αναφορικά με τη σύνταξη αστικού κώδικα είναι το ίδιο ακριβώς με το οποίο ξεκίνησε την κριτική του στον Thibaut ο Savigny 25 χρόνια περίπου ωρί-

165. Εδώ γίνεται χρήση της 3^{ης} έκδοσης (1889): Παπαρηγόπουλος, Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν Δίκαιον, Βιβλίον Α.Β. και Γ. Περιέχοντα τας Γενικάς Αρχάς.

166. Παπαρηγόπουλος, Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν Δίκαιον, σελ. 55.

167. Παπαρηγόπουλος, Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν Δίκαιον, σελ. 58 ακ.

168. Εδώ παραπέμπεται από Παύλου Καλλιγά, Μελέται και Λόγοι, Τομ. 1, σελ. 443-463. Βλ. σχετικά και Marie-Paule Masson-Vincourt, Ο Παύλος Καλλιγάς και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, σελ. 228 ακ.

τερα: δεν αρνείται στο έθνος «το δικαίωμα να νομοθετείται». Διερωτάται μονάχα, αν «ήναι καιρός συντάξεως πολιτικού κώδικος». ¹⁶⁹ Η έννοια του έθνους καταλαμβάνει και στον Καλλιγά κεντρική θέση εξ' αρχής και δεν αγνοεί, αλλά υποστηρίζει την κοινωνική διάσταση του δικαίου όταν τονίζει, πως «δια της νέας νομοθεσίας» πρόκειται να «εμπλάσωμεν τον χαρακτήρα του εις το σώμα των νόμων» ¹⁷⁰. Τέλος η ανάγκη του για συστηματική ακρίβεια, η οποία εν προκειμένω διαφαίνεται από την κριτική του στο βυζαντινό δίκαιο ¹⁷¹ και ο θαυμασμός του για το «καθαρό» ρωμαϊκό δίκαιο ¹⁷² μαρτυρούν πως οι επιρροές είναι τόσο ευδιάκριτες, ώστε καθίσταται πια ξεκάθαρο πως δεν μπορούμε να καταλάβουμε τον Καλλιγά χωρίς την κατανόηση του δασκάλου του, Savigny. Πώς εξάλλου θα κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα, χωρίς να την αναγνωρίσουμε μέσα στην ιστορική συνέχειά της; Ωστόσο, όπως ελέγχθη εισαγωγικά η προσπάθεια αυτή κατανόησης δεν μπορεί να λάβει χώρα στην παρούσα μελέτη, η οποία όμως έδειξε, πως η ελληνική νομική σκέψη μετείχε πλήρως κατά το 19^ο αιώνα στην αναζήτηση του ρόλου του δικαίου ως ιστορικού φαινομένου. ¹⁷³

Δ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιστορική σχολή του δικαίου έθεσε το δίκαιο στο πλαίσιο που απαιτούσε η εποχή της, η εποχή της ιστορίας. Καταπολέμησε τη λογική του φυσικού δικαίου και απαίτησε, αν μη τι άλλο, ενδελεχή μελέτη των διατάξεων που η εκάστοτε νομοθετική εξουσία προτείνει να ισχύσουν. Τονίζοντας την ιστορικότητα του δικαίου, συνεισφέρει αποφασιστικά στη συνειδητοποίηση της κοινωνικής διάστασης του δικαίου ¹⁷⁴. Η κοινωνιολογία του δικαίου βρήκε εδώ πρόσφορο έδαφος. Τροφή για προβληματισμό έχει δώσει η έννοια του λαϊκού δικαίου τέλος και στο πεδίο του συγκριτικού δικαίου ¹⁷⁵.

Ταυτόχρονα η ιστορική σχολή του δικαίου στράφηκε εναντίον ενός πολύ

169. Μελέται και Λόγοι, Τομ. 1, σελ. 443.

170. Μελέται και Λόγοι, Τομ. 1, σελ. 449.

171. Μελέται και Λόγοι, Τομ. 1, σελ. 447: «...ο δεινότερος όλων είναι ο αντιφατικός, παράλογος και μωρός νόμος».

172. Μελέται και Λόγοι, Τομ. 1, σελ. 444.

173. Οι σχετικές συζητήσεις και οι θεωρητικές τους βάσεις δεν έχουν μελετηθεί αρκετά ακόμη. Ένα πρώτο, σημαντικό βήμα κάνει η μελέτη της Χαρίκλειας Δημακοπούλου, Η Πορεία προς Σύνταξιν του Ελληνικού Αστικού Κώδικος, 2008.

174. Wieacker, 358 αχ.

175. Βλ. Baxi, The colonial heritage, σε: Legrand/Munday, Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions, σελ. 47 και (πιο αρνητικά) Legrande, The Same and the Different, σε: Legrand/Munday, Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions, σελ. 267 αχ.

ισχυρού προτάγματος της εποχής της, της κωδικοποίησης του δικαίου και μας πρόσφερε μια θεωρία των πηγών του δικαίου τόσο ρεαλιστική όσο και πολύπλοκη. Κυρίως όμως επιχειρηματολόγησε ενάντια στο Κρατικό μονοπώλιο την εποχή της γέννησής του. Μάλλον ο Kelsen (Κέλσεν) ταίριαζε περισσότερο στην εποχή. Και η ιστορική σχολή μάλλον ταιριάζει σήμερα καλύτερα, όπου στην Ενωμένη Ευρώπη δείχνουμε, πολίτες και κράτη, ακόμη έντονη αμηχανία μπροστά στην μορφή διακυβέρνησης που διέπει τις ζωές μας¹⁷⁶.

Λέξεις κλειδιά: Ιστορική Σχολή του Δικαίου, Κωδικοποίηση, Σαβινύ, Πούχτα, Λαϊκό Πνεύμα, Εθιμικό δίκαιο, Καλλιγάζ, Παπαρηγόπουλος.

176. Βλ. σχετικά με αφορμή το ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Κιτσάκης/Ξιλάκη. Ο νέος ρόλος των εθνικών κοινοβουλίων στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα κατά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: Μια «πολύπλοκη» μορφή διακυβέρνησης, σε: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου, 2010, σελ. 491 ακ. ειδικότερα σελ. 491-493.

SUMMARY

S. KITSAKIS: *Historicity of Law. Law as a phenomenon of history in the theory of the German Historical School*

By the end of the 18th and at the outset of the 19th century two of the most famous Codifications of law made their appearance: The Prussian "Landrecht" and the Code Civil. The inherent claim of such a systematic collection of legal rules was to comprehensively regulate various aspects of social life. That claim provoked the emergence of a school of legal thought: The school of Historical jurisprudence. Friedrich Carl von Savigny, the undisputed leader of that school, argued against a codification of German law, in his essay "Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Wissenschaft", written in 1815, where he laid the ground for the analysis of law as a socio-historical phenomenon and shaped the language of such analysis with expressions such as: "Volksgeist" and "Recht als Organismus" (law as an organism). His theory on the sources of law emphasises the complexity of law creation drafting it as a multilayered procedure. His most important follower, Georg Friedrich Puchta, focused on the most innovative part of this theory, on customary law, and gave to it the necessary depth that linked it directly with major movements of philosophical thought of the 19th century (Hegel, Fichte). The school of Historical Jurisprudence advanced to significant influence in Greece already in the 1830ies through the writings of two of the most distinguished Professors of Law of that time: Pavlos Kalligas and Petros Paparrigopoulos.

Key-words: Historical Jurisprudence, Codification, Savigny, Puchta, Volksgeist, customary law, Kalligas, Paparrigopoulos

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- † André GUILLOU, Professeur, archiviste, directeur d'études sur l'Histoire et la Sociologie du monde byzantin à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales
- Ελένη ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ, Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω, Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορία Δικαίου)
- Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, Διευθύντρια Ερευνών Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (Ακαδημία Αθηνών)
- Μαριάνος Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ, Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών
- Σταύρος ΚΙΤΣΑΚΗΣ, Δικηγόρος παρ' Εφέταις, Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αννόβερου/Γερμανίας (Νεώτερη Ιστορία του Δικαίου)
- Carlo PELLOSO, Professore associato di diritto romano e diritti dell'antichità presso (Dipartimento di Scienze giuridiche dell'Università degli studi di Verona)
- Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, τ. Διευθυντής Ερευνών Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (Ακαδημία Αθηνών)
- Andreas SCHMINCK, ehemaliger wissenschaftlicher Mitarbeiter des Forschungsprojekts «Edition und Bearbeitung byzantinischer Rechtsquellen» der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen am Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt am Main.
- Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ομότιμος Καθηγητής Εκκλησιαστικού και Βυζαντινού Δικαίου Τμήματος Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
- Δέσποινα ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Δρ.Ν., τέως Λέκτωρ Ιστορίας Δικαίου Τμήματος Νομικής, Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Κύριος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (Ακαδημία Αθηνών)

Ο ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2015

*Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμος 45 (2014-2015)*

Παράρτημα XIII: Στεφ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΥ - Στεφ.
Ἐμμ. ΨΑΡΡΑ, Νοταριακὲς πράξεις Φιλωτίου
παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1742-1762), Τόμος Β΄,
Ἀθήνα 2015.